Zija Sulejmanpašić

13. SS divizija Handžar

ISTINE I LAŽI

Nakladnik
Kulturno društvo Bošnjaka "Preporod" – Zagreb 2000.

Recenzenti
Dr. Vladimir Geiger i dr. Muhamed Ždralović

Uredio
Ibrahim Kajan

Grafička oprema
Autor

Korektura
Jagoda Bojanić-Cesarec

Tisak
mtg-topgraf d.o.o., Velika Gorica

ISBN 953-953-6192-11-X

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 94 (497.1) "1941/1945"
355.31 (497.1) "1941/1945"

SULEJMANPAŠIĆ, Zija
<Trinaesta SS divizija "Handžar">
13. SS divizija "Handžar" : istine i laži / Zija Sulejmanpašić. - Zagreb : Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2000

Bibliografija: str. 417-420 i uz tekst. - Kazalo.

ISBN 953-953-6192-11-X

I. Drugi svjetski rat -- Jugoslavija -- Muslimanske postrojbe

400614030

Knjiga je izdana uz novčanu potporu Ureda za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske i *Laboratorija dr. Džanić* u Zagrebu

Fotografija na koricama: Handžarci u predahu kod Lopara na Majevici, u jesen 1944. Prvi zdesna je komandant 27. regimente SS Standartenführer Raithel.

Prijenos ili kopiranje teksta ove knjige bez suglasnosti autora nije dopušteno

Zija Sulejmanpašić

13. SS divizija "Handžar"

Istine i laži

Opaske uz tekst

1. Vojni činovi. Na kraju knjige je popis SS-ovskih činova i njihovih ekvivalenata.

2. Vojno nazivlje. Vodstvo SS je nastojalo da svoje postrojbe i starješine naziva drukčijim nazivljem od onog uobičajenog u njemačkoj regularnoj vojsci (Wehrmachtu), zbog toga se oni u prijevodu razlikuju od hrvatskih. SS-ovske i partizanske čete i artiljerijske baterije označene su arapskim brojevima, partizanske brigade i SS bataljoni rimskim. Više postrojbe: regimente, divizije i korpusi na obje zaraćene strane, označene su arapskim brojevima, s tim što je uz SS-ovske uvijek navedena i kratica SS. Primjeri:

II./27. SS znači drugi SS bataljon 27 regimente, a II./16. druga partizanska brigada 16. divizije.

13. AR SS znači artiljerijska regimenta 13. SS divizije, II./13. AR SS - drugi divizion te regimente.

3. Pod pojmom "Bosna", uvijek se, ako iz konteksta nije vidljivo da je baš o njoj riječ, podrazumijeva i Hercegovina. Pripadnici divizije se nazivaju Bošnjacima jer su sačinjavali pretežnu nenjemačku većinu, mada je u njenim redovima i u raznim razdobljima bilo manje ili više Hrvata, Albanaca, Nijemaca, a po nekim podacima i Mađara, Talijana, Srba, pa i nekoliko Slovenaca i Švicaraca.

4. Sve riječi tiskane kurzivom istakao je autor.

OBJAŠNJENJE KRATICA

AG – Armijska grupa
DOMDO postrojbe – *Domobranske dobrovoljačke postrojbe* – milicija bojnika M. Hadžiefendića
EK – *Einsatzkommando* der SiPo und des SD – Djelatni odred policije i službe sigurnosti SS
EK – *Eisernes Kreuz* – Željezni križ, odlikovanje za hrabrost
HSSPF – *Höherer SS und Polizeiführer* – Viši vođa SS i policije
JA, JNA – *Jugoslavenska (narodna) armija*
KL – *Koncentracijski logor*
KNOJ – *Korpus narodne obrane Jugoslavije* – vojne postrojbe OZNE
KP, KPJ – *Komunistička partija (Jugoslavije).*
LAH – *Leibstandarte Adolf Hitler* – Hitlerova osobna garda, u sastavu Waffen SS
NDH – *Nezavisna Država Hrvatska* – naziv ustaške hrvatske države
NOP– *Narodno-oslobodilački pokret* jugoslavenski antifašistički pokret pod vodstvom KPJ;
NOV – *Narodno-oslobodilačka vojska* – jugoslavenski partizani
NSDAP – *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.* Nacional-socijalistička njemačka radnička stranka A. Hitlera, u svakodnevnom govoru nacistička stranka
OKW – *Oberkommando der Wehrmacht,* Vrhovna komanda njemačke vojske u drugom svjetskom ratu
OZNA – *Odsjek – Odjeljenje zaštite naroda* – Služba sigurnosti jugoslavenskih partizana, obuhvaćala obavještajnu i kontraobavještajnu službu; njen *Treći odsjek* se borio protiv "neprijateljskih elemenata". Od 1946. godine UDB – Uprava državne bezbjednosti.
PiBt – *Pionier-Batallion* – pionirski bataljon.
PZ – *Protuzračni*
SA – *Sturmabteilungen* – Jurišni odredi, do 1933. nenaoružani, vojnički organizirani ogranak stranke NSDAP.
SD – *Sicherheitsdienst* – Služba sigurnosti, obavještajna služba SS
SKOJ – *Savez komunističke omladine Jugoslavije*
SS – *Schutzstaffel* – Zaštitni odredi, policijski organizirani ogranak stranke NSDAP, poslije 1933. godine razgranat u mnoge strukture državnog aparata.
SUBNOR – *Savez Udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata* – organizacija jugoslavenskih partizanskih veterana
TV – *Totenkopfverbände* – Odredi Mrtvačka glava, SS stražari koncentracijskih logora, poslije u sastavu Waffen SS
VT – *Verfügungstruppe*, naoružani dio SS, jezgra *Waffen SS*

Tri puta "Handžar"

Zašto? Kako? Tih pitanja nikada nije dosta.
(Napoleon Bonaparte)

Jesu li Bošnjaci 13. SS divizije *Handžar,* predvođeni Nijemcima i "muftijama", naoružani i handžarima, u 2. svjetskom ratu uništavali starce, žene i djecu u masama, istrebljivali čitava naselja na najokrutniji način, pretvarajući ih u zgarišta i ruševine?

Ili su bili uzaludni zametak bošnjačke vojske koja je trebala napokon zaštititi narod masovnih pokolja i ratovala čovječnije od njenih protivnika, a bila obasuta optužbama i oklevetana kao nijedna druga slična postrojba na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine?

Je li divizija bila plod dugoročnih planova nacističkog vodstva, potaknutih uspomenama na borbene austro-ugarske bošnjačke regimente u prvom svjetskom ratu, da se njome posluže u osvajanju islamskih zemalja na Bliskom istoku ili posljedica ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini?

U potrazi za odgovorima, istinama i neistinama, na idućim se stranicama *Handžar* razmatra očima njegovih neprijatelja, pripadnika Bošnjaka i njemačkih SS-ovaca. Trostruko.

Ovdje ima i izjava nekih građana i bivših pripadnika divizije, izgovorenih u raznim prilikama, u povjerenju ili pod uvjetom da im se ime ne objavljuje. Možda bi sada, poslije sloma komunističke vladavine, neki i pristali da se to učini, ali su odavna mrtvi. Nekima se izgubio trag. Čitatelju preostaje da tim izjavama vjeruje ili ne.

Autor

U procjepu

"Posle krvavih boraba, posle velikih i nadčovečanskih napora i silno velikih žrtava, junačka srpska vojska, posejav grobove svojih najboljih sinova od Triglava do Soluna i od Jadrana do Temišvara, najzad je ostvarila san i želje sva tri plemena našeg naroda i sva su se ona ujedinila u jednu bogatu, moćnu i sretnu državu."[1]

U ovih nekoliko redaka sažeo je general *Mil. J. Nikolajević* vladajuću ideologiju "Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" (*triju plemena jednog naroda*) koju je poslije propasti Austro-Ugarske proglasio princ regent Aleksandar Karađorđević 1. 12. 1918. Reis-ul-ulema (islamski starješina klera) u Bosni i Hercegovini, Džemaludin Čaušević, u ožujku 1919. govori nekom francuskom novinaru da je ubijeno više od tisuću bošnjačkih muškaraca i žena, opljačkano 270 sela i to uz pasivno ili aktivno sudjelovanje srpske vojske. Kada ovaj to objavljuje u *Le Tempsu*, slijedi pritisak iz vlade na Reisa da izjavu opovrgne.[2]

Nije rijetko mišljenje da se ta divljanja opravdavaju teškim prilikama uzrokovanih ratom. Zanemaruju se imperijalistički planovi i snovi o obnovi Dušanova "carstva", u kojima čvrsto mjesto zauzimaju slike islamskog neprijatelja. Tako se i u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca unosi ideologija u kojoj centralno mjesto zauzima "osveta Kosova", veličanje Miloša Obilića i Gavrila Principa, kult izmišljenoga blagdana "Vidovdana".[3] Povijesna svijest, koja se u osnovnim školama Bosne i Hercegovine posreduje uz posvemašnje zanemarivanje konkretnih društvenih prilika, prepuna je hvale srpstva i demoniziranja muslimana, veličanja srpskih kraljeva i guslanja o srpskim žrtvama i pobjedama, sječama turskih glava. I muslimanska i katolička djeca moraju ići na svečane akademije u čast svetoga Save, pjevati: "Uskliknimo s ljubavlju svetitelju Savi", učiti napamet pjesme o boju na Kosovu, srpskim ustancima.

Do srpnja 1926. u pograničnim krajevima Bosne i Hercegovine prema Crnoj Gori, pored ostalih oblika nasilja, prijetnji, tjeranja: "Idite u Aziju!", ubijeno je 126 Bošnjaka, uglavnom seljaka.[4]

Put koji tuda vodi od Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, do Foče u dolini Drine, pa dalje do Pljevlja i Sjenice za Kosovsku Mitrovicu, već je stoljećima objekt stalne drumske hajdučije. Istočno i južno je Crna Gora, u kojoj je to grana - pljačkaške - privrede.[5] U posljednjih stotinjak godina pod vodstvom

---

[1] Almanah *Jadranska straža* - 1925.
[2] Noel Malcolm: *Bosnia. A Short History* - London 1994.; Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka* - Sarajevo 1997. Dalje: Imamović.
[3] U srpsko-pravoslavnim kalendarima, sve do početka 20. stoljeća, 28. lipanj je dan proroka Amosija, nema "Vidovdana", štoviše, visoki dostojanstvenici Srpske pravoslavne crkve opiru se unošenju takvog političkog blagdana među crkvene.
[4] Imamović
[5] Vojna enciklopedija 3 / 1972. (dalje VE) - v. ondje i geografsku kartu na str. 385.

hajduka bilo je povremenih ustanaka, uslijed kojih je nestajala jedna po jedna naseobina "Turaka" tj. Bošnjaka. Zbog toga život u razdvojenim muslimanskim i pravoslavnim naseljima uzrokuje pretjeranu povezanost i potiče neprijateljstva. U kućama: prisne veze djece s roditeljima, obitelji, srodnicima; u selima: osjećaj zajedništva, međusobne upućenosti. Od sela do sela: svijest "oni su drugačiji, oni ne spadaju među nas, to su naši neprijatelji" - naselja reproduciraju i pojačavaju vjerski i ideološki procjep. Ima varoških četvrti u kojima muslimani i pravoslavci žive u istim ulicama. Među njima ima i dobrih susjedskih odnosa. Ali u vremenima prijeloma, ti se odnosi kidaju.

Bivši partizan *Lutvo Džubur* opisuje: "Poslije prvog svjetskog rata, u gatačkom srezu bilo je više ubojstava Muslimana uz podršku i prešutno odobravanje vlasti. To je izazivalo strah i nesigurnost, vjersku i nacionalnu netrpeljivost, iseljavanje, a i pritajenu želju za osvetom."[6] Navodi primjere.

U susjednom Sandžaku, jednom od najnerazvijenijih krajeva cijele Kraljevine i graničnoj oblasti između BiH, Srbije, Crne Gore, Kosova i Albanije, stanje nije drukčije. Na toj prostranoj planinskoj visoravni, rijeke većim dijelom teku kanjonima od kojih Lim razdvaja oblast na dva dijela. Bošnjaci su golema većina u području Novog Pazara, Sjenice, Rožaja, Plava, natpolovična u gradovima i okolici Priboja i Bijelog Polja, ispotpolovična u Beranama (Ivangradu) i Pljevljima. I ondje teror uzrokuje iseljavanja, ali i otpor Bošnjaka u gerilskim skupinama. Povijest toga otpora tek treba biti napisana, jer se u Kraljevini Jugoslaviji službeno tretira kao razbojništvo, u komunističkoj eri svaka borba muslimana za opstanak, osim pod crvenom zastavom, bit će reakcionarna ili izdaja, suradnja s okupatorom.

Poslije rata u Sandžaku djeluju uz žandare i četnici, među njima Kosta Milovanović ("vojvoda Pećanac") i Puniša Račić, potonji ubojica zastupnika Hrvatske seljačke stranke u Skupštini, razbojničke bande Save Raspopovića, Petra Zvicera i Maja Vujovića, koji je haračio i po Hercegovini. Imena vođa pojedinih muslimanskih skupina otpora su zapamćena, i po drevnim običajima opjevana, neki su djelovali po cijelom Sandžaku, sklanjali se od potjera u sjevernu Albaniju, drugujući s albanskim gerilcima. *H. Crnovršanin i N. Sadiković* opisuju uz ostale i bošnjačkog odmetnika Jusufa Mehonjića; u Bjelopoljskom kraju se četrnaest godina (1912. - 1926.) borio protiv srpsko-crnogorskog režima.[7]

Potjere četnika i žandara, zasjede muslimanskim odmetnicima u mnogo slučajeva su uzaludne, jer imaju jatake u mnogim mjestima. Vlast reagira surovo, četnici Koste Milovanovića pobili su jednom prilikom 27 žitelja sela Starčevići kraj Ribarića, drastičan je slučaj sela Šahovići i Pavino Polje u kojem 2000 Crnogoraca u studenom 1924. ubija oko 600 Bošnjaka kao odmazdu zbog ubojstva sreskog načelnika Boška Boškovića. (Na sudu je poslije utvrđeno da su ga zbog osvete ubili rođaci bivše žene.) Preživjeli stanovnici potpuno se

[6] *Poljednje školsko zvono* - U Zborniku *Hercegovina u NOB* (dalje se navodi kao HUNOB), Beograd 1986. Dalje: Džubur-HUNOB

[7] Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković: *Sinovi Sandžaka*, izd. autora, Frankfurt 1996. Dalje: *Sinovi Sandžak.a*

iseljavaju u Pljevlja, u Sarajevo, u Tursku, 140 obitelji u Gornji Rahić kraj Brčkog i tu se stalno nastanjuju. Bilo je tada i interpelacija u parlamentu, ali u Šahovićima više nema nijednog muslimana, mjesto se zove Tomaševo. Srpske vlasti tada imaju izolacione logore za osobe osumnjičene za pomaganje odmetnika u Gornjem i Donjem Milanovcu i Nišu.[8]

U kraljevskoj vojsci časnici žive od slave pobjeda srpske vojske u prvom svjetskom ratu. Srbi su u velikoj većini u časničkom i dočasničkom sastavu, naročito među višim časnicima. Svi ministri vojske između dva rata, svi načelnici generalštaba, svi komandanti pojedinih rodova vojske, izuzev mornarice, svi komandanti armijskih oblasti su Srbi, a to će i u predstojećem ratu biti svi komandanti armija. Među generalštabnim časnicima na prste se mogu izbrojiti nesrbi. Sav taj kadar pored velikosrpskog nacionalizma i monarhizma zadojen je i antikomunizmom. Vojska dijeli masu vojnih obveznika u dvije grupe: "slavenski" i "neslavenski elemenat", uvjerena da su prvi državotvorni, a drugi razorni. To nije propisano nikakvim štampanim propisima, nego nizom strogo povjerljivih naređenja, koja se po potrebi dopunjavaju i podešavaju prema lokalnim prilikama. U "slavenski elemenat" spadaju:

- Srbi (u njih se ubrajaju i Makedonci i Crnogorci), Hrvati, Slovenci i pripadnici nacionalnih manjina kao što su Česi i Slovaci.
- "Neslavenski element": Albanci, Nijemci, Mađari, Turci, (a to su po shvaćanju većine Srba, svi muslimani), Židovi, rumunjski Vlasi Banata i dijelova Srbije.

"Nijedna ratna formacija nije smjela biti popunjena isključivo ili pretežno 'nepouzdanim', neslavenskim elementom" piše *Ivan Babić* koji je bio visoki časnik i radio neko vrijeme u organizacionom odsjeku Vrhovne komande.[9] U svakoj je morala postojati kompaktna 'pouzdana' slavenska jezgra. Nizom strogo povjerljivih naređenja i uputa reguliran je dopušteni postotak slavenskog i neslavenskog elementa u svakoj jedinici.

Ali ovdje nije kraj velikosrpskim "ključevima": ni slavenski narodi ne čine se srpskim generalima posve pouzdanima, razlikuju ih drugim "ključem" kojim evidentiraju "nepouzdane" pojedince. Vojne vlasti uz pomoć žandarmerije i doušnika vode tzv. "Spiskove nepouzdanih" koji nisu raspoređivani po aktivnim boračkim jedinicama i štabovima, nego uvedeni u "Spiskove prekobrojnih". Po oglasu mobilizacije te osobe moraju ići u "Dopunske komande" iz kojih bi se u toku rata pojedinačno razašiljali po boračkim jedinicama među "pouzdane".[10]

Osim vojnika, žandara i policajaca "bogatu, moćnu i sretnu" državu čuva *Udruženje četnika za slobodu i spas otadžbine,* koje vodi terorist Kosta Milovanović. O četnicima Srbi guslaju, hvale njihova junaštva "kamom i bombom", štampaju legende o njihovim podvizima. Veliča ih službena propaganda, prikazivana u školskim čitankama ili govorena na "Nacionalnom času" Radio Beograda, na kojem se "srbuje" sve u šesnaest, na vidovdanskim manifestacijama i u drugim pogodnim prilikama.

[8] Ibid.; Imamović

[9] *Sa Slovencima u ratu godine 1941.* - *Hrvatska revija* - 330 / 331 - Buenos Aires 1968. Dalje: Babić

[10] Ibid.

To *Udruženje četnika* s Glavnim odborom u Beogradu, poslije prvog svjetskog rata ima stalne i potporne članove - osobe s novcem i utjecajem. Proklamirani ciljevi: njega borbenih tradicija, briga o porodicama poginulih i četnicima invalidima. Vode je ljudi u službi Dvora.[11] Na državne blagdane, npr. na Dan ujedinjenja (1. 12.) ili kraljeva rođendana (6. 9.) paradiraju u posve crnim uniformama s povećim znakom mrtvačke glave na kapi poput šubare i na nadlakticama. Organizacija ratnih veterana nije ništa neobično. Ali četnička se organizacija širi osobito poslije 1928. na cijelu Jugoslaviju, na Hrvatsku, i Vojvodinu - bivše krajeve Austro-Ugarske u kojoj ni prije rata, ni u ratu, nije bilo nikakvih četnika! Cilj je jasan, okupljati Srbe u militantnu organizaciju radi zastrašivanja nesrba i svih koji "ugrožavaju državu" i tako "spasavati otadžbinu".

Hrvatski historiograf *Ljubo Boban* objavio je podatke da je u bivšoj Savskoj banovini - dijelu Hrvatske s većinskim hrvatskim stanovništvom, gdje za razliku od Srbije, nikada prije nije bilo nikakvih četnika - po izvještaju podbana iz 1936. - osnovano i djelovalo 114 mjesnih četničkih pododbora. Sve je to bilo neko novo četništvo i, dakako, isključivo Srbi. Iz izvještaja državnih vlasti se vidi kako je članstvo bilo "najčešće sastavljeno od osoba problematičnoga ugleda i ponašanja", da se četnička udruženja i njihovi članovi često i nasilnički ponašaju, miješaju u poslove koji ne pripadaju njihovu pravu i nadležnostima. Ponašanje četničkih organizacija i njihovih članova često stvara osjećaj uznemirenosti, provokacija, zastrašivanja, zaoštrava međunacionalne odnose. Pa i ovo: "Četnička udruženja često dolaze u sukob s državnim vlastima."[12] Štoviše, u nekim krajevima, osobito u Hrvatskoj, od 1934. vlasti zabranjuju djelatnost četničkih organizacija. Ali tko ih može i smije spriječiti da se okupljaju?

Iz *Udruženja četnika* izdvaja se 1934. *Društvo starih četnika* pod vodstvom dvaju vojvoda: Dušana Dimitrijevića "vojvode Dule" i Ilije Trifunovića Birčanina. Obojica su britanski agenti.[13]

Još od 1905. djeluje uz pomoć srpske vlade osnovani "patriotski" savez *Narodna odbrana* sa zadatkom da "pojača borbu za srpske interese", ima organizacije u okruzima, srezovima i općinama, mnoštvo članova po selima. Čime se bavi, pokazala je još 1914. istraga austro-ugarskih vlasti poslije atentata na prestolonasljednika Franza Ferdinanda u Sarajevu, kada traže od Srbije da joj zabrani rad. Pred drugi svjetski rat *Narodna odbrana* ima 200.000 članova,[14] a od 1940. dobiva britansku "subvenciju". I nju vodi Ilija Trifunović Birčanin, jedan od budućih organizatora puča koji će vojna hunta generala Simovića izvesti 27. 3. 1941.

Ovome treba dodati velikosrpski *Savez dobrovoljaca* prvog svjetskog rata, mada je u njemu mnoštvo nesrba i "patriotsku" *Jadransku stražu*, ne računajući tajne organizacije[15] na srpskoj strani.

[11] VE 2 / 1971.
[12] *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* - Zagreb 1987.
[13] Jovan Marjanović: *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca* - Zagreb i Beograd 1979.
[14] Ibid., VE 6 / 1973.
[15] U ljeto 1938. obnovljena je tajna velikosrpska i militantna organizacija, po svemu nalik na nekadašnju "Crnu ruku". Vodi je Slobodan Jovanović, potonji bliski suradnik Draže Mihailovića (*Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*).

Hrvatska seljačka stranka ima svoju paravojsku, *Građansku* (u gradovima) i *Seljačku zaštitu* (po selima). Pripadnici, "zaštitari", mogu biti samo članovi stranke, muškarci od 25 do 45 godina koji su odslužili vojsku. Organizacija i disciplina im je vojnička.[16]

U Italiji pod pokroviteljstvom vlasti djeluje ustaška organizacija Ante Pavelića, u zemlji je ilegalno vodi Mile Budak, a u podzemlju je i KP Jugoslavije pod moskovskim patronatom.

Bošnjaci naprotiv imaju kulturna, dobrotvorna, sportska, religiozna, planinarska društva i klubove, ali nikakvu borbenu organizaciju, ništa nalik onima na srpskoj ili hrvatskoj strani, koji se još u miru spremaju za rat uz podršku velikih sila. Kao da nitko i ne misli da su im potrebna.

Stosstrupp Adolf Hitler

Kad su u Bosni i Hercegovini i Sandžaku 1919. komiti i četnici počeli zavoditi novi poredak, u poraženoj Njemačkoj, u kasarnama Münchena i barakama logora Lechfeld južno od Augsburga, ima na desetine tisuća vojnika koji ondje gube dane, primaju plaće i ne znaju kako da ubiju vrijeme. Zemlja tone u kaos koji uvećava bijeda i nezaposlenost. Da bi se uspostavio red, pozivaju vojnike koji stvaraju čudna udruženja, "obrambene odrede", (*Wehrverbände*), "dobrovoljačke odrede", "borbene grupe" - neku vrstu privatnih vojski koje za gospodara priznaju samo časnika koji im zapovijeda. Suzbijaju pokušaje lokalnih pobuna. U toj sredini počinje politička karijera Adolfa Hitlera, nosioca za desetara neuobičajeno visokog odlikovanja za hrabrost. Ističe se nacionalnim fanatizmom i govorničkim darom, od pivnice do pivnice podjaruje mnoštvo malograđana i žrtava inflacije protiv "novembarskih zločinaca". Kapetan Röhm, načelnik štaba Komande grada Münchena, ima tajne arsenale oružja,[17] i sastavlja mobilne odrede koji bi trebali štititi skupove desničarima dragocjenog bundžije. Vojnici bivše 19. minobacačke čete, pod zapovjedništvom kapetana Schrecka, prebijaju svakoga tko ometa skupove Hitlerove stranke. Od tih vojnika nastaje njena uniformirana paravojska, od nje napokon ona organizacija bez koje se nacistički pokret ne može zamisliti, *Sturmabteilung* (Jurišni odredi) kratica SA, ogranak stranke i stereotip nacista. Njihova je uloga u Hitlerovu usponu na vlast neprocjenjiva, oni će dobiti "bitku za ulice" protiv komunističkih udarnih grupa, zastrašivati političke protivnike. Većina je nezaposlena, ili će ostati bez posla u svjetskoj ekonomskoj krizi.

Hitleru se još u tim prvim godinama djelovanja baš i ne dopada što mu starješine SA odreda, bivši časnici iz radikalnih desničarskih krugova, priznaju samo političko i propagandno vodstvo. U SA prvenstveno vidi instrument političke propagande, kolonu koja lijepi izborne plakate, mlati političke protivnike i marševskim strojevima impresionira Nijemce - pristalice autoriteta. Dok vođe SA žele načiniti pravu vojničku trupu, Hitler instinktivno predosjeća

[16] Jere Jareb: *Janko Tortić o HSS i o travanjskim događajima 1941.* - Časopis za suvremenu povijest - 2 / 1997. - Zagreb
[17] Robert Wistrich: *Who's Who in Nazi Germany* - London 1983. Dalje: Wistrich

da se u njegovoj stranci formira sila koja sluša zapovijedi drugoga. Bivši potpukovnik Kriebel, Röhmov suborac, zahtijeva grubo: "Neka političari drže jezik za zube!"[18] Zbog toga Hitler veoma rano ima i vlastitu stražu koja ga treba čuvati od pritiska nepokornih SA časnika.

U ožujku 1923. nastaje klica onoga što će biti SS. Nekoliko starih boraca priseže da će Hitlera braniti po cijenu vlastitih života, a on tu svoju gardu naziva *Stosstrupp* (Udarni trup) *Adolf Hitler*. Po prvi put tada izbija na vidjelo crna boja onoga što će jednom biti SS: stražari nose obilježja koja ih razlikuju od SA, uz sivo-zelene vojničke bluze, crne skijaške kape sa srebrnom značkom mrtvačke glave na igli i crno obrubljene poveske na rukavu s kukastim križem.

Za razliku od SA odreda, pripadnici *Stosstruppa* potječu iz malograđanskih ili radničkih krugova. Najviši je čin rezervni poručnik. Sastaju se redovno u münchenskom lokalu "Torbräu" pod vodstvom Josepha Berchtolda, trgovca pisaćim priborom gotovo patuljasta rasta i drugog blagajnika stranke, SA-ovca Juliusa Schrecka. Prve akcije dogovaraju u kuglani. Ulrich Graf, prvi i najvažniji Hitlerov osobni čuvar je mesar, proslavio se kao amaterski hrvač, Emil Maurice je urar koji ima policijski dosje, bivši trgovac konjima Christian Werber stječe skromnu zaradu kao izbacivač u lokalu "Donisl". Budućih SS-ovaca je isprva malo, svi mogu stati na jedan kamion, 1923. bit će ih ukupno 50 - jezgra buduće vojske od više stotina tisuća pripadnika više europskih naroda.

Hitleru i njegovim pristalicama uzor su Mussolini, njegovi fašisti i prividni puč kojim preuzimaju vlast u Italiji, 9. 11. 1922., na skupu svojih pristaša, govori: "Mussolini je pokazao što može učiniti manjina ako u nje ima svete nacionalne volje. I u nas će kucnuti, mora kucnuti čas, ako ne želimo propasti."[19] Mahniti pokušaj puča 1923. kojim pokušava zajedno s maršalom Ludendorffom preuzeti vlast u Bavarskoj, donosi mu osudu na dvije godine zatvora. Policija je pobila 16 nacista, među njima i neke članove *Stosstruppa* - udarnog odreda, drugi su se razbježali na razne strane. Zabranjeni su stranka, SA odredi, *Stosstrupp,* Röhm otpušten iz vojske, uvjetno osuđen na godinu i pol zatvora, ali onda opet okuplja SA kao "gimnastičko i sportsko društvo".

Do tog uzaludnog puča, izvan Bavarske malo se zna o Hitleru i njegovoj stranci, ali poslije toga postaje poznat u cijeloj zemlji: od 2000 pripadnika SA prije puča, ubrzo ih ima 20.000. Najveća je SA jedinica *Gruppe*, slijede manje: *Brigade i Standarte* (= stijeg, manja zastava, odgovara regimenti), *Sturmbann* (bataljon, bojna) je skovan od riječi *Sturm* (= oluja, juriš) i *Bann* koja ima više značenja, uz ostale: oblast, područje, vlast u određenom području ili potčinjeni na nekom području. Slijedi *Trupp* (trupa, četa, sat), *Schar* (jato, roj, ali i vod) i *Rotte* (odjeljenje, desetina). Ove jedinice imaju svoje više i niže vođe, *Ober-* ili *Unter- Führere,* nazivu čina se dodaje i naziv jedinice, pa tako nastaje *Ober-Haupt* (glavni) ili *Unter - Untersturmführer.*[20] Obično ih pišu kraticama.

U travnju 1925. Hitler zapovijeda starom stosstruppovcu Juliusu Schrecku

[18] Heinz Höhne: *Der Orden unter den Totenkopf - Die Geschichte der SS* - tekst objavljivan u časopisu *Der Spiegel*. 42 - 52 - 1966. U narednim napomenama Höhne
[19] Erich Kuby: *Verrat auf deutsch* - Hamburg 1982.
[20] V. *Objašnjenje SS činova* na kraju knjige (str. 411)

da iznova okupi one njegove čuvare, nazvat će ih *Schutzstaffel (Zaštitni odred)*, ili skraćeno - SS. Isprva ih je samo osmorica, gotovo su svi iz prvotnog Udarnog truppa, opet nose staru uniformu, samo umjesto sivo-zelene bluze u međuvremenu službeno propisanu smeđu košulju - ali s crnim poveskom na rukavu. "Tada sam rekao sam sebi"- opisivat će Hitler poslije nastanak SS - "da mi treba osobna straža, makar i malobrojna ali bezuvjetno odana i spremna da udari i na vlastitu braću. Bolje je 20 ljudi iz jednoga grada - pod uvjetom da se na njih možeš apsolutno osloniti - nego neka nepouzdana masa."[21]

Schreck onda osniva Zaštitne SS odrede u mjesnim organizacijama stranke: maksimalno 10 stasitih ljudi, s jednim vođom i spremnih da se potuku sa svakim, samo je u Berlinu dopušteno 20 ljudi. Schreck se brine o njihovoj podobnosti, traži najbolje i najpouzdanije članove stranke, formulira zadatke: "Štititi stranačke skupove, pridobivati pretplatnike i oglašivače za stranački list, pridobivati nove članove stranke." Alois Rosenwink, glavni organizator u vodstvu SS objašnjava: "Na crnim kapama nosimo znak mrtvačke glave kao opomenu našim neprijateljima, a našem Führeru u znak spremnosti da žrtvujemo i život za njegovu ideju."[22] Hitler mu 4. 7. 1926. za SS predaje "Zastavu krvi" - onu koju su pučisti nosili 1923. kad je na njih policija otvorila vatru. SS otada raste, vodstvo preuzima rezervni poručnik Heiden.

Ipak, za SS se godinama malo zna, ostaje kadrovska organizacija u funkciji straže.

Prava povijest počinje tek 6. 1. 1929. kada im vođa - Reichsführer SS - kratica RF SS (SS vođa Reicha) - postaje Heinrich Himmler, treći po redu poslije Berchtholda i Heidena. Do tada je bio Hitlerov zamjenik za propagandu. Diplomirani je agronom, dobrovoljac u prvom svjetskom ratu koji nije dospio na bojište, jer je Njemačka u međuvremenu poražena. Poslije mature pridružio se nekoj paravojnoj skupini s kojom je subotom odlazio na ratničke vježbe. Sudjelovao je u propalom puču 1923., mada ne kao Hitlerov pristalica nego u redovima te druge desničarske ekstremističke postrojbe. Pritom je i lakše ranjen. Uzaludno se pokušao baviti i uzgojem peradi. Od sredine dvadesetih godina aktivan je i u nacističkoj stranci. U sjeni burnog porasta članstva u stranci i SA odredima, uspijeva povećati članstvo SS koncem 1932. od nekoliko stotina na 52.000.[23]

SS je formalno još u sastavu SA, vođe imaju iste ili slične nazive činova, vojnički planiraju akcije. I oni se nastoje jednoobrazno odijevati, postrojavaju se i marširaju na propagandnim nastupima, ali nacisti shvaćaju SA kao vojsku, a SS kao policiju stranke. I pored smeđe košulje SA odreda, koju nose i SS-ovci, a povremeno navlači i Hitler, u SS sve više dominira crna boja talijanskih fašista. SS postaje nijemi pratilac smeđih marševskih kolona, točna pravila službe zabranjuju SS-ovcu da na skupovima govori, puši i da ih napušta prije kraja. Svaki centimentar njegove pojave mora pokazivati da je SS kao neko plemstvo stranke:

[21] Höhne
[22] Ibid.
[23] Wistrich

"SS - ovac je najuzorniji član stranke koji se može zamisliti."

"SA je linija, SS je garda."

"Uvijek je bila neka garda, u Perzijanaca, u Grka, u Cezara, u Napoleona, u staroga Fritza (tj. Friedricha II.- Z. S.), do svjetskog rata, a garda nove Njemačke bit će SS."

To govori Heinrich Himmler, odlučan da SS dovede na vrh stranke.[24]

Već u prvim godinama političkog djelovanja Hitler ima jasne osnovne ciljeve svoga pokreta. Izlaže ih 1924. dok čami u zatvoru, u tvrđavi Landsberg i svom vozaču diktira prvi svezak knjige "Mein Kampf" (Moja borba). Dvije teze, ondje zapisane, potvrđuju koliko je sva Hitlerova politika već onda bila utvrđena i kasnije dosljedno provođena. Njegov se nacional-socijalistički pokret mora suprotstaviti židovstvu i boriti za "životni prostor" njemačkog naroda. Odbacuje zahtjeve njemačkih revizionista da im se vrate kolonije i državne granice izgubljene u prvom svjetskom ratu, za njega dolazi u obzir samo rješenje "životnog prostora", koje će nastaviti: "(...) ondje gdje se stalo prije šest stoljeća. Zaustavit ćemo vječito prodiranje Germana prema jugu i zapadu Europe i usmjeriti pogled prema istoku. Zaključit ćemo konačno predratnu kolonijalnu i trgovačku politiku i prijeći na politiku tla budućnosti. Ali kad sada u Europi govorimo o novom tlu i zemlji, možemo prije svega misliti samo na Rusiju i njoj potčinjene rubne zemlje".[25] Hitler tako kao cilj jasno ističe SSSR i njegove susjede. "Eliminacija Židova i osvajanje životnog prostora na istoku, vrhovni su ciljevi Hitlerova svjetonazora. Sve ostalo je Hitler svodio u kategoriju sredstva za postizanje tih ciljeva" - piše *Christian. Zentner.*[26] A u njemačkom znanstvenom, vojnom i političkom jeziku "Istok" su i dandanas Rusija i "rubne zemlje", poput Poljske, Ukrajine ili Bjelorusije. Balkan je "Jugoistok".

Tijekom dvadesetih godina glavni nacistički ideolog je *Alfred Rosenberg*, vodeći rasistički propovjednik i kulturni propagandist.[27] Član je nacističke stranke od njenih početaka 1919. i privržen Hitleru kojega impresionira traktatima napisanim takvim nacionalnim fanatizmom, antiboljševizmom i antisemitizmom, da je teško naći išta slično. U pamfletima iznosi svoje predodžbe o židovsko-masonskoj zavjeri svjetskih razmjera koja je nastojeći "minirati temelje egzistencije drugih naroda" izazvala prvi svjetski rat, dok je "međunarodno Židovstvo" inscenirala rusku revoluciju. Smislit će i mistiku "čistoće krvi".[28] Uz Židovstvo proglasio je i katoličanstvo smrtnim neprijateljem germanske duše i pojmova časti, prvenstveno zbog njegova internacionalizma i zato što potječe iz "orijentalnih rasa" u Palestini i Siriji, rasa posve drukčijih od nordijske.[29]

[24] Höhne

[25] *Mein Kampf* - München - 1942.

[26] *Die Weltanschauung Hitlers* u Christian Zentner und Friedemann Bedürftig: *Das grosse Lexikon des Dritten Reiches* - München 1985. Dalje: Lexikon

[27] On je Nijemac s Baltika i arhitekt koji je studirao u Rigi i u Moskvi, zbog boljševičke revolucije emigrirao je 1917. prvo u Pariz, poslije se smjestio u Münchenu.

[28] U svom glavnom djelu *Das Mythus des zwanzigsten Jahrhundert* (1930.). Uz Hitlerov "Mein Kampf" bilo je druga "Biblija" nacističkog pokreta.

[29] Wistrich

Zbivanja u Njemačkoj bude prave fašističke tendencije u Jugoslaviji. U lipnju 1932. u vladinom organu "Vreme" osvanuo je uvodnik pod naslovom "Jugoslavijo, probudi se!" (parafraza nacističkog: "Deutschland erwache!"), koji izričitim pozivanjem na nacional-socijalizam istupa protiv "defetizma" i jedva skriva želju da vidi nastajanje neke organizacije po nacional-socijalističkom uzoru. Profesor berlinskog sveučilišta *Ernst Nolte*, autor značajnih djela o fašizmu[30], piše o tome: "Otada su i ekstremno nacionalističke organizacije zadobivale na težini i profilu koje su djelomično već djelovale nekoliko godina, primjerice 'Jugoslavenska akcija', koja je izdavala tjednik 'Novi put' i težila autoritarnoj staleškoj državi. U studenom 1934. spojila se sa slično usmjerenim grupama i nazvala *'Zbor-Jugoslovenski narodni pokret'*. Velike simpatije za nacional-socijalizam bile su očite, a vanjsko-politički su podržavali zbližavanje s Njemačkom. Njegove su pristalice pozdravljale uzdignutom desnom rukom i nosili kao obilježje kosovski križ, staroslavenski crkveni simbol. 400.000 članova bilo je samo na papiru."[31] (Nije jasno kakav je to bio "kosovski križ". Simbol velikosrpskih nacista u *Zboru*, a pod vodstvom D. Ljotića, bili su, koliko znamo, klas i mač na štitu.)

U prvim mjesecima uvođenja nacističke vladavine 1933., opći SS je samo jedna ponešto otmjenija varijanta, neusporedivo većeg i moćnijeg SA, ali smatranog plebejskim. Ali 1933. nastaju i naoružane SS grupe. U pravilu je to u svakom SS odsjeku po 100 naoružanih SS-ovaca kao neka straža, uglavnom glume ratničku kulisu ambicijama lokalnih šefova SS (nerijetko neovisnim o Himmleru). Neke se i vojnički uvježbavaju i zaista ponašaju poput pomoćne policije, ponajviše radi toga da se domognu plaća iz budžeta policije pojedine regije. Dio ovih SS-ovaca smješta se u zajedničke prostorije nekih zgrada gdje živi kasarnski. U njih spada isprva 120 SS-ovaca odabranih među Hitlerovim münchenskim čuvarima, koji postaju jezgra njegove osobne garde.

Na desetu godišnjicu münchenskog puča, 8. 11. 1933. ta njegova privatna vojska, osobna straža, garda, prozvana *Leibstandarte Adolf Hitler*, kratica *LAH*, polaže prisegu onome čije ime nose. Mada ih ima tek nekoliko stotina, jedva da itko primjećuje kako nigdje nije zapisano da premijer ima pravo na privatnu gardu[32]. Nema sumnje da mu je potrebna. Do 1933. preživio je četiri atentata (od toga jedan 1930. trovanjem u hotelu Kaiserhof), tijekom 1933. bit će ih ukupno deset.[33] Ali LAH mu nije dovoljna. Hitler potpisuje jedan memorandum 30. 6. 1934. kojim obrazlaže nužnost osnivanja svoje specijalne *Verfügungstruppe*, kratica VT (od verfügen = odrediti, nečim raspolagati, *verfügungs* - je glagolski pridjev). Posrijedi su naoružani SS-ovci. To bi mu trebala odobriti vrhovna komanda vojske.

Već na prvoj stranici svoje knjige "Mein Kampf" zahtijeva uključenje Austrije u njemački Reich. Stalno iznova ističe svoju "duboku mržnju protiv

[30] *Der Faschismus in seiner Epoche, Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen, Die faschistischen Bewegungen*. Citat je iz posljednjeg djela (München 1984.).

[31] *Die faschistischen Bewegungen*

[32] Hans Buchheim: *Die SS - das Herrschaftsinstrument* u *Anatomie des SS Staates*, München 1984. Dalje: *Die SS - das Herrschaftsinstrument*

[33] Lexikon

austrijske države". Od 1932. u stranačkim glasilima niče parola: "Tko vlada Austrijom, vlada srednjom Europom!"

Anschluss (= priključak) skraćeni je naziv za ujedinjenje Austrije s Njemačkom i politička parola od 1918. Provizorna nacionalna skupština Austrije - njemačkog ostatka nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije - usvojila je jednoglasno 1919. ustavni zakon o priključenju jednako poraženoj Njemačkoj. Gotovo sve političke stranke imaju Anschluss u svojim programima. Ali ga pobjedničke velesile zabranjuju mirovnim sporazumom u St. Germainu. Hitlerov uspon na vlast navodi kako austrijske kršćanske socijaliste, tako i socijal-demokrate da ga brišu iz svojih programa. I katolička crkva se odriče Anschlussa, zalaže za austrijsku samostalnost. Ujedinjenje ostaje još samo u programu jedne velikonjemačke stranke i austrijskog ogranka Hitlerovog NSDAP, stranke koja na izborima 1930. ne dobiva nijedno mjesto u parlamentu.

Austrijski biskupi u prosincu 1933. upućuju vjernicima "pastirsko pismo" u kojem se kritički bave nacizmom. Pišu da je ljudski rod jedna jedinstvena obitelj: "Stoga osuđujemo nacional-socijalistički rasizam koji vodi, štoviše mora dovesti do rasne mržnje i sukoba među narodima (...) Religija je iznad svakog nacionalizma, nije nacionalna nego nadnacionalna."[34] Ne prolaze niti četiri mjeseca otkako je zasjeo u fotelju premijera, Hitler počinje hladni rat protiv Austrije. Prati ga masivni propagandni rat protiv austrijske vlasti. Austrijski SS-ovci i SA-ovci poduprti iz Reicha otvaraju svoju propagandnu kampanju, ali se služe i dinamitom protiv javnih ustanova, robnih kuća, mostova, atentatima na vodeće političare.[35] Austrijska vlada zabranjuje NSDAP, traži međunarodnu zaštitu od ratobornih najava Anschlussa, obraća se Francuskoj, Velikoj Britaniji, Italiji, dobiva isprazne garancije nezavisnosti. Nacista u Austriji nema mnogo, ali su bučni i agresivni: na izborima 1930. dobili su samo 66.000 glasova, dvije godine poslije sakupili su 336.000.

Saint Germainskim ugovorom Austriji su dopuštene oružane snage od samo 30.000 dobrovoljaca u vojsci *Bundesheer*, ali političke stranke imaju paravojne formacije.[36] Savezni kancelar Dolfuß raspustio je parlament 1933. i uveo diktaturu. Neko se vrijeme čini da će Italija podržati austrijsku nezavisnost, na papiru se stvara i konzultativni savez s njom i Mađarskom.[37] U Pragu i Beogradu vladaju ljudi opsjednuti prošlošću: Austrija i Mađarska! Priviđa im se propala dvojna monarhija. Nemaju ništa protiv Hitlerove politike. Dolfuß se žali da mu iz Čehoslovačke, umjesto pomoći, šalju liste raznih zahtjeva. Pita se, shvaćaju li u Pragu što se sprema? Vanjskopolitički ministar Beneš čak ne jednom izjavljuje da se Čehoslovačka ne treba pribojavati njemačke aneksije Austrije.[38]

Iz Beograda u ožujku 1934. britanski poslanik javlja da su kralj i ministar vanjskih poslova uvjereni da je nekakav spoj Austrije i Njemačke prije ili poslije

[34] Bundeskommisar für Heimatdienst: *Unser Staatsprogramm - Führerworte* - Wien 1935.
[35] Gottfried-Karl Kindermann: *Hitlers Niederlage in Österreich* - Hamburg 1984. Dalje: Kindermann
[36] VE 1 / 1970.
[37] Erwin Steinböck: *Kärnten* u Weinzierl / Skalnik: *Österreich 1918. bis 1938.* II /Graz / Wien / Köln 1983. Steinböck je pisao o pregovorima nacista i jugoslavenskih predstavnika i u *Österreich in Geschichte und Literatur* God. XII, nast.10 / 1968.
[38] Kindermann

neminovan. Neki njemački "prodor na istok" za njih je - "uveliko nevjerojatan". Kralj "iskazuje simpatije za Njemačku, i to je poslaniku u više navrata dao na znanje". [39] U prvoj polovici 1934,. austrijske vođe NSDAP tajno se sastaju s jugoslavenskim političarima. Nagovještaju im da će - kada Njemačka prisvoji Austriju - Jugoslavija moći dobiti neke pogranične krajeve Koruške. U Sloveniji, uz austrijsku granicu, žandari i vojska prešutno dopuštaju smještaj tajnih skloništa i skladišta oružja za austrijske SA i SS odrede.[40]

25. 7. 1934. skupina od 154 pripadnika austrijske 98. SS Standarte (regimente) u uniformama vojske ili policije napada Predsjedništvo vlade usred Beča, zauzimaju dvorište i prvi kat. Većinom su bivši vojnici austrijske vojske, *Bundesheera* otpušteni zbog nacističkih ispada i zavjera. Kada u "Kutnu dvoranu" provaljuju s pištoljima, ondje zatiču i ubijaju s dva hica predsjednika Dolfuße. Ali plan zarobljavanja vlade propada.

Istog dana skupina od oko 15 SS-ovaca munjevito je zaposjela zgradu austrijskoga radija u Beču, uperenim pištoljem natjerala spikera neka pročita lažnu vijest da je vlada podnijela ostavku, da će se sastaviti nova. Ali uprava uspijeva javiti policiji da isključi odašiljač na brdu Bisamberg. Poslije žestoke borbe, SS-odred je svladan poslije nekoliko sati, radio opet preuzima njegovo uredništvo. Slično propada i treća nacistička diverzija u Veldenu na jezeru Wörthersee gdje boravi predsjednik republike Niklas. Predvečer, poslije pregovora, pučisti napuštaju zgradu Predsjedništva vlade. Obećan im je slobodan prolaz - ako nikoga nisu ubili. Pristaju. Ali Dolfuß je mrtav. Zato ih sve hapse.

Izvan Beča, u pojedinim oblastima one su vijesti s radija bile znak za ustanak. Težište je u dvjema jugoistočnim, koje graniče s Jugoslavijom, u Štajerskoj i Koruškoj, čiji dio nacisti obećavaju dati Jugoslaviji!

U cijeloj se Štajerskoj, osim u Grazu, glavnom gradu pokrajine, toga dana bune pripadnici SA i SS, pridružuju im se i stotine stanovnika te pokrajine, napadaju žandare, zaposjedaju pošte, općinske i državne ustanove, hvataju taoce.

U Koruškoj je žarište ustanka u Wolfsbergu. Na njega je navalilo u tri kolone 1500 ustanika, zaposjedaju državne ustanove, željezničku postaju, poštu. Na krovove ističu zastave s kukastim križem. 27. 7. dolina rijeke Lavant u rukama je ustanika, osvajaju manja mjesta. Sutradan spremaju napad na Klagenfurt (Celovec), glavni grad pokrajine. Ali tada ih niz dolinu Lavant napadaju jedinice Bundesheera. Glavna su bojišta St. Veit an der Glan, a na samoj granici Feldkirchen, Rabenstein i Bleiburg. Zapovjedništvo koruškog SA-Sturmbanna suočeno sa sve jačom protuofenzivom vladinih snaga naređuje bježanje preko brda u Jugoslaviju. Bundesheer, žandarmerija i druge oružane snage austrijske države uspijevaju svladati ustanak u nekoliko dana. Među pripadnicima državnih snaga pritom je više od stotinu poginulih i ranjenih, među buntovnicima nabrojana su 42 mrtva, 59 ranjenih, ubijeno je pet građana koji se nisu pridružili ni jednoj strani, 18 ih je ranjeno. "Može se pretpostaviti da je u

[39] Ibid.
[40] V. napomenu 37.

Jugoslaviju pobjeglo nekoliko stotina ustanika " - stoji u službenom izvještaju.[41]

U Jugoslaviju se sklonio i 35-godišnji komandant SA brigade Gornja Štajerska, trgovac vinom Konstantin Kammerhofer, u mladosti član nacionalističkog gimnastičkog saveza, a od 1927. pripadnik štajerskih desničarskih paravojnih formacija, sudionik već jednoga diletantskoga i propaloga puča u rujnu 1931.[42] S njim ćemo se još susresti u Hrvatskoj i BiH koju godinu poslije.

Njemački vojni vrh 24. 9. 1934. ispunjava Hitlerovu želju, ministar rata naređuje: "Na osnovu principijelne odluke Führera i kancelara Reicha osniva se naoružana, stajaća *Verfügungstruppe*, (VT), sa tri regimente, četom za vezu i pionirskim bataljonom." Ove se SS regimente (pukovnije), što bi bilo normalno, ne smiju ujediniti u jednu diviziju. Vođa Reicha se tako zaštićuje od kritike s vrha vojske. Položaj nove trupe Hitler zamršava toliko da ga samo on može raspetljavati. U sastavu je SS i time ogranak stranke i potčinjena Himmleru, SS Vođi Reicha. S vojskom u miru nije organizacijski vezana. Zadatak joj je unutrašnja sigurnost režima, budžet u Glavnoj upravi SS. Ali: VT treba biti vojnički izobražena po uputama ministra rata koji se brine i za personalne i materijalne potrebe VT. U slučaju rata odlučit će se o njenoj djelatnosti na dan mobilizacije. Vojska tako ima pravo nadgledati VT i njen budžet.

Vlada 16. 3. 1935. krši članak 173. versailleskog mirovnog ugovora i ponovo uvodi opću vojnu obavezu. Taj ukaz samo je službena potvrda već godinama prikrivane obnove naoružanja. Hitler tog dana objavljuje da će njemačka vojska koju će nazvati *Wehrmacht* imati 36 divizija, od toga je jedna divizija SS Verfügungstruppe.[43]

[41] Otto Reich von Rohrwig: *Der Freiheitskampf der Ostmarkdeutschen von St. Germain bis Adolf Hitler*. Graz / Wien / Leipzig 1942. - Bundesministerium für Landesverteidigung: *Die Julirevolte 1934* - Wien 1936.
[42] Kindermann
[43] *Die SS - das Herschaftsinstrument* i Lexikon

Garda i kršćanstvo

Vojska s dvojakim osjećajima promatra naoružane SS-ovce. Isprva je prevladavala dobra volja koju je ona, sputana ograničenjima mirovnog sporazuma, ispoljavala prema svakoj organizaciji koja vojnički izobražava narod, dok se nije počelo uviđati kako SS svoje ljude ne izobražava kao pomoćnu silu vojske, nego naglašava svoju samostalnost oružane sile. Vojska počinje opstruirati, nastoji da oružane postrojbe SS budu što manje. Zbog toga protječu godine do kompletiranja divizije SS Verfügungstruppe (VT) koju SS Vođa Reicha počinje formirati 14. 12. 1934.

Brzo se suočava s tim da treba iskusne vojne stručnjake, zanatlije rata. No njima se baš i ne ide u nešto nalik divljoj policiji. Zbog toga SS ističe njene tradicionalnije zadatke, gardijski karakter. Otada je prisutna dilema što je naoružani SS - vojska ili politička policija? Uvjeravanja da je posrijedi elitna borbena trupa, privlači neke bivše časnike u Verfügungstruppe. SS uspijeva pridobiti i Paula Haussera, jednoga pravoga generala. Nacistima, tj. SA odredima, pristupio je tek 1933.

On nastoji utjerati u naoružane SS-ovce ono što im nedostaje: disciplinu, poslušnost, dril, borbenu spremnost, ukratko vojnički know-how. Zapovjednici poput njega shvaćaju da VT još nije vojska, pa čak ni prava policija i nastoje ih obrazovati, pa prvo osnivaju vojna učilišta u Tölzu i Braunschweigu, poslije u Klagenfurtu i Pragu. Izobrazba SS Führera i Unterführera (časnika i dočasnika), privlači isprva većinom policijske komandire, islužene dočasnike i mlade entuzijaste. Nedostaje časnika, školuju ih na desetomjesečnim, a u ratu i na tromjesečnim tečajevima.

Izobražavaju se za vojnu, policijsku, upravnu ili štapsku službu, svi moraju učiti taktiku i upravni Führeri moraju proći borbenu obuku - izuzetak su neke akademske struke poput liječnika.[1] Krajem 1938. otići će 32 posto apsolvenata u VT, ali 32 posto u Policiju poretka (*Ordnungspolizei- Orpo*), 18 posto u straže koncentracijskih logora, odrede *Totenkopf* (*Mrtvačka glava*). Ta kadrovska srodnost s policijom i odredima Totenkopf - koju ćemo još upoznati - bit će SS Verfügungstruppe poslije rata kamen o vratu kojega se neće nikada osloboditi. Od jeseni 1939. škole omogućuju odavna planirano povećanje VT, sve do velike SS-vojske.[2]

U VT primaju samo dobrovoljce, selekcija je isprva stroga, od deset sposobnih uzimaju trojicu. Izgradnja je već u ljeto 1936. toliko uznapredovala da Himmler svoga generala, sada SS Brigadeführera (Brigf.) Haussera postavlja na vrh te mini-armije, on postaje inspektor VT gdje stižu uz profesionalne vojnike i nacističke usijane glave s idejama da VT mora biti revolucionarno jezgro novoga Reicha, koje će zamijeniti navodno okoštali Wehrmacht. Unose

[1] Felix Steiner: *Die Armee der geächteten* - Rosenheim 1995.
[2] Höhne

dinamiku i samouvjerenost elite u kojoj se ideološka zaslijepljenost pripadnika *Hitlerjugenda* (Hitlerove mladeži) miješa s osjećajima odabranosti i vojno-reformatorskim tezama nonkonformističkih frontovskih časnika. Vodeći vojni reformator u VT je od travnja 1935. u prvom svjetskom ratu visoko odlikovani major *Felix Steiner*, nastavnik u vojnim školama kojega su doživljaji u prvom svjetskom ratu učinili buntovnikom protiv konzervativnih vrhova vojske. U bitkama 1918. doživio je propast nepokretnih masovnih armija i rođenje *udarnog trupa*, mobilne borbene trupe. S vremenom se sve više sukobljavao (od 1927. bio je kapetan) s pretpostavljenima. Generali su se za novi rat spremali masovnim armijama i općom vojnom obvezom. Steiner im je suprotstavljao svoju koncepciju: u totalnom ratu s masovnim armijama odlučujuća uloga pripada "brzim operativnim vojnim korpusima visoko vrijednih elita, ultra-modernoj jezgri koja može "protivnika rascijepiti munjevitim udarima i njegove povezane dijelove porazbijati".[3] Tako je taj teoretičar vojne elite prirodno našao put do Hausserove VT, videći ondje jezgru vojske budućnosti.

Himmler je srednjeg rasta, crnokos, kratkovid i uvučene brade. Zamišlja da bi rasno čisti SS odredi plavokosih i plavookih divova trebali Hitlerovu državu osiguravati i u njoj vladati. To dakako želi postići i od VT; rasni kriterij prilikom prijema pripadnika važniji je od školske naobrazbe, za razliku od Wehrmachta gdje primaju u časničke škole samo one sa završenom srednjom školom. Steiner piše: "Odlučujući kriteriji za prijem bili su *vanjski izgled,* tjelesne mogućnosti, duhovna živost. Morali su biti neporočni i potjecati iz časnih obitelji. Nadalje, morali su se u *Arbeitsdienstu* (Radnoj službi) istaći marljivošću i revnošću."[4] Ali rasnih dobrovoljaca nema u Njemačkoj dovoljno. U tom pogledu jedino se može voditi briga o visini. A 1938./39. morat će se sniziti fizički uvjeti sposobnosti i prihvatiti greške vida ili ravna stopala. Prednost antropometrijskih rasnih karakteristika ispred obrazovanja, Ober - i Unterführera u VT onemogućuje stvaranje generalštabnih kadrova i efikasne upravne službe. U ratu će dovesti do velikih nedostataka i gubitaka koji su se mogli izbjeći.

Nacisti su uveli i obaveznu Radnu službu u trajanju od šest mjeseci za mladiće od 18-25 godina angažirane na velikim javnim radovima prije odsluženja vojnog roka. Već su ondje trebali biti politički indoktrinirani, Steiner tvrdi da se zbog toga nije ispitivala politička podobnost regruta VT. Ali vjernici nisu bili dobrodošli u SS.

Primjer jednog VT-ovca iz Sopessarta ilustrira dvoličnost i odbojnost spram nekih religija. Katolik Franz Waldmann dobrovoljno se javio u VT "jer mu je otac mislio da je to neka vrsta garde", stoji u pismu koje je dospjelo i do Vrhovne komande vojske. Tek što je primljen, počelo je nagovaranje da napusti crkvu. Majci je rekao da ima njih 30 drugova koji na to neće pristati. Bili su podvrgnuti šikaniranju koje mladi čovjek jedva može podnijeti. U svakoj pogodnoj prilici odjekivala je komanda: "Tko nije istupio iz crkve, neka stane pred stroj!" Takvi su posramljivani i izrugivani. Franz je odgovarao: "Nije bitna religija, nego kako

[3] *Die Armee der geächteten*
[4] Ibid.

izvršavam svoje dužnosti."[5] Jedan po jedan njegov drug je odustajao, sve dok Franz nije ostao sam. Onda je neki Franzov drug pisao njegovu ocu da ni on više ne može izdržati. Malo zatim njegov je župnik obaviješten da je i Franz napustio katoličanstvo. Poginut će 1942. u Finskoj. Do konca 1938. napustit će crkvu 53,6 posto pripadnika VT, nadmašit će ih samo rabijatni pripadnici SS odreda Totenkopf (Mrtvačka glava) gdje je postotak otpadnika tada 69 posto.

A Hitler nije bio na vlasti ni pola godine, kad je njegova vlada potpisala konkordat koji stupa na snagu 10. 9. 1933., i utvrđuje slobodu vjeroispovijedanja i javno ispoljavanje katoličke religije, garanciju njene imovine, pravo crkvi da može sama imenovati svoje dostojanstvenike, uspostavu novih teoloških učilišta za katolički kler, priznanje katoličkoga vjeronauka u osnovnim školama, slobodnu djelatnost katoličkih religioznih, karitativnih i kulturnih organizacija, ali zabranjuje katoličkim svećenicima članstvo u političkim strankama, ukida sindikalne i političke organizacije njemačkog katolicizma. Tajni aneks konkordata regulirao je položaj vojnih svećenika kada opet bude uvedena opća vojna obaveza. Sve do plebiscita o priključenju Saarske oblasti 1935. nacisti se obraćaju biskupima i vjernicima tražeći podršku pred izbore (dok se još održavaju). Ali Rosenbergova mješavina mistike, pseudo-znanosti i tlapnji, usađena u srž nacističke ideologije, neminovno izaziva reakciju i u kršćanskim crkvama. U ljeto 1935., kada je već brutalno razbijena sva politička opozicija, Hitlerov se doglavnik Göring obara na "politički katolicizam", počinju hapšenja i progoni svećenika.

Da bi dekonfesionizirali javni život, nacisti hapse više od tisuću svećenika i redovnika, optužuju ih za krijumčarenje deviza i homoseksualne odnose, onda organiziraju monstr-procese uz bučnu propagandu. Sv. Stolica do 1937. upućuje 34 protestne note protiv kršenja konkordata. Papa Pio XI. obznanjuje encikliku, "Mit brennender Sorge " ("S gorućom brigom") 14. 3. 1937. Oštro je formulirana, vjernicima pročitana u svim njemačkim crkvama i istovremeno tiskana u velikoj nakladi. U njoj je rečeno kako nacional-socijalizam s "idolopoklonstvom" obožava "rasu, narod, državu i Führera", da se s "krivovjerstvom o nacionalnom bogu" i "mamcem jedne njemačke nacionalne crkve osporava rimski primat", sije "sjeme korova nepovjerenja, mržnje, klevetanja", da se "iz principijelnog neprijateljstva protiv Krista i njegove crkve" podjaruje protivnost između religioznog odgoja i "ostvarenja prave narodne zajednice", zanemaruje kako "čovjek kao ličnost ima Bogom dana prava koja (...) moraju ostati izvan (...) dohvata zajednice".[6]

Slijede gnjevne reakcije vlade Reicha i masivna protucrkvena propagandna kampanja, jer su ovakva shvaćanja nacistima poput hereze. Hitler, a ne Krist, treba biti "prorok", "kumir", "Mesija". I evangelički svećenici pod vodstvom pastora Martina Niemöllera, koji je u prvom svjetskom ratu bio komandant podmornice, a onda studirao teologiju, odupiru se prodiranju nacističkih shvaćanja. Niemöller od 1938. do 1945. čami u nacističkim zatvorima i logorima.

[5] Höhne
[6] Friedemann Bedürftig: *Kirchenkampf* u Lexikonu; Wistrich

Ured za školstvo u Glavnoj upravi SS želi uvesti neke svoje svjetonazorne instruktore u VT - uveliko nalik politrucima[7] Crvene armije, ali Hitler 1936. za to zadužuje starješine. Ured za školstvo je nadležan samo za direktive i tekstove kojima trebaju poučavati potčinjene.[8] Himmler se doduše hvali kako apsolvent VT škole ne može postati starješina ako samo zna taktiku, a nije usvojio nacistički svjetonazor. Spisi kojima se SS-ovci poučavaju, uglavnom pokazuju ono uobičajeno iz doba Trećega Reicha: tendencioznu biologiju i izobličenu njemačku povijest. U njima se uči i to da je kršćanstvo "pacifističko" jer omogućava djelovanje smrtnih neprijatelja Židova i komunista. Ali kao u nacista uopće, tako je i u SS sadržaj te svjetonazorne doktrine i teoretskih postavki začuđujuće malen. Pa čak i tako oskudan nastavni materijal jedva da utječe na misli prosječnog esesovca.[9]

O tome piše *Hans Buchheim* sa sveučilišta u Mainzu: "U SS nije bilo strogoga ideološkoga školovanja ili discipline učenja koja bi se čak izdaleka mogla mjeriti s komunističkom". Ono što se od teorije isticalo, bio je "princip vođe."[10] Druga važna teorija bila je "rasna čistoća", ali ta je teorija bila nejasna, maglovita i primjenjivana sa znatnim razlikama. "Sva terminologija je bila neprecizna, misli nesređene". Taj znanstveni vještak na suđenjima SS-ovcima zaključio je: "Teorijski element igrao je u SS sporednu ulogu, ono što je umjesto toga nosilo i povezivalo, bio je određeni mentalitet."[11] Odgoj SS-ovaca više je utjecaj na djelovanje, stil zajedničkog života, žargon, vrednovanje svakodnevnog ponašanja. U tom kontekstu u SS riječ "borac" igra veliku ulogu, ali u posebnom smislu.

SS-ovac se treba ponašati kao borac radi borbe, biti bespogovorno poslušan, prezirati "manjevrijedne", biti tvrd u smislu da ne žali ni sebe ni drugoga i uobražen u odnosu na sve koji ne pripadaju njegovu bratstvu. SS-ovci su njegovali i svojevrsno drugarstvo i prijateljevanje i shvaćanje "nema nemoguće". Doduše, sve ovo nije bilo ograničeno na SS, takav je bio mentalitet nacista. SS je sve to samo intenzivno njegovao i najdosljednije djelovao u skladu s tim težnjama. Tako je i Buchheim naveo riječi nekoga generala Wehrmachta koji je "pogodio bit", kada je kazao da esesovci nisu bili vojnici nego borci. U čemu je razlika? Vojnik u najboljem smislu je zanatlija kao i svaki drugi. Uči zanat ratovanja i bori se ondje gdje borba ima smisla i mjesta, dakle u ratu. Biti borac, nije zanat nego držanje, ponašanje. Borac ne mora znati vojnički zanat, a osim toga borac može biti i političar i umjetnik i učenjak. Dabome, i vojnik mora biti borben, ali to je u njega izuzetna situacija, kada bude "stani-pani".

[7] Od ruskog: *političeskij rukovoditelj*, u manjim jedinicima Crvene armije, u većim su bili politički komesari.
[8] Höhne
[9] *Die SS - Das Herrschaftinstrument*
[10] Ibid. Tako su u Reichu sve društvene organizacije poput onih poslodavatelja, radnika, vatrogasaca, lovaca, ženska i muška mladež, mjesne zajednice itd. dobile lokalne i više Führere.
[11] U Frankfurtu je 1964. suđeno skupini SS-ovaca iz koncentracijskog logora Auschwitz. Za porotu stručnjaci su izradili više znanstvenih ekspertiza. Jednu, *Die Organisation von SS und Polizei unter nationalsozialistischer Herrschaft* sastavio je Buchheim, a na glavnoj raspravi djelomično iznio usmeno 7. 2. 1964. U tom okviru i navedeno (*Die SS - Das Herrschaftsinstrument).*

Ovaj borbeni stav esesovca bio je u nacista sukladan sa shvaćanjem da je život uopće, u svojoj suštini - borba. U pozadini ovakve ideologije bio je takozvani "herojski realizam". Masa njemačkih SS-ovaca jedva da je o tome išta znala, ali to je ideja koja objašnjava borbenu komponentu SS mentaliteta. Ideju "herojskog realizma" prvi je formulirao značajni njemački književnik *Ernst Jünger* (r. 1895) koji je kao dobrovoljac 1914. otišao u rat i u njemu stekao najviše njemačko odlikovanje za hrabrost.

U svom prvom romanu "U čeličnim olujama" (1920.) bezrezervno se opredijelio za ratovanje, idealizirao hrabrost i žeđ za krvlju, bitku nazvao "umjetninom koja muškarca raduje". Jünger je jedan od najznačajnijih predstavnika "frontovske generacije" koja je svoj "heroizam" suprotstavljala pacifizmu poslijeratne Njemačke. Pišući: "Nije bitno za što se borimo, nego kako se borimo" - izrazio je bit romantičnog oduhovljenja političkih pojmova u kojem su nalazili utočište njemački nacionalisti u prvom svjetskom ratu kada su vidjeli da se ne može pobijediti, a ne htijući se pomiriti s porazom.

Nacisti su ga osobito cijenili jer za njega "rat nije kraj, nego poticaj", "sila koja daje smisao nacionalnom životu".[12] Jünger se mnogih svojih ideja nikad neće odreći, uoči svoga 90. rođendana još će se nazvati "vojskovođom duha".[13] Duhovno mu je blizak *Werner Best*, pravnik, i jedan od vrhunskih intelektualaca u vrhu SS. U jednom je Jüngerovom zborniku napisao:

"Boriti se očekujući da sam pobijediš ili da će 'dobro' jednom ipak trijumfirati, umiju i drugi, kojima borbu čini podnošljivom samo vjera u posljednji cilj. Naprotiv, kriterij toga stava je potvrđivanje borbe na izgubljenom položaju za izgubljenu stvar; posrijedi je dobra borba, a ne dobra stvar ili uspjeh."[14]

Lako je uočiti da je ova opasna forma političke romantike izopačeno shvaćanje vojničkih tradicija. Borac "herojskog realizma" nije bio nikakav moralist, nego ekstreman individualist, štoviše subjektivist. Nije se borio da pobijedi, nego da se dokaže. Hitleru i Himmleru nije bilo nipošto sporedno za što se SS-ovac mora boriti: dobivao je vrlo konkretne ciljeve. Idealan SS-ovac iscrpljivao je ambiciju u nastojanjima da izvršava svaki nalog ne razmišljajući o smislu, sredstvima ili opravdanosti. Važna crta SS mentaliteta je apoteoza *tvrdoće* (Härte). Velika je SS-ovska pohvala bila kada se za nekoga moglo reći da je "tvrd borac" (harter Kämpfer). Ni u jednoj vojsci nema nježnosti, otvrdnjavanje je dio izobrazbe svakog vojnika. Tvrdoća SS, potekla iz nacističkog svjetonazora i nehumanosti, dovodila je do bezosjećajnosti, nemilosrđa i bezobzirnosti prema protivnicima. Bez ovakva duha SS sigurno ne bi uspio izgraditi u samo deset godina onakav čudovišni aparat moći koji je kako-tako funkcionirao.[15]

[12] H. Heidtmann o njemu u Lexikonu
[13] Wistrich
[14] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument.* Što se tiče eseja W. Besta i sličnih autora, Steiner im odriče svaku kompetenciju, stoga što njegovu trupu nisu ni poznavali, pa ništa o njoj ne znaju.
[15] Ibid.

Utemeljitelji naoružanog SS, slijeva: Gottlob Berger, inicijator primanja dobrovoljaca stranaca u Waffen SS bitno je pridonio formiranju i organiziranju "Handžar" divizije; Felix Steiner i Paul Hausser, vojnici od zanata, koji su prvotnoj polupoliciji SS donijeli vojna znanja i vještine.

Steiner, poslijeratni žestoki kritičar Himmlera, njegova rasizma i terora, koji se nakon rata uporno ograđivao od optužbi SS divizija za ratne zločine, dobio je zapovjedništvo projektiranom SS VT regimentom *Deutschland* u Münchenu i u nekoliko mjeseci postao duhovni antipol tradicionalistu Hausseru. U središte obuke Steiner je stavio sport na najširoj osnovi, i odgaja vojnika kao tip lovca, tragača i atlete, što je i britanski vojni teoretičar Liddell Hart proglasio idealom modernog pješaka. Svaki vojnik mora postati lako-atletičar, dobro trčati, daleko i visoko munjevito skakati, daleko bacati i moći brzo i istrajno marširati. VT se obratila i docentu za tjelesni odgoj na sveučilištu Erlangen radi optimalne metode treninga. SS-ovci uče da se poput Indijanaca tiho došunjaju do cilja koristeći sve zaklone, da ga zaspu ručnim bombama i automatskim oružjem, pa munjevito zaskoče. Poslije ovakve osnovne izobrazbe, slijede zajedničke vježbe u udarnim grupama gdje VT-ovci uče kako se usklađuju mitraljesci, snajperisti, tromblonisti i bombaši, da djeluju kao podmazan stroj gdje svatko izvršava određen borbeni zadatak.[16]

Uspjesi modernizatora Steinera toliko su očiti, da ga u VT shvaćaju kao pravoga zapovjednika. Postaje Himmlerov ljubimac. Godinama će biti zvijezda VT. Ali Himmler sumnjičavo prati sve pokušaje svojih vojnika da se po vanjštini izjednače s vojnicima, pazi da se u VT ne ugnijezde kasarnski duh i tradicionalne vojne dogme. Suglasio se da služba u VT bude priznata kao odsluženje vojnog roka, ali nije mu baš bilo drago da VT umjesto crne službene uniforme nosi sivo-zelenu, pa čak i epolete kao u vojsci. Ali kada su u VT čak htjeli usvojiti vojne nazive činova i rangove, Himmler stavlja veto. Tadašnji šef Glavne uprave SS *Heissmeyer* poslao je raspis u VT: "Nema sata ni bojni nego

[16] *Die Armee der geächteten*

samo Sturma (četa) i Sturmbanna, (bataljona), vođe nisu satnici ni zapovjednici bojni nego vođe (Führeri) Sturma i Sturmbanna."[17] Himmler insistira i na posebnim nazivima činova, govori onima koji ukazuju na neke međunarodne utvrđene norme: "Kao što mornarica ima svoje nazive, tako i SS", ali će i dalje s tim imati problema, i napokon 1941. okružnicom zabraniti da se pripadnicima SS pripisuju vojni činovi. S tim je nazivima inače napravio veliku pometnju. Tako se događalo da bi neki Brigadeführer (Brigf.) Općeg SS dobio u VT, odnosno potonjem *Waffen SS*, dočasnički čin stečen u vojsci, jer drugo nije ni završđivao, ili da nekakav sličan, visoko rangirani pripadnik Općeg SS, inženjer u civilu, s vojnim činom narednika - kojemu u Waffen SS odgovara Oberscharführer (Oscha) - postane i "tehnički Sonderführer" u rangu kapetana i tako stekne tri različita SS-ovska čina.[18]

SS u borbi za ljude

U međuvremenu SS i Himmler dalje jačaju. Preuzeo je 17. 6. 1936. kontrolu nad političkom i kriminalističkom policijom na cijelom području Reicha. Izvanredno sposoban organizator i administrator, brižljiv i eficijentan, svakodnevno pokazuje začuđujući radni učinak i neukrotivu vlastoljubivost.[19] Pod svojim vodstvom objedinjuje, reorganizira njemačke civilne policijske i obavještajne organizacije, uvodi ih u SS, čisti rasno i politički, reformira, usmjerava na totalnu vlast, a 1939. nije samo gospodar policije, zatvora i koncentracijskih logora nego i komesar Reicha za učvršćenje njemačke narodnosti, bit će i ministar unutrašnjih poslova, a od 20. 7. 1944. i zapovjednik rezervne vojske. SS izrasta u državu u državi, otvara političke i policijske škole, institute za razmnožavanje rasno čistih Nijemaca, (*Lebensborn*) stvara posebne odrede i urede koji gospodare imovinom Židova i drugih žrtava, privredne pogone i poduzeća. Premda će tako osvajati jedan po jedan položaj, dvije sile nikada neće nadvladati: stranku i vojsku.

I pored svih tih ovlasti, Himmler nipošto nije i neće biti svemoćan. Mnogi zamišljaju Treći Reich kao skroz na skroz organiziranu totalitarnu državu koja je svakoga građanina obuhvaćala i potčinjavala jednoj jedinstvenoj centralnoj volji. Ta je predodžba kriva - totalna je u nacističkoj državi samo volja Hitlera koji vlada 80-milijunskim narodom ukazima i zapovijedima. SS kao najvažniji instrument diktature zadobiva apsolutnu vlast, ukoliko su u namjere vođe formulirane i dekretirane. Bez neposredne Hitlerove zapovijedi, kad ga ne štiti njegov autoritet, SS je samo jedan ogranak stranke u kojoj godinama vladaju klikaške borbe, a Himmler se mora boriti za utjecaj i dogovarati s drugim vlastodršcima. Hitler je SS Führerima davao na znanje da su samo izvršitelji njegove volje. Gunđao je da je policija nove Njemačke isto toliko loša kao i stara, a kad se SS umiješao u njegovu politiku prema Rumunjskoj, viknuo je da

[17] Ibid.
[18] Ibid.
[19] Wistrich

će on tu "crnu kugu" jednom izbrisati! Himmlera je uvijek spopadao osjećaj panike kad bi ga šef pozvao, ovaj je s njim rijetko kada postupao drukčije nego s marljivim, ali ne osobito inteligentnim učenikom. Nikad ga nije predviđao za nasljednika. U ožujku 1945. to je i objasnio: "Stranka neće Himmlera, osim toga, on nema nikakva smisla za umjetnost."[20]

SS u prvim mjesecima svoje vlasti osniva od onih raznih oružanih straža još jednu naoružanu trupu: *Totenkopfverbände* (Odrede Mrtvačka glava) kratica TV - zatvorsku i logorsku stražu. Zapovjednik im je SS Gruppenführer (Gruf.) *Theodor Eicke*, kolerična osoba iz Alsacea. U prvom svjetskom ratu vojni blagajnik, u miru uzaludno policajac, onda trgovac. Od 1923. do 1932. je komesar za sigurnost u jednoj tvornici kemijskog koncerna IG Farbenindustrie. U SA je stupio 1928., a 1930. prešao u SS, gdje je postao jedan od vođa. Notorno je agresivan; u ljeto 1932. zbog pripreme bombaških napada osuđen je na dvije godine zatvora, ali je po Himmlerovoj uputi pobjegao u Italiju. Kao SS-Oberführer (Oberf.) u mjestu Malcesine na jezeru Garda zapovijeda logorom koji su ondje uredili Talijani za izbjegle naciste, optužene za razna zlodjela. Vratio se 1933., kad je Hitler zavladao, ali ubrzo se tako sukobio s nekim nacističkim vođom da je smijenjen, pa čak dospio i na psihijatrijski odjel neke bolnice. Himmler ga ubrzo posve rehabilitira, i u ljeto 1933. postavlja za komandanta tek osnovanoga koncentracijskog logora Dachau kod Münchena.[21]

Za razliku od prvotnih brojnih kaotičnih logora SA odreda, Eicke je Dachau uredio po čudovišnom sistemu birokratiziranog mučilišta koje će postati uzor svim ostalim koncentracijskim logorima. Temelj Eickeova sistema je misao: "Tolerancija je znak slabosti". Nastoji svojim potčinjenim usaditi nemilosrdno izvršavanje svakog naređenja i mržnju prema zatočenicima. Njegove metode, koje ćemo još upoznati, postaju obrazac kada u ljeto 1934. postaje Inspektor koncentracijskih logora i SS odreda *Totenkopf* logorskih straža. Himmler je tome svom vrhovnom logorskom panduru podario i gotovo potpunu autonomiju, samo je njemu odgovoran. Kao inspektor, Eicke izdaje i neke zapovjedne biltene gdje piše: "U unutrašnjoj službi nikada se ne smiju ustaliti običaji koji su uobičajeni u vojsci između komandira čete i narednika." Traži da se njegovi potčinjeni ne ponašaju kao "kasarnski narednici", nego kao "nacional-socijalisti".[22] Ili:

"Odredi Totenkopf važan su sastojak SS (...) Mi nismo ni vojska, ni policija, a nismo ni Verfügungstruppe. Osnova naše unutrašnje kohezije je drugarstvo koje nužno proizlazi na osnovu našeg svjetonazora (...) Mi smo svjesno dio Općeg SS i ne mogu nas voditi ni časnici ni dočasnici (...) Odsad ću početi premještati u Opću SS one SS - Führere koji su ponašaju poput časnika, SS Unterführere, koji se ponašaju poput dočasnika, SS-ovce koji se ponašaju

[20] Höhne
[21] Wistrich
[22] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*

poput musketira (...) Da li je zapovijed svrsishodna ili nije, kako neki kažu 'vojnička', (istaknuto u originalu) ne tiče se potčinjenoga" (veljača 1937.).[23]

Da bi naglasio razliku spram crne boje Općeg SS, svoje mrtvoglavce odjenuo je u zemljano-smeđe uniforme. I Hausserovoj i Eickovoj trupi zajedničko je porijeklo u onim naoružanim stražama, ali otkako su se razišli, odnose se poput posvađane i netrpeljive braće: dok VT želi biti vojska i to ponajbolja, u TV su opsjednuti time da su neka osobita oružana sila kakve još nije bilo i s posebnim zadacima. Pokazat će se da je to zaista tako. Tih Eickeovih logorskih stražara 1936. godine ima 3500.

U vrijeme uvođenja opće vojne obaveze u ožujku 1935., kada bivša vojska Reichswehr od 100.000 ljudi postaje višemilijunski Wehrmacht, SS Verfügungstruppe ima tri Standarte (regimente) u njima 9 Sturmbanna, (četa) jedan pionirski odred i odred za vezu.

U SS uviđaju da ih Wehrmacht sputava u osnivanju vlastite vojske: ne smiju formirati diviziju, VT-u nije dopuštena artiljerija, zabranjeno je pridobivanje novaka novinskim oglasima. Vojska smije inspicirati VT postrojbe. Sve bi to trebalo biti tako do rata, kada bi Hitler odlučio hoće li VT ostati zasebna trupa i potčinjena vojsci ili raspuštena, a njeni pripadnici poslani u vojsku. Oko toga sigurno ima razgovora i prigovora, jer Hitler ukazom od 17. 8. 1938. utvrđuje : "SS-u u cjelini, kao političkoj organizaciji stranke NSDAP, za izvršenje njegovih političkih zadaća nisu potrebni vojna formacija ni izobrazba. On je nenaoružan." Dalje utvrđuje da SS Verfügungstruppe nije ni dio vojske ni policije. Ona je stajaća naoružana trupa na njegovu "osobnom raspolaganju", u slučaju mobilizacije ima dvostruku zadaću: onu koju će odrediti vojska, i drugu, u unutarnjim poslovima - po njegovim uputama kada je potčinjena SS Vođi Reicha.[24]

Hitler je prvih godina gledao VT samo na paradama i u protokolarnim prilikama. Steiner je opisao kako mu je u svibnju 1939. iznenada zapovjeđeno da svoju regimentu *Deutschland* hitnim motoriziranim maršem dovede na sjever Njemačke i zajedno s artiljerijskom regimentom Wehrmachta izvede, pred Hitlerom i generalima, pokaznu napadnu vježbu s bojnom municijom. Saznao je i to da je u dnevnim novinama za izvještaj o tome predviđen prostor na prvoj stranici. Na vježbalištu se na brzinu uspio dogovoriti s topnicima i onda pridružio Hitleru koji je na osmatračnici uzeo dogled i razgledavao unaokolo. Poslije 20-tak minuta je upitao: "Zašto napad ne počinje?" Steinerov odgovor: "Pa već je u punom zamahu." Tek je onda Hitler pomnije gledajući uočio vojnike koji su se u udarnim grupama maskirani i koristeći zaklone munjevitim skokovima primicali "neprijateljskim" rovovima, začudila ga je jedna četa koja je prešla tri km za 20 minuta, ali i dodao kako to mogu postići "samo odabrani ljudi". Kad su topovi preorali liniju rovova i prepreke od bodljikave žice, SS-ovci su jurišali podijeljeni u 60 udarnih grupa s paljbom iz sveg oružja. Hitler je

[23] Ibid.
[24] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*

to pomno pratio, a poslije obišao "bojište". Nedugo zatim stiglo je naređenje da se VT-u dodijeli i artiljerijska regimenta koja mora biti osposobljena za borbu u roku od dva mjeseca.[25]

Od onih koji su samo u regimenti *Deutschland* služili 1937., poteći će u tijeku rata, kada naoružani SS bude eksplozivno rastao, jedan komandant armije, četiri generala na visokim položajima, šest komandanata divizija, dva komandanta brigade, dva zapovjednika ratne škole, dva načelnika štaba korpusa, dva šefa ureda u centralnim komandnim ustanovama, mnoštvo komandanata regimenti i generalštabnih časnika. Sličan rasadnik kadrova bit će i ostale SS VT regimente.

Rat tjera SS Verfügunstruppe na bojište. Vrhovna komanda Wehrmachta 19. 8. 1939. šalje Hitlerovu zapovijed VT Inspekciji:" "Trupni sastavi VT od odmah su potčinjeni Vrhovnom zapovjedniku kopnene vojske po uputama koje sam izdao."[26] Hausser odlazi za časnika za vezu u mješovitu oklopnu diviziju generala Kempfa kojoj je dodijeljena regimenta Deutschland, artiljerijska i druge jedinice SS Verfügungstruppe. I druge dvije regimente, LAH i Germania, uvrštene su u armije koje napadaju Poljsku.

Steinerova se istakla u prodoru 3. armije na Mlavu i borbi za Modlin, LAH sudjelovala u borbama u centralnoj Poljskoj, a Germania u sastavu 14. armije u nastupanju na Lavov. Buchheim piše: "Tako je naoružana SS u ratnom pohodu na Poljsku izvršavala 'specijalne zadatke' kao što je strijeljanje duševnih bolesnika (Totenkopfverbände = Eickovi odredi Mrtvačka glava), istovremeno se istakla u izvršenju teških taktičkih zadataka (Verfügungstruppe)."[27]

Ipak udio SS trupa nije zadovoljio kritični generalitet. SS VT postrojbe pretrpjele su znatno veće gubitke nego odgovarajuće jedinice Wehrmachta. Brzo se pokazalo da SS VT nije izobražena za djelovanje u divizijskom sastavu gdje treba vješto sinhronizirati mnogo toga: pješaštvo, topništvo, oklopna vozila, zrakoplovstvo, pionire, sanitet, protuoklopne jedinice. VT SS Führeri nisu bili dorasli zahtjevima kompliciranog ratovodstva. Nije bilo druge, VT se morao formirati kao divizija, dobiti teško naoružanje i vlastitu opskrbu. Ali tome se opet opiru generali Wehrmachta.

OKW - Vrhovna komanda oružanih snaga praktički određuje veličinu SS Verfügungstruppe. Svake godine određuje ključ vojnim odsjecima za određena godišta Nijemaca o tome koliko će ih ići u koji rod vojske. Ti uredi imaju posljednju riječ; nijedan Nijemac ne može otići ni u kakvu vojsku bez njihova odobrenja. To važi i za SS Verfügungstruppe. OKW ne može spriječiti popunu njenih gubitaka, ali joj može odrediti gornju granicu. Tim se pravom i revno koristi.

Tada na scenu stupa čovjek dovoljno lukav da razbije okove Wehrmachta: Gottlob Berger, Švabo iz Gorstettena gdje mu je otac imao pilanu. Ima mnoge rođake negdje u jugoistočnoj Europi.[28] Rođen 1896., u prvom svjetskom ratu

[25] *Die Armee der geächteten*
[26] Höhne
[27] U navedenoj sudskoj ekspertizi
[28] Lexikon. Možda je imao rođake u Hrvatskoj, jer će biti predsjednik Njemačko-hrvatskog društva.

bio je poručnik i teško ranjen kao komandir udarnog trupa. U miru se bavio sportom, izučeni je učitelj tjelesnog odgoja. Rano je pristupio nacističkoj stranci i SA odredima, poslije u SS dotjerao do jednog od najbližih suradnika Himmlera, koji ga je 1938. postavio na mjesto šefa Ureda za popunu (*Ergänzungsamt*) u Glavnoj upravi SS, a od 1940. bit će i SS general i šef Glavne uprave, Himmlerova desna ruka.[29]

On je pravi osnivač onoga što će se nazvati *Waffen SS*.

Profesionalni ga vojnici u VT izbjegavaju. Mrska im je njegova prijazna brbljavost i uloga Himmlerova došaptača. Za sebe misli da je najvjerniji od svih i da mora svoga Reichsführera očuvati od neposluha VT Führera. Himmlera savjetuje mješavinom bizantinizma, seljačke lukavosti i otvorenosti. Oslobađa ga podosta mahnitih ideja (konkretno, u politici na istoku) drži ga se kao pijan plota i zbog svoje prošlosti. Bio je dugo vremena SA- Führer, ali ga je u proljeće 1933. zbog nekog sukoba interni sud otuda izopćio. Poslije toga je došao u SS.[30]

Pridobivanje za SS glavna mu je zadaća otkad je postao šef Ureda za popunu. Budući da s Himmlerom dijeli ambiciju da od VT načini snažnu armiju, traži - i nalazi - rupu u ograničenjima rasta naoružanih SS postrojbi: Hitlerovi ukazi[31] predviđaju da Odredi Mrtvačka glava u slučaju rata popunjavaju VT i služe "za specijalne policijske zadatke", s tim da ih u logorskim stražama zamijeni Opći SS. U tu svrhu, kao i u *Policiju poretka* može mobilizirati 50.000 pripadnika Općeg SS. Hitler to odobrava jer je u skladu s predratnim planovima, projekt formalno ne krši senzibilne maksime Wehrmachta. Berger i VT Inspekcija mogu početi formirati jednu posve novu armiju.

Obje formacije, i TV i VT nazivaju se od 1.12. 39. zajednički *Waffen SS* - naoružani SS.

Tu masu novaka Himmler i Berger kadrovski raspoređuju po svojim nakanama i kriterijima. Mobilizirane pripadnike Općeg SS ne upućuju samo u logorske straže nego i u borbene postrojbe, batinašima Odreda Mrtvačka glava ne popunjavaju samo gubitke VT, pod zapovjedništvom Eickea formiraju od njegovih odreda oslobođenih logorskih obaveza i policijskih pojačanja Waffen SS diviziju *Totenkopf*. Od policajaca poretka a i specijalnih jedinica Wehrmachta formiraju SS policijsku diviziju.[32]

Kakvi su rezultati nastojanja vodstva SS da se istakne na bojištima, pokazuje jedan primjer.

Dvije regimente Mrtvačka glava sa po tri bataljona počinju se formirati 30. 11. 1939. U njima su uglavnom stariji rezervisti (godište 1900.-1910.), trebali bi biti policijska pojačanja okupacijskim trupama. Početkom 1940. jednu premještaju u Prag, drugu u Brno. U proljeće 1940. dodaju im bataljon mladića od 17 i 18 godina, upućuju u Norvešku gdje sudjeluju u okupaciji te zemlje.

[29] Höhne, Wistrich
[30] Höhne
[31] Od 17. 8. 1938. i 18. 5. 1939.
[32] Höhne

Ukupno ih ima 4790, svi su bez suvremene borbene izobrazbe, masa starješina pridošla je iz Općeg SS-a. Doduše, mnogi imaju iskustava iz prvog svjetskog rata, ali zbog poodmaklih godina nisu dorasli zahtjevima suvremenog ratovanja. Oružje je uglavnom trofejno, čehoslovačko. U veljači 1941. Himmler im dodaje četu za vezu i naziva ih SS *Borbenom grupom Nord.* U proljeće 1941. dodjeljuju im četu pionira, izviđačku četu i dvije topničke baterije. U travnju 1941. *Nord* odlazi na krajnji sjever, na granicu SSSR.

Šef štaba u Glavnoj upravi SS poziva 4. 4. 1941. SS Führera *Ruoffa,* obavještava ga da je premješten u *Nord* za prvog operativnog časnika (I a) i kako je za 15. 5. planiran napad na SSSR, da je zbog toga grupa potčinjena vojnoj komandi u Norveškoj i da će napasti iz Finske.[33] Za plovidbe brodom opaža formalne nedostatke u ponašanju vojnika, zatim saznaje da ti ljudi nemaju nikakvu borbenu izobrazbu, da još nikada nisu iz puške gađali bojnim mecima, ubrzo se uvjerava da ne znaju ni najjednostavnije principe taktike. Smrklo mu se; pokušao je zapovjedniku oštro - i uzaludno - objasniti da je i on nesposoban. Onda je to javio vojnom zapovjedniku, generalu Dietlu, Hitlerovom miljeniku i starom znancu koji se proslavio u agresiji na Norvešku. Glavna uprava SS sredinom lipnja smjenjuje cijelu komandu grupe Nord. Ali time nije riješen osnovni problem - izobrazba. Za nju ne mare. Grupi pridodaju još SS artiljerijsku regimentu, bateriju protuzrakoplovnih topova, opskrbnu jedinicu (artiljerija je prošla samo jedno bojno gađanje, nikada zajedno s pješacima; posluga minobacača i dio protuzrakoplovaca nisu ispalili ni zrna). Pet dana prije napada na SSSR, ova je poluvojnička družina nazvana Waffen SS divizijom *Nord.* Novi komandant s novim štabom je SS Brigf. *Demelhuber* koji će pisati:

"Komandu i trupu se ne može okriviti jer nije ni imala prilike da se uvježba temeljito i pod iskusnim vodstvom (...) Ljudstvo je dobro, djelomično veoma dobro. Divizija će biti posve spremna ako dobije priliku, što je inače stalna praksa za novoformirane jedinice, da se dva-tri mjeseca izobražava na dobrom trupnom vježbalištu."[34] Tu priliku neće dobiti. Dotle je od one tri matične VT regimente sastavljena SS motorizirana divizija koju vodi Hausser, ona je s uspjehom ratovala u ofenzivi na Francusku u proljeće 1940.

U Wehrmachtu sve to znaju, ometaju Bergerove ambicije. Za koliko god mladića Berger traži oslobođenje od Wehrmachta radi uključivanja u SS, vojni mu odsjeci u pravilu odobravaju samo trećinu. I sam Hitler tada podržava vojsku u tom ograničavanju. Njemu je Waffen SS još uvijek neka militarizirana policija, kojom ne treba ozlojeđivati maršale i generale. Vjeruje da će pobijediti u kratkotrajnom ratu i opirat će se sve do lipnja 1942. svim većim SS-ovskim ekspanzionističkim planovima, sprječavati formiranje SS armijskih korpusa. Određuje da Waffen SS može brojčano iznositi samo pet do deset posto predratnog stanja kopnene vojske.[35]

[33] Rolf Michaelis: *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS* - Erlangen 1994. Dalje *Die Gebirgsdivisionen*
[34] Ibid.
[35] Höhne

I često naglašava da Waffen SS ne smije biti samo vojnička trupa.

Povodom Bergerovih izigravanja koja izazivaju ponovne generalske prigovore, Hitler piše 6. 8. 1940. novi ukaz o "Principima neophodnosti Waffen SS", u kojem uvodno objašnjava kako budući Velikonjemački Reich u svom konačnom obliku neće u svojim granicama obuhvaćati samo one *narodne skupine koje se unaprijed odnose dobronamjerno* prema Reichu. Stoga je nužno stvoriti *državnu trupnu policiju* koja će u svakom trenutku biti sposobna zastupati i nametati autoritet Reicha u unutrašnjosti. U njenim su redovima muškarci najbolje njemačke krvi koji se bezrezervno identificiraju sa svjetonazorom na kojem je Reich utemeljen.

Ukaz nastavlja: "Ovako sastavljena postrojba i u kritičnim će se trenucima oduprijeti razbijačkim utjecajima (...) Poslije dokazivanja na bojištu, jedinice SS imat će autoritet da izvršavaju svoje zadaće državne policije. Ovakva upotreba Waffen SS u unutrašnjosti također je u interesu samoga Wehrmachta," zato jer se: "nikad u budućnosti ne smije dopustiti da njemački Wehrmacht s općim vojnim obaveznicima u svojim redovima u kritičnim trenucima upotrijebi oružje protiv pripadnika našeg naroda. Takav bi postupak bio početak njenoga kraja. Ona država koja se mora poslužiti tim sredstvom, ne može više svoju vojsku suprotstaviti vanjskom neprijatelju i time samu sebe rastače (...) Dužnost je Wehrmachta samo i jedino da se suprotstavlja vanjskim neprijateljima."[36]

Prilikom poslijeratnog suđenja ratnim zločincima u Nürnbergu, tužitelj Ellvyn Jones pitat će Haussera o tom Hitlerovom ukazu, o Waffen SS kao državnoj trupnoj policiji. Odgovor: "To su misli o budućnosti, koje nikad nisu ostvarene."

Poslije na pitanje svoga odvjetnika dopunjava: "Ja sam o njemu samo usmeno obaviješten. Dostavljen je samo vojnim komandama, čini se da smiri njihovu zabrinutost zbog porasta SS divizija."[37] Ali iako sputavan ograničenjima, Berger napokon ipak dobiva bitku za ljude. Još je 1938. smišljao da u SS pridobiva Nijemce iz inozemstva. Poslije velikih uspjeha u početku rata, kada njemačka vojska zaposjeda jednu europsku zemlju za drugom, gdje ima ne samo patriotski raspoloženih pripadnika njemačke nacije, nego i drugih simpatizera Hitlera i nacizma, Berger tu zamisao razrađuje za prikupljanje dobrovoljaca iz okupiranih zapadno- i sjeverno - europskih (germanskih) zemalja.

Ubrzo se formira Waffen SS divizija *Wiking* u kojoj su Skandinavci, tada u glavama Himmlera i Bergera još žive velikogermanske utopije: u njoj su dobrovoljci Danci, Nizozemci, Norvežani i Finci. Prva posve nacionalna, dobrovoljačka, nenjemačka postrojba je belgijska SS jurišna brigada *"Wallonie",* slijedi francuska *Charlemagne,* zatim druga skandinavska SS brigada *Nordland.*[38] Generalima Wehrmachta ne preostaje nego da se s time pomire. Slijedit će i prinudna regrutacija Volksdeutschera.[39]

[36] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument; Die Armee der geächteten*
[37] Steiner se ovdje poziva na *Documents of the Major War Criminals* - Nürnberg 1946.- Sv. XX, str. 405 i 447, te IV. dio, odlomak B.
[38] Poslije će sve tri brigade prerasti u divizije.
[39] Zentner - Bedürftig: *Das grosse Lexikon des zweiten Weltkriegs* - München 1993. Dalje: *Lexikon des zweiten Weltkriegs*

Tako se formiraju i druge SS divizije - prvo kao motorizirane, pa oklopnih grenadira i na kraju oklopne. Onih nekoliko prvih koje nastaju od VT (uz padobrance) smatrat će se vojnom elitom. Premda u početku rata još nije bila kompletirana ni ona jedna SS divizija najavljena još 1935., ukupno će Waffen SS pri koncu 2. svjetskog rata imati 38 divizija, 9000 Führera srednjih i nižih činova, oko 240.000 Unterführera i 600.000 vojnika.[40] Takvim omasovljenjem nastat će i nagla erozija pomno uzgajanih borbenih kvaliteta u one prve tri regimente. Gubit će se karakter elitne vojske stvoren selekcijom i izobrazbom i nadomještavati prijezirom smrti, kojem, kao naličje, ne manjka brutalnosti.

2. *Bošnjaci između dvije vatre*

Iz jednoga u drugi rat

Kada je rat stigao na granice Jugoslavije, učestalo je u njoj pozivanje na vojne vježbe, "u rezervu". Pozvane svakojako šikaniraju. "Slaba ishrana i smještajne prilike u tim jedinicama i strah od rata, nezbrinute i nezaštićene porodice stvaraju u jedinicama, a naročito u mobiliziranom ljudstvu, još veće nezadovoljstvo. U nekim jedinicama s pretežnim hrvatskim sastavom izbijaju pobune (Karlovac, Zagreb, Slavonski Brod, Osijek), pišu pukovnici *Slobodan Stambolić* i *Dimitrije Trifunović* i zaključuju: "U jesen 1940. mnogim rezervnim oficirima *neslavenskih nacionalnosti* brisan je ratni raspored te su otpušteni sa vežbe. Na sam dan rata većina viših štabova bili su nekompletni i neaktivni, bez uticaja na svoje jedinice."[41]

Učinak tih političkih apsurda bit će fatalan u krajevima s pretežnim neslavenskim stanovništvom. Tu je brojčano dosta obveznika, ali premalo slavenskoga elementa, pogotovo dočasnika i specijalista koji u većini moraju biti "pouzdani" Slaveni. Tako su jedinice popunjene, npr.. do 60 posto neslavenima, većinom nestručnjacima za sporedne uloge, dok mnoga mjesta za starješine i specijaliste određena za Slavene, ostaju nepopunjena, većinom zato jer ih na tom teritoriju nema.[42] U toj vojsci formirana je svibnja 1940. četnička komanda sa zadacima u skladu s tradicijama. Ima štab i šest, a po ratnoj formaciji sedam bataljona - po jedan u svakoj armijskoj oblasti, od toga i jedan u Mostaru.

Kraljevska se vojska u travanjskom ratu raspala, a da se nije uspjela ni okupiti. Bezvlašće, vrijeme od kapitulacije kraljevske vojske do uspostave ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini, traje relativno dugo, do konca svibnja. Ustaše Hrvati pozivaju Bošnjake da im se pridruže. Kako se to čini vidljivo je na primjeru Gacka. Ondje je 27. 5. 1941. stigla grupa od šesnaest ustaša pod vodstvom Hermana-Kreše Togonala, advokatskog pripravnika iz Travnika i Franje Kikaša iz Širokoga Brijega da organiziraju ustaše.[43] U sjećanjima partizana i nekim objavljenim spisima iz onoga vremena, Krešu-Hermana koji je uz druge organizirao masovna smaknuća[44] u Hercegovini, često krivo nazivaju - Tonogal.

Iste večeri je u hotelu sazvan prvi skup građana na kojem su bili i muslimani i pravoslavci. Glavni je govornik Togonal. Budući partizan Lutvo Džubur bio je ondje: "Muslimani su tada prvi put čuli da su 'cvijet hrvatske narodnosti'. Ispred sebe je (Togonal) razgrnuo kartu i počeo pronalaziti i nabrajati sela u kojima su, nekada, čak i prije trista godina, živjeli Muslimani. Pomenuo je sva ubojstva i nepravde koje je nenarodni režim činio između dva rata optužujući za to cjelokupni srpski živalj. Ukazao je: došlo je vrijeme osvete, da će se Muslimanima povratiti oteta imanja i da će se u Kazancima i Koritima opet podignuti džamije." Poslije toga je najavio Srbima istrebljenje i rekao: "Posljednji metak za posljednjeg Srbina."[45]

Togonal je bio dobro informiran o gatačkom kraju kada je znao i odakle su muslimani istjerani prije "trista godina" i za "sva ubojstva i nepravde". Džubur dodaje da je Togonalov govor izazvao mučan dojam, a da se samo neki starac osmjelio reći da pravoslavci i muslimani odavna žive zajedno i da su uvijek skupo plaćali međusobne svađe i sporove. Bit će da Togonal u svom govoru nije spominjao uobičajene hrvatske resentimane za stvaranjem vlastite države, veličao ulogu Hrvata u povijesti kao predziđa kršćanstva i njihovu tisućgodišnju uljudbu, što su ustaše rado isticale, a čime nije mogao impresionirati gatačke muslimane. Ali govor, koji ocrtava Džubur, zapravo esej, argumentiran i podacima s geografske karte nije morao izazvati samo mučan dojam na prisutne muslimane. Njihova konkretna diskriminacija sa srpsko-crnogorske strane shvaćena kao opća i egzistencijalna, lako je u ustaštvu mogla opet vidjeti svoj društveno-politički identitet, a istovremeno i organizaciju koja može zadovoljiti individualnu potrebu za zaštitom i zajedništvom i mogućnost "bratske" suradnje s vodećim društvenim i političkim snagama koje sada preuzimaju vlast i namjeravaju ispraviti pretrpljene nepravde uz podršku velikih sila, Njemačke i Italije. Nije čudno što su im se pridruživali.

U razdoblju 1945.-1989. objavljeno je mnoštvo svakakvih podataka o tome kako su i u mnogim krajevima NDH ustaše tada navalile ubijati Srbe i one koje su smatrali neprijateljima, uz ostalo i u jami Korita kod Gacka. Ilija Jukić, diplomat i povjesničar, Hrvat iz Bosne, objektivno je te masovne zločine prikazao u svojoj knjizi *The Fall of Yugoslavia.*[46] Ondje citira pismo mostarskog

[40] *Die Armee der geächteten*
[41] VE 1 / 1970.
[42] Babić
[43] Kosta Boljanović: *Ovdje se sloboda rađala* - HUNOB

[44] Ibid., Don Jozo Zovko: *Neistine i klevete dra Viktora Novaka o svjetovnim svećenicima Hercegovine* - Hrvatska revija 1967. Možda je bilo više ustaša Togonala, o *Kreši* Togonalu E. D. Kvaternik piše *(Sjećanja i zapažanja 1925.-1945.,* Zagreb 1995.) da mu je početkom 1942. u Sarajevu veoma uspješno vodio obavještajnu službu; u "Ustaši", (God. XII, br.2) gdje su rijetko objavljivani nekrolozi i to samo istaknutim ustašama, čitamo 1941. kako je u borbi s partizanima kod željezničke stanice Oborci poginuo "travnički rodoljub i istaknuti ustaški borac *Franjo* Togonal." Vrančić pak u svojoj knjizi (*Branili smo državu*) spominje uzgred nekog *Zvonka* Togonala u Crnoj legiji.
[45] Džubur u HUNOB
[46] New York i London 1974.

biskupa Mišića svome pretpostavljenom nadbiskupu Stepincu: "S ljudima se postupa kao sa divljim životinjama. Kolju ih, žive bacaju u ponore (...)"[47]

Neizostavno je pitanje: jesu li se ovim zločinima trebali i mogli suprotstaviti Bošnjaci u mjestima gdje su u većini? Bez spekulacija o mogućim opcijama i popratnim okolnostima na prvo pitanje odgovor mora biti potvrdan, ali na drugo općenito negativan, mada je bilo i takvih primjera. Ustaške žrtve tih dana plod su organiziranog zločina, a organiziranom zločinu se može efikasno suprotstavljati samo organizirano. A Bošnjaci 1941. nemaju nikakvu borbenu strukturu koja se još u miru spremala za slučaj rata, ništa nalik na ona javna i tajna društva "za slobodu i spas otadžbine", "oslobodilačke pokrete"[48], "Zaštite", na srpskoj i hrvatskoj strani - dijelom filijala tko zna čijih tajnih službi, a da se i ne spominju komunistički profesionalni revolucionari i njihovi borci iz Građanskog rata u Španjolskoj.

Ustaškim se zlodjelima nije moglo suprotstavljati religiozno "El Hidaje", dobrotvorni "Merhamet", sportsko ili planinarsko društvo "Đerzelez", "koturačko" "El Kamer", pokopno "Jediler", antialkoholičarska "Trezvenost" i njima slične. Pred rat osnovane "Mlade muslimane", društvo mladih vjernika privrženih tradicijama, većinom sačinjavaju i vode bezazleni gimnazijalci koji ne mogu nikome ni šamarčinu odvaliti.

Da se koji pojedinac odlučno usprotivio ubijanju bez zakona i suda, po svoj bi prilici izazvao zlovolju, ne samo ustaških zapovjednika i onih koji su odmah prihvatili ustašku ideologiju, nego i rođaka višegodišnjih komitskih žrtava, a mogao je i ostati bez glave. Instruktivan je primjer Mehe Dželilovića, nadničara iz Čapljine, kojega su ustaše mobilizirale i dovele do jame kod samostana na Humcu blizu Ljubuškog, gdje su postrijeljali kamion pravoslavaca. Odbio je u tome sudjelovati; zapovjednik ga je ustrijelio, bačen je u jamu.[49] Pojedinci ne mijenjaju situaciju: oni Bošnjaci u istočnoj Hercegovini, i ne samo ondje, koji sudjeluju u pogromima, ne samo da ostaju uhvaćeni u ustašku propagandnu zamku, nego preko noći bivaju za taj pokret i krvlju vezani, navlačeći goleme nevolje na vlastiti narod.

3. 6. 1941. je važan datum: i ustaški ministar *Vjekoslav Vrančić* i partizanski pisci *Vlado Strugar* [50] i *Ahmet Đonlagić*[51] smatraju ga početkom srpskog ustanka. Tog su dana u selu Drežnju kod Nevesinja naoružani seljaci napali ustaše koji su došli po neke ljude. Vrančić smatra da se skupina pobunjenika koja se onda organizirala na hercegovačko-crnogorskoj granici, po svim znacima, sastojala od četničkog bataljona 6. armije u Mostaru, zatim od drugih jedinica jugoslavenske vojske koji su se uoči kapitulacije povukli prema Crnoj Gori, članova Seoskih sokolskih četa, drugih pobunjenika iz gatačkoga kotara kao i susjednih crnogorskih naselja Pive i Golije[52]

[47] Jukić, visoki funkcionar Hrvatske seljačke stranke, nije opisao samo ustaške ratne zločine nego je, s podacima s kojima je tada raspolagao, dao i najbrižljiviju bilancu rata na tlu Jugoslavije.
[48] Formalni naziv ustaške organizacije bio je "Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret".
[49] Savo Skoko i Milan Grahovac: *Junski ustanak* u HUNOB
[50] *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-45* - Beograd 1962.
[51] VE 3 / 1972.
[52] *Branili smo državu* - Barcelona - München 1985.

Đonlagić piše kako su *ustanici* uz ostale akcije 28. 6. 1941. *oslobodili* Havtovac, pet kilometara od Gackog prema Crnoj Gori. Vrančić piše da je ustanak u istočnoj Hercegovini izbio spontano, ali snažno potaknut njemačko-sovjetskim ratom i počeo napadima slabo zaposjednute oružničke postaje u selima Jasenku, Stepenu i Kazancima na hercegovačko-crnogorskoj granici gatačkoga kotara, zatim se prvo proširio na kotareve Nevesinje, Stolac i Čapljinu, slijedili su Ljubinje, Bileća i Trebinje.

Domobranski natporučnik *Dragutin Šimunčić* stigao je 1. 7. 1941. oko 11 sati kamionima iz Bileće, s vodom domobrana i dva bataljona Talijana pred Havtovac u kojem su ustanici divljali od 28. lipnja. Talijani su ih rastjerali topovima u okolne planine. Opisao je posljedice *oslobođenja:* "(...) ispred mosta bio je leš jednoga djeteta od 6 do 8 godina, koje je bilo zaklano nožem i bačeno na livadu pored puta. Samo mjesto bilo je potpuno opljačkano i sve muslimanske kuće bile su zapaljene i izgorjele do temelja. Nasred sela bila je poštanska blagajna, koju su četnici nasilno otvarali. Na pragu jedne muslimanske kuće vidio sam leš jednoga čovjeka koji je bio zaklan nožem, rasporen mu je bio grudni koš, izvađeno srce i stavljeno na grudi, odrezan spolni ud i stavljen na trbuh. U jednoj jami nađena je jedna žena, kojoj su bile odrezane ruke. U zgarištu jedne muslimanske kuće nađen je pougljenjen leš jednoga čovjeka koji je vezan te je svakako živ bio bačen u vatru. U jednom žitu više sela, nađena je jedna zaklana žena." Pored toga pronađeno je još nekoliko leševa muslimana Hrvata koji su bili poklani od strane četnika (...)" Šimunčićev izvještaj objavljen je 1990.[53]

Petar Raičević piše da je dio ustaničkih masa "vršio pljačku i paljevinu muslimanske imovine pod utjecajem velikosrpskih revanšističkih elemenata", kako su se iza ustaničkih četa koje su napadale Havtovac u više pravaca, kretale naoružane gomile iz koje su pljačkale ne samo muslimanske kuće u Havtovcu i okolici.[54] Iza ustanika do jutra je bila pristigla masa nenaoružanih seljaka pograničnih gatačkih sela pretežno s konjima, da bi mogli odnijeti što više plijena. Kako je tko htio, upadao je u trgovine i kuće, nosio ono što bi mu se dopalo, da bi to isto poslije bacio kad bi se dokopao nečega vrjednijeg.

Ustaški bumerang sada pogađa ponajviše muslimane istočne Hercegovine, gdje ima mnogo više pravoslavaca; u zapadnoj je Hercegovini, s njenim gotovo kompaktnim katoličkim življem, mirno.

Krajem lipnja stiže iz Sarajeva u Hercegovinu jedna tek formirana pukovnija domobrana (tj. regularne vojske) s ukupno 2000 ljudi. Domobrani su onda uz pomoć Talijana iz divizije "Marche" protjerali ustanike iz Nevesinja i uz proglas u kojem se pozivalo na obustavu borbi, uvođenje reda i mira, 29. 6. 1941. oslobodili iz zatvora u Nevesinju 800 zatočenih pravoslavaca, u Mostaru sutradan 260, 8. 7. sve iz zatvora u Gacku. Ustanak je jenjao.[55]

[53] Pismo Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 30. 10. 1941. u Vladimir Dedijer i Antun Miletić: *Genocid nad Muslimanima 1941-1945.*- Sarajevo 1990. Dalje: Genocid
[54] Džubur prenosi ove riječi P. Raičevića iz *Nikšički srez u NOR* (HUNOB).
[55] *Junski ustanak* - HUNOB

Nakon smirivanja domobrani postavljaju posade u Nevesinju, Bileću i Gacku. Mnoge srpske ustaničke vođe u Hercegovini i Dalmaciji od prvoga dana poručuju Talijanima da se samo brane od ustaša. A Talijani, koji zbog ustanka moraju ponovo okupirati Hercegovinu, nastoje ga suzbiti ne samo vojno nego i politički. Brzo shvaćaju da su ustanici pod utjecajem srpskih nacionalista ili komunista. Pregovaraju s prvim, nastoje ih koristiti, poslije će im u nekim krajevima posve prepustiti lokalnu vlast kako bi se mogli opet povući u svoje garnizone. Smirenje ne donosi potpuni mir; cestama Mostar - Nevesinje - Gacko (92 km) i Trebinje - Bileća - Gacko (80 km) može se bez smetnji proći samo uz jaču oružanu pratnju. Cestu Trebinje - Ljubinje - Stolac ustanici blokiraju, a cestom Stolac - Mostar može se proći uz životnu opasnost. Takve su prilike u istočnom dijelu Hercegovine dok su ondje domobranske posade, a opet se pogoršavaju kada se one povlače koncem kolovoza iz Gacka i Bileće, a koncem ljeta iz Nevesinja jer je u drugim krajevima NDH zbog ustanka stanje i gore. Gdje su mogle, i dokle su mogle, ostale su oružničke (žandarmerijske) postaje oko kojih se narod radi samoobrane organizira u milicije.

Slom Kraljevine Jugoslavije snažno podstiče u Sandžaku težnje Bošnjaka da se priključe Bosni i Hercegovini (NDH), Srba i Crnogoraca Srbiji ili Crnoj Gori, a vlasti u Tirani željele bi priključiti Rožaj, Plav i Gusinje Albaniji. Od 23. 4. 1941. Sandžak je podijeljen na talijansku i njemačku zonu.[56]

[56] *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*

Jedan muftija u borbi bez predaha

U travnju 1941. njemačko i talijansko vodstvo suočeno je s neočekivanim zbivanjem, u Iraku je izbio protubritanski oružani ustanak. "Iračka vlada željela je njemačku i talijansku pomoć, nju je nosila dotad neviđena solidarnost cijeloga arapskoga istoka, iskazana idućih tjedana u Egiptu, Siriji, Libanonu, Palestini, Saudijskoj Arabiji, Jemenu, a biva popraćena iskazima simpatija u Turskoj, Iranu i Afganistanu" piše *Bernd P. Schröder.*[1] U Berlinu žele Iraku nekako pomoći radi svoga obraza; u ministarstvima je bilo studija o važnosti Iraka, izvještaja o situaciji, ali razni obziri prema Francuskoj i Italiji nisu omogućavali nikakvu pomoć. Otkako je zaratio, Hitler manje mari za diplomaciju, utjecaj ministra vanjskih poslova von Ribbentropa sve se više gubi; uskoro će se, poslije napada na SSSR, uglavnom boriti s rivalima da bi nekako spriječio smanjenje svojih nadležnosti.

Sada, poslije raznih konzultacija, napokon 10. 4. 1941. (istog dana stigao je u iračku luku Basru već prvi konvoj s trupama jedne britanske divizije iz Indije) njegovo ministarstvo preko talijanskog poslanstva obećava pomoć tražeći da se samo nastavi s otporom. Nastaje sastančenje, vojne i diplomatske delegacije putuju i dogovaraju se na relaciji Berlin - Rim - Pariz - Bagdad. Hitler 3. 5. zapovijeda da se pomogne Iraku - i po ne baš posve pouzdanoj bilješci njemačkog majora Juncka - nekim "herojskim postupcima".[2] Na brzinu je formirana eskadrila sa dvadesetak njemačkih borbenih aviona kojima će se pred kraj rata u Iraku pridružiti tuce talijanskih. Britancima će nanijeli neku štetu i usporiti nadiranje, ali sve u svemu biti samo simbolička pomoć. Nešto oružja (15.500 pušaka, 200 mitraljeza i sličnog lakog oružja), stići će prekasno, većinom će ga zaplijeniti Englezi.

Tih dana njemačko je vodstvo pretrpjelo šok: Hitlerov zamjenik Rudolf Hess, opsjednut idejom pomirenja s Velikom Britanijom, odletio je avionom u Englesku na svoju ruku, ne govoreći nikome ništa prije toga. U dnevniku *Josepha Goebbelsa,* šefa njemačke propagande i "kulturnog diktatora" kako su ga neki s pravom nazivali, velikog majstora masovne sugestije, vrhovnoga gospodara radija, novina, izdavaštva i filma u vrijeme iračkog ustanka vidi se sav očaj, zabrinutost kako će to sada iskoristiti britanska propaganda, kako danonoćno prati svaku vijest o tome. Odahnuo je tek poslije 16. 5. 1941. kada zapisuje: "I sad opet Irak izbija u prvi plan (...) Kairo službeno objavljuje da su njemački avioni sletjeli u Irak. Eden (britanski ministar vanjskih polova - Z. S.) izjavljuje da će Engleska bombardirati sirijske aerodrome. Oštri ispadi protiv Francuske. To mi je dovoljno. Sad ću ja podjariti pse čuvare međunarodne štampe. Brzo će se zabaviti nečim drugim, a ne Hessom. Pričanje se pomalo smanjuje, ali već ima mnogo glasova koji upozoravaju. Ja ih podržavam u

[1] U djelu *Irak 1941* - Freiburg im Breisgau - 1980.
[2] Ibid.

govornom programu. *I prije svega vičem o Siriji i Iraku. Treba sakriti tragove."*[3]

To "vikanje" shvaća onaj tko zna da je radio u ratu, a pogotovo tada, najznačajnije propagandno javno glasilo; eter je čist, nema ni izdaleka onoliko programa kao u naše vrijeme, nikakvih javnih programa na ultra-kratkim valovima, vijesti se uzduž kontinenta slušaju - i čuju - na srednjim ili kratkim valovima. Radio-Beograd preuzela je njemačka vojska, postao je "Soldatensender Belgrad", ima dio programa i na srpskom jeziku, čuje se ne samo po Balkanu, nego i do ukrajinske stepe i libijske pustinje; to će potaknuti i fenomen pjesme "Lili Marlen". U Bosni i Hercegovini mogu se na srednjim valovima bez muke i šumova slušati emisije iz Rima, Bukurešta, Ankare, švicarskog radija (Beromünster). Nijemci su još prije rata izgradili jake odašiljače, a na području Hrvatske i BiH odlično se može, osim glavnog njemačkog govornog programa radija, čuti i posebna stanica "Donau-Alpen" (Dunav-Alpe) s njemačko-hrvatskim programom. London i Moskva čuju se na kratkim valovima, mada ih nastoji nadglasati njemački sistem manje-više uspješnih radio-ometača. Ustaše su već prvih dana naredili da se predaju svi prijemnici, onda su toga oslobodili Hrvate i Bošnjake, ali su Srbi i Židovi ostali bez njih. To, dakako, ne može spriječiti širenje vijesti. Mnogi tada prvi put čuju kako Radio Rim i njemački *Deutschlandsender*, a za njima i druge, "satelitske" stanice i novine zdušno veličaju jednoga muftiju - velikog jeruzalemskog - kao da je posrijedi neki islamski papa, ili svearapski Führer i njegov "sveti rat" u Iraku. To pobuđuje znatiželju, ali ostavlja i snažan dojam nekakve nacističko-arapsko-islamske globalne suradnje.

Emin el Huseini rođen je u Jeruzalemu 1896., iste godine kada je Theodor Herzl objavio knjigu "Židovska država", pozivajući da se ona osnuje u Palestini. U rodnom gradu je završio osnovnu školu, u Kairu srednju školu šejha Muhameda Rašid Rize, istaknutog religioznog reformatora. Huseini se poslije upisao na Ezher, najugledniji teološki fakultet muslimana sunitskog smjera, ali je rat prekinuo njegove studije. Hadž (hodočašće u Meku) obavio je kao 17-godišnjak. Po izbijanju rata 1914. upisao se u Vojnu akademiju u Istanbulu i poslije se borio kao artiljerijski oficir 46. turske divizije. Poslije rata bio je zakratko službenik britanske vojne uprave koja je uvedena u Palestini. Tragična zbivanja u toj zemlji tada su usmjerila njegov životni put.[4] O njemu je posljednjih desetljeća napisano i objavljeno mnogo toga, a među novije spise spada i "Jerusalimski muftija" srpsko-izraelske novinarke *Ženi Lebl,* s kojim ćemo se i posebno pozabaviti.[5]

Herzl je svoju knjigu napisao potaknut antisemitizmom, osobito u Francuskoj, a na kongresu u Baselu 1897. oni Židovi koji su prihvatili njegove ideje (cionisti) u svom su programu istakli historijsko pravo Židova na Palestinu i naumili da je ondje stvore. Velika Britanija se 2. 11. 1917.

[3] Joseph Goebbels: *Tagebücher*

[4] U opsežnoj literaturi o Huseiniju vrijedi navesti: Klaus Gensicke: *Der Mufti von Jerusalem, Amin al Hussaini, und die Nationalsozialisten* - Frankfurt, 1988., Fritz Grobba: *Männer und Mächte*, Göttingen 1967.; Nicholas Bethel: *Das Palästina Dreieck* - Frankfurt, Berlin, Wien 1979.

[5] Ženi Lebl: *Jerusalimski muftija* - Beograd 1993.

obavezala na podršku njihovim namjerama deklaracijom nazvanom po ministru vanjskih poslova lordu Arturu James Balfouru.

Bilo je to vrijeme kada se raspadala Osmanska država, a muslimanske zemlje postale samoposluživanje velikih kolonijalnih sila. Cionizam nipošto nisu prihvaćali svi Židovi, bilo je njegovih odlučnih protivnika, njemački su rabini odbili te zamisli.

Ipak su cionisti počeli organizirano naseljavati Palestinu, ne baveći se nimalo legitimnošću ovakve namjere, koja je bila potaknuta diskriminacijom, ugnjetavanjem i progonima Židova u carskoj Rusiji. Njihove težnje da stvore vlastitu državu za židovski "narod u narodima" sudarile su se s činjenicom da taj narod nije živio na mjestu gdje su oni htjeli postići nacionalni suverenitet. Štoviše: Palestina u kojoj je trebalo osnovati židovsku državu, već je bila nastanjena - ljudima drugoga jezika, druge kulture, druge civilizacije i druge vjere - atributi koji nisu nikako mogli odgovarati židovskoj nacionalnosti. A nju je, povrh svega, tek trebalo stvarati u novoj državi. Tako su Palestinci već svojim fizičkim prisustvom na mjestu namjeravane židovske države, od početka bili prepreka njenim stvaraocima. Cionisti su izmijenili i odnose palestinske židovske manjine prema palestinskoj većini. Namjera osnivanja židovske države morala je tamošnju većinu pretvoriti u manjinu i oduzeti joj identitet: Haim Weizmann, kasniji predsjednik Izraela i dugogodišnji predsjednik cionističke svjetske organizacije, objasnio je jednom da ona teži uspostavi države koja će biti "toliko židovska koliko je Engleska engleska".[7]

Nijedan narod, a pogotovu onaj koji je negdje ukorijenjen mnogim stoljećima poput palestinskoga u Palestini, neće se ovakvom procesu dobrovoljno potčiniti. Povrh svega, useljenici koji su trebali doći iz cijeloga svijeta, kao uvjet stvaranja svoje većine, tek su morali stvoriti materijalne pretpostavke za izgradnju židovske nacionalne države. Pritom je u prvom redu posrijedi bila zemlja, tlo na kojem se trebala sagraditi nacionalna državnost. Da bi jednog dana postala izraelski teritorij, trebalo ju je neposredno zaposjesti Židovima, dočepati se zemlje.

Kako, objasnio je *Menahem Usšiskin*, direktor cionističkog Zemljišnog fonda KKL (Keren Kayemeth Israel). Po njemu ima tri načina da se dođe do tuđe zemlje: "Silom, dakle ratnim osvajanjem - drugim riječima otimačinom od zemljovlasnika - zatim prinudnim kupovanjem, zapljenom imovine uz pomoć državnoga nasilja i, konačno, kupovanjem u suglasnosti s vlasnikom. Što nam je od toga moguće? Prvim načinom ne možemo, nemamo dovoljno sredstava moći. Dakle, moramo ići drugim ili trećim putem."[8] Cionističke namjere dižu cijene i manje plodne zemlje i neki njeni vlasnici, pogotovo oni koji žive izvan Palestine, koriste priliku da se obogate, a ima i mangupa koji

[7] Dan Diner: *Israel: Nationalstaatproblem und Nahostkonflikt* u *Fischer Weltgeschichte - Das Zwanzigste Jahrhundert III* - Frankfurt am Main 1981. Diner je 1946. rođen u Münchenu. Odrastao je u Izraelu, ima izraelsko i njemačko državljanstvo, doktor prava. Dalje: Diner - *Israel.*

[8] Dosta podataka o cionističkoj politici naseljavanja na palestinsku zemlju ima u djelima Abrahama Granotta (Granovsky): *Probleme der Bodenpolitik in Palestina* - Berlin 1925. - *Agrarian Reform and the Record of Israel* - London 1956.

prodaju cionistima vakufsku (zakladnu) zemlju i nestaju bez traga. Cioniste koji se jednom negdje smjeste, nemoguće je istjerati. Uza sva nastojanja, cionisti su prije 1947. pribavili samo 1,734.000 dunuma ili 6,6 posto palestinske zemlje. Ratovima će steći "dovoljno sredstava moći" i za prvi način.

Ovakav plan stvaranja židovske države u Palestini već je ocrtao smjer budućih konflikata: trebalo je umjesto palestinskog seljaka felaha, za zemlju vezati Židova i istovremeno spriječiti da ta zemlja ikada više dospije u palestinske ruke. KKL je zabranio Židovima da kupljenu zemlju ikada više prodaju nekom Palestincu. I sada u Izraelu važe zakoni koji zabranjuju otuđivanje, prodaju pa i obradu nežidovima one zemlje koja pripada KKL-u.

Da je osnivanje židovske države moralo nužno voditi u postepeno potiskivanje Palestinaca, bilo je ovima jasno od prvoga dana cionističke kolonizacije. O tome piše 1981. *Dan Diner,* docent na sveučilištu Goethe u Frankfurtu: "Njihov otpor cionističkim namjerama izrazio se isprva na kongresima, u rezolucijama i protestnim akcijama, kasnije oružanim nasiljem." [9] Emin El Huseini se nije želio posvetiti religioznim studijama, pravorijecima i obredima. Upušta se u politiku videći kakva se sudbina sprema njegovu narodu. Zbog sudjelovanja u demonstracijama 1920. koje su uzrokovale i sukobe u kojima je desetak osoba poginulo i mnoštvo teže ili lakše ranjeno, bježi na drugu obalu Jordana, a britanske ga vlasti osuđuju u odsutnosti na 10 godina robije. Povodom tih događaja, ukinuta je britanska vojna uprava i uvedena civilna: za guvernera je imenovan Herbert Samuel - Židov! On amnestira i židovske i palestinske osuđenike zbog tih događaja - osim Huseinija i jednog novinara. Formalno zabranjuje useljavanje Židova, iako oni i dalje dolaze.

U to vrijeme Britanci nastoje mirno vladati golemim prostorima arapskih zemalja koje su im pripale poslije rata, a na intervenciju onih velikodostojnika koji s njima paktiraju, Samuel amnestira i Huseinija. Njegov povratak je trijumfalan - već je u 24. godini slavljen kao nacionalni heroj. Tih mjeseci umire muftija Kemal - El Huseinijev polubrat. On se kandidira za njegova nasljednika, ali se cionisti i Herbert Samuel trude da ovakav buntovan mladić ne bude izabran. Na preliminarnim izborima nije dobio dovoljno glasova, ali onda su mnogi pripadnici uleme (svećenstva), svjetovne i beduinske vođe potpisale peticiju u njegovu korist.

To su učinili i visoki dostojanstvenici neislamskih religija koji djeluju u Jeruzalemu, od pravoslavnog patrijarha i kaluđera, te sirijskog biskupa, do jermenskog patrijarha, biskupa Koptskog samostana i mnogih drugih, tako da je Huseini izabran gotovo plebiscitarno. Herbert Samuel nikada ga nije službeno priznao kao muftiju mada mu se silom prilika morao obraćati u tome smislu.

U sljedećim godinama Huseini je neprestano politički angažiran u političkim organizacijama, jedan je od organizatora Sveislamskog kongresa u Jeruzalemu 1931., osnivač "Palestinske arapske stranke" 1935., vođa "Vrhovnog arapskog komiteta" 1936., piše novinske članke, vatren je govornik,

[9] Diner - *Israel*

neustrašiv u nastupima. Na kongresu u Jeruzalemu se prvi puta upoznaje s muslimanima iz Kraljevine Jugoslavije - njihova je delegacija najbrojnija - pod vodstvom Mehmeda Spahe, predsjednika JMO (Jugoslovenske muslimanske organizacije).[10] Palestinci se - dakako uzaludno - obraćaju Društvu naroda, njihove žalbe završavaju u kancelarijama birokrata i njihovih komisija. Tko hoće ili može spriječiti Veliku Britaniju da gazduje na području svoje svjetske imperije kako hoće? Osim toga, nije joj se zgodno ni zamjeriti. Huseini i druge palestinske vođe - što je posve prirodno - obraćaju se i neprijateljima svojih neprijatelja.

Lebl se potrudila pabirčeći razne spise i knjige pomno nabrojiti čitateljima sve njegove kontakte s Nijemcima, Talijanima i, dakako, Bošnjacima i Hrvatima. Njena knjiga objavljena u Beogradu 1993., bila je (sa ili bez njene namjere) još jedna neizravna ideološka potpora tadašnjem istrebljivanju nesrpskog življa u Bosni i Hercegovini i kao takva dobrodošla i beogradskom dnevniku *Politika*, višegodišnjem propagatoru mržnje prema svemu nesrpskom, koji je objavio opširne izvode.

Višedesetljetni je problem cionista bio to, što Židovi, kojima je u njihovoj domovini iole dobro, ne žele ići u Palestinu, a mnogi, kao u SSSR, ne mogu i da hoće. Ali s dolaskom nacista na vlast, ta se situacija mijenja. Broj Židova u Njemačkoj koji bi se iselili bilo kuda, naglo raste. To je, dakako, nova opasnost za Palestince i razumljiva je Huseinijeva želja da se onemogući ili barem ograniči useljavanje Židova baš u Palestinu. To je misao vodilja njegova djelovanja na demonstracijama, u kontaktima s diplomatskim predstavnicima mnogih zemalja, istupa na kongresima, ilegalnim skupovima koje saziva ili na kojima sudjeluje. To nacistima ne odgovara. Njima je cionizam dobro došao.

Lebl počinje nabrajati muftijine "zločine" time da je 28. 5. 1930. predao protest njemačkom delegatu u Društvu naroda u Ženevi (i ne samo njemačkom, nego i drugim delegatima, Njemačkom tada još ne vladaju nacisti), zbog britanskog popuštanja cionistima, da se sastao 31. 3. 1933. s novim njemačkim konzulom u Jeruzalemu, dr. H. Wolfom (da se novi diplomatski predstavnik upoznaje s poglavarom svih vjerskih zajednica posve je normalna pojava), poslao čestitku Hitleru (postao je premijer). "Od Nemaca on pre svega očekuje da organizuju eksport nemačke robe u Palestinu preko trgovaca koji nisu Jevreji" ističe Lebl.

Za neupućene to je podmukla mućka religije, politike i trgovine. A posrijedi je *Haavara* sporazum iz rujna 1933. postignut između cionista i nacističkog Ministarstva privrede Reicha koji je donio neke olakšice židovskim iseljenicima. Po njemu su njemački židovski iseljenici u Palestinu uplaćivali jednoj instituciji[11] svoj gotov novac. Iz toga se fonda plaćala polovica njemačkog izvoza u Palestinu, drugu polovicu je Palestina morala platiti u devizama. *Haavara* je potom prodavala u Palestini njemačke izvozne artikle, a Židovima koji bi se doseljavali iz Njemačke, isplaćivala novac koji su oni uplatili u onaj fond. Pritom je važilo pravilo da se bogati iseljenici moraju odreći dijela svoga

[10] *Jerusalimski muftija*

[11] "Palästina Treuhandgesellschaft zur Beratung deutscher Juden GmbH", skraćeno "Paletreu"

imetka u korist siromašnih njemačkih Židova. Do studenog 1938. tako je iseljeno oko 170.000 Židova.[12] Zatim se Huseini susreće s Wolfom još koji put, predlaže neke planove njemačko-arapske suradnje, uzaludno apelira da se spriječi iseljavanje njemačkih Židova u Palestinu. Wolfa smjenjuju 1937. Dolazi novi konzul Wilhelm Döhle, muftija se sastaje i s njim, traži od Nijemaca neku političku proklamaciju kojom podržavaju borbu Palestinaca protiv cionista, šalje radi toga emisare - među njima i svoga zeta - u Njemačku koji to predlažu Berlinu, u Ministarstvu vanjskih poslova - sve uzalud!

Slijedi optužba Lebl da je "tridesetih godina" molio od Talijana oružja i novaca. Nije dobio ništa. Na osnovu izvještaja konzula Wolfa i Döhlea i onoga što se našlo u njemačkim i talijanskim diplomatskim arhivima, Lebl (i ne samo ona, nego i razni drugi pisatelji) onda prikazuje Huseinija kao zavjerenika, osnivača i vođu opskurnih ilegalnih terorističkih organizacija, zaljubljenika u Hitlera i Mussolinija, pomagača fašizma i nacizma, njemačku i talijansku udvoricu, uhodu i plaćenika, incijatora štrajkova i demonstracija, ubojstava Židova ukratko - kao kompletnog zlikovca, a nipošto kao borca za opstanak svoga naroda. Palestinaca nema, oni ne postoje. Oni su naprosto Arapi.

Razlog sukobljavanja sa cionistima Lebl ovako opisuje: "U stvari arapska oligarhija, mala grupa bogataša i političara, okomila se na cionizam i iskoristila ga da bi raspirila antijevrejska osećanja, kako progresivne ideje i novi načini rada i obrade zemlje ne bi uhvatili maha i možda i dali i neke nepoželjne ideje masama."[13]

Eto dakle, glupe "arapske mase" i njihova "oligarhija" ne shvaćaju da im doseljenici nose "progresivne ideje" o "obradi zemlje" - koje će je učiniti "toliko židovskom koliko je Britanija engleska"! Koliko infamije u malo rečenica. "Nepoželjne ideje" valjda su one da se cioniste iz cijeloga svijeta dočekuje raširenih ruku. Pogled na 1941. godinu kada nacisti počinju Židove istrebljivati u masama zamagljuje vidik na ono što se događalo nekoliko godina prije, u vrijeme kada nacisti i cionisti itekako surađuju na obostrano zadovoljstvo.

Time se osobito bavi Austrijanac Adolf Eichmann, šef Židovskog referata u SD (*Sicherheitsdienst*), obavještajnoj službi SS. Godine 1937. posjetio je Palestinu. Lebl koja piše da je ondje bio u rujnu i listopadu na "studijskom putovanju" (navodnici u originalu - Z. S.) sa časnikom SD Herbertom Hagenom, prepušta čitatelju da sam prosudi što je posrijedi, pretpostavljajući da će se zadovoljiti njenim navodnim znakovima koji "studije" ironiziraju. Nagovještava tek toliko da je u to vrijeme Huseini bio u emigraciji i u kućnom pritvoru u Libanonu i to ga je spriječilo da se sastane s Eichmannom i Hagenom kojima je "bilo u planu da se sastanu s hadži Eminom, ali i s kraljem Abdulahom i drugim ličnostima".[15] Ispada da su SS-ovci uzalud došli nešto šurovati s Huseinijem i Palestincima protiv Židova.

[12] Helmut Krausnick: *Judenverfolgung* u *Anatomie des SS Staates* II.
[13] *Jerusalimski muftija*
[14] Wistrich
[15] *Jerusalimski muftija*

Umjesno se upitati: što su onda radili toliko dugo u zemlji koja se autobusom može prijeći s kraja na kraj u jedan dan? Lebl nije na kraj pameti nešto napisati o "drugim ličnostima". Zna se zašto - Eichmann je ispitivao mogućnosti iseljavanja Židova iz nacističke Njemačke, ondje se i dogovarao sa cionističkim vođama.[16] Što su dogovorili, također nećemo saznati od Lebl, makar je posve jasno da se nacisti i cionisti u osnovi slažu; prvi bi se željeli riješiti Židova iseljavanjem, a drugi, da im dođu u Palestinu. Eichmann onda, po povratku, u suradnji s cionistima organizira "Centralu za židovsko iseljavanje", državnu upravu koja ima pravo dopustiti Židovu iseljenje iz Austrije (poslije iz cijeloga Reicha i okupirane Čehoslovačke). U manje od 18 mjeseci, više od 180.000 Židova iselilo se zahvaljujući njegovom dopuštenju i dogovorima u Palestini.

Po izbijanju rata, iseljavanje Židova za naciste gubi smisao, Eichmann će 1942. postati centralna ličnost deportacija Židova u logore smrti. Povezivati Eichmana i muftiju, pogotovo ovako kako to čini Lebl, teško je opisiva podlost.

Huseini i njegovi suradnici uzaludno obijaju pragove njemačkih i talijanskih ureda, Hitler - imajući pred očima svoj životni cilj, osvajanje istoka Europe - izbjegava miješanje u zemlje britanske, francuske ili talijanske interesne sfere. El Huseinijeva pisma, delegati koje šalje u Berlin, ostaju bez ikakva rezultata.[17]

Otpor naroda Palestine prerasta u ustanak pod vodstvom Huseinija i bivšeg osmanskog časnika Fevzi el Kaukčije. Dan Diner piše kako je njihova molba da im Njemačka pomogne oružjem odbijena da se ne bi pokvarili odnosi s Velikom Britanijom i dodaje: "U godinama 1936.-1939. ispraznila se arapska opozicija u krvavo ugušenoj oružanoj borbi protiv cionističkog uzimanja zemlje i britanske mandatne vladavine koja ju omogućava."[18]

Sile "osovine" Berlin - Rim ušle su u drugi svjetski rat bez zajedničke globalne strategije na Mediteranu i u islamskim zemljama, kako zaključuje B.P. Schröder[19], zato što njemačko vrhovno ratovodstvo nije zanimao južni prostor, a Italija dugo izbjegavala koordinirano planiranje rata na Mediteranu. Odnos prema neutralnoj egipatskoj državi, gdje su bile engleske vojne baze i instalacije, bio je politički nejasan i zbunjujući; odnosima s neutralnim Iranom, Afganistanom, Saudi-Arabijom i Jemenom, ne bavi se 1941. nitko "osim nekoliko specijalista vojne obavještajne službe i više međusobno zavađenih diplomatskih ureda".[20]

[16] Lexikon
[17] Razloge nalazimo već u *Mein Kampfu* gdje Hitler piše kako se još u godinama 1920./21. protivio savezništvu s nekim oslobodilačkim pokretima: "Uglavnom su bili posrijedi predstavnici pojedinih balkanskih država, pa neki iz Egipta i Indije koji su u meni uvijek pojedinačno pobuđivali dojam brbljavaca koji se prave važni bez ikakve realne pozadine." U *Mein Kampfu* se neskriveno divi britanskom imperiju, njega ne zanimaju Arapi, a pogotovo neki Palestinci.
[18] Dan Diner: *Israel*
[19] *Irak 1941.*
[20] Ibid. Karakteristična je i Hitlerova izjava: "Egipat treba pripasti Talijanima. Nas osobno egipatska sfinga ne zanima, za talijanski je imperij od životne važnosti" (U Pickerovu strenogramu koji se razmatra na sljedećim stranicama).

Goebbels bilježi 19. 3. 1937. u svoj dnevnik: "Englezi sada oštro interveniraju u Palestini. Ali Arapi im ne popuštaju. Tamo je sve napeto." A nekoliko mjeseci poslije, 20.10.: "U Palestini ponovo nemiri. Veliki muftija pobjegao. Engleska nastupa protiv Arapa strogo demokratski - brutalnim metodama. Instruirao sam novine (...)"[21]

U mnoštvu poslijeratnih članaka po novinama, stručnim časopisima i više knjiga, od toga najviše u Izraelu, ali i u Njemačkoj, Austriji i SAD koje se više ili manje bave i Huseinijem, autori su se trudili da u arhivima onih "specijalista obavještajne službe" ili "međusobno zavađenih diplomatskih službi" - nađu dokaze o kontaktima s njime. Takvih podataka nije teško naći, ali sve se svodi na muftijino uzaludno traženje podrške i pomoći svom narodu. Kada je El Huseini morao napustiti Palestinu, boravi u Libanonu, Siriji, od listopada 1939. u Iraku, neumorno se zalaže za oslobođenje Palestine i arapskih zemalja: organizator, borac, propovjednik. U Bagdadu se osniva komitet pod njegovim vodstvom u kojem su se okupile političke snage iz Iraka, Sirije, Palestine i Saudije. Cilj djelatnosti jasno je definiran: solidarnost preko kolonijalnih granica i okončanje strane dominacije. Njegov komitet npr. traži političku podršku neprijatelja Velike Britanije i Francuske, neku deklaraciju kao odgovor na onu Balfourovu kojom se podržavaju težnje za nezavisnošću arapskih zemalja i njihov teritorijalni integritet, npr. s talijanskim ambasadorom Gabbriellijem u Bagdadu, koji to na riječima - dakako neautorizirano - podržava. Komitet šalje u Berlin i Usman Kemal Hadada, koji poslije dugotrajnih pregovora postiže tek nekakvu bijednu izjavu simpatija za arapski nacionalizam, ali ona se uveliko raspačava i postiže nesrazmjerno velik propagandni učinak.

Veći od puške - pod nož

Ustaše su u nekoliko mjeseci svoje vladavine uglavnom uzaludno pokušali ustrojiti vojnu i civilnu vlast u nekim kotarima Sandžaka (Priboj, Nova Varoš, Prijepolje, Sjenica). Ustanak koji je počeo u Crnoj Gori 13. 7. 1941. napadima na talijanske posade u manjim mjestima i na muslimanska sela, pa onda osvajanjem Kolašina i Bijelog Polja ugrozio je i Bošnjake na lijevoj obali Lima. Zle uspomene na Šahoviće koji su baš tu, nekoliko kilometara od Bijelog Polja, navode ih da traže pomoć od Nijemaca i Talijana i organiziraju obranu i miliciju. Po sporazumu s Nijemcima 27. 10. 1941. cijeli je Sandžak prepušten Talijanima, ustaška je vlast likvidirana. Listopad 1941. je i mjesec u kojem srpski i crnogorski ustanici nasrću na bošnjačka sela Sandžaka na lijevoj obali Lima, ali i drugim krajevima, s planina Kopaonik, Rogozna, Golija,[22] Javor, Zlatar, iz doline rijeke Ibra, od Raške i Kraljeva. U Sandžak opet upada predratni četnički vođa Kosta Pećanac.

[21] *Tagebücher*
[22] Dvije su planine Golije, jedna na sjeveroistoku Sandžaka, druga na sjeverozapadu Crne Gore.

Na lijevoj obali Lima, od Bijelog Polja do Priboja, do administrativne granice Crne Gore pruža se rijetko naseljen brdski pojas širok desetak do trideset kilometara gdje, kao i dalje u Crnoj Gori, ima osim pravoslavnih i muslimanskih naselja.

Čak i 26. 11., kada ustanak u Srbiji bude premašio svoj vrhunac, jedan od četničkih komandanata pripisat će sandžačkim Bošnjacima samo da *materijalno* upropaštavaju pravoslavce, ne objašnjavajući pobliže kako, a mnogo teže optužiti komuniste: "Za sada je u srezu mileševskom stanje očajno", piše iz štaba pribojsko-četničkog odreda Draži Mihailoviću, zato: "1. Što Turci do skora sa Hrvatima, a sada sa Talijanima materijalno Srbe upropašćuju, 2. što komunisti koji nisu mještani, sa vrlo malim brojem mještana Srbe, koji neće s njima, uništavaju, 3. što komunisti, koji su tamo uzeli maha, sve one što nisu s njima smatraju petokoloncima i uklanjaju ih."[23]

Njemački pritisak tjera ustaničke skupine u Srbiji prema jugu, pojedini se ustanički komandanti uspijevaju sporazumijevati s okupatorima i legalizirati kao borci protiv komunista. Ujedno se teže spojiti s crnogorskim preko Sjenice i pešterskog platoa. U Sjenici bošnjačku miliciju vodi trgovac Hasan Zvizdić, sin doseljenika iz Gacka kojemu su jedne noći 1915. Srbi ubili majku, sestru i strica.[24]

Ustanici s njim pregovaraju, traže slobodan prolaz kroz Sjenicu. Mada je organizirao i naoružao miliciju, na muci su on i njegovo obrambeno vijeće u kojem su, uz muslimane, i pravoslavci. I jednima i drugima je stalo do mira. Pustiti ustanike u grad, isto je toliko opasno kao i oduprijeti se, jer ih prema onome što čuju, ima na tisuće. Crnovršanin i Sadiković pišu kako je Zvizdić u ovom ratu režirao jedinstvenu predstavu kojom bez ispaljenoga metka odbacuje neprijatelje. Njihovim pregovaračima objašnjava da su Sjenici pritekli u pomoć Novopazarci, mnoštvo Albanaca s Kosova i pešterske visoravni. Organizira da ispred hotela "Srbija" gdje se pregovara, u stroju prolazi mnoštvo ljudi u tri skupine. Razlikuju se po onome što im je na glavama. On objašnjava da su oni s fesovima "Pazarci", oni s kečetima (ćulahima) kosovski, a sa čalmama pešterski Albanci. Zapravo sve su to isti Sjeničani, kojima na jednom mjestu, na periferiji, Sjeničanke na glavama mijenjaju pokrivala kojih Zvizdić ima u svojim dućanima mnoštvo. On vodi ustaničkog vođu i blizu iskopanih rovova oko grada i pokazuje "topove i minobacače dobivene od Nijemaca" - prednje dijelove konjskih i volovskih kola s cilindričnim limenim cijevima za peći nataknutim na rude i pokrivene ceradama. Ustanici odustaju od napada.[25]

Obranu Novog Pazara vodi kapetan Aćif Hadžiahmetović, apsolvent osmanske vojne akademije u Bitoli. U Kraljevini je bio aktivan u politici. Ustanički obruč oko grada se steže početkom listopada, slijede napadi, prvi 4. 11. od 4 do 10 sati. Napadači su odbijeni, u protunapadu branitelji dopiru i do dvadesetak kilometara udaljene Raške, ali se na zahtjev Nijemaca vraćaju. Drugi napad 21. 11. koji traje cijeli dan, prati serija spaljivanja okolnih muslimanskih

[23] *Izvještaj štaba pribojsko-četničkog odreda Draži Mihailoviću* (Genocid)
[24] *Sinovi Sandžaka*
[25] Ibid.

sela, od Požege do Vučinića, uhvaćene stanovnike Požege masakriraju, leševe tovare na kola i spuštaju u grad.[26]

U obrani Novog Pazara važnu ulogu imaju Bošnjaci s platoa Pešter, oni iz tutinskog kraja pod vodstvom Džemaila Koničanina i Albanci s Kosova (kamo je otišla jedna delegacija s molbom za pomoć), a doveo ih je Šaban Poluža iz Drenice u najkritičnijim trenucima obrane grada.[27] Njemačka ofenziva u Srbiji ne dopušta pomisao na hajdučke tradicije da se ratuje "Od Đurđeva do Mitrova dana",[28] koji se u narodu smatra početkom zime. *Vladimir Dedijer* bilježi riječi srbijanskog komunista Svetislava Stefanovića - Ćeće o prijedlozima partizana da se razdvoje na desetine i prezime po selima, ali i nastojanju da napuste Srbiju: "Ljudi su tražili da idu u Sandžak, vašljivi. Nikako da se zadrže. I 17. 11. 1941. stignu u Novu Varoš preko Kokinog Broda."[29]

A onda 24. 12. 1941. Dedijer bilježi u Rogatici: "Tužna vijest iz Sjenice. Naši opkolili grad, zauzeli jedan dio šanca, drugi nisu. Tako su neke jedinice ušle u varoš, bacale parole, ali ih muslimani opkolili i najveći dio pobili. Mi smo imali oko 70 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Muslimani su zarobljene predali Talijanima." [30]

Informacija ima i naličje. Sjeničani su prvo pohvatali ustaničku izvidnicu. Sedmorica zarobljenika su objasnili da ustanici samo žele slobodan prolaz. To im je i odobreno, pa čak i 52 tovara namirnica pod uvjetom da se ne zadržavaju. Onda je netko poslao pismo ustanicima da slobodno mogu ući u Sjenicu gdje će ih narod radosno dočekati. U skladu s dogovorom, povučene su straže s obrambenih položaja. U zoru 2. 12. Sjeničani s iznenađenjem vide i čuju da se ustanici razmještaju po varoši, šenluče[31], igraju u kolu, "bacaju parole". Obrambeno vijeće Sjenice obratilo se za pomoć hodži Sulejmanu Pačarizu, zapovjedniku milicije zapadnog Sandžaka, koji je dohrlio sa svojim ljudima, u zajedničkom napadu ustanici su izbačeni iz varoši.

Ni potonji četnici ili partizani u Bosni i Hercegovini nisu u kasnu jesen 1941. više od milicije ili seoskih straža, kakve tih mjeseci nastaju na mnogim mjestima po ustaškoj državi, od pripadnika svih religija. Pravoslavci se brane od ustaša, a muslimani i katolici od ustanika, koji se na njima osvećuju za ustaške zločine. Očajničkoj želji za mirom i sigurnosti jednaka je namjera samoobrane. Strategija i taktika se svodi na to da se brani vlastita porodica, imovina i selo. Ali 1941. vođe ustanika u pravoslavnim selima, komunisti ili nacionalisti, imaju veliku prednost u odnosu na muslimanske milicije koje spontano nastaju: izobražene kadrove za gerilski (četnike, pripadnike bivše vojske) ili revolucionarni (borce iz Španjolske) rat, predratne organizacije i veze koje se, mada ugrožene i napadnute, održavaju u zemlji i u inozemstvu,

[26] Ibid.
[27] Crnovršanin i Sadiković ove i druge podatke o obrani grada navode iz Ejup Mušović: *Novi Pazar i okolina* - Beograd 1969.
[28] Još su osmanski sultani pri svojim osvajanjima obično raspuštali vojsku 8. 11. na dan Kasuma, u kršćana dan Sv. Dimitrija.
[29] Vladimir Dedijer: *Dnevnik 1941-1945* (Beograd, I-III knj. 1945-50) Dalje: Dedijer- *Dnevnik*
[30] Ibid.
[31] šenluk, šemluk (perz.-turski) = veselje s pucnjavom

pokroviteljstvo Velike Britanije i(li) SSSR. Tek njemačke ili talijanske akcije "čišćenja" ili "ofenzive", pogotovo ako su popraćene odmazdama, natjeravaju ustaničke milicije ili straže na bijeg u teško prohodne šume i planine, decentnije izraženo "u manevar" - ili u pokušaje sporazumijevanja ili dogovaranja s progoniteljima. Za sve komuniste među tim pravoslavnim milicijama, sporazumijevanje s Nijemcima ili Talijanima tada ne dolazi u obzir ne samo zato što ih ovi nemilosrdno progone, nego i zbog strogog ukora iz Moskve i točne zapovijedi što moraju činiti.[32] Kraljevski časnici vojske ili žandarmerije, političari, popovi, koji kao vođe sudjeluju u ustanku, ne samo da shvaćaju kako se s Talijanima mogu sporazumijevati, nego, za razliku od komunista, nemaju ni od svoje vlade u emigraciji, ni od pokrovitelja Britanaca (s kojima održavaju radio-vezu već od rujna 1941.) sličnih energičnih zahtjeva za djelovanje protiv Nijemaca ili Talijana, naprotiv, sugeriraju im čekanje kraja rata i povratak na stari režim za koji se opet komunisti ne misle boriti.

Muslimanska su sela na prostranim područjima Bosne i Hercegovine prinuđena da se brane kako znaju i umiju. Neće proći mnogo vremena i mnogima će predstojati borba na život i smrt. Oružane snage NDH - domobrani i ustaše (kojima treba dodati i ono što se u Kraljevini nazivalo žandarima, u NDH preimenovano u oružnike) ne mogu ih zaštititi.

Ivo Rojnica, ustaški stožernik župe Dubrava (grad Dubrovnik i istočna Hercegovina) opisuje te postrojbe. Domobrane pravilno naziva redovitim i legalnim, druge "stranačkim" i nesretnim plagijatom fašističke milicije i SS trupa. Osim toga, u redovima ustaške vojske zapovjednici, 'ustaše-povratnici' (iz emigracije u Italiji – Z. S.) htjeli su imati svoje osobne vojske: "Svatko je htio biti 'ras,' tako ih je narod zvao, jer su se kao takvi osjećali, radili i ponašali (...)" Rojnica ih poimenično nabraja i ocjenjuje: "Ta su gospoda mislila da su sa svojih 360 povratnika oslobodila Hrvatsku." On, kao predratni, ilegalni, "domovinski" ustaša ima o njima porazno mišljenje, zbog njihove, kako piše, "prepotencije, neodgovornosti, nesposobnosti, potpunog pomanjkanja prosuđivanja, bez najosnovije, vojničke, upravne i političke spreme", smatra da su neki napravili "takve ispade i počinili toliko zla" da ih je trebalo izvesti pred sud, odmah udaljiti od "politike, vojske i izravnog dodira s narodom".[33]

Jezdimir Dangić, bivši žandarmerijski major, kapetani Sergije Mihailović i Pero Đukanović upućuju 1. 10. u ime *Komande vojno-četničkih odreda* i zajedno s predstavnicima *Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine* - komunističkim vođama Rodoljubom Čolakovićem, Slobodanom Principom i Svetozarom Vukmanovićem zajednički proglas "Poštenom i rodoljubivom narodu Bosne" u kojem prvo opisuju nasilja nad Srbima, zatim njih pozivaju na jedinstvo u borbi protiv Hitlerovih i Pavelićevih bandi, protiv neprijatelja "srpskog roda i imena" na ujedinjenje sa svojom "braćom preko Drine", a

[32] Centralni komiteti KPJ i Hrvatske dobili su 28. 6. 1941. radio-poruku iz Moskve u kojoj im se, uz ukor zbog krivih shvaćanja rata, zapovijeda što moraju činiti (Novi prilozi II, str. 996.). Njen sadržaj desetljećima nije bio poznat široj javnosti.
[33] Ivo Rojnica: *Susreti i doživljaji*, Zagreb 1995.- Ras je naziv etiopskih plemenskih poglavica, a ušao je u znanstvenu političku terminologiju za fašističke glavare u talijanskim regijama gdje su se ponašali nasilnički, kao na vlastitom feudu, ne mareći mnogo za naredbe viših državnih vlasti.

"Hrvate i muslimane" da pomognu borbu svoje srpske braće, "koja ne traže osvetu, već svoje pravo da žive slobodno u zemlji svojih predaka" uvjeravaju ih da su se Srbi Bosne i Hercegovine "latili oružja s jedinim ciljem da iz naše zemlje istjeraju okupatora i ustaške bande, da zaštite svoj narod od istrebljenja". U obraćanju Srbima proglas ih nijednom riječi ne poziva da se ne ponašaju poput ustaša, nema traga nekoj težnji da se načini razlika u ponašanju jedne i druge zaraćene strane; a da su svi muslimani odreda za nepismenu masu srpskih seljaka "neprijatelji srpskog roda i imena" - to im se govori i gusla još iz vremena prije nego što se Pavelić i rodio. Glagoljivi Čolaković, ovejani kominternist, prevodilac Marksa i njegovi drugovi "marksisti-lenjinisti" potpisuju taj tekst mada shvaćaju ono što se vidi od prvog dana, da mnogi ustanici i njihove vođe ništa drugo i ne traže nego osvetu i da tako sve više ljudi tjeraju na stranu "Hitlerovih i Pavelićevih bandi". Proglas završava: "Živjelo jedinstvo svih Srba Bosne i Hercegovine! Na okup svi pošteni i rodoljubivi Bosanci i Hercegovci! Živjela zajednička borba svih naroda Jugoslavije! Živjela borba svih naroda protiv fašizma! Živjela Sovjetska Rusija, Engleska i Amerika!"[34]

Iz proglasa i tih uzvika je jasno *protiv koga* bi se trebalo boriti, ali za mnoge Bošnjake istočne Bosne i Hercegovine posve nejasno *za koga* i *za što*. Budući da se spominju "svi narodi Jugoslavije" (a to su po dvadesetogodišnjem tumačenju Srbi, Hrvati i Slovenci) i samo obećava pobjeda savezničkih sila, svaki onaj koji nije nikakve simpatije za ustaše imao, ili ih je u svibnju i lipnju jedva negdje i vidio, jer se onih 360 povratnika iz Italije nije brzo razmnožavalo, može saznati samo to da se od njega traži da "pomogne borbu svoje srpske braće", od kojih se mnogi ponašaju baš onako, ako ne i gore, od onoga kako se u proglasu opisuje divljanje ustaša ili onako kako su se neki Srbi ponašali godinama poslije prvog svjetskog rata. Proglas takvih sastavljača, odraz njihove ideologije, - u kojem se niti ne nagovještava borba za nešto bolje od propale Kraljevine - ne može ni biti drukčiji. I uzrokuje pristupanje ustašama i nekih kojima to isprva nije ni na kraj pameti.

Bosanske i hercegovačke vođe ustanka potječu iz dva oprečna svijeta. Komunisti su (njihova partija je tajna) dobrim dijelom izobraženi u zatvorima ili na španjolskim bojištima, sa shvaćanjima proleterskog internacionalizma, i 194./42. tek postupno stječu autoritet među polupismenim i nepismenim pravoslavnim seljacima, zahvaljujući socijalnoj demagogiji i odlučnoj borbenosti; kao izobraženi revolucionari i agitatori vješto spajaju stara osjećanja borbe za pravdu i jednakost s vizijama budućnosti u kojoj će se ostvariti idealno društvo poput sovjetskoga. Njihovi partneri u ustanku su za komuniste zapravo po shvaćanjima ustaljenim u SSSR "klasni neprijatelji": četnici, pravoslavni seoski trgovci, bogati seljaci, gazde svih vrsta, mladi idealisti, popovi, časnici, od kojih su neki pristizali iz Srbije, žandari, policajci izbjegli ispred ustaša iz gradova, svi privrženi velikosrpskoj ideologiji koji su komuniste dva desetljeća demonizirali a neki i zdušno proganjali. Sada se bezbožnici žele s

[34] *Proglas GŠ NOP odreda BiH i Komande Vojno-četničkih odreda 1. oktobra 1941.* -Genocid

njima udružiti u zajedničkim pothvatima. Značajan faktor njihova zbližavanja je mit o silnoj Rusiji. Četnički vođa Draža Mihailović poslije susreta s partizanskim vođom ujesen 1941. u Srbiji, ostaje u uvjerenju da je razgovarao s nekim važnim Rusom.

Dio granice talijanske okupacione zone južna je obala rijeke Lima do ušća u Drinu. U Bosni zahvaća Gornje Podrinje - rajone Foče, Čajniča i Goražde. U dva sata noću 1. 12. na talijansku posadu Pljevalja nasrće s brda oko 3500 ljudi - svaki sedmi bez oružja - iz Kolašina, Mojkovca, Mioče, Morače, Boana, Šavnika, Žabljaka, Đurđevića Tare. Obrana je čvrsta, mada ustanici prodiru i u središte, moraju se povući nakon borbe koja traje cijeli dan i iduću noć; oko 500 ih je poginulo ili ranjeno. Poslije će vojni povjesničari JNA pisati da je grad napadnut protivno volji Vrhovnog štaba.[35] Taj gotovo samoubilački nasrtaj ima i nepredvidive posljedice. Uzrokuje talijansko povlačenje iz Gornjeg Podrinja - Foče, Goražde, Čajniča, Rudoga - naseljenog pretežno muslimanima, a i Nove Varoši radi jačanja obrane Pljevalja. Talijani u svojoj zoni povlače manje posade u veće garnizone, svjesni da ne mogu braniti sve što su okupirali i tako onemogućavaju ustanike da ih posvuda napadaju i dolaze do plijena. Vlast prepuštaju onim ustanicima s kojima se sporazumijevaju. Ali time ne samo da smrtno ugrožavaju desetine tisuća muslimana koje Pavelićeve oružane snage ne mogu obraniti, nego to i njima samima uveliko onemogućavaju.[36]

Zagrepčanin *Dragutin Očko* je domobran i - što je 1941. godine rijedak vještak - vozač, a 21. 11. je za upravljačem jednog od šest kamiona s hranom i municijom na putu u Foču iz Mostara, preko Kalinovika. Prometne veze iz Sarajeva preko istočne Bosne s Fočom, Čajničem, Srebrenicom, Vlasenicom, Rogaticom i Višegradom prekinute su duže od mjesec dana; u Sarajevu pretpostavljaju da se još drži ustaška vlast u kotaru Čajniče, Goražde, Foča, Višegrad, a znaju pouzdano da su kotari Rogatica, Srebrenica i Vlasenica preplavljeni ustanicima[37]. Kolona u kojoj je Očko, uspijeva se probiti u Foču, otada je ondje blokirana. U gradu s većinskim muslimanskim stanovništvom nema nikoga da organizira obranu od ustanika u okolici, ljudi se uzdaju u četu domobrana i Talijane, ne znaju da su se oni sporazumjeli s ustanicima o suradnji. Koji dan poslije, domobranski dopukovnik Džemidžić odlazi sa svojim vojnicima u tri sata noću iz Foče, kako se čuje, prema Gacku. Prethodno je predao Talijanima svu vlast, uskladišteno oružje, municiju i hranu. Protječe nekoliko dana, a onda u grad dolazi pop Vasilije Jovičić iz Čajniča sa svojom pratnjom i srpskom zastavom. Talijani ga dočekuju s talijanskom, na sredini mosta preko Drine se rukuju i odlaze u slastičarnicu u središte gdje razgovaraju. Zaostale domobrane i oružnike, njih 83, Talijani zaključavaju u kasarnu, zatim napuštaju grad.[38]

[35] VE 7 / 1974.

[36] Prema podacima popisa iz 1931. npr. u kotarima Foča, Goražde i Višegrad živi 67.519 muslimana, 31.081 pravoslavaca i 944 rimo-katolika (Genocid).

[37] *Pismo župana Velike župe Vrhbosna od 28. 10. 1941.* (Ibid.)

[38] *Komanda domobranske Vojne Krajine Ministarstvu vanjskih poslova* - 8. 2. 1942. (Ibid.)

Te noći, uz pucnjavu iz topa i zvonjavu zvona, ustanici i drugi pravoslavci se s brda sliježu u grad, kraj crkve kolo igra cijeli dan uz pljačku muslimanskih trgovina i kuća. Seljaci iz okolnih sela tovare plijen na konje kao i u Havtovcu. Sutradan okupatori mobiliziraju i naoružavaju sve pravoslavce od 16 do 60 godina starosti, šalju u okolna sela. Sazivaju i zbor na kojem muslimane optužuju za pomoć u rušenju Jugoslavije, pristanak na stvaranje hrvatske države, pomoć domobranima i ustašama s kojima su progonili Srbe i Crnogorce. U Gornjem Podrinju do tada nema ništa ni nalik masovnim ustaškim gubilištima. Ustanici prvo traže one koji su potpisali nekakvu pozdravnu čestitku Paveliću, da bi ih ubili. One domobrane i oružnike dva dana "prepoznavaju", skidaju s njih vojnu odjeću, zatim vozače puštaju van da ih prevoze. Sve ostale, među njima i neke ranjenike, uvečer strijeljaju: otada danima Očko gleda grupe od po 20 civila vezanih žicom koje četnici vode na most na kojem je razljevena i smrznuta krv, vidi leševe u vodi i uz samu obalu.[39]

Dragocjen kao vozač, ostaje u Foči, vozi ustanike i sluša kako se hvale koliko je koji zaklao muslimana; opaža da su građani gotovo nestali s ulica. Što se danima zbiva, opisat će Derviš Bačvić za 26. 12. 1941. Sve sami pravoslavni znanci vode na željezni most njega, brata Jusufa, Jusufova sina, još tri Bačvića, sedam starih i mlađih Isanovića, dva Aganovića. Ruke zatočenika krvnički su stegli žicom da im udaraju suze na oči od bola. Tih dana ubijaju muške nepravoslavce veće od puške. Po tom kriteriju ostavljaju na miru Dervišovog sina Ismeta. Na mostu ih kolju tako da svaka žrtva mora sama leći pod nož, zatim je još jednom pretresaju i bacaju u Drinu. Derviš bježi ("da radije poginem od puške nego da me kolju, a osim toga nisam mogao gledati svojim očima kako mi kolju brata"), žica kojom su mu vezane ruke slučajno se prekida, za njim pucaju, pokušavaju ga stići, ali ima sreću i spasava se skokom u Drinu, iako ga i u vodi gađaju.[40] Pri kraju svoje terorističke vladavine, ustanici sve više nasrću na žene i djevojke. *Sevda Hadžić:* "Muslimanski svijet, osobito ženske, da spasu živu glavu, a obraz ako mogu, obukle su pravoslavna odijela i napravile kose kako to pravoslavne čine."[41] Ni Srbi se ne osjećaju posve sigurnim, svoje kuće obilježavaju križevima. Najgore divljaju goraždanski četnici i "leteći" (likvidatorski) odred pod komandom nekog Kosorića. Ima ih oko 250 pod crnom zastavom. Spaljuju tri džamije.

Očko vozi okolo ustaničkog vođu, kapetana Sergija Mihailovića, jednoga od potpisnika onoga zajedničkog "vojno-četničkog" i "narodno-oslobodilačkog" proglasa od 1. 10. koji priča: "Riješili smo se neprijatelja, ubili 5.000 muslimana u Foči i Goraždu", sastaje se i druži s talijanskim časnicima, od njih dobiva goriva za auto.[42]

Dnevnički zapisi V. Dedijera pokazuju da u Bosni u prosincu 1941. nema, (a neće ni biti još tri - četiri mjeseca) borbene diferencijacije među ustanicima na četnike i partizane, nego razgovora i ogovaranja, zajedničkih pothvata i

[39] *Saslušanje Očko Dragutina u Komandi mjesta Rogatica 29. siječanj 1942.* (Ibid.)
[40] *Izjava Derviša Bačvića iz Foče, veljača 1942.* (Ibid.)
[41] *Izjava Hadžić Sevde Zulfine u Zapovjedništvu Vojne Krajine 31. 12. 1941.* (Ibid.)
[42] *Saslušanje Očko Dragutina* (Ibid.)

dobronamjerne tolerancije. On je s ostalim komunistima iz zapadne Srbije i Šumadije pobjegao u Sandžak, njihovo vrhovno vodstvo s Titom dolazi u Novu Varoš 4. 12. U utorak 23. 12. 1941., u danima najvećeg četničkog divljanja u Gornjem Podrinju, piše:

"Polazimo iz Ruda (...) Grme bacači. Ispred nas Lim (...)" Zatim: "Dolaze predstavnici majora Boška Todorovića, zamjenika Jezdimira Dangića, (i supotpisnika onog četničko-partizanskog proglasa - Z.S.) četničkog komandanta istočne Bosne. Hoće da nas ispitaju koliko nas je i kuda idemo. Poslije razgovora vraćaju se u svoj štab." Dedijer na istom mjestu piše kako se muslimani pridružuju partizanima i govore: "Idemo s vama. Juče su četnici 30 ljudi zaklali, a dvadeset udavili u Limu."[43] On se kreće zajedno s Vrhovnim partizanskim štabom. Poslije mjesec dana, u Bosni zapisuje:

"Četvrtak, 22. 1. Stigla vijest da su naši u Foči.

Petak 23. 1. Stigli crnogorski komandiri iz Foče. Sto sedamdeset crnogorskih partizana razoružalo je 200 četnika. Sergije Mihailović, (kojega je Očko vozio, također supotpisnik onoga zajedničkog proglasa - Z.S.) četnički komandant, umakao je. *Četnici su pušteni - zavedeni domoroci - inače Foča opljačkana. S mostova se vide u Drini leševi pobijenih muslimana* (...)"[44]

Partizanski pisci isticali su ne jednom kako su crnogorski partizani, konkretno *Durmitorski odred*, oslobodili Foču od četnika u noći 19./20. 12. 1941. gdje je onda partizanska "Fočanska republika" trajala 110 dana.[45] Ispada da im se četnici u gradu ne samo nisu suprotstavili, nego se i dali razoružati, pa tako stekli kvalifikaciju "zavedenih domorodaca", ondje gdje je prolivena rijeka muslimanske krvi. Što se sve zapravo događalo, može se samo naslutiti iz onoga što Dedijer bilježi pet dana poslije, (24. 1.) kao "tužnu vijest": "Četnici upali u Foču (...) Beogradski bataljon odlazi da zavede red." Nije jasno što je bilo s Durmitorskim odredom (to je zapravo naziv za teritorijalno-plemenske skupine Crnogoraca kao što su Drobnjaci, Jezerani, ili Pivljani) na koje komunisti imaju manje ili više utjecaja, pa se prema tome i ponašaju. I onda u nedjelju 25. 1. opet: "Foča je slobodna. Stigao je bataljon Pivljana sa 380 ljudi." Ostaje dojam da autor tu nešto muti, kao da su iz toga grada tri-četiri dana jedni ustanici izgonili druge na miran način.[46]

Dvadeset je kilometara cestom uzgor na sjever od Havtovca selo i planinski prijevoj Čemerno. Tu je prirodna granica poput one na Kupreškim vratima: krajolik se naglo mijenja, kamenjar prelazi u guste šume, klima se mijenja. Na istoku za vedra dana bliješti snijeg na Magliću, najvišem vrhu Bosne i Hercegovine, nedaleko izvire iz partizanske epopeje poznata Sutjeska, čije se vode ruše u strmim brzacima dubokih kanjona. Na sjeveru su obronci Zelengore, a na njenim padinama izvire Neretva i teče uzdužnom dolinom vratolomno strmim vododerinama do utoka Rame. Prvi dio te doline, do sela Uloga zove se Borač. To je 1941. i skup muslimanskih sela "Bogu za leđima", ili, kako bi

[43] Dedijer - Dnevnik
[44] Ibid.
[45] VE 3 / 1972.
[46] Ibid.

geografi rekli "dobro izdvojen kraj"[47] na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore - Luka, Žurovići, Šumići, Bundići, Soderi, Šipovica, Meličići, Sambelići, Počelj, Mjedenik na visini od 900 do 1200 metara. Sa sjevera im je strmi i šumoviti Grabaš (1658), a s juga još strmija Mjedena Glava (1602), između njih Neretva. Njihov je centar civilizacije Gacko na jugu, do kojega idu preko brda.

Borčani su crna sirotinja, bijedni stočari. Kako se snijeg topi, tako gone ovce, koze, sitne krave, sve više uz planine, rijetki imaju vojničke puške iz prethodnih ratova kojima je itekako teško pogoditi vuka, čestoga posjetioca njihovih stada - lovačka je puška sačmarica nedostižni san. Još u lipnju snijeg bliješti na okolnim vrhuncima, danju sunce žari na kamenjaru, a zoru steže mraz. Od blagodati suvremene civilizacije imaju stanicu žandara u selu Šipovici koji su prije rata lovili krijumčare duhana, tjerali Boračane na kuluk i na njih motrili. Elektrika, vodovod, telefon, pošta, ljekarna, postoje samo u priči. Predodžbu o svijetu imaju samo oni muškarci koji odlaze pješačeći ili na omanjim, žilavim bosanskim konjima preko brda u Gacko da nabave sol, petrolej, šibice, iglu ili oni koji su bili u vojsci. Ali dok su garnizoni njihovih očeva u austro-ugarskim "Be-Ha" regimentama bili Beč, Graz, Budimpešta i Trst, u kraljevskoj jugo-vojsci Srbina iz Gacka ili Nevesinja rado uzimaju u Kraljevu gardu, a Borčana ili Kuljana šalju u Kičevo ili Surdulicu za konjušara ili sličnu službu.

Kad je u Crnoj Gori i Hercegovini 1941. planuo ustanak, komandir bivše žandarmerijske, a sada oružničke postaje Marijan Banovac, uspio je Borčane opskrbiti s nešto pušaka i municije. Iako im se ne može pripisati ništa nalik na ubojstva Srba kakvih je dotad bilo, oni će ne samo u četničkim, nego i u partizanskim spisima i sjećanjima steći tako zao glas ustaškoga "gnijezda" ili "legla" kao nijedno mjesto u ustaškoj državi, pa čak i "najjačega Pavelićevog uporišta".[48] Uzrok objašnjava partizan *Obren Ivković:* "U Borču je još prije drugog svjetskog rata postojala ustaška propaganda, koja je trovala odnose između Srba, Muslimana i Hrvata. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, boračke ustaše se organiziraju u ustaški tabor i naoružavaju oružjem koje su dobili od ustaša iz Gacka i, već početkom septembra 1941. počinju da ubijaju *goloruko srpsko stanovništvo.*" [49]

U Borču do kojega se može doći samo pješice ili na konju i gdje ima mnoštvo nepismenih - ustaška propaganda! Ni mnogi bolje informirani građani Bosne i Hercegovine do 1941. nikada za ustaše nisu čuli. Zapravo se ne treba čuditi, ovakvi SUBNOR-ovci nazivali su poslije rata ustaškom propagandom svašta, svako nezadovoljstvo vlastima Kraljevine Jugoslavije koje nije bilo "s klasnih pozicija", psovku ili pjesmu pijanog mladića, šare na kutiji šibica[50], pojedine "ustaške" riječi po novinama. I partizan *Mihailo Kilibarda* piše: "Borač je dolina Neretve od Izgora do Uloga. Pješice ima oko 12 sati hoda. Govore da

[47] *Hrvatska enciklopedija* I, Zagreb 1941.
[48] Mihailo Kilibarda - Milan: *Neke akcije u prvoj polovini 1942.* - HUNOB Dalje: *Neke akcije*
[49] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* -HUNOB
[50] Slučaj s proizvodom osječke tvornice po narudžbi inozemnog naručitelja u travnju 1983.

je tu bio ustanak i za vrijeme stare Jugoslavije, da i žandari nisu uspjeli da se tamo slobodno kreću."[51] Ne samo žandari, nego ni četnici ni komiti poput Maja Vujovića, što je dakako bio "ustanak". Vidjeli smo kako je u istočnoj Hercegovini u lipnju izbio pravi rat, koji se vodio još i u srpnju; da pravoslavno stanovništvo nije bilo "goloruko" ni u travnju, a kamoli u rujnu, a da su se domobrani povukli u kolovozu. U Gacku su bili Talijani. Za cijelo to vrijeme Borčani ne diraju svoje susjede, nikakav Togonal nije došao da organizira ubilačke akcije. L. Džubur piše da su u Borču najveći (zapravo i jedini) oslonac ustaše našle u Banovcu - usamljenom predstavniku državne vlasti u onim brdima: "Svoju postaju popunio je sa nešto mještana, a ostali seljaci su bili kod svojih kuća ne ispoljavajući još nikakvu aktivnost prema okolnim srpskim selima."[52] Banovac je žitelje srpskih sela pred ustanak samo pozivao, dakako uglavnom uzaludno, da predaju oružje. Mada Borčani nisu "ispoljavali nikakvu aktivnost", sama činjenica da su bili muslimani koje nitko ne može voditi kao ovce na klaonicu, bila je dovoljna da zarade etiketu zadrtih ustaša.

Džubur opisujući prilike u Gacku i okolici u jesen 1941. konstatira i to da su poslije ustaničkog osvajanja oružničke postaje u selu Vrba okolna srpska sela sve do kraja godine bila van domašaja ustaške vlasti i nije bilo nikakvih razmirica između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva. Muslimani iz sela Bahori i Mrđenovići između Gacka i Borča, održavali su normalne komšijske odnose s okolnim pravoslavcima. Kroz i pored ovih dvaju sela prolazile su kolone izbjeglica (srpskih – Z. S.) seljaka iz zapadnih sela bez ikakvih incidenata.

Što je godina?

Major *Boško Todorović,* izaslanik D. Mihailovića i zamjenik onoga Dangića koji je s Čolakovićem, Principom i Vukmanovićem pisao proglas i, po Dedijeru, onda negdje kod Rudog, "informativno" razgovarao 23. 12. 1941. s vrhovnim komunističkim vodstvom, zaključio je još 30. 11. u Goraždu s talijanskim potpukovnikom Castagnerom prvi pismeni sporazum o suradnji. Četnik se obavezao omogućiti Talijanima slobodan prolaz cestom i prugom od Foče do Goražda.[53] Dva mjeseca poslije, 26. 1. 1942. Todorović euforično piše iz sela Braščevića kod Gacka D. Mihailoviću kako se upravo spremao za "ovladivanje okolinom Tuzle i žitorodnom Posavinom" ali je situacija naložila da se težište "njegovih zimskih operacija odmah prenese u Hercegovinu". On je onda "lično" krenuo i stigao u okolicu Gacka. Kao prvo gorko se žali na komuniste zato što obmanjuju narod u gatačkom i nevesinjskom srezu, pa čak prijete i ubojstvom "narodnih prvaka", a prijetnje sve više ostvaruju i "guraju narod u građanski rat".[54] To su dani kada komunisti

[51] *Neke akcije*
[52] Džubur - HUNOB
[53] *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*
[54] *Pismo Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine 26. januara 1942.* Dalje: *Pismo Todorovića* (Genocid)

uz ostalo prijete svakom suradniku okupatora. Todorović nastavlja kako su "Turci" agresivni - u prosincu napadali su dolinom Sutjeske i Drine ka Foči do Broda, a na dan njegova dolaska na sedlo Čemerno, "jedna gomila od 1000 Turaka" napala je i spalila srpsko selo Bodežišta, prijeteći da će za Božić popaliti niz drugih sela.[55]

Brod je sedam kilometara od Foče. Toliko je, ako je informacija točna, nedostajalo Borčanima da dopru do grada - stratišta. Vjerojatno je napad suzbijen kada su - kako je i Očko čuo - mnogi četnici iz Foče "za katolički Božić išli na Borač" odakle su najureni, pa se vratili. "Javne prijetnje" su opomena Borčana onima koji bi se željeli ponašati poput Bodežištana. A "agresivnost" Borčana je konačni gubitak bilo kakvih iluzija o dobrim namjerama nekih njihovih pravoslavnih susjeda. Jedan pogled na geografsku kartu dovoljan je da se shvati uzrok napada na Gornje i Donje Bodežište i upozorenja drugima. Borač zimi 1941./42. sve više postaje hrid usred pravoslavnoga, tradicionalno hajdučko-pljačkaškoga mora na kojem plima svakodnevno raste zahvaljujući i Talijanima koje zanima samo vlastiti mir.

"Na nevesinjskoj površi poslije junskoga ustanka nije bilo nekih značajnijih borbi, ali su *čete narodne vojske, a kasnije partizanske* neprestano držale straže prema Borču, jer je srpskim selima stalno prijetila opasnost od boračkih ustaša" piše *Mitar Buha*.[56] Kakva opasnost? Ako pročitamo sva objavljena sjećanja istočno-hercegovačkih partizana, nećemo nigdje naći podatak da su Borčani bilo kome što nažao učinili sve do rujna. Ali oko njih se sve više steže obruč "narodne vojske". U tim krajevima već sredinom kolovoza noći su sve hladnije, po uvalama se skupljaju magle. Najavljuje se zima koja Borčanima, na njihovom udaljenom planinskom položaju prijeti posvemašnjom izolacijom.

Uobičajena veza Borčana sa svijetom je Gacko - ali do njega treba doći! To je 28 kilometara kroz bespuće koje može savladati samo pješak ili konjanik. Jedna etapa na putu, vrletnoj stazi do Gacka, muslimanska su sela Mrđenovići i Bahori koja smo već spomenuli i sa Srbima nemaju nikakva sukoba u prvim mjesecima ustaške države. Ali prije no što stigne do njih, putnika iz Borča vreba opasnost sa zapada iz pravoslavnih sela, mora proći kroz Vranjski Do i Bodežišta, čiji stanovnici zaključuju da je došlo vrijeme da se "sređuju Turci". Sačekuju ih, pljačkaju, tko se opire, ubijaju, onemogućavaju bilo kakav prolaz - Borčani nemaju izbora - ta staza im je životno važna. Druge dvije, do ceste Gacko-Nevesinje vode kroz cijeli blok srpskih sela. Treći izlaz u civilizaciju Borčanima je preko Uloga, ubogog sela, do kojega treba pješačiti satima, odatle prema sjeveru preko planine zametene snijegom na Kalinovik, koji je već opkoljen od ustanika. Put niz Neretvu do Konjica nije jednostavniji.

Napad na Bodežišta je očajnički proboj srpskog obruča i odmazda za blokiranje puta. U naknadnoj partizanskoj interpretaciji to se zbilo tako da je u zoru 4. 1. 1942. godine oko "800 ustaša iz Borča i njihovih suradnika (?)" napalo sela Gornja Bodežišta, Torahin Do i Vratlo. U ovim selima bila je

[55] Ibid.
[56] *Juriši i uzmaci ustanika* - HUNOB

"mjesna partizanska četa iz Bodežišta i dio partizanske čete (desetak boraca) sela Jugovića". Partizanska četa iz Pivskog bataljona zatekla se u susjednom selu i priskočila u pomoć Bodežištanima (svega oko 70 pušaka), borba je trajala cijeli dan. Kad je pao mrak, Borčani su zauzeli selo.[57] Ovo piše Buha dodajući da je u selu Vrba, udaljenom nekoliko kilometara bio Milorad Popović s grupom od oko 120 četnika i da ni na više poziva nije htio pomoći Bodežištanima, nego odgovarao: "Neka komunisti izginu, kad se stave pod moju komandu, onda ću im pomoći." Slijedi niz obostranih spaljivanja sela i protjerivanja stanovnika.

U Hercegovini komunisti u jesen i zimu 1941./42. imaju posve pod svojom kontrolom samo jednu organiziranu, ali za razliku od seoskih straža, pokretnu jedinicu, *1. udarni (hercegovačko-crnogorski) bataljon*. Pojam *partizan* nepoznat je 1941. pravoslavnim seoskim milicijama, "narodnoj vojsci", a bataljon pokušava u selima osnivati partizanske čete tako da u zoru opkoli selo i saziva ljude na zbor. Netko održi govor o potrebi borbe protiv fašizma, pita ima li tko "nešto protiv" toga (što po svoj prilici nitko ne pomišlja reći), onda se osnuje četa i izabere komandir i zamjenik. "S pravom bi se moglo reći da formiranje četa na takav način nije dobrovoljno već prisilno, a pod pritiskom su nazvani partizanskim. Kasniji događaji su pokazali da su se takve čete raspadale ili prelazile četnicima", komentira Obren Ivković.[58]

Na svim stranama se još od svibnja 1941. danonoćno stražari, pa je gotovo nemoguće bilo koga iznenaditi. Napadač obično prikuplja dovoljno ratnika da već svojim nastupom natjera stanovnike sela u bijeg. Tako se može vidjeti (ako je dan), kako se napadač s jedne strane približava selu, a s druge bježe muškarci, žene, djeca, vode konje, ispred sebe tjeraju goveda, ovce, koze. Lukaviji i brojniji napadač namješta još negdje i zasjedu, podalje, ondje gdje očekuje da će naići bjegunci. Ako su stanovnici naoružani, organizirani i umiju se braniti, onda poteče i krv. Na takva naselja se zato napada noću: prvo prethodnica naoružana i ručnim bombama pokušava neopaženo prići kućama, rovovima, ili objektima važnim za obranu. Istovremeno bacanje bombi signal je za opći napad. Ako se stanovnici umiju obraniti, napadač se povlači u pomrčinu, u protivnom oni bježe u mrak. Osvojenom selu obično ne gine "paljidba". Noću nije jednostavno izvlačiti stoku. Tako se događa da i stoka izgori u stajama. U zoru se još dime zgarišta, na nagorjelim gredama ili pocrnjelim zidovima sjede gavrani ili drugi strvinari - u zraku je miris pečenja kao u restoranu. Tko je zidao kuću pa se vratio, u boljem je položaju od onoga ko je imao brvnaru: nalazi barem zidove, a mora se nekako snaći za krov i drvenariju. Takva je sudbina mnogih sela, ne samo u istočnoj Hercegovini, nego i drugim krajevima Pavelićeve države.

Iz Todorovićeva se pisma vidi da ustanici spaljuju sela oko Borča i kako se on pobrinuo da se Talijani u to ne miješaju. Ono što slijedi je, pri postojećem odnosu snaga, unaprijed izgubljena bitka za opstanak niza muslimanskih sela. 4. 1. 1942. oko 150 četnika i partizana napadaju i spaljuju

[57] Ibid.
[58] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* - HUNOB

Bahore i Mrđenoviće, a 6. 1. Ravno.[59] Tako Borčani gube uporišta na putu do Gacka, pa bi se se morali osiguravati s još većim snagama (kojih nemaju), ako žele onamo ići. Sela oko Uloga ustanici osvajaju i pale 9. i 10., a 11., poslije osmosatne borbe Tobiće i Cerovu, 12. i 13. "zapalili smo još neka turska sela", piše Todorović, "ali su ovih dana Turci mestimično prešli u protivnapad, tako da su zapaljena dva srpska sela (...)"[60] Borčani su uzvratili: gore Slivlje, Kokorina, Dubljevići, udaljena po nekoliko kilometara jedno od drugoga, zapadno od Ravnog. Iz pisma se vidi da se i pored suradnje nazire rascjep među ustanicima koji se još svodi na međusobne optužbe i propagandni rat; Todorović izvještava kako vodi protupropagandu za spasavanje od denacionalizacije, tj. komunističke agitacije, da su mu 12. i 13. partizani odrekli pomoć.

Mračna je samohvala da je 6. 1. morao suzbijati neodlučnost boraca pri napadu na Ravno, a i tražio da se Božić provede u pokretima. Taj je dan ideološki najpovoljniji za klanje muslimana, jer je pravoslavni Badnjak. Masovno ubijanje muslimana u dijelu Crne Gore započeto upravo na pravoslavni Badnjak, jezgra je sadržaja uveliko hvaljenog i slavljenog "Gorskog vijenca". Partizan Buha tvrdi da su selo Ravno napale partizanske čete iz susjednih sela 7. 1., na sami Božić, spalile kuće i sve što je bilo u njima, a da su četničke vođe samo došle i bile nezadovoljne, jer su stanovnici uspjeli pobjeći. Buha to također smatra propustom - zbog slabe organizacije!

Todorović onda 15. i 16. 1. 1942. napada Borač, ali branitelji poslije kraće borbe tjeraju ustanike u bijeg i on to onda opravdava teškim vremenskim prilikama, slabom ishranom, gubicima i komunističkom defetističkom propagandom. Ivković se sjeća kako su se pronosile vijesti o akcijama i uspjesima 1. partizanskog bataljona, što je radovalo pristalice NOP-a. Jednog dana pronijela se vijest da je bataljon poveo 12 ili 14 vezanih ljudi iz Kifina sela u selo Krekavice, da su ih partizani tukli i mučili, a potom strijeljali pod optužbom da su petokolonaši i izdajnici, a zatim ih u jednu raku, onako vezane, zakopali. Ta se vijest pokazala točnom. "Četničke pristalice su likovale, a naši aktivisti bili poniženi i nisu umjeli taj postupak pravdati ni braniti. Na nesreću, tih takvih nerazumnih događaja, bivalo je sve više", zapisao je Ivković.[61]

Po Buhi, u zajedničkom četničko-partizanskom napadu na Borač pod vodstvom Todorovića sudjelovale su tri četničke grupacije s gotovo tisuću ljudi, a: "*Partizanske snage pomagale su taj napad, tako što su držale položaje od Mjedene Glave do platoa Brnjac, štitili srpska sela i zatvorili pravce ustaškog odstupanja ka Gacku, te pristizanje pomoći iz Gacka.* Napad nije polučio nikakav uspjeh jer su "ustaške snage" pružile jak otpor."[62]

Borčani, i ne samo oni, nego i masa Bošnjaka i Hrvata širom Bosne i Hercegovine, još od ljetnih dana ne vidi neke bitne razlike između četnika i partizana, njihova idejna razilaženja su u konkretnim uvjetima nepoznata

[59] "(...) bacam oko 150 prikupljenih Srba i četnika i partizana u protivnapad na sela Bahori i Mrđenovići koja posle slabe odbrane bukte" piše Todorović u navedenom pismu (Genocid).
[60] Ibid.
[61] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* -HUNOB
[62] *Juriši i uzmaci* - HUNOB

kategorija: zajedno ratuju, zajedno pustoše počev od Havtovca. Todorović planira daljnje pothvate: "Od 21. 1. do danas produžavam prikupljanje i pregrupiranje trupa za produženje započetoga boja poslije koga bi odmah imao da slijedi boj kod Fazlagića Kule i možda još jedan boj kod Stoca, čime bi bitka za Hercegovinu - istočno od Neretve - bila završena."[63]

I onako teorijska državnost ustaške Hrvatske u istočnoj Hercegovini od jeseni 1941. ovisi samo o čvrstini i otpornosti možda tisuću ili dvije muslimanskih seljaka u Borču i Fazlagića Kuli - manje milicije u drugim selima ne mogu se s njima usporediti. I ne samo u istočnoj Hercegovini. Ali u to vrijeme u Zagrebu, ne samo da nikoga za to ne boli glava, nego ni za druge, mnogo veće nevolje. A vidjet ćemo što će se dogoditi kada padne Borač.

Borba Borčana za opstanak donose im etikete kojih se desetljećima neće osloboditi ni njihovi sinovi, ni unuci. Potpukovnik JNA *Jovan Vujošević* piše da Gornji Borač spada "u jedno od najzloglasnijih ustaških legla u Hercegovini. Do temelja uništena *srpska naselja u dolini Sutjeske* i gatačkom srezu bili su povod pripremama za napad na Borač koji su partizani poduzeli aprila 1942."[64]

Sutjeska! Partizanska legenda i kult. Vidjeli smo kako je i četnik Todorović optužio "Turke" za "agresivnost" i napade u tom kraju prema Brodu na Drini i Foči. Njegova i Vujoševićeva slika imaju itekako krvavo naličje. U dolini Ćureva (poslije po rijeci općenito nazvanoj Sutjeska) ustanici su opljačkali i popalili sva (22) muslimanska sela i na zvjerski način pobili više od 200 muslimana, a da nitko od strane pravoslavaca u dolini Sutjeske nije stradao od strane muslimana. Za taj masovni pokolj okrivljeno je poslije rata devet pravoslavaca (Srba i Crnogoraca), koji su za te zločine osuđeni na vremenske kazne. Iz tih sela muslimani su bježali 21. i 25. 12. 1941. ispred ustaničkog noža, desetine su ih ostavile kosti u snježnoj vijavici na Gornjim Barama i Dobrom Polju. Pošto su im onemogućeni pokušaji bijega prema Brodu na Drini i Foči, nastojali su se probijati na zapad, na Borač. Obale kanjona Sutjeske i njene pritoke Jabušnice, visoke su mjestimično stotinama metara. Na strmim liticama Jabučkih stijena, niz koje se valjalo spuštati da bi se prešlo na zapadnu obalu do Borča, u provalijama i točilima izginulo je još - po podacima *Hamida Bešlića* - oko 250 muslimana, žitelja Sutjeske.[65]

U svemu što se desetljećima javno pisalo ili o Sutjesci govorilo, na političkim manifestacijama, zborovima Saveza boraca, izviđača, pitomaca Vojnih škola, ili prigodom auto-relija, u filmovima i zborskim recitacijama, pustošenje 22 muslimanska sela nitko nije ni jednom riječi spomenuo. Bešlićev izvještaj objavili su 1989. bez ikakva komentara V. Dedijer i *Antun Miletić* u *Genocidu nad Muslimanima.* Prezentacija teksta ne daje osnova za ikakvu sumnju u njegovu istinitost. Miletić je koncem osamdesetih godina bio šef Vojno-istorijskog instituta JNA, gdje je Vujošević desetljećima bio neosporni ekspert za to razdoblje rata. U jednoj drugoj publikaciji, Vujošević opet

[63] Pismo Todorovića (Genocid)
[64] *Enciklopedija Jugoslavije* 1 - Zagreb 1955. Dalje: EJ.
[65] Spisak poginulih (masakriranih) i nestalih građana Foče i okolnih mjesta Hamida Bešlića poslan Dedijeru i Miletiću 1988. (Genocid, Glava VIII, Prilog 9)

konstatira da je Borač u prvoj polovini 1942. bio jedno od "najjačih uporišta u istočnoj Hercegovini, odakle su ustaše vršile ispade u okolne krajeve, terorizirale srpski živalj i ugrožavale vezu između oslobođenih krajeva Hercegovine, Bosne i Crne Gore".[66] Pustošenja muslimanskih sela Ćureva, naravno, nije nikada spomenuo.

"Kontrola ovog dijela Hercegovine i česti napadi na ustanička sela"[67], po Ivkoviću, razlozi su zbog kojih su Tito i njegov štab koji je zimovao u Foči naredili da se Borač uništi. Sredina je veljače. "Problem Borča", piše Ivković dalje o tom vremenu, "za partizanske snage u Hercegovini postojao je već godinu dana."[68]

Otkad računa tu godinu? Ili ne zna što je godina i koliko ima mjeseci? Na drugom mjestu, u istom tekstu, opet tvrdi da je Borač bio jako uporište "koje je čitavu godinu utvrđivano", pa ispada da su Borčani počeli kopati rovove, graditi bunkere i tko zna što, još u siječnju ili veljači 1941., dakle mnogo prije rata i okupacije! Ovakvih besmislica nije teško naći u onim stotinama objavljenih uspomena bivših partizana. Borčani su samim svojim muslimanskim postojanjem "problem" susjednim pravoslavcima. Prolazi cijela veljača i ožujak, ali napada na Borač nema. Bivši hercegovački partizani pišu kako to nije bilo nimalo jednostavno izvesti, jer je bio jako utvrđen (!) prostor širok 20, a dug 10 km, kao da se radi o bogzna kakvim bedemima i rovovima.

"Oslobođenja" istočne Bosne

Zbivanja u istočnoj Hercegovini u ljeto 1941. nisu samo ishodište krvavih događaja koji će potrajati prvo do 1942., nego i slika onoga što se u manjoj ili većoj mjeri zbiva samo koji mjesec poslije u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. 18. 8. 1941. ustanici su zauzeli Srebrenicu pod vodstvom Dangića, potpisnika onoga proglasa. Bilo ih je oko 3000, većinom seljaka i njihovih žena, naoružan je bio tek svaki treći, većina je kao i na Havtovac navalila radi pljačke i nasilja. Od domobrana koji su pokušali obraniti varošicu, poginuo je zapovjednik i sedam vojnika - ostali su pobjegli jer su ostali bez municije. Slijedila je uspostava ustaničke vlasti, oduzimanje muslimanima i katolicima svih živežnih namirnica, pljačka njihovih trgovina, nasrtaji na žene i djevojke.

Tijekom višemjesečnog nasilja, sve do siječnja 1942., gotovo tisuću Srebreničana je poubijano u mjestu, odvedeno u šume gdje su nestali bez traga, bačeno u jame. U Vlasenici je srpska "Vlada istočne Bosne". Predsjednik te "vlade" je Aćim Babić, trgovac iz Han Krama, a komandant vojske Dangić. Zapovijeda napadima u pravcu Višegrada, Rogatice, Zvornika, Kladnja i Foče, prisno surađuje s komunistima. Na Romaniji se dogovorio s inženjerom Slavišom Vajnerom ("Čičom"), predratnim komunistom koji je stigao iz Sarajeva i zapovijeda tamošnjim odredom da ovaj brani drugi front od

[66] Natuknica *Borač* u VE 1 / 1970.
[67] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* - HUNOB
[68] Ibid.

Sarajeva prema Vlasenici i Srebrenici. Vajner dobiva hranu i municiju iz Srebrenice, a u Srebrenicu stižu pošiljke oružja i municije iz Užica, gdje srbijanski komunisti imaju "republiku".[69]

Poslije rata, suradnju sa četnicima komunistički lideri će pravdati "specifičnim okolnostima". Jedan od istaknutijih, *Uglješa Danilović*, poslijeratni moćni ministar policije u BiH, objašnjava: "I pored krupnih međusobnih razlika, mi smo od početka ustanka nastojali da uspostavimo suradnju sa četničkim jedinicama i do nje je došlo na Romaniji, Majevici, na prostoru Vlasenice, Zvornika i drugdje. Ta suradnja se manifestovala u zajedničkim akcijama prema neprijatelju, u odbrani *slobodne teritorije*, a naročito u držanju nekih zajedničkih položaja. U tome cilju formiran je i zajednički operativni štab za istočnu Bosnu."[70]

Ovakva su tumačenja Bošnjaci desetljećima čitali i slušali. Tako je trebalo vjerovati npr. potpukovniku JNA *Muharemu Kresi* da su Srebrenicu ustanici prvi put *oslobodili* 18. 8. 1941. i da su se, pošto ondje nije bilo organizacije KPJ, "ustanicima nametnuli četnički elementi".[71] Nitko se nije usudio napisati, a ne bi nitko ni štampao, da su tog dana od ustaša bili oslobođeni pravoslavci, ali da su muslimani kao i malobrojni katolici postali ugroženi jednako kao i pravoslavci dan ranije. Jednako su i mnoga druga mjesta i krajevi, počev od Havtovca, gdje su od prvog dana divljali ustanici - nazivana *slobodnom* teritorijom. Čini se da je jedini izuzetak grad - klaonica Foča, nitko se u komunističkoj eri ipak nije usudio napisati da je taj grad *oslobođen* 5. 12. 1941. kada su ga poslije domobrana napustili i Talijani, a u njemu zavladali ustanici Sergija Mihailovića, Kosorića, popa Jovičića i "zavedeni domoroci".

Ustanici 1941. uzaludno pokušavaju osvojiti i Kladanj, tada malo veće zabitno selo između obronaka Konjuha i Majevice.[72] Ondje nakon četničko-komunističkog osvajanja Vlasenice, Srebrenice, Stupara pa čak i najbližih sela Ravni, Starica i Olova bivši austro-ugarski *Zugsführer* Avdan Hasić i Hasan Gondžić organiziraju osamdesetak odlučnih ljudi naoružanih isprva sa svega 36 pušaka, sjekirama, željeznim vilama, kuburama i noževima pričvršćenim na štapove. Ustanici samo 24. 8. uspijevaju prodrijeti u selo i zauzeti oružničku postaju, ali su ih Kladnjaci otuda istjerali. Otada ne čekaju neprijatelja u rovovima, nego ga sačekuju i u šumi.[73] *Birčanski odred* i *Planinski četnički puk* uzaludno će još četiri puta nasrtati na Kladanj - 29. i 30. 8. te 5. i 13. 9. 1941. Tijekom zime 1941./42. Kladanj će više puta biti potpuno blokiran, ali branit će se do ljeta 1943. godine, mada će ga gađati i topovima.[74]

Početkom rujna 1941. ustanici osvajaju Rogaticu, varošicu na rječici Rakitnici, važnu istočnobosansku raskrsnicu za Višegrad, Goražde i Sarajevo. Jedna satnija (četa) domobrana ih uspijeva odatle istjerati, ali Rogatica ostaje

[69] Genocid
[70] *Istočna Bosna u NOB*, knj. 1 - Beograd 1971. Urednici Nisim Albahari, Moni Finci, Slavko Mićanović, Jeremija Perić i Abdulah Sarajlić - Dalje: IBNOB
[71] VE 9 / 1975.
[72] Tada još nije bila izgrađena cesta koja tuda povezuje Sarajevo i Tuzlu
[73] *Ustaša* - God. XII - Br. 48
[74] VE 4 / 1972.

ugrožena, djelomično ili posve okružena; tuzlanski župan Ragib Čapljić, shvaća da tek stvorena hrvatska država ne može zaštititi svoje podanike i da se moraju braniti kako znaju i mogu, pa na zboru u Puračiću koji dan poslije poziva na formiranje lokalne muslimanske legije. Istog mjeseca u Kalesiji, s gotovo stopostotnim muslimanskim življem, gdje se zalaže za isto, izjavljuje, kako piše *Adnan Jahić*: "Ovo nije ni srpsko ni hrvatsko (...)"[75] Sredinom listopada ustanici opet napadaju Rogaticu, gađaju je i topom, poslije deset dana uspijevaju je osvojiti. [76]

Hrvatske oružane snage ne mogu nigdje suzbiti ustanak.

Na planini Ozren, koja se proteže od Doboja na jugozapad, ima oko 500 ustanika, a uz njih i nešto "bespuškara" koji s ustanicima polaze u pljačku i "paljidbu". Ti Ozrenski ustanici (broj komunista u bataljonu može se izbrojiti na prste) spuštaju se s brda i pustoše naselja i komunikacije u dolinama rijeka Spreče, Krivaje i Bosne. Silaze u dolinu, u šume, na livade i pašnjake oko rijeke Spreče, polje dugo oko 70 km koje je od Doboja do Tuzle široko 3-4 km, a južnije se, prema Zvorniku širi. Tuda vodi važna cesta Doboj - Tuzla. U kolovozu, u jednoj diverziji, digli su u zrak više vagona municije pohranjenih u šećerani Usora; u studenom ih već ima četiri bataljona, oko 1000.[77] Na selo Devetak, udaljeno nekoliko km od Lukavca, koje brane mještani i nešto domobrana iz bojne (bataljona) 6. pješačke pukovnije, nasrću 15. 11. 1941. Branitelji su razbijeni; bježe do nedalekog Puračića, ondje je oružnička postaja s nekoliko ljudi koja ne može bitno pridonijeti obrani. Sudbina Puračića je kao na oštrici noža, branitelji su pokolebani, obrana popušta. U tim kritičnim trenucima zapovjednik 3. domobranske bojne pričuvni bojnik (major) Muhamed Hadžiefendić uspijeva uvesti reda: s pištoljem u ruci vraća odbjegle borce na položaje, poziva pomoć iz Tuzle, organizira obranu i spašava Purači ć.

Hadžiefendić potječe iz ugledne i stare tuzlanske trgovačke obitelji. Pohađao je srednju trgovačku školu u Sarajevu. Kao osamnaestogodišnjak odlazi u rat 1916., iz kojega se vraća kao poručnik. Mada se bavi trgovinom, osjeća i dalje sklonost vojničkom zanatu; nastoji se izobražavati, kao rezervist izvanredno polaže ispite; 1938. je major, 1941. nije se odazvao mobilizaciji, slučajno se zatekao kod Sinja gdje je, kako piše Jahić, organizirao samoobranu življa od razbijenih ostataka kraljevske vojske. Između Srebrenika, Tuzle i Zvornika s jugozapada i Brčkoga i Bijeljine na sjeveroistoku proteže se Majevica, niska planina dugačka 60-70 km, a na njenim sjeveroistočnim obroncima je Koraj, poveće selo naseljeno ponajviše muslimanima. Odatle do Bijeljine u posavskoj ravnici je tridesetak kilometara, na zapad preko nedalekog Čelića vodi cesta prema Brčkom, a tada ih je spajao put "trećeg reda". U Koraju je oružnička postaja pod komandom narednika Sulejmana Sijerčića, a osnovana je i milicija, pod zapovjedništvom Burhana Begića.

[75] Adnan Jahić: *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u drugom svjetskom ratu* - Tuzla - 1995. Dalje: *Muslimanske formacije*
[76] VE 7 / 1974.
[77] VE 6 / 1973.

U noći 26. 11. 1941. Koraj napada - kako je poslije izvijestio *Eugen Dido Kvaternik*, ustaški ravnatelj sigurnosti: "2.-3.000 četnika-komunista, među kojima je zapažen veliki broj žena i djece."[78] Polovica napadača je dobro naoružana i sa šest mitraljeza - toga oružja branitelji nemaju. Selo je napadnuto sa tri strane, po davnim običajima, mimo je na četvrtoj - prema Čeliću. Branitelje bi trebalo natjerati na povlačenje u tom smjeru, a podalje, na tom putu prema Čeliću postavljena im je zasjeda. Sijerčić poziva u pomoć domobrane iz Čelića koji putem prema Koraju nailaze na tu zasjedu, moraju se probijati borbom do Koraja i tek sutradan oko podne, uspijevaju istjerati ustanike i njihove žene, koji dotad ondje divljaju. E. D. Kvaternik:

"Selo Koraj imalo je oko 150 naoružanih milicionera, ovi milicioneri davali (su) vrlo slab otpor odmetnicima."[79] Ako je od oko 3000 bila polovica ili čak četvrtina, "dobro naoružanih" napadača, onda je to nekoliko na jednoga milicionara.

Dakako, sve te brojeve treba primati s rezervom jer su to procjene odoka, a od još neorganizirane milicije nije se mogao očekivati žešći otpor, pogotovu u takvom omjeru snaga. Rezultat: 350 - 400 poginulih i pobijenih mještana, među njima mnogo žena i djece, - E. D. Kvaternik točan broj i ne zna, jer su leševi zatrpani ruševinama kuća kojih je spaljeno oko 200, preostale, oko 900, opljačkane su i demolirane. Zgrade općine i škole su također spaljene.

Poginulo je deset domobrana i jedan njihov poručnik. Koliko izvjestilac zna, i ustanici su imali oko 200 mrtvih i ranjenih, ali pohvatali su i odveli i pedesetak ljudi, među njima i u nogu ranjenog Sijerčića. Preživjeli stanovnici Koraja su izbjegli u Čelić, Brčko i Bijeljinu. Kada E. D. Kvaternik - poslije dva mjeseca – sastavlja svoj izvještaj, mjesto je pusto. On piše i o povodu za napad: prilikom nekog ranijeg "čišćenja terena", vojska je predala korajskoj miliciji 25 pravoslavnih talaca. Begić i milicionari su 22. 11. 1941. pobili te Srbe. Iz izvještaja se ne vidi ni kada, ni zašto su bili zatočeni ti ljudi.[80]

Taoci su osobe koje svojim životima trebaju nešto osigurati, najčešće se zarobljavaju radi zastrašivanja ili represalija. Ravnatelj sigurnosti ne piše što su taoci u Koraju trebali svojim životima jamčiti, iskazuje odbojnost prema miliciji i Begiću jer je navodno prisvojio zapovjedništvo milicijom od narednika Sijerčića, zapovjednika postaje Koraj, koji je, kao i sva policija i službe sigurnosti u državi, bio potčinjen Kvaterniku.

Tako E. D. Kvaternik odbacuje odgovornost za sudbinu stotina žrtava i navodnih talaca, a brani i vojsku, a pod tim se podrazumijeva domobranstvo.

Nominalni zapovjednik domobranstva je njegov otac Slavko.

Pošto je zaključio da je napad na Koraj i divljanje ustanika, kao da je to bio prvi takav slučaj, posljedica ubojstva talaca, jer je to navodno opće mišljenje stanovnika Koraja, (kao da ih je mnogo preostalo!). Ravnatelj sigurnosti završava informacijom da su u napadu na Koraj sa četnicima i komunistima sudjelovali i ostali seljaci, žene i djeca iz okolnih sela Tutnjevca,

[78] *Pismo UNS-a Ministarstvu vanjskih poslova NDH 20. 1. 1942.* (Genocid)
[79] Ibid.
[80] Ibid.

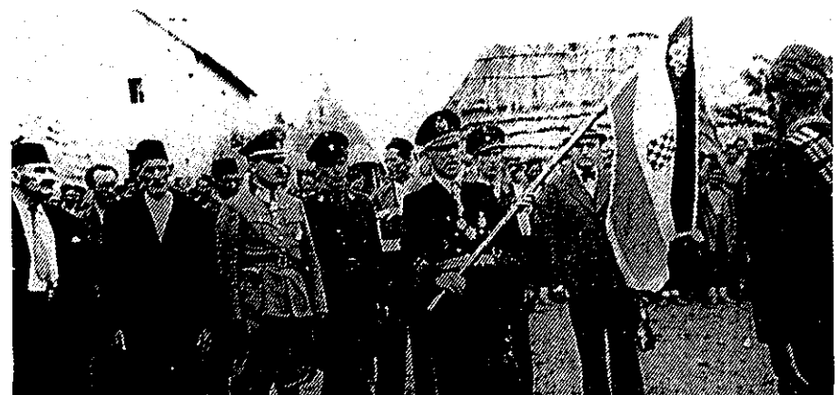
Muhamed Hadžiefendić, u uniformi domobranskoga bojnika (majora), organizator i zapovjednik bošnjačke milicije u tuzlanskoj oblasti koja je uspješno branila muslimanska naselja u jesen i zimu 1941./42. od nasrtaja tada još jedinstvenih četničko-partizanskih odreda. Milicija (na slici gore iz knjige Adnana Jahića je Hadžiefendić pred počasnom postrojbom) pod nazivom domobranske dobrovoljačke vojske, obično je nazivana muslimanskom ili Hadžiefendićevom legijom. Pri osnivanju SS divizije, koja je trebala smiriti i područje njena djelovanja, računalo se i na njene pripadnike, pa su se propagatori potrudili da ih pridobivaju. Hadžiefendića je partizanski sud osudio na smrt, prvenstveno zbog toga što je bio "glavni organizator SS divizije" što je čista besmislica. On nije bio u "Handžar" diviziji. • Na slici dolje je bošnjačka milicija iz Goražda.

Tko nema vlastitu, prinuđen je da se bori pod tuđom zastavom: 4. srpnja 1943. više od dvije godine poslije izbijanja srpskog ustanka u Hercegovini i uspješnog otpora prvo jedinstvenim ustanicima, a poslije proljeća 1942. razjedinjenim četnicima i partizanima, bošnjačka milicija Fazlagića Kule dobiva od Pavelića - zastavu. Dar zastavniku Čustoviću predaje ministar Vrančić.

Puškovca, Tobuta, Mrtvice, Maleševca, Korenite, Babetina Brda, Bukovice, Zabrđa, područja kotara Bijeljina i Brčko. S ovim ćemo se mjestima opet susresti kad tuda naiđu vojnici *Handžar* divizije.

Navodeći više objavljenih izvora, pukovnik JNA u penziji *Miroslav Stepančič* opisujući djelovanje *Majevičkog partizanskog narodno-oslobodilačkog odreda,* piše 1973., da je on zajedno s Majevičkim četničkim odredom 26./27. 11. 1941. napao i zauzeo ustaško-domobransko uporište Koraj; dok su partizani gonili protivnika, četnici su izvršili pokolj muslimanskog življa u tom selu i pobili oko 400 ljudi, žena i djece. Zbog toga je Odred prekinuo suradnju sa četnicima.

Stepančič ne spominje nikakve taoce.[81]

Ratko Perić, jedan od majevičkih partizanskih prvoboraca opisao je malo drukčije napad na Koraj u kojem je i sam sudjelovao.[82] Ni on ne spominje nikakve taoce kao povod napadu na Koraj. Po njemu je koji dan prije održana konferencija ustanika na kojoj su bili i neki seljaci. Jedne je predvodio komunist Ivan Marković Irac, druge kapetan Stevo Damjanović Leko. Irac je govorio prvi, pozivajući na zajednički napad prvo na Koraj, a zatim na ostala mjesta, inzistirao na strogoj disciplini i vojničkom redu, da zarobljenike treba sprovesti u Operativni (tj. zajednički) štab, da se starci, žene i djeca ne smiju zlostavljati ni ubijati. "Navedeni četnički komandanti", tvrdi R. Perić, "iznosili su na zboru otvoreno mišljenje da je potrebno sve muslimane odreda, poubijati - poklati, bez obzira na godine starosti. Onda se javio za riječ neki Petar Mitrović koji je počeo vikati na četnike i osuđivati nasilja nad starcima, ženama i djecom "jer mi nismo ustaše". Četnički komandanti su se suglasili. R. Perić dalje tvrdi da je napad počeo 25. 11. 1941. izjutra u 6 sati: "Juriš, sa svih strana, gore stogovi sijena i slame na periferiji varošice i četnici počinju sa svojim zločinačkim djelima; pale sve kuće redom. Stariji ljudi, žene i djeca bježe iz kuća, ali kuda i gdje da se sklone kada puca sa svih strana (...) četnici koriste ovu priliku i počinju da ih ubijaju i kolju, a partizani brane zbog čega dolazi do sukoba za vrijeme borbe. Vidio sam tri četnika, koje sam ranije dobro poznavao, uhvatili jednog dječaka, oborili ga na zemlju, jedan sjedi na njegovim grudima, drugi ga drži za noge i ruke, treći ga kolje kamom. Kada sam ovo vidio odmah sam s troje partizana napao četničku trojku, otjerao ih od izmrcavrenog dječaka, ali sve je bilo kasno. Ovakvih i sličnih slučajeva klanja i pljačke bilo je više."

Ono što R. Perić dalje piše, podudara se uglavnom s izvještajem E. D. Kvaternika.

Osim toga, tvrdi da su se partizani poslije povukli u selo Žutavku gdje su "oštro osudili četničku izdaju i zločine". "Prekid suradnje sa četnicima" koji nalazi Stepančič iz njegova se teksta ne vidi, ali se vidi[83] da je potpuni rascjep pa i neprijateljstvo četnika i partizana još daleko, njihova se podjela i u najboljem slučaju svodi na one koji disciplinirano slušaju ovoga ili onoga komandanta. To što jedan nosi petokraku zvijezdu i naziva se partizanom, a

[81] VE 6 / 1973.
[82] *Na Majevici* - IBNOB
[83] Ibid.

drugi pod kraljevskom kokardom na kapi ili šubari četnikom, znači malo ili ništa masi nenaoružanih koji s jednima i drugima kreću u boj ponajviše radi pljačke.

A to je bilo i vrijeme kada je B. Todorović još divljao u tom kraju spremajući se da "ovlada okolinom Tuzle i žitorodnom Posavinom".

Nije teško zamisliti kako se osjećaju i što misle preživjeli i izbjegli iz mnogih ovakvih sela koji pravoslavnom susjedu nikada nisu rekli ružnu riječ. U Koraju nije bilo ni ustaša ni domobrana, branili su ga kojekako naoružani mještani i nekoliko oružnika. Ali i za R. Perića nekoliko godina poslije rata, branitelji su naprosto "ustaše" mada ni o nekakvom "ustaško-domobranskom uporištu" (Stepančič) ne može biti ni govora, ako se sama činjenica da ondje žive pretežno muslimani ne smatra *eo ipso* nekakvim "uporištem".

Nasilna složenica "ustaško-domobranska" posebno je podla i suptilna izmišljotina JNA historičara, politička kvalifikacija maskirana pravopisom. U partizanskim izvještajima iz rata, pa i uspomenama nekih bivših partizana, jedva ju je moguće naći; u poslijeratnoj službenoj publicistici historičari JNA, razni velikosrpski pisatelji dosljedno ih upisuju gdjegod je moguće. Možda će se nekome učiniti da "ustaško-domobransko" uporište znači da je ondje bilo i jednih i drugih, tj. ustaša i domobrana. Ali onaj tko tako zaista misli, napisat će: ustaško i domobransko. U suštini je pisanje s crticom tvrdnja da su ustaše i domobrani ista vojska, iako je među njima golema razlika. Ustaše smo već imali prilike upoznati; domobrani su regularna vojska pod glavnim stožerom (štabom), s odgovarajućim ministarstvom, vode je profesionalni i bivši austro-ugarski ili nesrpski časnici iz bivše kraljevske vojske. Pretežna većina vojnih obveznika koji su se mogli mobilizirati bili su domobrani i najkorektnija oružana snaga na prostoru Bosne i Hercegovine.

Početkom prosinca ustanici zajednički nasrću na Teočak, naselje ispod razvalina starog grada Teočaka, na putu između Tuzle i Bijeljine. R. Perić u opisu borbe više ne spominje četnike, ali ih i ne isključuje. Opisuje kako je s napadačima pošlo i mnoštvo stanovnika okolnih sela, naoružanih vilama, sjekirama, motikama, da je uz svakog naoružanog bilo 5-6 nenaoružanih seljaka.

Navale ovakvih bespuškara u poslijeratnom su razdoblju idealizirane, romansirane, pa i u filmovima prikazivane kao veličanstveni pokret pobunjenih i golorukih seljačkih masa; zapravo je sva ta lešinarska rulja čekala u nekom zaklonu da naoružani napadači osvoje neko selo kako bi onda mogli pljačkati i paliti. Kako se to sve radilo, prikazao je realistički i duhovito književnik Branko Ćopić u romanu "Prolom".

Po izvještaju 4. oružničke pukovnije o borbi za Teočak ustanike su dočekali oružnici, milicionari, domobrani i naoružani građani; borba je trajala od jutra do večeri, ubijeno je oko 50 ustanika i zaplijenjeno 16 pušaka, među braniteljima je bilo 9 mrtvih i 10 ranjenih. Ferhat Nakičević i Mustafa Dedić su imena osoba koje su ondje organizirale miliciju i otpor. Koji dan kasnije ustanici opet napadaju, uspijevaju ispred Teočaka opustošiti i zapaliti selo

Snježnicu, ali ih milicionari odatle izbacuju i gone podalje prema jugoistoku.[84]

Nakon uspjele obrane Puračića, krajem studenog 1941. Hadžiefendić - koji očito s ustašama nema i ne želi imati ništa zajedničko - najozbiljnije počinje raditi na formiranju jedne domobranske jedinice koja bi zaštitila naselja s većinskim muslimanskim stanovništvom. "Vojskovođa doglavnik" Slavko Kvaternik primio ga je u Zagrebu 7. 12. 1941., saslušao njegov plan o ustroju dobrovoljačke domobranske formacije. Poslije tri dana Ministarstvo hrvatskog domobranstva odobrilo je ustroj tražene formacije.

Olovo, varošicu na pola puta između Sarajeva i Kladnja, ustanici osvajaju 17. 12. Odatle kreću paleći muslimanska i katolička sela dolinom rijeke Krivaje prema Zavidovićima gdje se ona ulijeva u Bosnu i ususret Ozrenskim četnicima na njenoj desnoj obali. Hadžiefendić se vraća u Tuzlu, već 20. 12. okuplja načelnike, muhtare i knezove s ugroženog područja na savjetovanje i konkretan dogovor o organizaciji bojni i satova, dva dana zatim u Tuzli je u nazočnosti njemačkih i hrvatskih vojnih zapovjednika, predstavnika civilnih i vjerskih institucija formiran *Dobrovoljački odjel narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića,* u njemu su 922 borca raspoređena u osam satova, u svakome po stotinu. Sutradan, stožeru se prijavljuje još 500 dobrovoljaca, od kojih se formiraju još četiri sata, pa još tri. Hadžiefendiću su se prijavila ukupno 22 časnika.[85] Ta je vojska u narodu nazvana "Muslimanska legija", naoružana puškama, ručnim bombama, kacigom, bez ostale domobranske odjeće i obuće. U jednom izvješću iz tih dana stoji da su ti borci dobili 1200 "hubertus" ogrtača (to je ono što se u alpskim krajevima njemačkog jezika naziva tirolski *Loden)* i 1200 pari opanaka. Riječ je o industrijskim, gumenim opancima. Automatsko oružje je rijetko, minobacači također. U principu jednom tjedno imaju smotru kada se moraju pojaviti na zborištu; to je dan i izobrazbe, vježbe. Oko svojih naselja patroliraju i stražare danju i noću, paze na puteve, mostove i željezničke pruge, sumnjivce. Stožerne su bojne u Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Puračiću, Živinicama i Tojšićima.[86]

Hadžiefendić okuplja u svoj štab same muslimane: pobočnik (ađutant) mu je Omer Gluhić, nešto kao načelnik štaba Abduselam Basara, oficir sigurnosti Ešref Prcić, za duhovne se potrebe stara tabor-imam Husein Jahić, školovani teolog. Da li je to trebao biti zametak neke islamske vojske? Dokaza nema, a da je okupio ljude iz svoga kraja, kojima je vjerovao, bilo je najrazboritije što je u tim danima mogao učiniti. Prisutnost muslimanskog teologa nije bila ništa neobično; vojne svećenike imala je i vojska Kraljevine Jugoslavije. Ovakav sastav stožera ne znači vjersku isključivost, u legiji su djelovali i časnici katolici.

"Po svom borbenom konceptu" - piše Jahić - "Hadžiefendićeva legija na

[84] *Muslimanske formacije*

[85] Naziv *sat* uveden je 1941. u Hrvatsko domobranstvo za ono što se u kraljevskoj vojsci nazivalo *četa.* No neki viši hrvatski časnici odani svojoj omiljenoj razonodi, raspravama o jeziku, prigovarali su da je pravilno *satnija.* To je trajalo do početka 1943. kada je službeno uveden taj drugi naziv. Ali poslije dva mjeseca (10. 3.1943.) *satnija* je Pavelićevom naredbom opet nazvana *satom.* (I. Košutić: *Hrvatsko domobranstvo u drugom* svjetskom ratu II, Zagreb 1994.).

[86] Ibid.

terenu se najčešće vladala kao istinska milicija, koja nije imala pretenzija ulaziti u ratne okršaje gdje to nije bilo prijeko potrebno. Ipak, u prvim mjesecima, legija je imala nekoliko žestokih borbi sa četničkim i partizanskim formacijama (...)"[87] Zajedno s domobranima, legionari su istjerali ustanike iz sela Pipere; poslije borbe na putu od Zvornika ka Teočaku, kod Sapne, sela koje zahvaljuje svoje ime nekadašnjoj srednjovjekovnoj župi i gdje se istakao kalesijski legionar Began Ferhatović iz Kikača, ustanici bezglavo nastoje pobjeći natrag preko Drine; isti Began sa sedamdesetak slabo naoružanih suboraca razbija četnički obruč oko jedne domobranske bojne kod Papraće.

Na Turiju, selo nekoliko kilometara južno od Puračića, ustanici napadaju 12. 1. 1942. Legionari ne samo da odbijaju neprijatelja, nego i uzvraćaju, pa ginu 22 napadača, nekolicina su zarobljena. Legionarski plijen: 14 pušaka, dva mitraljeza i nekoliko ručnih bombi. Željovo je selo na putu iz doline rijeke Krivaje na sjeveroistok, gdje su se ustanici koncentrirali poslije poraza na Turiji. Četiri dana poslije milicija ih napada, uspijevaju se oduprijeti, ali 30. 1., ustanici su razbijeni, bježe, legionari nastavljaju napredovanje, istjeruju protivnike iz sela u šumama uz desnu obalu rijeke Krivaje, od Banovića prema Zavidovićima: Gornjih i Donjih Pribitkovića, Lozne, Seone. I za taj će poraz, partizani, kao i za sve što nije valjalo, krivicu svaljivati na četnike. Jezgro milicije su tri bojne: Kladanjska, Bijeljinska i Gračanička. Čvrst oslonac su bojne i satnije kod Srebrenika, Kalesije, Zvornika, Sapne, Janje. Dalje, istočno od Tuzle, ustanici pokušavaju i kroz Grabik kod Kalesije prodrijeti na cestu Tuzla-Zvornik; posve su razbijeni, ostavljaju na bojištu mnoštvo leševa i oružja: minobacače, topove, mitraljeze, što su ih dobili ili oteli od Talijana.[88]

Hadžiefendić je majstor improvizacije i organizacije. U njegovu licu i očima je izraz ljubeznog trgovca, a ne tvrde vojničine. Muhamedaga, kako ga općenito nazivaju, prisan je sa svojim ljudima, priprostim seljacima, na sačuvanim slikama s njima se druži i u trenucima opuštanja. Komunisti mu uza sva nastojanja nisu uspjeli "prišiti" nikakav konkretan ratni zločin. Ustrojava bojne i satove, uvodi vojnički red u obranu sela. Bez ikakve podrške zrakoplovstva, bez topništva, minimuma mobilnih rezervi i pješaštva, ni smion vojnik poput ovog žilavog i darovitog zapovjednika ne može izvoditi napadne operacije, nego samo braniti pregolemu teritoriju oko oko 600 km² od Zvornika i Bijeljine na istoku, Orašja i Šamca na sjeveru, do Gračanice na zapadu i Kladnja na jugu. U ožujku 1942. njegova je legija *Zdrug dobrovoljačke legije Hadžiefendića* sa 5000 ljudi u šest stožernih bojni: Bijeljina, Brčko, Gračanica, Puračić, Živinice, Tojšići.

Oko ovih jezgri ustrojeni su satovi koji brane svoja naselja, u srpnju Zdrug se preustrojava u *Domobransku dobrovoljačku (DOMDO) pukovniju* koja tijekom 1942. obuhvaća sve milicije u Posavini, Semberiji i podnožju Majevice pod jedinstvenim zapovjedništvom.

Ante Pavelić ponekad odlikuje legionare; barem čitamo kako je jednom uz ostale odlikovao pripadnika Legije Bećira Saračevića iz Kladnja medaljom

[87] *Muslimanske formacije*

[88] Ibid.

za hrabost i borbenost iskazanu tijekom zime 1941./42., Avdu Bećara iz odreda natporučnika Hašimbegovića za junaštvo u borbama oko Knežine i Olova, Enesa Husovića, i Muju Bajića za hrabrost u borbi oko Višegrada, pa i 15-godišnjeg sina Hasana Gondžića iz Kladnja[89]

20. 3. 1942. majevički četnici koji su pobili ili protjerali svoje komunističke vođe potpisuju primirje s njemačkim i ustaškim zapovjednicima u Loparama, otada nastoje samo čekati pobjedu Saveznika i povratak kralja Petra. Pritom s valjanim razlogom, ali uzaludno, traže da se Legija razoruža. Tako se ustanici u Bosni i Hercegovini tek tada, u proljeće 1942., razdvajaju na četnike i partizane. Partizani su se poslije prodora ustaške "Crne legije" do Drine i njemačko-talijanske ofenzive u istočnoj Bosni jedva održali.

[89] *Ustaša* - God. XII , br. 48.

Daniloviću nije jasno

Uglješa Danilović, član partizanskog Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu i Operativnog štaba (tj. zajedničkog sa četnicima, piše 1971. o zimskim danima 1941./42. kako je *slobodna* teritorija obuhvaćala čitavu istočnu Bosnu i bila razdvojena samo gradskim naseljima i pojedinim kompleksima muslimanskih i hrvatskih sela u kojima je partizanski utjecaj bio slab, da su četnici borbu protiv okupatora preokrenuli u borbu protiv Hrvata i muslimana, što je moralo utjecati na proces njihova opredjeljivanja. Ne objašnjava kako je utjecalo - ali je jasno: neprijateljstvom prema ustanicima. Daniloviću je "teško reći" zašto su komunisti dopustili da se među komandirima četa ili u štabovima ustaničkih bataljona zadrže "pročetnički elementi", "zbog neznanja" ili nedovoljne političke pameti, ali priznaje da su u četničkim četama bili i časnici i dočasnici bivše jugo-vojske, žandari i policajci, kojima su se pridruživali instruktori i jedinice iz Srbije.[1] Razložno je upitati: kako su, naprotiv, ovi dopustili da im se za vođe nameću komunisti? Ili: kako su komunisti mogli odstraniti ove "pročetničke elemente" iz ustaničkih odreda gdje su tada bili gotovo sami pravoslavci, desetljećima uvjeravani u četničko čojstvo i junaštvo?

Nastavlja kako je u prosincu 1941. četnička brigada kapetana Račića[2] sastavljena od koljača iz Srbije i domaćih, držala dolinu rijeke Krivaje i "vršila teror nad muslimanskim življem", Ozrenski i Romanijski odred ne samo da nisu sprečavali te zločine, pa i po cijenu sukoba sa četnicima, nego su im još "čuvali leđa" od muslimanske milicije. I ne samo to, Ozrenski odred je 6. 1. 1942., sklopio sporazum s Račićem o *čišćenju* muslimanskih sela od Hadžiefendićeve milicije. Račić je jedan od zapovjednika pridošlih iz Srbije. Tog je dana pravoslavni Badnjak. Slučajnost? (Ustanici te noći u Hercegovini spaljuju muslimansko selo Ravno.) Komandanti tih ustaničkih odreda su višegodišnji komunisti, intelektualci, Ozrenskog pariski student filozofije Todor Vujasinović iz Tešnja, Romanijskog ing. Slaviša Vajner, poslije hvaljen kao tobožnji borac protiv četnika - "Čiča Romanijski" koji će nekoliko dana poslije poginuti.[3]

Danilović bez kolebanja pojašnjava kako je ta milicija "neprijateljska" (normalno, radi toga je i osnovana): "i po svojim zločinima *jednaka* četnicima ali sama ideja da mi, zajedno s Račićevim koljačima, idemo u akciju čišćenja muslimanskih sela, duboko je pogrešna jer se time samo moglo očekivati da ljudi iz tih sela postanu *zakleti neprijatelji*". Kvalifikacija "zakleti neprijatelji" relativira tvrdnju "zločinci jednaki četnicima". Zakleti neprijatelj ne mora biti zločinac; Račićevi *koljači* to valjda jesu. Danilović zna da su se milicionari samo željeli braniti, da nisu bili zločinci, a pogotovo jednaki četnicima i želi reći da podrška Račićevim koljačima od njih stvara ekstremne protivnike.

[1] IBNOB
[2] To je bila Cerska brigada
[3] V. natuknicu u VE 10 / 1975.

Ali tako ne smije ili neće napisati - oni moraju biti isti, tj. milicionari i Račićevi koljači, pa nije jasno što zapravo prigovara svojim ratnim drugovima? Da su, podržavajući Račića, pretvarali ekstremiste i zločince u ono što već navodno jesu? Onda zaključuje kako je "dobro što je Račić i ovoga puta prevario", jer je saznao da se priprema njemačka ofenziva i utekao prema Drini: "Međutim naše jedinice su otpočele akciju i pretrpjele ozbiljne gubitke (...)"[4] i tako zapada u novu kontradikciju; Ozrenski je odred dakle bez Račićevih koljača napao muslimanska sela, učinio ono što je bilo "dobro". Bistriji je pogled *Nisima Albaharija*, jednog od vodećih bosanskih partizanskih prvoboraca koji objašnjava pojavu muslimanskih milicija: "Treba shvatiti da su gorka iskustva muslimana u četničkom pokolju i paljevini njihovih sela, kao i nužno bježanje u druge krajeve, u tzv. muhadžirluk (izbjeglištvo) stvorili opću nesigurnost i strah jer ljudi nisu znali šta nosi dan, a šta nosi noć."[5]

Danilović 1971. zaključuje da su Romanijski i Ozrenski odred trebali prekinuti suradnju s Račićevom Cerskom brigadom i drugim zločincima u dolini Krivaje "i po cijenu sukoba". Ne samo da to nisu učinili, nego su dočekali da četnici poslije tri mjeseca između 18. 4. i 6. 5. 1942. otjeraju ili iznenada pobiju komuniste organizirajući pučeve u svim istočnobosanskim ustaničkim odredima: Ozrenskom, Romanijskom, Kalinovačkom, Zeničkom, Zvijezda - osim u Birčanskom.

Vodećim komunistima Čolakoviću, Vukmanoviću, Vajneru, Vujasinoviću na *oslobođenim* teritorijima, koji se u jesen i zimu 1941./42. druže s četničkim poglavicama, ne pada na um potpisati bilo kakvu osudu njihovih zločina. Vidjeli smo što su obznanili 1. 10. 1941., a prvi put se na temu tih srpskih zločina bojažljivo obraća njihov Vrhovni štab proglasom tek nekog dana siječnja 1942. dok boravi u Foči - velestratištu muslimana.

Pod naslovom: "Bosanci! Srbi! Muslimani! Hrvati!" prvo opisuje kako je opet "potekla krv nevine srpske djece, žena i staraca" i "zvjerski teror ustaša", iako broj muslimanskih žrtava ustaničkog "čišćenja" u istočnoj Bosni tada već višestruko premašuje one pravoslavne.[6] Onda osuđuje "pljačkaške" i "izdajničke" četničke vođe.

O zločinima prema Bošnjacima Tito piše izdaleka, optužujući za njih - Nijemce. Taj se alibi koljačima gradi ovako: prvo je "njemački okupator" preko izdajnika Nedića "poslao preko Srbije razne vojvode i oficire" koji su došli "ovamo da zavade bosanske narode". Onda su ti bezimeni "njemačko-Nedićevi agenti" opet "doveli sa sobom neke četnike, a u stvari pljačkaške bande" koje su počele "pljačkati i ubijati mirno muslimansko stanovništvo, paliti muslimanska sela isto onako kao što ustaše pališe srpska sela. Ovi četnički zvjerovi poubijaše i protjeraše iz njihovih domova desetke hiljada muslimanskih porodica". Kao - bosanski Srbi s tim nemaju ništa. Zatim se optužuju Dangić, Todorović, Sergije

[4] IBNOB
[5] Ibid.
[6] Zanimljivo je da je to Titu dobro poznato, on tih dana, 28.1. 1942., iz Bosne obavještava jedan svoj odred da "četnička zvjerstva nadmašuju ona ustaška"- (*J. B. Tito Štabu Crnogorsko-sandžačkog odreda* - Genocid).

Mihailović krvnik Foče i drugi - ne zbog toga - nego zbog "razbijanja borbenih redova bosanskih partizana putem raznih kleveta protiv partizanskih vođa" i zbog toga što su uspjeli "djelomično" pokolebati redove ustanika i "otvorili vrata njemačkim okupatorima i ustašama na oslobođenoj teritoriji Bosne," te što su "doveli Nijemce i ustaše" u Rogaticu, u Vlasenicu i druga mjesta. Ovaj proglas zatim poziva Srbe, Muslimane i Hrvate da se ujedine u narodno-oslobodilačku vojsku.

Onda posebno Muslimane i Hrvate opet kao i 1. 10. da "ne dozvole više da se pale mirna sela njihove braće Srba i pođu zajedno s njima u borbu protiv okupatora i njegovih zvjerskih slugu ustaša". Pojam "zvjerskih sluga četnika" još je nezamisliv, Srbi se u posebnom apelu pozivaju samo da zaradi borbe za opstanak napuste svoje izdajničke vojvode i pridruže partizanima. Tito od njih ne traži isto što od Bošnjaka i Hrvata, da "ne dozvole više da se pale mirna sela njihove braće".[7]

Na ovakve poruke Vrhovnog štaba branitelj Kladnja, Čajniča, Borča ili izbjeglica iz Srebrenice, Bratunca i Koraja, ako su do njega i doprle, mogao je samo odmahnuti rukom.

Koncem ožujka 1942. partizanski 1. hercegovačko-crnogorski bataljon krenuo je iz nevesinjskog kotara, iz Fojnice za kotar Gacko. O. Ivković piše kako je jednog dana, rano ujutro, bataljon opkolio selo Gradinu (oko dva kilometra od Fojnice prema Gacku) i uvidio da su svi sposobni za vojsku iz toga sela pobjegli. Sljedeće noći bataljon je iz Gradine krenuo u Brajićeviće gdje su se žitelji već profilirali kao četničke pristalice. Po Ivkoviću, namjera je bila razbiti tamošnje četnike i formirati partizansku četu. Selo je opkoljeno, ali nije bilo nikakvog otpora, jer su četnici i mještani pobjegli čim su saznali za dolazak 1. udarnog bataljona. Partizani su u Brajičevićima pomno pretražili kuće, štale, trapove i druga skloništa. Pronašli su 12 skrivenih seljaka, odveli ih u kuću četničkog vojvode Milana Zirojevića. "Poslije mučenja, svih 12 ljudi je strijeljano. Pored toga veliki dio stoke i hrane oduzet je od seljaka i prebačen u partizanska sela - nešto hrane i stoke čuvalo se za vojsku, a nešto je podijeljeno siromašnijim partizanskim porodicama (...) Bilo je strijeljanja i u drugim selima." O. Ivković onda nabraja neke ubijene.[8]

Objašnjenje: to su "lijeva skretanja" koja su se u istočnoj Hercegovini osobito izrazila. Prenosio se stav vodstva : "Danas treba ubiti svakog onog ko bi tebe mogao ubiti sutra." Mnogi su govorili da je borba koju vode proleterska revolucija, pa treba rušiti međe i margine, stvarati zajedničke hambare, otvarati kazane za ishranu sela odnosno komuna. Izričito je traženo da svatko mora pozdravljati sa "Smrt fašizmu" pri čemu je onaj što pozdravlja sa "Pomoz' bog" mogao biti i strijeljan. Preporučivano je da svaki član KP ubije nekog petokolonaša, da bi tako potvrdio odanost pokretu, a petokolonašem je mogao biti proglašen svatko koji bi prigovarao takvom ponašanju. Ljudi su strijeljani bez suda, bez javnog obrazloženja presude i dokaza o krivici. Sve se to događalo tajno, daleko od očiju javnosti, ali je bilo nemoguće sakriti. Sud je bio štab 1.

[7] *Proglas Centralnog komiteta KPJ, januar 1942.* (Genocid)
[8] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* -HUNOB

udarnog bataljona "Dovoljno je bilo samo reći: talijanski špijun, izdajnik, petokolonaš - pa ode glava."[9]

U međuvremenu se priprema ono što će se nazvati "Trećom ofenzivom". Ustaše kreću prve, ne čekajući Nijemce i Talijane, Crnom legijom koja polazi iz Sarajeva 31. 3. 1942. i tjerajući ustanike probija se preko Han Pijeska i Vlasenice, te 9. 4. izbija na obalu Drine u Bratunac i u Srebrenicu.[10] Tito i njegov štab u Foči naumili su se povući u najnepristupačnije predjele na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore.

Ali ondje je Borač kao kost u grlu. O. Ivković uveličava da ga je branilo oko 1500 ustaša naoružanih puškama i sa oko 35 brzometnih oružja, nekoliko minobacača i dosta municije.

Jovan Vujošević 1955. kao potpukovnik JNA piše da je ondje bilo: "600 dobro naoružanih ustaša",[11] kao pukovnik i magistar historijskih nauka 1970. objavljuje, valjda poslije ponovnog prebrojavanja, da ih je bilo "oko 1200".[12] Za usporedbu: već spomenuta ustaška Crna legija, formirana u Sarajevu i kako-tako izobražena kao vojna jedinica, koja se uz prilične poteškoće ustrojavala, naoružavala i opremala, imala je ukupno 1000 - 1500 ljudi. Tito je poslao na Borač 3. bataljon 2. proleterske brigade, onaj 1. hercegovačko-crnogorski partizanski bataljon i sve što se moglo sakupiti po tromeđi istočne Bosne, Hercegovine i Crne Gore od onih pravoslavnih seljaka i ustanika kojima se nije išlo mnogo dalje od svoga sela, a pogotovo u partizanske odrede, pa su ih komunisti (uostalom uzaludno), neko vrijeme primamljivali na ratovanje pod nazivom "Dobrovoljačka vojska".

Borač je napalo u zoru 17. 4. 1942. sa svih strana oko 2000 ljudi s 1500 pušaka, 44 mitraljeza, nekoliko minobacača i dva brdska topa. Borčani su do popodneva pod borbom napustili devet svojih sela, ali Mjedenik, Počelj, Šipovicu i Lončare branili su do posljednjeg metka uzaludno se nadajući da će im netko pomoći. Ivković: "Oko podne neko je pronio vijest da su naše snage odstupile, a mi opkoljeni. To je izazvalo paniku i počeli smo odstupati u neredu. Našu paniku neprijatelj je uočio i iskoristio, jer su naši borci odstupili ne zaklanjajući se od ustaške vatre. Više su voljeli da poginu nego da ih, eventualno ustaše žive uhvate. Tako su mnogi borci poginuli. Tko zna što bi se još tu zbilo i dogodilo, koliko bi još boraca poginulo da neko nije pronio vijest da naše jedinice nisu odstupile (...)"[13] Tek sutradan predvečer pao je i najjače branjeni Mjedenik i borbe su utihnule.

Po Vujoševiću, glavnina branitelja (koje, dakako, naziva ustašama) izvukla se ka Bjelimićima i Konjicu, izginulo ih je 180, dok su partizani imali 45 poginulih i 89 ranjenih,[14] što je čudno jer obično napadač ima i dva i tri puta veće gubitke od onoga koji se odlučno brani, pogotovo ako se *godinu dana* utvrđivao. Ivković se sjeća da je pobijeno 300 branitelja, a mnogo bilo

[9] Ibid.
[10] Eugen Dido Kvaternik - *Sjećanja i zapažanja* - Zagreb 1995., a i u VE 10 / 1975.
[11] EJ 1
[12] U VE 1 / 1970.: "Borač je branilo oko 1200 ustaša"
[13] *Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica* -HUNOB
[14] Ibid.

ranjeno.[15] Ovi autori po svoj prilici nisu ni pomišljali da će 1990. V. Dedijer i A. Miletić u "Genocidu nad Muslimanima" objaviti spisak ubijenih 200 žitelja Gornjeg Borča, ali kao "žrtava četničkog zločina krajem 1941. i početkom 1942." koji su dobili od Mustafe Gadže.[16] Među ubijenim "ustašama" nalazimo podatke za 21 dijete od 1 do 8 godina, 34 žene, 24 muškarca starija od 70 godina, od toga 5 od 80, po jednoga od 85 i 88 godina pa čak i Avdiju Aladuza kome je bilo 90. Ako ove odbijemo, ostaje 121 muškarac vjerojatno poginuo u toj borbi, što odgovara i plijenu od stotinjak pušaka. Mada su neke od ovih žrtava mogle potjecati od prethodnih napada na Borčane i Borač, očito je da je većina stradala u posljednjem; od prijašnjih napada Borčani su svoje žene, djecu i starce uspijevali obraniti. V. Šegrt svjedoči da su i pravoslavne žene klale muslimansku djecu.[17] M. Kilibarda se sjeća tadašnjeg naređenja Vrhovnog štaba, "da zapalimo u Borču 'sve što ima krov', kako se, po našem odlasku, ustaše ne bi mogle brzo smjestiti i postati ponovo najjače Pavelićevo uporište (...) Paljene su kuće, štale i vodenice na Neretvi, i to dan i noć. To je trajalo negdje do 5. - 6. 5. 1942. godine. Ostavili smo krov samo na hodžinoj kući na Mjedeniku, da bi imali kuriri gdje da se sklanjaju u prolazu".[18] I istaknuti partizanski komandant Koča Popović u svom dnevniku (gdje je pisao francuski) izjednačava Čelebić i Borač i "zbrisana" tamošnja "turska" sela, (navodnici Popovićevi), uspoređuje ih s užasnim ranama na tijelu pitomog i mirnog krajolika.[19]

"Ustaša" 19. 4. 1942. objavljuje "pedagošku" podršku iz Mostara u rubrici "Iz ustaških redova", a u kojoj ističe "Hrvate - muslimane" iz istočne Hrvatske, iz Gackog, Nevesinja, Ravnog i Trebinja "koji se u svakoj prigodi junački drže i brane svoju domovinu." Tim se junacima, pridružuju i "hrabri ustaše iz cijele južne Hrvatske".[20]

"Hrabre ustaše iz cijele južne Hrvatske" su propagandna floskula. Borčanima se nitko nije pridružio. Iz Fazlagića Kule krenulo je u pomoć oko 150 ljudi. Došli su do sela Vratla, Talijani iz Gacka su ih ohrabrili s nekoliko hitaca iz topova. Dočekani snažnom paljbom, morali su se vratiti.

Idućeg mjeseca iscrpljene Titove partizanske brigade zavući će se u okolicu Borča, na tromeđu, a 24. 6. 1942. odatle krenuti preko Uloga i planinom Treskavicom na marš u Bosansku Krajinu koji nitko neće zaustaviti do Bihaća i Drvara. Trinaest mjeseci poslije, stradat će u nedalekoj dolini Sutjeske tisuće partizana u operaciji *Schwarz*, a još dvije godine poslije, u lipnju 1945., na obroncima Zelengore, još bliže Borču, partizanske divizije uništit će glavninu

[15] Ibid.
[16] Genocid, Glava VIII. Prilog 12. Žrtve su iz boračkih sela: Jabuka, Luka, Soderi, Šumići, Lončari, Meličići, Pridvorica, Zurovići, Šipovica i Mjedenik.
[17] Vlado Šegrt, komandant 1. Hercegovačko- crnogorskog bataljona, u svojoj knjizi (*Krv na kamenu* - Sarajevo 1953./54.) piše kako je poslije bitke našao zaklanu djevojčicu i saznao da ju je zaklala neka žena kojoj su navodno ustaše pobile obitelj. Šegrt je onda naredio da se traži onaj koji "ju je na to nagovorio"(?) Taj je pronađen i po Šegrtovu naređenju strijeljan. Ostalu djecu Šegrt ne spominje.
[18] *Neke akcije*.- HUNOB
[19] *Beleške uz ratovanje (dnevnik, beleške, dokumenti)* - Beograd 1988. Na str.124/125 Popović ističe duboki kontrast veličanstvenih pašnjaka i četinarskih šuma, "boračke džungle" sa spaljenim selima.
[20] God. XII, br. 16.

preostalih četničkih brigada D. Mihailovića, mnogi zarobljenici bit će strijeljani i bačeni u jame Ponori.

Najveći dio Bošnjaka već je u jesen 1941. s ogorčenjem shvatio cjelinu ustaške politike masovnog progona i istrebljivanja pravoslavaca i od nje se ogradio. Prvi put u rezoluciji sa Skupštine (religioznog) Udruženja ilmije "El Hidaje" u Sarajevu već 14. 8. 1941. Slijedile su i objavljene slične rezolucije u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. U njima se osuđuju ustaški i ustanički zločini, osobe iz vlastitih redova koje u njima sudjeluju, iznose podaci o progonima, ističe neophodnost suživota pripadnika svih triju vjera. Rezolucije nisu anonimne, ne potječu iz istog "agitacijsko-propagandnog odjela", pa se donekle i razlikuju, ali bit je ista. Bijeljinsku 2. 12. 1941. potpisuje 90 osoba među njima su najuglednija imena, profesori, trgovci, posjednici. U njoj stoji: "Zemlja u kojoj živimo je Bosna, u njoj su živjeli i žive Bosanci bez razlike na vjeru i pleme (...) kao što su muslimani do sada u ovim krajevima uživali sva prava koja i Srbi i Hrvati tako i sada traže da budemo svi jednakopravni pred zakonom (...) Muslimani upozoravaju sve Bosance bez razlike na vjeru a naročito ustaše (katolike i muslimane) kao i pobunjene grko-istočnjake da prestanu s osvetama, odmazdama i krvoprolićima koje vode samo našoj općoj propasti i istrebljenju."[21]

Teško je danas zamisliti što je značilo u gradovima NDH tada potpisivati i distribuirati ovakve tekstove kojima se u isti koš trpaju ustaše i "pobunjeni grko-istočnjaci".[22] I jedni i drugi su protiv "autonomista". Ali u Mostaru se tada sastao "Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine". U arhivu sarajevskoga SUP-a su dva dokumenta. Odatle se vidi da je održan sastanak na kojem je sastavljeno cirkularno pismo "Dragi prijatelju" i upućeno građanima na čiju se podršku računalo. U njemu stoji i ovo:

"Naše je mišljenje da se ovdje moramo organizirati kao Bosanci, odnosno bosanski autonomisti i nikako drukčije (...) Moramo se odlučno ograditi od očitih namjera ove vladajuće klike koja je izazvala jedno exlex (izvanzakonsko) stanje naše zemlje, a koja se osvećuje jedino muslimanskom življu širom Herceg-Bosne (...)"[23] U svima se kao crvena nit provlači želja za autonomijom i da "sve tri vjere u Bosni i Hercegovini žive složno".

Ustanak donosi novu plimu tisuća izbjeglica u Bosni i Hercegovini. Tko u istočnoj Bosni ne može do Sarajeva, bježi iz Rogatice u Goražde, odatle u Čajniče, iz Vlasenice u Zvornik, iz Foče u Višegrad ili luta po šumama i vrletima po izuzetno jakoj zimi s niskim temperaturama i velikim nanosima snijega. To se događa i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Sačuvan je izvještaj jajačkog župana iz listopada 1941. koji javlja da je uslijed napada ustanika na općine Šipovo, Jezero te Varcar Vakuf izbjeglo u početku 6-7 tisuća

[21] O tim rezolucijama literatura je opširna: instruktivna su navedena djela Imamovića ili Genocid.

[22] Rojnica tvrdi da je na sastanku visokih ustaških vođa u Zagrebu (sazvanom koncem lipnja 1941. povodom izbijanja ustanka), E. D. Kvaternik izjavio da Srbi u istočnoj Hercegovini samo što nisu posve istrijebljeni. Rojnica je samo prigovorio da to nije istina, a neki od prisutnih onda su mu u povjerenju preporučili neka se pričuva metka ili logora gdje bi se zbog toga mogao naći. (*Susreti i doživljaji*).

[23] Ovi su dokumenti u arhivu sarajevskog SUP-a.

ljudi.[24] Bijeda većine izbjeglica ili kako ih muslimani arapski nazivaju i *muhadžirima*, teško je opisiva. Mnoge bez zimske odjeće, smještaju u Sarajevu u praznu srpsko-pravoslavnu Bogosloviju, konvikte "Kola srpskih sestara" i "Gajretov", u mektebe, poslije im grade neke barake na Alipašinu Mostu. Tada nema dobrotvornih organizacija iz Europe ili organizacije UN koje bi im mogle pomoći. Sve se svodi na oskudnu pomoć vjerskih ili državnih institucija, Merhameta, Crvenoga Križa ili Caritasa, samilosnih pojedinaca koji idu od kuće do kuće i mole ukućane da ustupe nešto prostora ili prime siročad na uzdržavanje. Izbjeglice većinom žive u očajnim higijenskim prilikama, među njima hara tifus, pjegavac. U groznici, ali i pri svijesti, sanjanju o osveti.

Od jeseni 1941. u gradovima Bosne i Hercegovine već hara glad. Muškarce izbjeglice mobiliziraju u domobrane ili se oni javljaju dobrovoljno u ustaše. Ondje barem dobivaju koliko toliko pristojnu odjeću, obuću, oružje - i nadu u povratak. Ima ih i među ustanicima, ali malo.

[24] *Velika župa Pliva i Rama Ministarstvu udružbe* (Genocid)

3 *Bergerov način*

Foča, drugi put stratište

U operaciji *Trio* ("treća ofenziva"), Talijani mobiliziraju mnoge četnike u Crnoj Gori. Jedinice divizije "Pusteria" zaposjedaju Foču 10. 5. 1942. sa četnicima koji se zbog Talijana ponašaju pristojno prema građanima. Partizani odstupaju na planine na jugu. Talijani 30. 5. napuštaju grad, odlaze prema jugu i do Kalinovika. Četnici odlaze također istovremeno s njima ili za njima (tada napuštaju Foču i pravoslavci), ali nedaleko, grad ostaje u njihovu djelomičnom okruženju. Veliki je četnički tabor nekoliko kilometara južnije. 9. 6. opet se primiču južnoj periferiji grada, gdje policijsku vlast 6. 6. preuzima hrvatski natporučnik Milan Štimac sa 70 oružnika.

Sredina je 1942. godine. Glavnina Titove vojske je na zapadu Bosne. Nijemci, ustaše i domobrani, zaposjeli su sve gradove i komunikacije u istočnoj Bosni, četnici priznali suverenitet NDH, sklopili sporazume i s ustašama, dominiraju u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i dijelu Sandžaka. To je ono što će partizani poslije nazvati "krizom ustanka". Ondje ih ima još samo u jednoj oazi, na planinskoj visoravni Birač.

Sada je zapovjednik istočno-bosanskih i hercegovačkih četnika Petar Baćović, advokat, rezervni kapetan i talijanski saveznik. Četnici su legalizirani kod Talijana, dobijaju hranu, oružje i municiju. Po neki put im daju nešto novaca kao pomoć. U Foču stižu i ustaše Crne legije, raspoređuju se u gradu i okolici. Prebacuju se i na desnu obalu Drine. Četnici se žale Talijanima da ustaše upadaju u pravoslavna sela i kolju narod.[25]

D. Mihailović je u Crnu Goru, na Durmitor, stigao 1. 6. 1942. Načelnik štaba mu je Zaharije Ostojić (ratni nadimak "čika Branko"), britanski agent, zrakoplovni major iz kruga generala Mirkovića, koji je izveo puč 27. 3. 1941. U travanjskom ratu izbjegao je u Kairo s nekolicinom pilota. Odande su ga Britanci zajedno s njegovim kolegom Mirkom Lalatovićem, u operaciji "Bullseye", dopremili podmornicom do Petrovca u Crnoj Gori. Dva srpska majora su odgojena u velikosrpskim, "crnorukaškim" tradicijama. Uz njih su i britanski časnici D. T. Hudson i R. H. Jones.[26]

Za razliku od Majevice i uopće sjeverne Bosne, gdje je njemačka zona, a prevladavaju Bošnjaci i Hrvati i gdje su četnici sretni s postignutim sporazumima, Gornje Podrinje, krajnji jugoistok Bosne, s većinskim muslimanskim stanovništvom osobito u gradovima, stalan je izazov četničkim štabovima i masama njihovih pristalica po okolnim planinama i susjednoj Crnoj Gori, koje Talijani ne mogu (ne žele) obuzdavati. Četnici 13. 6. 1942. u zoru, napadaju ustaše na desnoj obali Drine kod Foče. Borba traje do podne, ustaše

[25] Radiogram Baćovića 16. 2. 1942. (Genocid) - *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom* - Beograd 1946.
[26] *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*

minobacačima i uz podršku iz zraka odbacuju četnike. Nastaje razdoblje povremenog prepucavanja četnika s ustašama i domobranima i obostrano tužakanje Talijanima zbog nasilja i zločina prema ženama i djeci. D. Mihailović i "Čika Branko" odlučuju napasti Foču. Da će to uskoro učiniti, građani saznaju, obraćaju se vlastima i u Sarajevu.

7. 8. 1942.: "Talijani zabranjuju da se napadne Foča" - javlja D. Mihailoviću Baćović. Kako će on i njegov kompanjon Dobrosav Jevđević, ipak ishoditi talijansko dopuštenje da opet osvoje Foču, vidi se iz drugog radiograma četničkom vođi:

"Počeli smo politički pripremati teren kod Italije, dostavljajući im preko njihovog oficira u Kalinoviku izvještaje o stalnim pokoljima našeg stanovništva od strane ustaša. Te smo izvještaje potencirali iz dana u dan, javljajući sve veći broj ubijenih, a na mesta poubijanih žena i dece doveli smo talijanske oficire i konačno je Jevđević otišao armiji u Dubrovnik da predstavi stanje nesnosnim (...) Konačno je uspelo talijanskom generalu kojega smo pridobili i *drugim metodama,* sugerisati da se pravi nevešt na našu akciju."[27]

Drugim metodama četnici odavna obrađuju mnoge talijanske komandante, od kapetana do generala. U Vojno-historijskom institutu u Beogradu je cijeli spisak četničkih darova Talijanima: generalu Renzu Dalmazzu, zapovjedniku 6. korpusa u Dubrovniku, - perzijski ćilim, generalu Morgari Fiumeu, - perzijski ćilim, generalu Lusanu u Mostaru - koji se, kako se čini, najviše bavio četnicima - tri perzijska ćilima, dva srebrna pasa, majoru De Matteisu, obavještajnom časniku koji je još 1941./42. pregovarao s B. Todorovićem - tri ćilima, zlatni sat, damska ogrlica, zlatne funte. I tako to ide dalje, uz druga imena: ćilimi, zlato, srebro, britanske funte, servisi itd. Izlišno je pitanje - svakom tko zna koliko je ćilima po džamijama i uopće po muslimanskim kućama - otkuda četnicima takve stvari u to vrijeme. Funte, zlatne i papirne i drugi novac D. Mihailović i "čika Branko" dobivaju od Engleza. Baćović i Jevđević 17. 8. 1942. razgovaraju s talijanskim pukovnikom i zaključuju da je duhovno pripremljen za napad na Foču.

19. 8. u šest sati počinje opći napad na grad koji brani 600 ljudi, imaju nešto mitraljeza, jedan minobacač i dva brdska topa. Baćović javlja: "Mi smo dali 8 bataljona sa 1700 ljudi, crnogorske trupe su donijele 1 top i 4 bacača."[28] Zapravo Foču napadaju Fočanski, Kalinovički, Nevesinjski, Šavnički i Durmitorski - sada već posve četnički odred. U to vrijeme među njima više nema bespuškara. Talijani su sve naoružali.

Ing. Ragib Kolaković, upravitelj šumarije u Foči, bio je u svom uredu, 19. 8. kada je u 6.50 počeo napad: "Po gustoj magli strojnice, topovi, bacači mina i ostalo oružje vrše svoje dok narod uplašen izlazi iz kuća i raspitiva se o događaju. Žestina napada nije popuštala sve do 9.30 sati, kada je pucnjava utišala i za kratko vrijeme je borba prekinuta. Narod je tada tražio dozvolu za izlazak iz grada, ali su vojne vlasti zabranile svako iseljavanje. Poslije 15-20 minuta počinje drugi napad mnogo žešći i opasniji. (...) Ovakovo stanje traje sve do

[27] *Izvještaj majora Baćovića i Dobrosava Jevđevića* - kraj kolovoza 1942. (Genocid)
[28] Ibid.

12.30 sati kada prvi položaji ustaša popuštaju (...) istog časa narod napušta svoje domove i u paničnom bijegu zajedno s prvim ustašama i oružnicima hrli na Drinu prema mostu. Lađa na Drini krcata prenosi žene i djecu na lijevu stranu rijeke dok većina svijeta juri glavnim ulicama prema mostu (...) Na mostu je već najgore, četničke strojnice sa zauzetih položaja, tuku nezaštićeno pučanstvo u bijegu i pred oštećenim dijelom mosta pravi se gomila leševa koji sprječavaju slobodno prelaženje. U tom pristiže veliki broj stoke koja, pokošena strojnicama potpuno zatvara prolaz i narod se na tom mjestu guši i umire uslijed vlastite bujice. Panika je u najvišem stepenu, majke bacaju djecu u Drinu, a djeca opet vrište tražeći i zovući poginule roditelje. Katastrofa se bliži kraju. Oštećeni most koji je privremeno na lancima instaliran, popušta pod teretom leševa i ranjenika i tada pada u vodu veliki broj žena i djece s leševima koji su ondje ležali (...) Kratko vrijeme iza toga četnici sa svih strana pristižu i zaostali narod pred mostom zarobljavaju. Foča je tada u 14 sati definitivno pala (...) Odstupnica prema Goraždu je također prekinuta jer je istodobno sa Fočom napadnuta i Ustikolina tako da je izbjeglo pučanstvo na cesti Ustikolina - Foča zaustavljeno i u Foču povraćeno. Oni, koji su bježali šumom više ceste ili obalom, uspjeli su izbjeći u Goražde (...)"[29]

Kolaković se danima i noćima šunjao i skrivao u šumi ili po grmlju, dok napokon nije 30. 8. u 4 sata popodne uspio posve iscrpljen i bolestan doći do Talijana koji su se kamionima vozili cestom za Goražde, gdje saznaje da je uništavanje preostalih muslimana u Foči trajalo sve do 22. 8. kada se Talijani opet vraćaju u Foču.

Baćović i Jevđević u izvještaju Mihailoviću trijumfiraju, napad je izveden za dva sata, čete iz Bosne i Hercegovine su zaplijenile i topove, ali je i crnogorsko teško oružje imalo presudnu ulogu, konstatiraju: "Na žalost, iako je Branko izdao naređenje da se ne diraju žene i deca, jedan deo trupa nije to slušao, pa je oko 300 žena i dece platilo glavom. Strahujemo od represalija za naše stanovništvo na hrvatsko-nemačkoj strani istočne Bosne. Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni, a *formalno smo objavili* streljanje vojnika, koji su ubijali i pljačkali (...)"[30]

Po hrvatskim dokumentima četnici su tada u Foči i okolici pobili 2000 muškaraca, žena i djece. Kotarska ispostava Goražde : "Ubijeno ili stradalo oko 3000 osoba, većinom žena i djece."[31] Ing. Kolaković u izvještaju od 1. 9. : "Oko dvije tisuće nevinih žrtava, što sa 6 tisuća iz zimušnje katastrofe predstavlja katastrofalnu cifru od osam tisuća muslimana izginulih u samom kotaru fočanskom." Baćović piše 5. 9. da je poginulo 1200 ustaša u uniformi i oko 1000 muslimana, dok je njegova vojska imala samo četiri mrtva i pet ranjenih: "Imali smo ogroman ratni plen: Naš je cilj bio da se osigura veza sa Srbijom i to smo postigli."[32] Miloš Minić, tužilac na suđenju Draži Mihailoviću: "Četnici pod komandom Petra Baćovića, prilikom zauzeća Foče zaklali su u Foči i u grupi sela

[29] *Pismo Ing. Ragiba Kolakovića Ravnateljstvu šuma* (Ibid.).
[30] *Izvještaj majora Baćovića i Dobrosava Jevđevića* - kraj avgusta 1942. (Ibid.)
[31] *Kotarska ispostava Goražde - avgust 1942* (Ibid.)
[32] *Komandant četničkih operativnih jedinica istočne BiH*, 5. septembar 1942. (Ibid.)

koja se skupa nazivaju Bukovica oko 1.000 lica muslimanske veroispovesti, među kojima je bilo oko 300 žena, dece i staraca, na terenu oko Ustikoline i Jahorine (istočna Bosna) pod komandom majora Zaharija Ostojića i Petra Baćovića oko 2500 lica muslimanske veroisposvesti a sela popalili.[33]"

Ponovna klaonica u Foči i Ustikolini uzdrmala je varavi dojam mirovnim sporazumima relativno smirene istočne Bosne. Uzrokuje i nove valove izbjeglica. Oružničke postaje Jahorina i Trnovo javljaju da je od 20. do 24. 8. 1942. iz raznih sela oko Foče, stiglo na njihovo područje oko 5000 izbjeglica. Narednik Ibrulj, s postaje Jahorina, javlja imena izbjeglica koje je preslušao, opisuje četnička nasilja, sela u koja su se sklonili gdje po kućama za njih jedva ima mjesta, što može biti samo privremeno rješenje, o nevoljama s opskrbom. Oružnici su "intervenirali" da se oni vrate kućama, ali izbjeglice odbijaju, neki nemaju od čega živjeti a: "nasilno hoće da idu u lager u Alipašin Most ili Sarajevo da jih država uzme u zaštitu", žali se Ibrulj.[34]

Upravitelj Kotarske ispostave u Goražde M. Sijerčić piše opunomoćeniku zagrebačkog Ministarstva unutarnjih poslova 5. 9. kako su se u okolici Foče zadnjih tjedana primjećivale pripreme četnika; o njima je kotarski predstojnik obavještavao mjerodavne i upozoravao na katastrofu koja je zadesila Foču kako te očajničke vapaje nitko nije čuo, a on uzaludno tražio pomoć. Ako se nešto ne poduzme, takva sudbina očekuje i Goražde gdje sada ima 500 – 1000 izbjeglica iz Foče, zaključuje Sijerčić.[35]

Dok su Talijani u Foči, u gradu je mir, ali iz okolnih muslimanskih sela četnici protjeruju muslimane. Primjer su Bastasi, općina Dragolasko, kotar Foča. Ondje dolazi četa četnika pod komandom Straje Kočovića iz Foče. Obavještava seljake da se moraju iseliti u roku od tri dana ili im se "za trag više neće znati", on će im dati propusnice. 28. 8. dobivaju propusnice i kreću u Foču i to noću. 70-godišnji muhtar Huso Šefer priča u Kotarskoj ispostavi Goražde 9. 9. kako po danu nisu smjeli ići, bilo im je zabranjeno ponijeti iz kuća bilo što osim odjeće i hrane. Poslije nekoliko kilometara pješačenja vide prvo džamiju u plamenu, poslije cijelo selo. Gore Hum, Bastasi, Čelikovo Polje, oko stotinu kuća.

Veliko je vrenje među Bošnjacima u gradovima Bosne i Hercegovine. Na sve strane se traži oružje. Strah od četnika se opet širi. Osobito ogorčenje izaziva ona zabrana građanima Foče da bježe, a i to što su i ustaše sramotno pobjegle.[36] U Sarajevu se 26. 8. u prostoriji dobrotvornog društva "Merhamet" sastaju prvaci muslimanskih građanskih udruženja. Ima ih oko 300. Skup otvara predsjednik Muhamed Pandža, borben teolog u trećoj generaciji, školovan u Istanbulu i Sarajevu. Njegova je djeda zbog nekih propovijedi osmanska vlast svojedobno protjerala u Travnik, otac mu je na propovijedima oštro osuđivao ono što je mislio da nije u skladu s vjerozakonom, pa čak i proklinjao pojedince ne mareći za njihov ugled i društveni položaj. Muhamed, žilav i energičan, piše po novinama, izdavao je neki časopis, predaje vjeronauk, prevodio je i Kur'an.

Skupu predsjedava zamjenik Reis-ul-uleme Safet Bašić.

Pandža opisuje zbivanja u Foči, potrebu sakupljanja dobrovoljnih priloga

[33] *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*
[34] *Žandarmerijska stanica Jahorina Komandi 5. žandarmerijskog puka, 25.* avgust 1942. (Genocid)
[35] *Kotarska ispostava Goražde, avgust 1942.* (Ibid.)
[36] *Pismo Avde Hume, člana PK KPJ za BiH Titu.* (Ibid.)

za stradalnike, govori o njihovim nevoljama i zbrinjavanju; Bašić o tome kako je do sada smješteno u razne muslimanske domove oko 400 siročadi.

Zatim opet govori Pandža i naglašava:

- Mora se osuditi nehaj mjerodavnih koji se nisu htjeli pobrinuti za sigurnost fočanskih muslimana, iako je kritična situacija oko Foče više puta opisivana mjerodavnim čimbenicima i dužnosnicima,
- Muslimani su dosada pridonijeli najviše žrtava za Nezavisnu Državu Hrvatsku. A sada ih izvjesni organi prikazuju kao komuniste. Opisuje slučaj iz Konjica gdje su od ustaških i državnih organa optuženi kao komunisti najugledniji građani i predani Talijanima koji su ih kao nevine oslobodili.
- Muslimani traže mir, red i suradnju "cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine i potpunu slogu muslimana, pravoslavnih i katolika," da se onemoguće krvoloci koji bacaju smutnju između pripadnika svih vjera u Bosni.
- Stoga traže da se naoružaju, da bi se zaštitili od istrjebljenja koje im prijeti. Ako kao lojalni građani ne mogu imati ono što je potrebno za obranu, onda će se obratiti saveznicima - Nijemcima i Talijanima.

Poslije njega govori Omer Čengić iz Foče. Mnoge su deputacije iz Foče dolazile u Sarajevo, ukazivale na četničke postupke i prijetnje, tražile pomoć. Nitko nije pokazivao razumijevanje za njihove nevolje. Dva dana prije katastrofe 350 Fočaka je krenulo vlakom u Sarajevo da traži oružje, ali su na željezničkoj stanici Sjetlina izbačeni, a njih 200 je upućeno da sijeće drva. "Državni faktori kao da su priželjkivali katastrofu", kaže Čengić.[37]

Zatim je sastavljena kandidacijska lista za odbor "Narodnog spasa" sa pedesetak imena, među njima su i predstavnici raznih religioznih, kulturnih, sportskih i dobrotvornih društava; "Hurijet", "Jediler", "Sarajevski klub", "Bratstvo", "El Kamer", "Đerzelez".

Zapovjedništvo UNS-a - Ustaške Nadzorne službe, tj. službe sigurnosti, šalje o skupu u Zagreb opširan izvještaj u čijem je zaglavlju naveden "predmet": "Muslimani-protudržavni rad", a *Fulanović*, Glavni pobočnik sarajevskog UNS-a objašnjava:

- Cilj vodećih muslimanskih ličnosti je da i dalje ostanu na vodećim položajima, tj. žele da bosansko-hercegovački muslimani osiguraju sebi većinu.
- Pokušaji da to postignu bili su različiti, a jedan od najglavnijih, koji se stalno provlači kroz dugi niz godina jeste autonomna Bosna.
- Za vrijeme Jugoslavije muslimani su mislili da će i Hrvati biti za autonomiju pa bi s njima imali vladajuću većinu,
- poslije 10. 4. 1941. mnogi od muslimanskih vodećih ličnosti bili su kompromitirani kao veliki Jugoslaveni, a dapače neki su se istakli kao Srbi. Tako kompromitirani znali su da više neće moći doći na važne položaje.
- Još prije nego što su ustaše preuzele vlast u Sarajevu "izvjesni krug muslimana" predao je Nijemcima peticiju u kojoj su tražili da Nijemci stave

[37] *Komanda UNS-a Zagreb, 11. septembar 1942.* (Ibid.)

Bosnu pod svoj protektorat, ali su Nijemci predali tu peticiju "našim vlastima".

- Njihovih trabanata ima po svim bosanskim gradovima i gradićima. Muslimanski seljaci su za mir, ali njihove vodeće ličnosti ne bi htjele mir, to dokazuju njihovi zahtjevi da se stvara takozvana milicija, što je onda na dosta mjesta i učinjeno.

Pismo Hitleru

Fulanović optužuje muslimansku miliciju isto kao i Danilović, da je nedisciplinirana, da je klala i pljačkala Srbe ondje gdje su već bili "pacificirani", da je ne podstiče samo želja za osvetom nego i "stara *urođena želja* za provođenjem sile", da bi na kraju ipak priznao "griešku što se odmah poslije pacificiranja istočne Bosne nisu slali i ustaški organizatori koji bi po selima organizirali seljake u ustaški pokret, stvorili pripremne bojne, držali sve pod disciplinom, a ujedno branili od četnika." U nečemu je Fulanović svakako u pravu: mnogi se Bošnjaci žele kakogod riješiti NDH. To je zaista *protudržavni rad.* Jedna deputacija pod vodstvom ing. Suljage Salihagića iz Banje Luke želi posjetiti Hitlera - ali ustaške vlasti im ne žele dati putne isprave. U studenom 1942. anonimni muslimani preko njemačkog konzula u Sarajevu Gördesa poslat će memorandum Hitleru u kojem kritiziraju ustašku politiku, ističu specifičan položaj Bošnjaka u BiH, njihove žrtve i traže:

- proširenje operativnog područja legije M. Hadžiefendića pod nazivom *Bosanska straža,*
- da se u nju uključe Bošnjaci iz cijele države, iz ustaških, domobranskih i drugih oružanih postrojbi (osim dobrovoljaca na ruskom bojištu).
- njeno naoružanje, opskrbu, izobrazbu i nadzor bi preuzeli Nijemci,
- ujedno bi se obustavile sve djelatnosti ustaškog pokreta i ustaških postrojbi na tlu Bosne i Hercegovine,
- osnovala političko-administrativna uprava pod nazivom "Župa Bosna" čijeg bi poglavara imenovao Hitler.[38]

U proljeće i ljeto 1942. istočnom Hercegovinom gospodare četničke vođe u Kalinoviku, Havtovcu, Kazancima, Nevesinju, Bileći i Ljubinju.[39] Major Baćović ponosi se "etničkim čišćenjem" u pismu 5. 9. 1942., jer u nevesinjskom kotaru nema na selu nigdje muslimana, osim nešto u selima u sjevernom dijelu nevesinjskog polja i u varoši. U Gatačkom kotaru ima ih samo u Kuli, Gračanici i varoši, u bilećkom nema nijednog muslimana na selu, u Ljubinju (varoši) više nema muslimana. Nada se: "Uskoro ćemo, ako Bog da, napasti i Fazlagića Kulu, tu posljednju muslimansku tvrđavu u Hercegovini. Poslije toga u Hercegovini neće biti muslimana na selu."[40]

Što se tiče Kule, Baćovićeva busanja u prsa ostat će uzaludna.

10. 4. 1942. talijanski konzul u Mostaru izvijestio je da je stanovništvo u Hercegovini u golemoj većini (80%) antihrvatski raspoloženo, Srbi bi željeli da se teritorij Hercegovine stavi pod talijanski protektorat ili čak uključi u

[38] Dokument u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu
[39] *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*
[40] *Komandant četničkih operativnih jedinica istočne BiH, 5. septembar* 1942. (Genocid)

talijansku državu, premda nema Srbina koji nije uvjeren da je pitanje talijanskog poraza samo stvar vremena. Dodao je i to da su muslimani lojalni jer je "Italija jedna velika sila Europe pod kojom živi 4 milijuna muslimana s jednakim pravima i obavezama. Prema Srbima su neprijateljski raspoloženi *zbog strahovitog pokolja muslimana u Foči i u selu Borač".* Ovo je prijepis citata iz knjige *Envera Redžića*: on je taj konzulov izvještaj obrađivao u nekom beogradskom arhivu.[41] Konzul smatra da je, po mišljenju većine muslimana, potrebno izdvojiti Hercegovinu iz sastava hrvatske države i dati joj samostalnu upravu pod protektoratom Italije.

Mnogo objašnjava izjava Srpkinje *Mile Bajušić* 5. 2. 1944.[42] u Beogradu, u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike o proteklim ratnim godinama u gornjem Podrinju. Živjela je u Čajniču, na krajnjem jugoistoku BiH gdje 1941. ima dvije trećine Bošnjaka, trećina Srba, samo je nekoliko Hrvata, činovnika i profesora. Koncem travnja 1941. došlo je nešto hrvatskih vojnika. Ustaški su tabor pokušala utemeljiti trojica Bošnjaka. Ali 10. 5. 1941. Talijani okupiraju grad. Oni hrvatski vojnici odlaze u Goražde. Nikome nisu ništa nažao učinili. Ustaša nema. U općini i kotaru i pod Talijanima vladaju sve do konca 1941. isti predratni Srbi. Mila konstatira kako dotada nije poginuo nijedan Srbin, nijedan Bošnjak.

Ali, mada nikome nije usfalila dlaka s glave, konkretno do 7. 1. 1942. Mila ipak "zna" da su one nesuđene ustaše, pekar Suljo i trgovci Hifzo i Dedo, svi iz Čajniča, načinili spisak od 60 Srba "u cilju ubijanja" - koji je talijanski kapetan pokazivao čajničkim Srbima. Talijani odlaze 7. 1., dolaze četnici, rogatički, goraždanski, fočanski, paljanski. Pravoslavni je Božić. U dva mjeseca ponašaju se krvnički kao u Foči. Mila o njihovom boravku: "Od Srba nije poginuo niko, ali je poginuo *izvestan broj* muslimana." Ona ili beogradski pisar eufemizmom *izvesnog broja* prikriva 326 registriranih žrtava, to je tzv. Prvi pokolj muslimana u tom kraju, uglavnom muškaraca "većih od puške".[43] Mila zna razloge: za njih se, tj. te "izvesne", tvrdilo da su ranije, prvih mjeseci po uspostavi NDH, sudjelovali u pokoljima u Bosni. Ispada da je u općini gdje nije bilo i nema ustaša, bilo mnoštvo cijelih obitelji koje nijednoga pravoslavca u Čajniču *nisu* dirali - ali nekada i negdje drugdje mora biti da *jesu*. Jer su muslimani.

Koncem veljače 1942. četnici odlaze, a u grad dolaze partizani, ostaju do travnja, onda odlaze. Mila: "Za to vreme nije poginuo niko, ni od Srba ni od muslimana".

Opet dolaze Talijani, s njima vlast NDH. Mila bježi u Beograd, jer tada Srbima sviću "teški dani": Hrvati i Talijani djelomično naoružavaju miliciju Bošnjaka iz okolnih sela, uspostavlja se domaća, bošnjačka, civilna vlast; sada je predsjednik općine Bošnjak kao i kotarski predstojnik. Ali Mila zna kako su onda talijanske redovne trupe zajedno s domaćom bošnjačkom milicijom u

[41] Enver Redžić: *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija* - Sarajevo 1987. Dalje: *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*

[42] *Nedićev komesarijat za izbjeglice i preseljenike u Beogradu 5. februara 1944.* (Genocid)

[43] U Arhivu BiH je popis baš tih muslimana ubijenih u razdoblju u mjesecima XII. 1941. i I. 1942. u općini Čajniče s imenima i prezimenima, godinama starosti i drugim podacima (Genocid, Glava VIII, Prilog 5).

okolnim selima "prišle ubijanju srpskog stanovništva", čak žena i djece, i spaljivale im kuće. Iako navodi imena četiriju obitelji sa 34 člana i da su ih ubili baš Talijani, ipak tvrdi da je žrtve denuncirao upravo onaj Hifzo koji je postao predsjednik općine, i da se radilo o "pokolju Srba koje su domaći muslimani izvršili upotrebljavajući kao oruđe talijanske trupe".[44] Mila ne govori da li barem tada Hifzo s moćnog položaja načelnika i njegovi istomišljenici pokušavaju pobiti onih 60 koje su navodno popisali 1941.

Poslije tih ubojstava mjesecima vlada mir. Vratila se u listopadu. Nitko je ne dira. Otada zna samo za ubojstvo dvojice Srba - Vase Zečevića i Novice Đurovića i da se krajem 1942. u okolici Čajniča pojavljuju četnički odredi koji se bore s muslimanskom milicijom. I tako remete taj mir. Ono što ta žena govori u pero, zanimljiva je manifestacija protumuslimanske indoktrinacije srpsko-pravoslavnih ljudi. U njenoj ispovijedi neku ulogu igra i činovnik u beogradskom Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike koji je zabilježio. Stereotipovi njenih optužbi muslimana priprosto su naivni i jednostavni, pa im valjda zato, nažalost, mnogi lako povjeruju. Prvi: oni su zločinci, ako nisu ništa učinili, onda su to namjeravali (*sastavili spisak*); drugi: oni su smrt zaslužili (*izvjestan broj)* jer su ubijali, ako nisu ondje gdje ih svi znaju, negdje sigurno jesu; treći (Talijani kao njihovo oruđe): drugi su ubijali, ali sigurno su ih oni nagovorili, inače ne bi. Vjerojatno je ovakvo izmišljanje opravdanja za bezobzirno uništenje Bošnjaka ili koga drugoga, staro koliko i ljudski rod, ali da mu nema mjesta u pravnim sredinama, ne treba obrazlagati. Cijelim su naraštajima usađivana ovakva shvaćanja o muslimanu, kojem se, makar bio najmiroljubiviji, nipošto i nikada ne smije ništa vjerovati, jer on uvijek smišlja neko zlo, (barem sastavlja kakav opasni spisak) ili ga čini negdje daleko, možda nekoga drugoga nagovara na to. O njemu se uopće ne može reći ništa dobro, uostalom, najbolje je da ga nema.

Da je Mila za one prilike prilično iskrena i vjeruje u ono što govori, vidi se po tome što opisuje jedno kasnije razdoblje kada su u Čajniču vojna vlast domobrani. O njima kaže da su se vrlo dobro ponašali prema Srbima izbjeglicama koji su se vraćali, da za svo vrijeme njihova boravka u Čajniču nije poginuo nitko, a davali su im i novac i životne namirnice. Ne znamo je li ona uočila da je među njima morala biti trećina do polovice Bošnjaka (jer je takav bio sastav domobrana) i je li ovu, s beogradske strane izuzetno rijetku pohvalu, onaj činovnik zapisao zato što o domobranima nije ništa ni znao.

A što se tiče Nijemaca, evo što je zapisano da je Adolf Hitler rekao 1942., o "srpskim ustaničkim pokretima", (22. 6.) dok je večerao sa svojim bliskim suradnicima i generalima:

"Gdje su se smjestili Bugari, koji se razumiju u balkanske prilike, tamo je mir. (To je tada veliki dio Srbije - Z. S.) A i ondje gdje su stacionirane SS divizije, ili policijske trupe čije su energične intervencije nadaleko poznate, uspijeva održavanje javne sigurnosti. Doduše, gdje su njemački obveznici posljednje obrane, stanje je lošije, a gdje Talijani imaju kakva prava, ondje

[44] *Nedićev komesarijat za izbjeglice i preseljenike u Beogradu 5. februara 1944.* (Genocid)

vlada posvemašnji nered. Za njega je to još jedan dokaz onoga što uvijek zastupa, da je rezon u ustaničkim područjima uvijek u obrnutom odnosu s humanošću postupaka."[45]

Poslije sloma iračkoga ustanka, El Huseini se sa suprugom, nekoliko rođaka i suradnika sklonio u Iran. Englezi to saznaju, nastoje ga se domoći, ali imaju posla s iskusnim ilegalcem. Uz pomoć talijanskog diplomata Alberta Mellinija, u posljednji je čas umakao progoniteljima i sklonio se u japansku ambasadu, odakle je obrijane brade, obojene kose i s talijanskim službenim pasošem prošao sve iranske i britanske kontrole: tek je na turskoj granici nešto posumnjao Rus (sovjetska je vojska okupirala pola Irana) u Huseinijev novi pasoš. Zadržali su ga nekoliko sati, ali je ipak prošao do Istanbula, gdje su ga primili u njemačkoj misiji. Odatle je u listopadu 1941. prešao u egzil u Rim. Primali su ga ministri i sam Mussolini; El Huseini mu je nudio svoju organizaciju za zajedničku borbu u zamjenu za deklaraciju kojom se načelno priznaje nezavisnost i suverenost jedne arapske države, imajući u vidu ujedinjenje nekih arapskih zemalja poslije pobjede. Mussolini i ministar vanjskih poslova, grof Ciano, suglasili su se da se objavi odgovarajuća deklaracija, ali pod uvjetom da je odobri i Hitler. To El Huseini neće nikada dočekati.

Mostarski muftija Omer Džabić još je u travnju 1942., poslije tragedije Borča, posjetio generala Lusana, zapovjednika talijanskog 6. armijskoga korpusa u Mostaru - onoga što je od četnika dobio tri perzijska ćilima i dva srebrna pasa - zahtijevao tko zna po koji put da Talijani zaštite muslimane, tražio da mu se omogući posjet El Huseiniju. Lusano obećava da će nešto poduzeti, ali prolaze mjeseci uzaludnog čekanja.

Napokon, 4. 10. 1942. muftija saznaje da može posjetiti Rim i El Huseinija. Džabića prati nekoliko osoba. Ustaška policija ne zna zašto oni putuju, u nekom su spisu nagađanja: idu u posjetu El Huseiniju i Mussoliniju, da opovrgnu glasove koji se šire u Turskoj da Talijani progone muslimane, tražit će oružje za muslimane, autonomiju Bosne i Hercegovine. Redžić ne zna što se u Rimu događalo, o čemu se govorilo i dogovorilo, nije našao "izvore" za "podlogu" "ocjene" putovanja u Rim članova mostarskog Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine," "izvori " koje je našao su "protivrječni", a ništa pobliže nisu mogle saznati ni ustaške vlasti.[46]

Historiograf Rade Petrović je dvije godine poslije Redžića opširno obradio mnoge, osobito talijanske izvore o putu te delegacije u Rim.[47] No nije našao podatke da bi utvrdio što se događalo za njenog boravka u Rimu.

Redžiću su, kao politički podobnoj osobi prve kategorije (što se vidi po podacima koje je objavio o sebi kao i izvorima kojima se služio) da sačini ovu knjigu, bila otvorena vrata svih arhiva, od vojnih do policijskih u Jugoslaviji, kao i kase i kese za putovanja i istraživanja ne samo u zapadno- nego i istočno-njemačkim arhivima mada on nije po struci historičar nego

[45] Henry Picker: *Hitlers Tischgespräche* - München 1968. Dalje: *Tischgespräche*
[46] *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*
[47] *Godišnjak Društva istoričara BiH* - Sarajevo 1987.

germanist. Time je o njemu osobno dovoljno rečeno. Svoj rad je dopunio odgovarajućim ideološkim kvalifikacijama.

Opsežan tekst o 13. SS diviziji koji nikada nije objavljen, napisao je 1961.-62. novinar "Arene" Emanuel Mičković poslije višemjesečnog rada i putovanja po Jugoslaviji.[48] Kada je 1962. Tito održao govor kojim je pokrenuta politička kampanja uklanjanja "negativnih pojava", Mičković se sukobio s generalnim direktorom novinskog kombinata *Vjesnik* Đurom Kladarinom i protupravno bio izbačen iz redakcije. Novinarima, koji su se o tom tekstu raspitivali, bilo je rečeno da je Mičković napravio nesrazmjerno velike troškove na tom poslu i da je rezultat loš. Poslije toga on je osnovao izdavačko poduzeće koje je uspješno poslovalo. Znalo se da su ga primili Tito i Jovanka Broz. Koncem rujna i početkom listopada 1968. zaprijetilo mu je hapšenje zbog navodnog privrednog kriminala, no uspio je policiji ispred nosa pobjeći iz zgrade Sabora SR Hrvatske, u inozemstvo. Tako su zbivanja prikazale zagrebačke novine koje su dosta pisale o tom događaju. Usto se nagađalo koješta o njegovim vezama s najvišim funkcionarima.[49] Neki Mičkovićevi suradnici u poduzeću koje je osnovao bili su također pod istragom, no, koliko nam je poznato, u vrijeme dok nastaje ovaj tekst (1995./99.) Mičković navodno živi u Rimu, a pisac ovih redaka, koji je zajedno kao novinar radio s njim u istoj redakciji, smatra da mnoge okolnosti te afere još nisu poznate javnosti.

Po pričanju Đuke Strelca, foto-reportera koji je najčešće pratio Mičkovića na novinarskim poslovima, pa i na ovom o 13. SS diviziji, radeći slike, on je svoje podatke prikupljao u susretima s najvišim funkcionarima UDB-e BiH i nekim generalima JNA, s kojima je bio u dobrim odnosima zahvalujući i visokim honorarima koje je *Arena* plaćala za njihovu suradnju. Po tadašnjoj navici nekih pisaca temu je pod naslovom *Horda zvana Handžar divizija* obradio s mnoštvom ideoloških kvalifikacija, romansirao, izmišljao dijaloge, širio na razne događaje koje s njom nemaju izravne veze, bilježio koješta aljkavo ne navodeći izvore mnogih podataka - ukratko, tekst je loš, ali sadrži i neke podatke koji su dotad bili posve nepoznati javnosti i strogo tajni. Dobar dio toga materijala u međuvremenu je objavljen ili postao pristupačan i drugim piscima. Ipak, neke Mičkovićeve informacije koriste i suvremeni historiografi. S njegovim ćemo se radom podrobnije upoznati. Bez obzira na to, ne samo *Arena*, nego ni druga uredništva u kombinatu *Vjesnik* u kojem je tada na mjesto direktora bio postavljen Božidar Novak - a i bez njegove suglasnosti to se moglo tiskati - nikada nisu objavila "Hordu". Posjedujemo primjerak u onom obliku u kojem ga je Mičković, koji nije umio pisati na stroju, diktirao tipkačici, dakle bez uobičajene redakture, a kako se vidi po objavljenim radovima historiografa od struke i oni se njime služe.[50] Neki primjerak po svoj prilici posjeduju i znanstvene institucije u Zagrebu.

[48] Emanuel Mičković: *Horda nazvana "Handžar" divizija.* Dalje: Horda
[49] Tadašnji zagrebački tužilac Slobodan Budak u emisiji zagrebačkog *Radia 101* "Scarface" izjavio je 16. 11. 1998. da je Vjekoslav Vidović, predsjednik Okružnog suda 1968. - što je bio jedinstveni slučaj - zatražio od Tita i njegove supruge izjave o nekim Mičkovićevim darovima.
[50] Npr. Z. Dizdar u svojoj studiji o pobuni u Villefrancheu, (u *Časopisu za suvremenu povijest* - Zagreb 1993.), a i Mirko D. Grmek i Lousie L. Lambrichs: *Les revoltes de Villefranche* - Paris 1998.

Mičković je put mostarske delegacije u Rim prilično potanko opisao. Bit će da je o tome čitao neki dokument OZN-e koji ni Redžić ni Petrović nisu našli ili umjeli tražiti (kao ni Mičkovićev rukopis), ili zbog nekog komunistima podobnog delegata nisu htjeli (smjeli) podrobnije opisivati. Po Mičkoviću, muftiju je na putu od Mostara do Dubrovnika oklopnim vlakom pratilo "pet istomišljenika", dok Redžić navodi imena trojice: Ibrahim Fejić, Ahmed Karabeg i Osman Šehić. Ni Petrović nije siguran u sastav; osim ove trojice, piše da je s njima bio još netko nepoznat i neki Osman efendija. Iz Dubrovnika je delegacija odletjela avionom u Rijeku, (što se baš ne čini logičnim), ondje je prenoćila u hotelu "Palma", a iz Rijeke opet odletjela avionom u Rim. Na aerodromu su je dočekali predstavnici talijanske vojske, državnog odjela za okupirane zemlje, savjetnik hrvatskog poslanstva Pavlović i tajnik poslanstva.

Rezidencija delegacije je vila "Collina", preko puta je u malom dvorcu palestinski muftija. Sutradan delegaciju prima Pavelićev poslanik dr. Perić, 19. 10. 1942. su razgovori s El Huseinijem, a sutradan palestinski muftija priređuje prijem za Džabića i njegovu pratnju. Među uzvanicima je i poslanik Perić. Istog dana i general Lusano, koji je u Rim došao zbog Džabića, također priređuje čaj. 24. 10. umjesto ministra vanjskih poslova grofa Ciana, Mostarce prima njegov zamjenik Vittorio Castellani. Delegacija u Rimu boravi do 25., a u Mostar se vraća 30. 10. Petrović opisuje skup od nekoliko desetina osoba na kojemu je delegacija izvijestila o putu gdje su neki prisutni osudili dogovaranje s Talijanima. Mičković tvrdi da su rezultati puta u Rim bili "veoma uspješni":

- El Huseini je obećao da će se založiti kod Talijana da Hercegovinu i Sandžak zajedno s Albanijom stave pod svoj protektorat,
- Talijani će obuzdati četnike da ne napadaju muslimane,
- Talijani će forsirano formirati i naoružati odrede sastavljene od muslimana, koji će se - pod talijanskim zapovjedništvom - boriti protiv NOV. Bit će to formacija koju će Talijani tretirati kao i četnike, u talijanskoj službi nazvane Dobrovoljnom antikomunističkom milicijom (MVAC - *Milizia volontare anticomunista*),
- muftija Džabić je odmah ponudio 10-12 tisuća muslimana za te odrede, ali Talijani su pristali da za početak naoružaju samo 2000.

Mičković još objašnjava da je El Huseini bio nezadovoljan držanjem Talijana, nasamo Džabiću rekao da će se kod Nijemaca založiti za njih, pa piše i to da je 24. 10. El Huseini svom sekretaru Džandaliju rekao da u program rada za Berlin, gdje će otići sredinom studenog zabilježi i "potrebu razgovora o stvaranju snažne muslimanske jedinice pod njemačkom komandom koja bi se borila protiv komunističkih ustanika u svojoj zemlji NDH, a mogla bi poslužiti i za druge ciljeve".[51] Redžić je u pravu kada zaključuje da od toga posjeta muslimani nisu imali neke neposredne koristi i da su svi nastavili svojim putevima, Talijani, njihovi suradnici četnici i bosansko-hercegovački autonomisti.

"Odbor narodnog spasa" osnovan u Sarajevu poslije drugog pogroma u Foči

[51] Emanuel Mičković: *Horda nazvana Handžar divizija*. Dalje: Horda

i Ustikolini, radi aktivno na osnivanju milicija. Traži da njihove predstavnike primi Pavelić. Muhamed Pandža, uza sve aktivnosti još i jedan od osnivača bošnjačke milicije u Goraždu, predvodi delegaciju koja 30. 10. 1942. traži od Pavelića dopuštenje da Hadžiefendić proširi svoju legiju svuda gdje u BiH žive muslimani. Predlagači ne inzistiraju da zapovjednik baš mora biti Hadžiefendić, ali bi svakako željeli Bošnjaka; predlažu i dva druga imena. Ustaški Poglavnik izvrdava kako to ne može dopustiti on, nego samo Nijemci, pa goste upućuje na tu adresu.

Promemoriju (predstavku) u tome smislu Pandža onda zadnjih dana 1942. predaje u Slavonskom Brodu generalu Lütersu, zapovjedniku njemačkih trupa u NDH, koji mora poštivati formalni suverenitet savezničke države. Osim svojoj Vrhovnoj komandi - gdje imaju važnijih briga - taj papir morao je poslati i generalu Glaiseu, njemačkom vojnom opunomoćeniku u Hrvatskoj, ciničnom i razočaranom nacistu koji za to ne mari i kojega ćemo još upoznati, dakako i njemačkom poslaniku u Zagrebu. U Wehrmachtu se time nitko neće baviti.

Ali ti generali i diplomati imaju rivale koji ne samo da znaju za nevolje Bošnjaka, nego ih i trebaju, a imaju i volje da ih naoružaju i načine im vojsku, pa i omoguće neku autonomiju. Njihov je vođa Heinrich Himmler.

Prva balkanska SS divizija

U njemačkoj vojsci drugog svjetskog rata divizija je najmanji trupni sastav raznih rodova radi samostalnog djelovanja pod zapovjedništvom komandanta divizije i njegova štaba. Standardna pješačka divizija ima općenito tri pješačke regimente (u svakoj tri bataljona), izviđačku četu, regimentu lakših topova ili haubica sa po tri diviziona, divizion teških, protutenkovski odred, pionirski bataljon, četu za vezu kao i službe za opskrbu, administraciju, sanitet, veterinare, policiju i vojnu poštu.[52]

I novi komandant SS divizije *Nord* na granici SSSR, onaj Demelhuber, što je uspio samo zaključiti da mu ona nije spremna za borbu, našao se 22. 6. 1941. u ratu s Crvenom armijom u stjenovitoj arktičkoj tundri bez staze i puta, zemlji mnoštva potoka, brzaca, jezera i vodopada, ljetnih močvara, zimskih snjegova i studeni do minus 40 i 50 stupnjeva. Svoje vojnike šalje u finsko seoce Salla 1940. odstupljeno SSSR-u: oko njega iskopani položaji, rovovi, bunkeri, skloništa. U njima iskusni crvenoarmejci, koji su prije 15 mjeseci bili završili jedan rat s Fincima na istom prostoru. Neki *Uphoff* je ranjen u prvim danima:

" Naša je četa izgubila komandira, kapetana Herolda, potom nas je vodio neki desetar i jedva smo se izvukli uz velike gubitke. Vlastiti avioni, a i topovi, tukli su po nama. Susjedne su se čete povukle i ostavile nas same! Samo se 28 ljudi vratilo neozlijeđeno iz toga napada - mene je metak pogodio u desnu natkoljenicu, krvario sam beskrajno."[53]

Rezultat "vatrenog krštenja" SS divizije *Nord* kada je u sedam dana bilo

[52] J. Piekalkiewicz: *Stalingrad* - München 1981.
[53] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

ponegdje i paničnog povlačenja: izginulih ili nestalih 261, ranjenih 307.

Ruoff, nesuđeni prvi operativni oficir, smijenjen poslije svoga izvještaja Dietlu i poslan na drugo bojište, opet je 6. 8. 1941. pozvan Jüttneru, šefu štaba Waffen SS. Taj inače zapovijeda Waffen SS formacijama u pozadini kojima Wehrmacht ne daje ratne zadatke. Dočekuje ga riječima: "Smjesta opet idete za operativca u diviziju *Nord*. Gore je bila katastrofa. Sredite to." - "Smatrao sam besmislenim " - mislio je *Ruoff* - "da ga podsjećam na svoja nastojanja da se izbjegne katastrofa (...)" U razgovoru saznaje da je Himmler ogorčen, kako nijednoga SS Führera više ne želi vidjeti živa. Naprotiv, Hitler je to mirnije primio i kazao da se to može dogoditi svakoj trupi koja prvi put pođe u borbu. On misli da su mu prešutjeli pobliže okolnosti i uzroke.[54]

I u daljnjim borbama imala je divizija *Nord* velike gubitke: od 1. 7. do 20. 9. poginulo je 32 SS Führera i 660 Unterführera i vojnika, 70 Führera i 1700 Unterführera i vojnika je bilo ranjeno ili oboljelo. Tako je i nastavljeno, a tek poslije teških bojeva u proljeće 1942. divizija *Nord* je 17. 6. nazvana *gorskom* i u tom smislu reorganizirana. Njene su postrojbe djelomično poslane na izobrazbu u Wildflecken, u nju su uključeni i veliki kontingenti pripadnika njemačke nacionalnosti iz drugih zemalja (Volksdeutschera, za razliku od Nijemaca iz Reicha). Nominalno je trebala imati 20.000 ljudi.

I prva je SS divizija, *Das Reich* sastavljena od prve tri regimente *Verfügungstruppe* i pored onako kvalitetne izobrazbe, dala veliki danak u krvi kod Borodina, sto kilometra ispred Moskve, gdje se 1812. s Rusima tukao Napoleon. Proboj položaja 32. sibirske streljačke divizije i otvaranje puta prema Moskvi skupo je platila toliko visokim gubicima, da se njena treća regimenta morala rasformirati, a ostatak ljudstva raspodijeliti u preostale *Deutschland* i *Der Führer*. Teško je ranjen i Hausser.[55]

Opsežnu militarizaciju Waffen SS ne prati profesionalizacija.

Roland Kaltenegger smatra da Himmlerove ambicije još uvijek nisu bile zasićene, kada mu je uspjelo Treći Reich prefunkcionirati iz SA-države u SS-državu, težio je priznanju da je vojskovođa. Prvi mu je korak bio zaokret od SA na SS. Drugi preobražaj SS Verfügungstruppe u Waffen SS. Ali time još nije bio zadovoljan, jer je za vrijeme mirnih i ratnih godina od 1935. do 1945. Wehrmachtu uspjelo, uprkos raznim teškoćama, formirati gorsku trupu udarne snage s konačno 11 divizija. Što je dulje trajao drugi svjetski rat, i što su gorske divizije Wehrmachta uspješnije operirale na bojištima u Poljskoj i Francuskoj, u Skandinaviji i na Balkanu, tim je više Himmler bio opsjednut nezasitnom čežnjom za vlastitom gorskom trupom u okvirima Waffen SS.[56]

Rolf Michaelis opisuje kako su tijekom vojnog pohoda na Jugoslaviju 1941. njemačke trupe nailazile kroz područja gdje su živjeli Volksdeutscheri. Događalo se da su se tamošnji ljudi spontano i dragovoljno javljali u vojsku.[57]

[54] Ibid.
[55] Paul Carell: *Unternehmen Barbarossa,* Berlin West 1963.
[56] Roland Kaltenegger: *Die Gebirgstruppe der Waffen SS 1941-1945* - Wölfersheim - Berstadt - 1994. Dalje: *Die Gebirgstruppe der Waffen SS*
[57] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

Osim manjih grupa koje su čak djelomično i avanturističkim putevima stizali do njemačkih postrojbi, masa Volksdeutschera nije isprva zbog svoga državljanstva primana u njemačke oružane snage. Ustanak je natjerao i Volksdeutschere da osnivaju svoje milicije. Franz Zauner bio je među njima. U Zagrebu je njihova mala skupina uniformirana, naoružana i poslije šest tjedana izobrazbe otišla u Prnjavor (njemački Schutzberg), da brani tamošnje Nijemce. Sve dugotrajniji rat, kao i nužda osiguranja zaposjednutoga prostora, dovela je uz ostalo i do razmišljanja da se i Volksdeutscheri mobiliziraju. Partizanski pokret, piše R. Michaelis, koji je osobito u ex Jugoslaviji kontinuirano rastao, potaknuo je formiranje trupe Volksdeutschera s Balkana radi suzbijanja partizana. Probleme državljanstva SS vođa Reicha riješio je stavljanjem na snagu neke odluke o ratu u Tirolu iz 1872. Time je srpski Banat proglašen područjem njemačke suverenosti, pa su tako tamošnji Volksdeutscheri mogli biti regrutirani. Time su spali u nadležnost SS i mogu samo u SS, a nikako u Wehrmacht. U Banatu se tada dobrovoljno javila u njemačku vojsku samo koja tisuća ljudi. Ali Himmler im uvodi vojnu obavezu od 17. do 50. godine a samo su posve nesposobni oslobođeni. Pa ipak je divizija službeno nazvana "dobrovoljačkom".

Poput Banaćana, u Waffen SS ušli su, što milom, što prinudno i mnogi Nijemci iz okupiranih zemalja pa i čitave njihove organizacije i formacije. I te inozemne divizije nazivane su "dobrovoljačkim" iako one to nisu bile u potpunosti. U Waffen SS je 1940. godine bilo oko 40.000, 1941., - 150.000, a 1944. će ih biti oko 600.000 ljudi. Od 260.000 pripadnika Općeg SS, 170.000 je mobilizirano tijekom rata, a od te mase samo ih je 36.000 dospjelo u Waffen SS. Ostali su bili neophodni na drugim mjestima, (*unabkömlich*), prestarjeli, u policijskim ili javnim službama. Ukupno će se u Waffen SS naći oko 350.000 nenjemačkih pripadnika. Uz 500.000 Nijemaca iz Reicha i Sudeta te Austrijanaca, sačinjavat će svojevrsnu nadnacionalnu vojsku u kojoj vladaju prusko-njemačke vojne doktrine.[58]

Himmler 13. 1. 1942. zapovijeda generalmajoru SS Arturu Phlepsu da od pripadnika njemačke nacije u Banatu formira "balkansku" SS diviziju. Njen uzor, pješačka divizija Wehrmachta, treba imati 16.000 do 20.000 ljudi. Gorske imaju sličnu strukturu i brojno stanje, ali dvije umjesto tri regimente vojnika koje Nijemci nazivaju "Gorskim lovcima" (Gebirgsjäger), sa više, po četiri pa i pet bataljona.

Phleps, Nijemac iz Erdelja, bio je u Austro-Ugarskoj profesionalni vojnik koji je službovao po mnogim mjestima, uz ostalo od 1911. kao kapetan u štabu korpusa u Sarajevu, zadužen za mobilizaciju u BiH. Čini se da je Bosnu i Hercegovinu poznavao "kao svoj džep": o njemu se može pročitati i ovo: "(...) u bezbrojnim putovanjima dolinama i klancima, po krševitim vrhovima i kroz prašume, upoznao je jedan prostor koji će mu uvijek iznova stvarati teškoće, osobito u logistici - prostor čije će mu poznavanje poslije, kao komandantu

[58] *Die Armee der geächteten*

korpusa i divizije biti od goleme koristi".[59] Phleps je u prvom svjetskom ratu vojevao u Srbiji, na Karpatima, u Italiji. Kad se raspala Austro-Ugarska, on je u Erdelju, koji je pripao Rumunjskoj pod imenom Transilvanija, nastavio vojničku karijeru u rumunjskoj vojsci, dotjerao do komandanta planinske brigade i korpusa. Isti biograf tvrdi da je onda morao dati ostavku zbog nekog incidenta u društvu kralja. Godine 1941. dopušteno mu je da ode u njemačku vojsku i pristupi Waffen SS gdje su mu priznali samo čin Standartenführera (Staf.) i poslali ga na sovjetski front u SS diviziju "Wiking", gdje mu nije bilo ispod časti zapovijedati regimentom. Ondje se istakao, ali i nešto sukobio sa Steinerom.

Za formiranje nove divizije, nije dobio dovoljno Führera ni Unterführera - rečeno mu je neka se sam snađe i pokupi stare znance iz bivše austro-ugarske vojske. Dodijeljeno mu je veoma malo starješina. Danima je jedan Unterführer zapovijedao sa po 400-450 ljudi. 1. 4. 1942. divizija je nazvana *Prinz Eugen.* Tek u ljeto 1942. stiglo je nešto starješina iz drugih SS divizija. U historiji divizije koja je objavljena u redakciji njenoga posljednjeg komandanta *Otta Kumma,* čitamo: "Pritom premještaj u div. *Prinz Eugen* u ono vrijeme pripadnici matičnih SS divizija nipošto ne shvaćaju kao počast! U školi buntovnim pitomcima prijete premještajem u *Prinz Eugen* kao kaznom (...) Vanjska slika divizije nipošto nije nalikovala nekoj eliti."

Jedan od njenih starješina, neki *Helleis* piše: "Divizija se 90 posto sastojala od nedobrovoljaca i isprva je bila veliki svinjac. Često sam govorio: 'Ovo je najveći svinjac svih vremena!' I to nitko nije zamjeravao, jer sam ja podunavski Nijemac - neki bi se Reichsdeutscher morao decentnije izražavati. Ali od banatskih seljačina ne mogu se preko noći istesati pruski paradni konji; pa ni od svinjca elitna divizija! Nisam smatrao da je to moguće." Hstuf. *Krombholz,* piše o završetku svog školovanja u SS: "Posljednjih dana živo nas nagovaraju da se javljamo u SS diviziju *Prinz Eugen.* Sve je zamamno, samo nešto iritira gospodu mlade starješine: mule!" [60]

Ta životinja, nastala križanjima magarca i kobile, neplodna kao i mazga, (nastaje križanjem konja i magarice) po izgledu je slična konju, a po obraslosti repa, glasu i ušima magarcu. U mnogim su se ratovima i prilikama pokazale bolje od konja, pogotovo u brdima i planinama. I Amerikanci su sa svojom motoriziranom vojskom u drugom svjetskom ratu na japanskom frontu i drugim bojištima imali u planinskim i transportnim jedinicama oko 30.000 mazgi. Bitno ne lošije mehanizirana britanska vojska na europskom i burmanskom ratištu, ukupno je imala oko 65.000 mula. Da su te životinje, uz konje, ne samo prikladne, nego i neophodne za rat po planinama, pogotovo na Balkanu, bilo je jasno i SS-ovcima, ali onima koji su se ipak odlučili za diviziju *Prinz Eugen* drugovi su za rastanak ispjevali pjesmu-rugalicu u kojoj je nazivaju "mulskom".

Borbena jedinica u planinskom ratovanju je bataljon, zbog toga su bataljoni

[59] O. Kumm: *Vorwärts Prinz Eugen!* - Geschichte der 7. SS Freiwilligen- Gebirgs-Division 'Prinz Eugen" - Osnabrück 1978. Dalje: *Vorwärts Prinz Eugen*
[60] Ibid.

ojačani: svaki ima tri lovačke čete, mitraljesku četu, tešku četu (pionirski vod, vod protutenkovskih topova, vod pješačkih topova, vod minobacača) izviđačku četu i u njoj vod alpinista. Izviđačka četa je predviđena za izviđanje i osiguranje bokova i obično prepuštena sama sebi. Njenom vođenju i efikasnosti postavljaju se osobito visoki zahtjevi.

Dani protječu u regrutiranju, raspoređivanju, odijevanju, opremanju. U Vršcu, Beloj Crkvi, Kikindi, Bečkereku (taj su grad Srbi poslije 1918. nazvali Petrogradom, po kralju Petru, zatim su ga komunisti preimenovali u Zrenjanin), Pančevu, razmještaju se regimente, tenkovski bataljon sa zastarjelim trofejnim *Renaultima 18,* konjanički eskadron, sanitet, veterinari, komora, u Pančevu pioniri, vezisti i lovački odred štaba divizije.

Za razliku od Demelhubera, Phleps ima vremena za valjanu izobrazbu. U pješčari, na jugozapadnom vrhu Banata, pogodno je tlo za bojno gađanje. Cijelo ljeto prolazi u intenzivnom radu. Početkom jeseni divizija se razmješta po jugozapadnoj Srbiji. "Komunistički i nacionalistički ustanci su već bili krvavo ugušeni, osobito su bili stradali Kragujevac, Kraljevo, Šabac i Kruševac, pa ondje vlada relativan mir", piše u povijesti divizije.[61]

Četnici su se sporazumijevali da neće napadati Nijemce, razbijeni komunisti su poslije propasti "Užičke republike" odstupili u Sandžak i u talijansku okupacijsku zonu. SS divizija se razmješta u Kraljevo, Užice, Ivanjicu, Čačak, Rašku, Mitrovicu i Novi Pazar. Prostor između Raške i Novog Pazara je neuralgičan; tuda su četnici iz Srbije kretali na Sandžak. Sada oko Novog Pazara i Raške, gdje ima brda i planina svake vrste počinje prava borbena obuka nove divizije.

Onima koji nisu bili upoznati s bivšom Jugoslavijom, mnogo je toga bilo drugačije nego prije; nema više desnoga ni lijevoga susjeda kao u ruskim prostranstvima, na Balkanu je sve otvoreno, bokovi i pozadina, protivniku se nadaj sa svake strane, svaki pokret trupe valja osiguravati da se izbjegnu zasjede i napadi. Udobni se putovi u dolinama prepuštaju komori, borbene jedinice idu na planinu, uz brdo, niz brdo, neumorno, od jutra do večeri, - a i noću. Teški su to napori za svakoga, a kamoli ne za banatskoga Nijemca. Poslije rata njeni će pripadnici biti optuženi da su tada na planinama Kopaonik i Goč zajedno s Bugarima listopada 1942. u jednoj akciji pobili mnoge ljude i spalili kuće u nekim selima, osobito u Krivoj Reci.

Kummova povijest divizije o četnicima piše da su im disciplina i naoružanje relativno dobri, ali su u odnosu na druge jugoslavenske nacionalne skupine neuračunljivi, zbog čega često napadaju hrvatska sela i muslimanske žene. Tihi su im prijatelji Englezi i - njihove radio-stanice. Na volovskim kolima ili jašući na konjima ponekad prelaze na druga područja, većinom nesmetano, jer ih SS-ovci puštaju neka prolaze i na dugi rok ih žele pridobiti kao suborce protiv komunizma. Nisu prijatelji, a ni neprijatelji, situacije se ponekad izmjenjuju.[62]

Od 15. do 18. 10. 1942. SS diviziju obilazi Himmler. Kumm piše da je bio oduševljen, mada je on to jedva umio valjano ocijeniti. Krajem studenog 1942.

[61] Ibid.
[62] Ibid.

Phleps obilazi postrojbe SS divizije "Prinz Eugen" koje su ostale u Banatu: dopunski bataljon, protuoklopni divizion, dio topnika, protuzrakoplovce. Susreće se i s vođom njemačke nacionalne zajednice dr. Jankom Seppom. I čuje svašta!

Saznaje za veliko nezadovoljstvo zbog toga što neke njegove potčinjene starješine neljudski izobličavaju vojničke tradicije. Kumm: "Neki časnici, Nijemci iz Reicha, nikako ne shvaćaju mentalitet Banaćana: to su prekrasni ljudi i vojnici, ali posve nevojničkoga držanja i nastupa, drukčije misle i govore - u staropruskom smislu. To se mora uvažiti! Phlepps stalno iznova razgovara sa starješinama o odnosu i postupanju s ljudima.[63]

Kumm je potekao iz Verfügungstruppe; može biti da opisuje istinsku Phlepsovu brigu za ljude, ali i to da bi istakao razliku između Phlepsa i nekoga drugoga - neimenovanog. Dio starješinskog kadra koji je Phleps okupio, služi se tradicionalnim pruskim disciplineranjem vojnika. Steinerovom principu: što više sporta, a što manje besmislene dresure - tu nema ni traga. Što je posrijedi, može shvatiti samo onaj tko je prošao ono što se zove kasarnski dril, osobito u njemačkoj vojsci i u SS-u. Veoma su ilustrativna ponešto romansirana sjećanja *Valentina Mikule*, njemačkoga pilota[64] koji je prvo prošao obaveznu pješačku izobrazbu, vježbe koje su njemački dočasnici općenito pa i u SS-u nazivali "kroćenjem unutrašnje svinje" u čovjeku.

Kako to čine, opisuje Mikula:

"Dvanaest momaka dočasnika Braunera stoje i slušaju objašnjenja:

'Na komandu *Achtung!* (Pozor) vojnik se smjesta okreće onome tko zapovijeda. Treba da se trgne i stane mirno. Poslije *Achtung!* ne smije se mrdnuti ni dlačica, pa makar odjeknuo u najluđem položaju!

'Što se sada pravilno kaže?' Dočasnik urla iz daleka.

'Jasno, gos'n dočasniče', dahću.

Brauner stavlja ruku na uho:

'Ponovite!'

'Jaaaaasnoo, gos'n dočasniče!'- čulo se graktanje od garaže.

To 'jasno' nije bilo jedinstveno.

'Gle, pa vi niste složni. Najradije biste se posvađali, zar ne, pa vidim ja to. Bikovi, na vježbalištu bi načinili lom, umjesto da izvršavate naređenja'. I već uzdignuti palac, kao nekada u cara Nerona u areni pokazuje na dolje, što doslovno prevedeno znači: 'Stisnite, gospodo, stisnite, ali revnosno.' Pri tom stiskanju ide se u čučanj toliko nisko da stražnjica umalo ne dodiruje pete, ali samo umalo, jer tik pred željenim odmorskim položajem tijelo treba opet lagano podizati uvis. Puška se ispruženih ruku drži podaleko od prsa. Tempo ovih čučnjeva određuje palac dočasnika, a kraj čisti slučaj. Čučanj i nije tako strašan, ali držanje puške ispruženim rukama poslije nekog vremena postaje nepodnošljivo. I tek onda, kada jedna ruka klone i puška se nakrivi, počinje frka.

' Što druškane, valjda ne biste pucaljku zavaljali u blato, dižite se i čvrsto stisnite pušku da se ne prevalite, tako, i ne zaboravite istisnuti jedno godište.

[63] Ibid.

[64] Valentin Mikula: *Stuka* - Klagenfurt – 1965.

Pa vi se baš odmarate. Na posao, pokažite da su u vas kosti od muškarca.'

Jedno godište je trideset i devet čučnjeva, bila je godina 1939. Obično bi do tada već bilo istisnuto pedeset do šezdeset čučnjeva, jedva se držiš na nogama, i onda pada komanda istiskivanja jednoga godišta. Pri godištu valja glasno i složno brojiti.

'1901, 1902, 1903, 1904'. Do 1930. ide dosta dobro, odjednom se počinje nesložno brojiti. 'Što je, opet lom u jedinici hijena? Šapćali ste od 1914. do 1918. kao da uspavljujete Francuze. Tada ste vi, žabice-praskalice ugledali svjetlo dana. I ako se sada zbog toga stidite, onda ću vam to još jednom uvažiti. Lezi, diž'se, trkom, trkom, lezi, diž' se, trkom, trkom, lezi, diž' se. Achtung! Na lijevo krug, trkom, trkom, lezi. Jadno krdo svinja, vama treba bitno više vatre pod guzicu, kako se kreće ova majmunska banda, pa ženska omladina je spram vas prava elitna trupa. Za tjelesno opuštanje uključite nekoliko sklekova.'

Ležeći na trbuhu uspravljaš pušku, držiš je ravno u rukama, podupireš laktovima. Slijedi trbušna vaga. Istovremeni trzaj nogu i ruku u vis, sve više. Snage su još i prije toga iscrpljene u natjeravanju koje traje satima.

'Na zemljištu vježbališta leže ovi debeli hrtovi, nada Njemačke. Nećete više, je li? Diž' se, marš, marš, Achtung! Što ste uspuhali, hoćete li me prevrnuti dahom, ili to iz vas izbija gnjev, ha?' Umio se zbilja prostački ceriti, osjećalo se kako njegovi bijeli zubi glođu mišiće koji već otkazuju poslušnost. 'Da, da, baš ste srditi, uskuhali su se momci, a unutrašnja svinja slavi lude orgije ustanka.'

Čelična je kaciga odmaknuta u stranu, odjeća u posvemašnjem neredu, pluća kao da će iskočiti iz grla, znoj curi u mlazevima niz lice i tijelo i posred toga je dočasnik Brauner koji se opija prizorom ovih klecavih atleta i njihovim slomljenim otporom.

'Kako vi zapravo shvaćate moje komande? Vrtite se okolo kao stare žene, ali naučit ću ja ove sakate patke kako se korača.' Ruke je držao kao dva suvišna predmeta ukrštena na leđima, naginjao se pri izljevu gnjeva koji je više gluma nego stvarnost i pritom se ponašao kao da će skočiti na ovu gomilicu vojničke nesreće (...)"

Opisujući ovakve i mnoge druge vježbe do iscrpljenosti, *Mikula* zaključuje: "Tako je to bilo satima i svakog dana. Komanda, pa protukomanda, ono što je jednom ispravno, drugi je put posve krivo. Smisao ovih komandi je sporedan, trebalo je umrtviti vlastitu volju, svakom vojniku ucijepiti slijepu poslušnost sve dok mu se ne slomije njegovo vlastito razmišljanje."

U potvrdu, da se ponegdje postupalo i gore, evo jednog svjedočanstva iz materijala s frankfurtskog procesa[65] nekoga neimenovanoga Nijemca i SS-ovca o tome koliko je i SS-ovsko "otvrdnjavanje" ponegdje prelazilo u ponižavanja i neljudskost:

"Ovo je bila posebna metoda ponižavanja: kadgod bi nekome pri umetanju u pušku koji metak slučajno pao na zemlju, morao bi ga podići ustima. Stalno sam sebi govorio: ja to neću učiniti. Neka urade sa mnom štogod hoće - ja neću

[65] *Die SS - Das Herrschaftinstrument*

metke dizati za zemlje ustima, nego samo rukom. Usto ću pomno paziti da ne izazovem ovakvu situaciju, nego učiniti sve što mogu da mi metak ne ispadne. Ali onda mi se to ipak dogodilo. U takvim situacijama nema komande, nego Unterführer pokaže palcem na dolje - ja sam se sageo i metak podigao rukom. Skočio je prema meni kao što zvijer skače na plijen. Primakao je lice posve do mojega toliko da između moga i njegova nosa nije bilo više od dva milimetra, pa se i razvikao koliko je god mogao. Ja dabome ništa ne razumijem, glas mu se lomi u urliku. Na kraju još samo razabirem viku: 'Jeste li zaboravili što morate raditi?' Kad se izvikao, predao me zamjeniku. Taj sa mnom deset minuta izvodi 'kazališnu predstavu'. Dugo je to vrijeme, pritom ne prestaješ trčati. Sve je to još začinjeno svim poznatim i prokušanim 'dodacima'. Poslije takve predstave možeš iscijediti košulju (...)" Taj je nesretnik još dva puta rukom, umjesto ustima, dizao metak, koji je morao baciti na zemlju. Unterführer ga je, sav rumen od od gnjeva, zbog toga toliko ponižavao i gonio u puzanje, trčanje i čučnjeve s puškom u rukama, dok se nije rasplakao, što je starješinu gotovo razbjesnilo. Kaznio ga je sa sedam dana čišćenja zahoda i na kraju ipak natjerao da ustima digne metak sa zemlje.

Krajnji smisao ovakve vojne izobrazbe je da se vojnik više boji svoga starješine nego neprijatelja, a u Nizozemskoj nazvane *dril*, gdje je vojska u davna vremena izvodila besprijekorne egzercire, a tako je i sada nazivaju Nijemci i Englezi. Podrazumijeva mehaničko i surovo uvježbavanje u postrojavanju, popraćeno uvredama i ponižavanjima a osobito u upotrebi oružja kako bi se vojnik uvježbao do automatizma, učvrstila disciplina i povećala fizička kondicija. Često se opravdava izrekom "što više znoja, manje krvi", ali i izobličava tako da nalikuje dresuri životinja.

U ljeto 1943., na Ilidži, tadašnjoj daljoj periferiji Sarajeva, neki je dočasnik ("Spiess" = ražanj, bio je naziv u vojničkom žargonu) Wehrmachta iznenada obišao prostorije svojih vojnika koji su bili smješteni po okolnim privatnim kućama, a onda ih postrojio u velikom parku u kojem je za Kraljevine Jugoslavije bio Zoološki vrt (životinje su pobijene u travnju 1941. kad je izbio rat). Zaključio je da su se razlijenili i raspustili, i počeo s onim "lezi, diž' se, trkom naprijed, itd.". Rijetki prolaznici i djeca zaustavljali su se i gledali. Što se više svijeta okupljalo, "Spiess" je bivao okrutniji, zapovjedio je vojnicima da nataknu plinske maske na glave koje su njemački vojnici uvijek vješali preko ramena kadgod bi nosili pušku i nož, pa ih ne samo nastavio nagoniti, nego im pri kraju zapovjedio da tako - pjevaju! Mumljanje s maskama na licu uznojenih i iscrpljenih ljudi poslije se dugo prepričavalo.[66]

Po pričama tih vojnika svojim kućedomaćinima, uzrok "Spiessova" gnjeva bila su dva-tri slučaja nemara, kao što je neočišćena puška, nedostatak četkice za zube, neuredno složena oprema. Nije ni pomislio da samo krivce izvede na vježbu; kolektivno kažnjavanje bilo je usađeno u svijest tih ljudi kao najbolja odgojno-kaznena metoda. U vojnoj literaturi i u najnovije doba dril se još

[66] Uspomena iz autorova dječaštva

opravdava kao forma izobrazbe, ali sve se više pokazuje da se visoka kvaliteta postiže upravo protivnim metodama.

Treba dodati da su Phlepsovi SS-ovci potjecali iz ratničkih obitelji. Banat je pripao Austro-Ugarskoj poslije rata s Osmanlijama (1716.-1718.) kada je princ Eugen poslije pobjede kod Petrovaradina osvojio Temišvar i Beograd. Da bi se opustjela zemlja naselila i utvrdila, trebalo je imati dovoljno jaku vojsku i razvijenu privredu da pridonese njenom uzdržavanju. Carica Marija Terezija je onda jednim ukazom odredila da se doseljenicima dodijeli zemlje koliko mogu obrađivati, oslobodila ih svih kmetskih obaveza, ali im uvela doživotnu vojnu, dala druge olakšice i vjersku slobodu. Banat su naselili Nijemci ponajviše iz Švapske, koji su se spuštali niz Dunav i stoljetnim marljivim radom, prvenstveno krčenjem vrbika i rakita, gradnjom nasipa i isušivanjem močvara, preobrazili u žitnicu kasnije Kraljevine Jugoslavije. Više njihovih naraštaja živjelo je u uvjetima vojne krajine; tako su stekli naslijeđene predodžbe o vojevanju.[67] Iživljavanja mučitelja slična opisanim, morala su u njima pobuditi negodovanje.

"Sandžaklije se moraju klati"

Krajem studenog i početkom prosinca 1942. godine, u Šahovićima, nedaleko od Bijelog Polja, u talijanskoj zoni, održava se "Konferencija intelektualne omladine"- četničkih intelektualaca iz Crne Gore i Sandžaka. Izaslanik Draže Mihailovića je Zaharije Ostojić, načelnik štaba, "čika Branko", koljač Fočaka. Konferencija usvaja politički program u kojem stoji: "Na teritoriji buduće države živjet će samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti." U osnovi ništa novo, samo do istrebljenja potenciran odnos prema "neslavenima".[68]

Na sam katolički i evangelički Božić, 25. 12. 1942. spustio se padobranom na planinu Sinjajevinu u Crnoj Gori britanski pukovnik *C.W. Bailey* i uputio Draži Mihailoviću. Našao ga je "udobno smještenog", kako je sam zapisao, u njegovom štabu iznad sela Gornja Lipova, desetak kilometara od Kolašina.

Posjet je bio mjesecima ranije najavljen kao dolazak pukovnika koji govori srpski, a poznaje ga i kralj.

"Kao preporuku " - izjavit će o tome C. W. Bailey poslije rata - "nosio sam pisma ministra vanjskih poslova i vrhovnog zapovjednika za Srednji istok, u kojima je D. Mihailović upozoren na činjenicu da je u njegovu vlastitu interesu da što prije dade najveći mogući doprinos ratnom naporu." Usto je ponio iz Kaira neslužbene preporuke nekih Mihailovićevih "osobnih prijatelja i kolega oficira".[69] Tako su se uz Mihailovića našla već četiri britanska časnika plus radio-telegrafist - cijela vojna misija.

[67] Nikolaus v. Preradovich: *Des Kaisers Grenzer* - Wien - Zürich - München 1970.
[68] Radoje Pajović, izvod iz *Pokolj muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943.* (Genocid)
[69] Bailey je od 1928. sve do 1941. radio u Trepči gdje su ga Srbi prozvali "Bil Beli". Jedan je od glavnih u tajnoj službi SOE. *(Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca)*

Četnički komandanti čiji su masovni zločini 1942. i 1943. bitno pridonijeli opredjeljivanju Bošnjaka za pristupanje SS diviziji: Draža Mihailović, "ministar vojni", s književnikom D. Vasićem (gore desno) i major Pavle Đurišić, komandant Limsko - sandžačkih odreda (gore lijevo), istrebitelj 33 muslimanska sela. • Dolje: Zaharije Ostojić, "čika Branko" načelnik Vrhovne komande koji je napisao: "Sandžaklije treba klati", na slici desno od njega je pukovnik Bailey, zvan "Bil Beli", šef britanske vojne misije kod četnika.

C. W. Bailey piše i to kako mu se domaćin veoma obradovao. Po onome što je Britanac poslije rata pisao i govorio, neki zaključuju da je bio poslan s glavnim zadatkom da četničkog vođu i talijanskog saveznika napokon pokrene u ratne akcije. Ovaj tome nije nimalo sklon, morao bi Talijanima pomoći u borbi protiv partizana, već teče mobilizacija četnika po Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji, koji od Talijana traže i dobivaju "obuće, oružja, hrane i prijevoz", kako stoji u nekoj četničkoj depeši.[70] U Kolašinu ih je već na tisuće. To su pripreme po planovima *Weiss* - njemačko-talijanske "Četvrte ofenzive" na partizane. Ali ne samo radi toga.

Koji dan poslije Baileyeva dolaska, opet se u Šahovićima sastaju četnički komandanti na konferenciju i razrađuju plan kako da sada, kada su se zahvaljujući Talijanima okupili, domogli još opreme i oružja, unište Bošnjake na području kotareva Bijelo Polje, Sjenica, Pljevlje, Čajniče i Foča. Shvaćaju da nisu dovoljno jaki za operaciju takvih razmjera, pa će djelovati u etapama.

Major *Pavle Đurišić,* komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, po slavnoj njegoševskoj tradiciji da se za Božić kolju muslimani, sprema prvo "*na badnji dan* (6. 1.) kaznenu ekspediciju po desnoj obali Lima" kako stoji u jednoj Mihailovićevoj poruci.[71] Od prikupljene vojske za Hercegovinu, dobit će još 600 ljudi za spaljivanje muslimanskih sela u kotaru Bijelo Polje, na toj desnoj obali, gdje ima neke milicije. To bi trebalo trajati za 3-4 dana. Na lijevoj su obali Bošnjake već pobili ili protjerali gdjegod su mogli.

Pridjev "kaznena" sugerira da je posrijedi odmazda za neke zločine. O tome ne može biti ni govora, posrijedi je četničko korištenje opće četničke mobilizacije protiv partizana za usputno i "preventivno" etničko čišćenje: 1. 1. 1943. primljen je u Mihailovićevu štabu Ostojićev radiogram: "Pitanje muslimana moramo rješavati na razne načine u raznim krajevima. *Sandžaklije se moraju klati,* jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator."[72]

U napad polazi više od 3000 četnika (Pribojska, Mileševska, Pljevaljska Fočanska, Čajnička i Durmitorska brigada). Kao rezultat "borbe" koja je počela točno na pravoslavni Badnjak 1943. i trajala preko Božića kada se pravoslavci "mirbože" (od riječ mir i Bog) i čestitaju "Hristos se rodi!" (Odgovor: "Vaistinu se rodi!") umiru pod njihovim noževima stotine muškaraca, žena i djece. Đurišić javlja: "Potpuno su uništena slijedeća muslimanska sela: Voljevac, Gubovača, Radijelja, Ušanovići - i tako se popis nastavlja dalje - sve do Sipanja i Ličine pa konstatira: "*Ukupno 33 sela.*"[73] "Potpuno uništeno" znači opljačkano i spaljeno, stanovništvo pobijeno ili protjerano.

Nema nijednog fašističkog komandanta njegova ranga u drugom svjetskom ratu koji se može mjeriti s tim rekordom Pavla Đurišića po planu Zaharija Ostojića.

---

[70] Genocid

[71] *Izvod iz knjige poslatih depeša štaba Draže Mihailovića* (Ibid.)

[72] *Izvod iz knjige primljenih depeša štaba Draže Mihailovića* (Ibid.)

[73] *Komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, 10. januar 1943.* (Ibid.)

Druga stavka njegova izvještaja su žrtve: "Muslimana boraca oko 400, u zagradama i slovima: *stotine*, žena i djece 1000 - Naše žrtve 14 mrtvih i 26 ranjenih od kojih tri žene. Izvještač objašnjava "ovoliki broj naših žrtava" nepravilnim vođenjem, herojskim jurišima, tumači da su sve kuće u "gore navedenim selima" popaljene, mada je on naredio "da se ne pale". Ne treba biti vojnik da bi se znalo kako "borba" u kojoj gine toliko žena, djece i branilaca, a 14 napadača, nije ništa drugo nego čisti pokolj.[74]

U četničkim brigadama i odredima nema žena kao u partizanskim. Podatak o tri ranjene žene uz 23 ranjena muškarca pokazuje da je taj tipični srpsko-crnogorski božićni nasrtaj radi pljačke i posvemašnjeg pustošenja, opet pratio "narod", da žene u pohlepi ne zaostaju za muškarcima, ako ih ponekad i ne premašuju, a Đurišić to potvrđuje riječima da je narod otjerao dosta stoke i životnih namirnica. I D. Mihailović je pred sudom 10. 6. 1946. rekao da je u tom krvavom pohodu sudjelovao narod iz cijelog vasojevićkog kraja, a bilo je i žena koje su se liječile kao ranjenici. Vasojevići su crnogorsko pleme gdje nije bilo malo četnika.[75]

Pukovniku Baileyu i kapetanu Hudsonu ovo nije bio prvi, nego tko zna koji Božić među pravoslavnim Srbima i Crnogorcima; prije rata obojica su dugo boravili u Jugoslaviji. Da li je u porukama i preporukama koje je Bailey donio desetak dana ranije bilo i uputa za takvu proslavu "Hristova roždestva", možemo samo nagađati. O tome je li znao što se događa na desnoj obali Lima, ne treba nagađati. Njegova ekipa nije mogla ne vidjeti ili ne znati za božićno ponašanje Đurišićevih krvnika i palikuća Vasojevića. Vidjet ćemo da je to nije nimalo zbunjivalo. Naprotiv.

Ovo je samo uvod u drugu četničku akciju koja se priprema usporedo: "definitivne likvidacije Turaka" u čajničkom kotaru.

Od Foče su niz Drinu, na lijevoj obali, Goražde, Ustiprača i Višegrad. Čajniče je na desnoj obali, dvadesetak kilometara dalje od Drine, na putu za Pljevlja. Između Ustiprače i Višegrada u Drinu se s istoka ulijeva Lim, uz čije su obale, idući prema istoku, Rudo, zatim Priboj i Prijepolje. U svim tim mjestima a i okolnim selima, muslimani su većina i samim postojanjem izazov pravoslavnim vođama. D. Mihailović je naredio da se pripreme završe do polovice siječnja. Za predstojeće operacije protiv partizana razdijelio je svoj štab na dva dijela. Dok je on u posve sigurnoj pozadini, dotle u "Istaknutom delu vrhovne komande" zapovijeda Zaharije Ostojić. 1. 1. 1943. telegrafira Mihailoviću, dramatizira: "Turci vrše ponovne pripreme za napad. Potpuno su zagospodarili čajničkim srezom i presekli sve veze s višegradskom brigadom." Javlja kako radi: "detaljan plan za uništenje Turaka u čajničkom srezu". Njegov šef mu 3. 1. odgovara: "Voja izvestio da su vesti od Čajniča preterane (...) Nigde tamo puška ne puca." Još mu dodaje: "Želja je svih nas da se napada po stvorenom planu."[76]

[74] Ibid.
[75] *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*
[76] *Izvodi iz knjiga poslatih i primljenih depeša štaba Draže Mihailovića* (Ibid.)

Uz svoju zapovijed Ostojić dodaje i trodnevni plan u kojem uvodno ističe da mu je svrha sprječavanje po svaku cijenu uništavanja Srba, pljačka njihove imovine i silovanje žena i zaštita srpskog življa od daljnjeg uništavanja. Te rečenice onda prepisuju niži četnički komandanti u svoje zapovijedi upravo u vrijeme kada, kako zna i Draža Mihailović, "nigde puška ne puca" - i kada, kako u zapisnik izjavljuje Mila Bajušić - vlada mir i ona, otkako se u listopadu vratila, zna samo za ubojstvo dvojice Srba.

Nasrtaj oko 5000 četnika na malobrojnu miliciju od nekoliko stotina ljudi nenaoružanih ničim osim puškama po razbacanim zaseocima čajničkoga kotara, počinje 5. 2. 1943. vatrom iz minobacača. Jednu četničku kolonu vodi Vojislav Lukačević "Luks", drugu Miraš Savić. Tome treba dodati tisuće pripadnika "naroda" - Vasojevića ili kojega drugog plemena s planina Ljubišnje, Pivske planine i Durmitora. Napadaju cijeli prostor od Foče do Višegrada s desne strane Drine:

- od Čelebića preko Bukovice prema Čajniču, pritom dijelom prelaze rijeku Ćehotinu, gdje se udružuju s onima
- koji se kreću po drugoj obali te rijeke, desetak kilometara istočno od Čajniča, niz lijevu obalu Lima.

Čehotinu prelaze kolone kapetana Nikole Bojovića: Durmitorska brigada (600 ljudi) čelebički bataljon (110 ljudi) i dio Čajničke brigade, seljaci iz sela Ponikve i Trpinje (200 ljudi).[77] Napadaju muslimanska sela pljevaljskog i čajničkog kotara. U vatri i dimu nestaju Tuhovo, Zaborak, Miletkovići, Tupići, Hunkovići, Kukavica, Parovci, Radoželja, Dokovići, Hasovići, Hočevina, Podavrelo, Zagoveni, Mahrovići, Dodagaji, Zanci, Zuhoda, Opetača, Okruglica, Dikanići, Bazalji, Oglečevo, Dubac, Batovo.

Pribojska (komandant poručnik Vukale Tomić) i dio Višegradske brigade kapetana Radomana Railića u dvije kolone pustoše muslimanska sela s lijeve strane rijeke Lima: Kalafate, Kasindol, Zabrđe, Staro Rudo, Podlimlje, Parnice, Zubanj, Grivno, Doriće, Kosoviće, Vitigrad, Zagrađe, Butaliće, Obrvine, Sokoloviće, Popoviće, Gaočiće, Pašino Brdo.

Grad Čajniče četnici se ne usuđuju napasti jer je ondje talijanski garnizon.

Milicija čajničkog kotara koja se opire četnicima 10 kilometara južno od Čajniča, ne može drugo nego pred mnogo nadmoćnijim neprijateljem odstupati uz borbu, stopu po stopu, štiteći obitelji koje bježe prema Drini, na prijelaze u Ustiprači i Međeđi. Od Čajniča do Goražda je tridesetak kilometara. Ogorčena borba bjesni 7. 2. na Trebeškom brdu 10 kilometara istočno od Goražda, gdje se stotinjak milicionara opire gotovo cijeli dan Durmitorskoj brigadi i Drinskom korpusu četničkih brigada, neke se majke bježeći s djecom utapljaju u Drini. Zadnji se dijelovi milicije opiru sve do večeri, kada prelaze na lijevu obalu.[78]

Borba s muslimanskom milicijom trajala je tri dana. Izbjeglice u masama stižu u Međeđu, Ustipraču i Čajniče. Četnici se već približavaju rijeci Drini, a Talijani ovaj pothvat četnika ne sprječavaju i potpuno su pasivni.

[77] *Komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda 29. januar 1943.* (Ibid.)
[78] *Ustaška nadzorna služba, Zaštitno redarstvo za grad Sarajevo i V. župu Vrhbosna 9. veljače 1943.* (Ibid.)

Red veličine broja izbjeglica pod talijanskom zaštitom u Čajniču je 5000, u Međeđi 4000, Goraždu oko 3000, na lijevoj obali Drine i Ustiprači 1000. Mnogi, koji ne mogu prijeći Drinu, pokušavaju se sakriti po šumama i pećinama. Nejasno je što tih dana čine bošnjački milicionari na Metaljci. Po nekim podacima ima ih 500, pa čak i 700, koje Talijani odijevaju i plaćaju, u njihovu se kasarnu sklanjaju i neke izbjeglice. Njihova sela unaokolo nestaju u plamenu i dimu. Kotarski predstojnik iz Goražda poslije piše da im Talijani nisu dopustili da interveniraju. Poslije nekoliko dana Talijani ih dovoze u Čajniče, razoružavaju, kamionima voze u Pljevlje.

P. Đurišić 13. 2. 1943. izvještava "čika Branka" - Z. Ostojića, da je akcija u pljevljanskom, čajničkom i fočanskom kotaru protiv muslimana završena. Sve je bilo točno po zapovijedi, napad je počeo u određeno vrijeme, komandanti i jedinice izvršili su zadatke na opće zadovoljstvo i: "sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su zapaljena tako, da nijedan dom nije ostao čitav. Sva imovina je uništena, osim stoke, žita i sijena". Da bi bio posve jasan, Đurišić naglašava kako se na vrijeme "pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na spol i godine starosti". Četničke žrtve navodi ovako: "22 mrtva od kojih dva nesretnim slučajem i 32 ranjena (...) Kod muslimana oko 1200 boraca i do 8000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece". Od više hiljada muslimanskih kuća izvan talijanskih garnizona nije ostala nijedna kuća niti ma kakvo drugo dobro, a da nije zapaljeno. [79]

U Ostojićevim i Đurišićevim zapovijedima može se naći i ovakav alibi: "Sve borce, muslimane ustaše i komuniste ubijati, žene i decu *ne* ubijati." Ali mimo toga daju se i druga, ne samo usmena, nego i pisana naređenja. Ostojić piše kapetanu Bojoviću, komandantu Durmitorske brigade 8. 2.: "Izdati naređenja pojedinim odeljenjima da prokrstare okolni teren i unište sav muslimanski živalj na koji naiđu." Komandant Pljevaljske brigade Jovan Jelovac upozorava 10. 2. nekoga komandanta bataljona: " (I) sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršavati". [80]

O sastanku autonomaškog jezgra sarajevskih muslimana, povodom ovog najnovijeg pravoslavnog nasrtaja, povjerenik *Ustaške nadzorne službe, Slavko Štimac* nije podrobno informiran.[81] U Zagreb javlja o onome što se moglo saznati o konferenciji 9. 2. 1942. u Carevoj džamiji održanoj na inicijativu Uzeira Hadžihasanovića i Muhameda Pandže, a možda i hodže Handžića, povodom krvavih događaja nad muslimanima istočne Bosne i Sandžaka:

- Glavna rasprava je pronalaženje krivaca za pokolj oko 4000 muslimana, koji su počinili Srbi s područja NDH, Crne Gore i Srbije, Štimac za to okrivljuje Talijane, piše da se sutradan
- iskupilo oko 500 muslimana odlučnih da demonstriraju pred talijanskim konzulatom pa makar i po cijenu smrti, ali se odustalo jer je upućena delegacija

[79] *Komanda Limsko-sandžačkih četničkih odreda Draži Mihailoviću, 13. februar 1943.* (Ibid.)
[80] Radoje Pajović, izvod iz *Pokolj muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943.* (Ibid.)
[81] *Ustaška nadzorna služba* 11. veljače 1943. (Ibid.). Pridjevom "pravoslavni" označavamo ono što je zajedničko Srbima i Crnogorcima koji su u tome sudjelovali.

na čelu s Hadžihasanovićem koja je posjetila talijanskog konzula, što je ondje bilo, Štimac ne zna, ali zna kako je:

- zaključeno da se što žurnije osnuje milicija radi obrane golorukih muslimana u tim krajevima,
- započeto s intenzivnim skupljanjem pomoći za stradalnike. Dalje upozorava da je:
- "atmosfera u posljednje vrijeme kod muslimana strašno naelektrisana", pa bi, ako pomoć hrvatskih vlasti "ne bude brza i efikasna",
- muslimani istočne Bosne koji su u protekle dvije godine mnogo pretrpjeli od četnika i komunista, "mogli krenuti stramputicom pošto ih vodi Uzeir Hadžihasanović, za koga se zna, da je odmah po osnutku NDH išao kod Nijemaca da traži autonomiju Bosne, a kad mu to nije uspjelo, nakon nekoliko mjeseci bio je među prvim potpisnicima prve muslimanske rezolucije a koja je osuđivala postupak ustaša".

Nije riječ o muslimanskoj miliciji, jer nje već ima, nego o vojsci. Štimcu to ne javljaju, ili se on ne usuđuje napisati.

Dok je pukovnik Bailey završavao pripreme za put u četničku komandu, *Prinz Eugen* divizija prima u Srbiji i Vojvodini zapovijed da se prebaci u okolicu Zagreba. U Slavonski Brod, u štab generala Lütersa, zapovjednika njemačke vojske u NDH, Phleps stiže nekoliko dana poslije Muhameda Pandže 1. 1. 1943. godine. Lüters i načelnik upoznaju ga s tim da partizanska Titova vojska - u međuvremenu preimenovana u *Narodno-oslobodilačku* ima oko 150.000 ljudi u 9 divizija, samostalnim brigadama i mjesnim odredima.

Značajan dio ovih trupa smješten je na prostoru zapadne Bosne, Phleps saznaje da za siječanj 1943. njemačko vodstvo planira, pod zapovjedništvom general-pukovnika Löhra u labavoj suradnji sa 2. talijanskom armijom, operaciju velikih razmjera protiv ove koncentracije, da je cilj: "pritisnuti ovu partizansku grupaciju prema jugoistoku, prema Neretvi čiju istočnu obalu zatvara italijanska divizija 'Murge'".

Prinz Eugen divizija napada od Zagreba na Slunj, prodire u Bihać koji su prethodno bombardirale *štuke* i nastavlja preko Bosanskog Petrovca prema Drvaru. Tuče se s partizanima po snijegom zavijanom Grmeču, a otuda se kreće za partizanima koji se uglavnom povlače na Grahovo i iz Ključa na Glamoč. Pioniri grade spaljene i porušene mostove u Bihaću, Slunju, kod Ključa. "Težak je teren, teške su borbe" - piše u Kummovoj povijesti. SS-ovci još imaju i dodatne muke: partizani na povlačenju odbacuju ispred sebe Talijane s kojima SS-ovci moraju uspostavljati kontakte pa ih traže. SS-ovci se prvi put sukobljavaju s pravim protivnikom i stječu krvava iskustva. Evo kako je tu poduku negdje u Lici opisao jedan od njih: "Napadati samo preko brda i uzvišenja, nikada dolinom, niti po ravnici!"[82] U uspomenama ovih SS-ovaca ima još mnoštvo sličnih iskustava koja se svode na formulu: rat s partizanima je rat za uzvišice. Početkom ožujka SS-ovci ulaze u Livno, gdje se divizija koncentrira i dobiva zapovijed da osigura rudnike boksita južno od Mostara.

[82] *Vorwärts Prinz Eugen*

To je ono što je prevažno njemačkoj ratnoj industriji, otada će hercegovački boksit biti važna briga cijele divizije. Poslije uspjelog prijelaza Neretve kod Jablanice 1943. godine partizani razbijaju crnogorske - dio onih koji su pustošili Podrinje - i hercegovačke četnike u Nevesinju, kreću prema Gacku. *Vlado Šegrt* piše kako je poslije Gacka, bilo lako "čistiti" ostala uporišta u sjevernoj Hercegovini, osim Fazlagića Kule, gdje je bila jaka bošnjačka milicija pred kojom su stali. Uputili su i poziv Kuljanima da se predaju uz obećanje da im neće ništa nažao učiniti, "samo neka mirno sjede kod kuća ako već ne žele da stupe u partizane". No, Kuljani nisu htjeli ni da čuju za predaju, odgovorili su otprilike ovako:

- Nipošto se nećemo predavati, ali nećemo vas ni napadati, dajemo vam tvrdu vjeru.[83]

U međuvremenu komunisti su već mnogo toga naučili, rastali se od četnika, "proletersku revoluciju" ostavili za bolje dane, pa Kuljane i njihove vođe napali najubojitijim oružjem - političkim. Radi propagande i uvjeravanja među njih odlaze pojedinci iz prve partizanske garniture - Avdo Humo, jedan od vodećih komunista Hercegovine i hrvatski književnik Ivan Goran Kovačić.[84]

[83] *Krv na kamenu*
[84] Ibid.

Ustaško: "Da, ali..."

R. Michaelis, u svojoj knjizi o gorskim divizijama SS u svom prikazu stvaranja bošnjačke divizije, uvodno objašnjava stvaranje hrvatske države koja je anektirala Bosnu i Hercegovinu, kako su Bošnjaci aneksiju isprva primili bez odbojnosti, budući da su jedva imali kakvih prava u Jugoslaviji pod vodstvom Srbije i ponadali se poboljšanju svojih životnih prilika. Ukratko zaključuje da su muslimani poslije bili izloženi istrebljivanju i optužbama s dviju strana i nastavlja kako je, neovisno o problemima Bošnjaka, Himmler zajedno s Bergerom planirao koncem 1942. formirati još jednu diviziju Waffen SS od muslimanskih dobrovoljaca. Himmler se pritom prisjetio borbenih ("kampfstarke") kvaliteta bošnjačkih regimenti iz austrijsko-ugarske vojske pa je tako želio - nadovezujući na stare tradicije - povećati Waffen SS. Cilj je formiranja bio suzbiti partizanski pokret koji je stalno jačao partizansku aktivnost u Bosni i uspostaviti unutrašnji mir.

Prvi put je o tome govorio Hitleru 6. 12. 1942. prilikom referiranja o brojnosti SS-a, predlažući da se osnuje u okviru SS divizije *Prinz Eugen*, ističući i Phlepsa kao najkvalificiraniju osobu za taj zadatak. Tih se dana pripremala operacija *Weiss* ("Četvrta ofenziva"), pa može biti da je s konačnom odlukom Hitler pričekao dok se taj pothvat ne završi. Osim toga trebalo je i vremena da se predstavnici SS o tome dogovore s njemačkim poslanikom u NDH i ustaškim vlastima. Konačno je zamisao odobrio 10. 2. 1943.[1]

Da su okolnosti 1943. bile drukčije nego 1914., pa i 1941., nije se sagledalo, ili ih je Himmler zanemario.

Istina je da se početkom zime 1942./43. njemačka vojska mora povući s Kavkaza, trpi jedan poraz za drugim u Africi, da su se 3. 2. 1943. predali posljednji Nijemci opkoljeni kod Staljingrada, da Reichu nedostaje ratnika. Ali je isto tako istina da se osnivanju divizije "poslije raznih razgovora" odlučuje poslije višekratnih obraćanja raznih muslimanskih organizacija Talijanima i Nijemcima, Eminu el Huseiniju, stravičnih pokolja u Sandžaku i Gornjem Podrinju, pojavi mase novih izbjeglica kojima se ne ide ni u domobrane ni u ustaše i to otvoreno i govore, upućivanja autonomističkih memoranduma Hitleru i generalu Lüttersu.

Uz Himmlera, Bergera i Phlepsa, tim se sada bavi Austrijanac, general i historičar, za pripadnika njemačke nacionalnosti neobična prezimena *Edmund Glaise von Horstenau*. Potpisuje se Glaise - prezime koje se ne izgovara po njemačkom, nego francuskom *Glez*. Rodio se u malom mjestu Braunau am Inn, gdje i Adolf Hitler, samo osam godina prije. U prvom svjetskom ratu generalštabni časnik, od 1925. do 1938. direktor Ratnog arhiva u Beču, bavio se i politikom, bio član državnog vijeća i ministar unutrašnjih poslova od 1936. do 1938. pa i potpredsjednik posljednje austrijske nacističke vlade koja je

[1] U pisanoj zapovijedi čiji prijevod objavljujemo na kraju naveden je taj datum. Michaelis i Kaltenegger navode 10. 2. kao dan Hitlerove odluke da se osnuje bošnjačka SS divizija, dok Georg Lepre navodi 13. 2. pozivajući se na Himmlerovu bilješku o razgovoru s Hitlerom "u subotu, 13. 2. 1943. u 17 sati" (*Himmler's Bosnian Division* - Atgien, PA 1997. Dalje: HBD)

izravno omogućila Anschluss, onda bio nadležan za vojna groblja, pa postavljen na položaj njemačkoga generala u Hrvatskoj. Razočaran je i depresivan.

Ostavio je zanimljive dnevničke zapise. SS mu je trun u oku kao i nekim drugim generalima *Wehrmachta*. O Bergeru, koji je postao predsjednik Njemačko-hrvatskog društva prijateljstva, bilježi da u tome po svoj prilici ima udjela ustaški ministar Budak, "dobar pisac, a loš političar" koji se kao poslanik u Berlinu češće sastajao s Bergerom na nagovor svoga policijskog atašea, pa su "marljivo pili i nazdravljali".[2]

A u ljeto 1943. Glaise zapisuje kako s izuzetkom nekoliko sedmica poslije poraza Francuske nikada nije vjerovao u njemačku pobjedu: "Koliko poraz za mene, koji sam 'jeo u pape'[3] znači osobnu katastrofu iz koje vjerojatno ima samo jedan izlaz, jedan dobrovoljni kraj - toliko mi se čini protivnim smislu povijesti kada bi ispalo drukčije."[4] Poslije navođenja neke tuđe misli o tome da je Velika Britanija nametnula rat Njemačkoj zbog njena brzoga oporavka - nastavlja da još nikad u povijesti svijeta nije jedan čovjek preuzeo na se toliko tragične krivice kao Adolf Hitler kada je 1939. krenuo u, od začetka izgubljen, i otuda zločinački rat. Glaise zapravo spada u one koji nisu Hitlera odista zamrzili. Razočarali su ga njegovi porazi. Dok ih nije bilo, bili su mu iskreno privrženi, sretni što mogu "jesti u pape". Usto general je odrastao u austrijskim tradicijama, poznavao prilike u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, shvatio da politika Reicha vodi u slijepu ulicu.

Sredinom veljače Phleps je u Zagrebu. 19. 2. 1943. u 22 i 10. šalje teleks Himmleru:

"REICHSFUEHRERU SS = JAVLJAM ISHOD MOGA JUČERAŠNJEGA RAZGOVORA U ZAGREBU S POSLANIKOM KASCHEOM, VANJSKOPOLITIČKIM MINISTROM LORKOVIĆEM I PUKOVNIKOM FUNKOM, ZAMJENIKOM GENERALA GLAISE HORSTENAUA U ODNOSU NA MUSLIMANSKU SS DIVIZIJU. HRVATSKA VLADA POZDRAVLJA FORMIRANJE. VRBOVANJE S NJEMAČKE STRANE NEPOŽELJNO IZ UNUTARNJO I VANJSKO-POLITIČKIH MOTIVA. POGLAVNIKU JE STALO DO OPREDJELJENJA USTAŠKA DIVIZIJA, HRVATSKA UNIFORMA I ČINOVI I PO MOGUĆNOSTI HRVATSKI ZAPOVJEDNI JEZIK. FORMIRANJE U ZEMLJI POŽELJNO IZ RAZLOGA SIGURNOSTI. HRVATI MOGU ODMAH DATI 6000 USTAŠA DRAGOVOLJACA. NADALJE JE ODOBREN UTJECAJ MUSLIMANSKOG VOĐE SJEVEROISTOČNE BOSNE ZA PRIKUPLJANJE DRAGOVOLJACA. VELIKE POTEŠKOĆE PRIČINJAVA PRIKUPLJANJE ČASNIČKOG I DOČASNIČKOG PERSONALA. OVA SS USTAŠKA DIVIZIJA KAKAV JE NAZIV POŽELJAN NE MOŽE SE

[2] *Ein General im Zwielicht - Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau* - Eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek -Wien - Köln - Graz - 1988. Dalje: Glaise - *Dnevnik*

[3] Glaise navodi na drugom mjestu ovu srednjovjekovnu izreku u francuskom originalu: *qui mange du pape en meurt* (= tko jede u pape taj je mrtav) i dodaje: "To će se i meni dogoditi."

[4] Glaise - *Dnevnik.*

NAZVATI SS DIVIZIJOM TO JE ŠTOVIŠE HRVATSKA JEDINICA FORMIRANA S POMOĆU SS. STANDARTENFUEHRERU DENGELU OVDJE JE NALOŽENO DA U ZAGREBU U ŠTABU OPUNOMOĆENOGA GENERALA JOŠ PRETHODNO RAZJASNI SVA PITANJA FORMIRANJA I ONDA SASTAVI KADROVSKO JEZGRO UZ POMOĆ HRVATSKIH UREDA. DIV. SE NAIME FORMIRA POPUT PRINZ EUGEN IZOSTAVLJANJEM SPECIJALNIH JEDINICA ODN. NJIHOVOM REDUCIRANOM USPOSTAVOM. POSLANIK KASCHE UPUTIO JE ODG. DEPEŠU MINISTARSTVU VANJSKIH POSLOVA U BERLIN I MOLI DA MU SE DAJU DIREKTIVE DA LI SE POD GORE NAVEDENIM OKOLNOSTIMA TREBA PROVESTI FORMIRANJE ILI ĆE NEKE DRUGE ODLUKE UTJECATI NA DALJNJE POSTUPKE."[5]

Poslanik koji se spominje njemački je poslanik u Zagrebu Siegfried von Kasche, "Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske" je titula Ante Pavelića, Lorković je ministar vanjskih poslova koji će potkraj rata izgubiti glavu od ustaške ruke zbog sudjelovanja u pokušaja puča protiv Pavelića, a "muslimanski vođa sjeveroistočne Bosne" je Hadžiefendić. Phleps posjećuje i Pavelića.

25. 2. 1943. Glaise odgovara Himmleru na neka pitanja:

"Reichsführeru SS Himmleru - Glavni stan vođe Reicha

Od njemačkog opun. gen. u Hrvatskoj odj. Ib/Org 15 Br. 0386/43 taj.(ni) zap.(ovjedni) spis - Za osobnu informaciju Reichsführeru

Utvrđivanje da li je već posve bio politički pripremljen teren za formiranje bošnjačke divizije bila je svrha razgovora s Poglavnikom juče 23. o. mj. o kojem je izvijestio Gruppenführer Phleps. U službenoj odsutnosti poslanika to je učinjeno samo djelomično. Hrvatska vlada najsrdačnije pozdravlja zamisao u principu, ali bi najradije željela sama staviti na raspolaganje 20.000 svojih ustaša dragovoljaca, među njima i muslimane. Ona donekle s pravom moli da joj s naše strane pružimo vanjsko-političko pokriće u odnosu na veoma vjerojatne talijanske retorzione mjere kao moguće preformiranje četničkih formacija u divizije crnokošuljaša ili ponavljanje četničkih ispada protiv hrvatskih naselja. Naprotiv, unutarnjo-politička dvoumljenja Hrvata protiv naše namjere da sami vrbujemo dragovoljce i koncentriramo ih na bosanske muslimane ne čine mi se posve uvjerljivim budući da se ti muslimani i pored svoje besumnje hrvatske krvi, osjećaju kao vlastita narodna zajednica i otuda se i kao takvi mogu vojnički iskoristiti, pri čemu još treba promisliti i o tome da su dosada svoju vojnu obavezu u odnosu na hrvatsku državu znali uvelike izbjeći. Prije bi trebalo uzeti u obzir da je u međuvremenu potpredsjednik vlade Kulenović, službeni vođa bosanskih muslimana izrazio sumnju u mogućnost uspješnog vrbovanja dobrovoljaca među svojim suvjernicima. Kulenović smatra da bi se 1941. pod njemačku zastavu bilo svrstalo ne 20.000 nego 100.000 bosanskih muslimana, sada se može računati samo na jedan skroman dio. Preuzimanje riječi ustaša što žele Hrvati (znači ustanik ili rebel) u nazivu nove divizije ne smatram svrsishodnim.

[5] Kopija originala u posjedu autora.

Predviđam da će Poglavnik nastojati preko ministra vanjskih poslova Reicha postići susret između Vas i hrv. vanjsko-političkog ministra Lorkovića. S obzirom na zasada znatnu političku težinu ovog pitanja Phleps i ja smo se privremeno isključili. Molim Vas da ovu informaciju smatrate posve personalnom u smislu našeg posljednjeg dogovora. " [6]

Ustaški se poglavnik, a pogotovo njegovi ministri ili drugi pobočnici, ni u čemu nisu smjeli otvoreno suprotstaviti Mussoliniju, Hitleru ili njihovim potčinjenima. Na nekakvo odbijanje njihovih odluka bolje da nisu ni pomišljali. Ali moglo se oponirati po načelu "da, ali..." karakterističnom za totalitarnu vladavinu. Ako je svaka opozicija ilegalna, ona se mora maskirati suglasnošću, "najsrdačnijim odobravanjem". "Ne", na što se zapravo misli, bilo bi odmah odbačeno, s nesagledivim posljedicama. Zbog toga se izražava u obliku naoko male modifikacije, brige za zajedničke interese, bojazni hoće li se postići željeni cilj.

U tom izmicanju, njemački poslanik u Zagrebu, Siegfried von Kasche, svojski podržava Pavelića i ustaške ministre svojim nedoumicama koje odmah javlja svom ministru. Lepre ga smatra najžešćim protivnikom divizije.

Kasche je rano stupio u SA, u Hannoveru bio Ogruf. a 1934. spasio glavu, jer se kobne noći zatekao među SS-ovcima.[7] Dospio je u diplomaciju, kada je Hitler bio nezadovoljan njenim kadrovima i želio ih nadomjestiti provjerenim nacistima. Trebao je zapravo još u ožujku 1941. otići u Beograd da zamijeni poslanika von Herrena. Poznavaoci prilika u Zagrebu nazivali su ga "Ustaša br.1", "Ustaški patriot", "Ustaški ambasador u Reichu" što je on znao, a poslije rata je to u istrazi i priznavao istražiteljima OZN-e koji su ga preslušavali. Uz ostalo optužen je i stoga što je od ustaša dobivao vrijedne darove, od ministra Lorkovića i više opljačkanih židovskih dragulja. Njegova supruga i Pavelićeva supruga Mara navodno su bile bliske. Opća je pojava da je ambasador u nekoj zemlji zastupnik i njenih interesa u svojoj domovini, no čini se da von Kasche nimalo nije bio kritičan prema ustaškom režimu. Ustaše je shvaćao kao hrvatske nacional-socijaliste.[8] Ometanje Bergerovih planova još je jedan važan razlog Kascheovog sputavanja.

Kada su ono Bergera osudili u SA, on je prije odlaska u SS stupio u službu nekog SA-Ogruf.-a kojega preživjeli SA-ovci ogovaraju kao izdajnika zbog dvolične uloge u krvavoj noći 30./1. 6. 1934. godine, kada je pobijeno vodstvo SA. Nepomirljiva međusobna mržnja SA-Führera i Bergera donijet će ovome još mnogo briga. Trojica od SA - sudaca koji su potpisali njegovu presudu (Ludin, von Jagow i Beckerle), u međuvremenu su se našli kao ambasadori na Balkanu i u društvu sa svojim SA-Kameradom Kascheom u Zagrebu ometat će u svakoj prilici njegova nastojanja da mobilizira dobrovoljce u SS, a Berger bez pomoći diplomacije ne može ni Volksdeutschere dovoditi u Waffen SS.[9]

[6] Ibid.
[7] U tzv. "Noći dugih noževa" 30. 6. / 1. 7. 1934. krvavo je okončan konflikt između Hitlera i Ernsta Röhma, vođe SA odreda. Uz pomoć SS-ovaca Röhm je zatočen i ubijen istovremeno s ukupno 83 vođe SA.
[8] Slavko Odić u *Vjesniku u srijedu* - 9. 1. 1957.
[9] Höhne

28. 2. 1943. Himmler ne gubi vrijeme, šalje ministru vanjskih poslova Joachimu von Ribbentropu kopije Phleppsova teleksa i svoga odgovora, uz nekoliko popratnih redaka:

" Dragi Ribbentrope!

Molim te primi na znanje telegram SS Gruppenführera i general-lajtnanta Waffen SS Phleppsa i moj teleks-odgovor."[10]

3. 3. Himmler Glaiseu:

"Vaš sam teleks od 25. 2. 1943. primio sa zahvalnošću. Odmah ću se obratiti ministru vanjskih poslova Reicha radi realizacije moje namjere da formiram čistu SS diviziju od muslimanskih Bošnjaka. Nadam se da ću time vojnički za nas iskoristiti jednu skupinu ljudi koja danas zbog zbivanja u hrvatskoj državi stoji po strani, ima velike tradicije i privržena je Reichu. Upotreba naziva ustaša za ovu diviziju nikako ne dolazi u obzir. Moj osobni stav prema razgovoru s ministrom vanjskih poslova Lorkovićem veoma je pozitivan. Obavijestit ću Vas po povratku, čim to pitanje raspravim s ministrom vanjskih poslova Reicha."[11]

U freiburškom arhivu je i jedan hitni (*Blitz*) teleks Glavnoj upravi SS u Berlinu, po svoj prilici upućen iz Vrhovnog zapovjedništva. Himmler ne želi ni čuti za bilo što ustaško u njegovoj muslimanskoj diviziji. Potpis pošiljaoca toga telegrama je nečitljiv, a glasi:

"Molim da se priloženi telegram Reichsführera uputi SS Gruppenführeru Phlepsu, a tekst istovremeno pokaže SS Gruppenführeru Jüttneru."[12] To je onaj Jüttner što je slao Ruoffa u SS diviziju *Nord* i potpisao zapovijed o formiranju nove divizije.

"Izviješten sam o vašem razgovoru s poslanikom Kascheom i ministrom Lorkovićem. General Glaise - Horstenau bio je jučer u mene. Tamošnji prijedlozi poslanika Kaschea ne odgovaraju mojim namjerama.

1.) 6000 ustaških dobrovoljaca veoma ću rado uzeti za formiranje policijskih bataljona i na izobrazbu za redovne policajce. Povratak Hrvatskoj poslije godinu dana.

2.) Ostajem pri svojoj namjeri da SS bošnjačku diviziju formiram od muslimana, koji se sada najvećim dijelom ne bore na našoj strani, nego stoje po strani ili se štoviše bore protiv nas. Kao Bošnjaci sigurno će biti vjerni vojnici na našoj strani.

Sa svoje strane izvijestio sam Ministarstvo vanjskih poslova."[13]

Osnivanje SS bošnjačke muslimanske divizije treba zasnovati na međudržavnom njemačko-hrvatskom sporazumu. Pregovori su završeni 5. 3. 1943., a odobrili su ih i Pavelić i Lorković s izvjesnim nebitnim primjedbama. Dogovoreno je da u njoj mogu biti i Hrvati. Njemački poslanik pri vladi NDH Kasche obavijestio je o tome telegramom Ministarstvo vanjskih poslova i zamolio da se odobri sporazum, koji između ostalog određuje:

[10] Kopija originala u posjedu autora
[11] Ibid.
[12] Ibid.
[13] Ibid.

1) Osniva se SS divizija Hrvatske od muslimanskih i katoličkih Hrvata, pretežno od Muslimana i iz bosansko-hercegovačkog prostora. Muslimanska milicijska legija majora Hadžiefendića stoji na raspolaganju za formiranje divizije. Sa hrvatske strane stavljaju se prema mogućnosti na raspolaganje časnici i dočasnici koji govore njemački. Isto tako koristit će se časnici i dočasnici iz Reicha kao i Volksdeutscheri. 2) Vrbovanje vrše hrvatske službene ustanove u najtješnjoj suradnji s vođama SS jedinica u štabu opunomoćenoga generala u Hrvatskoj (...) 6) O vjerskim običajima vojnika voditi stalnu brigu.

Prikazujući, ukratko, kako je Himmler 13. 2. zadužio Phlepsa i von Obwurzera da formiraju diviziju, susret Phlepsa s ministrom Lorkovićem i Pavelićevim željama da se formira ustaška SS divizija, Michaelis zaključuje kako je Himmler odbio te zahtjeve ali pristao na specijalni amblem na rukavu po kojem bi se vidjelo hrvatsko državljanstvo vojnika. "*Kroatien* je bilo predviđeno kao oznaka divizije. Ali na osnovu hrvatsko-njemačkih nesuglasica odbijali su je široki krugovi vodećih vojnih i vladinih ureda, osobito ustaških, nastojeći je spriječiti, ili barem otežati."

Berger Himmleru 9. 3.: *"Reichsführeru! Okončani su pregovori radi bošnjačke divizije. Postignuta je obostrana suglasnost. Hrvatska vlada još svakako vjeruje da mora prije izvršenja postignutoga sporazuma dobiti i odobrenje talijanske vlade."*[14]

Himmler se za to ne brine, to je posao diplomacije. Vlada NDH obavještava okružnicom sve velike župane da se počinje formirati hrvatska SS divizija.

SS divizija *Prinz Eugen* je dotle u Hercegovini. Phleps odlazi u Zagreb radi onih razgovora s generalom Glaiseom, Standartenführerima (Staf.) Kremplerom i Denglerom priprema osnivanje nove SS divizije. Za zapovjednika Organizacionog štaba i divizije predviđen je Staf. von Obwurzer. Zatim Phleps 23. 3. boravi u Berlinu da bi s SS vođom Reicha i u Vrhovnoj komandi Wehrmachta dogovorio osnivanje štaba jednoga korpusa: u njemu će biti *Prinz Eugen* i nova muslimanska divizija. Pritom se u Glavnoj upravi SS kod Bergera susreće i razgovara i s El Huseinijem "koji se veoma zalaže za formiranje musl. divizije".[15]

Muftija se u međuvremenu iz Rima preselio u Berlin. Gostoljubivo je dočekan. Ondje službeno vodi Njemačko-arapski institut. I dalje nastoji iz islamskih zemalja Bliskog Istoka okupljati protivnike kolonijalne vladavine. Radi propagande ima radio-postaju koja emitira iz Barija, a njene poruke dopiru navodno čak do Indije.

7. 4. 1943. "Sarajevski novi list" obavještava čitatelje: "Za očuvanje uspostavljenoga reda i mira, osniva se dobrovoljačka hrvatska SS divizija, koja će biti sastavljena izključivo od Hrvata muslimana i katolika u dobi od 17 do 35 godina života". Ondje čitamo i to da je ustaški poglavni pobočnik prof. Alija Šuljak radi toga boravio u Sarajevu, Derventi, Doboju, Kalesiji, Kladnju, Gračanici, Maglaju, Žepču, Zenici, Travniku i Visokom.

Na nekim plakatima koji pozivaju dobrovoljce likovi su dvojice vojnika s

[14] Ibid.
[15] *Vorwärts Prinz Eugen*

puškama, gaze zastavu sa srpom i čekićem, bližemu je na glavi fes, drugome kapa sa štitnikom njemačkih brdskih jedinica. U pozadini je velika crna zastava sa sig-runama, pored nje mali hrvatski grb. U drugom planu je munara jedne džamije. Tekst:

Hrvati Herceg-Bosne!

uvrstite se u redove dobrovoljačkih hrvatskih SS postrojbi.

Na drugim plakatima:

Javite se u Hrvatsku dobrovoljačku brdsku SS diviziju i u njemačko redarstvo u Hrvatskoj u čijim se redovima već nalaze tisuće vaše braće. Čuvajte svoje domove! Ili možda želite nadalje gledati vašu ponosnu Bosnu u plamenu?!

Javite se odmah vama najbližoj SS jedinici ili postrojbi njemačkog redarstva u Hrvatskoj.

Michaelis pojašnjava da su dočasnici i ljudstvo trebali biti dobrovoljci muslimanske vjere s područja NDH, specijalisti (npr. radio-telegrafisti) Nijemci iz Reicha, odnosno Volksdeutscheri koji su premješteni u Diviziju.

"Vojni i politički razlozi za osnivanje te SS divizije, čini se prve, u kojoj nisu bili samo Nijemci, nisu do sada cjelovitije istraženi i objašnjeni", ocijenio je *Zdravko Dizdar* iz Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu.[16] Da ona nije bila prva postrojba u kojoj nisu bili samo Nijemci, već smo vidjeli; ali to je netko od njenih propagatora napisao pa su drugi ponavljali. Potražiti odgovor na ukazane dileme važno je radi razjašnjenja krivo tumačenih okolnosti. U temelju je pitanje: koji su *(ne)religiozni* razlozi da SS-ovci, inzistiraju na diviziji Bošnjaka i samo *muslimana*? I zašto Himmler neće ni čuti da mu SS divizija bude ustaška, zašto će najviši ustaški dužnosnici morati gotovo isprosjačiti i ono malo što je u toj diviziji trebalo barem formalno biti hrvatsko?

Pavelićeva Hrvatska je ratni saveznik Njemačke i Italije. Ustaše, domobrani i Nijemci bore se protiv zajedničkih neprijatelja. Kada su Nijemci napali SSSR, po Europi i Wehrmacht je skupljao dobrovoljce za borbu protiv boljševizma, osnivao odgovarajuće postrojbe. Na istočno bojište otišle su uz Nijemce i legije stranih dobrovoljaca: Španjolci, (*Division Azul*) Francuzi (*Legion Francais*) i drugi. Iz NDH prijavili su se dragovoljci sva tri roda vojske: pješaci su sačinjavali jednu pukovniju (Kroatisches Infantrieregiment 100) u 100. lovačkoj diviziji; jedan odred mornara bio je u sastavu njemačke ratne mornarice na Crnom moru, a bilo je i zrakoplovaca, u lovačkim i bombarderskim eskadrilama. Među njima je bilo i mnogo muslimana, mada podaci o religioznom sastavu još nisu objavljeni. To borbeno zajedništvo s Nijemcima nije izazivalo nesuglasica.

Službena propaganda je na obje strane, ustaškoj i nacističkoj, veličala i slavila junake iz te borbe. Kada je poslije višemjesečnih krvavih borbi okončana bitka za Staljingrad u kojoj je izginulo, pomrlo i nestalo 650.000 Nijemaca, a po svoj prilici barem isto toliko i sovjetskih vojnika, i njemačka Vrhovna komanda bila prisiljena konačno priznati poraz, izdato je priopćenje:

[16] Časopis za suvremenu povijest - Zagreb 1993./ 2-3

"Borba za Staljingrad je okončana. Vjerna svojoj prisegi do posljednjeg daha pod uzornim vodstvom feldmaršala Paulusa 6. armija podlegla je premoći neprijatelja i nepovoljnim vremenskim prilikama. Njenu sudbinu podijelila je i jedna divizija protuzračne obrane, dvije rumunjske divizije i jedna hrvatska regimenta koje su, vjerne bratstvu u oružju sa suborcima iz njemačke vojske, svoju dužnost izvršili do kraja (...)"[17]

Ovo je 3. 2. 1943. čitano na radio-stanicama diljem Europe; u emisijama vijesti preko cijeloga dana, na mnogim jezicima po više puta; u Njemačkoj je bila proglašena trodnevna narodna žalost, kina i kazališta ostala su zatvorena, a slično je bilo i u državama-saveznicama. Spominjanje hrvatske pukovnije koja je bila kap u moru ukupnih protuboljševičkih trupa na staljingradskom bojištu, svjedoči o tome da se zajedništvo u borbi u službenoj propagandi visoko cijenilo bez obzira na veličinu doprinosa nekog saveznika.

Razumljivo je da je poslije takvog veličanja vjernosti i bratstvu na bojištu, ustaške dužnosnike morao, samo koju sedmicu dana poslije, iznenaditi i začuditi zahtjev za izdvajanjem *Bošnjaka muslimana* u posebnu oružanu postrojbu i to još u elitni SS! A bilo je posve logično da u tu svrhu ponude svoje ustaše.

Može biti da zamisao o osnivanju takve divizije nije morala biti ni posve Himmlerova, ni Bergerova, nego baš Hitlerova. O njegovoj cjelokupnoj mladosti sve do 30. godine života zna se toliko malo pouzdanih činjenica, da se po tome s njim jedva može usporediti ijedan poznatiji političar u novovjekoj Europi. Ono što je sigurno, jest da je rođen u katoličkoj obitelji na samoj granici s njemačkom pokrajinom Bavarskom, da je još za školovanja u Linzu i kasnijeg boravka u Beču, gdje nije uspio položiti prijemni ispit na Umjetničkoj akademiji, stekao velikonjemačku nacionalnu svijest i odbojnost prema Austro-Ugarskoj kao višenacionalnoj zajednici.

U Beču je proživio nekoliko godina uzdržavajući se od povremenih poslova, padao sve niže na društvenoj ljestvici i tri i pol godine stanovao u nekom jeftinom prenoćištu. U to vrijeme očito je mnogo čitao, vojnu i povijesnu literaturu nacionalnog usmjerenja, ali i mnogo pseudo-znanstvene, socijalno-darwinističke literature i protužidovske spise. Kadgod je imao novaca išao je slušati opere Richarda Wagnera.[18] Uza svu odbojnost divio se katoličkoj crkvi, njenoj unutrašnjoj koheziji, isticao celibat koji daje "nevjerojatnu snagu toj prastaroj instituciji",[19] isusovački red smatrao uzorom svrsishodnog duhovnog rada.

[17] Janusz Piekalkiewicz: *Stalingrad*
[18] Lexikon
[19] *Mein Kampf*

Führer, islam i Japanci

Kada je Reich napao SSSR, Vrhovna je komanda smještena u istočnu Prusku, u šumu kod Rastenburga, pod prikrivenim nazivom "Wolfschanze". "Wolf" je vuk. Pravo je značenje "Vukov šanac (rov, zemljana utvrda)". Odatle sa samo 26 suradnika Hitler upravlja državom i vojnim aparatom od oko 20 milijuna ljudi.

Dan mu počinje u 9 sati ujutro, upoznavanjem najnovijih vijesti. Pošto se obuče i doručkuje, odlazi sa psom na šetnju. Nešto poslije 10 sati kurirski avion doprema iz Berlina službenu poštu, spise i novine. Time se bavi sve do ponoći jer ne trpi neriješene predmete po pisaćim stolovima Vrhovne komande. Na spavanje odlazi oko 1 ili 2 sata po ponoći. Pravi zamah posla počinje u 12 sati, kada dolaze na sastanak starješine kopnene vojske, zrakoplovstva, ratne mornarice i SS. Hitler isprva šuti, dok najviši vojni autoriteti ne izreknu svoje. Zbog njegova zanovijetanja ti sastanci znaju potrajati i satima. Referati i polemike pojedinih predstavnika oružanih snaga često ga znatno iscrpljuju, psihički i fizički. Radna mu je soba povelika, jer u njoj održava sastanke i službene ručkove ili večere za strane šefove država, važne vojskovođe i druge visoke goste. Ondje se u 18 sati i u ponoć opet sastaje samo s najvišim generalima radi kraćeg razmatranja stanja na bojištima. Eto, u takvoj okolici Hitler odlučuje osnovati bošnjačku, muslimansku SS diviziju.

U "Vukovu šancu" tri su blagovaonice, jedna za pomoćno osoblje, druga za straže i treća, njegova. Sve su tri uređene hrastovinom. Uz dugačak stol je dvadeset stolaca, s naslonima. Hitler za ručkom ili večerom sjedi na sredini uzdužne strane, okrenut leđima nizu prozora. Na zidovima su drvorezi, kralj Henrik I. i druge ličnosti iz njemačke prošlosti, nasuprot Hitlerovu sjedištu visi ogromna zemljovidna karta, ispod nje radio za slušanje najnovijih vijesti. U jednom je kutu okrugli stol sa šest sjedala za "sitnije ribe" - njegove časnike ordonanse, pomoćnika vladina predstavnika za novinstvo. Nasuprot njima, ukoso, u kutu je stolić, na njemu njegov stomačni eliksir, ondje Hitler stavlja predmete koje nosi uza se. U ostalim bunkerima radi se i spava. Maleni su i opremljeni samo najnužnijim. Radne prostorije imaju prozore, spavaonice samo umjetno svjetlo i klima-uređaje. I taj je namještaj drven i najjednostavniji, ni Hitler nema boljega, jedini mu je luksuz posebni tuš.

U prvih petnaest mjeseci rata sa SSSR-om misli da je na vrhuncu moći, mada se naziru predznaci preobražaja iz trijumfa u katastrofu. U blagovaonici se poslije jela raspriča. Isprva *Heinrich Heim*, savjetnik ministra pravosuđa, povremeno stenografira te Hitlerove priče i to na zahtjev Martina Bormanna, šefa stranačkog ureda i Hitlerova sekretara. A od ožujka 1942. to radi drukčije, sistematičnije - bez Hitlerova dopuštenja, ali uz poloviČnu Bormannovu suglasnost - *Henry Picker*, predstavnik Ministarstva uprave u Vrhovnoj komandi. Hitler poznaje Pickerova oca pa mu dopušta da s njime zajedno ruča ili večera za onim okruglim stolom u kutu. *Heim* je stenografirao svaku riječ, *Pickeru* je to Bormann dopustio samo deset puta, ostalo zapisuje

kao šlagvorte na dopisnici koju gura pod tanjur, pa kasnije piše po sjećanju. Pritom ističe bitno, ispuštajući mnoga Hitlerova skretanja. Stručnjaci smatraju da je to dobro radio. Poslije zastoja ofenzive na Kavkazu i ljutnje na generale, Hitler prekida ove zajedničke ručkove i večere. Do kraja rata jede sam. Njegove misli više se ovako ne bilježe; nema indicija da ih je ma u čemu izmijenio.

Kad Hitler ulazi u blagovaonicu, suradnici ustaju, okreću se prema vratima i pozdravljaju ga uzdignute ruke, on uzvraća kratko i odsječno pa sjeda na svoje mjesto koje se raspoznaje po tome što je na stolu električno zvonce. Nasuprot njemu sjedaju feldmaršal Keitel, načelnik Vrhovne komande i Martin Bormann. General Jodl, šef užeg, vodećeg odjela štaba Vrhovne komande i dr. Dietrich, dugogodišnji predstavnik za novinstvo, smještaju se lijevo i desno do njega. Ostali nemaju stalna mjesta: osobni i vojni ađutanti, predstavnici Vrhovne komande, ratne mornarice, kopnene vojske, zrakoplovstva, SS i dva osobna liječnika. Uz njih još dolaze pukovnici, generali i jedan admiral, zaduženi za vezu s rodovima vojske, SS i policijom, predstavnik novinske agencije, Ministarstva za istočne oblasti i državne uprave.

Jelovnik je na Hitlerovoj trpezi spartanski, vojnički, (juhe od povrća, kruh maslac, sir i sl.). I pomoćno osoblje i stražari jedu isto što i njihove vođe. Samo se u 'mesnim danima' može pojesti štogod drugo osim Hitlerove vegetarijanske hrane, on pije neki stomačni eliksir i mineralnu vodu, a ostali uz nju i pivo u malim čašama. "Za stolom se razgovaralo poluglasno, a kad bi Hitler progovorio, svi bismo zašutjeli", pamti Picker, "atmosfera je bila toliko u znaku njegove osobe da bi čak i sijedi generali i političari - kao njegovi gosti za trpezom - od uzbuđenja prevrtali čaše kada bi im se obratio. Većina prisutnih očito je vjerovala u njegovu sudbonosnu misiju."[20] Poslije jela Hitler bi počinjao razgovor: mukloga, ali dobro razumljiva glasa, isprva polako, oklijevajući i zastajkujući (čak i kada bi se šalio), ali onda, kada bi se zapalio na nekoj temi, misli su mu izvirale spontano.

Picker se sjeća kako je sa sigurnošću mjesečara i užarenih očiju fanatika iznenađivao pojednostavljivanjem problema, uvjeravao kratkim, primitivno-shvatljivim sudovima, začuđujućom inteligencijom i poznavanjem pojedinosti. Pritom, čak i u danima najnapetije vojne situacije, ne govori o aktualnim zbivanjima. On se očito opušta poslije jela, postaje onakav kakav je zapravo. Govori da samom sebi razjasni neke misli ili da svoje goste zabavi, na njih utječe ili ih uvjeri. Pritom nema bilo kakve ozbiljnije debate, jer 26 prisutnih dobro zna njegove nazore. Ostali velikodostojnici poput Himmlera, Goebbelsa, Göringa, kakvog generala, diplomata ili oblasnog šefa stranke koji dođu iz Berlina ili drugih krajeva Europe, samo na dan-dva radi kakva važnog posla, obično šute iz strahopoštovanja. Hitler nikada nije smetnuo s uma odredbe o tajnosti koje je sam uveo i dobro pazi da se isuviše ne zanese i izrekne nešto što prisutni nisu smjeli čuti. Izuzetno, ovi razgovori održavaju se i u sjedištu vlade u Berlinu ili restoranu "Osteria" u Münchenu kada onamo koji puta dođe.

Što misli o Bogu i kršćanstvu, raspričao se 13. 12. 1941. Bilježi Heim:

[20] *Tischgespräche*

"Rat će završiti. Posljednja velika zadaća našega vremena bit će razjašnjenje problema crkve. Tek će onda njemačka nacija biti posve sigurna. Nije me briga za vjerske zasade, ali ne trpim da se neki pop miješa u ovozemaljske stvari. Organiziranu laž treba tako slomiti da država bude apsolutni gospodar. Dok sam bio mlad, moje je stajalište bilo: dinamit. Tek sam kasnije shvatio da se to ne može lomiti preko koljena. Mora istrunuti kao upaljen ud. Trebalo je dotjerati dotle da na propovjedaonicama stoje same budale, a pred njima stare ženice. Zdrava mladež je uz nas."[21]

Otkad su nacisti zavladali, nastoje uvesti novi kult. Pokušavaju sa slabim uspjehom nadomjestiti crkveno krštenje, vjenčanje i sahranu nekakvim navodno "germanskim" obredima, ali Rosenbergov ured izdaje o tome podrobnije upute tek 1942. godine. U logorima Hitlerove mladeži svečano se ujutro diže zastava na jarbol, da bi se nadomjestile jutarnje molitve, izmišljaju se zabavne priredbe nedjeljom koje izravno prenosi radio u vrijeme kada narod obično ide u crkvu, uvedene su ženidbe vojnika na frontu s djevojkama u domovini davanjem svečane izjave pred zastavom i komandantom bataljona, s tim da to i djevojka potvrdi u roku od šest mjeseci u svom matičnom uredu. Uz političke svetkovine: godišnjicu münchenskog puča 1923., osvajanja vlasti, usvajanja partijskog programa, nürnberškog kongresa partije, ponovnog uvođenja vojne obaveze, Hitlerova rođendana, zadnje nedjelje u ožujku upriličava se svečani prijem u Hitlerovu omladinu. Uz 1. svibanj, koji su nacisti prihvatili kao radnički, uvedeni su još i početkom listopada kao neki seljački blagdani "Dan zahvalnosti za žetvu", u vezi sa suncem, koji trebaju naglašavati povratak pradjedovskoj vjeri: ljetni 23. 6. kada se pale vatre po bregovima, planinskim vrhovima i na obalama rijeka, zatim zimski 21. 12. s anonimnim darovima unutar slavljeničkih skupina (omladinska organizacija, školski razred, pogon itd.) koji treba nadomjestiti Božić. Prije rata građene su i ljetne pozornice na kojima su izvođene neke korske igre. Goebbels je zabranio informativnim medijima da sve to nazivaju "kultom", mada je posrijedi bilo upravo to. 1940. propisan je dan "svečanog iskazivanja počasti poginulim junacima", da bi se suzbio blagdan Svih svetih. SS-ovci u svemu tome prednjače. Ukazom od 26. 11. 1936. uveden je i službeni naziv "gottgläubig" (pobožan) za osobe koje bi istupile iz crkvene zajednice. Time se nastojalo pokazati da napuštanje crkve ne znači i nevjerništvo nego "pobožnost njemačke naravi pripadne vrsti". Židovi, koji napuštaju svoju vjersku zajednicu, nemaju pravo na taj naziv.[22] Pripadnici *SS* koji istupaju iz crkve upravo se tako deklariraju.

"Nemam ništa protiv apsolutno državne crkve kakvu imaju Englezi", nastavlja Hitler 13. 12. 1941. "Ali ne može biti istina da se trajno jednom laži može zavaravati svijet. Tek u 6., 7. i 8. stoljeću našim su narodima knezovi udruženi s popovima nametnuli kršćanstvo. Prije toga su živjeli bez te religije. *Imam šest SS divizija koje su posve izvan crkve, pa ipak ginu s najvećim duševnim mirom..*"[23]

[21] Ibid.
[22] Lexikon
[23] *Tischgespräche*

Hitler ne samo da ne podnosi kršćanske vjernike u SS, nego se time i ponosi. Waffen SS zamišlja kao gardu otpadnika od vjere. Doduše, uviđa kolika je snaga vjerskih uvjerenja u njemačkom i austrijskom narodu, podnosi da u skladu s konkordatom regularna vojska Wehrmacht, Ratna mornarica i zrakoplovstvo imaju vojne svećenike, katoličke i evangeličke.

Nacisti šire glasinu da je Isusov otac bio rimski legionar, pa Hitler dalje kaže:

"Krist je bio Arijevac. Ali Pavao je njegovo učenje iskoristio da mobilizira podzemlje i organizira jedan predboljševizam. S njegovim prodorom nestalo je lijepe jasnoće antiknoga svijeta. Kakav je to Bog kojemu je drago samo ako ljudi muče svoje tijelo radi gušenja strasti? *Muhamedanizam bi me još mogao oduševiti za nebesa.* Ali kad samo zamislim dosadno kršćansko nebo! Ovdje smo na zemlji imali jednoga Richarda Wagnera, a ondje se ne čuje ništa osim Haleluja i mahanja palmovim granama, djece u pelenama i staraca!"[24]

I iz drugih Hitlerovih razgovora vidi se da u njega nema odbojnosti prema "muhamedanizmu". A tog se dana izruguje svemu što je kršćanima najsvetije, naziva ludorijom bez premca, kazuje da je "crnac sa svojim fetišem" povisoko iznad onoga tko vjeruje u sv. euharistiju (pričest) i da on zbog toga ponekad "gubi svako poštovanje čovječanstva", "ne mase, jer ona nikad nije ništa drugo naučila".

Slijedi čuđenje: "(...) da su stranački ministri i generali uvjereni kako ne možemo pobijediti bez blagoslova crkve!" Nagađalo se na koga se ovo odnosilo, no istina je da su neki njegovi generali bili vjernici. Goebbels u svom dnevniku tvrdi da je takav bio i general Jodl koji je sjedio pored Hitlera dok je ovako govorio. Hitler još zaključuje: "Naš je religiozni nivo najsramotniji kojega uopće ima." Nastavlja o neuspjehu kršćanstva u Japanaca, tumači: "Ako ima Boga, onda nam ne daje samo život nego i spoznaje. Ako na osnovu shvaćanja koje mi je dao Bog reguliram svoj život, onda ne mogu pogriješiti, i ja ne lažem (...) Težim stanju u kojem pojedinac zna: on živi i umire radi održanja svoje vrste! Zadatak je odgojiti čovjeka kojemu će biti najveća čast da uradi nešto osobito za održanje života svoje vrste. Dobro je što *nisam dopustio da mi popovi ulaze u stranku"* i završava govoreći o Mussoliniju: "On je osobno slobodouman. Ali počeo je s koncesijama iako bi mu bilo bolje da se više obratio revolucionarnoj strani. *Ja bih umaršírao u Vatikan i pokupio cijelo društvo.* Onda bih rekao: 'Oprostite, zabunio sam se'. Ali njih više ne bi bilo! Pa ipak ne želim da Talijani ili Španjolci izgube kršćanstvo. Tko ga ima, u njega su stalno bacili."

Poslije ručka 8. 2. 1942. govori: "Najveće su narodne štetočine naši svećenici obaju konfesija. Ja im sada ne mogu odgovoriti, ali sve je u mojoj velikoj bilježnici. Doći će trenutak kada ću se s njima obračunati bez mnogo predomišljanja (...)

Svako stoljeće koje se opterećuje ovom kulturnom sramotom, budućnost više neće moći shvatiti. Kao što se hajka na vještice morala odstraniti, tako

[24] Ibid.

treba odstraniti i ovaj ostatak. Ali je i za to potreban izvjestan fundament."[25]

Da li se Hitler jednog dana poslije pobjede namjeravao obračunati "bez predomišljanja" s kršćanskim svećenicima s pomoću heretičkoga SS, kao što je to učinio s vođama SA, pa poslije možda reći "oprostite, zabunio sam se", ne možemo znati, ali ako znamo koliko je dosljedno sprovodio svoje dugoročne zamisli, koliko su njegove prijetnje bile opasne, pretpostavka nipošto nije neosnovana.

Japanci i njihova državna filozofija bili su Hitleru povod da poslije dva mjeseca (4. 4. 1942.) opet nešto rekne o "muhamedanizmu". Picker zapisuje:

"Uz današnji ručak šef je progovorio o državnoj religiji ili bolje rečeno državnoj filozofiji Japanaca. Izjavio je da se državna filozofija Japanaca, koja je sada jedno od bitnih polazišta njihovih uspjeha, održala kao osnova života japanskog naroda samo stoga što se pravovremeno uspjela očuvati od *otrova kršćanstva.*

Jednako kao u muhamedanizmu, ni u japanskoj državnoj religiji nije sadržaj religije zastrašivanje, nego nada u blaženstvo. Zastrašivanje je uopće židovska vjerska zasada koju je proširilo kršćanstvo, a i u nas je samo zbunila duše. Sve terorističke predodžbe na području vjere samo su prikladne da ljude odvrate od optimizma i odgoje ih u beskrajnoj plašljivosti."[26]

Hitler je o crkvi opet opširno progovorio 4. 7. 1942. uvečer. Bilježio je Picker: "Rosenberg mi je jednom u vrijeme borbe za vlast, (tj. prije siječnja 1933. - Z. S.) pokazao neki uvodni članak u kome je odgovarao na napade katoličke crkve. On mu je zabranio da ga objavi. Uvijek je smatrao da ne valja diskutirati sa crkvom. Pritom Rosenberg time nije mogao ništa dobiti, jer se razlabavljeni katolici ionako, po sebi, kritički odnose prema crkvi. A naprotiv, u strogo pravovjernih katolika zbog svojih 'heretičkih' stavova ne samo da ne bi našao razumijevanja, nego je morao predvidjeti da će ga protupropaganda zbog njegovih radoznalih mudrovanja u vjerskim pitanjima uspješno 'diskriminirati' kao osobu opterećenu smrtnim grijehom.

Kada on - šef - javno šuti o crkvenim pitanjima, onda to lukavi lisci katoličke crkve nipošto ne shvaćaju krivo. On može zamisliti da čovjek poput biskupa Galena zna da ću poslije rata s njime obračunati sve do u posljednju paru. Ako ne uspije da ga prije toga pozovu u Rim, u Colegium germanicum, može biti posve siguran da mu u tom obračunu neću ni mrvicu zaboraviti. A ponašanje toga biskupa von Galena bit će uostalom još jedan razlog da otkažem konkordat odmah poslije rata (...)" Hitler je još najavio da će onda obustaviti novčanu potporu crkvi, budući da ona sama može sakupiti jedva tri posto onoga što dobiva od države i završio: "Nuncij će se onda moći spokojno vratiti u Rim, a mi uštedjeti trošak ambasade u Vatikanu. Samo će u Ministarstvu vanjskih poslova sigurno zaplakati za jednim izgubljenim ambasadorskim položajem."[27] Lako je uočiti da Hitlerove pozitivne ocjene "državnih religija" Britanaca, Japanaca i islama proistječu ne samo zbog njihovih zasada, nego i iz

[25] Ibid.
[26] Ibid.
[27] Ibid.

njegova uvjerenja da državna vlast može s njima manipulirati po vlastitoj volji.

U svojoj mladosti, provedenoj u Beču, Hitler je morao upoznati Bošnjake, jer ih je poznavao cijeli grad ne samo po crvenim fesovima, sivim bluzama i svijetlo-plavim hlačama. Ondje je bila njihova regimenta, sačinjavali su i dvorsku stražu. Vojne glazbe, pa i njihova, svirale su po ulicama i trgovima i marševe "Die Bosniaken kommen" (Bošnjaci dolaze) i "Bosna selamlik" (Pozdrav Bosni) kompozitora Eduarda Wagnesa. U ono vrijeme bez radija, TV, disko i videoteka, bile su vojne glazbe i njihovi koncerti neusporedivo popularniji nego u naše vrijeme; ne samo melodije nego i kapelnici poznati mnoštvu građana. "Bosniaken" su bili elitne jedinice, u prvom svjetskom ratu 2. regimenta stekla je najviše odlikovanja od svih sličnih formacija u austro-ugarskoj vojsci.[28] Uz Hitlerovo mišljenje o *muhamedanizmu* lako je shvatiti da mu je bila prihvatljiva ideja da se osnuje bošnjačka SS divizija od samih muslimana čiji će pripadnici - za razliku od svih ostalih SS divizija - moći regulirati svoj vjerski život.

I kada Kaschea i druge diplomate dovede 29. 10. 1943. njegov ministar von Ribbentrop (koji je tada već bio izgubio svaki utjecaj) u Vrhovnu komandu gdje ih prima Hitler radi razgovora o NDH i rekne Führeru kako je Muhamed Pandža, agitator za SS diviziju otišao "u šumu",[29] Hitler ga pravda riječima da muslimani nemaju drugoga izlaza; i kada mu ukazuje na to da su u Be-Ha regimentama ratovali pripadnici svih triju bošnjačkih konfesija, Hitler tvrdi (ne zna?) da su ondje bili samo muslimani i još dodaje da bi se katolici u bošnjačkoj SS diviziji bunili, dok će muslimani biti pouzdani vojnici,[30] onda postaje jasno da o Bošnjacima ima posve određena shvaćanja.

Za razliku od Hitlera, čiji je duhovni razvoj u mladosti teško dokumentirati, Himmlerova shvaćanja je lako utvrditi. Bio je sin pobožnog i strogog katoličkog direktora gimnazije, prinčevskog odgojitelja na bavarskom dvoru. Ostali su mu dnevnici, mnoga pisma, pa čak i jedan popis svih knjiga koje je pročitao s opaskama. Odatle se vidi koliko je u rodnom Münchenu patio zbog toga što 1918. nije dospio na front, iako se dobrovoljno javio i prošao vojnu izobrazbu. "U toj se okolici postepeno odvojio od svoje strogo katoličke obitelji iako je materijalno o njoj još dugo ovisio. I on i njegovi strašili su se boljševičkog prevrata i vjerovali u zavjeru Židova i masona protiv Njemačke", piše *Hellmuth Auerbach.*[31] U njemu su za vrijeme studija sve više rasla nacionalističko-rasistička shvaćanja. Stekao je i velike simpatije za seoski život. Poslije stjecanja diplome pridružio se kao agronom onoj paravojničkoj desno-radikalnoj organizaciji, a kada je 1923./24. ostao bez posla, sve se više razvijao u rasističkog fanatika i napustio religiju. Tako se društveno izdvojio iz velikoga kruga znanaca. U Hitlerovu stranku se uključio tek u veljači 1925.

Richard von Weizsäcker, predsjednik SR Njemačke (1984.-1992.) i sin

[28] Werner Schachinger: *Die Bosniaken kommen! Elitetruppe in der k. u. k. Armee* - Graz-Stuttgart 1989.
[29] V. "Što je bilo s..." na kraju ove knjige (str.406)
[30] Iz Kascheove bilješke o razgovoru u *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*
[31] *Führungspersonen und Weltanschaungen des Nationalsozialismus* u Broszat/Möller (hrsg): *Das Dritte Reich* - München 1983.

Hitlerova diplomata, opisao je u svojim uspomenama kako je njegova majka, kada su počeli progoni svećenika, više puta intervenirala kod Himmlera radi pastora Niemöllera, a on joj odgovorio u ovom smislu: "Nećemo mirovati dok kršćanstvo ne bude uništeno. To je jedna bolest."[32]

Dok je Himmler glavni egzekutor nacističke ideologije, Goebbels je - poslije Hitlera - njen glavni propagandist, ali i jedini pravi intelektualac u vrhu stranke. I on je rođen u strogo katoličkoj malograđanskoj obitelji u Rajnskoj oblasti, pohađao je i katoličku školu, doktorirao filozofiju i germanistiku.

"Mali doktor", kako su ga zvali, svesrdno se trudi da razbija što je drugima sveto i u svojih slušatelja i čitatelja vješto, cinično i ironično, raspaljuje iste osjećaje gnjeva, očaja i mržnje koji njega muče, ne samo javno protiv Židova, masona, marksista i lijevih liberala, nego u užem krugu protiv građanstva i kršćanske crkve. Uza svu žučljivu protivnost, Hitler njemu kao i Göringu zabranjuje istup iz crkve. Goebbels bilježi 29. 4. 1941: "Führer je najoštriji protivnik čitave opsjene (tj. kršćanske religije - Z. S.) ali ipak mi zabranjuje istup iz crkve. Iz taktičkih razloga. I za takvo blezgarenje plaćam crkveni porez već više od desetljeća. To me najviše boli." Pa i ovo: "Što da radim? Vojnik u ratu mora imati nešto čega će se držati."[33]

Ako dodamo ovim izljevima srdžbe i odvratnosti prema kršćanstvu brigu za idejnu opredijeljenost SS-ovaca, shvaćamo razlog odlučne odbojnosti da se u SS primaju ustaše. Hitler, a pogotovo Himmler, znaju da su ustaški prvoborci godine proveli u Italiji i odanle došli na vlast, a da ondje gdje "Talijani imaju kakva prava, vlada posvemašnji nered", za prisan odnos ustaša s katolicizmom, koji se uz ostalo vidi po vodećoj suradnji redovnika i drugih svećenika u ustaštvu [34] misle da imaju razloga vjerovati da su i Hrvati poput Španjolaca ili Talijana "bolesni", kako "imaju bacile" od kojih treba očuvati SS. Dakako, ovome treba dodati i ustašku nemoć da suzbiju četnike i partizane.

U njemačkim vojnim i policijskim postrojbama, gdje su se našli i Austrijanci, mnogi su viši časnici kao mladići ratovali zajedno s Bošnjacima na raznim bojištima. U dolini rijeke Soče, gdje ih je od 1916. do 1918. mnogo izginulo, borili su se i potonji Hitlerovi maršali Rommel i Schörner, Bergera, a pogotovo Phlepsa, kao poznavaoca Bosne i naših prilika ne bi trebalo ni spominjati. U Berlinu znaju za Hadžiefendićevu legiju, na čije pripadnike računaju u sastavu SS divizije, pa ih u zapovijesti za ustrojavanje još i posebno navode. Ako je itko "borac na izgubljenom položaju za izgubljenu stvar" u smislu SS ideologa Wernera Besta, onda je to Bošnjak, musliman, već cijelo jedno stoljeće. U Glavnoj upravi SS pretpostavljaju da im je i važno da se bore, a ne toliko za što se bore.

Redžić, naprotiv, objašnjava da su Nijemci, za razliku od Hrvata koje su cijenili prije svega zbog historijski formiranog antisrpskog nacionalizma i u

[32] R.v. Weizsäcker: *Erinnerungen* - Berlin/1997.
[33] *Tagebücher*
[34] Nolte piše o suradnji katoličkog klera: "Ein weiteres Unterscheidungsmerkmal liegt in dem engen Verhältnis zum Katholizismus das u.a. in der führenden Mitarbeit von Mönchen und anderen Geistlichen zum Vorschein kam". (*Die faschistischen Bewegungen*)

njima gledali glavnu branu za državnu obnovu Srbije i Jugoslavije: "s prijezirom i omalovažavanjem govorili o bosansko-hercegovačkim muslimanima. Cijeneći narode po njihovoj rasnoj pripadnosti, njemački su okupatori u međusobnim kontaktima iznosili mišljenje da su bosansko-hercegovački muslimani u politici 'oportunisti', u načinu života, 'asocijalni', a da se u rasnom pogledu nalaze na nižoj vrijednosnoj skali".[35]

Pogledamo li kako taj autor argumentira te generalizacije, vidimo da formalno strogo znanstveno upućuje čitaoca na dvije napomene na dnu stranice svoje knjige. Ondje prvo navodi nekakvu okružnicu ustaškog ministra Lorkovića razaslatu diplomatima NDH o tome da su "službeni njemački predstavnici" navodno prihvatili njegove prijedloge da Srbe iz Srbije poslije pobjede presele u Sibir! To bi bio dokaz i objašnjenje zašto Nijemci "prije svega cijene" Hrvate. Drugo, da "Nijemci" ružno misle o muslimanima, dokazuje pozivanjem na neki izvještaj generala Glaisea 1941. vojnom zapovjedniku Jugoistoka, ne navodeći ni riječi o tome što je ondje napisano.

Dakle, pismo ustaškog ministra hrvatskim diplomatima i jednoga njemačkoga generala drugome - to su "međusobni kontakti njemačkih okupatora"!

Već smo donekle upoznali misli generala Glaisea, protivnika SS-a, razočaranoga simpatizera nacizma, koje nitko razborit ne bi generalizirao. Zasad navedimo samo što je u dnevniku zapisao o banatskim Nijemcima, dakle pripadnicima *Prinz Eugen* divizije: "Nisu ni u staroj Austriji bili najbolji vojnici. Oni su tip zasićenih, dobro stojećih seljaka."[36] Zar se iz tlapnji ustaškog ministra, iz kojih se uopće ne nazire neka posebna njemačka ljubav spram Hrvata i pisma generala - upravitelja vojničkih groblja - može tvrditi što su "Nijemci" cijenili, a što prezirali i omalovažavali? Kada je posrijedi njegova stranka ili SS, onda je u pogledu rase mjerodavna samo misao Hitlera ili najviših doglavnika.[37]

Kako je Hitler odlučivao što spada u "čistu rasu", moglo se čuti uvečer 12. 5. 1942., kada je iznio pregršt pseudo-znanstvenih ocjena. Prvo je rekao da se o ponjemčavanju Slavena ne može reći ništa generalno, jer je pojam "Slavena" izmislila carska Rusija u okviru svoje panslavističke politike, pa propagirala i nametala kao skupni pojam za razne, posve različite narode i onda nastavio: "Na primjer, posve je besmisleno Bugare nazivati Slavenima kad su oni turkmenskoga podrijetla. Ni Čehe se ne može smatrati Slavenima. Čehu treba samo obrijati brk da se vidi kako je potomak nekih mongoloidnih plemena. *U takozvanih južnih Slavena opet prevladava totalni dinarski utjecaj. Ponjemčavanje Hrvata moglo bi se samo pozdraviti s rasno-nacionalnog stajališta*, ali iz političkih razloga o tome ne može biti ni govora."[38]

Bošnjaci spadaju također u "takozvane južne Slavene" pod "totalnim dinarskim utjecajem". Službeno ih je Hitler trebao ubrajati u Hrvate; ako

[35] *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija.*
[36] Glaise - *Dnevnik*
[37] Göringu se npr. pripisuje izreka: "Tko je Židov - to ja određujem!"
[38] Ibid.

možda i nije, "rasni" kriterij očito nije nikakav razlog prihvaćanja Bošnjaka muslimana, a istovremenog odbijanja Hrvata katolika da uđu u SS. U cijelom kompleksu sastanaka, razgovora, konzultacija oko osnivanja njihove SS divizije, o rasnom porijeklu Bošnjaka ne govori ozbiljno baš nitko.

Redžić zapravo želi omalovažiti povoljna mišljenja SS o Bošnjacima tvrdnjom da su ih javno hvalili, a iza leđa ogovarali. (On malo zna o SS-u, nije mu jasno što je zapravo Gottlob Berger, na istoj ga stranici prvo naziva "Šefom Glavne Uprave SS", drugi put "Himmlerovim opunomoćenikom u NDH".[39])

Simpatije za Bošnjake SS-ovci i nacisti na najvišim položajima u državi stječu i u svojoj sklonosti romantici hereza koja u SS igra veliku ulogu. Ako kakav Nijemac tih godina želi nešto saznati o Bosni pa pogleda u Veliki leksikon *Meyers* (ili sličnu publikaciju), vidjet će da su bogumili bili gnostičko-manihejska sekta, a da je Bosna od 12. do 15. stoljeća bila "glavno središte bogumilske sekte" kao i to da je "splitski vojvoda Hrvoje pozvao Turke u pomoć u borbi protiv Mađara (1415.) koji su ubrzo zagospodarili zemljom, a "bogumili su najvećim dijelom prešli na islam".[40] U tom kontekstu zanimljiv je i ilustrativan primjer SS-ovca Otta Rahna, jednoga Himmlerova pobočnika.

Rahn se još kao student prava strastveno zainteresirao za srednjovjekovne heretike u Europi. Od 1929. do 1932. dugo je boravio u Francuskoj, u krajevima nekadašnjih heretika katara i vitezova-redovnika templara koje je razbila inkvizicija i francuski kralj, a ukinuo papa Klement V. Rahn je studirao stare zapise, uvlačio se u spilje i verao po ruševinama dvoraca. Knjigu *Kreuzzug gegen den Gral* ("Križarski rat protiv Grala") objavio je 1933. - solidno znanstveno djelo koje je ubrzo prevedeno i na francuski, a objavljeno je ponovo u Njemačkoj i 1965. Nacistima se osobito svidjelo "drugo kršćanstvo" koje je Rahn otkrivao, pa je nastupao na tribinama i radiju.

Oduševljeni Himmler ga je čak sredinom tridesetih godina poslao da obiđe i opiše one krajeve u Europi u kojima je nekada bilo heretičkih pokreta. Rahn je u šest zemalja posjetio dvadesetak gradova, od Marseillea do Reykjavika, i 1937. objavio novu knjigu: *Luzifers Hofgesind. Eine Reise zu Europas guten Geistern* (Luciferovi dvorjani - Putovanje do dobrih duhova Europe), više putopis i beletristiku nego znanstveno djelo.

Ovakva shvaćanja i simpatije za heretike i otpadnike iskazale su se i pri osnivanju prve nenjemačke SS jurišne brigade *Walonien* (tj. Valonija). U Belgiji je Leon Degrelle, mladi pravnik, darovit govornik i pisac, osnovao 1930. valonski autoritarno-antidemokratski pokret "Krist kralj", nazvan po izdavačkoj kući "Christus Rex", koja je nekoliko godina bila najistaknutiji eksponent mladokatoličkih težnji za obnovom u okviru katoličke crkve i Katoličke akcije. Degrelle je isprva predvodio njeno mlado, militantno krilo. Od 1935. žestoko je napadao političare svih stranaka zbog stvarnih ili navodnih financijskih makinacija, okupio mnoge nezadovoljnike. Njegove pristalice nazvane *Reksistima* nacionalističkim zahtjevima i konfesionalnim otvaranjima, posve su se odvojili od katoličkih korijena, propagirali staleški

[39] *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija* str. 118.
[40] *Meyers Lexikon* II - 8. izd. / 1937.

poredak na osnovi "prirodnih zajednica" (obitelj, stalež, narod). Stekli su i pristalice među Flamancima, na izborima 1936. osvojili 21 od 200 zastupničkih mjesta u parlamentu. Degrelle do tada još nije bio fašist - nije imao uniformiranu paravojsku, njegove se pristalice nije moglo optužiti ni za najmanje nasilje.

U to vrijeme komunisti su jačali u Francuskoj što je brinulo mnoge Belgijance, a Degrelleovi sljedbenici sve su više ispoljavali fašističku svijest, počeli su se pozdravljati uzvikom "Heil Hitler", tvrditi da je prostor Belgije najbolje prolazio kada je spadao u "Germania inferior". Udaljili su se od crkve, na izborima 1938. dobili znatno manje glasova nego prije dvije godine. Bili su već u raspadanju kada su Nijemci 1940. okupirali Belgiju. Postali su jezgra suradnje s njima, Degrelle je sebe i svoje pristalice proglasio "Germanima", mnogi su se dobrovoljno javili u Waffen SS. Degrelle se istakao na položaju komandanta SS brigade *Walonien* na sovjetskom bojištu.[41] Najviša njemačka odlikovanja koje je on dobio, nije stekao nijedan nenijemac u njemačkim oružanim snagama.

U Hrvata nije bilo desnih otpadnika od katoličke vjere poput Reksista; da jest, Himmler bi sigurno drugačije i ranije razmišljao o hrvatskoj SS diviziji.

Nacističku sklonost hereticima, otpadnicima, ratnicima koji su kidali veze s vlastitom društvenom sredinom, ilustriraju i nazivi Waffen SS divizija; *Florian Geyer* nazvana je po vitezu iz 16. stoljeća i zapovjedniku najamnika koji je napustio katolike i pridružio se protestantima, zapovijedao skupinom seljaka u njemačkom seljačkom ratu htijući stvarati državu seljaka i građana i ukinuti povlastice plemića i svećenstva, ali se zamjerio i seljacima pa bio ubijen. *Frundsberg* također po plemiću i zapovjedniku najamnika koji je u 16. stoljeću ratovao s Francuzima i protiv njih, bio protiv pape i sklon protestantima ali im se nije pridružio. Nije bio neki vojskovođa, ali je umio od najamnika, pravih pustahija, formirati jedinstvenu trupu s osjećajem zajedništva tako da je prozvan "ocem najamnika". *Götz von Berlichingen* nazvana je po plemiću iz 16. stoljeća koji je pri nekoj opsadi ostao bez desne ruke, pa je nosio željeznu i tako bio nazvan "Götz željezne ruke". Njegov drvorezni portret visi na zidu u Hitlerovoj blagovaonici u Rastenburgu. Leksikon *Meyers*[42] o njemu navodi i ovo: "Zbog svih mogućih surovosti, izazivanja sukoba i drumskih razbojstava, plemstvo ga je preziralo. Za seljačkog rata 1525. pristupio je pobunjenim seljacima, ali kad se primakla plemićka vojska, napustio ih je rekavši da mu je njegov jednomjesečni ugovor istekao. Ta je seljačka vojska, ostavši bez vođe, onda uništena. Poslije se Götz borio protiv Osmanlija, a 1544. protiv Francuza." No ostavio je napisane uspomene koje su objavljene tek 1731.[43] Albanska 21. SS divizija nazvana je *Skenderbeg (Iskenderbeg)*, po albanskom nacionalnom junaku Đerđu Kastriotu koji je kao talac na osmanskom dvoru uzgojen kao musliman, ali onda se vratio u Albaniju i u kršćanstvo, podigao ustanak, pa više godina uspješno vojevao protiv

[41] Nolte
[42] *Meyers Lexikon* I -8. .izd. / 1936.
[43] Ibid.

Osmanlija. *Lützow* je nazvana po pruskom časniku koji je osnovao vojsku od nepruskih dobrovoljaca zvanu i "Crna skupina", a zamišljenu kao avangardu njemačke nacionalne vojske. Visoki vojni krugovi bili su protiv nje, a Francuzi su je porazili 1813., poslije je brojila svega 3000 ljudi bez vojnog značaja. No slavljena je kao njemačka oslobodilačka vojska. *Wiking* je nazvana po neznabožačkim divljim skandinavskim gusarima srednjeg vijeka, koji su od kraja 8. stoljeća pustošili morske i riječne obale po cijeloj Europi, od Islanda do Maroka i Kaspijskog jezera.[44]

U SS-ovskom shvaćanju povijesnih veličina ima osim neznanja i dosta neodređenosti i nesređenih misli, veličaju srednjovjekovno njemačko carstvo, a istovremeno zamjeraju katoličkoj crkvi što je zaostala u srednjem vijeku. Dok su jednu diviziju nazvali po princu Eugenu Savojskom, koji se proslavio u ratu protiv Osmanlija, istovremeno je Gottlob Berger u nekom razgovoru rekao El Huseiniju da bi Njemačka bolje prošla, a da ni njemačka starogermanska kultura ne bi propala, da u svoje vrijeme Providnost nije omogućila Europljanima, umjesto muslimanima, pobjedu kod Beča.[45] U očima nacističkih vođa, a osobito SS-ovaca u takvom je društvu bilo mjesta i za "Bosniaken-Muselmanen", "koji ne prihvaćaju život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj " i "stoje po strani", mada su smrtno ugroženi od protivnika te iste države, ljudi čije vođe traže autonomiju Bosne i Hercegovine, a iskazuju privrženost Reichu.

Ali u svim pripremama odluke da se osnuje upravo takva SS divizija, neminovno je morala biti prisutna i spoznaja da su posrijedi oni koji se žele osvetiti za zločine počinjene njima i njihovim obiteljima i vratiti svojim domovima. SS-ovci znaju da su "Bosniaken-Muselmanen" već bezbroj puta ubijani i proganjani narod, ostatak nekadašnjih ponosnih gospodara Balkana i velikog dijela svijeta, čija se samosvijest i volja za otporom već odavna i na mnoge načine lomi, ali nikada do kraja.

Razni rasisti i nacisti su ulagali silne propagandne napore da ocrne Židove u očima njemačkoga naroda, koji u većini nije smatrao da mu od njih prijeti neka opasnost. Bošnjacima nije trebalo objašnjavati tko su im neprijatelji. Zgarišta domova, brda leševa majki, sestara, žena, očeva i djece bili su jači motiv za borbu od svih teorija. To se moglo iskoristiti. Regrutacijski centri SS otvoreni su u Zagrebu, Slavonskom Brodu, Tuzli, Doboju, Mostaru i Zenici. Prihvatni i otpremni centri bili su u Zagrebu, Osijeku i Zemunu. Štab koji formira SS diviziju je u Zagrebu, u Savskoj cesti 77. Prihvatni logor u jednoj od vojarni na Črnomercu, gdje se moglo smjestiti 2000 ljudi, u Osijeku je u nekoj ispražnjenoj školi, a u onaj zemunski moglo se smjestiti 5000 regruta. Dopunska komanda je u Zagrebu, u ulici Kulina Bana 10-12.[46]

Glavna komisija za prijem dragovoljaca koja vodi i dokumentaciju je u

[44] Pojedinci iz ove galerije likova, privlačili su i pozornost umjetnika: drame su napisali o Florianu Geyeru Gerhard Hauptmann, o Götzu von Berlichingenu (koja ima malo veze s povijesnom istinom) Wolfgang Goethe, Lützowu se, uz neke osobe značajne u njemačkoj povijesti, bio pridružio pjesnik i dramatičar Theodor Körner koji je o njegovoj vojsci napisao nadaleko poznatu pjesmu, a uglazbio Carl Maria Weber.
[45] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument.* Misli se na poraz Osmanlija 1683.
[46] Horda

Zagrebu. U njoj je desetak SS Führera pod vodstvom Stuf. Willyja Hempela.

Mičković piše o onima koji su se prijavljivali: "Žrtve su bile najviše izbjeglice, muhadžiri (...) Ti bijedni i zaslijepljeni ljudi odlazili su kao omađijani, da postanu 'muslimanska vojska', tako su im kazali da će postati. Oni sami nisu shvaćali šta to znači. Željni komada kruha, gladni, poderani i bosi, oni su očekivali da će im to nešto nepoznato promijeniti život i da će postati bogati, veliki i značajni (...) Iz Kule Fazlagića, nedaleko Gacka, u diviziju se javilo 143 poslušna vjernika, a iz Nevesinja dvojica. Na prostoru Konjica, u zabačenim selima, lovci na dobrovoljce doveli su 107 mladića."[47]

Iz ovih se redaka već može vidjeti kakvoga je kalibra pisac Mičković, vođen Lenjinovom tezom da je vjera "opijum" kojim zločesti vjeroučitelji zavode mlade. Njegove misli nisu nimalo originalne; tako su neki komunisti BiH unutar svojih redova objašnjavali zbivanje, da bošnjačke izbjeglice tek pristupanjem diviziji postaju "žrtve". Podatak od 143 dobrovoljca iz Fazlagića Kule čini se pretjeranim. Stanovnicima "zabačenih sela oko Konjica" bila je dobro poznata sudbina Borčana, ondje su se mnogi od njih i sklonili. Jasni su pravi motivi takvih ljudi da pristupaju SS-u, a ne "poslušna" pobožnost.

Novu SS diviziju mnogi shvaćaju kao muslimansku miliciju na višem stupnju. Kao da to rješava vitalne probleme: pokroviteljstvo, dotada kako se čini, nepobjedive njemačke vojske, naoružanje, opremu, opskrbu. Ali tada su se mogli čuti i dvosmisleni stihovi:

Ko nema šta jest'
Neka ide u eses
Pa će dobit zelen fes
i svašta će jest'

A bilo je zaista mnogo onih koji nisu imali "šta jest'", osobito među mnogim izbjeglicama koje su životarile po bijednim nastambama ili barakama. Mladići koji još nisu za vojsku, rade za bijedne nadnice, obično samo za hranu i krov nad glavom ili obilaze državne urede tražeći propusnice (bez kojih se nije moglo nikuda putovati) da odu na sezonski rad u Slavoniju ili Srijem i otuda donesu koju vreću brašna ili žita gladnim srodnicima. U Zemun je stiglo i oko dvije tisuće Bošnjaka iz Sandžaka - preživjelih u četničkim pogromima na obalama Lima, boraca iz kotara Bijelo Polje, Priboj, Prijepolje. Njih je navodno zavrbovao njemački povjerenik Murat Bajrović. Dolazi i 2500 dobrovoljaca Albanaca, ponajviše iz Sandžaka i dijela Kosova oko Mitrovice koje su okupirali Nijemci.

S. Š. iz sela Kuta kod Žljebova blizu Han Pijeska bio je austro-ugarski vojnik u prvom svjetskom ratu. Prošao je više bitaka u dolini Soče, izgubio oko. Pobjegao je 1941. sa ženom, dvojicom sinova i dvije kćeri bez igdje ičega ispred četnika u jedno selo u okolici Sarajeva. Smjestio se u potleušicu na imanju jednog zemljoposjednika. Ondje sa kćerima i mlađim sinom radi sve poslove na imanju - brine se za konje, goveda, ore i kopa - za krov nad glavom i - hranu.

Stariji sin je u domobranima, mlađi 1943. navršava 17 godina i odlazi u SS,

[47] Ibid.

za njim i stariji. Za obojicu će obitelj odsada dobivati od SS–a novčanu potporu.

Sudbina obitelji *Šemse Alihodžića* iz sela Pihlice kod Knežine slična je mnogim tisućama drugih muslimana Bosne i Hercegovine: slabo naoružana milicija, pokolji žena, djece, staraca, paljevine, bijeg u Kladanj.[48] U svibnju 1943. prijavljuje se u SS u Tuzli. S drugim novacima kreće vlakom preko Doboja. Na željezničkoj postaji u Bos. Brodu pridružuju im se i neki domobrani kad čuju da oni idu u SS. Svi dospijevaju u njemački vojni logor u Zemunu.

Iz Ratnog dnevnika SS divizije *Prinz Eugen* se vidi što znači odlazak Bošnjaka iz hrvatskih postrojbi. Zapis od 31. 7. 1943. u vrijeme kada se sigurnosna zona te divizije prostire i u istočnoj Bosni, od Sarajeva do Višegrada: "Divizija razmatra privremenu odgodu otpuštanja muslimana iz I. ustaške brigade i 9. domobranske pukovnije, bez njih je nemoguće osigurati područje od Sokoca do Vlasenice i prugu Sarajevo-Višegrad." Lepre zaključuje da je nekoliko hrvatskih vojnih jednica bilo desetkovano prijelazima muslimana u SS.

On objavljuje izvod iz neobjavljenog rukopisa Ibrahima Alimabegovića iz I. ustaškog zdruga: "Nas 40-50 ustaša prijavili smo se Nijemcima u Sarajevu. Poslije nekoliko dana otputovali smo u Osijek gdje smo primili njemačke uniforme. Odatle smo otišli u Zemun gdje smo ostali sedam-osam dana. Onda smo prebačeni u Pariz (...) a poslije u Le Puy.[49] Ukupno će iz hrvatskih oružanih snaga u diviziju otići oko 3000 ljudi.

Jedan se Nijemac, W. E., prisjeća kako su on i njegovi drugovi 20. 4. 1943. završili tečaj na SS školi upravne struke i raspoređivani po Europi. Sa sedmoricom drugova dobio je putnu zapovijed za Zagreb, u štab za uspostavu *Hrvatske SS dobrovoljačke divizije*: "Još nitko od nas nije bio ništa čuo o toj diviziji. Poslije kraćeg izvanrednog dopusta stigao sam u Zagreb u Savsku cestu 77 i javio se IV a časniku divizije, SS Stubaf. Küsteru."[50] Štab je još bio malen; nekoliko mladih nižih Führera, dva-tri njemačka Unterführera, nešto vojnika Volksdeutschera i prevodilica iz Zagreba, to je bilo sve. Sljedećih sedmica počelo je formiranje divizije. Ondje je još komandant von Obwurzer i Braun prvi (Ia), te drugi i četvrti (IIa i IVa) operativac, nekoliko mlađih Ostuf.-a i Ustuf.-a. Posvuda po Hrvatskoj, prvenstveno u Bosni i Hercegovini, kreću se časnici za pridobivanje.

W. E. dalje: "Mada je s hrvatskom državom bio sklopljen odgovarajući sporazum, od početka je bilo poteškoća. Dobrovoljci iz svih društvenih slojeva su pohrlili k nama (...) Većina dobrovoljaca bila je bijedna sirotinja s bosanskih brda. Nepismeni, bez košulje i hlača odjeveni samo u krpe. Ali i četnici, ustaše, domobrani (hrvatska vojska) i hrvatski policajci bježali su k nama u kompletnoj uniformi.

Kada je čak desetak pripadnika poglavnikove osobne garde odjenulo naše uniforme, pojavio se ministar unutrašnjih poslova osobno i zatražio da ih

[48] Uspomene Šemse Alihodžića objavljene su u *Svijetu* - Sarajevo 3. 5. 1998. pod naslovom "Ferid-Nikola". Kako saznajemo, njegov tekst je preveden na njemački i kruži među nekim bivšim njemačkim pripadnicima Divizije koji potvrđuju njegove navode. (Pismo Z. B. autoru od 8.10. 1998.) U daljnjim napomenama: Alihodžić.

[49] Budući da ne raspolažemo Alimabegovićevim rukopisom, ovo je prijevod s engleskog u HBD

[50] Kopija uspomena W. E. u posjedu autora. Dalje: Uspomene W. E.

vratimo."[51] Tvrdnja da je bilo četnika u redovima 13. SS čini se paradoksalnom.[52] Doduše, u Hrvatskom državnom arhivu ima dokument - letak ćirilicom koji se obraća "pravoslavcima" s pozivom da dokažu da su "dobri Bošnjaci" i pristupe SS diviziji u kojoj su već brojni muslimani i katolici. U tekstu koji završava sa "Živila naša draga bosanska domovina i njeni junački sinovi (...)" nijednom se riječju ne spominje hrvatska država! Po nekim tvrdnjama poziv i Srbima je izazvao revolt među dobrovoljcima, pa se od njihova prijema odustalo.

U Mičkovićevom prikazu nije ministar išao po svoje prebjege, nego komandant Poglavnikova tjelesnog zdruga ustaški pukovnik, poslije general Ante Moškov koji je sa skupinom ustaša upao u vojarnu na Črnomercu i oteo odbjegle ustaše (iz tzv. PTB = Poglavnikova tjelesna bojna) i kaznio ih strogim zatvorom. Malo je vjerojatno da se Moškov tako ponio; od njemačke vojske, a pogotovo SS-ovaca, mogao je pokušati nešto dobiti samo na lijep način. Mičković navodi i pismo Bergera Ribbentropu broj 1703 KI/WS u kojem se opovrgavaju informacije ambasade Reicha u Zagrebu da je odaziv u diviziju slab, a u kome stoji da je protivno tim tvrdnjama prikupljanje ljudstva za bošnjačko-muslimansku diviziju, više nego zadovoljavajuće.

Ustaše sabotiraju i sprječavaju ustaše Bošnjake, uz uporabu sile, da se javljaju u SS: "Komandant Pavelićeve tjelesne garde Moškov nazvao je pripadnike garde, koji su se prijavili u SS, izdajnicima svoje zemlje i zaprijetio strijeljanjem svakog ustaše koji se ubuduće pokuša prijaviti u SS. [53]

W. E. nastavlja svoje uspomene: "Kako bi koji dragovoljac došao, tako je bivao liječnički pregledan, ošišan na pruski rez, očišćen od ušiju, ako ih je imao. Zapisivali smo mu osobne podatke. To je bilo poteško, jer mnogi nisu ni znali kad su rođeni, pa se procjenjivalo. Neki su imali više žena,[54] valjalo je utvrditi koja ima pravo na novčanu potporu (...) Zatim bi ih odijevali. Svaki je dobio najviši stupanj odjevenosti, nove dijelove odjeće. Neki nisu ni znali što će s njima; prodavali su ih na crnom tržištu, pa se opet prijavljivali kao dobrovoljci. Oni koji su već bili u nekoj vojsci i stekli čin, u nas su dobivali jedan čin niže. Ustaše su za koju tisuću kuna prodavali potvrde da je 'Ibrahim Babić bio stariji vodnik', pa bi u nas postao Unterscharführer, mada nije služio vojsku. Skupo nas je stajalo dok nismo nadošli na ove mućke Balkanaca."[55]

Radi toga se nastoji dobrovoljce čim prije slati na izobrazbu. Isprva je s hrvatskim vlastima bilo dogovoreno da se divizija formira u Zemunu. Ali kada je onamo otputovao prvi operativni časnik Erich Braun i vidio da tamošnji logor omogućava smještaj za svega oko 8000 ljudi, a da se usto ondje formiraju i neke jedinice Wehrmachta, predložio je da se nova divizija uvježba u Reichu.

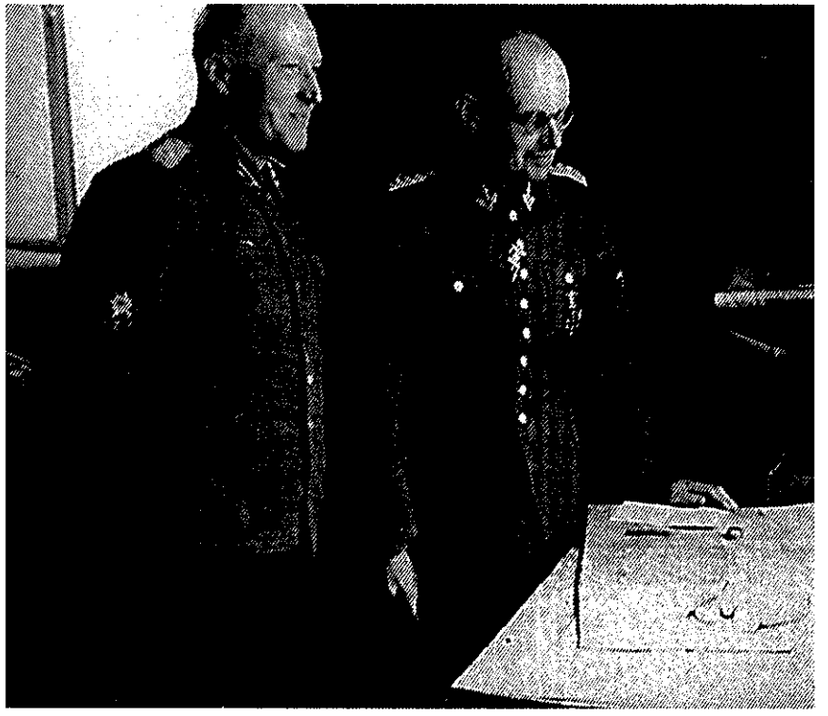
[51] Ibid.
[52] Dio uspomena W. E. prenio je i Michaelis u *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*. Upozoren na podatak o četnicima, objasnio je da će za drugo izdanje o tome povesti računa. U kopiji cjeline uspomena W. E. stoji da su "po sjećanju pisane 1953."
[53] Horda
[54] Poligamije je u to vrijeme još bilo među muslimanima sjeverozapadne Bosne
[55] Uspomene W. E.

Prvi Hitlerov "udarni trup" (1924.) iz kojega će do rata izrasti veliki aparat SS, a u njemu vojska *Waffen SS* od 22.700 ljudi. U njoj će se u ratu naći više od 600.000 pripadnika raznih europskih naroda u 38 divizija.• To je u velikoj mjeri bila zasluga Heinricha Himmlera, SS vođe Reicha (desno).

Slijeva: Desiderius Hampel, komandant 27, regimente u 13. SS diviziji i Karl Gustav Sauberzweig, prvi komandant divizije. Od ljeta 1944. Hampel će biti komandant divizije, a Sauberzweig korpusa koji SS neće nikada uspjeti sastaviti.

Plakati kojima su pozivani dobrovoljci u SS diviziju i Kammerhoferovu policiju SS

"Odijevanje bosanskih dobrovoljaca" opisao je ratni reporter gornju sliku, a donju: "Obuća - jučer i danas". Gumeni opanci (uz kožne), koji su u SS zamjenjivani planinarskim cipelama, bili su 1943. godine obuća mnogih bosanskih seljaka.

Prvi obrok iz SS-ovskoga kazana. Uniforme koje nose pojedinci su domobranske

Pravi Unterführeri odlaze u škole svojih specijalnosti u Reich, vojnici na formiranje regimenti i posebnih jedinica na vježbalište Wildflecken u Reichu. Dobrovoljci po dolasku primaju plaće za tri mjeseca, pola u Reichsmarkama, pola u kunama.

Alihodžić o boravku u Zemunu: "Tu smo podvrgnuti informativnim razgovorima, bili smo ispitivani o svemu. Nakon toga nas je pregledala vojna liječnička komisija. Govorilo se njemački, a tumači su nam prevodili (...) U Zemunu smo ostali dvije hefte. Tu smo prošli i prvu vojnu obuku." Liječničke komisije odbile su dosta prijavljenih, osobito tuberkulozne kojih sredinom našeg stoljeća nije nigdje u Europi bilo malo.

Glaise prigovara da je načelnik Vrhovne komande feldmaršal Keitel popustio Bergeru dopuštajući da se osnuje takva divizija (kao da se on htio protiviti Hitleru) pa piše: "Prva je bila na redu SS muslimanska ('musligermanska') divizija. Pridobivanje se pretvorilo u farsu. Po istočnoj Bosni razvio je zeleni vjerovjesnikov bajrak neki SS poručnik eunuhovskoga izgleda. I veliki palestinski muftija, odavna prebačen na brigu SS-u, došao je u pratnji poslanika Bubaka u Sarajevo i založio se za SS diviziju. U samom je Zagrebu bubnjao pozivajući na okup Staf. von Obwurzer, budući komandant divizije. Baš je iz poglavnikove osobne garde dezertiralo tuce valjanih ustaša, da bi se još iste večeri u novim novcatim SS uniformama podrugljivo prikazali svojim bivšim starješinama. *U Bosni su Obwurzerovi reklameri proglasili autonomiju sličnu nekadašnjoj austrijskoj, o kojoj svi Bošnjaci još uvijek sanjaju.* Pred hrvatskim su kasarnama vrebali SS-ovski pridobijači, hvatajući Hrvate kao za blaženu uspomenu na vrijeme vojničkoga kralja.[56] Hrvatska se vlada poklonila do zemlje pred Himmlerom koji se osobno pojavio u Zagrebu (5. 5. 1943.). Nikome nije zasmetala zbrka što je zavladala u obrambenom programu kakav je željela Vrhovna vojna komanda. *Führer je osobito pohlepan na Musligermane* (...) U Berlinu će časnicima i imamima održavati 'svjetonazornu' nastavu. Sve je da svisneš."[57]

Herbert von Obwurzer je Austrijanac iz Innsbrucka, profesionalni vojnik, u prvom svjetskom ratu zapovjednik u nekoj bošnjačkoj regimenti, poslije sloma 1919./20. pripadnik desničarske paravojne *Eiserne Division* (Željezne divizije) u zapadnoj Pruskoj. Sredinom 1920. organizira *Heimwehr* u Tirolu, ali 1921. napušta položaj šefa njihova štaba, učlanjuje se u gornjo-austrijski Heimwehr. Stranki NSDAP pristupio je 1930., od 1934. bio u Hessovu štabu, u Wehrmachtu od 1939. a od 1942. u Waffen SS. Bit će komandant nove SS divizije do kolovoza 1943., poslije komandant 15. Waffen SS divizije oklopnih grenadira (*Prva letonska*).

Po Michaelisu, do sredine travnja 1943. javilo se više od 8000 muslimana, G. Lepre: do konca srpnja 15.000. Prvi dobrovoljci polagali su prisegu u Zagrebu 12. 5. Tekst prisege koju su polagali strani dobrovoljci u Waffen SS glasi:

"Prisižem vjernost i hrabrost Führeru Adolfu Hitleru, Vrhovnom

[56] Misli na Friedricha II. "Velikog"
[57] Glaise - *Dnevnik*

zapovjedniku Njemačke oružane sile. Prisižem i poslušnost do smrti Führeru i podređenima koje on imenuje." Himmler je pristao na dopunu: "Prisižem Bogom Svemogućim da ću uvijek biti vjeran hrvatskoj državi i njenom opunomoćenom predstavniku, Poglavniku, da ću uvijek braniti interese hrvatske države i poštovati načela i zakone hrvatskoga naroda."[58]

Tabor-imami kao "mlade muftije"

Jugoslavenska *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, sastavila je referat o ovoj SS diviziji a potpisali su ga referent *Vjera Rukavina*, v.d. sekretara *Jovo Gutalj* i predsjednik *Miloš Škorić* u Sarajevu 1. 3. 1947. Taj je referat 20. 3. 1947. nadopunjen "naknadno prikupljenim materijalom Vojnog tužilaštva u Sarajevu". Potpisala ga je ista trojka. Premda su jugo-komunisti deklarativno vodili računa o kadrovskim ključevima, pa u sudske porote, kada su sudili muslimanima ponekad ubacivali kakvog politički podobnog, u komisiji koja potpisuje referat o jednoj, navodno "islamski fanatizovanoj" postrojbi, nema nijednoga. U njenom referatu nalazimo i to da su "naročito veliku ulogu u vrbovanju odigrale muslimanske *muftije* (!) koje su imale najvećeg utjecaja na neprosvijećene muslimanske mase".

Kao značajan primjer tog utjecaja tvrdi se kako su u Brčkom pridobivajući vjernike za SS diviziju dvojica imama, Malkoč Mustafa i Halim poslije završenog vjerskog obreda održali pred džamijom propagandne govore i pozvali narod da se javi u SS diviziju a "Iza tog se javilo oko 500 lica."[59] Opisujući obuku pripadnika divizije, referat nastavlja: "Prevaspitanje u verskom duhu vršile su mlade muftije koje su dobile prethodno vaspitanje u specijalnoj školi u Berlinu osnovanoj po muftiji iz Jeruzalema, El Huseinu. El Husein je dolazio i među vojnike 13. SS divizije na trupnom vježbalištu u Neuhammeru gde im je držao propagandne govore i zakleo ih na vernost njemačkim trupama. Mlade muftije bile su raspoređene tako da je u svakoj jedinici bio jedan koji je služio kao primer i prvoborac za fanatizovanje vojnika."

Sastavljači ovoga referata ne znaju uopće što je muftija; posrijedi je najviši vjerski dostojanstvenik u nekoj geografskoj oblasti, mjerodavan za tumačenje vjerozakona, kao El Huseini u Palestini. Hijerarhijski odgovara kršćanskim biskupima (episkopima) ili patrijarhima. "Prevaspitanje u verskom duhu" podrazumijeva da su muslimani, pripadnici SS divizije, valjda odrasli kao bezvjerci, ili tko zna što, pa ih treba "prevaspitati". Pisci ne znaju ili ne žele znati da u 2. svjetskom ratu sve vojske, osim Sovjetske armije, imaju vojne svećenike. Ali nigdje se u sovjetskim publikacijama o njihovu ratu protiv

[58] Autor nije našao originalni hrvatski tekst, ovo je prijevod s njemačkog iz *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*. Otvoreno je pitanje znači li "Verfassung" (= u političkom smislu ustav) Ustaška načela. NDH nije imala ustava. *Mičkovićeva* hrvatska verzija je bez toga: "(...) i da ću uvijek štititi interese hrvatskog naroda." On štoviše tvrdi da se SS na drugi dio prisege nije obazirao, što je vjerojatno.

[59] Referat. Budući da se u ovom tekstu podrobno bavimo tim dokumentom, nazivamo ga dosljedno *referatom*, ne navodeći ga uvijek posebno u napomenama, a njegove autore *Komisijom*.

nacističkog agresora i njihovih saveznika, bez obzira na to jesu li posrijedi službene povijesti, uspomene boraca ili novinske reportaže, pa ni u mnoštvu ratnih filmova koje smo gledali u razdoblju 1945.-1949. ne može naći, ne samo ružna riječ o vojnim svećenicima u redovima onih koji su ih napali, nego niti bilo kakav spomen.[60] Religija za njih naprosto ne postoji. Nemoguće je naći makar i nagovještaj tvrdnje da vojni svećenici neke vjere drže "propagandne govore" i "služe kao primjer u borbi " ili da su "prvoborci za fanatizovanje". No ateistima u jugoslavenskoj Komisiji svaki je svećenik i vjernik "fanatizovan", a muslimanski pogotovo. Čak je i J. B. Tito jednom (23. 6. 1942.) naredio da se u *proleterskim brigadama* ustanove "zvanja sveštenika sa nazivom verski referent", a ako ih bude više, da jedan bude brigadni, ostali bataljonski, pa čak odredio dužnosti i znakove na rukavima s križem (za kršćane) ili polumjesecom za muslimane.[61]

General Glaise bilježi u svom dnevniku kako je, znajući da Waffen SS nema vojne svećenike, napomenuo, po svoj prilici zlurado, Bergeru da bi "Bosniaken-Muselmanen" morali imati svoje tabor-imame (logorske, taborske). Ali to je Bergeru, Phlepsu i Himmleru moralo biti - i bilo je - posve normalno, budući da su Bošnjačke regimente u 1. svjetskom ratu - u čije su se tradicije uzdali - imale svećenike svih triju vjera, a ni Hitler nema ništa protiv "muhamedanizma".

Islam je u biti nesvećenička religija. U principu ne prihvaća bilo kakvu svećeničku klasu u smislu vjerske vlasti koja posreduje između Boga i čovjeka. Pa ipak se *ulema*, klerikalni sloj, sličan svećeničkoj klasi u starim civilizacijama zapadne Azije, s vremenom pojavio u islamu preuzimajući značajnu ulogu u mnogim oblastima društvenog i političkog života. Ulema je npr. u Osmanskom Imperiju imala dvostruki zadatak, bila je tumač i izvršilac islamskog zakona, a ove dvije dužnosti izvršavale su muftije i kadije (suci). Taj se položaj stječe zahvaljujući poznavanju znanosti o vjeri. Da bi netko stupio u redove uleme mora proučavati islam i steći znanja za pravilno shvaćanje kur'anskih objava i tradicija.

Kršćanski svećenici imaju bogoslužnu vlast, dobivaju je ređenjem, (rukopoloženjem) od biskupa koji imaju prvi i najviši stupanj bogoslužne vlasti. Tu vlast samo biskup može ređenjem prenositi na druge. U biskupiji je biskup vrhovni crkveni poglavar na svom području. U katolika određen je samo papi, koji je u osnovi samo biskup Rima. Ta su načela od najranijih dana kršćanstva.[62]

Imam je naprotiv vjernik koji predvodi *skupnu molitvu*, klanjanje namaza u džamiji ili na drugom pogodnom mjestu. Za vrijeme molitve stoji pred skupom vjernika i vodi molitvu. To može biti i bilo koji autoritativni musliman koji dobro poznaje sve pojedinosti obreda (ne mora spadati u ulemu), ali tako da

[60] Kao primjeri mogu poslužiti *Velikaja otečestvennaja vojna Sovjetskogo Sojuza* - Moskva 1965., *Uspomene i razmišljanja* (Beograd 1969.) maršala G. Žukova, *Na zapadnom pravcu* (Beograd 1961.) maršala Andreja Jeremenka i djela mnogih drugih pisaca o raznim aspektima rata.

[61] Faksimil naredbe u *Stvaranje Titove Jugoslavije* - Opatija 1988. Str. 173. Koliko nam je poznato, ostala je na papiru.

[62] "Gdje je biskup, tamo je crkva" (sv. Ignacije mučenik, umro 107.) ili "Biskup je u crkvi, crkva u biskupu i tko nije s biskupom nije s crkvom" (sv. Ciprijan, umro 258.) .

pritom ne bude greške, jer se u tom slučaju mora obred ponoviti od početka. Imam može imati i druge obaveze u nekoj ulici, četvrti ili selu: opremati umrle za sahranu, voditi vjerske knjige, poučavati djecu vjeronauk. Tabor (turski = bataljon, stroj, grupa) imam ima specifične vojne dužnosti, inače je vjernik i vojnik kao i svaki drugi. U novoj SS diviziji po formaciji je predviđeno da imame imaju divizija, regimente, pojedini bataljoni, odredi i logističke službe.

Primitivni ateizam Komisije za ratne zločine nastavio je razrađivati Redžić. Objašnjava da su pripadnici Waffen SS bili uopće "strogo vaspitani u duhu nacističke ideologije" (vidjeli smo da baš i nisu) a da je u muslimanskoj SS diviziji sastav "ideološki vaspitan po dva osnova, doktrini nacional-socijalizma i doktrini islama". Pobliže definira samo "doktrinu islama" koja se propagira u SS:

"Nosioci vaspitanja (...)" - "bile su mlade muftije koje su prethodno stjecale *panislamsko* obrazovanje u specijalnoj školi koju je osnovao veliki jerusalimski muftija El Huseini u Berlinu (...)"[63]

Ako ne po imenu i mjestu rođenja (Stari Majdan kod Sanskoga Mosta), Redžić bi barem kao akademik Bosne i Hercegovine trebao znati da je izraz muftija, a pogotovo množina "mlade muftije", u ovom kontekstu besmislica. Panislamizam je europski izraz za težnje prema obnovi religiozne i političke snage islama na osnovu vjerozakona. U sadašnjem vremenu na zapadu ih obično nazivaju islamskim fundamentalizmom. Ideolog tih resentimana bio je Džamal ed Din Afgani (1839.-1897.). Ideal panislamista je islamska država na osnovi vjerozakona (šerijata).

O tome u Glavnoj upravi SS ne razmišlja ama baš nitko. U Waffen SS politička nastava obaveza je zapovjednika, tako je i u diviziji kojom se bavimo.

Po Redžiću, Malkoči nisu govorili samo u Brčkom, nego i drugdje, oni pred džamijama (množina) drže govore.[64] Mjesta ne spominje. (Mustafa Malkoč nije bio u SS diviziji – Z. S.). Glavni cilj vaspitne nastave, bio je da se kod pripadnika divizije razvije: "fatalistička predanost islamu i ratnim ciljevima Trećeg Reicha, među kojima je oslobođenje svih muslimana, naročito muslimanskog Bliskog istoka od posebnog značaja." [65]

O "fatalizmu" islama nema smisla polemizirati s takvim pisateljima. Pogotovo onima koji se, kao Redžić, za potvrdu tih tvrdnji pozivaju na kutiju 312 i registar 43/1 u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. "Oslobođenje svih muslimana", pa još "naročito Bliskog istoka" nije u ratnim ciljevima Trećeg Reicha ni od kakvog značaja, a kamoli "posebnog", ma što pisalo u tim registrima i kutijama. Nema relevantnog dokumenta s vrha Reicha gdje se utvrđuju ratni ciljevi u kojem bi se to spominjalo. Vidjeli smo kako je El Huseini jedva uspio ishoditi jedan običan propagandni proglas kojim se pozdravlja oslobodilačka borba Arapa. Koliko je Hitleru stalo do muslimana Bliskog istoka pokazao je na primjeru Iraka 1941.

Nastojeći da institut tabor-imama prikaže kao neki monstruozni nacistički

[63] *Muslimansko autonomaštvo*
[64] To je zapravo informacija iz referata
[65] *Muslimansko autonomaštvo*

unikum, (može, doduše, biti da su mu općenito pojmovi tabor-imama i muftija velike nepoznanice) Redžić nastavlja:

"U svakoj jedinici u sklopu 13. SS divizije bio je raspoređen po jedan mladi muftija na dužnosti imama čiji je glavni zadatak bio da kod vojnika razvija vjerski i politički fanatizam". Opet El Huseinija prikazuje kao "inspiratora" ovakvog "vaspitnog sistema", tvrdi da je po njegovim i Himmlerovim zamislima imamima "pripao zadatak da podržavaju duh islama u diviziji (...)"[66] Kakvi bi to imami bili koji ne bi "podržavali duh islama"? Ili, drukčije: tko bi pridržavao religiozni duh, ako ne svećenici? To je posao vojnih svećenika otkako postoje, a ne tek po "sistemu" koji je po Himmlerovoj zamisli "inspirirao" muftija.

Z. B. je bio prevodilac u štabu divizije. Sudjelovao je u razgovorima s Bergerom u Glavnoj upravi SS o konkretizaciji odluke da se osnuje bošnjačka, muslimanska divizija. Time se u štabu divizije kao šef VI. odsjeka i divizijskog propagandnog voda, bavio Ustuf. SS i prof. Heinrich Gaese, Bergerov kolega sa studija koji je prije toga radio u Ministarstvu obrazovanja i odgoja. Z. B. objašnjava da je obuku imama organizirao Berger u jednoj prostranoj vili u Babelsbergu blizu Potsdamma i trajao je tri tjedna. Stiglo je 18 imama. Berger i El Huseini došli su na otvorenje tečaja, muftija je tom prilikom održao kraći govor. Odgovorio mu je imam Husein Đozo. Poslije će muftija posjetiti diviziju kada bude formirana i održati još jedan govor. Lepre donosi karakteristične odlomke iz tih obraćanja:

"Prijateljstvo i suradnja između dva naroda (muslimana i Nijemaca - Z. S.) mora se graditi na čvrstim temeljima. Njihov su neophodan sadržaj duhovno zajedništvo i materijalni interesi, a ne samo ideali. Odnosi muslimana i Njemačke sazdani su na tim osnovama. Nikada u prošlosti nije Njemačka napadala muslimanske nacije. Njemačka se bori protiv svjetskog Židovstva, principijelnih neprijatelja islama. Njemačka se bori protiv Engleske i njenih Saveznika koji su pobili milijune muslimana isto kao i protiv boljševika koji su podjarmili četrdeset milijuna muslimana, a prijete i muslimanima u drugim zemljama. Svaki bi od ovih razloga bio dovoljan za utemeljivanje prijateljskih odnosa među dva naroda (...)" Lepre dodaje muftijinim riječima komentar:

"Zanemarujući osovinsku podršku četnicima nastavlja: 'Vi ste, bosanski muslimani iskusili srpski teror, a britanski ministar vanjskih poslova ne samo da je odobrio takva zlodjela nego je čak ohrabrivao ustanike da budu nemilosrdni, Engleska i Rusija su im obećale podršku.'[67]

Gotovo sve rečeno ponavljano je bezbroj puta u raznim varijantama ne samo od 1941. u Bosni i Hercegovini, nego i po cijeloj Europi gdje vladaju nacisti, u svim sredstvima propagande: Židovi, boljševici, masoni, plutokrati (obično ovim redoslijedom) sustavno su isticani kao neprijatelji "Nove Europe" koju su stvorile Njemačka i Italija. Svakom tko je to slušao, pa i tabor-imamima, ovakve rečenice nisu mogle biti ništa drugo nego ceremonijalne protokolarne fraze.

[66] Ibid.
[67] HBD

Tabor imami u posjeti Potsdammu. Slijeva, stoje: Husein Đozo, Ahmed Skaka, neznanac, Z. B., Heinrich Gaese, Abdulah Muhasilović, neznanac Nijemac, Haris Korkut, Džemaludin Ibrahimović, Hasan Bajraktarević, Salih Šabanović, Fikret Mehmedagić (iza njega je neki Nijemac), Sulejman Alimajstorović. U donjem redu, slijeva: Muhamed Mujagić, Halim Malkoč, Kasim Mašić, HazimTorlić i Osman Delić (*snimka iz TV filma*).

Pisci o diviziji koji nisu islamski vjernici ili o islamu ne znaju mnogo, ostavljaju čitateljima dojam da je "veliki jeruzalemski muftija" bosanskim muslimanima bio nekakav izuzetni, ako ne i vrhovni vjerski autoritet.[68] Zapravo, nije bio značajniji od bilo kojeg, npr. mostarskog ili tuzlanskog muftije. On je mogao Bošnjacima imponirati samo kao borac protiv kolonijalizma, a kao religiozni autoritet biti možda zanimljiv zbog propagandne halabuke koja se oko njega podizala i štovanja koje su mu nacističke vođe iskazivale. Tabor-imam Husein Đozo razgovarao je npr. s njim gotovo na ravnoj nozi i tečno arapski, jer je diplomirao teologiju na sveučilištu El Ezher u Kairu (ostali na sarajevskom VIŠT-u ili medresama), na kojem je El Huseini odslušao samo godinu-dvije pa je u tom pogledu bio obrazovaniji. Nadalje, trojica su bila i prije vojni imami, a Đozo je još u vojsci Kraljevine Jugoslavije i u domobranstvu bio vojni imam i kapetan.

Ali na Hitlera je El Huseini ostavio izuzetno povoljan dojam. Mada mu nikada nije htio objaviti traženu političku deklaraciju, u svojoj ga je blagovaonici pohvalio. U "Vukovu šancu" govorio je o njemu 2. 7. 1942.:

"(...) veliki muftija je čovjek koji politiku, uza svu nacionalnu strast shvaća

[68] Koliko su začuđujuće ograničena saznanja o islamu nekih školovanih osoba pokazuje primjer nekakvog apela za mir u Bosni i Hercegovini koji je u srpnju 1992. patrijarh srpsko-pravoslavne crkve Pavle uputio imamu džamije Al Aqsa u Jeruzalemu, vjerojatno krivo misleći da je imam te džamije neki autoritet u islamu, poput pape u katoličkoj crkvi. Apel tog patrijarha jednako je bio upućen papi Ivanu Pavlu II.

kao pitanje realnih interesa a ne nekih fantazija. Sa svojom plavom kosom i plavim očima, ostavlja i s licem glodavca dojam čovjeka među čijim precima nije bio samo jedan Arijevac i koji možda potječe od najbolje rimske krvi. U razgovoru se iskazao kao eminentno lukav lisac koji je - da bi dobio vremena - tražio da mu se ne prevodi samo na francuski nego i na arapski, a bio je i dovoljno oprezan tražeći da se izvjesne stvari odmah zapišu. Kada govori, onda doslovno važe svaku misao. U svojoj nadmoćnoj mudrosti gotovo je ravan Japancima."[69]

Po kazivanju Z. B. u nastavi tabor-imamima tražilo se i nastojalo definirati ono što je zajedničko islamu i nacional-socijalizmu: misao o čvrstoj obitelji (*Familiengedanke),* o redu i poretku (*Ordnungsgedanke),* vođi (*Führergedanke*), i vjeri (*Glaubensgedanke*). Teme predavanja su obuhvaćale: "Waffen SS - organizacija i ljudstvo", "Povijest nacional-socijalizma", lekcije njemačkog jezika. Poslije razgovora u Babelsbergu, nastalo je Pravilo imamske službe (*Dienstanweisung*). Učilo se i rukovanje lakim oružjem. Od početka se znalo da samo fes dolazi u obzir kao pokrivalo glave.[70]

Službeno Pravilo imamske službe u diviziji predviđa uobičajene dužnosti svih vojnih imama u svijetu: zajedničke molitve, osobito petkom (džuma), ako mogućnosti dopuštaju; duhovnu brigu za bolesnike i ranjenike, za ritualnu čistoću hrane, obrede uz vjerske blagdane, posjete, dženaze (sahrane) itd. U Babelsbergu namaze klanjaju u jednoj dvorani. Upoznaju se s općim ustrojem Waffen SS i njihove divizije, pravilima službe i vojničkog reda, budućim dužnostima. Pravilo službe utvrđuje: "Imam je skrbnik islama u diviziji, on treba snagu religije buditi i razvijati radi izobrazbe pripadnika divizije u dobre SS-ovce i vojnike".[71]

U prilici da se pozabavi imamima koje i on, dakako, naziva "muftijama", Mičković se služi najprimitivnijim jugo-komunističkim riječima: oni će prvo učiti zaglupljivanje, trovanje i "ubrizgavanje bjesnila osvete i pokolja". Ono što dalje o tome piše, uglavnom je naklapanje: imami su smješteni u predgrađu Berlina, Nijemci su im sagradili privremenu džamiju(!) slušaju predavanja, predavači su iz Glavne uprave SS, diplomati i istaknuti funkcionari *Gestapa* (takvi pisatelji kako ćemo vidjeti, istresaju tu tajnu državnu policiju kao iz rukava), El Huseini predaje: "Oblike primjene praktičnih vjerskih nazora među vojnicima koji se bore za ciljeve islama"(!), petkom imami idu u Berlin u džamiju koju je Hitler sagradio da ugodi El Huseiniju. Onda se događa da sirene najavljuju zračni napad, "muftije" i El Huseini prekidaju molitvu i bježe u skloništa.[72] Svašta!

Već znamo da je "idejno-politički" rad u SS sporedni dio izobrazbe i kod samih Nijemaca. U tri tjedna, uza sve nabrojeno, bošnjački imami nisu mogli ništa novo čuti o "povijesti nacional-socijalizma" tj. o Hitlerovoj borbi za vlast ("Kampfzeit"), ili ocrnjivanju Židova, plutokrata i boljševika što već nisu mnogo

[69] *Tischgespräche*
[70] Pismo g. Z. B. autoru
[71] U originalu: "(...) guten SS Männern und Soldaten wachzurufen zu entfalten."
[72] Horda

puta čuli. I da su tabor-imami htjeli raspaljivati antisemitizam u svojoj kasnijoj djelatnosti, bio bi to uzaludan posao, stav islama o židovskoj religiji definiran je još prije više od četrnaest stoljeća, a priprosti seljaci s bosanskih i hercegovačkih planina ili iz kasaba kakvih je u diviziji bilo mnoštvo, Židove nisu nikada ni vidjeli, a jedva nešto o njima i čuli, masoni i plutokrati bili su im posve apstraktni pojmovi.[73]

Ako je koji tabor-imam i bio pomamno ratoboran (ili kako bi Redžić napisao: "vjersko-politički fanatik") i te težnje prenosio na vojnike, onda su mu saznanja o onome što se zbivalo u Šahovićima, na mostovima i obalama Drine, na gatačkoj površi, Srebrenici ili Koraju bila neusporedivo važnija, dublja i čvršća "indoktrinacija" od svega što bi mu mogli i godinama pričati nekakvi predavači iz Glavne uprave SS. Svaki tabor-imam bio je itekako svjestan da nema te mjere kojom se može usporediti nastava u Babelsbergu po nastavnom planu i programu gimnazijskog profesora Heinricha Gaesea s postupcima ustanika 1941./42. ili bradatih koljača Zaharija Ostojića i da misli o vođama, obitelji i državnom poretku mogu biti nekome i zanimljive, ali ako je posrijedi utjecanje na raspoloženje za borbu Bošnjaka muslimana, onda je nekoliko velikosrpskih vođa postiglo više nego bilo kakva naci-fašistička propaganda.

Pisci o 13. SS diviziji, koji o istrebljivanju Bošnjaka pa i o SS-u, mnogo ne znaju ili ne žele znati, tvrdnje Državne komisije i Redžića zdušno razglašavaju. Čak i koautor jednog solidnog znanstvenog djela Dr. *M. D. Grmek*, Hrvat iz Pariza i sveučilišni profesor, priča zagrebačkoj novinarki *Ines Sabalić* o tabor-imamu Halimu Malkoču (kojim ćemo se još baviti) da je bio "uvjereni nacist" i kao i ostali imami u Babelsbergu "prošao politički dril, pravu ideološku indoktrinaciju", o tome da su imami odgajani u "nacističkom duhu" kao "dijelu ideje jeruzalemskog muftije"![74] Tako je musliman - ako želi obraniti domovinu, kuću i obitelj - uvijek krajnje negativna osoba, bio on iz Palestine ili Bosne i Hercegovine, prije ustaša ili nacist, a u naše vrijeme "fundamentalist" ili jednostavno "terorist". A još ako je imam - tim gore.

Sarajlija *Džemaludin Ibrahimović* bio je jedan od imama 13. SS divizije.

Upoznat kao i ostali građani s bijedom izbjeglica od četničkog noža, a osobito iz duhovnog djelovanja u njihovu logoru na Alipašinu Mostu, na sastanku u Ulema Medžlisu u Sarajevu čuo je od Pandže vijesti o najnovijim pokoljima i apel prisutnima da se aktivnije uključe u obranu sunarodnjaka:

"Kada smo mi Bošnjaci saznali da se možemo dobrovoljno prijaviti u jednu njemačku jedinicu, mnogi su iskoristili tu mogućnost. U Bosni je svojevremeno bila prisutna duboka naklonost i uspomena na Austro-Ugarsku Monarhiju.[75] Time smo osjećali i naklonost njemačkom Reichu. Njemačka je za nas bila pojam čistoće, reda i discipline. O koncentracijskim logorima i progonu Židova tada se nije ništa znalo - masa dobrovoljaca došla je iz najbjednijih

[73] Kada El Huseini govori o onome što je u SS-ovskim dokumentima zapisano kao "Weltjudentum", u Leprea prevedeno: "world Jewry", a ovdje riječima uobičajenim u ustaškoj propagandi "Svjetsko Židovstvo" muftija misli na cioniste s kojima se sukobljava desetljećima.

[74] *Globus* br. 379/13. 3.1998.

[75] Poslije prvog svjetskog rata nastala je među Bošnjacima uzrečica: *Doš'o Švabo, doš'o babo,* (od turskog, baba=otac) *ode Švabo, ode babo, dođe 'bre' - odnese sve.*

uvjeta. Usto treba uzeti u obzir i to da su srpski četnici u istočnoj Bosni pobili na tisuće muslimana, a mi smo željeli iskoristiti priliku da se obranimo. Daljnji je razlog bio taj da se Njemačka borila protiv Engleske i Francuske, dakle dviju europskih zemalja koje su tada posjedovale najviše kolonija. Djelatnost *Handžar* divizije, koje je operirala u Bosni, mogla je donekle očuvati muslimansko stanovništvo. To je i opravdavalo djelatnost naše divizije."[76]

Bivši pripadnik divizije Robert Ehlers se sjeća kako su u logor Wildflecken stizali transporti muslimanskih dobrovoljaca iz Hrvatske. Nakon što bi bili odjeveni - ukoliko to već nisu bili - raspoređivao ih je Ustuf. Kachler u razne rodove i mjesta formiranja divizije.[77]

Alihodžić je iz Zemuna stigao vlakom u Wildflecken gdje je ostao tri tjedna i stekao osnovnu obuku bez oružja - postrojavanje, stražarenje, pozdravljanje. To je vojno vježbalište na brdovitom Rhönu, na tromeđi njemačkih pokrajina Tiringije, Bavarske i Hessena, gdje su ranije formirane SS brigade *Wallonien* i *Charlemagne* (Karlo Veliki). Snažniji i viši ljudi, pa i on i njegov komšija Sulejman Mehmedović, upućeni su u pionirski bataljon.

Glavni upravni (FHA) ured SS odredio je 2. 7. 1943. godine da se divizija preimenuje u *Hrvatska SS dobrovoljačka gorska divizija*, 15. 7. izašao je prvi broj dvojezičnog lista "Handžar" koji je uređivao VI. odsjek štaba divizije.

Njemačka policija dolazi u NDH

Već pri okupaciji Sudeta Himmler se, kao vrhovni šef policije, pobrinuo da vojsci doda i policijske postrojbe. Pri osvajanju tih područja i u prvo vrijeme okupacije, policijski poslovi i obavještajna služba SS spadaju u nadležnost tzv. mobilnih *Djelatnih* (Einsatz-) *grupa*. Glasilo nacističke stranke *"Völkischer Beobachter"* piše 10. 10. 1938. o tome:

"Istovremeno su unutar policije sigurnosti pripadnici Tajne državne policije u najužoj suradnji s napredujućim vojnim postrojbama odmah počeli čistiti oslobođena područja od marksističkih narodnih izdajnika i drugih državnih neprijatelja."[78]

Neposredno prije napada na Poljsku, osnovano je šest SS *Djelatnih grupa* (*Einsatzgruppe*) numeriranih rimski od I do VI, pet je pridruženo uz pet napadnih armija, šesta je specijalno namijenjena oblasti Poznanja. Bile su podijeljene na *Djelatne odrede* (*Einsatzkommando*, skraćeno EK), pridružene korpusima Wehrmachta a sastavljene od policajaca, bivših stražara raznih zatvora i logora, stručnjaka za protušpijunažu. Zbog mnogih filmova, osobito hollywoodske produkcije, u kojima svi SS-ovci obično imaju crne uniforme, često i crveno-bijele poveske na rukavu s velikim kukastim križem,[79] važno je istaći da su pripadnici Djelatnih odreda, naprotiv bili mnogo neupadljiviji, nosili

[76] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*; izjava dopunjena u razgovoru imama s autorom u Grazu 6. 6. 1996.

[77] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

[78] *Die SS- das Herrschaftsinstrument*

[79] Crno je boja Općeg SS (Allgemeine SS) i garde LAH u Reichu.

su sivo-zelene uniforme jednake Wehrmachtovim, jedine su razlike bili mali znaci mrtvačke glave na kapama, sitni natpisi na kopčama opasača, oznake činova na ovratnicima, a ne na ramenima - a takvi su bili i u pripadnika Waffen SS - od kojih ih je razlikovao samo mali znak na rukavu. Tko te pojedinosti nije zapažao, nije ih ni razlikovao od mnoštva ostalih njemačkih vojnika. U razgovoru sa znancima, pripadnici Djelatnih odreda obično bi rekli tek toliko da su "SS policija". Buchheim citira jednu zapovijed 8. armijskog korpusa o tome što je posao Djelatnih odreda u pozadini borbenih trupa: osobito protušpijunaža, hapšenje politički nepodobnih osoba, zapljena oružja, osiguranje obavještajno-policijski važnih spisa, podrška mjesnim zapovjedništvima pri hvatanju izbjeglica i vojnih obveznika.[80] Zapovjednik 8. armije Wehrmachta general Blaskowitz uputio je u jesen i zimu 1939./40. višim komandama dvije promemorije zbog njihovih nasilja, ubojstava i pljačke Židova i Poljaka, a Hitler se onda rasrdio zbog njegovih "djetinjastih shvaćanja".[81]

Ova organizacija Djelatnih grupa i odreda nije bitno mijenjana tijekom cijeloga rata. *Grupa* ima 1000 do 1200 ljudi. Sastav je pomno odabran, u njoj su povjerljivi ljudi i sadrži sve što je potrebno za političko, policijsko i rasno "čišćenje" osvojene teritorije. Uslijed Himmlerovih preuzimanja policijskih službi i reorganizacija, u njihovom se sastavu nije uvijek lako snaći, ali uglavnom sadrže:

- oko 350 ljudi iz Općeg SS ili Eickeovih (TV) logorskih straža,
- stotinu članova Tajne državne policije *Gestapo*,
- osamdesetak pomoćnih policajaca (*Hilfspolizei*),
- sto trideset policajaca poretka (*Ordnungspolizei*),
- četrdeset do pedeset iz Kriminalističke policije (*Kripo*)
- trideset do trideset i pet pripadnika Službe državne sigurnosti SD (*Sicherheitsdienst*),
- stotinu do sto pedeset vozača i mehaničara.

Ostalo su prevoditelji, radisti, telegrafisti, administrativci i žensko osoblje.[82] U pohodu na SSSR, izdata je zapovijed Vrhovne komande kopnene vojske u kojima je njihova nadležnost precizno utvrđena. U nju spada: prikupljanje neprijateljskih arhiva i kartoteka, hvatanje emigranata, sabotera, terorista, ovlaštenje da u okviru svojih zadaća na vlastitu odgovornost poduzimaju egzekutivne mjere protiv civilnog stanovništva, uz obavezu da pritom surađuju s vojnom obavještajnom službom *Abwehr*, kao i da prilikom akcija koje bi se mogle odraziti na tok ratnih operacija traže odobrenje Vrhovnog vojnog zapovjedništva. A glavni, nenapisani zadatak, bila je likvidacija Židova i drugih "rasno nepodobnih" te boljševika.

Dok je *Gestapo*, po zlu glasu općepoznat u suvremenom svijetu, za Djelatne grupe i odrede malo tko zna. One su se u Poljskoj, a osobito u Rusiji, Bjelorusiji i Ukrajini istakle masovnim smaknućima desetina tisuća muškaraca, žena i djece, u ukupnom broju koji iznosi više stotina tisuća. U

[80] *Die SS- Das Herrschaftsinstrument*
[81] Wistrich
[82] Jacques Delarue: *Historija Gestapoa* - Zagreb 1966.

NDH, savezničkoj zemlji, Nijemci nisu gradili policijski aparat sve do 1943., kada se na to odlučuju zbog sve većeg porasta partizanskog pokreta. Isprva ga misle uspostaviti samo za BiH, ali onda ga šire na cijelu državu. Himmler, kao i u okupiranim oblastima, postavlja jednog Višeg vođu SS i policije (Höherer SS und Polizeiführer - HSSPF), svog opunomoćenika na tom terenu. Ti HSSPF trebaju voditi sve SS organizacije na svom području kojih je mnoštvo. U Hrvatsku opet stiže onaj Kammerhofer, jedan od vođa nacističkog ustanka u Austriji. Po Hitlerovoj odluci od (12. 3. 1943.) on će radi konačnog smirivanja Hrvatske sastaviti njemačku policijsku organizaciju od Nijemaca iz Reicha, hrvatskih i volksdeutscherskih snaga. Predviđa se 20.000 ljudi, od toga 15.000 Hrvata.[83]

Glaise bilježi: "I tako smo sada usrećeni i s jednim 'Višim vođom SS i policije,' koji će (...) preuzeti sav javni red i sigurnost. Tome se Brigadeführeru Kammerhoferu, nekadašnjem vođi štajerskog Heimatschutza, malo što može zavidjeti. Posve je mudar, uglavnom podnošljiv čovjek, s kojim bi se dalo raditi. Ispričao mi je svoju ulogu u srpnju 1934. i kako je protiv svoje volje, ali poslušno, otišao u borbu i onda morao pobjeći u Jugoslaviju."[84]

Kammerhofer je 1934. poslije onoga neuspjeloga SA & SS ustanka i bijega u Jugoslaviju prešao u Njemačku, 1935. pristupio Općem SS u Essenu, zatim bio na višim položajima u SS u Bochumu i Beču, zastupnik u Reichstagu, stekao i *Blutorden*, najviše počasno odličje stranke onima koji su prije zahvata vlasti prolili krv (Blut) za stranku ili više godina proveli na robiji. Od 1941. je SS Brigf., organizator Degrellove SS brigade, zatim na okupiranoj sovjetskoj teritoriji. Od 1. 7. 1943. je SS Gruf. i general-lajtnant policije.

Glaise bilježi dalje kako su prvi pregovori s Pavelićem bili izuzetno tegobni. Njemački zahtjev da prepusti svu svoju policiju znači odustajanje od jednog bitnog suverenog prava. Kammerhofer 20. 4. 1943. dijeli Hrvatsku na pet policijskih oblasti. Ne smješta se u Zagreb, nego u Osijek, a Djelatne odrede *(Einsatzkommande - EK)* SS i policije formira ondje i u Sarajevu, Banjoj Luci i Zagrebu s ispostavama u svih 18 "Velikih župa". Za njih se zna po kraticama EK 1, 2 itd. Poslije kapitulacije Italije uspostavit će *Djelatne odrede* u Splitu, odnosno Kninu.[85] Usporedo s pridobivanjem "Hrvata Herceg-Bosne" za gorsku SS diviziju, na nekim plakatima poziva dobrovoljce za SS policiju.

S obzirom na stav ustaške vlade, (Glaise je naziva "majstorom pasivne rezistencije") Kammerhofer je iskupio oko 10.000 ljudi u SS policijsku diviziju, koja se bavila policijskim, ali i borbenim djelatnostima.[86] Himmlerov "Poljski zapovjednički položaj" bio je kod Angeburga maskiran nazivom "Hochwald". Odatle Kammerhoferu šalje 1. 7. 1943. u Zagreb pismo koje donosimo u cijelosti:

"Apsolutno sam nezadovoljan podrškom hrvatskoj SS dobrovoljačkoj

[83] R. B. Birn: *Die Höheren SS - und Polizeiführer* - Düsseldorf 1986.
[84] Glaise – *Dnevnik.* V. *i* shemu *SS i njemačka policija u okupiranim oblastima* na kraju knjige.
[85] VE 6 / 1973. Riječi *Einsatz* i *Kommando* što ovdje prevodimo *Djelatni odred* imaju u njemačkom jeziku mnogo značenja.
[86] Napomena Petera Brouceka u *Ein General im Zwielicht*, str. 27.

diviziji koja se formira po Führerovoj zapovijedi. Osim mnogih ostalih pojedinosti o kojima će Vas obavijestiti Standartenfuhrer Obwurzer prvenstveno zamjeram ove pojedinosti."[87]

Onda Viši vođa SS i policije vidi zašto je njegov šef apsolutno nezadovoljan:

"1. Saznao sam vijesti o tome da su niži hrvatski organi preko noći provodili divlje regrutacije u oblastima u kojima su se javljali dobrovoljci u SS dobrovoljačku diviziju, da su mladiće dizali iz kreveta i navodno ih odvodili u vojarne hrvatske vojske. Budući da pretpostavljam da ovi organi pripadaju prikrivenim komunističkim ili četničkim jedinicama nalažem Vam da u tim oblastima odmah policijski intervenirate."[88]

A što znači policijski intervenirati u savezničkoj i prijateljskoj državi rečeno je vrlo jasno:

"2. Nadalje vam nalažem da preispitate zatočenike u hrvatskim koncentracijskim logorima u Novoj Gradiški i Jasenovcu. Imam određene i vrlo jednoznačne vijesti o tome da su u tim oblastima mladići također odvođeni ne samo u hrvatske vojarne nego otpremljeni u koncentracijske logore samo zbog toga što su se nama javili. Posve je jasno da su ovo mogli uraditi samo neprijatelji hrvatske države. I u ovome morate intervenirati svom snagom i moći. Želim Vaš izvještaj o tome da su naši organi preispitali zatočenike obiju koncentracijskih logora. Isto tako želim izvještaj o tome da su krivci, neprijatelji hrvatske države, pozvani na odgovornost u najoštrijoj formi. Najbolje je njih smjestiti u koncentracijske logore; u više će slučajeva smrtna kazna biti primjerenija.

3. Nisam dobio spiskove prijavljenih dobrovoljaca u skladu sa zapovijedi Ministarstva oružanih snaga (Hrvatske - op. Z. S.) od 15. 5. 1943. Ne mogu se oteti dojmu da ovu zapovijed hrvatske države i Poglavnika sabotiraju neprijatelji hrvatske države.

4. Očekujem da će u postrojbama hrvatske vojske koje se sastoje pretežno od muslimana, pripadnici Dopunske komande moći priređivati propagandne večeri, poslije kojih će se prijavljeni dragovoljci odmah osloboditi i odmah odvesti. Ovaj zahtjev moram postaviti zato što mi se uveliko smanjilo povjerenje u lojalno sprovođenje postignutih sporazuma.

5. Očekujem Vašu obavijest o potpunom formiranju divizije u jačini od 26.000 ljudi do 1. 8. 1943. Nalažem Vam da o ovim mojim zapovijedima informirate njemačkog ambasadora, njemačkog generala u Zagrebu, kao i nadležne hrvatske državne organe."[89]

Kopije pisma gnjevnoga Himmlera dobili su još i Jüttner, Berger, Phleps i još tri visoka funkcionara SS. Tih dana pregovarao je i Berger s Poglavnikom o regrutaciji Bošnjaka iz hrvatskih oružanih snaga, jer nije bilo dovoljno dobrovoljaca. Po Michaelisu, razgovori su završeni zaključkom da će 80 posto onih koji dolaze u obzir biti oslobođeno do 1. 8., ostali do 15. 8. To

[87] Kopija originala u posjedu autora
[88] Ibid.
[89] Ibid.

je pak pobudilo zabrinutost u muslimanskom stanovništvu, "jer se masa vojno sposobnih muškaraca našla izvan domovine, a muslimanska naselja ostala nezaštićena od hrvatskih i srpskih ekstremista".[90]

Prinz Eugen divizija ostala je u zapadnoj Hercegovini oko Ljubuškog, Čitluka, Širokoga Brijega, gdje bdije nad iskopom i izvozom boksita. Travanj je protekao u oporavku i izobrazbi, Phleps, unaprijeđen u komandanta korpusa koji se tek treba formirati, leti na sastanke u Slavonski Brod, upoznaje komandante ostalih njemačkih divizija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s dosadašnjim borbama, a svoga nasljednika, Reichsrittera von Oberkampa sa situacijom. Krajem travnja stiže u diviziju i 5000 Nijemaca-Volksdeutschera iz Erdelja (Transilvanija) nižih od 165 cm. Kamo su slali one više, nije zapisano.[91] Zapovijed za sudjelovanje u akciji *Schwarz* preuzima 8. 5. 1943. operativni časnik divizije u Brodu. *Prinz Eugen* treba ući u talijansku zonu u koju su se partizani zimus povukli i gdje po Hitlerovu uvjerenju vlada "posvemašnji nered". Pritom nije riješeno pitanje prolaza kroz Mostar, a ni sudjelovanje Talijana. Oni idućih dana govore kako još nisu primili zapovijedi o tome.

Na vidiku su diplomatske zavrzlame. Ali Phleps izvršava što mu je naređeno. Kada mu 15. 5. talijanski general Amico iz Mostara telefonira u 4.30 sati da neće trpjeti ulaz Nijemaca u njegovu zonu istočno od Neretve, SS-ovci su već na obali te rijeke, 1. regimenta na periferiji Mostara, a 2. kod Čapljine. U 06.30 Amico popušta, ali samo u "interesu savezništva" i "sa žaljenjem". U 7. 30 SS-ovci koji prelaze 90 metara široku i nabujalu Neretvu četverotonskim skelama, već su u Stocu, a uveče, u 19.15, poslije manje borbe s partizanima, u Nevesinju. Pred Bilećom Talijani opet pokušavaju zadržati SS-ovce. Phleps se vozi iza čelnoga bataljona. Čeka 20 minuta, onda mu talijanski komandant javlja da ga ne može propustiti u Bileću. Nijemac radio-vezom poziva *štuke* koje dolijeću i kruže iznad Bileće, tenkovsku četu upućuje na sam ulaz u varoš. Phlepsu tada zapovijedaju da ide do Nikšića, ako treba i uz upotrebu sile! Talijani opet popuštaju. Njemačko vojno vodstvo je zaključilo da četnike ("ni prijatelji, ni neprijatelji"), treba razoružati jer su potencijalna opasnost u slučaju invazije zapadnih Saveznika koji su tih dana uništili njemačke i talijanske postrojbe u Africi, a sada najavljuju pohod na europsko kopno.

Pojava SS-ovaca u istočnoj Hercegovini, pa u Crnoj Gori, za muslimanske milicije je radosno, a za Talijane, četnike i partizane neugodno iznenađenje, jer su ovi SS-ovci, mada većinom iz ravnoga Banata, već bili ispekli zanat ratovanja na kršu. Za razliku od dotadašnjih ofenzivnih pokreta, kada su se talijanske i njemačke kolone zadovoljavale probijanjem duž puteva i zauzimanjem naseljenih mjesta uzduž njih, izbjegavajući zalaziti u šume i vrleti, SS-ovci su marširali po istočnoj Hercegovini i po ljutom kršu, od Nevesinja preko Gacka na Havtovac, pa prema Durmitoru, drugi su preko

[90] Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS
[91] Po podacima Steinera tih njemačkih Erdeljaca (Transilvanaca) bilo je još u 11. SS oklopnoj i 23. SS diviziji oklopnih grenadira (*Die Armee der geächteten*).

Bjelašnice izbili na Fazlagića Kulu, treći preko Lukavca na Korita.

Dotada ondje nije viđena takva vojska, motorizacija i artiljerija. Četnici bježe na sve strane. Iz Šegrtovih zapisa vidimo kakva je nevolja i za hercegovačke i crnogorske partizane pojava Nijemaca, pa još ovakvih, u njihovim krajevima. Citira Vladu Tomanovića: "Najopasniji su njihovi prodori (...) Kolonama sijeku u svim pravcima, zaobilaze nas, rastavljaju kao da uopšte ne postojimo", piše i ovo:

"Već je četvrti dan bitke. Vatre se pojaviše i na visovima Javorka, tamo gdje smo pošli, gdje je trebalo da izađemo. 'Otkuda tamo?' pitaju se naši iznenađeno.

Dolje, na cesti, još uvijek se nalaze dva naša bataljona, još uvijek tamo vode borbu.

'Kako se tako brzo Nijemac tamo našao, kuda je prošao?'

'Otkuda odjednom za našim leđima?'

Nismo se dugo dvoumili: na visove Javorka neprijatelj je mogao da prodre samo sa suprotne strane, iz sasvim drugog pravca."[92]

SS-ovcima na 2200 m veća su muka težak teren, magle i nošenje tereta nego neprijatelj. Usto ih mori i glad, opskrba kasni po nekoliko dana, i inače sigurne mule iznevjeravaju i padaju u nizovima. To najviše pogađa topnike, koji se za svoje tovare služe konjima visokih nogu koji nesigurno gaze i često se ruše, tako da dijelove topova tek poslije nekoliko dana izvlače iz klanaca. Samo gorski top *škoda* koji se može rastaviti, polaže ispit: sipa vatru na partizane s vrha Maglića i jednoga drugoga, visokoga 1943 m koji dominira dolinom Sutjeske.[93] Top na vrhu Maglića zabilježili su sa zaprepaštenjem i V. Šegrt i V. Dedijer u svojim knjigama.[94]

Zločeste priče Državne komisije

20. 5. 1943., dok je ova bitka počinjala, uglavnom prestaje propagandna kampanja za novu diviziju. One SS-ovce koji u Wildflecken dolaze bez uniformi, kako smo vidjeli, odijeva Hstuf. Robert Ehlers, a Ustuf. Kahler dijeli na specijalnosti i upućuje dalje.

Izgled pripadnika *Waffen SS* 1943. razlikuje se od Wehrmachtova ponajviše zbog elemenata maskiranja, kao što su maskirne ("leopard") bluze i navlake za kacige. Novi SS-ovac gorske divizije tada osim rublja, čarapa, pribora za higijenu, čišćenje, šivanje i drugih sitnih potrepština dobiva:

- Sivo-zeleni i crveni fes, na njima je orao s kukastim križem i mrtvačka glava. Crveni su paradni.
- Kacigu s remenom, od čeličnog lima 1,2 mm, model 1942., radi brže proizvodnje poboljšana verzija modela 1935. s pojednostavnjenim zavratkom, maskirnu navlaku za kacigu s tri zakačke,

[92] *Krv na kamenu*
[93] *Vorwärts Prinz Eugen*
[94] *Krv na kamenu* i Dedijer - *Dnevnik*

- sivo-zelenu (*feldgrau*) bluzu s pet dugmadi i četiri džepa sprijeda. Na desnoj paroli na ovratniku, gdje drugi njemački SS-ovci obično nose sig-rune[95] - najstarija poznata nordijska slova SS, većina budućih handžaraca isprva nema ništa, što se vidi na slikama iz onoga vremena, tokom izobrazbe ondje se poslije prišiva stilizirana sablja s malim kukastim križem. Na lijevoj paroli, kao i svi drugi pripadnici Waffen SS, starješine imaju "čvarke" - oznake čina. I pripadnici *Prinz Eugen* divizije 1943. - vjerojatno je tako bilo i u drugim SS divizijama - umjesto sig-runa, dobivaju na ovratniku amblem svoje divizije.
- Nepromočivu maskirnu bluzu, koja se navlači preko pamučne, pretežno zelene boje lišća i granja, s elastičnim vrpcama oko vrata, na ručnim zglobovima i oko pojasa. Prve ovakve bluze ponijeli su pripadnici Waffen SS - poslije ih je uvodio i Wehrmacht. Druge europske, a ni američka vojska (osim padobranaca i rangera) nisu ih imali tokom cijelog Drugog svjetskog rata. Zamišljene su 1938., a SS-ovci 13. divizije dobivali one konfekcionirane 1942./44., otvorene sprijeda i s patentnim zatvaračima na džepovima. Isprva su bile tri vrste (tona) maskirnih boja, spram godišnjeg doba i zemljišta utvrđenih 1931. u Reichswehru za šatorska krila, poslije su svedene na dvije, proljetnu, pretežno zelenu, i jesensku pretežno smeđu. Od istog materijala je i navlaka za kacigu.
- Šatorsko krilo od istog materijala, smotano i vezano s dva kajišića, istih boja.
- Pamučne hlače s naramenicama, kajišem i metalnom kopčom, osim dva džepa na bokovima, imaju još jedan mali sprijeda i jedan straga desno,
- planinarske cipele od crvenkaste kože sa sedam pari otvora za vezice i ojačane odozdo debelim kukastim čavlima,
- opasač, na toki (kopči) je orao raširenih krila, pod njim kukasti križić u kružnici, oko njega onaj kružni natpis "Moja čast je vjernost",
- plinsku masku, hranac, sklopivu lopaticu, čuturicu od jedne litre, vrećicu za kruh, uprtače, gležnjake s po dva kožna kajišića, torbicu sa zaštitnim ogrtačem od bojnih otrova.

Ako je pješak naoružan

- puškom *mauser* kalibra 7.92 mm onda ima za pojasom i
- bajunet u crnim koricama, model 1884-1892,
- ručnu bombu, model 1924,
- dvije fišeklije, svaka za po 7 okvira metaka za pušku.

Od automatskog oružja pojedini pješaci dobivaju:

- strojnicu *bergmann* M 34 kalibra 9 mm, dugu 83 cm, s okvirom za 32 metka, model 1940. sa sklopivim metalnim ili drvenim kundakom, u Bosni i Hercegovini nazvanu onomatopejski *pikavac* i
- dvije fišeklije od zelenog platna zatvorene kožnim kajišićima s po tri džepića za okvire sa po 32 metka, obje su simetrične, u lijevoj je u vanjskom džepiću spravica za punjenje okvira i pribor za čišćenje i podmazivanje. A drugi:

[95] Od staroislandskog *run* = tajna

• mitraljez MG-42 dug 1,23 m, težak s dvonošcem 11,6 kg. Njemački ga vojnici nazivaju *Hitler-Säge* (Hitlerova pila) u BiH je nazvan *šarac* po otvorima za hlađenje cijevi.[96] Na maršu će ga nositi na ramenu i još obično oko vrata

• redenik s metalnim karikama za sto i pedeset *mauser* metaka 7, 92 mm,

• na pojasu pljosnatu kutiju od crne kože, u njoj protuzrakoplovni nišan, kantice za mazivo i čistilo, izvlakač, remen, prigušivač plamena, zaštitne rukavice za zamjenu cijevi,

• džepnu baterijsku svjetiljku, a njegov pomoćnik obično nosi municijsku kutiju, u torbici bubanj, ključ za bubanj, nosač bubnja, navlaku s kopčama, futrolu za cijev, sprave za nizanje metaka u redenik i za punjenje bubnja, futrolu, zaštitnu kapicu i drugi sitni pribor.[97]

U Referatu Državne komisije stoji:

"Divizija je bila prvorazredno naoružana, uniforme su bile njemačke, a na glavi su nosili fesove s plavim kićankama pa ih naš narod naziva i plava divizija. Fesove su nosili čak i oficiri Nijemci. Umjesto parola na vratovima nosili su džamije, a većina vojnika imala je na koži lijeve ruke tetovirana slova SS. Uz uobičajeni vojnički bajonet svaki vojnik bio je snabdjeven posebnim nožem za klanje tzv. handžarom po čemu je divizija i dobila naziv Handžar divizija. Naoružanje ovim nožem za klanje najbolje dokazuje u kakvom su duhu uzgajani ti vojnici za vrijeme prednaobrazbe u Njemačkoj i Francuskoj i s kakvim su namjerama poslati u Jugoslaviju."

Gotovo koliko rečenica, toliko laži. Ali to je tek početak te ratne fantastike.

Referat je, kako se po svemu čini, prvi put objavljen 1980. u svojevremeno naveliko reklamiranoj knjizi *Novi prilozi za biografiju druga Tita* (I. i II.) V. Dedijera. Posrijedi je, kako on piše, "istorijski dokument" rađen na osnovi "zaplenjenih nemačkih i kvislinških dokumenata kao i saslušanja pojedinih ratnih zločinaca i očevidaca, odnosno preživelih građana".[98] Isti autor ga je zajedno s Antunom Miletićem ponovno, s neznatnim dopunama i kraćenjima objavio 1990. u već navođenom "Genocidu nad Muslimanima" i tako učinio stalnim sredstvom podmetanja Bošnjacima i Hrvatima.

"Fesovi s plavim kićankama" su proizvod nečije mašte, naziv "plava" netočan.[99] Mnoštvo je partizanskih izvještaja u kojima je nazivaju "Be-Ha SS divizija", "hrvatska SS divizija", ili u Srijemu "fesaroši". Narod, oni sami, a i partizani, obično će ih zvati Esesovcima ili "Esovcima". Objavljen je doduše izvještaj 38. partizanske divizije u kojoj pišu "SS plava divizija".[100] Posrijedi je zabuna kakvih ima u svakom ratu. *Plavom divizijom* nazvana je 392. legionarska pješačka divizija, jedna od tri u kojima su vojsku sačinjavali vojni obveznici NDH, a dočasnici i časnici su bili Nijemci iz Reicha. Legionarske divizije izobražavao je Wehrmacht, a ne SS. Zašto je tako nazvana, ne znamo, osnovana

[96] Poslije 2. svjetskog rata jugoslavenska ratna industrija će na istim principima proizvoditi mitraljez M-53.

[97] Laurent Mirouze: *Soldati della guerra mondiale* - Parma 1990. i VE 5 /1973.

[98] Rijeka 1981.

[99] Referat

[100] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda* T. 4, knj. 23. Dalje: *Zbornik*

je u rujnu 1943., a s izobrazbe u Stockerauu dolazi u siječnju 1944. Ratovala je uglavnom na području Like i Hrvatskog primorja.[101] "Plava divizija" *(Division azul)* je bila i divizija španjolskih falangista koja se borila na njemačkoj strani na sovjetskom bojištu.

Na "vratovima", odnosno parolama na ovratnicima, novi SS-ovci nemaju nikakve "džamije", kao što tvrdi Komisija. To je vidljivo na mnogim fotografijama. Da bismo odagnali sumnje oko njihovih oznaka, obratili smo se njemačkom Vojno-historijskom istraživačkom uredu (*Militärgeschichtliches Forschungsamt*) u Potsdamu, gdje nas je kapetan *Hippchen* uputio na knjigu iz koje se vidi kako je bilo predviđeno da pripadnici bošnjačke divizije na desnoj nadlaktici nose hrvatski grb, kao što je uostalom napisano u zapovijedi o osnivanju divizije. Usto je amblem bio predviđen u dvije varijante. O tome stoji: "Kao *amblem* divizija 'Handžar' je imala jednu *arapsku vrstu noža.* Kao druga mogućnost trebala je biti utvrđena još jedna oznaka. Potvrde o tome nema."[102]

Ono što se ovdje naziva handžarom podsjeća na službeni grb BiH u vrijeme Austro-Ugarske (1878.-1918.) koji prikazuje ruku savijenu u laktu s nekom zakrivljenom sabljom u šaci i ukrasom na ramenu, a još se dugo vremena u prostačkim šalama takav položaj ruke "od šake do lakta" nazivao "bosanskim grbom". Taj grb je zapravo preuzet iz složenoga grba Austrije još u 16. stoljeću, gdje je predstavljao kraljevstvo Rame.[103]

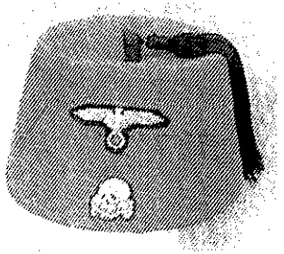
Nijemac Z. B: "Bilo je zapovjeđeno da uniforma bude kao u Waffen SS sa slijedećim razlikama. Oznaka na ovratniku nije odmah utvrđena (ali ubrzo je uveden handžar kao oznaka na ovratniku). Pripadnici SS nosili su na lijevoj strani grudi sig rune. Svi su na desnoj nadlaktici nosili crveno-bijelu oznaku, hrvatski grb (kasnije je ispuštena). Službeno se nosio sivo-zeleni fes."[104] Na fotografijama iz rata se vidi da su njemačke starješine nosile često i kapu sa štitnikom gorskih jedinica. Državni sekretarijat unutrašnjih poslova FNRJ (Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje) tiskao je desetak knjiga pod naslovom "Nemačka obaveštajna služba". Na svakoj se može pročitati "Strogo poverljivo - čuvati u kasi". Sve su knjige numerirane. Do njih su godinama mogli doći samo najpodobniji režimski pisci. U knjižnici bivšeg SUP-a SR Hrvatske u Zagrebu je serija br. 53. U knjizi V. ima slika nekih handžaraca i opis: "Uniforma divizije Handžar bila je istovetna s uniformama naoružanog SS, s tom razlikom da se na okovratniku nalazio stari bosanski grb, a pored njega i kukasti krst. Uz to, umesto šapke, pripadnici ove divizije nosili su fes s grbom Trećeg rajha i mrtvačkom glavom." Ovome se zaista nema što ni dodati na oduzeti. Ali takve su istine bile zaključane iza sedam brava.

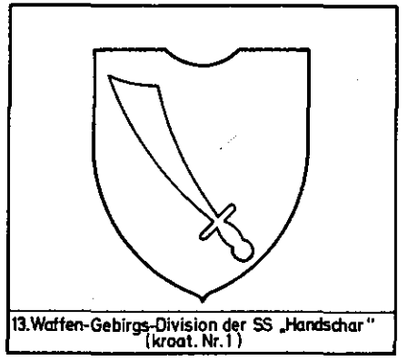
[101] Franz Schraml: *Kriegsschauplatz Kroatien* - Neckargmünd - 1962. Ostale dvije su bile 369. "Vražja" i 373."Tigar"

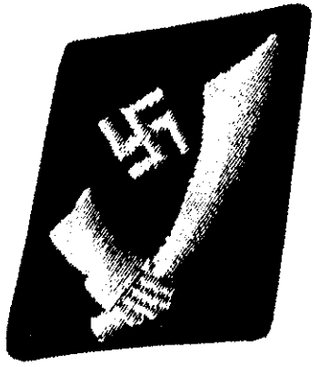
[102] Peter Schmitz und Klaus-Jürgen Thies: *Die Truppenkennzeichen der Verbände und Einheiten der deutschen Wehrmacht und Waffen SS und ihre Einsätze im II. Weltkrieg* 1939-1945 - Osnabrück 1987. - 1991.

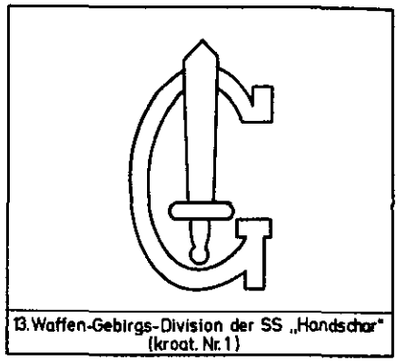
[103] Bartol Zmajić u EJ 3

[104] Pismo Z. B. autoru

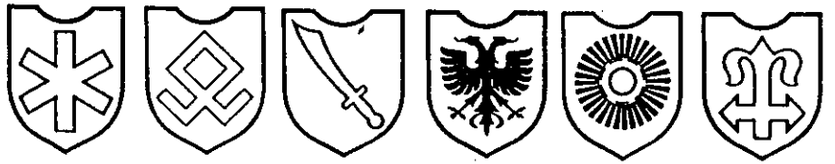

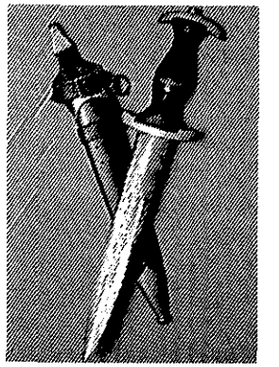

Na slici gore je fes pripadnika divizije, ispod njega je parola kakve su nosili na ovratniku (lijevo). Vidljivo je da na ovratnicima nisu nosili nikakve "džamije". • Gore desno su obje prvotne varijante amblema; usvojena je prva. Divizija je tek u ljeto 1944. dobila ime "Handžar"; dotada su je neki po tom amblemu (koji je dobila mnogo prije) nazivali tako, a ne po tobožnjim "noževima za klanje". • Dolje su (slijeva) amblemi divizija Waffen SS: "Nord", "Prinz Eugen", "Handžar", "Skenderbeg", "Kama" i "Karstjäger". Dok je taj amblem "Handžara" utjecao na naziv divizije, amblemi "Kame" i drugih divizija (osim dvoglavog orla), ne asociraju ni na što prikladno u tom smislu.

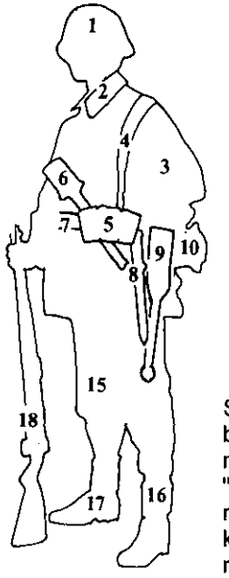

SS bodež.
U Waffen SS imali
su ga Führeri
i nosili na kićankama
u svečanim prigodama

Vojnik Waffen SS
s propisanim oružjem
i opremom iz
1943. godine

Shema lijevo prikazuje između lopatice (9) i fišeklija (5) i bajunet (br. 8). Na crtežu gore su pripadnici jednako naoružanih i opremljenih gorskih divizija "Prinz Eugen" i "Handžar" s neznatnim razlikama (obuća, fesovi, grbovi na rukavima). Nekakvi dodatni "posebni noževi za klanje tzv. handžari" u "Handžar" diviziji su plod podle mašte Državne komisije.

Na ruci SS-ovci nisu imali tetoviran znak SS, kako piše Komisija, nego ispod lijevog pazuha, na tijelu, oznaku krvne grupe radi hitne pomoći u slučaju ranjavanja. Bilo je predviđeno da i svi pripadnici Wehrmachta dobiju te biljege. Ali u SS je bilo više smrtnih slučajeva uslijed transfuzija, pa se odustalo od te namjere. Njemački i talijanski vojni liječnici u 2. svjetskom ratu nisu saznali za Rhesus faktor, nasljedno obilježje eritrocita otkriveno u SAD 1940.[105] Nijemci su se zato manje služili transfuzijama krvi u ratnom sanitetu od svojih protivnika. Amerikanci su naprotiv 1941. ušli u rat s organiziranom službom transfuzije. Jugoslavenski su partizani, zahvaljujući britanskim i sovjetskim liječnicima, stekli u drugoj polovici 1944. znanja o transfuziji.

Mnogi je SS-ovac taj biljeg pod pazuhom platio glavom u mnoštvu zarobljenika u svibnju 1945., po njemu su pronalazili one koji su se pokušali prikriti.

Posebna je podlost tvrdnja: "Uz uobičajeni vojnički bajonet svaki vojnik bio je snabdeven posebnim nožem za klanje tzv. handžarom po čemu je divizija i dobila naziv Handžar divizija. Naoružanjem ovim nožem za klanje najbolje dokazuje u kakvom su duhu uzgajani ti vojnici za vreme prednaobrazbe u Nemačkoj i Francuskoj i s kakvim su namerama poslati u Jugoslaviju."[106]

Ovo je prepisao i lansirao u javnost još 1971. *Jeremija Ješo Perić,* čijim ćemo se pisateljstvom podrobno baviti.[107] U relevantnim svjedočanstvima i dokumentima nema riječi o bilo kakvim handžarima u diviziji. Na mnogim se fotografijama može vidjeti da su SS-ovci nosili samo bajunete. Ima više mišljenja što je zapravo handžar, hladno oružje koje je u Bosnu i Hercegovinu stiglo s Osmanlijama. Po Vojnoj enciklopediji JNA (ondje ima i crtež), to je blago zakrivljen nož sa sječivom samo s unutrašnje strane oštrice, obratno nego kod sablje.[108] Po rječniku turcizama *A. Škaljića* handžar je (od turskog *hançer* ili *hancer*, čita se hančer odn. handžer) šiljasti nož s oštricom s obje strane, to se isto tvrdi i drugim suvremenim rječnicima turskog jezika. "Ponekad se tako naziva i kratki krivi mač ili jatagan", objašnjava Škaljić. Ono što su SS-ovci nacrtali, prije će biti sablja dimiskija.

Što god zapravo bio handžar, po odluci Glavne uprave SS, oružje i oprema u bošnjačko-muslimanskoj SS diviziji morali su biti kao u ostalih SS gorskih divizija - *Nord* i *Prinz Eugen*, kojima su opet bile uzor gorske divizije Wehrmachta. U njih nije bilo nikakvih handžara. Da su ikada postojali u svih vojnika takvi specijalni SS-ovski handžari za klanje, moralo bi ih biti na tisuće. Valjda bi se koji našao i u ratnom plijenu kao dokaz, pa i u kakvom muzeju revolucije ili Vojnom muzeju u Beogradu gdje ima i zbirka hladnog oružja, ili barem njegova slika uz one mnogih drugih noževa u Vojnoj enciklopediji JNA.

Postoji doduše SS bodež (*SS Dolch*) u crnim koricama, ali koji se ne može nataknuti na pušku. Drška je metalna, na sječivu je izbočenim slovima natpis:

[105] Pismo R. Michaelisa autoru od 20. 1. 1996.

[106] Referat

[107] "Sjećanja" J. J. Perića objavljena su u IBNOB / II. pod naslovom: *13. SS "Handžar" divizija i njen slom u istočnoj Bosni.* Dalje se navodi kao *13. SS 'Handžar' divizija*

[108] 6 / 1973.

Meine Ehre heißt Treue. Obratili smo se s molbom za objašnjenje R. Michaelisu koji odgovara: "SS bodež prvotno je bio namijenjen Općem SS (Allgemeine SS). Model 33 (bez lančića) dobivao je svaki SS-ovac prilikom prijema. Model 36 (s lančićem) dobivali su oni koji su prije 1933. bili u SS. Za vrijeme rata smjeli su Führeri Waffen SS nositi model 33 na zlatnoj ili srebrnoj kićanki (temnjaku) kao službeni bodež."[109] Iz toga je jasno da u ratu pripadnik Waffen SS ne nosi nikakav bodež, a časnici se njime kite samo u svečanim zgodama.

Politički iracionalizam se rado orijentira na simbole i rituale da bi potvrđivao političku svijest. Ali mnogi nacistički bodeži nastali su iz veoma konkretnih pobuda. *Frederic Wilkinson* u svojoj studiji[110] objašnjava kako je grad Solingen, oduvijek poznat kao napredan centar proizvodnje oružja poslije poraza Njemačke u 1. svjetskom ratu snašao period financijske krize sa zatvorenim tvornicama i nezaposlenim zanatlijama koji su se nastojali prebaciti u druge industrijske grane. Kada su nacisti zauzeli vlast, neki od tih zanatlija i vlasnika tvornica obratili su se Hitleru s prijedlogom da uniforme stranačkih ogranaka dopuni i bodežima iz dekorativnih i borbenih razloga.

"Zbog toga, ali više radi obnove industrijske proizvodnje, nacisti su prihvatili prijedlog", piše Wilkinson. Tako su nastali bodeži za NSKK - transportnu organizaciju stranke, Hitlerovu mladež (*Hitlerjugend*) ratnu mornaricu, zrakoplovstvo, bajunet za policiju (...) Izrađivani su i noževi za široki krug funkcionara, carinike, civilnu zaštitu, šumare, pa i za ekipe Hitne pomoći, doduše s nazubljenim hrptom i kvadratnim vrhom da se može upotrijebiti kao izvijač. Načinjeni su i ukrasni bodeži koji su darivani u svečanim prigodama, sakupljači hladnog oružja osobito zbog ljepote cijene tzv. *Holbein* bodež. Wilkinson i ne spominje SS bodež, a kamoli "SS handžar"!

Bodeži su simbol prijema u SS, uvedeni 1933. Dobivaju ih u Općem SS i pekari, bankovni činovnici, skladištari, učitelji, vratari i drugi civili, njima se kite uz crne uniforme za zborove, parade i vježbe. Kao oružje su posve suvišni, SS Verfügungstruppe već na kongresu stranke u Nürnbergu 1933. nastupa kompletno naoružana vatrenim oružjem, sa čeličnim kacigama na glavama. Da bi se razlikovali od pridošlica koji su 1933. navalili u SS, veterani pokreta od 1936. dobivaju drukčije bodeže.

Može biti da je Komisija nešto čula o SS bodežima, ali da bi se došlo do tvrdnje da je posrijedi "handžar" i "specijalni nož za klanje", pa još poveže i s "džamijama", potrebna je dobra doza infamije. U relevantnoj istočnoj i zapadnoj literaturi o SS nema ni riječi o nekakvim klanjima protivnika ili zatočenika SS bodežima. Laž je poput grude snijega, što se više valja, tim je veća. Ta misao, koja se pripisuje Martinu Lutheru, prikladna je da pokaže kako je priča o nožu za klanje dobro došla Mičkoviću da upregne maštu, kako bi smislio i uporabu toga noža. U njegovu opisu muftija El Huseini posjećuje diviziju, vojnici ga dočekuju kao "božanstvo" i - ljube mu ruke. Iako odrastao u Mostaru, Mičković nije uočio da muslimanski vjernici u Bosni i Hercegovini ne ljube ruke vjerskim dostojanstvenicima (ljubljenje ruke samo je pozdrav unutar obitelji i prisnim

[109] U pismu autoru 20. 1. 1996.

[110] *Arms and Armour* - London, 1971.

prijateljima, gdje mlađi ljube ruke starijima), kao npr. katolici. Navodna glavna svrha muftijina dolaska je donošenje handžara - "specijalnog sjajnog noža, britkog s obje strane", on poslije smotre drži govor i uz prigodne riječi predaje jedan nož nekom vojniku. Mičković zna i oblik noža: na dršku je obloga od drveta, na koju će SS-ovci urezima obilježavati broj zaklanih ljudi(!): "Handžari će se ubuduće dijeliti vojnicima na improviziranim svečanostima, kao neka vrsta relikvije, nakon masovnih molitvi održanih pod vedrim nebom", zaključuje, nastojeći uporno spajati vjerske obrede, dostojanstvenike i klanje.[111]

Nije istina da je divizija zbog "specijalnog noža za klanje" nazvana *Handžar*. U vrijeme koje opisujemo, ona se do 2. 7. 1943. službeno naziva *Kroatische SS Freiwilligen Division* (Hrvatska SS dobrovoljačka divizija), od srpnja do listopada 1943. dodaje se pridjev gorska (*Gebirgs-) Kroatische SS Freiwilligen-Gebirgsdivision.*

Lepre piše da je pridjev "hrvatska" od početka iritirao mnoge Bošnjake koji su prigovarali i zbog toga što se u imenu ne spominje Bosna i Hercegovina. U osobnom dosjeu tabor-imama Fadila Sirče je i opservacija nekog SS Führera da on "lako zapada u konflikte s hrvatskim pripadnicima divizije kadgod se govori o hrvatskoj politici". I inače je bilo napetosti između Hrvata i Bošnjaka-autonomista, prigovora što u "hrvatskoj" diviziji gotovo ništa nije hrvatsko.[112]

U listopadu će se pridjev - *hrvatska* službeno naći na kraju naziva u zagradama i najčešće izostavljati. Još će proteći dosta vremena do naziva *Handžar*. Ali je činjenica da ime Handžar "visi u zraku" još od prvih razgovora Bergera s Gaeseom, otkako divizija ima amblem, stiliziran po onome što Nijemci smatraju *arapskom vrstom noža.* To je ujedno i taktički znak divizije, a nikakvo dodatno "oružje za klanje". Taj je amblem stariji od službenog imenovanja. U ljeto 1943. Gaeseov VI. odjel izdaje divizijske novine "Handžar".[113] I Kaltenegger u svojoj knjizi donosi reprodukcije hrvatskoga grba koji se trebao nositi na rukavu i "handžara" uz objašnjenje: "Arapska vrsta noža 'handžar' bila je na desnoj paroli na ovratniku umjesto SS sig-runa i kao taktički znak nanošena je na vozila."[114]

Ambleme imaju i divizije Wehrmachta, ne samo SS-ovske. To su razni simboli, neobični križevi, pravokutne ili kukaste šare. Jednoj (94. pješačka) znak su bile dvije ukrštene krive sablje, drugoj (384. pješačka) slovo "D" i preko njega mač. Nikada nikom nije palo na um tvrditi kako su te divizije bile predviđene za sječu protivnika sabljama ili mačevima.Vidimo da se misli kako je potonjem *Handžaru* bila predviđena još jedna varijanta amblema, slovo G s mačem. Što bi trebalo značiti slovo G, nije jasno. Možda ga je dizajner shvaćao kao ideju bilo kojeg slova.

[111] Horda
[112] HBD
[113] U Vojno-istorijskom institutu u Beogradu ima primjeraka lista. I Lepre očito raspolaže kopijama, jer navodi neke tekstove u svojoj knjizi.
[114] *Die Gebirgstruppe der Waffen SS 1941-1945.*

Amblemi su bili naslikani ne samo na vozilima neke divizije, postavljani na putokazima, pred objektima ili na mjestima gdje su smještene jedinice, štabovi, skladišta - uopće bili maskirana "firma" divizije.

Waffen SS osnovale su u zimu 1940./41. vlastiti institut za razvoj oružja. Za upravitelja je postavljen Otto Schwab, profesor visoke tehničke škole koji se još kao mlad poručnik u prvom svjetskom ratu s uspjehom bavio znanstvenim radom za vojsku. Isprva je surađivao s Wehrmachtom, ali su se obje strane teško dogovarale, pa je SS svoje zamisli ostvario sve više samostalno. Pobrinuo se i za pješaka, pa su se Schwabovi suradnici posvetili usavršavanju dotad standardnog mitraljeza MG 34. Tako je nastao MG 42 - *šarac,* nova, znatno brža verzija. Povećane brzine toga i drugog automatskog oružja (ne samo pješačkog nego i protuzrakoplovnog), omogućile su, uz ostalo, nove metode tvrdoga kromiranja cijevi.[115] Povećane jedinice Waffen SS dobivale su ga što su brže mogle, a Wehrmachtove mnogo kasnije.

U Schwabovu institutu 1944. nastala je i nova puška (*Sturmgewehr*), razvijao je prototipove ručnog reaktivnog bacača (*Panzerfausta*), uređaje za noćno motrenje s pomoću infra-crvenih zraka, raketno protuoklopno oružje za pješaka čiji je razvoj prekinuo slom Trećeg Reicha. U SS osim Schwaba nisu bili neki osobiti učenjaci, razlog njihova inovatorskog duha je znatno jednostavnija hijerarhija i kraći put informacije o potrebama bojišta do onih koji su ih nastojali zadovoljavati, nego u glomaznom mnogomilijunskom *Wehrmachtu.*[116]

Može li se uopće zamisliti da bi se Schwab 1943. godine bavio tehnologijom handžara?

[115] MG-42 *šarac* jedno je od najpoznatijih oružja II. svjetskog rata. Imao je novi sistem zatvarača, patent nekog Nijemca iz Varšave. Proizvodila ga je firma Johannes Großfuß. Teorijska je brzina gađanja 1500 m/min., maksimalni domet 4000 m. Još početkom devedesetih godina bio je u naoružanju mnogih armija po svijetu (Steiner, Zentner-Bedürftig: *Lexikon des 2. Weltkriegs*).
[116] Npr. pri konstrukciji uređaja za noćno promatranje ili višecijevnog raketnog bacača.

4 *Francuska epizoda*

Divizija na obuci

Budući da hrvatske vlasti ne samo da nisu podržavale formiranje divizije, nego ga mjestimično i ometale, u Glavnoj upravi SS su tijekom svibnja, poslije razmatranja raznih mogućnosti, odlučili formirati diviziju u nekoj mirnijoj sredini. Konačna odluka pada 6. 6. 1943. Iz Wildfleckena SS-ovce upućuju dalje na zapad, u Francusku.[1] Ovo odlaženje iz Bosne zabrinjava stanovnike naselja koja su do tada branili mnogi od onih koji su otišli u SS.

Francuska je upravno podijeljena na departmane. Njemački komandant "vojnog područja Francuska" određuje za smještaj divizije tri departmana od Liona na jugozapad, prema Toulouseu: Haute Loire, središte je grad Le Puy,[2] gdje se smješta štab divizije, Lozer sa središtem u Mendeu gdje se u srpnju smješta regrutni depo, i Aveyron - u njegovu središtu i najvećem gradu Rodezu živi 20.000 ljudi. Veliki je to prostor, od Le Puyija do Mendea je 97, odatle do Rodeza 117 km. Površina tih triju departmana (18.952 četvornih kilometara) veća je od Crne Gore (13.812).[3] Spomenuti gradovi su na obroncima planinske oblasti zvane Centralni masiv, velike visoravni s koje se uzdižu grebeni i vrhovi. Pojedine planine sjeverno od Mendea i Rodeza visoke su i do 1.800 metara, između njih su vrtače i kotline, duge, duboke riječne doline. Teže su prohodne, slabo naseljene i nekomunikativne, glavni ih putevi zaobilaze. Dobar teren za uvježbavanje gorske divizije - ali i za partizanski rat.

Francuski Pokret otpora *Résistance* razvio se u sjevernim oblastima na poziv generala de Gaullea iz Londona 1940. U njemu su pristaše raznih političkih stranaka. S napadom na SSSR, u pokret se uključuju i komunisti sa svojim ilegalnim kadrovima i organizacijama. Postavljaju se prepreke na putovima, sijeku telefonske linije, sabotira u tvornicama, podstiču štrajkovi, prikupljaju podaci zanimljivi savezničkim obavještajnim službama, poneki ilegalci prelaze čamcima u Englesku i pridružuju se snagama Slobodne Francuske. Ali mnoge grupe pokreta otpora su nepovezane.

Na jugu, gdje su ona tri departmana, Pokret otpora isprva ima malo pristalica, djeluju u raznim, slabo ili nikako povezanim grupama.[4] Britanci preporučuju vojno-hijerahijske špijunske organizacije - za prikupljanje obavještajnih podataka, za sabotaže prema njihovim naređenjima i politiku *atantizma* (attentisme = čekanje). Ali druge organizacije *Résistance* traže borbu

[1] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[2] *Vorwärts Prinz Eugen*
[3] Podaci o stanovništvu iz 1936. O razmještaju u Kumma (*Vorwärts Prinz Eugen*) i *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS.*
[4] Pukovnici JNA *Andro Gabelić* i *Stjepan Kerečin* nabrajaju uz ostale grupe Libertés, kasnije nazvanu Combat, zatim Veritės, Derniere Colonne, France d' abord, Libérer-Fedérer, Radio Partie, Ceux de la Libération, Organisation Civile et Militaire i druge (VE 3/ 1972). Dalje: Gabelić i Kerečin

protiv okupatora i višijskog režima, ne pristaju da im se naređuje iz Londona, traže samo financijsku i materijalnu pomoć za borbu. Uopće, dvije su vrste aktivista, jedni žive uobičajenim životom ali se potajno prepoznavaju kao antifašisti, povezuju, organiziraju u grupe i cijele mreže, dogovaraju i planiraju što će učiniti kada se zapadni saveznici iskrcaju na europsko kopno. Drugi spadaju u vojne snage pokreta, skrivaju se po šumama, ratuju ponekad otvoreno. Osnovne vojne snage su dvije: *Francs Tireurs - Partisans Français* (FTPF) vode ih komunisti i *Armée Secrète* (AS)= *Tajna vojska.* Ostat će još mjesecima razdvojene, a usuglasit će se tek 15. 3. 1944.

Prvi francuski partizani *maquisardi* pojavili su se na jugu. U lipnju 1943. ima ih oko 3000 uz švicarsku granicu, u oblasti Jure. U departmanu Haute (Gornja) Savoie, gdje se smješta štab SS divizije oko 1200, u susjednom, Savoie 1000. Doduše, slabo su naoružani, samo puškama, razvrstani u jedinice od po 200 do 600 ljudi, ponekad napadaju vojna skladišta i objekte. Oružane snage Višijske vlade, njena policija i žandarmerija u pravom su građanskom ratu protiv Pokreta otpora i maquisarda, u francuskom društvu svakodnevno se produbljuje rascjep.[5] U Francuskoj je rat zatekao i neke građane Jugoslavije i oni se pridružuju Pokretu otpora. Od početka 1942. ti su aktivisti u Francuskoj proširili aktivnost na prikupljanje bjegunaca - jugoslavenskih državljana iz koncentracijskih logora i njihovo upućivanje u odrede maquisarda. Neki od tih su na visokim dužnostima u francuskom Pokretu otpora.[6]

U proljeće i ljeto 1943., dok se SS-ovci smještaju i izobražavaju po kasarnama i vježbalištima u Reichu i Francuskoj, Nijemci su zajedno s ustašama i domobranima protjerali partizane iz važnijih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, ali se krajem mjeseca pomjeraju prema jugu. Naime, sve je vidljivije da je Italija na izmaku snaga. I maršal Tito svoju vojsku orijentira na jug, u Crnu Goru, Dalmaciju i Hrvatsko primorje, u talijansku okupacijsku zonu. U istočnoj Bosni ostavlja dvije divizije, 16. i 17.

Poslije višednevnih silnih napada iz zraka, 9. 7. 1943. Amerikanci i Englezi, dolazeći iz Afrike, iskrcavaju se na talijansko kopno, na Siciliju. To je nova faza rata. Uvečer 24./25. 7. sastaje se u Rimu Veliko fašističko vijeće, 28 šefova, ministara, izglasava nepovjerenje Mussoliniju, vođi fašizma, popodne istoga dana poslije posjete kralju hapse ga karabinjeri. Vlast u Italiji preuzima general Badoglio koji izjavljuje da će nastaviti rat. Hitler i njegova okolica ne vjeruju mu ni riječi, hitno se izrađuje plan "Achse" (osovina) za okupaciju te, još uvijek savezničke države. U Bosni i Hercegovini partizani se i dalje množe na sve strane. Napadaju vlakove na pruzi od Bosanskog Broda do Mostara, Čapljine i Dubrovnika. Noću zaposjedaju postaje, postavljaju zasjede. Najčešće od Nemile do Begova Hana i preko Ivan planine. Prugama patroliraju oklopni vlakovi. Borbe su po cijeloj Hercegovini i susjednoj Dalmaciji, između Prozora i Konjica, od Havtovca do Gacka, od Ljubuškog i Imotskog do Livna. Talijani su

[5] U sadašnje vrijeme francuski kolaboracionist je pojam pomagača okupatora, uhode i bratoubojice
[6] Gabelić i Kerečin

ove prostore posve napustili, povukli se na obalu. Na sjeveru partizani nakratko upadaju u Fojnicu, Kreševo, Kakanj.

SS-ovska se izvidnica 11. 7. 1943. kreće prema muslimanskom selu Košutica kod Sokoca: negdje ih sačekuju partizani, ubijaju jednoga. Seljaci se sklanjaju u mekteb i džamiju; partizani se povlače na okolna brda, u Košuticu ulaze SS-ovci. Oko 200 metara od džamije nalaze leš njemačkog vojnika, dolaze pred džamiju i pitaju tko ga je ubio? Odgovor ondje sakupljenih je da ne znaju, po svoj prilici partizani. 12. 7. trojica ili četvorica pobješnjelih njemačkih vojnika pikavcima pred mektebom i džamijom strijeljaju mnoštvo nenaoružanih muškaraca, žena i djece, cijele obitelji. Po zapisniku koji je sastavljen u Sokocu 6. 8.,[7] zločin su počinili SS-ovci, ubijeno je 68 osoba, po zapisu u operativnom dnevniku 5. SS korpusa 40.[8]

Pavelićeva vlada iznevjerava na svim područjima života, tako da komunističkom vodstvu nije teško pridobivati ljude. A gdje ne pomaže primamljivanje, ondje se već regrutira i silom. Mnogi zarobljeni partizani uspijevaju Nijemce uvjeriti da nisu bili dobrovoljci. Po jednoj njemačkoj statistici od 28. 8. do 4. 9. partizanima je prišlo osam časnika, 37 dočasnika i 1623 hrvatskih vojnika. Razlozi: politički razvitak u jugoistočnom prostoru, posvemašnji gubitak autoriteta hrvatske države, nedovoljna i neredovna opskrba trupa, nesposobnost časnika.[9]

U Francuskoj Brigf. Karl Gustav Sauberzweig preuzima 9. 8. od von Obwurzera komandu nove SS divizije. Rođen je 1899. u zapadnoj Pruskoj, u Wisecku. Otac mu je bio liječnik, on učio u Humanističkoj gimnaziji, u Brombergu, Hanauu i Görlitzu. Kada je 1916., (1. 9.), navršio 17 godina, javio se 28. 9. dobrovoljno u vojsku, a 1917. je za iskazanu hrabrost unaprijeđen u poručnika. Od 1919. je profesionalni časnik u Reichswehru. U miru doba sporije se napreduje; natporučnik je tek 1925., kapetan oko 1930., major pred rat i u štabu 17. korpusa u Linzu. Gdje je bio i što je radio do 1943., nemamo podataka, ali SS ga preuzima od Wehrmachta 1. 8. 1943. i svrstava u čin Oberführera.[10]

U uvodniku divizijskih novina "Handžar" obavještava o svom postavljenju *"Vojnike dobrovoljačke bosansko-hercegovačke gorske divizije"* i obraća im se proglasom u kojem ističe ratnu slavu BiH regimenti u prvom svjetskom ratu, iskazuje razumijevanje za njihove želje da se što prije vrate u domovinu i obećava da će to biti čim upoznaju oružje i borbene vještine. Zanimljivo je da ništa hrvatsko i ne spominje.[11]

Po sjećanju nekoga njemačkog člana štaba bio je veoma energičan i, kako mu se čini, "veliki idealist". Htio je postići nekonvencionalnim metodama da divizija bude nešto osobito. Odredio je da mu se svaki vojnik radi nekog zahtjeva

[7] *Domobransko III. zborno područje 6. 8. 1943.* (Genocid)
[8] HBD
[9] *Vorwärts Prinz Eugen*
[10] Pismo Rolfa Michaelisa autoru
[11] "Handžar", Jahrgang I - Folge 6 - u Hrvatskom državnom arhivu

može izravno obratiti, zaobilazeći propisani službeni put od nižih do viših starješina. Putem VI. Odjela počeo je redovno izdavati i biltene pod naslovom: "Dragi momci".[12] Bošnjak V. L. Sarajlija, kaže: "Velika većina od nas nije ni znala što je zapravo SS, da je to nešto osobito. Mislio sam da su ta dva slova kao neka šifra jedinice, govorili su da je to njemačka vojska za strance. Prije sam bio u domobranima, na Papuku su nas partizani tako razbili da su ih tek Nijemci zaustavili. Poslije sam došao na dopust, nije mi se više išlo natrag. Otišao sam u SS. Kao i mnogi drugi nikada nisam ni čuo da postoje toliki logori u Njemačkoj gdje se ubijaju mase ljudi. Znali smo za koncentracijske logore Jasenovac i Gradišku jer su ih ustaše otvoreno spominjale, a njima i prijetile."[13]

Šezdesetak kilometara zapadno od Rodeza, u dubokoj provinciji je gradić Villefranche-de-Rouergue gdje se smješta pionirski bataljon. Na željezničku postaju prvih 200 SS-ovaca stiglo je 11. 8. 1943. poslije putovanja koje je trajalo 5-6 dana. Na usputnim stanicama dobivali su hranu. Nitko nije znao kamo se ide. Sam Bog zna koliko su se putem Bošnjaci pitali: kuda, kamo i zašto nas voze preko svijeta? Slijede drugi transporti. Među njima je i Alihodžić. Dosad su Nijemci gradićem samo prolazili. Rijeka Aveyron, otprilike široka poput Miljacke u Sarajevu, teče nedaleko, na drugoj je obali jezgra staroga grada u obliku izduljena četverokuta, u njemu nekoliko poduljih ulica usmjereno istok-zapad. Spaja ih mnoštvo malih, poprečnih. 1939. registrirano je 8600 stanovnika.

Fadil Ekmečić piše: "Bilo s koje strane prilazili, imate utisak da ulazite u Bosnu. Na putu vas dočekuju šljivici, orasi i rasuta stada ovaca. Putevi koji zavijaju, kojima se spuštate i penjete, nisu mnogo širi od naših u Bosni. Svugdje naokolo rasute i osamljene kuće." A sam grad: "Nijedan grad u zapadnom Rouergueu nije toliko primamljiv kao Villefranche već na njegovom samom prilazu. Mi Bošnjaci spuštajući se u njega iz pravca Rodeza, imamo osjećaj da silazimo ravno na sarajevsku Baščaršiju."[14] I dalje: "Villefranche nije veći od nekog predgrađa. Stari grad s ulicama malo širim od raširenih ruku, ponegdje i uži, osim novih i zaobilaznih."[15] Ondje su tri škole u koje se smještaju pioniri. Alihodžić je u sastavu 20. čete pionirskog bataljona, u 1. vodu.

O pobuni što će se ovdje zbiti, pisano je mnogo i po svoj prilici će se još pisati.[16]

[12] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[13] Ime poznato autoru
[14] *Ekmečić Fadil: Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.* - Paris, bez godine izdanja
[15] U pismu autoru od 19. 1. 1996.
[16] Za razliku od francuske publicistike, gdje se prvi prikazi pobune SS-ovaca u Francuskoj javljaju još u ratu i u prvim poslijeratnim godinama (radovi G. Gasca 1944., P. Gayrauda 1946., L. Erignaca 1949.) u jugoslavenskoj je pobuna bila tabu-tema sve do pada policijske klike Aleksandra Rankovića u ljeto 1966. Onda su se 1967. na tu temu bacili novinari S. Čurtović, N. Rošić i V. Kazimirović, s više napisa u *Večernjim novinama*, 1968., A. Budimlić u *Vjesniku* i V. Maleković u *Vjesniku u srijedu* a slijedili su i drugi. Dr. Vladimir Geiger objavio je *Pregled važnijih izvora i literature o pobuni pionirskog bataljuna 13. SS divizije u Francuskoj 1943. godine* u *Časopisu za suvremenu povijest* - Zagreb 1993./Br. 2-3. Tome treba dodati i sumarne prikaze Zdravka Dizdara (u istoj

Mirko D. Grmek i Lousie Lambrichs koji su u veljači 1998. objavili o tome opsežno djelo,[17] sumirajući sve dotada dostupno, donose izjavu nekog industrijalca iz Roqueforta i vođe AS u departmanu Aveyron 1942., kako je zbog nedostataka kadrova, oružja, opreme i novaca, zabranjivao svako okupljanje ilegalnih boraca, pa je neke skupine čak i rastjerivao. Smatrao je da su mnogi uzalud poginuli zbog toga što su se "prerano" okupljali, da temeljna zadaća AS nije bila neposredna akcija, nego okupljanje, obučavanje i priprema za "Dan D", kada se Amerikanci i Englezi budu iskrcali na francuske obale. Njegova je viša veza tražila da "sve bude spremno" do nekog određenog datuma, a onda se taj rok produžavao po nekoliko puta. Ilegalno djelovanje još je više otežao dolazak u Rodez njemačkog *Sicherheitsdiensta* (SD = Službe sigurnosti SS). U pojedinim mjestima departmana (Decazevilleu, Capdenacu, Rodezu) tada su postojale pojedine skupine ilegalnih organizacija *Combat* (Borba), FTPF, u Villefrancheu konkretno *Libération* (Oslobođenje), a i u travnju osnovana je neka oslobodilačka skupina. Petnaestak kilometara od Villefranchea okupila se na brežuljcima Lestibie prva skupina maquisarda u Aveyronu i nazvala se *Maquis Bir Hakeim.* Ali kad se SS-ovci počinju razmještati u Villefrancheu, ti maquisardi napuštaju taj kraj i sklanjaju se na sigurnije mjesto. Otada ih u cijelom departmanu više nema.

Tako će cijela 1943. godina u Aveyronu proteći mirno, što se tiče svih tih raznih pripadnika Pokreta otpora.

SS-ovci pionirskog bataljona jedina su vojska u njemačkim uniformama u mjestu. Štab se smješta u Višu djevojačku školu na jednoj uzvisini, na sjeverozapadnom rubu. Komandant je Oskar Kirchbaum[18] iz Varaždina, 48 mu je godina, po činu Obersturmbannführer (Ostubaf.), što je u Waffen SS visok čin za komandanta bataljona. Može biti da ga je prenio iz Općeg SS. Obično je to Hauptsturmführer, skraćeno (HStuf.) ili Sturmbannführer (Stubaf.).[19]

Uz njega je deset godina mlađi HStuf. Heinrich Kuntz, arhitekt, rodom iz Velikog Bečkereka (sada Zrenjanin), časnik u štabu i četiri Ostuf.-a: bataljonski ađutant Anton Wolf (49 godina) iz Karlovca, komandir 1. čete Ostuf. Alexander Michawetz (31 godina), komandir 2. čete Julius Galantha (38 godina) iz Osijeka i upravni časnik (Verwaltungsführer) Gerhard Kretschmer (39 godina) iz Görlitza u Šleziji. Svi su Volksdeutscheri osim Kretschmera.[20]

Bataljonski liječnik je Wilfried dr. Schweiger rodom iz Ljubljane, u SS stigao prekomandom iz *Luftwaffe* - ratnog zrakoplovstva - u činu Unterarzta

publikaciji), djela Ekmečića, Michaelisa i Leprea, a dok ovaj tekst nastaje objavljuju se i drugi prikazi.

[17] Mirko D. Grmek i Louise L. Lambrichs: *Les Révoltés de Villefranche* - Paris - 1998.

[18] U nekim izvorima krivo *Kirschbaum*

[19] Da se čitatelj ne bi zamarao kompliciranim nazivima SS-ovskih činova, dalje navodimo samo kratice. Na stranici 411 je popis kratica, cijelih naziva i ekvivalent tih naziva u Wehrmachtu.

[20] "Strogo tajni" dokument koji je pisao obavještajni časnik Divizije (Ic) Karl Rachor. Kopija originala u posjedu autora. Dalje: Rachor.

(doliječnika, odgovara poručniku). Budući događaji izbacit će u prvi plan i druge SS-ovce.

- Bataljonski je imam Halim ef. Malkoč, Ostuf.
- Ferid Džanić (25 godina) rodom iz Bihaća / Prikounje - Oberjunker je, tj. apsolvent SS škole (zastavnik) koji bi normalno, ako se dokaže, trebao uskoro biti unaprijeđen u Ustuf.-a. Zasada je još samo Zugsführer - komandir voda, u 1. četi. Prije rata školovao se na Višoj željezničkoj prometnoj školi u Beogradu, a po uspostavi NDH, u školi za domobranske željezničke časnike u Sl. Brodu. SS naobrazbu stekao je na dvomjesečnom tečaju u Dresdenu. Od 1942. bio je u partizanima, u 8. krajiškoj brigadi. Kao operativni časnik prošao je u toj brigadi i borbe u operaciji "Weiss". Neki će suborci muslimani o njemu, kao ratniku, govoriti pohvalno. A drugi će posumnjati, da se po nekim postupcima, može zaključiti da je bio njemački špijun. U okolici Bosanske Krupe pošao je s nekim partizanima u izviđanje. Pritom su naišli na njemačku zasjedu. Džanić je zarobljen, ostali su se nekako izvukli. Početkom 1943. viđen je u vojnom zatvoru u Sarajevu. U SS prijavio se 1. 8. 1943.
- Oscha. Lutfija Dizdarević rođen je u Sarajevu, njemu su 22 godine.
- Nikoli Vukeliću iz okolice Gospića 19 je godina. I on je Oberjunker. U civilu je završio Građansku školu u Zagrebu. Upisao se u domobransku dočasničku školu 1941. koju je završio 1943. Bio je na dužnosti u Varaždinu, odatle premješten u Brčko, u lipnju 1943. kao SS-ovac s Džanićem na obuci u Dresdenu.
- Oberjunker iz ove skupine je i Eduard Matutinović (20 godina) iz Zaostroga, bivši pitomac Domobranske akademije, prošao izobrazbu u Stockerauu. U čin zastavnika promaknut je 31. 12. 1943. U Villefranche je dospio iz domobranstva.
- Boži Jeleneku iz Kutine 23 su godine. Školovao se u Zagrebu. Travanjski rat ga je zatekao kao vodnika u jugoslavenskoj vojsci, izbjegao je zarobljavanje i došao u Osijek. Poslije rata će pisati da je ondje živio pod drugim imenom i od jeseni 1941. sudjelovao kao simpatizer Komunističke partije u diverzijama po željezničkim prugama, a da se po zadatku osječkog vodstva KP Hrvatske javio dobrovoljno u 13. SS diviziju i poslije nekoliko dana iz logora u Zemunu s grupom od 60 ljudi, bio upućen u Dresden gdje je zatekao oko 30 ljudi koji su stigli iz prihvatnog centra u Zagrebu.[21]

U Villefrancheu je gradonačelnik Louis Fontanges, rezervni potpukovnik, invalid iz rata 1914.-1918., bez lijeve ruke. Po sačuvanom dnevniku koji vodi, ispada da se prema Nijemcima odnosi u skladu s europskim vojničkim tradicijama. Usto prilično dobro govori njemački. Njemu se - s dužnim poštovanjem - obraćaju radi prostora za smještaj ljudi i bosanskih konja, vježbališta i strelišta, po njegovu se planu SS-ovci nastanjuju u škole. Iz

[21] Osobni podaci o ovim osobama, osim o Dizdareviću, objavljivani su više puta, najsadržajnije u Dizdara, koji Dizdarevića ne spominje. Ovo malo što se ovdje citira o njemu, koji se u *Mičkovića* navodi kao *Osman,* potječe iz Michaelisova djela *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS.*

razgovora sa SS Führerima on i njegovi sugrađani razabiru i to da je ova njemačka vojska iz Hrvatske, a njemačke starješine pretežno iz raznih krajeva jugoistočne Europe. Kuntz, koji je stigao 28. 8., koji dan prije Kirchbauma, posjećuje ga u svečanoj uniformi 30. 8. predstavljajući se kao zapovjednik trupa u gradu.

Kako otkrivaju Grmek i Lambrichs, ne iznoseći pojedinosti, dva dana poslije, 30. 8. 1943. u Mostaru, u 2. regimenti SS divizije *Prinz Eugen,* 173 vojnika odbija primiti oružje. Pobuna je odmah ugušena, vođe osuđene na smrt i obješene.[22]

Phleps tada više nije zapovijedao tom divizijom, budući da je poslije operacije "Schwarz" otišao formirati štab korpusa. Sada je, iz štaba u Mostaru, vodi SS Brgf. von Oberkamp. Komandant 2. regimente je Staf. Schmidhuber (štab u Bileći). Ne zna se je li kakva informacija o ovom događaju dospjela do Villefranchea, Kumm o toj pobuni nije objavio ni retka. Doduše, tada još nije bio u diviziji, što nije opravdanje. Inače svom prethodniku, von Oberkampu, prigovara da je diviziju vodio loše, spominje da je Phleps morao *izboriti* njegovo smjenjivanje.[23]

SS-ovci pristigli u Francusku još nemaju oružje, samo stražari dobivaju puške i po 15 metaka. Francuski građani Villefranchea opažaju i nastojanja Nijemaca da ubrzano i okrutno diciplíniraju i osposobe svoje vojnike. Nema ni ovdje traga Steinerovom principu: "više sport, a ne dril".

Gaston Viguier promatra ispred kavane kod željezničke stanice kako njemački dočasnik maltretira vojnika Sulejmana Silajdžića. Nosio je naramak slame, spotakao se i rasuo teret. SS Unterführer pritrčava i pred Francuzima demonstrira svoja shvaćanja discipline, reda i čistoće, kažnjava ga da se komandama "Lezi! Diži se!" tridesetak puta baci u lokvu vode pred očima zbunjenih Francuza. (Silajdžić je poslije pobjegao iz SS i živio u Francuskoj). *Vladimir Maleković,* koji je ovo opisao, prenosi i uspomenu Francuza Jeana Baudina da su SS-ovci bili prisiljeni na najteže radove, uz nedovoljnu ishranu, da su ih za najmanju povredu discipline starješine i javno kažnjavale.[24] Alihodžić pamti Uscha. Rießa. Kao dežurni dočasnik znao je kažnjavati: "Za mali prijestup, zapravo malenkost, slijedilo je 10 puta 'pumpati'. To znači s puškom na rukama 'gore-dolje' (čučnjevi kakve je podrobno opisao Mikula – Z. S.). Tu kaznu nisam

[22] *Les Révoltés de Villefranche.*

[23] Von Oberkamp je u 7. SS uveo praksu povremenog javnog oglašavanja mjera odmazde. Jedan je njegov zapovjednik bataljona 5. 11. 1943. oglasio u Sinju da će zbog ubojstva jednog njemačkog vojnika u Velikoj ulici strijeljati 24 građanske osobe i jednu objesiti jer krivac nije nađen. Primjerak objave s potpisom Fpn. (= Feldpostnummer) tj. broj vojne pošte 42453/A. bio je u nekadašnjem Muzeju revolucije u Zagrebu. Von Oberkamp je poslije rata u Beogradu osuđen zbog ratnih zločina na smrt.

[24] *U traganju za povijesnom istinom o pobuni Muslimana i Hrvata u Villefrancheu - Vjesnik u srijedu* 21. 8. - 16. 10. 1968. Tekst je ponovo tiskan u Vjesniku 25. 11.- 8. 12. 1993. pod naslovom izmijenjenim u skladu s dnevnom politikom: *Pobuna hrvatskih vojnika u Villefrancheu.*

nikada razumio kao maltretiranje. Nijemci su voljeli disciplinu, ali su isto tako disciplinu i od nas očekivali."[25] Galantha mu je bio prvi komandir čete. Smatra ga strogim ali pravednim. Poslije njega četu preuzima Vukelić, disciplina labavi, on dopušta i da se za vježbi ubere koji grozd u okolnim vinogradima. Kao i druge starješine, drži i političku nastavu svojim vojnicima.

Svaka njemačka divizija u to vrijeme ima bataljon pionira, oklopne i mehanizirane i po dva bataljona. Zadaci: poljsko utvrđivanje, izrada puteva i mostova, raznih prepreka, ali i uklanjanje neprijateljskih prepreka, pa prema tome i sudjelovanje u borbama, miniranje i razminiranje. U gorskoj diviziji kakva je ova, ima i vod za postavljanje zračnih prenosnica (žičara). Časnici, osim Kuntza, stanuju u hotelu *Moderne* na južnom kraju grada, blizu rijeke i željezničke stanice, a on u zgradi štaba bataljona. Nove grupe pristižu na osnovi dogovora Berger-Pavelić tijekom kolovoza i početkom rujna. Po Jeleneku, koji je preživio rat, bili su to uglavnom obični vojnici ili nasilno odvođeni građani koji do tada nisu bili u vojsci, a: "Najviše je bilo onih domobrana koje su partizani nekoliko puta zarobljavali, a zatim puštali kućama. Takvi ljudi, nasilno obučeni u njemačke unforme činili su većinom vojsku u bataljonu."[26]

Vojna je obuka u svim postrojbama počela 30. 8. 1943. kao i u drugim postrojbama Waffen SS po pravilima Wehrmachta s tim da je Sauberzweig izdao dopune u kojima zapovijeda da se vojnici moraju obučavati u grupama od četvorice do šestorice, a ne u masi kako nitko ne bi bio nezainteresiran, da treba iskoristiti svaku minutu. SS Führer mora što prije upoznati svakog vojnika i s njim uspostaviti osobni odnos. Pošto ima mnogo nepismenih, treba ih opismeniti, zapovijedi izdavati na oba jezika, sve starješine moraju učiti hrvatski, nedostatak oružja ne smije ograničavati obuku, mlađe starješine moraju se odnositi prema pretpostavljenima i potčinjenima službeno, s poštovanjem i taktično.

U Zapovijedi za obuku koju je potpisao 24. 8. 1943. Sauberzweig piše: "Bošnjak je vrlo dobar vojnik. Njegova je snaga u poznavanju terena i u bliskoj borbi. U pješačkom napadu je u svom elementu. U obrani ga međutim treba voditi točno i oprezno. Pod baražnom artiljerijskom vatrom i zračnim napadima mora ga se voditi veoma oprezno. Dobre je naravi, ali mrzi srpsku narav. Starješini koji ga pridobije iskazuje gotovo djetinjastu privrženost. Ima ekstreman osjećaj za poštenje i osjećaj časti (...)"[27]

Mislima došljaci ostaju u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj. S obiteljima. U svojim selima i mahalama. U noći 10./11. 8. 1943. partizani prodiru u Bijeljinu, a napuštaju je poslije pet dana. Ako ta vijest dopire u Villefranche, mora biti da se

[25] *Lozinka: Ferid-Nikola.*

[26] v. navedene radove historiografa V. Geigera i Z. Dizdara u *Časopisu za suvremenu povijest.*

[27] HBD

mnogi, a pogotovo oni koji su bili u Hadžiefendića legiji, pitaju što se to događa u Bosni?

Obavještajni časnik Rachor izvještava 14. 9. 1943. da je nedostatak starješina najveći problem divizije. Jedanaest četa nema komandira, od postojećih, petorica su nesposobni, u artiljerijskoj regimenti većina Führera je nesposobna, komandiri vodova neupotrebljivi.[28]

Džanić, Dizdarević, Vukelić, Matutinović i Jelenek, a vjerojatno još ponetko već su se u Dresdenu prepoznali kao antifašisti. Oni nalaze jednostavne odgovore na pitanja koja se i njima nameću, budući da i Nijemci sve više govore o Drugom frontu, baš ovdje u Francuskoj (koji će, kako tvrdi službena propaganda opet biti razbijen)[29], očito su ih doveli da pojačaju otpor očekivanoj invaziji Saveznika. Sve priče o obrani Bosne bile su obmana. Zbog toga namjeravaju napustiti SS i prijeći na protivničku stranu. Posljednje Vukelićevo pismo koje je stiglo majci sadrži rečenicu: "Dosta mi je i Nijemaca i Dresdena!"[30] Potajno okupljaju nezadovoljnike. Po dolasku u Villefranche pojačavaju djelatnost.

U intenzivnoj obuci nema vremena za smanjivanje razlika uslijed različitog porijekla i jezika ljudstva. Neki njemački pripadnik[31] sjeća se problema jer je svo okvirno osoblje, osim nešto malo dobrovoljaca časnika i dočasnika bivše jugoslavenske vojske, naprosto bilo prekomandirano u "dobrovoljačku" diviziju. Bili su zbrda-zdola sastavljena skupina koja je predstavljala opsežan presjek Waffen SS. Nijemaca iz Reicha bilo je praktički iz svih drugih divizija i dopunskih komandi. Nikad nisu čuli nijednu riječ jezika kojim govore vojnici, niti poznavali mentalitet tih ljudi. Dospjeli su u Neuhammer pri formiranju divizije, a od prvoga dana bili malo oduševljeni dužnostima koje su mnogi smatrali degradacijom. Ta su shvaćanja jačala sve do krajnjeg ogorčenja protiv komande divizije i vodstva SS u Reichu.[32] Ovo ogorčenje se sigurno u nekim, a možda i mnogim slučajevima, iskaljivalo na potčinjenim Bošnjacima.

Srijeda 8. 9. Italija kapitulira. To je povod da Džanić sutradan okupi zavjerenike sa starješinskim činovima na raspravu o situaciji. Zaključak:

- stalno razgovarati s vojnicima o katastrofalnom stanju na bojištima pa na osnovu toga utvrđivati raspoloženje svakog pojedinca,
- uspostaviti vezu s francuskim Pokretom otpora radi slanja ugroženih članova grupe u partizane,
- osigurati u gradu 3-4 ilegalna stana-skrovišta za bjegunce.

---

[28] HBD

[29] Njemačka propaganda tvrdi da će svaki pokušaj invazije biti opet osujećen kao i 19. 8. 1942. kod Dieppea, francuskog lučkoga grada gdje je s većim gubicima poražen britanski izviđački desant (Operacija "Jubilee") zamišljen kao generalni pokus invazije na francusku obalu.

[30] *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*

[31] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

[32] Ibid.

Artiljerci na vježbi u Francuskoj (gore). Obuka u njemačkoj vojsci Trećeg Reicha, pa i u SS bila je tvrda, ali neke su straješine shvaćale da od Bošnjaka "ne mogu načiniti Pruse" (u vojnom smislu) tj. krute vojničine. • U SS diviziji nisu bili rijetki rođaci pa i najbliži: desno su neki otac i sin, a dolje tri brata Dizdarevića iz Cazina. Nisu rođaci pobunjenika Lutfije Dizdarevića; on je bio iz Sarajeva.

10. 9. Kirchbaum saziva sastanak njemačkih pripadnika bataljona. Komentira kapitulaciju Italije, upozorava na oprez. Potom postrojava cijeli bataljon, oko 1000 ljudi, kojima drži borbeni govor iskazujući uvjerenje u konačnu pobjedu. Zavjerenička grupa priprema ljude za masovno bježanje u *maquisarde*. O tome Jelenek: "Održavali smo vezu s Francuzima koji su redovno dolazili i odlazili iz Villefranchea i obećavali da će za koji dan uspostaviti vezu. Planiraju da prvo ode Vukelić sa 100 ljudi, a potom i svi ostali koji to žele. I to 25. rujna oko 1 sat, prethodno pobivši časnike i dočasnike."[33]

12. 9. 1943. Stiže još jedan transport regruta. Donose li oni kakve vijesti o zločinima u Orahovici i Košutici? Vidjet ćemo da se za Košuticu saznalo, ako prije pobune, onda je to moralo biti ulje na vatru koja je tinjala.

Jelenek piše da su 14. 9. 1943. došla neka dvojica civila i priopćili kako nema smisla da Vukelić ode sa 100 vojnika sam, već će ih oni razdvojiti u pet grupa, a svaka će grupa dobiti vodiča koji će buntovnike odvesti na sigurno mjesto. Prijedlog je prihvaćen. Sutradan, oko 10 sati zavjerenici su odnekud doznali da je jedna grupa od 50 vojnika Hrvata pobjegla iz Rodeza, da je za njima velika potjera, ali da im nisu ušli u trag. Onda su opet došli drugi Francuzi, a među njima i jedan Poljak, pa je dogovoreno da 16. 9. u 24 sata dođu vodiči, jer je bijeg iz Rodeza zaoštrio oprez Nijemaca.[34]

Četvrtak 16. rujna 14 sati. Kirchbaum saziva sve časnike i dočasnike njemačkog podrijetla i Hrvate njemačkih prezimena. Ondje je i Sarajlija Karlo Bauer. Jelenek: "Poslije završetka tog sastanka isti drug mi je saopćio da Kirchbaum, neki časnici i dočasnici primjećuju naše djelovanje, ili kako su oni nazvali 'petu kolonu' pa je potrebna osobita budnost jer ukoliko do nečega dođe da se oni baš neće dobro sprovesti pošto na udaljenosti od 200 km nema nikakvog vojnog garnizona. Ovakvo saopćenje sam prenio na druga Džanića, on se zamislio i kazao da će o tome razmišljati a da u devet sati uveče ima sastanak sa Francuzima pa će nas o svemu obavijestiti."[35]

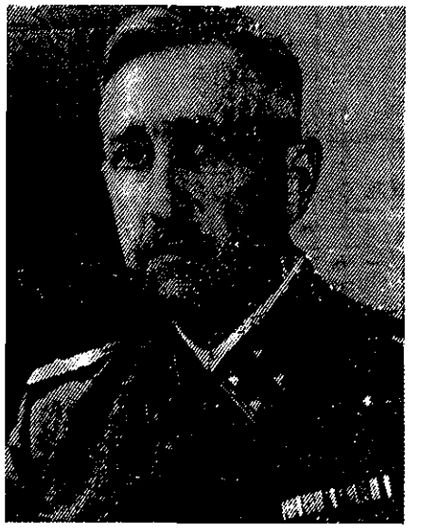
Džanić je po tome, poslije nekoliko dana i noći vožnje željeznicom u kratkom roku (od dolaska prvih SS-ovaca proteklo je mjesec i nekoliko dana), u posve nepoznatoj sredini, uspostavio vezu s nekim pripadnicima Pokreta otpora ili nekima koji su se takvima predstavljali. Onda je namjerno ili naivno, odbacio sve mjere opreza i mogućnosti da ima posla s njemačkim, francuskim ili kakvim drugim agentima provokatorima. Jelenek je jednom izjavio da se Džanić na proputovanju kroz Lyon sastao s nekim Poljakom i pretpostavlja da se taj Poljak sastao s Džanićem i u Villefrancheu, a poslije proslavio kao zapovjednik neke internacionalne partizanske jedinice koja je djelovala između Albija i Toulousea, južno od Villefranchea.[36] Moguće je i to da su francuski ilegalci forsirano tražili kontakte sa SS-ovcima da saznaju kakve su namjere ove vojske u

[33] *O herojskoj pobuni bataljona prinudno mobiliziranih Hrvata u Vilfranšu.* To je tekst Bože Jeleneka iz 1949. godine koji nije objavljen, a citat je iz rada Z. Dizdara (on posjeduje kopiju).
[34] Ibid.
[35] Ibid. i *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*
[36] Ibid.

Ferid Džanić

Oskar Kirchbaum

Nikola Vukelić

Eduard Matutinović

Božo Jelenek

Halim Malkoč

Dr. Wilfried Schweiger

njihovom zavičaju, njen sastav, naoružanje, moral i koješta drugo što zanima ratne uhode, a i da potraže moguće suradnike. Džanić i njegovi drugovi zanemaruju mjere opreza, posljednje Vukelićevo pismo bilo je rizično s obzirom na cenzuru vojne pošte. To potvrđuje i primjer koji je novinarima sarajevskih "Večernjih novina" ispričao Mihovil Dodik, sumnjajući da je Džanić bio njemački špijun na osnovu toga što mu je iz partizana poslao pismo na pravo ime i prezime u kojem traži da mu pošalje šapirograf i papira, mada je znao da je Dodik partizanski suradnik i da bi ga to pismo moglo uvaliti u velike nevolje.[37]

Uvečer. U trpezariji hotela "Moderne", izbija žustra diskusija između njemačkih i hrvatskih časnika. Gradonačelnik zapisuje: "S obzirom da nitko nije ništa razumio, sadržaj ove diskusije je nepoznat."[38] Najvjerojatnije je tema bila boravak u Francuskoj.

16. 9. 1943. popodne. Kirchbaum priređuje defile bataljona kroz grad. Mimohod promatraju oficiri, pozvani su i ugledni građani, među njima i gradonačelnik koji u dnevnik zapisuje: "Jedinice koje su prodefilirale i pored stroge i brutalne obuke SS-instruktora, ostavljaju dojam trupa bez neke veće borbene vrijednosti. Istina je da su posrijedi pontoniri." Kuntz mu galantno nudi da sagrade most preko rijeke, ako pribavi građu. Fontanges jednako uljudno otklanja ponudu.[39]

Događaji te noći opisani su mnogo puta, iz prikaza neposrednih sudionika[40] može se složiti najvjerojatniji tijek zbivanja. Neke važne pojedinosti cijele pobune ostaju nejasne.

Po Jeleneku, Džanić je 16. 9. u 22 sata pozvao u svoju sobu njega, Vukelića, i zastavnika kome je zaboravio ime, (Matutinović? Dizdarević?) predložio da se nema što više čekati, nego da u ponoć:

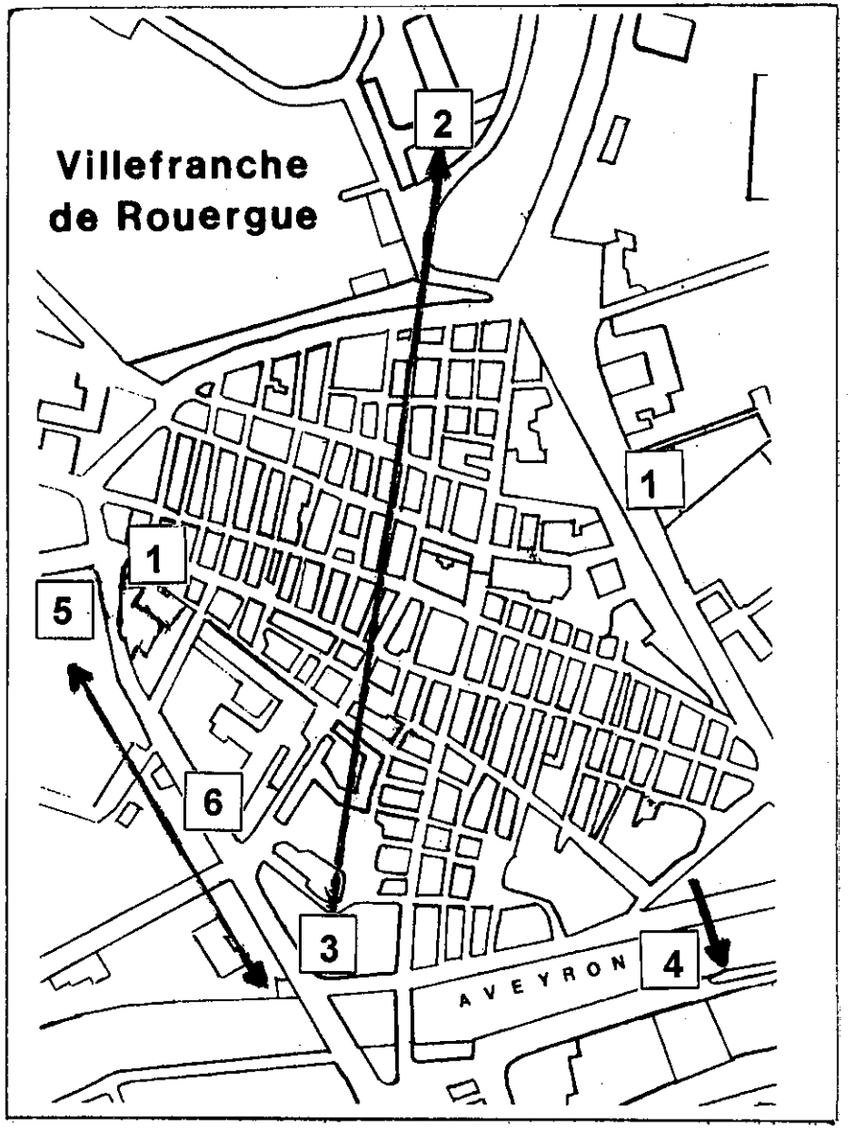
- razoružaju i zatvore sve dočasnike koji spavaju zajedno s vojnicima,
- postave najbolje drugove na stražarska mjesta da ih čuvaju,
- iz svake jedinice odmah pošalju po dva vojnika u hotel gdje spavaju časnici, a
- čim se osiguraju, da dođu pred hotel gdje će uhapsiti sve časnike sa dodijeljenim vojnicima.

Zadatke će vođe zavjere izvršiti u pojedinim četama. Početak akcije - kada na crkvi Notre Dame u središtu odbije ponoć. Pritom se ne bi smjelo pucati. Francuzi, s kojima je Džanić razgovarao, obećali su da će tada doći i njihovi vodiči koji će buntovnike odvesti u maquisarde, a da se i neki španjolski borci, među kojima ima i Jugoslavena, pripremaju 17. 9. pobjeći iz zatvora u kome čame već pet godina. Toliko Jelenek.

---

[37] Safetu Čurtoviću i Nuriji Rošiću (*Tajna Vilfranša* u *Večernjim novinama* 8.-16. 5. 1967. i *Nova otkrića o Vilfranšu* 17. 5.-16. 6. 1967.).
[38] *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*
[39] Ibid.
[40] Imena autora je mnoštvo; Grmek i Lambrichs donose sadržajan pregled svih dosad objavljenih izvora.

POBUNA

Slijed događaja u noći 17. rujna 1943.: pobunjenici su razoružali njemačke dočasnike u njihovim nastambama (1) i zaposjeli štab u Višoj školi (2). U hotelu "Moderne" (3) su pohapsili časnike Nijemce i sproveli ih u štab gdje su ih sve pobili, osim Ostuf. Michawetza, koji je uspio pobjeći preko rijeke Aveyron (4). Ujutro oko 7 sati imam Malkoč uputio se iz hotela (3) u 1. četu (5) i ondje se sastao s dr. Schweigerom i pridobio ljude. Oslobodio je dočasnike koji su sa 1. vodom 1. čete pošli prema hotelu. Negdje na ulici (6) sukobili su se s vođama pobune. Vukelića su uhvatili, a Džanić i Dizdarević su u borbi poginuli.

Geheim

Bei dem ᛋᛋ-Gebirgs-Pionier-Bataillon 13, Standort Villefranche de Rouergue (Departement Aveyron), Frankreich, ist in der Nacht vom 16.9. auf den 17.9.1943 eine Meuterei, geführt von kroatischen Führern und Führeranwärtern, unterstützt von zunächst den Anstiftern untergebenen Unterführern und Mannschaften, ausgebrochen.

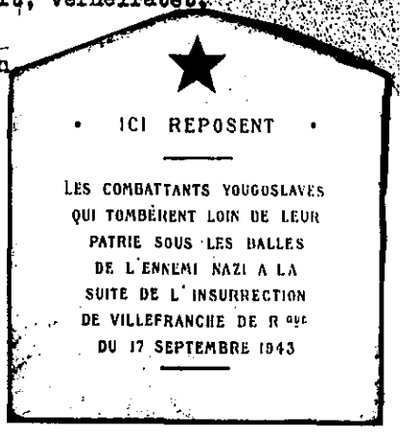
Fünf reichs-und volksdeutsche ᛋᛋ-Führer fanden dabei den Heldentod. Ein volksdeutscher ᛋᛋ-Führer konnte sich verletzt in Sicherheit bringen.

Die Gefallenen sind :

Bataillonskommandeur ᛋᛋ-Obersturmbannführer
Oskar K i r c h b a u m,
Volksdeutscher, 46 Jahre alt, verheiratet,
1 Kind, Frau in Erwartung des zweiten Kindes,
Wohnort Warasdin, Kroatien,

Offizier beim Stabe ᛋᛋ-Hauptsturmführer
Heinrich K u n t z ,
Volksdeutscher, 38 Jahre alt, verheiratet,
3 Kinder,
Wohnort Groß Betschkerek (Banat), Serbien,

Bataillons-Adjutant ᛋᛋ-Obersturmführer
Anton W o l f ,
Volksdeutscher, 49 Jahre alt, verheiratet,
1 Kind,
Wohnort Karlowitz, Kroatien,

Prva stranica Rachorova izvještaja o pobuni.• Desno: spomen-ploča na "Groblju jugoslavenskih mučenika" u Villefrancheu na kojoj stoji: "Ovdje počivaju jugoslavenski borci koji su pali daleko od svoje domovine pokošeni rafalima nacističkih neprijatelja poslije pobune u Villefrancheu de Rouergueu 17. 9. 1943."

Pobuna

Stražarenje u vojsci je prilična procedura utvrđena strogim pravilima. U SS je prati prisega da se neće odati lozinka i odziv. HStuf. Kuntz u podne smjenjuje stražu, novoj smjeni, ukupno 40 ljudi, uz prisegu naglašava kako samo Führer Adolf Hitler ili dežurni časnik smiju skinuti stražu.[41] Lozinka je *Le Puy,* odziv *Dresden.*

Alihodžić je u toj straži, od 22 do 24 sata, pamti da u tihoj i ugodnoj noći nitko od stražara ne zna ništa o pripremama za pobunu. Mjesto mu je je iza škole, prema vinogradima. Oko 23..30 netko mu se približava. Poslije uobičajenog: "Stoj!" itd. prilazi mu Vukelić s još dvojicom, meće cijev pištolja na grlo i kaže: "Jesi l' ti s nama? Hoćeš li s nama?" Stražar je zbunjen, posve iznenađen: "Da, jesam." Onda ga pozivaju da krene s njima, Vukelić ukida njegovo stražarsko mjesto.

U dvorištu njegove čete, na nogama je stotinjak ljudi. Dočasnici su u jednoj prostoriji, pod stražom. Vukelić se tihim glasom obraća okupljenima, kaže da su Englezi udaljeni svega 10 kilometara i Nijemci sada hoće da se oni bore protiv Engleza: "Mi, međutim hoćemo da se vratimo u Hrvatsku!"[42] Onda okuplja desetak vojnika, među njima i Alihodžića, s njima kreće u obilazak nastambi bataljona. Stražarima koji ih je zaustavljaju, Vukelić kazuje lozinku, prilazi s pištoljem, ponavlja se što i s Alihodžićem. Stražaru zapovijeda da nastavi stražariti, ali da se lozinka i odziv mijenjaju, sada su "Ferid - Nikola".

U nastambe ulaze polako i tiho. Vukelić otvara vrata prostorija gdje spavaju dočasnici uzvikujući njemački: "Zračna uzbuna!" i "Vi ste uhapšeni!" oduzima im opasače s pištoljima okačene iznad kreveta i daje pratiocima. Pred vrata postavlja straže. Na straži pred štabom bataljona je Alihodžićev susjed i rođak iz istog sela, Sulejman Mehmedović. Vukelić ide prvi i s njim postupa kao i s drugim stražarima. Ondje prvo odlaze do sobe, gdje za razliku od drugih časnika koji su u hotelu spava HStuf. Kuntz. I on je razoružan na isti način, s razlikom da je njemu Vukelić rekao: "Hoćete da nas pošaljete u borbu protiv Engleza, a mi se želimo vratiti u Hrvatsku" što ovaj opovrgava. Oko 3 sata izjutra skupina s Vukelićem stiže do 1. čete. Za razliku od drugih nastambi, gdje dežuraju nenijemci, ovdje je dežurni dočasnik Nijemac koji valjda nešto sumnja, pokušava telefonirati, ali mu Vukelić otima slušalicu iz ruke. I ondje su Nijemci razoružani i zatvoreni na isti način. Poslije toga skupina kreće prema hotelu gdje spavaju SS Führeri. Ondje stražari Alihodžićev prijatelj Asim Pita iz sela Zaborak kod Čajniča.[43] I njega Vukelić s pomoću pištolja uvjerava da ostane na

[41] Alihodžić tvrdi da je dežurni te noći bio Vukelić, ali po izvještaju obavještajnog časnika Rachora nije on, nego Džanić. Možda je Vukelić bio na toj dužnosti u četi, a Džanić u garnizonu.

[42] *Lozinka: Ferid-Nikola*

[43] Zaborak je na spisku niza sela što su ih četnici kapetana Bojovića opustošili i spalili u onom istrebljivačkom pohodu početkom veljače 1943.

straži, usto mu naglašava da nitko ne smije ući ni izaći iz zgrade (takvoga mora uhapsiti ili u njega pucati), ako ne zna lozinku "Ferid-Nikola".

Alihodžić prati Nikolu s još dvojicom, polako i tiho ulaze u hotel do na prvi kat, gdje spava Kirchbaum i poslije uzvika "Zračna uzbuna!", čuje od Vukelića da je uhapšen jer svoj bataljon želi poslati u borbu protiv Engleza, a vojnici žele u Hrvatsku. Protivi se: "To nije istina. Ja sam komandant i znam da nije istina, pazite što govorite", ali Vukelić mu zapovijeda da šuti. Alihodžić onda pazi na Kirchbauma, druga dva vojnika su pred vratima. Za to vrijeme Džanić i Matutinović razoružavaju druge časnike i dovode ih u Kirchbaumovu sobu. Alihodžić ih tada prvi put vidi, a od svih poznaje samo Galanthu koji mu je bio neko vrijeme zapovjednik. Kako Michawetz staje tik do njega, čini se da mu želi oteti pušku, zato se odmiče korak natrag, a kacigu je namaknuo do nosa da ga tko ne prepozna. Vukelić kaže časnicima da će biti zatočeni dok se vojnici ne vrate u Hrvatsku. Ne prosvjeduju i dok ih pod jakom stražom vode u štab, međusobno ništa ne govore, nijedan ne pokušava putem pobjeći.[44] Malkoča nema među njima.

Jelenek piše da je on poslije razoružanja časnika od Džanića, uz ostalo, dobio zadatak da na pošti uništi telekomunikacije, što je i uradio. Blokirana je i željeznička postaja - prometniku su zabranjeni razgovori osim službenih (u tom nadzoru im je pomagao neki francuski ilegalac) - i obližnja raskrsnica puteva. U mjestu su pojačane patrole sastavljene od pouzdanih vojnika. Ali vođe pobune su se uznemirile, kada dogovorenih vodiča nije bilo.

Dr. Schweiger će poslije izvijestiti da su ga 17. 9. 1943. ujutro u 4.10 u hotelu probudili Matutinović i Vukelić s pištoljima u rukama i u pratnji nekoliko vojnika, naredili mu da se odjene, oduzeli pištolj i s ostalim časnicima odveli u Komandu bataljona i zatvorili. Hodnik i stubište hotela su bili puni naoružanih vojnika. Nabraja tko je s njim odveden u štab: Kirchbaum, Kuntz, Wolf, Kretschmer, Galantha i Michawetz, neki Bromberg i Weiss.

Alihodžić tada s nekolicinom stoji na kratkom stubištu ispred dvorane u kojoj su starješine u kratkim gaćama i košuljama. Školsko dvorište opasano je zidom visokim 2-3 metra. Vukelić dolazi do njih i pita tko bi želio ubiti komandanta? Javlja se neki za kojeg sutradan saznaje da je Hrvat i da se zove Zvonko. Kirchbauma vode iza škole, na drugu stranu, Alihodžić je odmakao do rođaka Mehmedovića koji stražario na kapiji. Ondje čuju hice, nekoliko odjednom, vjerojatno iz strojnice. U to netko viče: "Drž'te ga braćo, pobježe!" Dok su se snašli, bjegunac preskače zid i nestaje u pomrčini. Vukelić ih trkom vodi za njim, ali uzaludno i zato prekida potjeru, onda im kaže da su časnici pobijeni, neka se vrate u svoje jedinice i spreme za pokret u Hrvatsku. Bjegunac je Michawetz.

Dr. Schweiger izvještava kako su zatočenici sjedili oko pola sata kada je uslijed kratkog spoja nestalo svjetla; onda su pozvali Kirchbauma, a malo zatim odjeknuo je hitac iz puške i za njim iz pištolja. Isto se ponovilo s Kuntzom, kao i

[44] *Lozinka: Ferid-Nikola*

s Kretschmerom. Wolf je morao skinuti bluzu, izveden je van, pa malo poslije opet vraćen. Kada je izveden Michawetz, začula se pucnjava:

"Odmah poslije pucnjave došao je Vukelić u sobu i rekao da smo nas trojica, Galantha, Ostuf. Wolf i ja, pomilovani. U istom trenu potegao je pištolj i ispalio hitac u Galanthu. Istovremeno je odjeknuo još jedan pucanj i Wolf je pao pogođen na pod. Ispaljen je još jedan metak u njega, koji ga je usmrtio." Dr. Schweiger je ustao na noge a poslije riječi Vukelića: 'Prestanite ljudi, dosta je ove pucnjave' odveli su ga u dvorište, rekli mu da bude miran i izveli iz štaba. Usput se našao i s Dizdarevićem koji mu je rekao da je na njegov zahtjev pomilovan. Doveli su ga u 1. četu gdje je sjeo na stepenice.[45]

Imam Malkoč: "17. 9. između 4 i 5 sati ujutro došao je Džanić u moju sobu i stao iza moga kreveta. Kada je ušao u sobu ne znam, jer sam još spavao. Vidio sam ga iza mene kada me probudio s pištoljem u ruci. Iznenađeno sam brzo ustao iz kreveta, a Džanić mi je rekao: 'Imam-efendijo, brzo se obuci i pođi s nama. Svi su njemački oficiri pohapšeni a pobunjenici su ih pobili. Pođi s nama jer su svi ljudi uz nas. Pitao sam tko su ti pobunjenici. Odgovorio je: 'To smo ja, Vukelić, Matutinović i Dizdarević.' Onda mi je rekao: 'Pođi s nama, da nam ne budeš protivnik'. Džanić je bio naoružan strojnicom, pištoljem i nožem.

Kada sam ga čuo, znao sam što je posrijedi. Džanić je napustio moju sobu. Shvatio sam kakvo su ubojstvo počinili kao i posljedice takvoga čina. Odlučio sam spriječiti daljnju nesreću i spasiti ljudstvo. Znao sam da će ljudi biti uz mene i da će me slijediti. Obukao sam se i otišao u 1. četu s namjerom da utvrdim kakvo je raspoloženje ljudi. Usput su me neki pitali znam li kuda se ide. Sve mi je bilo jasno, odmah sam vidio da je ljudstvo zavedeno i da ne zna u kakvom se položaju našlo (...)"[46]

U dvorištu 1. čete bilo se skupilo stotinjak vojnika iz svih četa. Džanić je u hotelu okupio vođe zavjere na dogovor, videći da su ih vodiči iznevjerili. Razmatrajući topografske karte odlučili su postupiti po ranije predviđenom i napuštenom planu, da se razdijele na skupine i krenu izvan grada, u brda.

H. Malkoč: "Stigao sam u 1. četu. Ljudstvo je bilo uzbuđeno i pripravno da se postroji u dvorištu. U dvorištu je na stepenicama sjedio dr. Schweiger. Otišao sam u kuhinju gdje su ljudstvu dijelili kavu. Prošao sam nekoliko puta dvorištem i rekao nekolicini ljudi u koje sam imao povjerenja da su zavedeni i neka reknu drugima da pođu za mnom kada ih pozovem i slušaju moju komandu. Pozvao sam bataljonskog liječnika u hotel Moderne. Džanić, Vukelić, Matutinović i Dizdarević također su došli. Zamolio sam Džanića neka pusti liječnika u moju sobu što je on odobrio, ali mi je rekao da poslije brzo dođem u njegovu sobu gdje će se održati sastanak i skovati neki plan."[47] Liječnik i on se dogovaraju što će sada? Pred vratima im je straža. Zaključuju da se dr. Schweiger pokuša probiti u

[45] Izvještaj koji je dr. Schweiger napisao o događajima u noći 16./17. 9. Kopija originala u posjedu autora.

[46] Izjava SS Ostuf. Halima Malkoča prevedena na njemački i potpisana u Villefrancheu 18. 9. 1943. Kopija originala u posjedu autora.

[47] Ibid.

pravcu grada Toulousea i obavijesti njemačka zapovjedništva o onome što se zbiva u bataljonu.

Dr. Schweiger izjavljuje kako su ih obojicu odveli u hotel, ali da su stražari poslije otišli. Ondje su se dogovorili da imam pokuša pridobiti vojnike a liječnik pobjeći u Toulouse. Onda se obojica oko 7 sati vraćaju u 1. četu.

Malkoč: "Otprilike oko 7.00 sati izašli smo iz hotela gdje su banditi kovali plan o daljem radu. (Bit će da je onaj sastanak vođâ još trajao - Z. S.). Ovu sam priliku iskoristio. Rastao sam se od liječnika i otrčao u 1. četu gdje je vojska već bila postrojena i čekala zapovijedi. Svi su vojnici gledali u me, kao da me mole da im pomognem ili da ih zaštitim. (Po izjavi Bože Jeleneka iskrsla je i nepredviđena poteškoća: neki vojnici nisu htjeli ići u nepoznato.) Htjeli su čuti što mislim. U jednoj su sobi bili zatvoreni njemački dočasnici i vojnici. Stao sam pred stroj, objasnio im cijelu situaciju i zatražio da slušaju.

U tom sam trenutku preuzeo komandu. Pozvao sam ih da slušaju mene. Istog sam časa oslobodio Nijemce iz zatvora koji su dotrčali u dvorište gledajući me začuđeno ali i nepovjerljivo. Viknuo sam im: 'Heil Hitler! Živio Poglavnik!' zapovjedio da se naoružaju protiv komunista koji nas žele odvesti u šumu. Oni su shvatili svoje dužnosti i prišli mi.

Svi smo potrčali na ulicu i onda do hotela da pohvatamo naše izdajnike (...)"

Alihodžić nastavlja kako su dotle u dvorištu bili postrojeni uhapšeni Unterführeri s najnužnijim stvarima, a Vukelić došao i rekao im da će ih odvesti na kolodvor, odakle će biti otpremljeni dalje i da im zato nije potrebna druga oprema: "Mislio sam poubijat će ih kao i oficire" - piše Alihodžić.[48] Ta kolona je onda pod stražom krenula prema kolodvoru, na čelu su išli Džanić, Vukelić i Matutinović. Ona se susrela s onom koju je poveo Malkoč, koji dalje izvještava: "Prvi nam je pošao ususret Vukelić kojega smo odmah razoružali i zatvorili. Kada su ostala trojica to vidjela, otvorili su vatru iz strojnica. Moji su ljudi odmah uzvratili vatru. U ovoj su borbi ubijeni Dizdarević i Džanić. Oberjunker Matutinović je uspio pobjeći. Poslao sam za njim potjeru, postavio straže na sve strane i poslao patrole. Istovremeno sam civilima zabranio da izlaze na ulice. Onda sam otišao na poštu i obavijestio njemačke vojne vlasti u Rodezu o događaju i zatražio pomoć jer je još bilo opasno. Bili smo u svakom pogledu oprezni dok nije stigla feldžandarmerija iz Rodeza koja je preuzela komandu u mjestu."[49]

Dr. Schweiger nešto petlja opisujući što je bilo poslije rastanka s imamom: da je išao tražiti bicikle za bijeg, pa sreo Džanića i još nekoga koji su ga oštro pitali što radi na ulici i da mora biti u hotelu, a on odvratio da ide kod krojača i po stvari u hotel. Onda je čuo pucnjavu iz smjera hotela i sakrio se u neku kućnu vežu, iz koje je izašao tek kad su naišli neki naoružani vojnici koji su govorili njemački. On im je stao zapovijedati, a dalje se opširno hvali svojom važnom ulogom u suzbijanju pobune.

[48] *Lozinka: Ferid-Nikola*
[49] v. napomenu 45

Kad je povedena ona skupina razoružanih dočasnika koju su vodili zavjerenici, Alihodžić je ostao, a poslije 15-20 minuta začuo pucnjavu iz smjera u kojem je otišla. Potrčao je do dvorišnih vrata da vidi što se događa. Poslije je došla skupina naoružanih vojnika s dr. Schweigerom, koji im se obratio: "Komunisti su nas izdali, noćas su pobili naše časnike."

A. P. kojega je neki Oberjunker doveo da stražari ispred hotela, pridružio se Malkoču kada je ovaj krenuo u 1. četu. Piše i da je ondje stao pored njega s puškom, da ga brani, dok je govorio. S grupom SS Unterführera je pošao prema hotelu, putem su razoružali Vukelića i: "Kada smo došli pred hotel skočio sam pred vrata hotela a podoficiri su okružili hotel. Kada sam ušao u hotel sa drugog sprata u mene je upereno desetak puščanih cijevi. Pitali su me: 'Sa čije si strane?' Kada sam to vidio, tog istog momenta sam se povukao ispred vrata hotela u zaklon iza jednog spomenika.

Pobunjenici su istrčali iz hotela da bi me uhvatili i tada se otvorila vatra između pobunjenika i nas. Sve se to događalo u zoru. Kako su koji izlazili iz hotela tako su padali mrtvi. Tu sam prepoznao kako su mrtvi pali Džanić i oficir koji me je doveo na stražu pred hotel i koji mi je dao novu lozinku i još desetak drugih pobunjenika. Sve se to dešavalo u mojoj blizini, jer sam bio udaljen samo dva-tri metra od vrata hotela."[50]

U jednoj od onih škola gdje su smješteni SS-ovci (ne u onoj u kojoj su ubijali Führere) stanovao je upravitelj *Collomb*. On je oko 4.20 čuo pucnje. Probudila ga je buka potkovanih cipela vojnika po hodnicima i stepenicama u dvorište, čuo je zviždуke i povike koje ne razumije. Vojnici su se postrojavali i razvrstavali u dvorištu: "Sve se odvija uz neobičnu buku i povike, zatim je planuo pucanj pojačan povećanim nemirom. Nakon nekoliko trenutaka novi pucanj, vjerojatno iz revolvera i opet se povećao nemir (...) Oko sedam sati ustanovio sam da je dvorana broj 13, koja je služila kao bataljonska pisarnica zaključana i čini se prazna. Nekoliko trenutaka prije toga, jedna grupa pobunjenika tamo je provalila iznenadivši u krevetima pet SS dočanika. Pobunjenici su ih razoružali i zatvorili."[51] Ali oni su pobjegli kroz prozor s prvog kata, pokušavali se sakriti u ambulanti. Collomb ih nalazi isprepadane, ispod madraca i u podrumu kako se pokušavaju sakriti iza gomile drva.

Građanka Laurette Latour se sjeća da su i njenu obitelj probudili hici. Otac, borac iz prvog svjetskog rata, rekao je: "Ovo Nijemci pucaju jedni na druge." I gledajući s balkona vidjeli su da je zaista tako.[52]

Gradonačelnik zapisuje: "U *zoru* (sunce sredinom rujna izlazi oko 6.30 - Z. S.) su me probudili hici iz okoline Gradske vijećnice. Ustajem na brzinu i idem u vijećnicu (...) Pucnji odjekuju u raznim dijelovima grada. Grupe od po 3-4 SS-ovca kruže gradom naoružani puškama ili parabelumima uz povremeno

[50] Pismo A. P. upućeno 15. 11. 1999. Uredu za socijalnu skrb u Fuldi (kopija u autora).
[51] Ekmečićev prijevod u *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*
[52] U filmu "Bosniaken in der 13. SS Division 'Handschar' emitiranom na njemačkom TV programu SWF 3, u dva termina 23. 3. 1997. Dalje: TV film

mitraljiranje (...)"[53] Ekmečić piše i to kako je nastala pucnjava koju su zabilježili svi probuđeni u zoru. Uske ulice, stare kuće povezane ponegdje i stepeništima, podrumskim prolazima, omogućavaju i skrivanje. Građani pamte neka mjesta na kojima su pojedini SS-ovci poginuli: dvojica kod jedne škole, pored kestena, treći pored kafane Americains, četvrti ispred hotela Moderne, peti ispred Bazar du Lot, šesti, sedmi. Ovaj kod smokve, onaj u dvorištu.[54]

Jelenek piše da je vidio i čuo imama kad se obratio vojnicima i preuzeo komandu; onda je spalio osobnu kartoteku bataljona kada je počela pucnjava po gradu, a pobjegao kad mu je Džanić, kojega je sreo sa 10 vojnika, rekao: "Božo, spasavaj se kako znaš". Uspio se sakriti, dospio do maquisarda i vratio u Jugoslaviju krajem 1944. s francuskim činom i odlikovanjima, a u Jugoslavenskoj armiji je postao komandant bataljona. I Matutinović se sakrio u neki kanal i zahvaljujući izdržljivosti uspio održati do odlaska Nijemaca, mada su ga tražili, a Gestapo za njim razaslao potjernicu; preživio je rat.

Alihodžić, koji zahvaljuje Bogu što ga nisu uvrstili među Džanića i njegove drugove koji su sprovodili skupinu njemačkih SS Unterführera prikazuje, po onome što je čuo, oružani sukob kao i Malkoč; lojalni vojnici 1. čete naišli su iz pravca hotela, imam i liječnik su odmah zapucali na vodstvo i čelo kolone. Džanić je odmah poginuo, Vukelića su uhvatili i zatočili u zgradu 1. čete dok je Matutinović umakao, oni oslobođeni SS Unterführeri su razoružali Bošnjake iz pratnje. Oko 7 sati njegov Stabsscharf.[55] kaže da četa kreće u potragu za Matutinovićem, to traje dva-tri sata bez rezultata. Neki Uscha. postavlja Alihodžića, kojega se sjeća iz neke zajedničke noćne patrole, u jednu grupu na most da paze na izljevne otvore kanalizacije; sumnja se da je Matutinović ondje skriven i da će pokušati izaći.

Oko podne stiže kolona kamiona s vojskom i punom ratnom opremom. Neki pridošli Ostubaf. pita što se zbilo, Uscha. mu raportira i, kako je Alihodžić shvatio, kaže da je pobuna okončana, a da sada traže nekog od pobjeglih vođa. Videći Alihodžića s puškom, Stubaf. pita je li Alihodžić Nijemac ili Bošnjak. Odgovor: Bošnjak, dobar vojnik i u njegovoj patroli.

Po povratku u nastambu 1. čete okuplja se cijeli bataljon. Oni pridošli vojnici razoružavaju sve Hrvate i Bošnjake. Alihodžić prvi put tog dana vidi imama, a na stepenicama susreće vojnika Filipa Njimca koji još nosi Kirchbaumov opasač i kaže mu: "Budalo jedna, sakrij taj opasač! Vidiš da će nas sve pobiti." Njimac odgovara da mu je prilikom razoružavanja časnika Vukelić dao opasač i pištolj komandanta bataljona.

Oko podne svi dobivaju ručak u kuhinji 1. čete. Poslije toga je cijeli bataljon izveden na neku livadu izvan grada. Nitko nije smio ostati u nastambi. Postrojeni su u polukrug, oko njih, na 200-300 metara, postavljeni su mitraljezi. Govor nekog Ogruf.-a s Viteškim križem na ogrlici ispod vrata, prevodi neki

[53] v. napomenu 61
[54] *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*
[55] Alihodžić piše da se taj zvao Spiess; ali Spieß je i stari naziv za štapskog narednika u pruskoj vojsci, izgovara se jednako (znači još i koplje i ražanj).

dočasnik i na kraju kaže kako je Führer zapovjedio da se zbog noćašnjeg zločina strijelja svaki treći vojnik. Na to Malkoč diže ruku i moli riječ. Dobiva dopuštenje, pozdravlja Ogruf.-a, traži milost za nevine i predlaže da se samo krivci kazne. Odgovor je kratak: molbi se udovoljava.

Jedinstven je Alihodžićev opis onoga što se dalje zbiva. Neki Oscha. zapovijeda jednom po jednom prozvanom okrivljenom da legne potrbuške, pa bez prozivke izvodi Dedu Alića iz Kozarca koji se obraća imamu s tvrdnjom da je nevin, a Oscha. imamu kaže da Dedo ima na glavi časničku kapu što je dokaz da je ubio časnika. Onda se na Dedino pitanje javlja onaj koji mu je dao kapu, pa taj mora leći potrbuške. Jednog po jednog okrivljenika, ukupno njih 16 ili 17[56] kojima prethodno skidaju košulju i vežu oči strijelja po osam vojnika kojima zapovijeda neki Uscha. Nijedan osuđenik nije bio vezan, maltretiran ni mučen. "Bili su to za mene trenuci velikog uzbuđenja jer sam toj sudbini i sam za dlaku izmakao" piše Alihodžić i dodaje: "Nisam čuo da je pred strijeljanje neki od njih nešto izvikivao, ali ja to i ne isključujem".[57] Ukupno se u grupama po osmorica izredalo 120 vojnika na ubijanju vlastitih drugova.

Poslije toga izašao je zapovjednik divizije Sauberzweig pred stroj bataljona i rekao: "Pobunom ste prekršili svoju vojničku prisegu. Želim da sada simbolički ponovo prisegnemo."[58] Onda se rukovao sa svakim vojnikom gledajući mu u oči. Tako je obnavljao prisegu. Vukelić sigurno tada nije smaknut. Poslije se pričalo da onaj, što je Dedi dao kapu, nije imao veze s pobunom jer je te noći ležao u sanitetskom stacionaru. Vukelića je preuzela Služba sigurnosti SD i strijeljala sutradan s još četvoricom, poslije mučenja, da sazna je li tko izvana utjecao na pobunu.

Desetak dana potom bataljon i cijela divizija počeli su se premještati iz Francuske u Reich. Za vrijeme boravka u toj zemlji dezertiralo je 155 ljudi i to: četiri Nijemca iz Reicha, 17 Volksdeutschera, 13 Bošnjaka i 121 Hrvat.[59]

Obavještajni časnik divizije (odsjek Ic) Karl Rachor, koji je vodio istragu oko pobune, napisao je izvještaj očito iznenađen i zbunjen zbog nedostatka više pouzdanih informacija. Konstatira da su uz Džanića, vođe pobune Dizdarević, Matutinović i Vukelić, i da su prvu dvojicu u borbi ubili njihovi vlastiti potčinjeni. Smatra da je Džanić očito došao u jedinicu s određenim zadatkom i već na tečaju u Dresdenu znatno utjecao na svoje drugove i pripremao ih. Kada je stigao na prostor izobrazbe, odmah je potražio i našao vezu sa svojim "nalogodavcima" preko agenata i žena. Petnaestak dana prije pobune počeo je planske pripreme. Kod vlasnice Hotela *Moderne* i poslovođe (uhapsio ih je SD iz Rodeza), slušao je svakodnevno neprijateljske vijesti i vrlo vjerojatno zapovijedi iz Engleske. Putem Crnaca, vjerojatno Alžiraca ili Marokanaca, dvojice muškaraca i jedne žene koji nisu mogli biti identificirani, Džanić je stalno

[56] Po izvještaju Obavještajnog časnika Rachora tog dana 15. U daljnjem tekstu je popis imena.
[57] *Lozinka: Ferid-Nikola*
[58] Ibid.
[59] HBD

dobivao vijesti u kojima se javljalo da će mu se na dan pobune potčiniti jedna četa "Pétainovih vojnika" sastavljena od 'Crnaca'. Čuo je da je noću iz nekog teškoga kamiona iskrcano oružje pred žandarmerijom u Villefrancheu i to ga je, uz agentska obećanja, navelo na misao da će ga podržati francuska policija i žandarmerija. Dan prije pobune primijećena je još jedna "dama" od koje je Džanić saznao da će iduće noći, i to 17. u 00.30 dobiti signal za akciju.[60]

Teško je povjerovati svim ovim informacijama o Džanićevim namjerama, ali u šoku zbog krvavog događaja nije čudo što Rachor svašta vjeruje. Nastavlja kako je Džanić bio opsjednut svojim zadatkom i vjerovao da će postati "osloboditelj Hrvatske". Spremao se da sljedbenike odvede do obale Sredozemnog mora, odakle bi brodom otplovili u Sjevernu Afriku zapadnim Saveznicima, ili preko Alpa u sjevernu Italiju pa odatle u Hrvatsku!

Poslije prijema ugovorenoga signala, trebalo je pobiti sve njemačke SS Führere u Villefrancheu, a sve ljudstvo s oružjem i s njemačkim SS Unterführerima(?) trebalo napustiti Villefranche, spojiti s francuskim žandarima i Pétainovim vojnicima i kao prvo zaposjesti Rodez, ondje pobuniti cijelu jednu gorsku SS regimentu o čijem je naoružanju Džanić bio točno informiran i onda sve jedinice divizije razbiti, pritom bi smjesta pobili sve njemačke Führere i "likvidirali" štab divizije posebnim pothvatom. Zapovijed za pobunu pojačana je vijestima da su Pariz zauzeli američki, a Toulouse engleski padobranci i da marširaju na Villefranche, da su Italiju posve zaposjeli Englezi i Amerikanci, te da je u Njemačkoj izbio ustanak.

Može biti da su priče o pobuni koja će buknuti na velikom prostoru (kao i one o bjekstvu prvo 50, pa onda 200 vojnika iz Rodeza), namjerno podmetane Džaniću, a on ili njegovi drugovi došaptavali drugima, ali i da su posrijedi bojazni Nijemaca; na prostoru od nekoliko tisuća četvornih kilometara bili su u tuđoj zemlji beznačajna manjina koja naoružava i za ratovanje osposobljava tisuće nekakvih Balkanaca. Sadija Hasić iz Sarajeva bio je u Francuskoj, u SS diviziji, 1943. je na dopustu pričao: "Starješine nas upozoravaju, da u slobodno vrijeme nikuda ne idemo sami, jer je to opasno. Kažu: događa se da pojedinac nestane bez traga. U grad izlazimo po trojica."[61]

Džanić je izvrsno pripremio akciju, tvrdi dalje Rachor. Sve straže i grupe za uzbunu u noći od 16./17. 9. 1943. bile su mu potčinjene kao dežurnom garnizona. Dizdarević je dao da izabere stražare i pripadnike grupa za uzbunu. Morali su biti posve odani četvorici glavnih vođa. Oko 22.00 sata dao je svojim najprisnijim zavjerenicima posljednje upute.[62]

Zagonetke

Ključno je pitanje na koje traže odgovor svi koji su pisali o pobuni, ona (eventualna) Džanićeva antifašistička veza u Francuskoj koja je iznevjerila

[60] Rachorov izvještaj
[61] Autorov susjed iz Sarajeva, stanovao u ulici Nadmlini
[62] Rachor

njegova očekivanja. Pritom se mora uzeti u obzir i pretpostavka V. Malekovića[63] da su se prepali njemačke odmazde oni koji su se s njim dogovarali i zbog toga nisu pomogli pobunjenicima; više im je odgovaralo u miru sačekati savezničku invaziju na europsko kopno.

Grmek i Lambrichs nastavili su, poslije drugih autora, istraživati moguće Džanićeve kontakte s ljudima iz Jugoslavije koji su bili organizirani u Pokretu otpora u Aveyronu ili u toj regiji, jer je najlakše mogao naći kontakt sa zemljacima. Prikazali su likove profesionalnih komunističkih revolucionara i španjolskih boraca, ilegalaca poput Ljube Ilića koji je dotjerao do čina francuskoga generala, Milana Kalafatića, poslijeratnog organizacionog sekretara KP Vojvodine, osobe veoma pustolovne biografije, Vlajka Begovića, agenta sovjetskog NKVD, pa nekog postolara Ivana Matkovića u Toulouseu, dobitnika francuskog odlikovanja Ratnoga križa, nekog "Jeana Srbina", u skupini "Bir Hakeim" a zapravo makedonskog studenta Ivana Todorova i druge. Nekima nije više lako ući u trag, jer su djelovali pod raznim, obično francuskim lažnim imenima, a neki su vjerojatno imali razloga da svoj identitet ne otkrivaju.[64]

Od svih se čini najzanimljivijim liječnik Božidar Vitković, rođen u Beogradu 1899. u bogatoj i frankofilskoj obitelji. U Francuskoj se nastanio između dva rata. Oženio je Francuskinju, stekao i državljanstvo, u ratu 1939.-40. bio dobrovoljac. U Pokretu otpora pridružio se borcima FTPF-ogranku *Pokret useljenih radnika* (MOI) kao i neki drugi Srbin, Sava Čiprovac (ili Ćiprovac), zvani "Pierre", u departmanu Haut Garonne, koji graniči na jugozapadu s Aveyronom i kojem je središte grad Toulouse, veliko privredno i prometno središte udaljeno od Villefranchea dva sata vožnje automobilom. Obojica su bili i časnici u toj formaciji. Grmek i Lambrichs smatraju da razlozi pristupanja Vitkovića FTPF-u "nemaju mnogo veze s komunizmom", jer je bio pristalica Draže Mihailovića i - engleski agent.[65] Ti su se autori njime opširno pozabavili i otkrili da je početkom 1946. odlikovan francuskim Ratnim križem sa srebrnom zvijezdom, a u obrazloženju stoji da je zaslužan zbog djelatnog sudjelovanja u Pokretu otpora u toulouskoj regiji i - zbog toga što je *izazvao pobunu u njemačkoj postrojbi s hrvatskim ljudstvom u Villefrancheu de Rourge.* Uzimajući u obzir i druge popratne okolnosti, Grmek i Lambrichs zaključuju da je Džanića i njegove drugove obmanuo taj čovjek. [66]

Još se jedan neobičan događaj zbio uvečer 16. 9. Nekoliko dana pred pobunu, dovedena je u zatvor Castres, nedaleko Villefranchea, skupina osobitih zatočenika: boraca iz španjolskog građanskog rata, francuskih, belgijskih i poljskih časnika, savezničkih obavještajaca i padobranaca, ukupno trideset i šest muškaraca i dvije žene. Po iskazu nekog zatočenog francuskog poručnika, on je saznao da se planira bijeg. Organizatori su bili komunisti, borci iz Španjolske. Francuz je u samostanu udaljenom četrdesetak kilometara imao tetu, pa je

[63] *"U traganju za povijesnom istinom o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu"*
[64] *Les Révoltés de Villefranche*
[65] Ibid.
[66] Ibid.

predložio da se svi poslije bijega ondje sklone. Prijedlog je prihvaćen, 16. popodne stražari su svladani, zatvorenici pokupili svoje stvari i pričekali večernju smjenu straže pa i nju svladali. Ukupno su povezali i onesposobili jedanaest čuvara i onda, u razmaku od po petnaest minuta i u grupama po petorica, napustili zatvor. Posljednji su izašli u 22 sata i uputili se prema samostanu. Dva sata poslije krenuli su Džanić, Vukelić, Dizdarević i njihovi drugovi u akciju.

Grmek i Lambrichs se pitaju: "Jesu li ta dva istodobna događaja u nekoj vezi? Ništa to ne potvrđuje. Sve ipak navodi da nisu." Smatraju da je koincidencija simbolična i pišu: "Ustvari, ti komunistički kadrovi čekali su u zatvoru, u nekoj vrsti sigurnosti, zapovijed *Kominterne* da krenu u akciju i da na terenu preuzmu nadzor nad mrežom Pokreta otpora."[67] Dalje tumače, kako je jedan važni zatočenik i organizator bijega upravo tada trebao, po direktivi Kominterne zamijeniti nekoga Talijana, partizanskog zapovjednika koji je poslan u svoju domovinu zbog situacije koja je ondje nastala nakon kapitulacije.

Nejasno je što se tu naziva Kominternom. Ta je organizacija i formalno ukinuta u proljeće 1943., iako je već mnogo ranije prestala djelovati kao svjetska komunistička centrala. Ako je posrijedi francuska komunistička stranka ili sovjetska tajna služba, onda ovakvo tumačenje, da su profesionalni revolucionari bježali iz zatvora po direktivi, kada ih je netko zatrebao, a ne kad im se ukazala prilika, podrazumijeva čvrstu organizaciju u duboko skrivenoj pozadini.[68] Takvoj bi moglo odgovarati da francuski žandari i Nijemci poslije bijega onoliko zatočenika budu zabavljeni nečim drugim, za njih važnijim. Neminovno se podsjetiti Jeleneka: *"Osim toga, doznali smo preko onih Francuza sa kojima je Džanić razgovarao da se i drugovi španjolski borci, među kojima imade i naših zemljaka, pripremaju da 17. 9. pobjegnu iz zatvora u kome čame već pet godina."*[69] Identitet "onih Francuza" ostaje zagonetan kao i to otkuda Džanić i Jelenek znaju za bijeg. Ako je to istina, ispada da je i Vitković, ili netko drugi tko je kontaktirao s Džanićem, bio u vezi s onim što Grmek i Lambrichs nazivaju Kominternom.

To nameće pitanja o Jeleneku. Do Alihodžića, bio je gotovo jedini koji je detaljnije opisivao svoje sudjelovanje u pobuni; prvo poslije rata u Sarajevu 1949. pišući svoju biografiju u kojoj tvrdi da se od 1941., kao simpatizer KP Hrvatske, krio pod imenom Mato Netjaković, a drugi put 1951. Kontrolnoj komisiji CK KPJ. Umro je mnogo godina poslije u Zagrebu.

Iako se svojim izjavama prezentira kao jedan od vođa pobune, Rachor ga uopće ne spominje, ni njega ni Netjakovića, bavi se samo Džanićem, Vukelićem, Dizdarevićem i Matutinovićem, uz ostalo opisuje njihove karaktere i ponašanje. Jeleneka-Netjakovića ne spominju ni dr. Schweiger, ni imam

[67] Autori se pozivaju i na djelo Jeana-Yvesa Boursiera koji je opisao partizanski rat na jugozapadu Francuske 1942.-1944.

[68] Po navodima vođe sovjetske obavještajne mreže nazvane "Crveni orkestar", francuska KP je u ratu održavala radio-vezu s Moskvom (Leopold Trepper: *Velika igra* - Zagreb 1976.)

[69] *O herojskoj pobuni bataljona prinudno mobiliziranih Hrvata u Vilfranšu*

Malkoč, o njemu ništa ne znaju ni drugi Nijemci iz divizije, koji o pobuni pišu poslije rata. Matutinović se, naprotiv, spominje u svim relevantnim izvorima. A kako tvrdi Alihodžić, u danima poslije pobune svi su pripadnici bataljona višekratno saslušavani. Malo je vjerojatno – iako ne i nemoguće - da se tada nije čulo ništa o nestalom pobunjeniku (Unterführeru?) koji je navodno razoružavao Nijemce u jednoj četi!

Lepre, koji je svoje djelo o diviziji objavio 1997., četiri godine poslije članka Dizdara, koji, kako se po svemu čini, nije pročitao, tvrdi da su Matutinović i Jelenek ista osoba! Po njemu, Jelenek je za školovanja u Zagrebu proveo u zatvoru osam mjeseci zbog pripadnosti KP Hrvatske, a u SS se zbog toga i prijavio pod lažnim imenom Matutinović. U tom slučaju je morao pribaviti lažne dokumente (i vojne) na to ime, da bi mu priznali čin, što doduše, nije bilo nemoguće, ali i opasno u slučaju da su ih SS-ovci provjeravali, kao u slučaju "Ibrahima Babića, starijeg vodnika". Matutinović je, kako, naprotiv, tvrdi Dizdar na osnovu pisma što mu ga je 30. 3. 1993. poslao njegov brat Tomislav bio od ljeta 1941. na službi u domobranstvu na više mjesta između Zemuna i Broda do 2. lipnja 1943., odakle je vjerojatno u kolovozu 1943. stigao u Villefranche de Rouergue. Poslije pobune i odlaska Nijemaca, dospio je u Wuppertal, u radni logor za strane radnike, odatle se pod drugim imenom javio roditeljima, pa pobjegao (otišao?) iz tog logora i vratio u Francusku gdje se pridružio maquisardima i s njima ratovao do oslobođenja Francuske. U domovinu se vratio na Vis kao francuski poručnik i u IX. dalmatinskoj brigadi ratovao sve do Trsta. Poslije rata, kada se brigada premještala u Vojvodinu lipnja 1945., svratio je nakratko do kuće gdje je Tomislavu ispričao svoje doživljaje za pobune; utopio se u Dunavu kada se neka skela navodno prevrnula, a sahranjen je u Vinkovcima.

Koliko se Jelenekov opis zbivanja prije pobune čini uvjerljivim, pa djelomično i podudaran s Rachorovim izvještajem, toliko je zbunjujući i nejasan poslije prvog sata njenog trajanja, a s vremenom, kako se množe istraživanja pobune, izaziva i više nedoumica. Po njemu, pobijeni su i mnogi njemački dočasnici što nije istina, a neka dvojica, koja su se zadržala kod djevojaka u gradu, oko 1 sat u noći obavijestili su njemačke garnizone u Rodezu i Toulouseu. Ni to nije nigdje zabilježeno. Također nije istinita njegova priča da su brzo stigle interventne trupe oklopnim vlakom i kamionima i počev od oko 4 sata morale osvajati gradić ogorčenom borbom koja je trajala satima. Najvjerojatnije se i on, poput dr. Schweigera, sakrio ili pobjegao čim je odjeknula paljba, a poslije kao maquisard čuo štošta o okončanju bune i bijegu iz Castresa, pa onda to pomiješao ističući sebe.

Michaelis kao da ne zna što se zbilo u Mostaru, pa piše kako je 17. 9. 1943. izbila prva pobuna u povijesti Waffen SS. I on kao vođe nabraja pomenutu četvorku bez Jeleneka kao povezanu sa "srpskim NOP-om i maquisardima". S isprva svega 14 ljudi koji su svi odreda u noći bili na straži, pohapšeni su dočasnici dviju pionirskih četa, kao i časnici. Oko 5 sati ujutro pobunjenici su počeli strijeljati časnike, Michawetz se uspio spasiti skokom u rijeku Aveyron dok je dr. Schweiger pošteđen po zapovijedi Dizdarevića, a onda se s imamom

dogovorio o suzbijanju pobune. SS Uscha. Schwarz odveo je 1. vod 1. čete do hotela i ondje kao prvo ustrijelio Dizdarevića i Džanića. Dr. Schweiger je iz pošte telefonom obavijestio štab divizije o pobuni.[70] Neki neimenovani njemački SS-ovac, vjerojatno iz štaba divizije, koji ne vjeruje ili ne zna za Rachorove priče o grandioznim Džanićevim planovima, ovako rezimira kolektivne spoznaje o pobuni:

"Štab divizije upravo se premještao iz Mendea u Le Rossiers kod Nimesa.[71] Naš je pionirski bataljon bio u Villefrancheu. *Iz razloga koje nikada nismo posve razjasnili,* izbila je pobuna. Svi su njemački oficiri noću odvedeni iz svojih soba, stjerani u dvorište i postrijeljani. Naša četa za vezu (Nijemci iz Reicha) krenula je odmah u Villefranche. Imam pionirskog bataljona u međuvremenu je držao gomilu u šahu prijeteći Allahom. Od nas je za to dobio EK II., od Tita poslije rata smrtnu presudu, naš je ratni sud glavne pobunjenike osudio na smrt.[72] Podstrekač je bio hrvatski SS Oberjunker koji je te noći bio dežuran. Ali i uostalom se pokazalo vrlo nepovoljnim to što je divizija smještena na tolikom prostoru. Svi nezadovoljni Hrvati (nisu svi bili dobrovoljci!) stjecali su mnogo simpatija kod Francuza, nezadovoljnih okupacijom. Poslije pobune Sauberzweig je pozvan Himmleru a poslije toga je cijela divizija u vremenu od 1. do 15. 10. premještena u Šleziju."[73] Četa za vezu je bila samo hitna interventna trupa, u Villefrancheu se onda buntovnicima pozabavila vojna policija divizije, *Feldgendarmerietrupp,* ali i SS Sicherheitsdienst (SD) iz grada Rodeza, koji je uzaludno hapsio i neke Francuze na koje se posumnjalo da su imali kontakta s buntovnicima. O tome se, kako pokazuje Rachorov izvještaj, tada nije ništa saznalo.

Dok Rachor smatra da je Džanić "izvrsno organizirao" pobunu, u drugim razmatranjima nalazimo protivne ocjene.

Mičković prenosi izvješće Vrhovnog muftije Ministarstva oružanih snaga NDH *Mustafe Mehića,*[74] Pavelićevom doglavniku Ademagi Mešiću, informira ga kako su Džanić i Dizdarević bili u vezi s engleskom i francuskom komunističkom dojavnom službom i stvorili plan o oružanoj pobuni. *Onoga dana kada je kapitulirala Italija,* zavjerenici su pristupili akciji. Sabrali su nekoliko pouzdanih vojnika, održali im govore, rekli kako je tobože Njemačka pred kapitulacijom, da se u Zagrebu vode ulične borbe, a engleska vojska došla na 30 kilometara od njihova logora i pozvali vojnike da prihvate oružje i slušaju njihove zapovijedi. U međuvremenu su ranije pripremljeni atentatori mučki pobili časnike, i zatvorili oko 30 dočasnika Nijemaca koje su naumili odmah strijeljati. Vojnici su pitali: 'A gdje je naš imam? Što na sve ovo kaže imam?'

[70] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

[71] Podatak da se štab u rujnu premještao iz Mendea u okolinu Nimesa, znači da se selio još stotinjak kilometara dalje na jug, u departman Gard.

[72] EK = kratica od *Eisernes Kreuz* (željezni križ) II. reda. Tako se nazivalo odlikovanje za hrabrost. Imalo je više stupnjeva, najniži je bio 2. red, a viši: 1. red i Viteški red (Ritterkreuz) uz razne dodatke.

[73] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

[74] 1940. diplomirao je na sarajevskom VIŠT-u i neki Mustafa Mehić. Ista osoba?

Urotnici su govorili da je imam uz njih i Džanić je odmah zajedno s nekoliko svojih drugova otišao u sobu kod imama Halima Malkoča kojemu je rekao kako Englezi dolaze s velikom vojskom i opkoljavaju ih, kako nema smisla gubiti glavu uludo, nego se treba odmah predati, te kako bi imam u tom smislu morao djelovati na vojnike pa neka odmah dođe. Zavarao ih je: "Vi idite na dogovor, a ja ću čim se obučem." Zavjerenici su postavili stražu pred imamov stan ali je imam skočio kroz zadnji prozor, odjurio u vojnički logor gdje su vojnici već bili uskomešani i zbunjeni. Malkoč je bez oklijevanja održao govor vojnicima. Rekao je: "Pred nama se, vjernici Allahovi, pojavila prava oružana pobuna koja je djelo boljševika i Engleza. Naša vjera je u opasnosti. Svevišnji vas poziva da u začetku ugušimo pobunu. Vi morate slušati! Juriš!" Mičković nastavlja:

"Sam Malkoč prihvatio je *mašinku,* ustakao na glavu šljem, te jurnuo ispred vojnika koji su ga poslušno slijedili. Imam je najprije oslobodio 30 zatvorenika dočasnika, Nijemaca te im dao oružje i onda zajedno s njima pošao u boj na urotnike. Urotnici su, iz sobe u kojoj su vijećali, primijetili vojsku i čuli zveket oružja. Imali su strojnice. Malkoč je zapovjedio: 'Pali! Juriš na boljševike i Engleze!' Otpočela je borba. Vođa ustanika, Džanić skočio je na Malkoča da ga ubije iz pištolja, ali mu je imam izbio oružje iz ruke i prostrijelio ga. Onda su svladani i ostali pobunjenici. Istog dana doletio je avionom komandant divizije i Malkoč mu je podnio potpuni izvještaj o uroti i čitavom događaju. General je zagrlio i poljubio Malkoča."

Mičković prekida Mehića: "Sada se tu nalazi Sauberzweig i on lično izdaje nalog da se strijelja 20 zarobljenih pobunjenika. Kazne su odmah izvršene."

I ovako završava Mehićevo izviješće: "*Sve se to dogodilo na prvi dan ramazanskog Bajrama.* Zapovjednik divizije održao je govor vojnicima i čestitao im *Bajram,* rekao je: 'Od strane Heinricha Himmlera i moje, izričem naročito priznanje imamu Halimu Malkoču i svim imamima divizije 'Handžar'. Po ličnom nalogu Himmlera dodjeljujem čin kapetana i željezni križ 1. reda Malkoču. I ostalim imamima danas će se dodijeliti činovi. To je znak vaše prave vojničke i ratničke sposobnosti. Ubuduće će se imami nazivati Sonderführeri." [75]

Ovo izvješće je samo u osnovi autentično. Mehić (Mičković?) dramatizira: da je Džanić htio ubiti Malkoča pištoljem ne bi na njega "skočio", nego opalio, Malkoč sa strojnicom u ruci ne bi Džaniću izbijao pištolj iz ruke, nego iz nje ispalio barem jedan metak itd. Zanimljivo je da Grmek i Lambrichs uzimaju ovu priču zdravo za gotovo. I istaknute riječi ukazuju da nije posve pouzdano:

Onoga dana kada je kapitulirala Italija, zavjerenici su pristupili akciji - prenosi Mičković.

Italija je kapitulirala 8. 9. A pobuna je po svim francuskim i njemačkim izvorima izbila u noći 16./17. 9.

Mehić navodno piše: *Sve se to dogodilo na prvi dan ramazanskog Bajrama.*

Mjesec ramazan je počeo u srijedu 1. 9. 1943. pa je prvi dan mjeseca *ševvala,* dakle i Bajrama, bio četvrtak 30. rujna. Toga dana već je počelo izmještanje bataljona iz Francuske, otišao je - po gradonačelnikovu dnevniku -

[75] Horda

prvi željeznički transport materijala i vojske. Nije posrijedi ni kurbanski Bajram, jer on pada znatno poslije, u mjesec zul-hidže. Prvog dana ramazanskog Bajrama pobuna i "sve to" što opisuje Mehić bila je prošlost, tada se nije moglo dogoditi ništa osim Sauberzweigova čestitanja, govora, unapređivanja i odlikovanja Malkoča.

Može biti da je muftija Mehić, ili onaj koji je njega informirao, povezivao pobunu s Bajramom, da bi što više istakao njen boljševički karakter. Ispada i da je posrijedi neki "jači" muftija kad nije znao da na Bajram nije kapitulirala Italija. To je bio svjetski događaj, važnost Bajrama ne treba ni objašnjavati; oboje su bili značajni dani za takvu osobu. Posve je nevjerojatno da je to upisao Mičković, jer on ne zna kada su Bajrami, a o tome ne bi ni razmišljao. Kapitulacija Italije bila je podstrek pobunjenicima, ali je neosnovan nagovještaj da su oba događaja bili odnekud sinhronizirani. Mičković ili netko drugi mijenjao je Mehićeve riječi. *Mašinka* je tipičan partizanski izraz - koji Mehić sigurno nije napisao - za ono što se u oružanim snagama NDH naziva strojnica, a poslije u jugo-vojsci automat.[76] Uostalom, nekoliko rečenica dalje ostalo je: "Imali su strojnice".

Mičković je na osnovu Mehićeva izvješća dodao još ponešto. Tako uvodno piše kako "točno 8. 9. u 13 sati" (a ne 17.!) Sauberzweig dobiva "hitni, tajni, alarmantni telegram" o izbijanju pobune. Onda se poziva na zapisnik sa saslušanja *Franje Matheisa*[77] u zarobljeničkom logoru u Westertimke koji je bio prisutan kada je stigao taj telegram. Sauberzweig se hvata za glavu, očajava, ali u 14. 23 dobiva drugi telegram da je pobuna ugušena zahvaljujući imamu. Slijedi kao na nekoj magnetofonskoj snimci od riječi do riječi telefonski dijalog Sauberzweiga i Himmlera, što je očita Mičkovićeva maštarija; Matheis ga (koji je mogao samo biti prisutan) prisluškuje "duplom slušalicom", Himmler se navodno oduševljava činjenicom da je imam ugušio pobunu, zapovijeda Sauberzweigu da se Malkoča odlikuje sa EK I. (a ne II.). Mičković dodaje da su poslije toga tabor imami imenovani u Sonderführere, što nije točno.

Ekmečić je, kao i drugi autori, prije objave Alihodžićeva teksta, razmatrao koliko je pobunjenika stradalo i zaključio da na to još nitko nije točno odgovorio. Citira francuskog autora Paula Gayrauda koji je čuo dvojicu građana kojima se može vjerovati, da su spuštajući se biciklima pored groblja, poslije podne 17. rujna 1943., mimoišli jednu grupu pionira bez oružja, dobro čuvanu od esesovaca. Neki se časnik stalno derao i udarao vojnike bičem. Malo dalje, vidjeli su na rubu puta leševe u uniformama. Jedan od njih izbrojio je 37, drugi 40. Pored ovoga više je svjedoka vidjelo kamion natovaren leševima prekriven lišćem, a neki i više kamiona koji su vozili leševe za Rodez. Ne zna se ni gdje su svi ti mrtvaci sahranjeni. Ne zna se također ni broj mrtvih Nijemaca i drugih koji su sudjelovali u gušenju pobune. Zna se samo da su sahranjeni na groblju u

[76] U prvim poslijeratnim godinama veličala se "Biografija druga Tita" u stihovima pjesnika R. Zogovića gdje ima refren: "Piši, *mašinko* moja, piši(...)".
[77] Ima takav zapisnik u Vojno-istorijskom institutu u Beogradu no Mičković, kao što se vidi, uveliko bulazni. (Horda)

Rodezu. Jelenek je u jednom govoru objavljenom u kolovozu 1971. rekao da se radi o 156 stradalih. U izvještaju Saveza jugoslavenskih boraca u Francuskoj iz 1948. stoji da je bilo 84 poginulih, dok su novinari pisali o 60 do 200 poginulih u borbi.[78] Francuski publicist *Louis Erignac* i očevidac pobune o poginulima: "Louis Fontanges procjenjuje da ih je dvadeset."[79] Alihodžić kaže da se poslije pobune čulo kako je ukupno izginulo oko 50 osoba, najviše Bošnjaka i Hrvata. *Roger Marmiesse* iz Villefranchea govori o pobuni: "Išao sam s ocem u Višu djevojačku školu popraviti električne instalacije. Bile su stručno uništene. U dvorištu sam vidio petoricu bosih vojnika."[80]

Rachor ne opisuje nikakve borbe po gradu. Izvještaj završava navođenjem imena onih koje je Ratni sud pod vodstvom SS suca HStuf. von Kocewara (stigao popodne 17. sa Sauberzweigom u Villefranche) osudio u prvi mah na smrt zbog pobune: uz Vukelića, Uscha. Karamanovića i Ivana Jurkovića, Rottf. (desetare) Aliju Beganovića i Mustafu Morića, razvodnika Jusufa Vučjaka, pionire Mehu Memiševića, Muju Alispahića, Ismeta Ćefovića, Uzeira Mehičića, Filipa Njimca, Sulejmana Silajdžića, Zemka Banjića, Efraima Bašića. Kao što znamo, Silajdžić je umakao progoniteljima. U rujnu su još osuđeni na smrt Klaus Tilly, Hasan Novkinić i Suljo Suljčić, a na vremenske kazne, od dva mjeseca do tri godine zatvora, Džemal Brušanović, Asim Tetarić, Munib Karahodžić, Salem Mahmutović, Harnaga Delić, Fejzo Fejzagić, Osman Karailo, Hasan Ušanović, Fadil Kovačević, Omer Dizdarević, Hasan Kekić, Husein Husić, Mesud Zinko, Hanko Brkić, Franjo Zagorac.

Protiv Ismeta Kurtagića i Bećira Poturovića obustavljen je istražni postupak.

Pobuna je uzrokovala nemilosrdno "čišćenje": još prije odlaska iz Francuske, isključeno je 825 muslimana zbog političke nepouzdanosti i upućeno u koncentracijski logor Dachau. Nismo uspjeli saznati odnosi li se podatak samo na pionirski bataljon, to bi značilo da je od njega jedva što ostalo, ili i na neke druge. Iz Dachaua su 6. 10. 1943. prebačeni u KL (koncentracijski logor) Sachsenhausen. Ondje ih je - po Michaelisu - 536 dodijeljeno "Organizaciji Todt" na rad, dok su preostali odvedeni u KL Neuengamme.[81] On tvrdi da je Džanić bio povezan sa "srpskim NOP-om" i maquisardima; Mičković zaključuje kako je djelovao po direktivi Engleza i u suradnji s francuskim Pokretom otpora, ali ovi su tu akciju smatrali kao 'malu pakost' Nijemcima. To što pobuna nije uspjela, razlog je slaba organizacija zavjere, i još slabija organizacija pobune protiv Nijemaca. Mičković se poziva na navodni "jedan britanski dokument":

"Trebalo je da zavjerenici fizički uklone muslimanskog svećenika i onda bi imali izgleda da postanu gospodari situacije. Ovako su oni dozvolili slobodno kretanje najopasnijem čovjeku u jedinici koji je inače morao biti likvidiran istog trenutka kada i komandant jedinice."[82] Kako bi vojska reagirala na ubojstvo

[78] *Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943.*
[79] Ibid.
[80] TV film
[81] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[82] Horda

imama, Mičković ne razmišlja. Ni on ne umije napisati ni slova o tome kako je Džanić došao do Engleza i kako su mu davali "direktive" preko francuskog Pokreta otpora. Ali to nije čudno, on piše u vrijeme etiketiranja bez objašnjenja jer se nitko ne usuđuje posvećene u takve "tajne" bilo što upitati.

Dvadeset godina poslije, Redžić ne zna ni za kakav "britanski dokument", ali nije ništa pametniji: "Pobunu je digao zastavnik Džinić (!) sa 40 vojnika koji je stajao u vezi s Englezima i narodno-oslobodilačkim pokretom. Pobunjenici su ubili komandanta bataljona pukovnika Kirchbauma jugoslavenskog Volksdeutschera i još četiri oficira. Uslijed slabe organizacije bili su brzo savladani, a vođa pobune i još 15 vojnika bili su ubijeni prilikom ugušenja pobune." Ni Redžić ne pojašnjava Džanićeve "veze s Englezima i narodno-oslobodilačkim pokretom" (kao da je riječ o vezama s lovačkim ili vatrogasnim društvima) i to u Reichu ili Villefrancheu de Rouergue u ljeto 1943. godine! Kako je na pobunu utjecala navodna "veza s narodno-oslobodilačkim pokretom"? Kakav udio u organizaciji pobune ima Džanić, a kakav Englezi ili narodno-oslobodilački pokret? Pridjev "narodno-oslobodilački" ne odnosi se na Résistance, pisci poput Redžića time podrazumijevaju jugoslavenski partizanski pokret, a onaj francuski nazivaju "Pokretom otpora".

Ekmečić piše da je o pobuni u dva navrata razgovarao s Kalafatićem: "Ali on energično odbija bilo kakvo učešće u pripremama i tvrdi da se radi o neorganiziranoj pobuni. Izjavljuje da je samo radio na prikupljanju već izbjeglih pobunjenika i da je jedan od tih bio Jelenek. Zatim je ponovio kao i svi učesnici iz francuskog Pokreta otpora iz ovoga kraja, da pobuna nije bila planirana, da u to vrijeme nije odgovarala, i da su, u principu, u takvim slučajevima pravljeni kontakti u cilju izazivanja dezerterstva u manjim grupama i pojedinačno."[83] Gradonačelnika Fontangesa SS-ovci su popodne odveli Sauberzweigu i njegovoj pratnji, gdje su mu prigovorili da su građani sudjelovali u pobuni, što je on odlučno opovrgao. Pokazali su mu leševe časnika, zatim je potpisao proglas građanima kojima se uvodi opsadno stanje. Poslije je bio i nekoliko sati pritvoren, a jedan dan je bilo zatočeno i nekoliko francuskih žandara sa svojim kapetanom. Za novoga komandanta grada imenovan je Hans Hanke, komandir čete za vezu. No, opsadno je stanje ukinuto za dan-dva.

Jednog dana, dok je četa na vježbi, nailazi Michawetz, onaj što je kobne noći utekao Vukeliću. Svi se moraju postrojiti, on obilazi vojnike, zagledava se neće li kojeg buntovnika prepoznati. Pogledao je i Alihodžića pored kojega je stajao u hotelu one kobne noći, ali ni njega, ni nikoga drugoga, nije izdvojio. "Neopisiv je to strah bio"- pamti Alihodžić. Michawetz je one noći bio ranjen ili ozlijeđen, dok je Rachor pisao izvještaj, liječio se u bolnici u Toulouseu. Kada je ozdravio, krenuo je u potragu.

Čini se da je više razloga neuspjeha Džanićeve pobune, a najvažniji što nije dogovoreno da ne počinje dok nema vodiča. Nadalje, stara je istina da pučevi ne uspijevaju ako prevratnici i nakratko izgube incijativu ili ne namjeravaju ići do

[83] Kalafatić je kao informbirovac dospio na Goli Otok. Pušten 1956., pobjegao je preko Albanije u SSSR gdje je postao sveučilišni profesor u Odesi.

kraja. Ako je rezervna varijanta bio grupni odlazak, onda se previše čekalo, prvotni se stav pobunjenika da poštede imama pokazao kobnim, on je reagirao kao časnik, a ne kao promatrač.

Uz mnoga druga nameću se i pitanja zašto i kako je Džanić dospio iz zarobljeništva u SS? Ako su on i njegovi drugovi željeli otići u partizane, mogli su to lakše učiniti 4-5 mjeseci ranije, dok su bili u domovini. Pobuna zato što su ih htjeli povesti u borbu protiv Engleza i maquisarda, kako je Jelenek izjavljivao[84] nema smisla jer bi to bila prilika da im se pridruže. Jesu li zaista vjerovali da se nikada neće vratiti u Bosnu, gdje bi im se opet pružila prilika da prijeđu na stranu protivnika, je li moguće da je brutalni dril bio povod pobuni, jesu li Vitković i misteriozni neznanci željeli samo time napakostiti okupatorima, je li zaista i s kakvim je navodnim "direktivama" osječkih komunista Jelenek poslan u SS - svako dublje razmišljanje o povodima, kontaktima Džanića (i drugova) s Francuzima ili "Francuzima" (Poljacima, "crncima") i njegovim (njihovim) namjerama i postupcima, po sadašnjim saznanjima neminovno otvara cijeli registar novih pitanja bez utemeljenih odgovora. *V. Geiger* o cijelom je događaju zaključio: "Niz je nepoznanica, pitanja i protupitanja koja se sama nameću. Bilo kako bilo, treba rasvijetliti ne samo događaj, nego i njegove uzroke i stvarno značenje."[85]

Ali Sauberzweigu i drugim časnicima ostaju, htjeli - ne htjeli, dva temeljna i oprečna dojma: ovim se SS-ovcima ne može posve vjerovati, tko zna što snuju, treba ih imati na oku - tko zna što mogu učiniti kada bude grmjelo i sijevalo. Sablast moguće reprize Villefranchea, i to na tko zna kojem bojištu, neće iz njihove svijesti ukloniti nikakvi SS prijeki ratni sudovi.

U *Lexikonu des zweiten Weltkriegs* (autora *Zentnera i Bedürftiga),* čitamo kako su u Waffen SS interni koflikti i pretrpanost poslom pod pritiskom vremena i improvizacije u ratnim uvjetima okrnjili funkciju upravnog i vodećeg aparata do te mjere, da je on gubio pregled nad snagom (1942. se računalo da ima 220.000 pripadnika), *gubicima u koje su se računali samo propagandni brojevi* i kvalitetom Waffen SS, te pravio teške promašaje. Čak i izvrsne matične divizije koje su kao 'vatrogasci' bacane s jednog bojišta na drugo, počele su pokazivati simptome propadanja zbog koncepcijskih i nadzornih grešaka uslijed preopterećenosti svojih starješina. Pisci smatraju da se još teže odražavala kontraproduktivnost neumornog ali slijepog aparata u ostalim divizijama, koje su bez neophodnog obzira na okolnosti formirane i korištene prema pustim željama. Sve su se više gomilali besmisleni transferi starješina, kadrova, oružja i opreme, u uvjetno ili posve neupotrebljive formacije i zaključuje kako su pobune, odbijanja izvršenja zadatka, dezerterstvo cijelih jedinica, stali rapidno rasti od 1943. Himmler je to morao priznati i za matične jedinice, npr. za *Školsku oklopnu (Panzerlehr-)* regimentu koja je iznevjerila na frontu. Autori zaključuju: Trupa, čiji je način borbe ovisio o moralnim faktorima, reagirala je senzibilno na nekompetentnost opadanjem lojalnosti ili učinka.

[84] v. Abid Budimlić: *Krvavo jutro Villefranchea, Vjesnik* - 31. 3.-2. 4.1968.
[85] v. napomenu 45

Tri pisma i jedan proglas

Među Himmlerovim spisima nađen je poslije rata i neki "Izvještaj o situaciji".[86] Pisan je 25. 9. 1943., sedmog dana poslije pobune.

"Ako želimo shvatiti današnje teškoće u formiranju divizije moramo početi izdaleka."

Po ovome se uvodu čini da je pisac osoba SS-ovskog povjerenja, upoznata s koječim i od koje se tražilo objašnjenje "teškoća". Uvodno objašnjava kako je prije njemačko-jugoslavenskog rata raspoloženje naroda u Hrvatskoj i Bosni bilo veoma prijateljsko prema silama Osovine, jer je stanovništvo smatralo nesumnjivom činjenicom da će Njemačka donijeti bolji i sretniji život ovim zemljama. Pritom su veliku ulogu igrale uspomene na vrijeme Austrije kada je svatko uživao mir, sigurnost i pravdu tadašnje uprave. U sjećanju su ostale tadašnje stabilne privredne prilike gdje je mogao zaraditi kruh svatko tko je htio raditi. Ali Jugoslavija je prije svega tome bila protivnost. Stanovništvo je poslije Anschlussa mislilo da je Njemačka preuzela i austrijsko povijesno nasljeđe, pa prema tome i obaveze prema lojalnim austrijskim podanicima iz svjetskog rata. Iz toga uvjerenja čeznulo je stanovništvo za dolaskom njemačkih trupa vezujući uz njih predodžbe o miru, redu i valjanoj upravi." Pisac nastavlja o tome kako je nastala hrvatska država. Od početka je velikom dijelu naroda u Hrvatskoj bilo nelagodno da se u vlasti nije našao nijedan predstavnik seljačke stranke, mada se zna da je hrvatsko seljaštvo u cjelini podržavalo seljačku stranku i njenoga vođu Mačeka.

Propala su sva su nastojanja dr. Otta Mittelhammera, press-atašea njemačkoga Generalnog konzulata, da uključi i seljačku stranku, uslijed požude za vlašću današnjeg režima i nepoznavanja situacije njemačkog poslanika Ogruf. Kaschea. Rješenje bosanskog problema je najteži problem sadašnje vlasti. Vođena samo negativističkim motivima, iskorijenjivanju prvo Srba, a poslije i muslimana, svojim je postupcima samo podržala boljševičku i englesku propagandu. U Bosni su najava novoga doba bile jame sa stotinama leševa, pljačkama i najbezobzirniji nasilnički režim koji su ove zemlje ikada upoznale.

Srpsko stanovništvo, sa svojim simpatijama na strani Saveznika i stavljeno izvan zakona, postalo je lak plijen englesko-boljševičkih agitatora i pridružilo se ustanicima. Umjesto da barem pokuša pridobiti simpatije muslimanskog stanovništva, ustaški je režim učinio sve moguće da muslimane ogorči. Pritom se pokušalo postupati lukavo. Uvijek su sa službene strane - počev od Poglavnika - nalazili za muslimane samo lijepe riječi, ali zapravo su sva muslimanska inteligencija i studenti proglašavani komunističkim simpatizerima, zatvarani ili transportirani u koncentracijske logore. Te se tvrdnje nisu mogle opovrgavati, mada je stvarnost bila drukčija - najveći postotak hrvatskih dobrovoljaca za Istočni front[87] bio je muslimanski - a nasilje se nastavljalo. Nekatoličko

[86] Takvim je nazvan u E. Hnilicka: *Das Ende auf dem Balkan 1944/45* - Herausgegeben vom Arbeitskreis für Wehrforschung in Stutgart - Musterschmidt- Göttingen - Zürich - Frankfurt.

[87] Istočni front (*Ostfront*) je sinonim za njemačko-sovjetsko ratište

stanovništvo Bosne i Hercegovine počelo je shvaćati da mu prijeti istrebljivanje i partizanima su se pridružili i neki od onih koji nikada nisu s njima simpatizirali. Sve žalbe muslimana njemačkom Poslanstvu odbijane su riječima neka pristupe ustašama, što je bilo besmisleno, jer su upravo od njih tražili pomoć i zaštitu. Stanovništvo se našlo u bezizlaznom položaju, jer se osjetilo napuštenim od svojih spasilaca Nijemaca i tako se u ljudske duše uvlačilo ogorčenje na Njemačku, kada su vidjeli da su prepušteni svojoj sudbini. Nisu mogli shvatiti da se u Reichu zaboravlja oružano bratstvo iz svjetskog rata. Da se u toj situaciji nije sve stanovništvo pridružilo ustanicima, može se zahvaliti samo povjerenju u Führera i utjecaju palestinskog muftije koji je iz Berlina u svojim pismima uvijek djelovao utješno i smirujuće.

Tako je u Hrvatskoj stvorena situacija da je seljačka stranka u užoj Hrvatskoj neprijateljski raspoložena prema vlastima, kao i Bošnjaci i Srbi u Bosni. Kada je objavljen Führerov poziv da se Bošnjaci jave u SS diviziju, a istovremeno Bosnu posjetio veliki muftija, povjerovalo je bosansko stanovništvo da je njegovim patnjama došao kraj. Vjernost i lojalnost bosanskog stanovništva dokazalo se činjenicom da su se tisuće Bošnjaka dobrovoljno javile u Waffen SS i pored svih žrtava koje su pretrpjele od ustaničkih bandi i koje se procjenjuju na 150.000.

To je istovremeno bila i najbolja potvrda netočnosti svih onih optužbi koje su podizane zbog navodnih simpatija prema partizanima. Službena je Hrvatska, nastojeći spriječiti formiranje divizije, možda i nesvjesno djelovala ruku pod ruku s englesko-boljševičkom propagandom. Krenulo se s parolama da Njemačka diviziju formira sada, kad je na svim frontovima pretrpjela poraze, pa joj treba hrane za topove. Stanovništvu se lagalo da se SS dobrovoljci nikada neće vratiti u svoju domovinu i da će izginuti na dalekim ruskim ravnicima ili, u najboljem slučaju, - u Francuskoj. Poduzete su sve moguće šikane protiv svakoga tko bi se prijavio za Waffen SS i optužbe za izdaju domovine. U Sarajevu se išlo dotle da su članovima Željezničke potrošačke zadruge prilikom donošenja potrošačkih karata odbijali izdati namirnice i upućivali ih Nijemcima. Privredna se situacija na tom prostoru pogoršava i zbog toga što su uspostavljene carinske granice gotovo između kotareva i ne dopuštajući ni uvoz ni izvoz. Osobito je teška prehrambena situacija u pasivnim krajevima gdje su se, kao što je poznato i u mirno doba, uvozile velike količine kukuruza. Svaki pokušaj seljaka da uvezu nešto iz bogatih oblasti Slavonije ili Srijema onemogućava se na željezničkoj postaji Slavonski Brod onome tko nema uvozne dokumente. A država ne može osigurati opskrbu pasivnih krajeva.

Glad i politički pritisak uvijek su bili najbolji pomagač revolucija, osobito ako im se doda izvrsno organizirana neprijateljska propaganda. Lojalno i mirno stanovništvo izloženo je ustanicima bez ikakve zaštite i ponekad je natjerano na suradnju radi spasa vlastitog života. Stanovništvo je postalo bespomoćno, jer je predalo sve oružje na prvi poziv njemačkih vojnih organa, uzdajući se u zaštitu njemačkih trupa, dok su nelojalni elementi, naprotiv, sačuvali oružje za svaki slučaj.

I Talijani su odigrali veliku ulogu u izazivanju ogorčenja kada je pod zaštitom njihova oružja klano Nijemcima sklono stanovništvo, a Njemačka, vezana ugovorima, bila prinuđena da to mirno promatra. U posljednje su vrijeme i oštre mjere, poduzimane od strane njemačkih organa, bez razlike na ranije ponašanje bosanskog stanovništva, pridonijele odbojnosti prema diviziji. Tako npr. strijeljanja žena, muškaraca i djece u kotarima Rogatica, Čajniče, Stolac i Konjic. Dakako, Oblasni je šef policije pismom upućenom najvišem muslimanskom starješinstvu svečano obećao da se ovako žalosna zbivanja više neće dogoditi, ali žalac je ostao i samo ga vrijeme može izliječiti. U Travniku su npr. regruti za diviziju skupljeni iz džamija za vrijeme molitvi i za vojsku sposobni su odvedeni. Sutra ujutro jedan je broj pobjegao u šumu. Na taj način divizija gubi simpatije cijeloga stanovništva jer se neprijateljska propaganda brine o tome da se ovi događaji pročuju po cijeloj Bosni.

Izvještaj, kojemu se jedva ima što dodati, potpisao je *"Sahibbegović SS"*, koji zaključuje:

"Iz gornjeg izlaganja proizlaze sve teškoće koje ometaju brzo i uspješno formiranje divizije."[88]

Tabor-imam 1. (poslije će to biti 27.) regimente, *Hasan Bajraktarević,* boravio je u Bosni s još dvojicom imama radi dodatne regrutacije, a 15. 11. 1943. piše Phlepsu. Žali se zbog novih muslimanskih žrtava od četnika i partizana, na 50.000 novih izbjeglica u istočnoj Bosni, koje su preplavile veće gradove, o ogorčenju što se divizija još nije vratila. Usto ukazuje na učinkovitost komunističke propagande, kako partizani govore obiteljima SS-ovaca da više nikada neće vidjeti svoje sinove, jer će biti iskorišteni kao hrana za topove ili će do smrti raditi u francuskim rudnicima.

Bajraktarević smatra da bi se povjerenje muslimanskog vjerskog vodstva i naroda u Nijemce moglo vratiti pod uvjetima ako bi se:

- divizija vratila u Bosnu do kraja 1943.,
- ublažila nestašica hrane, izbjeglice zaštitile,
- objasnio slučaj Košutica u kojem su stradale i obitelji nekih pripadnika divizije,
- vlastitom propagandom suprotstavilo komunističkoj.

Koji dan prije i Kammerhofer u Osijeku piše jedan apel. Šalje ga 11. 1. 1944. Himmleru i na dvanaest drugih adresa: Glaiseu i Kascheu, šefovima Glavnih i regionalnih ureda SS za zbrinjavanje, opskrbu, privredu, šefu Policije poretka, Phlepsu u Mostar, Sauberzweigu, komandama Waffen SS. U njemu se žali kako porast cijena i stanje s opskrbom u Hrvatskoj iziskuju da se visina sadašnjih isplata za novčanu potporu obiteljima SS-ovaca odmah provjeri i poveća i nastavlja kako sadašnje isplate ne daju porodicama koje imaju pravo na potporu nikakvu osnovu za život. To su potporu dobivale mnoge, osobito

[88] Grmek i Lambrichs tvrde da je ovaj izvještaj napisao neki Nesim Salihbegović (a ne Sahibbegović), prijatelj i osoba od povjerenja imama Malkoča. Z. B. u razgovoru s autorom u Grazu 6. 6.1998. tvrdi da poznaje toga Salihbegovića, koji odlučno opovrgava sumnje da je bio neka Malkočeva uhoda, jer ga je jedva poznavao i s njim samo jednom razgovarao.

izbjegličke porodice pripadnika SS koje nisu imale drugih sredstava za život. Njenu vrijednost uništava inflacija i nerealni službeni tečaj Reichsmarke u odnosu na kunu. Kammerhofer piše da u većine onih koji dobivaju potporu vlada teška bijeda koja u sve većem broju uzrokuje dezertiranja dobrovoljaca, a često i posvemašnji gubitak volje za službu i zamor od rata. Dalje i on ukazuje da to neprijatelji Reicha temeljito koriste u propagandne svrhe i kako će se teško moći spriječiti raspadanje jedinica ako se nešto ne poduzme. Wehrmacht, sa svojim hrvatskim jedinicama, nalazi se u istoj situaciji, osim kod određenoga kruga časnika koji osim njemačkih plaća dobivaju i hrvatske, no to Poglavnik dosad odbija za SS i policiju. Kammerhofer procjenjuje da je u NDH trenutno u izbjeglištvu okruglo 230.000 ljudi, od toga je 210.000 s područja Bosne. "Položaj ovih ljudi je najgori što se može zamisliti" javlja dalje, "prije svega ostaloga, nitko ne može opisati kakve se sve tragedije odigravaju među ovom masom. Briga hrvatske vlade za ove izbjeglice je pokušaj s nedovoljno sredstava koji nitko ne shvaća ozbiljno."[89] On "pažljivo procjenjuje "da među 208.000 izbjeglica ima najmanje 80.000 članova porodica pripadnika SS i dobrovoljaca u policiji s pravom na potporu, da bi dodao:"Većina izbjeglica su muslimani. (istaknuto u originalu). U velikom broju slučajeva oni su i u mjestima gdje su izbjegli, bespomoćno izloženi teroru svojih neprijatelja i često korupciji svojih zaštitnika." Kammerhofer je intervenirao kod svojih potčinjenih, ali je sputan time što bi svaka intenzivnija opskrba naišla na odbijanje ili, u najmanju ruku na neprijatan prijem kod hrvatskih vlasti koje bi ovakvu prioritetnu opskrbu tumačile kao pomaganje muslimanskih težnji autonomiji.

Zatim se Kammerhofer obraća Himmleru s molbom neka zapovjedi da se izbjeglice - članove porodica pripadnika SS i dobrovoljaca u policiji, koji imaju pravo na potporu, posebno tretiraju, smjeste u izbjegličke logore odvojeno po vjeroispovijestima i opskrbe najnužnjim sredstvima za život, a čim se muslimanska područja oslobode od neprijatelja i očiste, muslimane treba vratiti u ova područja. Kod ponovnog naseljavanja treba izbjeglice - u okviru mogućnosti - materijalno pomoći i potpomagati ih. Opisujući dalje svoje kadrovske rošade radi veće brige za izbjeglice, taj Viši vođa SS zaključuje da je to "politika prvoga reda", jer se potrebna sredstva vjerojatno mogu ostvariti samo izmjenom neodrživog obračunskog tečaja Reichsmarka - kuna.

Što se poduzelo povodom ovih vapaja Bajraktarevića i Kammerhofera? Zbog zločina u Košutici odgovorni komandir, 32-godišnji Karl Juels, osuđen je na osam godina robije i isključen iz SS. Tečaj Reichsmarke nije izmijenjen. Himmler je 12.1. zapovjedio da se u diviziji i drugim *Waffen SS* postrojbama, organiziraju sabirne akcije za priloge muslimanskom dobrotvornom društvu Merhamet. Skupljeno je 88.000 Reichsmaraka u diviziji, a ukupno 250.000. Priložio je i Himmler.

[89] *Opunomoćenik Reichsführera SS za NDH - Reichsführeru SS i šefu njemačke policije Heinrichu Himmleru 11.1. 1944.* (Genocid).

Ima neka napomena da je tim povodom Berger 14. 2. predložio da obitelj svakog pripadnika SS dobije poklon-paket sa 6 kg brašna, 150 g masnoće, 200 g šećera, 200 g soli, 200 g tjestenina i 500 g mahunastog povrća.[90]

Za usporedbu: godinu dana poslije, 1945. kada se Reich na sve strane urušavao, odraslom je Nijemcu civilu pripadalo sedmično 125 g masnoće, 250 g mesa i 1700 g kruha, što je nekako mogao i dobiti, dok je u gradovima NDH još od 1942. vladala glad i carevalo crno tržište.

Dan prije pobune (15. 9.) obratio se "muslimanskom življu" povodom kapitulacije Italije i onaj britanski pukovnik Bailey iz četničke Komande. Uvodno im najavljuje skoro oslobođenje Kraljevine Jugoslavije i nastavlja:

- "Jedinice Jugoslovenske vojske u otadžbini (tj. četnika D. Mihailovića), uspostavit će javni red i mir u mestima koja su ostala bez talijanskih garnizona."
- Pri štabovima ovih jedinica su predstavnici Velike Britanije i: "Ovo je jasan dokaz da Velika Britanija priznaje Jugoslovensku vojsku u otadžbini kao svoju savezničku u punom smislu reči. Ovo će se savezništvo produžiti i posle oslobođenja." Bailey dalje:
- "Za vreme prošle dve godine (...) jedan ozbiljan deo muslimanskog življa pomagao je okupatora, čak i s oružjem u ruci, a izvršio je bezbroj nasilja i zločina nad nezaštićenim srpskim življem."[91]

Tim ponavlja ono što četnici stalno govore, kao da masovnih četničkih nasilja nikada nije bilo. Baileyu, svjedoku božićnog uništavanja 33 sela u jednom naletu i tisuća muškaraca, žena i djece, pustošenja u Sandžaku i Podrinju, ne pada na um ni da ih spomene, barem kao nekakve izolirane slučajeve. Zatim, kao da je četnički zapovjednik, traži od muslimana da kazne vlastite zločince i ukazuje na milost koju im je spreman ukazati:

- "Da bismo pokazali dobru volju i omogućili saradnju u velikom zadatku isterivanja Nemaca iz naše[92] domovine, javljamo vam da se neće preduzeti nikakve represalije od strane jugoslovenskih jedinica nego će čak ove jedinice štititi muslimane od odmazde koja bi mogla nastati s druge strane." Baileyu su valjda partizani "druga strana", a eventualni zaštitnici muslimana Zaharije Ostojić, Pavle Đurišić ili Vojislav Lukačević.
- Bailey zatim opet poziva muslimane u borbu protiv Nijemaca, a ako žele moći će stvarati svoje zasebne jedinice "u okviru" - četničke vojske.
- Obavještava ih da će, ako se odazovu ovom pozivu, "moći donekle oprati sramotu i nečast". Na kraju im još, ako to ne učine, prijeti:
- "moraće snositi svu odgovornost i *kolektivno u obračunavanju* koje će nastati posle oslobođenja."

Poruka je jasna i nedvosmislena: muslimani, ako ne počnete ubijati među vama ustaše i napadati Nijemce, čeka vas poslije oslobođenja kolektivno

[90] Ibid.

[91] *Bejli Stenli, pukovnik, šef Britanske vojne misije kod Draže Mihailovića - Muslimanima* (Ibid.). J. Marjanović u svom djelu navodi ime Baileyja inicijalima "S.W." ili samo "W."

[92] "naše" (trebalo bi "vaše") stoji u prijevodu koji objavljuju V. Dedijer i A. Miletić (Ibid.).

obračunavanje. Ne može biti da Britanci ne znaju kako su muslimani još od lipnja 1941., ne jednom bili "oslobađani" uz *kolektivne obračune,* da im proglas ne može značiti ništa drugo nego konačnu osudu na smrt.

Na prvi pogled čini se neobičnim da se u proglasu s jedne strane opominju muslimani kako im je krajnje vrijeme za borbu protiv Nijemaca i ustaša, a s druge naglašava da službeni predstavnici Velike Britanije usred rata borave u štabovima savezničke četničke *vojske u otadžbini* - kojoj nije ni na kraj pameti ratovanje s Nijemcima, nego, štoviše s njima surađuje.

Mnogo je puta i na razne načine napisano kako je Velika Britanija podržavala pokret D. Mihailovića u uvjerenju da ratuje s okupatorima, sve dok se u Londonu nisu uvjerili da se njegova vojska baš i ne bori protiv Talijana i Nijemaca, dok su se komunistički partizani uz velike žrtve s njima sukobljavali.[93] Kad su propala britanska nastojanja da se D. Mihailović zarati s Nijemcima, onda je po odluci samoga premijera Winstona Churchilla, njemu otkazana podrška, a pomognuti Titovi vojnici, zato "što oni ubijaju više Nijemaca".

Takvi su prikazi priče za naivne. Velikoj Britaniji 1941.-1943. u svemu odgovara pokret D. Mihailovića. U toj, a i u drugim zapadnim zemljama, on je i sada prikazan u enciklopedijama i političkim leksikonima, ravnopravno uz Tita, kao jedan od vođa dvaju jugoslavenskih "pokreta otpora". Nigdje u Europi nisu britanski emisari i agenti vodili brojniji "pokret otpora", od Mihailovićevog, nigdje se kao na četničkom teritoriju nisu mogli slobodnije kretati na većem prostoru i još otvoreno s oružjem. Od takvih "pokreta otpora" u okupiranim zemljama Europe, Britanci ne traže nekakve borbe s Nijemcima, nego informacije, suradnju s britanskim agentima i komandosima, poneku diverziju ili sabotažu na nekom značajnom mjestu, pomoć britanskim ratnim zarobljenicima ili pilotima oborenih aviona. Čitavo vodstvo četnika je na britanskom, tj. Baileyevom platnom spisku, novac stiže avionima.[94] Činjenica da četnici još i surađuju s Talijanima i Nijemcima, da masovno istrebljuju Bošnjake i Hrvate, Britancima uopće ne smeta, štoviše ni njihova borba s komunistima.

Baileyjeva misija itekako je dobro znala za pripreme njemačko-talijanskih protupartizanskih operacija, ali šef i ne pomišlja odlučno tražiti prekid četničkog ponašanja. Njegov rujanski proglas 1943. još izražava uvjerenje da će sada Mihailovićeva *vojska u otadžbini,* uslijed kapitulacije Italije, zaposjesti gradove u kojima vladaju Talijani i da rat samo što nije gotov. Valjda ne zna da Nijemci imaju spremne planove za taj slučaj, da ga i partizani očekuju i nije mu na kraj pameti da će o stanju u talijanskoj zoni i kako je krenulo u cijeloj zemlji, odlučivati sukobi ta dva protivnika u kojima *vojska u otadžbini* može odigrati samo posve sporednu ulogu.

[93] Opširnije u Vinston Čerčil: *Drugi svetski rat* T. VI – Prosveta Beograd (bez godine izdanja) ili Fitzroy Maclean: *Zlatni drum, Pijesak Orijenta, Rat na Balkanu* – Zagreb 1953., *Disputed Baricade* - London 1957.

[94] Saslušanje V. Lukačevića pred sudom (*Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića* - Beograd 1945.).

Pobunjenici na robiji

Himmler je 22. 3. 1933. u novinama "Münchener Neueste Nachrichten" objavio otvaranje svoga prvog koncentracijskog logora blizu Dachaua, koji je u poslijeratno vrijeme stekao u cijelom svijetu zao glas u najgorem smislu. Isprva je zapremao prostoru u obliku trokuta, širokog 300, a dugog 600 metara gdje je u Prvom svjetskom ratu bila tvornica municije. Dachau je oko 15 kilometara sjeverozapadno od Münchena, posljednja postaja gradske željeznice. 1937./38. logor je proširen, izgrađene su nove barake i privredna zgrada. Opasan je visokim zidom, električnim vodovima, jarkom vode, stražarskim kulama. Izvan "žice" je *Politički odsjek* - ispostava tajne državne policije *Gestapo*. Ondje se odlučuje sudbina zatočenika, o slobodi ili smrti, čuvaju osobni podaci. Logor stražara jedinice *Mrtvačka glava* zapadno je odatle. Dachau je bio ne samo prvi koncentracijski logor (KL) pod nadzorom *Mrtvačke glave,* nego i uzor svim drugim KL; svuda su Politički odsjeci, barake, pisarnice, skladišta, ograde od bodljikave žice, praonice, plinske komore i krematoriji u gradnji ili u pogonu.

Onih 825 politički "nepodobnih muslimana", bivših pripadnika 13. SS divizije koji su 27. 9. 1943. onamo dospjeli, odvedeni su dalje. Poput Eickeovih pravilnika, Dachau nije samo uzor, nego i obrazovni centar; budući upravljači drugih logora moraju ondje pohađati tečaj upravljanja. Svaki stražar može utvrđivati navodne prekršaje, a obično je nepredviđeno što će rasrditi stražara da nekoga prijavi. Otkinuto dugme, mrlja na podu barake, kratak predah na poslu, krivi odgovor - svatko se mora nadati prijavi i kazni po pravilniku: vješanje tri sata na stup rukama vezanim na leđa, tako da noge ne dodiruju tlo, individualno ili kolektivno uskraćivanje hrane, a i smrtna kazna. Osim ovih službenih kazni, ima mnogo mogućnosti za samovoljna kažnjavanja - tjeranje u očaj, bolest i smrt. Pravilnici i praksa pretvorili su logore u nezapamćena mučilišta i gubilišta. Službeno, svrha logora prvobitno je bila izolacija i "preodgajanje". Kako su starješine većinom bivši vojnici iz SA i Opće SS, oni preodgajanje shvaćaju, u najboljem slučaju, kao ekstremni kasarnski dril.

Osobito od zime 1941./42., na političko-policijske funkcije koncentracijskih logora, rezervoara radne snage, sve više utječu privredni interesi SS i potrebe ratne privrede, kojoj zbog mobilizacije njemačkih radnika u vojsku, treba sve više drugih. Zbog toga SS osniva i vlastita poduzeća, nove logore i desetine njihovih vanjskih, "radnih logora" (*Arbeitslager*) uz industrijske pogone ili gradilišta (na kraju ih je 165). Tada već ima oko 100.000 zatočenika, mnogi odlaze na radilišta i pogone izvan žice. Logori su pretrpani, smrtnost raste. Iznemogle i kronično bolesne logoraše, liječnici šalju u "sanatorije" s otrovnim plimom. U prvih osam mjeseci 1943., život je izgubilo više od 60.000 logoraša. Relativna je smrtnost znatno smanjena, jer tada već ima ukupno 224.000 zatočenika. Godinu dana poslije, u 20 KL sa 165 vanjska Arbeitslagera ima 524.286. logoraša, ali to još nije vrhunac - 15. 1. 1945. bit će ih 714.211. a na njih će paziti 20.000 stražara.[95]

[95] Martin Broszat: *Konzentrationslager* u Anatomie des SS-Staates II.

Komandanti logora uveli su i neka poboljšanja hrane, odjeće i premije logorašima za bolje radne rezultate, ali to u 11- i 12-satnom radnom vremenu i na teškim fizičkim poslovima ne znači ništa, pogotovo u građevinarstvu. Istovremeno u logore stižu i uputstva da liječnici injekcijama usmrćuju iznemogle, bolesne i nesposobne za rad. Neke kategorije, osobito Židove, šalju, umjesto u plinske komore, u logore na "uništenje radom".

"Nepodobni muslimani" napustili su Dachau poslije sedam dana na putu u druge logore.

Sachsenhausen je oko 25 kilometara od Berlina. Predviđen za 8.000 do 10.000 ljudi, sada ih ima trostruko više. Isprva su u njemu bili nacistički politički protivnici - komunisti, socijalisti, poslije Židovi, Romi, prosjaci, navodni neradnici, razbijači, Jehovini svjedoci, homoseksualci, iz Wehrmachta otpušteni vojnici, SS-ovci po kazni, sovjetski ratni zarobljenici, Česi, Poljaci, Rusi, Nizozemci, Belgijanci, Francuzi i drugi. Zatočenici rade pretežno u pogonima ratne privrede, nekoj tvornici odjeće. Osobito je zastrašujuća tzv. Schuhläufer-Kommando gdje zatočenici u dugim marševima po raznim podlogama (blato, kamen, šljunak, pijesak), provjeravaju kvalitetu vojničke obuće. Pred kraj rata Sachsenhausen će imati 61 vanjsku ispostavu, *Arbeitslager*, među njima za tvornice aviona Heinkel i ciglane Klinkerwerke u Oranienburgu.

"Jednog listopadskog jutra 1943. grupa momaka u SS-uniformi, razoružana, s istrgnutim epolatama, bez pojasa, ulazi na glavna vrata. SS-ovci s metkom u cijevi vode ih prema dezinfekciji. Ima ih oko 300, zovu ih B.B. (balkanski banditi). Naređuju im da se svuku. Zatim ih briju i tuširaju, a nakon toga mogu dobiti 'prugastu pidžamu'. Njihov dolazak i postupak s njima za nas 'političke' je događaj. To su Hrvati. Tih se 300 ljudi na materinskom jeziku kune, da su pristupili esesovcima samo da dođu do oružja te da se mogu boriti na strani saveznika. 'Naša je jedina nesreća', izjavljuje jedan od njih, Mehmed Šahinagić iz Bosne, 'to što smo rano otpočeli pobunu hrvatske divizije na jugu Francuske. Od naših njemačkih oficira saznali smo da će nas poslati u borbu protiv Anglo-Amerikanaca, čim se iskrcaju, pa smo htjeli izbjeći borbu protiv naših oslobodiltelja. Razoružali smo oficire i pokušali smo pobjeći, da bi pomagali francuskom pokretu otpora'. To je bilo točno!" piše dr. *Eduard Čalić,* navodi riječi toga Šahinagića, opisuje kako su osvojili grad Villefranche, da ih se pobunilo tisuću, kako su ih uslijed nedostatka municije i hrane, uništila pojačanja poslana na brzinu, ubijeno 700 u mjestu ili u transportu, a dalje: "Od 300, koji su došli u naš logor, i na koje je bio primijenjen 'specijalan postupak', nije, nakon nekoliko mjeseci, ostalo više od pedesetak."[96]

Čalić se ne izražava precizno.

[96] E. Čalić bio je tri godine zatočenik toga logora. Ove je uspomene iznio u knjizi *Himmlerovo carstvo* (Zagreb 1982.) djelujući kao Generalni sekretar Internacionalnog komiteta za znanstveno proučavanje uzroka i posljedica Drugog svjetskog rata sa sjedištem u Luksemburgu. Napisao je o tome više djela. Neka su prevedena na hrvatski.

"Specijalan postupak" (njemački *Sonderbehandlung*) je pojam iz specifičnog jezika nacističkih istrebljivača. U njih je to, uz neke druge, bila šifra za ubijanje.[97] Da je na logoraše bio primijenjen taj "postupak", bili bi pobijeni možda još u Francuskoj ili u Dachauu, najkasnije po dolasku u Sachsenhausen. U svakom slučaju, Čalić ne bi mogao napisati: "Imao sam dosta vremena ispitivati te preživjele".

Potom navodi kako mu je Šahinagić pričao da je bio među prvih pedeset koji su 21. 8. stigli u Villefranche i gradili barake, da časnici nisu skrivali namjere da ih upotrijebe na "čišćenju šuma" i u zaštiti policijskih racija čim završe s vježbanjem, kako su Francuzi brzo shvatili da su protiv svoje volje u SS uniformama i na kraju i to, da su: "bolnice bile pune Sjevernoafrikanaca - Marokanaca, Tunišana, muslimana koji su, kao i mi, odbijali da idemo u njemačku vojsku. Odlučili su nam pomoći. Oko nas su bili oficiri iz Reicha ili njemački građani iz Jugoslavije. Poznajem ih gotovo sve po imenu jer sam pripadao grupi pokreta otpora koja je imala zadatak umoriti oficire".[98]

Ispada da su Sjevernoafrikanci - muslimani u Francuskoj masovno glumili bolesnike da ih Nijemci ne pozovu u neku svoju vojsku. A većinom su bili francuski državljani koje Nijemci nisu mobilizirali ni u kakvu vojsku. Crnac je za naciste bio rasno nepodobna osoba. Od kakve su se mobilizacije skrivali, Čalić ne piše. Uostalom, da je Nijemcima do njih bilo stalo, naprosto bi zapovjedili vladi u Vichyju da ih pokupi, kao što se radilo sa Židovima. Nikakve ih bolnice ne bi spasile.

Poslije ovoga se ime Čalićeva sugovornika odjednom mijenja u "Hasan" koji mu je pričao kako su od njega i njegovih drugova do iznemoglosti zahtijevali vježbanje na pruski način, jer su "morali postati najotpornija trupa Reichsführera; časnici su nam govorili: 'Imate čast pripadati trupama koje će biti ostavljene u pozadini, vi ćete Englezima i Amerikancima vašim handžarima presjeći vratove. Sudit će vam prema broju glava koje odrežete partizanima."[99]

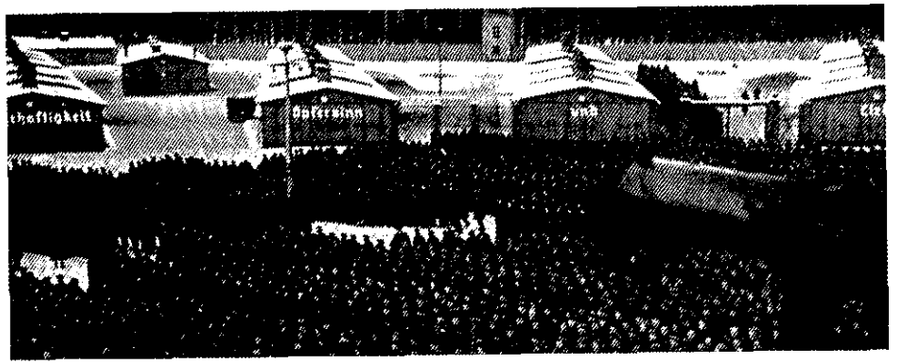
Može biti da je neki Hasan ovako govorio, ali je veoma čudno da Čalić, učenjak, koji se nastojao profilirati kao autoritet najvišeg ranga za nacizam i SS, nekritički prenosi bedastoće o "handžarima", vjerujući da se Waffen SS može pripisati štogod kome padne na pamet pa i to da je želio u suvremenom ratu ostavljati na francuskom tlu Bošnjake s handžarima da kolju iskrcane Amerikance ili Britance. Ili nekakve partizane (?) u britanskoj ili američkoj pozadini. Nažalost, nije jedini kojega sam pojam muslimana smjesta u mislima vraća u srednji vijek i u vrijeme kada su se tvrđavski bedemi kitili glavama neprijatelja. Što u njega znači *suditi*? Njegove su uspomene prevedene na hrvatski s francuskog, možda se na tom jeziku drukčije izrazio. Ali on je Hrvat koji je studirao u inozemstvu i valjda je pogledao prijevod svoje knjige.

Tako "handžari" iz referata prodiru u svijet, do Francuske i Luxemburga.

---

[97] Eugen Kogon, Hermann Langbein, Adalbert Rückerl: *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas* - Frankfurt am Main 1983.
[98] *Himmlerovo carstvo*
[99] Ibid.

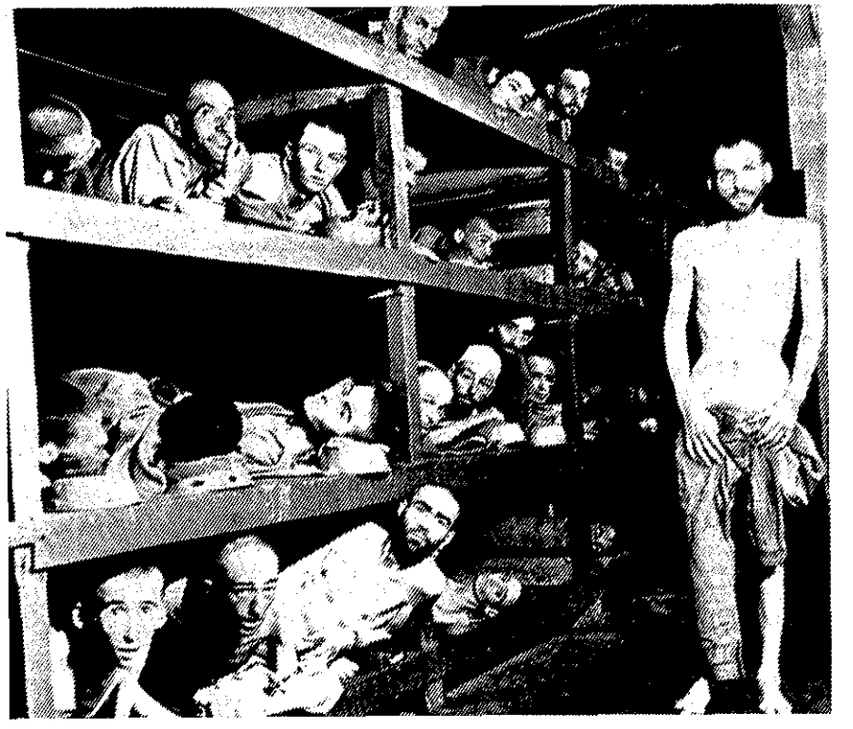

BUNTOVNICI I NEPOUZDANI U KONCENTRACIJSKIM LOGORIMA

825 politički nepouzdanih muslimana odvedeno je poslije noćne pobune 17. 9. 1943. u KL Dachau (lijevo), a odatle u KL Sachsenhausen (slika gore, za jutarnjeg postrojavanja) gdje su neki zadržani, a drugi poslani u KL Neuengamme. • Oko stotinu Bošnjaka iz "Handžar" divizije, dospjelo je 1943./1944. u KL Buchenwald (slika dolje). Malo se zna o tome što je bilo s njima.

Čalić dalje uglavnom prepričava ono što je pročitao u dotada objavljenim francuskim izvorima o pobuni (i sam napominje da je neke podatke o pobuni dobio od gradonačelnika Fontangesa), a budući da ondje, kako se čini, nisu u onih mjesec-dva 1943., a niti mnogo poslije, ništa saznali o ulozi Halima Malkoča tako ga ni Čalić ne spominje. Čudno je da mu nitko od pridošlih logoraša nije ništa o njemu rekao. Jedino što donosi iz priča logoraša, a nije kako se čini, zapisano u Francuskoj, jesu dva mutna detalja: Hasanova informacija da su njemačkoj Komandi bataljona bili upućeni "izaslanici" da bi s oficirima raspravili o povratku u domovinu, kako oni o tome nisu htjeli ni čuti nego su navijestili istragu i da će vođe biti strijeljane (kakve već tada "vođe", zašto strijeljanje, pa još se ništa, osim "izaslanstva" ne događa?), što je doduše moglo biti neposredan povod pobuni i Džanićevim riječima: "Ili mi ili oni". Hasan je navodno rekao i to da je dr. Schweiger na hrvatsko-srpsko-slovenačkom jeziku preklinjao da ga poštede uvjeravajući da je i on prinudno mobilizirani Slovenac.

Bivši pripadnik 13. SS divizije, Zvonimir Bernwald u pismu "Svijetu" (1. 2. 1998.), piše da se onih 536 u Sachsenhausenu, dobrovoljno javilo za radnu službu u Organizaciji Todt i da su poslani u Berlin-Rudow, a ostali u KL Neuengamme.

OT je državno građevinsko poduzeće osnovano 1938. i nazvano po svom osnivaču, inženjeru Fritzu Todtu, kojemu je Hitler 1933. dao velike ovlasti za gradnju auto-putova. Tada je stekao veliku samostalnost i ugled, preuzeo odgovornost za vojne građevinske poslove neposredno pred rat, a i u ratu posvuda gdje je bila njemačka vojska. Njemački zaposlenici imali su radnu obavezu prema OT, a i privatna građevinska poduzeća. U ratu je prvenstveno isprva obnavljao razrušene ceste, mostove, željezničke pruge, poslije je preuzeo sve vojne građevinske poslove. Pripadnici OT nose maslinasto zelene uniforme s kukastim križem na povesku oko nadlaktice i nekakve činove, tobože su vojna služba.[100] Na rijetkim gradilištima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zapošljavaju i domaće ljude, civile koji dobivaju potvrde da "rade za Nijemce" i time su zaštićeni od ustaških i uopće vojnih i policijskih racija.

"OT je" - piše *Rainer Sontowski* iz Hannovera - "na gradilištima u okupiranim zemljama i na području Reicha zapošljavao stotine tisuća inozemnih civilnih radnika, usto (u blizini logora) prinudne radnike, Židove i druge zatočenike konclogora."[101]

Čalić piše i to kako su u *proljeće* 1945., u Hrvatsku, a naročito u Bosnu, doprle vijesti o postupku s ovim zatočenicima u Sachsenhausenu i izazvale ozbiljne reakcije, čak i u krugovima marionetskog režima u Zagrebu. Himmler je zaključio da su pedesetorica preživjelih bila protiv svoje volje uvučena u pobunu u Villefrancheu, pa ih je odlučio osloboditi. Ali na dan njihova odlaska, jedanaestorica su bila u stanju koje nije dopuštalo transport. Ostali su u logoru.

[100] Lexikon
[101] Ibid.

Na dan odlaska oslobođenih, zapovjednik Kolb im je održao oproštajni govor, koji je Čalić prevodio:

- U logoru ste sada upoznali manje vrijedne ljude. Ubuduće, razumjet ćete na kojoj strani treba birati saveznike.

"U tom je trenutku trideset devet ljudi," - piše Čalić - "koji su jedva stajali na nogama počelo proklinjati Hitlera i Himmlera i na materinjem jeziku vikati da će jednom doći dan kada će osvetiti svoje ubijene drugove. Mogao sam čuti nekolicinu. 'Sada kada smo vidjeli ovaj pakao, žao nam je što nismo ubili više SS časnika u Francuskoj.' Stalno su spominjali Hitlerovo i Himmlerovo ime, zajedno s uvredama. Lagerführer, pomalo iznerviran, pita me: 'Što govore?' Spremno odgovaram: 'G. Lagerführeru, zahvaljuju Vam na blagom postupku, koji im je odobren i kliču Führeru i Reichsführeru za milost koju su uživali.' Na te riječi Kolb mi kaže: 'No! Vidite! Koristilo im je *dvanaest mjeseci* u logoru! Preživjeli sada mogu obavijestiti ostale što se događa onima koji se ne žele boriti protiv židovsko-boljševičkog saveza.' Jednome od njih sam u odijelo ušio jedno pismo za moje prijatelje u Zagrebu. On ga je predao. Kako je obećao, po povratku su se priključili ustaničkoj vojsci. Daleko od toga da su ih 'preodgojili' (...)"[102]

Podatak o tome da se ovo zbiva tek "u proljeće 1945." zamagljuje Čalićevu priču; *dvanaest* mjeseci boravka u KL, tj. poslije pobune, navršilo se još 1944.

Druga grupa buntovnika ili "nepodobnih muslimana" dospjela je u Neuengamme, selo 30 kilometara istočno od Hamburga. Ako su podaci Michaelisa i Bernwalda točni, trebalo ih je biti 289 (razlika od 825 koji su dovedeni prvo u Dachau, pa onda u Sachsenhausen i 536 koji su onda otišli u Rudow). Ali iz ovoga što piše Čalić, ispada da ih je u Sachsenhausen došlo manje, oko 300, pedesetak dočekalo pomilovanje, a otpušteno 39. On i ne spominje Neuengamme.

U Neuengamme je isprva bio vanjski logor sachsenhausenskog. S vremenom je kroz njega prošlo 87.000 muških i 13.500 ženskih zatočenika svih europskih naroda. Zatočenici su radili u velikoj ciglani, na regulaciji rijeke Elbe, a u jesen 1943. već na desetinama vanjskih radilišta kojih će se do kraja nabrati 74.

I ondje su teški uvjeti rada, smještaja i higijene iziskivali velike žrtve, pratila su ih zlostavljanja stražara i ubojstva. Mnoge je sovjetske ratne zarobljenike Gestapo doveo u logor da ih ondje pobije. Ondje su se zbivali čudovišni medicinski pokusi. Ako su još preživjeli handžarci i odande otpušteni "u proljeće 1945. (ili u jesen 1944.)", onda su po svoj prilici izbjegli strašni kraj preostalih logoraša koji su u travnju evakuirani ispred savezničke vojske. Najveći je dio, više tisuća, koncem travnja ukrcan na tri putnička broda usidrena u lukama Neustadt i Lübeck. Ondje su ih nekoliko dana pred kraj rata napali i potopili britanski avioni, pritom je izginulo više od 7.000 ljudi.

KL Buchenwald je izgrađen u ljeto 1937. u šumi u blizini grada Weimara. U studenom 1939. bilo je ondje oko 12.600 zatočenika, pred kraj rata povremeno i po 47.000, koji su većim dijelom opet prebacivani u druge logore. Imao je 120

[102] *Himmlerovo carstvo*

vanjskih ispostava, neke su bile dosta udaljene. Brojne su žrtve uzrokovali glad, zlostavljanja, vješanja, mučenja, ubijanja pri tobožnjem pokušaju bijega. Smještaj, higijenske i opskrbne prilike bile su jednako loše kao i u drugim KL. Prilikom oslobođenja Amerikanci su ondje zatekli 21.000 živih zatočenika.

Zagrebački profesor *Rudi Supek,* student u Parizu i pripadnik *Resistance,* uhapšen je 1942. i zatočen u buchenwaldskom logoru. Pamti kako su poslije kapitulacije Italije, u rujnu 1943. brojni Jugoslaveni stigli u logor. U veljači 1944. ih je stiglo trideset i šest, među kojima su osamnaestorica bili iz 13. SS divizije. Svi su rekli da su Hrvati i muslimanske vjere. Na kartonu svakog od tih SS-ovaca stajala je bilješka: *Hauptamt SS Gericht III Prien.* "Nisam uspio otkriti značenje tog napisa" - nastavlja Supek - "ali očevidno je da je riječ o nekakvom sudu ili o uredu mjerodavnom da ga sazove. Moguće je da je među 94 SS-ovca označenih kao 'ustaše i muslimani' koji su stigli 9. travnja 1944. kao i među 56 SS-ovaca muslimana, stiglih početkom 1944., bilo i pobunjenika iz Villefranchea, koji su prije bili u drugim logorima. Na kartonima njih 56-orice nalazila se zabilješka: *Gericht des Gen. Kdo. W SS Gebirgs- Korps."*[103]

Hauptamt SS Gericht = Glavni ured SS za sudstvo bio je u Münchenu gdje i *Vrhovni sud za SS i policiju.*[104] Taj je sud bio nadležan za SS Führere i policijske časnike. Osim toga, djelovali su i SS sudovi pri Višim vođama SS i policije, zatim u SS armijama, korpusima i divizijama. Onaj Vrhovni sud nije bio najviša pravna instanca koja je mogla mijenjati presude nekih nižih; svi su ti sudovi djelovali na osnovu ukaza kao prva i posljednja instanca.[105] Što je *III Prien,* ne može se dokučiti iz objavljenih općih djela o SS, ali *Gericht des Gen. Kdo. W. SS Gebirgs-Korps* je sud 5. SS gorskog korpusa, u kojem će se naći 13. SS *Handžar* i 7. SS *Prinz Eugen* divizija, a zapovjednik biti Phleps. Ono "W" je kratica od Waffen. Dok je bila u Francuskoj i Reichu, divizija još nije bila u sastavu nikakva korpusa, u sastav Petoga, gorskoga, ulazi po povratku u Bosnu. Ako su oni podaci točni, onda 56 "SS-ovaca muslimana" nije upućeno u logor iz Francuske. Drugi je zatočenik u Buchenwaldu, *Sredoje Šijačić,* koji je radio kao prevoditelj, napisao: "Jedan od mojih zadataka je bio da obavještavam naše o ispitivanju SS-ovaca koji su pripadali diviziji *Handžar.* Oni su kazali da su položili zakletvu, kako će se boriti protiv partizana, ali ne protiv Rusa i da je to razlog njihove pobune. Neki SS major koji je vodio istragu svakodnevno ih je ispitivao približno desetoricu (...) Noću, SS-ovci su ih udarali, pokrivši im glave dekama, ali koliko je meni poznato, nitko nije bio neposredno likvidiran."[106]

Čini se da ove skupine od 36, 94, 56 ljudi (a posljednja sigurno), nemaju veze s pobunom u Villefrancheu. Što je posrijedi, moguće je nagađati kada upoznamo borbeni put divizije.

[103] Prenose Grmek-Lambrichs iz Dragoljub Kočić: *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buchenwald 1941-4.* Dalje: Kočić.
[104] *Oberste SS-und Polizeigericht*
[105] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*
[106] Kočić

5 *Povratak*

Kroz srijemski šumski kut

U Neuhammeru, kamo je divizija premještena iz Francuske, "još je jednom" - kako piše W. E. - "uveliko 'čišćeno'. Veći broj pripadnika je odstranjen, nesposobni su otpušteni. Dobili smo popunu SS Führera, Unterführera i vojnika iz drugih gorskih divizija. Iz Finske, iz divizije *Nord,* stigla je jedna cijela četa. Od listopada 1943. do veljače 1944., uslijedila je temeljita izobrazba. Sauberzweig je bio veoma zadovoljan sa svojim *Mujama* i očekivao u borbi najveće uspjehe."[1] "Čišćenje" i "odstranjivanje" ne sluti na dobro. Doduše, još je u zapovijedi za osnivanje zapisano da će se oni sa činovima iz hrvatske vojske, koji ne pokažu potrebnu fizičku kondiciju ili puni učinak u službi, premjestiti u policiju, a "karakterno i tjelesno neprikladni" biti otpušteni.

M. N. rođen u Rogatici 1925.[2] pozvan je u domobranstvo u Višegradu 1943. U Zagrebu je iz domobrana otišao u SS i dospio u Neuhammer, u pionirski bataljon.

Milan Blažeković bio je 1943. tajnik ambasade NDH u Berlinu. Grmek i Lambrichs prenose njegove informacije kako su u kasnu jesen u ambasadu dolazili "časnici i vojnici" iz 13. SS divizije, navodno iz grada Puya: "Govorili su da su se pobunili protiv njemačke vlasti i ubili nekoliko njemačkih časnika pa su se zbog toga našli *u logoru u predgrađu Berlina,* gdje su ih prisiljavali da rade, umjesto da logor služi za obuku vojnika. Kad bi odbili raditi, zatvorili bi ih u barake, zabrtvili vrata i prozore i tako ih ostavljali do tri dana. Čuvari SS pokrali su im stvari, posebno ono što su nabavili u Francuskoj."[3] Blažeković nastavlja kako ga je ambasador poslao u posjet tom logoru čijeg se imena ne sjeća. Uprava mu je dopustila da održi govor logorašima, bilo ih je nekoliko stotina muslimana i nekoliko desetaka Albanaca, a prema tjelesnom izgledu i godinama starosti, uglavnom nesposobni za vojsku. Rekli su mu kako ne žele raditi nego se boriti. Blažeković im je održao govor:

"U svom govoru rekao sam kako ponašanje Nijemaca valja pripisati nepoznavanju bošnjačkog mentaliteta, da se to više neće ponoviti i da ono što su im Nijemci učinili, treba oprostiti ali ne i zaboraviti. Nakon te rečenice zapovjednik logora zabranio je svaki kontakt između ambasade i logora."[4]

Ispada da je zapovjednik ili netko Blažekovića prekinuo i gotovo izbacio. Ali on nastavlja time da su logoraši poslije nekoliko dana u grupama došli u ambasadu u Berlinu! Ovo bi mogli biti Bošnjaci i Hrvati koji nisu mogli podnijeti SS-ovski dril, a ne pobunjenici. A možda onih 536 (ili neki od njih), koji su se navodno dobrovoljno javili za radnu službu i bili smješteni u Berlinu, u

[1] Kopija originala u posjedu autora
[2] Autorov znanac, živi u Hrvatskoj
[3] *Les Révoltés de Villefranche*
[4] Ibid.

Vrhovno nacističko vodstvo smatralo je kršćanstvo "bolešću". Ipak, regularna njemačka vojska imala je vojne svećenike, ali se na razne načine nastojalo da SS-ovci istupe iz crkve. Hitler se 13. 12. 1941. ponosio: "Imam šest SS divizija koje su posve izvan crkve, pa ipak ginu s najvećim duševnim mirom". U "Handžaru" je 1943. učinjen izuzetak. Divizija je dobila tabor-imame, islamski vjerski propisi su strogo štovani. • Gore: muftija Emin El Huseini u posjetu diviziji u Neuhammeru u jesen 1943. • Dolje: pri obilasku vojne mesnice gdje je bilo zabranjeno prerađivati svinjsko meso.

(Kurbanski) Bajram - namaz divizije na meraji u Neuhammeru, u jesen 1943. • Dolje: Počasna četa koju je istrenirao Franz Zauner radi dočeka H. Himmlera i muftije El Huseinija.

četvrti Rudow. Ako mogu posjećivati hrvatske diplomate, nisu iza bodljikave žice pod električnim naponom.

Nešto je u postupku s njima moglo biti nečovječno, ako su tražili pomoć, a Blažeković apelirao da Nijemcima oproste. Dalje čitamo da se zapravo žele vratiti kućama, u čemu ih nitko ne sprečava, ali nemaju dokumente. Nisu imali ništa, bili su na pol goli, zima već počela, a rijetki su ispod uniforme imali košulju. Onda su ih sve smjestili u zgradu konzulata i uspjeli *ilegalno,* u malim skupinama, prebaciti u Hrvatsku, bez putovnice, vojne knjižice i bez osobnih dokumenata. Putovali su zajedničkom putovnicom koja je vrijedila za petnaest do dvadeset osoba koje je policijski ured u Berlinu izdavao u zamjenu za stotinu cigareta. Bilo je dogovoreno, zaključuje Blažeković, da se svaka skupina javi vojnim vlastima u Zagrebu i u Berlinu. Jedino se javila prva skupina koju je predvodio neki dočasnik, drugima se zametnuo trag u Hrvatskoj. Ako su imali zajedničku putnu ispravu, makar i nabavljenu uz potporu cigareta, onda su putovali legalno, a ne ilegalno.

Franz Zauner je iz *Prinz Eugen* divizije prebačen u 13. SS. Govori pred TV kamerom: "U Neuhammeru jednog me dana pozvao Sauberzweig i rekao: 'Posjetit će nas veliki muftija i Reichsführer SS. Za njihov doček treba uvježbati počasnu četu. To je tvoj zadatak, imaš vremena dva mjeseca.' Tražio sam pola radnog dana za trening čete i dobio. Onda smo vježbali. Rekao sam vojnicima tko će nam doći u posjetu, kako će nas snimiti za filmske novosti i neka se potrude i pokažu što Bošnjaci mogu. Bili su ambiciozni i marljivo su vježbali.

Bošnjaci su bili jedinstveno dobri vojnici. U borbi nisu tražili ni kruha ni municije. Uvježbali su izvrsno."[5]

Kurban-bajramski namaz klanjala je divizija u Neuhammeru. Neki su Nijemci bili začuđeni. *Paul Schroer* se sjeća kako im je rečeno da tog dana neće biti redovne obuke i da svi moraju doći na veliko vježbalište. Prethodno su u Berlinu u Glavnoj upravi SS odobrili dodatnu količinu brašna, šećera i ulja za priremu halve koju su vojnici dobili uz objed.

Schroer: "Ujutro su se vojnici pojavili sa smotanim vunenim pokrivačima kakve smo svi imali, ispod ruke i stali se postrojavati. Pitali smo se što će se dogoditi, tada još nismo bili toliko otvoreni prema svijetu. Onda smo vidjeli da prostiru te pokrivače. Na njima su obavili vjerski obred pod vodstvom divizijskog imama. Bila je tu postavljena tribina i ozvučenje tako da se dobro čulo. Bio je nazočan i cijeli štab divizije na čelu s komandantom."[6]

U sjećanju je drugog njemačkog pripadnika kako je u siječnju 1944. posjetio diviziju jeruzalemski muftija. Radi njega su bile priređene vježbe i mimohod. U časničkoj trpezariji hrana je za sve, dok je trajao njegov posjet, priređivana strogo po muslimanskom ritualu. Veoma zadovoljan muftija dijelio je, kako kaže, darove *Mujama* i svoju sliku SS Führerima. Pred njim i Himmlerom 27. regimenta pokazuje vježbu prijelaza rijeke, težak zadatak za

[5] TV film
[6] Ibid.

svaku vojsku, 28. napad na uzvišicu, a artiljerijska napad s pripremnog položaja.[7]

I jedan inspektor Wehrmachta također je obišao diviziju i bio veoma zadovoljan. Koncem siječnja 1944. zaključeno je da je divizija spremna za borbu i pored manjka mnogih SS Führera i Unterführera.

U Dnevnik Vrhovne komande Wehrmachta bilježe da je komandantu Jugoistoka znatno pojačanje 13. SS (bošnjačka) gorska divizija, koju sredinom veljače transportiraju s vježbališta Neuhammer u Slavonski Brod. 13. 2. priopćene su komandantu Jugoistoka misli na kojima je SS Vođa Reicha utemeljio diviziju. Upućen je da je važno - bude li divizija ispunila očekivanja - u najvećoj mjeri voditi računa o narodnim osebujnostima muslimanskih Bošnjaka. Njemačko okvirno osoblje je poučeno o potrebi njihova strogog poštivanja. Osobiti značaj za diviziju ima osobnost Velikog muftije, jer se premještanjem u Hrvatsku ispunjava obećanje Reicha stanovništvu da će pridobiveni sinovi biti vraćeni domovini i postići val općeg povjerenja u stanovništvu. Divizija bi se trebala prvo prikupiti u Srijemu, njen je prvi zadatak smirivanje prostora između Drine i Bosne (rijeke), tek poslije dolazi u obzir aktivna borba protiv bandi.[8]

Prijevoz u Hrvatsku 20.000 pripadnika divizije koja je 22. 10. 1943. prilikom prenumeracije svih Waffen SS postrojbi dobila broj 13 i njenih 8.000 konja i ratnog materijala počinje 15. 2. u 110[9] željezničkih kompozicija preko Brna, Beča i Pecsi. Prosječno svaki transport traje 6-7 dana.

Štabovi divizije i artiljerijske regimente, opskrbni trup, PZ odred smjestili su se u Vinkovcima. Komandant artiljerijske regimente je Ostubaf. Ernst Schmedding, štab 27. regimente je u Šidu. Komandant regimente je Ostubaf. Desiderius Hampel, rođen u Hrvatskoj od njemačkih roditelja, razlikuje se od njemačkih Führera i bivših habsburških časnika ne samo znanjem jezika nego i sposobnostima.

Štab 28. regimente smješta se u u Taradištu. Komandant je Hellmuth Raithel, pridošlica iz Wehrmachta, veteran bojeva na Kreti i u Rusiji. Veliki je stručnjak za gorski rat, odlikovan zlatnim njemačkim križem. Pojedini bataljoni i druge postrojbe divizije razmještaju se uglavnom uzduž pruge Zagreb - Beograd, između Vinkovaca, Županje i Sr. Mitrovice, u Kukujevce, Vašicu, Adaševce, Županju, Cernu, Orolik, Tovarnik, Bačince, Novo Selo, Jankovce i Jarminu.[10]

Tabor-imam Ibrahimović se sjeća: "Kada su se naši vojnici iskrcavali iz vagona, neki su ljubili zemlju. Unterführeri su im to htjeli zabraniti, ali Sauberzweig je rekao neka ih puste: 'Vi ne znate koliko oni vole svoju domovinu!'[11]

[7] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[8] *Die Gebirgstruppe der Waffen SS*
[9] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*; Po Lepreu za prijevoz su bila potrebna 93 vlaka i jedan još nekoliko tjedana poslije.
[10] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS i* HBD
[11] TV film

Kada se Hugo Schmidt iskrcavao u Garčinu, sjetio se da je ondje kao pripadnik LAH bio 1941. na proputovanju u Češku. Sada je stanica bila utvrđena bunkerom, malim betonskim mitraljeskim gnijezdima, zaprekama od bodljikave žice. Tragova partizanskog djelovanja, izvrnutih vagona, vidjelo se posvuda.[12]

Partizani saznaju za pristizanje SS-ovaca i preko Save, u bosanskoj Posavini. U štabu partizanske 16. divizije u Bosni zapisuju 22. 2. kako se navodno očekuje jedna divizija SS koja bi trebala smijeniti sve ostale trupe SS koje idu na odmor u Njemačku, jedna bi joj pukovnija bila u Tuzli, jedna u Doboju, jedna na pruzi Doboj-Tuzla,[13] četiri dana poslije, imaju informaciju iz Vukovara da je: "stigla u mjesto jedna grupa vojske (...) Ima zelene fesove s mrtvačkom glavom, oficiri su Nijemci."[14] A Michaelis konstatira: "Tek što se ljudstvo nalazi u svojoj domovini, nastaju problemi s ustašama, krijumčarima i obiteljima pripadnika. Ondje je bilo osvetničkih postupaka partizana kada su bošnjački pripadnici SS odlazili na odsustvo svojim kućama.[15] Muslimanski blagdan Mevlud, slavi se 7. 3. u diviziji po posebnoj Sauberzweigovoj zapovijedi."[16]

Partizani u Srijemu, području između Dunava i donjeg toka rijeke Save, ionako su spremni da se po ustaljenom običaju, u slučaju zamašnijeg napada, povuku u Bosnu. U drugom svjetskom ratu cijeli je taj kraj u sastavu NDH, zajedno s dijelom Slavonije spada u Veliku Županu Vuka s upravom u Vukovaru. Središte partizanske aktivnosti jugoistočna je oblast u šumovitom kutu rijeka Bosuta i Save. Što se ondje događalo još godinu i pol prije dolaska handžaraca, može se vidjeti iz jednog izvještaja koji je 23. 9. 1942. poslao tajnik tadašnjeg hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova *Petar Gvozdić* "Glavnom stanu Poglavnika", tj. Ante Pavelića.[17] Uvodno tumači kako je propao jedan tadašnji pokušaj da se unište partizani na Fruškoj Gori i dodaje kako u ugroženom području pored Save, napose oko sela Bosuta, Grka (ili Višnjićeva), Srijemske Rače i Jamene, nije stanje mnogo bolje nego li je ono bilo prije toga. Razlozi: partizani su uspjeli da se iz ovog kraja u većim skupinama prebace preko Save u Bosnu i Srbiju. Ukazuje da prostor nije očišćen jer su se partizani uspjeli razbježati u manjim skupinama na sve strane Srijema i sada se povlače po kukuruzima oko pojedinih sela i napadaju seljake u polju prijeteći im smrtnom kaznom, ukoliko ne zadovolje njihovim zahtjevima. Dalje javlja da su se skupine partizana od 3 do 5 ljudi pojavile oko sela Bosuta, Laćarka, Divoša, Ležimira, Šašinaca i Jarka, koje se svakodnevno pojačavaju onim partizanima koji su prije akcija pobjegli u Bosnu i Srbiju; područje oko rijeke Save nije "ni do danas nikako osigurano". Petar Gvozdić dalje izvještava da je napadnuta općina Ašanja, gdje je ubijen općinski načelnik s nekoliko tamošnjih Nijemaca, kako su između sela Popinci i Pećinci

[12] HBD
[13] *Zbornik*, T. 4, knj. 22.
[14] *Zbornik*, T. 4, knj. 23.
[15] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[16] "Feier des Geburtstages Mohameds" od 4. 3. 1944.
[17] *Zbornik*, T. 1, knj. 17.

partizani iz zasjede napali 30 seljaka Nijemaca, odveli ih u nepoznatom pravcu i do se danas o njima ništa ne zna. Oni su pošli iz svojih mjesta na godišnji sajam u Golubince.

Nisu posrijedi njemački vojnici nego civili; u tom dijelu Srijema odavna žive uz Srbe i Hrvate, i Nijemci; ima ih, osim u Ašanji, u Tompojevcima, Bapskoj, Berkasovu, Gibarcu, Vrbanji i drugim mjestima.

4. oružnička pukovnija piše 15. 11. 1942. u mjesečnom izvještaju o Srijemu kako su noću 25./26. 10. partizani odveli Glišu Tuševa i Adama Sandroskog iz Molovina, kotar Ilok. Sandroski im je pobjegao i ranili su ga u lijevu ruku. Redaju se slični primjeri.[18]

I tako, mnogo prije nego što je bošnjačka SS divizija bila i zamišljena, Gvozdić javlja da su 4. 11. 1942. išla kola sa seljacima iz sela Jamena, kotar Šid, u šumu Rađenovci. Na putu u šumi sačekali su ih u zasjedi 40 partizana. Od svih seljaka trojicu Hrvata su izdvojili, odveli u šumu i ubili.

10. 11. 1943. pukovnik *Ante Čurić* javlja u izvještaju iste oružničke pukovnije:

- 25. 10. 1943. oko 19.30 upalo je 30 naoružanih komunista u kuću zidara Stevana Lakočevića u selu Surčinu i odveli mu ženu Nadu, za čiju se sudbinu ne zna,
- 26. 10. oko 21.00 sat odveli su komunisti iz sela Negoslavci seljake Jovu i Konstantina Šerbića, za njihovu se sudbinu ne zna,
- 31. 10. u 19 sati upali su naoružani komunisti "nepoznate jačine" u kuću Laze Bogića u selu Grgurevci i iz pištolja ubili seljake Štefana Špilera, Adama Gernera i Sepiku Šmita, koji su kod Bogića pekli rakiju, dok su sobom odveli Bogića, za čiju se sudbinu ne zna.[19]

Ovakva noćna ubojstva, nestanci ljudi ili njihove otmice - mogle su biti u vezi s kakvim dogovorima oko bijega u partizane, tako da obitelji ne bi snosile posljedice, štoviše stekle status njihovih žrtava, ali su bile i partizanske likvidacije "izdajnika, petokolonaša, narodnih neprijatelja", itd. Nije isključeno da je onaj Lazo Bogić javio partizanima da će kod njega tri domaća Nijemca peći rakiju, pa da ih ondje mogu pobiti i onda pobjegao zajedno s partizanima, ali i to da su ga silom odveli u pomrčinu i poslije ga s njima ubili kao "suradnika okupatora".

Sava ondje plavi doline obično poslije topljenja snijega u ožujku ili travnju, izuzetno i ranije, rjeđe u listopadu i studenom poslije dugotrajnih jakih kiša. Visoki vodostaj obično potraje 10-12 dana.[20] Kod jačih poplava voda prekrije i mnoge putove.

"Naše vojne snage i to one pripremne bojne u Bosutu i Srijemskoj Rači, kao i oružnička postaja", nastavlja Gvozdić, "nisu ni približno dostatne da ovu opasnost otklone s razloga, pošto su ta sela, kao i čitav kraj, nastanjeni gotovo isključivo sa grčko-istočnim življem a sam se kraj nalazi u ogromnom kompleksu šuma koje graniče s Bosnom i Srbijom, koje su glavni liferanti

[18] Ibid.
[19] Ibid.
[20] Ivan Božič i Milan Knežević: *Osnovi vojne geografije*, Beograd 1954.

partizanske akcije za ovo područje."[21] To je nastavak hrastove šume, možda najveće u Europi, koja se proteže desetinama tisuća hektara uz obale Save od Siska (Lonjsko Polje) na istok. Poslije povlačenja razlivene rijeke, zemljište uz obalu ostaje 2-3 mjeseca blatnjavo i vlažno, a u nekim udubljenjima voda se zadržava i do ljeta. Koliko ova vlaga stvara teško prohodne ili neprohodne močvare i potkopava puteve, toliko podzemne vode održavaju šume do kojih doseže korijenje drveća. Zbog toga ondje raste hrast i na pijesku. U ono vrijeme ondje ima i velikih krda domaćih svinja, koje i zimi borave po šumama. Gvozdić zaključuje da bi radi toga trebalo najhitnije zaštititi prijelaze na rijeci Savi, a ukoliko se to ne učini, mogu se ubrzo očekivati nove akcije.

"Grko-istočnjacima" u Pavelićevoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj nazivani su pravoslavci. A Bosut, Grk (ili Višnjićevo), Srijemska Rača i Jamena su imena koja ćemo pobliže upoznati. U drugim dijelovima Srijema stanovništvo nije bilo u većini srpsko, nego hrvatsko. Cilj ustanika u Srijemu je bio da i njega pridobije. To nije bilo jednostavno jer se nije osjećalo ugroženim kao srpsko. Da Gvozdić nije uzalud zvonio na uzbunu, pokazalo se koji dan poslije. U. Danilović kazuje kako su istočnobosanski partizani prvi put prešli u Srijem u listopadu 1942., dakle poslije Gvozdićeva izvještaja, s oko 300 boraca. Prešli su Savu noću u pet čamaca kod sela Brodca nasuprot Srijemske Rače. Prije zore bili su u bosutskim šumama i zatekli Bosutsku partizansku četu. Poslije tri-četiri dana napali su ustašku posadu u selu Vrbanja, a zatim Nijemce u Kuzminu, poslije se spojili i s partizanima s Fruške gore. Između 16. i 18. 10. nedaleko od Jamene, zastali su kraj nekog napuštenog dvorca, poklali svinje. Oko tri sata poslije podne naišle su na biciklima dvije čete 718. njemačke divizije. Partizani su ih napali i poslije trosatne borbe potpuno razbili. Danilović tvrdi da je na bojištu ostalo 80-100 leševa Nijemaca.[22]

Mada su se istočnobosanski partizani tada vratili iz Srijema u Bosnu, iduće 1943. godine. partizanski pokret u Srijemu još se više razmahao. Partizanski vođa i visoki funkcionar KPJ, *Jovan Veselinov,* piše kako je narod u Srijemu na razne načine pomagao partizanima. U selima na tornjevima crkava bdjele su seljačke straže. Zvonima se uzbunjivalo, kad bi naišao neprijatelj, narod ili vojska bi se sklanjali u kukuruze ili 'baze'. Zbog toga su tornjevi i rušeni.[23]

Gvozdić nije u pravu kada tvrdi da partizani dolaze iz Srbije i opet onamo bježe od potjera u Srijemu. Glavni "liferant" partizana u Srijem i dalje je Bosna; Srbija je pod čvrstom kontrolom Nijemaca i njihovih srbijanskih saveznika. Partizana je tada u Srbiji malo, a do Save ili Drine ne mogu doći. Veselinov opisuje kako su dolazili partizani iz Bosne u Srijem i obratno tijekom cijele zime 1942./43. i napadali njemačke i hrvatske (ustaške i domobranske) garnizone i posade, a naročito rušili željezničku prugu, premda je pored nje bilo ozidano mnogo bunkera. Seljacima je zabranjivano sijati kukuruz u blizini pruge, ali vlakovi su često rušeni, osobito kod Inđije i Pazove, Kraljevaca i

[21] *Zbornik*, T. 1, knj. 17.
[22] *Majevica i Birač* - u Dedijer: Novi prilozi II.
[23] *Ustanak u Vojvodini* – Ibid.

Dobrinaca, Marinaca i Kuzmina. I u njega nalazimo potvrdu da su na tim mjestima ležali uništeni vagoni, a seljaci ih prozvali "Kod vagona". Tvrdi da je bilo slučajeva da su partizani u mjesec dana na pruzi od Inđije do Batajnice srušili više od 30 vlakova. Od jeseni 1942. stalno je bilo "oslobođeno" više od 30 sela, u njima su bile i radionice za izradu vojne opreme oružja i eksploziva. Od ljeta 1943., partizani su vladali u 40 sela. Veselinov pamti kako je s grupom od 18 političkih i vojnih rukovodilaca u proljeće 1943. pošao iz Srijema u Slavoniju na neko savjetovanje. Zanoćili su u Kuzminu. Ujutro ih je domaćin probudio i rekao da je selo blokirano. "Nikakvih baza, bunkera nije bilo. Ali neprijatelj je bio toliko nadmoćniji, a okolo je bila svuda gola ravnica da bi se teško ko živ izvukao."[24]

Skupina se sakrila na tavanu nekoga seljaka: "Njegova kćerka stalno je obaveštavala gde se kreću ustaše i Švabe. Oko sela bilo je nekoliko stotina Švaba i ustaša a još veći broj njih pretresali su kuću po kuću." Kad su došli do zgrade u kojoj se bili skriveni partizani, časnik je rekao nekom ustaši da se popne na tavan. Skriveni partizani potegli su oružje. No ustaša je stavio nogu na ljestve i rekao:

- Nije Ivo lud da se penje na svaki tavan! To su svi dobro čuli, i tako se izvukli. [25]

Srijem je zbog toga od jeseni 1943. za Nijemce teško podnošljivo partizansko žarište. Okupljaju dijelove dviju divizija - 173. i 1. kozačke, SS policijske jedinice, domobrane. Prvo jure partizane po Fruškoj gori, zatim uzduž pruge Beograd - Zagreb, a početkom listopada kreću prema Savi. Partizani, koji su ondje 7. 10. formirali još jednu svoju brigadu, četvrtu po redu, izbjegavaju borbu; bježe preko Save u Bosnu. To daje malo oduška, ali uzaludne su Gvozdićeve želje da se blokiraju prijelazi na Savi, koji mjesec poslije, situacija je ista kao i prije.

U prva dva mjeseca 1944. "izvršeno je oko 40 uspješnih diverzija na željezničkim prugama, mostovima i propustima, TT- linijama, zatim napada na neprijateljeve posade i kolone u s.(elima) Šimanovcima, Vrbanji, Soljanima,, Nijemcima, Moroviću, Lipovcu i dr."- piše pukovnik JNA *Žarko Atanacković.*[26]

Sačuvan je izvještaj Oblasnog vodstva njemačke nacionalne zajednice za istočni Srijem o "banditskim napadima u tijeku druge polovice veljače i prvu polovicu ožujka" 1944.[27] neposredno pred dolazak 13. SS divizije. I to je popis strave: 28. 2. partizani su odveli sedam šumskih radnika, među njima i dva domaća Nijemca, obojica oženjena, u svakoga po četvoro djece. Oko 100 partizana upalo je 1. 3. u selo Beočin, spalili su do temelja općinu, odveli 30 osoba, 6. 2. napali autobus Ilok-Šid, ubili trojicu putnika, jedan od njih bio je Nijemac i šumar u Iloku, i ranili više osoba. Nijemac Franz Gyarmathy odveden je 16. 2. u šumu i nije se vratio, navodno je 19. 2. u Grku strijeljan, 28. 2. vod Kammerhoferove njemačke policije, jačine 40 ljudi, sprovodio je transport hrane iz Grabovaca za njemačko uporište u Obrežu, na jedan kilometar od

[24] Ibid.
[25] Ibid.
[26] Obradio je cijelu natuknicu "Vojvodina" u VE 10 / 1975.
[27] *Zbornik*, T. 1, knj. 17.

Grabovaca, transport je napadnut iz zasjede (...) Poginulo je 11, a ranjeno 15 ljudi, dvojica su vjerojatno zarobljeni". Ovaj popis se nastavlja.

Prva borbena akcija SS divizije nazvana je *"Wegweiser "* - putokaz. Cilj: smirivanje toga dijela Srijema. Radi toga će se "pročešljati" bosutske šume i sela oko Save. U zapovijedi komandanta se konstatira da partizani drže sela Lipovac, Batrovce, Morović, Grk, Srijemsku Raču, Strošince i Jamenu. Na jači otpor bi se moglo naići prvenstveno kod Grka, gdje se usmjerava težište napada. Po saznanjima njemačkih obavještajaca, ondje je:

- u okuci Bosuta (6 km zapadno od Lipovca) neprijateljski otporni "jež" i logor,
- kod Ćaprinaca (3, 5 km južno od Batrovaca) skladište odjeće,
- kod Opojevaca (5 km južno od Morovića), logor baraka s radio-postajom i britanska misija za vezu,
- u šumi sjeveroistočno od Grka su barake,
- kod Crkvišta 5 km istočno od Strošinaca, još jedan logor baraka,
- u okuci Save Domuskela (10 km istočno od Strošinaca), za obranu uređeno skelsko pristanište.

Sauberzweig dalje piše kako je neprijatelj manjkavo naoružan, da ima malo težeg oružja, navodno nema dovoljno municije, da treba računati na napade iz zasjede i strijelce sa stabala koji će gađati starješine. Formira tri borbene grupe:

- Prvu: 13. AR (artiljerijska regimenta), Izviđački odred s dvije pješačke čete 40. lovačke regimente, vod samovoznih topova, 1 PZ vod i četa policije koja će onda ostati u Račinovcima.
- Drugu: 28. regimenta, jedan topnički divizion, četa policije iz Županje.
- Treću: 27. regimenta, jedan topnički divizion, četa pionira, dva PZ voda. a podržavaju ih i jedinice 42. lovačke divizije Wehrmachta kojoj pripadaju one dvije čete u prvoj grupi.
- Jedinica za blokadu (više jedinica Wehrmachta iz 42. lovačke divizije).

Druga i treća grupa podijeljene su još na podgrupe. Osnovna je namjena što brže izbiti na obalu Save i partizanima onemogućiti prebacivanje u Bosnu, da bi se mogli uništiti u Srijemu. U tome će sudjelovati hrvatska topovnjača *Bosna*, brod nekadašnje austro-ugarske dunavske flote. Na palubu je ukrcan časnik za vezu iz SS divizije i posluga jedne radio-postaje.

Prva grupa napala je sa zapada 10. 3. u 4 sata izjutra i brzo prodrla u Jamenu. Nastavlja obalom do Domuskele ostavljajući slijeva bočno osiguranje (četu iz 40. lovačke regimente), da onemogući protivniku da se iza njenih leđa, sa sjevera ili sjeveroistoka, probije do Save. Druga borbena grupa prodrla je sjevernije odatle do Vrbanje, Strošinaca, Soljana i Lipovca. Treća je krenula oko 9.30 sati jednim krakom prema Batrovcima, a odatle na Morović na koji je s druge strane napao drugi krak podržan vatrom topova 105 mm od Adaševaca. Mjesto je zauzeto još prije podneva. Ključni zadatak operacije, zauzimanje Grka i izbijanje na Savu kod Srijemske Rače, zapao je prvu grupu. U njenom je sastavu i baterija PZ topova 88 mm, samovozni topovi. Cestovni most preko Bosuta ondje je srušen, pioniri moraju sagraditi pontonski da bi prevezli artiljeriju.

Izbijanjem na obale Save teoretski je zatvoren obruč oko srijemskoga šumskoga kuta. Praktički je to veoma šupalj prsten, divizija nema ni izdaleka snage da ga učvrsti. Sutradan pojedini dijelovi borbenih grupa nastoje stegnuti okruženje, prostor između rijeka Save, Bosuta i Studve.

Po Mičkovićevu opisu, vijest o predstojećoj ofenzivi prenosila se od sela do sela preko partizanskih kurira i odbornika, od popodneva 8. 3. Vrijeme je ružno: pada snijeg pomiješan s kišom, šiba studeni vjetar. Jedna desetina SS-ovaca minirala je i srušila branu na Bosutu. "Ogromne proljećne vode razljevale su se po bosutskom prostranstvu. Sauberzweig je naredio rušenje brane zato da odsiječe odstupnicu onima koje divizija bude potiskivala ispred svojih redova (...) Ta đavolska ideja (...) nije se ostvarila. Narod koji se masovno povlačio ispred vojnika zgodno se skrivao na uzvišene prostore u bosutskim šumama gdje nije mogla doprijeti voda (...)"[28] Kolone partizana i naroda bježale su prema Srijemskoj Rači, Domuskeli i Visoču - mjestima na Savi gdje su čamci ili skele. Na Savi se pojavljuje topovnjača koja je doplovila iz Brčkog. Partizani gađaju brod, u strahu da ne omete evakuaciju nizvodno, na prijelazima Domuskela i Rača. Topovnjača se okreće i vraća uzvodno prema Brčkom.

Po sjećanju njemačkog časnika na topovnjači Hermanna Schifferdeckera, njemu je obavještajac divizije javio da se partizani prebacuju kod Domuskele. Brod je ondje iznenadio tri nakrcana čamca i odmah po njima otvorio vatru, ali onda su ga s južne obale partizani obasuli snažnom paljbom iz pješačkog oružja, minobacačima i protuoklopnim oružjem, jedan je član posade teško ranjen. Hrvatski je kapetan okrenuo brod da ranjenika preveze u bolnicu, Nijemac se uzalud bunio, tražeći da se napad nastavi jer je na brodu bio i liječnik. Poslije petnaestak minuta liječnik je javio da je onaj ranjenik mrtav, pa je "Bosna" opet zaplovila niz Savu. Na rijeci više nije bilo nikoga. Doplovili su i do Srijemske Rače gdje su vidjeli stupove srušenoga željezničkog mosta i našli se između dvije vatre, SS-ovaca koji su već izbili na sjevernu i partizana izbjeglih na južnu, bosansku obalu.[29]

Tog dana pada snijeg.[30] Vodostaj Save je visok. Na južnoj, bosanskoj obali je ravnica krajnjeg istoka bosanske Posavine koji se naziva Semberijom.

Bivši pripadnik divizije, *Alija Ivojević* sjeća se: "Ondje smo mogli čitati partizanske parole ispisane kojekuda. Partizani su bježali ispred nas i po 5-6 km. Kada bi raspalio MG-42 trčali su kao zečevi."[31]

Partizanski general-pukovnik *Velimir Terzić* tvrdi kako je pri prijelazu vojske i veće mase stanovništva u istočnu Bosnu noću 10./11. 3. kod Srijemske Rače, Jamene i Visoča, Glavni štab Vojvodine "usporavao" neprijatelja svojim jedinicama. [32]

Vratimo se Mičkoviću koji piše na dugo i na široko o nečem što nema mnogo veze s *Wegweiserom*, fantazira o mislima SS-ovaca, o nekom starcu koji u šumskom skrovištu, potaknut SS-ovskom ofenzivom, priča djeci

[28] Horda
[29] HBD
[30] Horda, *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[31] TV film
[32] Velimir Terzić: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* 2 - Beograd 1965. Dalje: *Oslobodilački rat*

strašne priče, a SS-ovci počinjaju čudovišne zločine. Početak evakuacije 8. 3. miješa s početkom *Wegweisera,* dodaje: "Tog devetog ožujka 'handžarevci' su ostavili 50 mrtvih u sukobu sa srijemskim partizanima." O tome, gdje, kako, - ni riječi.[33] Atanacković piše kako je 13. SS "sa drugim nemačkim i ustaško-domobranskim snagama i posadama iz Vinkovaca, Sremske Mitrovice i rečnom flotilom (!) NDH, počela 10. 3. trodnevnu operaciju da na području s.(ela) Lipovac, Morović, Sremska Rača okruži i uništi partizane." Ali G(lavni) Š(tab) Vojvodine je: "pod borbom povukao jedinice u rejon Jamene i Sremske Rače i noću 10./11. 3. prebacio ih preko Save u istočnu Bosnu (...)" Glavni štab je zapravo prvi, kako mu se i priliči, već 8. 3. prešao Savu.[34]

Ove pojedinosti, kakve obično zamaraju čitatelje, navodimo radi uvida u sve optužbe koje će se podići protiv SS-ovaca zbog njihova ponašanja pri prolazu kroz Srijem, a koje ćemo još upoznati.

Zapravo su Bosutske šume i pojedina sela sjeverno od Save "pročešljana" u potrazi za partizanima, uspjelo se razbiti partizane na prostoru između Save - Bosuta i rijeke Studve - ali otuda nisu (trajno) istjerani.[35] I uredništvo *Zbornika* tvrdi da je *Wegweiser* bio potpun neuspjeh i da su se fašisti ubrzo opet povukli u garnizone.[36] Onda se jedan bataljon Drugog Srijemskog NOP odreda ponovo prebacio u Srijem, a krajem ožujka 1944. Glavni štab se također htio vratiti u Srijem.

Tih dana s partizanima je u Bosni i Srijemu i rijedak gost: britanski oficir i obavještajac *Basil Davidson* iz *Službe za specijalne operacije* (SOE) na putu iz Bosne u Mađarsku. Da se o njemu nešto znalo u štabu 13. SS divizije, vidi se iz Sauberzweigove zapovijedi, gdje se pretpostavlja da nije jedini Englez i da su kod Opojevaca.

Davidson je 1980. objavio knjigu uspomena.[37] Opisuje silazak s planina u Posavinu na putu u Srijem: "Kada ste se našli u ravnici, projurili biste kroz prostranstvo livada koje su *obično kontrolirali četnici* u neprijateljskoj službi."

Onamo sada moraju prijeći preko Save SS-ovci. U proljeće 1944. godine na protivnoj obali, u Bosni, na putevima između gradova nema metra asfalta. Najveće je naselje Bijeljina, gradić s oko 12.000. stanovnika, golemom većinom muslimana.[38] Udaljena je od Drine deset, od Save dvadeset km. Bijeljina je prije rata povezana željezničkom prugom od rudnika Ugljevik do Bosanske Rače - mjesta na ušću Drine u Savu. Odatle se pruga, preko (onim u ratu srušenim mostom) Save, Srijemske Rače i Morovića nastavlja prema Šidu.

U Bijeljini su partizani u rujnu 1943. opet uspostavili svoju vlast, a u listopadu uzaludno napali Brčko, grad s 8500 stanovnika (1941.) u Bosanskoj Posavini, nedaleko od desne obale Save. Okolica Brčkog je ravnica išarana

[33] Horda
[34] VE 10/1975 - *Zbornik*, T. 1, knj. 81. Iz Operativnog dnevnika 16. divizije (*Zbornik*, T. 4, knj. 23). vidi se da je IV. brigada već 10. 3. u Bosni, dijelom kod sela Vršana, dijelom u Bosanskoj Rači.
[35] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[36] Zbornik, T. 4, knj. 23.
[37] *Special Operation Europe* (1980.) . U Zagrebu je 1983. objavljen prijevod: *SOE između četnika i partizana* iz kojega potječu navodi. U narednim navodima: SOE.
[38] Popis 1931.

manjim šumovitim brežuljcima, obroncima planinskog masiva Majevice niz koje nerijetko žubori kakav potok. Taj je kraj, kao i onaj na drugoj obali Save, u proljeće i u jesen često izvrgnut poplavama. Brčko s Vinkovcima povezuje pruga.

Tih dana na teritoriju istočne Bosne ima 12 partizanskih brigada i 10 odreda, svrstanih u pet divizija. U brigadama je prosječno 700 boraca, odredi su znatno manji. U njima ima još "bespuškara" koji se kreću s partizanima, čekajući da se negdje zaplijeni neka puška. Partizanska brigada odgovara otprilike SS bataljonu, s tim da u partizanskim formacijama nema ni izdaleka onakve logistike kao u njemačkim. U partizana ima nešto konja na koje se tovari što se ima i može, za njih se brinu konjovoci, stariji ljudi, ograničeno sposobni za partizanski rat. Partizani su uslijed toga i neusporedivo pokretljiviji u brdima, ranjenici su ono što ih u tome najviše sputava. I postotak boraca u ukupnom sastavu znatno je veći nego u Nijemaca koji imaju organiziranu logistiku i službe, od vojne pošte, pekara i mesara, telefonista, vojne policije, do štapske administracije i "Marketendera".

Nijemci, ustaše i domobrani, osim Sarajeva, drže na sjeveroistoku Bosne jačim snagama Tuzlu, Doboj, Brčko, Zvornik, Sokolac i Višegrad. Po partizanskim, ne posve pouzdanim izvještajima, u samoj Tuzli i bližoj okolici je 5. i 8. domobranska brigada, čuvaju grad i prugu.[39] U Doboju su dvije domobranske lovačke bojne (bataljona) i 500 pripadnika V. topničkog sklopa, s dvadesetak topova i haubica. U bojnama je 600-750 ljudi. U Doboju je i jedna ustaška bojna s oko 400 i ustaška željeznička bojna sa 300 vojnika. Po nekim izvještajima u Doboju ima i 1500 Nijemaca. U Gračanici su četiri satnije (čete) domobrana 4. Osječke pukovnije.[40]

Ostaci Hadžiefendićeve legije i dalje brane svoje domove i sela. Tu bošnjačku nacionalnu miliciju sada nazivaju *Zelenim kadrom.* Njihov je inicijator i najistaknutiji organizator nekadašnji bečki student i ekonomist Nešad Topčić, intelektualac posebne vrste, Hadžiefendićev badžanak.[41] Bio je zaposlen na carini u Dravogradu, zatim u Ministarstvu željeznica u Beogradu, ali i prevodilac djela H. Marcusa "Islam i evropska filozofija". Napustio je Beograd zbog sukoba sa srpskim šovinistima, pa u Građanskoj školi u Zvorniku poučavao računicu, njemački, steno-daktilografiju i pjevanje. Ustaše su ga željele postaviti za stožernika u Zvorniku, što je odbio. U prve dvije ratne godine nije se angažirao, držao je hotel i bavio se peradarstvom. I partizani su ga uzalud pozivali (konkretno i šef Pokrajinskog komiteta KPJ R. Čolaković) da im se pridruži.

U ljeto 1943. "Promatrajući Drinu kako uvijek nosi i izbacuje muslimanske leševe" - piše A. Jahić – "definitivno donosi odluku da se aktivira (...)"[42]

[39] Po teritorijalnoj organizaciijskoj shemi Hrvatskih oružanih snaga od 20. 10. 1943., u Tuzli je trebao biti Posadni zdrug (brigada) sa 10 bataljona u Međašima, Živinicama, Miričini, Srebreniku, Zvorniku, Gračanici i Bos. Šamcu. U Doboju su bila sjedišta dvaju zdrugova: 1. lovačkog sa dvije pukovnije i Posadnog s jedinicama u Derventi, Doboju, Teslići i Vinkovcima, topničkim sklopovima u Doboju i Brodu. U Zvorniku je bila jedna bojna (bataljon) Posadnog zdruga Sarajevo, u Brčkom Doknadna opkoparska (pionirska) bojna. *(Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu).*
[40] *Muslimanske formacije*
[41] badžanak, badžo = muž ženine sestre (turcizam)
[42] *Muslimanske formacije*

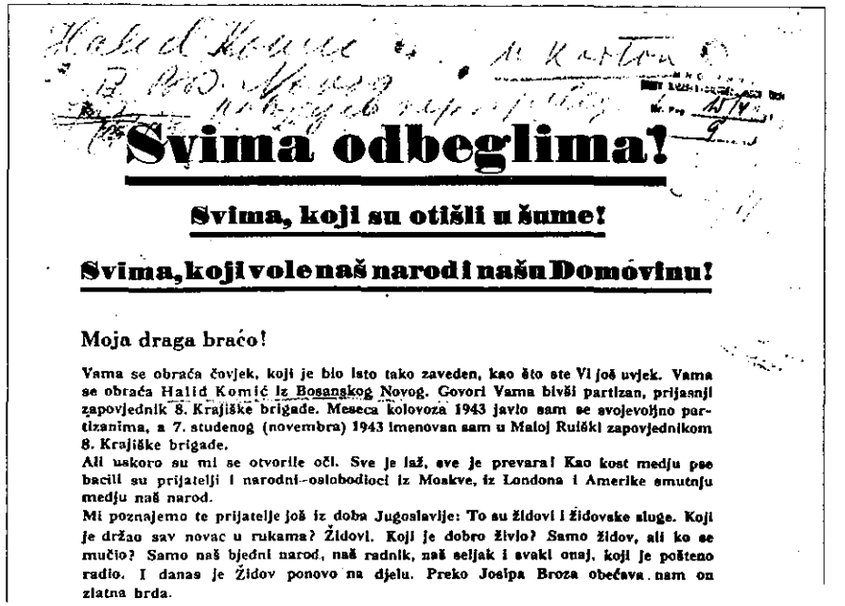
Nastavio je ondje gdje je Hadžiefendić stao. U "Zelenom kadru" islamska su obilježja jače izražena no u legiji. Bore se ne samo za svoja ognjišta, porodice i sela, nego i za vjeru. Pripadnici nose crvene fesove s polumjesecom. Ratuje se pod zelenim bajrakom, s njim izlazi iz džamije. Jaka su uporišta Teočak, Zvornik, Šamac i Modriča.[43] Mada znaju da su im četnici veća opasnost od partizana, opiru se i jednima i drugima. U siječnju su nanijeli težak poraz jedinicama koje su bile napale Tuzlu. "Na sektoru Čelić - Koraj - Lopare i Čelić - Brčko osjeća se svakim danom sve veća aktivnost zelenokadrovaca koji surađuju sa četnicima" pišu u zapovijesti 16. partizanske "vojvođanske" divizije 22. 2. Potčinjeni dalje čitaju da je komanda 3. Korpusa naredila "čišćenje cijelog terena od ovih bandi". (U tom ratu sve se strane međusobno nazivaju banditima).[44] "Suradnja sa četnicima" je zapravo koegzistencija. Muslimani ne napadaju pravoslavna sela, tamošnji su stanovnici sada opet samo seljaci koji se, osim straža oko svojih sela, rijetko služe oružjem. Bave se poljoprivredom ili sječom šume, iz ekonomskih razloga važne su im mogućnosti da nesmetano odlaze u gradove. Njihovi komandanti nemaju volje za agresivne pothvate. Čekaju propast Njemačke i povratak kralja Petra. Ako im se primaknu manji partizanski odredi, onda ih napadaju, od većih se skrivaju. Kada Nijemci odluče odnekle istjerati partizane, idu s njima pod njihovom komandom ili povremeno nekamo gdje im se čini da se štogod može opljačkati i spaliti. Mogućnosti za ove pothvate izuzetno su ograničene, zbog organizirane obrane u muslimanskim ili katoličkim selima, a prijetnja odmazdom je realna.

Partizani su im sve veći problem: njihove brigade koje se brzo kreću preko brda sve ih češće iznenađuju, a komunistička propaganda i terenske organizacije hvataju sve više korijena. Koliko su partizanski simpatizeri već posvuda infiltrirani, potvrđuje uputa štaba 16. divizije koja se tuda kreće: "S obzirom na sektor koji su naše jedinice dobile za čišćenje, svugdje postoji pozadinska organizacija, te će se naše jedinice istima obraćati za podatke o neprijatelju."[45] 16. i 36. partizanska divizija nazvane su "vojvođanskim" navodno po mnogim Srijemcima koji su u nju dolazili preko Save, iako su osnovane u Bosni a ondje i provele najveći dio rata. Tri brigade te divizije, u kojima je mnoštvo stanovnika Bosne, prelazile su Savu, ponajviše zbog hrane, u Bosni u ratnim godinama hara glad, u Srijemu nepoznata pojava.

Potkraj zime 16. divizija stražari na cestama od Brčkoga prema Tuzli, Bijeljini i Gradačcu. U njenom štabu primaju izvještaje o situaciji sjeverno od Save. Koji dan prije *Wegweisera* zapisano je u divizijskom obavještajnom izvještaju od 1. 3. da je u Adaševcima 500, a u Maloj Vašici 600 SS-ovaca, većinom Muslimani i Hrvati, oficiri su im Nijemci.[46]

[43] Jahićevo djelo sadrži dosta podataka o Zelenom kadru
[44] *Zbornik*, T. 4, knj. 22. U siječnju partizani su pretrpjeli poraze u borbi sa zelenokadrovcima kod Poljica i na Pjerničkoj ćupriji (*Muslimanske formacije*).
[45] *Zbornik*, T. 4, knj. 22.
[46] *Zbornik*, T. 4, knj. 22.

Svima odbeglima!

Svima, koji su otišli u šume!

Svima, koji vole naš narod i našu Domovinu!

Moja draga braćo!

Vama se obraća čovjek, koji je bio isto tako zaveden, kao što ste Vi još uvjek. Vama se obraća Halid Komić iz Bosanskog Novog. Govori Vama bivši partizan, prijasnji zapovjednik 8. Krajiške brigade. Meseca kolovoza 1943 javio sam se svojevoljno partizanima, a 7. studenog (novembra) 1943 imenovan sam u Maloj Ruiški zapovjednikom 8. Krajiške brigade.

Ali uskoro su mi se otvorile oči. Sve je laž, sve je prevara! Kao kost medju pse bacili su prijatelji i narodni-oslobodioci iz Moskve, iz Londona i Amerike smutnju medju naš narod.

Mi poznajemo te prijatelje još iz doba Jugoslavije: To su Židovi i Židovske sluge. Koji je držao sav novac u rukama? Židovi. Koji je dobro živio? Samo židov, ali ko se mučio? Samo naš bjedni narod, naš radnik, naš seljak i svaki onaj, koji je pošteno radio. I danas je Židov ponovo na djelu. Preko Josipa Broza obećava nam on zlatna brda.

Prijelaz divizije preko Save u Bosnu pratila je i propagandna aktivnost. Iznad partizanskog teritorija izbacivani su iz aviona leci u kojima se bjegunci pozivaju da bez bojazni pristupe diviziji. U skladu s dnevnom politikom savezništva sa četnicima, ti najveći krvnici muslimana uopće se tu ne spominju, a za nevolje po običaju okrivljuju većini pripadnika divizije posve nepoznati Židovi i "židovske sluge" • Dolje: SS propagandna služba razaslala je i ovu sliku vojnika s tekstom: "Oni se također interesiraju za listiće bačene iz aviona. Oni će ih brižljivo sačuvati kao uspomenu na ovaj svečani dan kojim je počela njihova borba za slobodu njihova zavičaja."

I pored sve veće mehanizacije, "Handžar" divizija je imala bosanske brdske konje, neophodne u ratovanju po planinskim krajevima zimi, a i u ravnicama bez dobrih puteva. • Dolje: prijelaz 27. SS regimente 15. 3. 1943. iz Rače preko rijeke Save u Bosnu

IV. brigada te 16. partizanske divizije bila je, kako smo vidjeli, u Srijemu. Ostale tri u Bosni. U štabu su odlučili da IV./16. zamijene II./16., ali je tu namjeru onemogućila operacija *Wegweiser.*

SS-ovci polaze u Bosnu. Mogu to učiniti preko mosta kod Županje i Brčkog, jer ondje nema partizana. Onuda i kreću, ali bez 27. regimente. Ona će Savu prijeći kod Srijemske Rače, ondje gdje je srušen most i tako najkraćim putem prema Bijeljini. Klasičan manevar, napasti neprijatelja i drugim krakom koji će se onda spojiti s prvim da bi ga zaokružili.

Prije toga Sauberzweig piše svojim "Dragim momcima" javljajući im da su stigli na granicu domovine u koju će ubrzo krenuti. General opisuje stanje u Bosni koje ga je zaprepastilo zbog onoga što je vidio: "Polja su neobrađena, naselja spaljena i uništena. Rijetki stanovnici žive u podrumima. U izbjegličkim logorima vlada bijeda kakvu u životu nisam vidio. To se mora izmijeniti brzom i energičnom akcijom."[47] Zatim ukazuje da im predstoji zadaća "oslobađanja" njihove domovine, podsjeća da im je Führer (misli na Hitlera - Z. S.) dao najbolje oružje da ostvare svoje obaveze i želje. Na kraju im želi "vojničku sreću" i izražava uvjerenje da će biti vjerni do kraja.

Prije samog prelaska Save, po posebnoj zapovijedi pred strojem svake jedinice pročitano je i njegovo kratko pismo u kojem vodi brigu i o Albancima u diviziji:

"Dok prelazimo rijeku podsjećamo se na veliki povijesni zadatak koji nam je postavio vođa nove Europe Adolf Hitler - osloboditi izmučenu bosansku domovinu i tako izgraditi i most za oslobođenje muslimana Albanije. Našem Führeru Hitleru, koji najavljuje osvit pravedne i nove Europe - Sieg Heil![48]"

Netko tko ne zna da handžar nije batina, smislio je i dodatno geslo: "Handžaru – udaraj!" - umjesto "sijeci!" "režI!" ili "kolji!". Ili netko tko je shvatio da bi takva sintagma bila u najmanju ruku nezgodna. Pritom očito nitko nije mislio kakve će asocijacije pobuđivati samo spominjanje handžara i kako će to iskoristiti protivnička propaganda. Sretna je okolnost samo to da mnogi Bošnjaci više i ne znaju što je zapravo handžar.

Još jedno "oslobođenje"

Iz "Operacijskog dnevnika" 16. partizanske divizije vidi se da njene brigade početkom ožujka u Bosni uživaju blagodati mirnog života, obično pišu: "U toku dana nije bilo aktivnosti."[49] 10. 3. ima razloga za uznemirenost, zapisuju: "Neprijatelj je poduzeo ofenzivu na jugozapadni Srijem, od pravca Kuzmina - Adaševaca i Račinovaca." Brigade premještaju: I./16. maršira iz ravnice na obronke planine Majevice na jugu, II./16. se razmješta uz cestu Brčko - Bijeljina, IV./16. je već prešla Savu kod Jamene, nju upućuju da pripazi na obale Save i primakne se bliže Brčkom, ostavlja jedan bataljon kod Bosanske

[47] HBD

[48] Sieg Heil (= "Živjela pobjeda!") bila je borbeni poklič SA odreda još u vrijeme Hitlerove borbe za vlast, a izvikivale su ga i mase njegovih pristalica na masovnim skupovima.

[49] *Zbornik*, T.4, knj. 22. V. zapise od 6. do 10. 3. 1944.

Rače. Pozornost je usmjerena prema Brčkom. Ove će brigade biti najčešći protivnici 13. SS divizije.

11. 3. U sedam sati ujutro štab 16. divizije se penje na obronke planine Majevice u selo Zabrđe. Slijedi opet nekoliko mirnih dana. Sve tri brigade su "na istoj prostoriji", u toku dana "nije bilo aktivnosti". Jača partizanska zasjeda je u Brezovu Polju, istočno od Brčkog, gdje ima i skelski prijelaz do sela Račinovci na srijemskoj obali.

Njemačka vojska u 2. svjetskom ratu prelazi rijeke najčešće danju. Gdje je most srušen kao kod Rače, ili ga nema, drugu obalu u zoru prvo obasipa jakom vatrom iz topova i minobacača, sredstvima za zadimljavanje pa onda napada prvim odredima višestruko jačim od branitelja. Pripadnici 27. regimente 14. 3. prelaze Savu, 13. pionirski bataljon prevozi pješake motornim jurišnim čamcima i čamcima od gumiranog platna, topove i vozila improviziranim skelama.

Štab partizanske divizije ima valjanog razloga da se 14. ujutro seli još dalje u planinu Majevicu, u selo Maleševce, jer zapisuju: "Oko 7 sati ujutru neprijatelj je posle duže artiljerijske i minobacačke vatre uspeo da se prebaci na desnu obalu reke Save kod B. Rače."[50]

Onaj partizanski bataljon koji je ostao kod Bosanske Rače, pokušao se oduprijeti. Pionir 13. SS M. N. bio je ondje: "Ja sam tada ranjen prikrivajući desant zadimljavanjem. Blizu mene je udarila mina koja me je odbacila."[51] Partizani tada napuštaju cijelu Semberiju, povlače se na obronke Majevice.

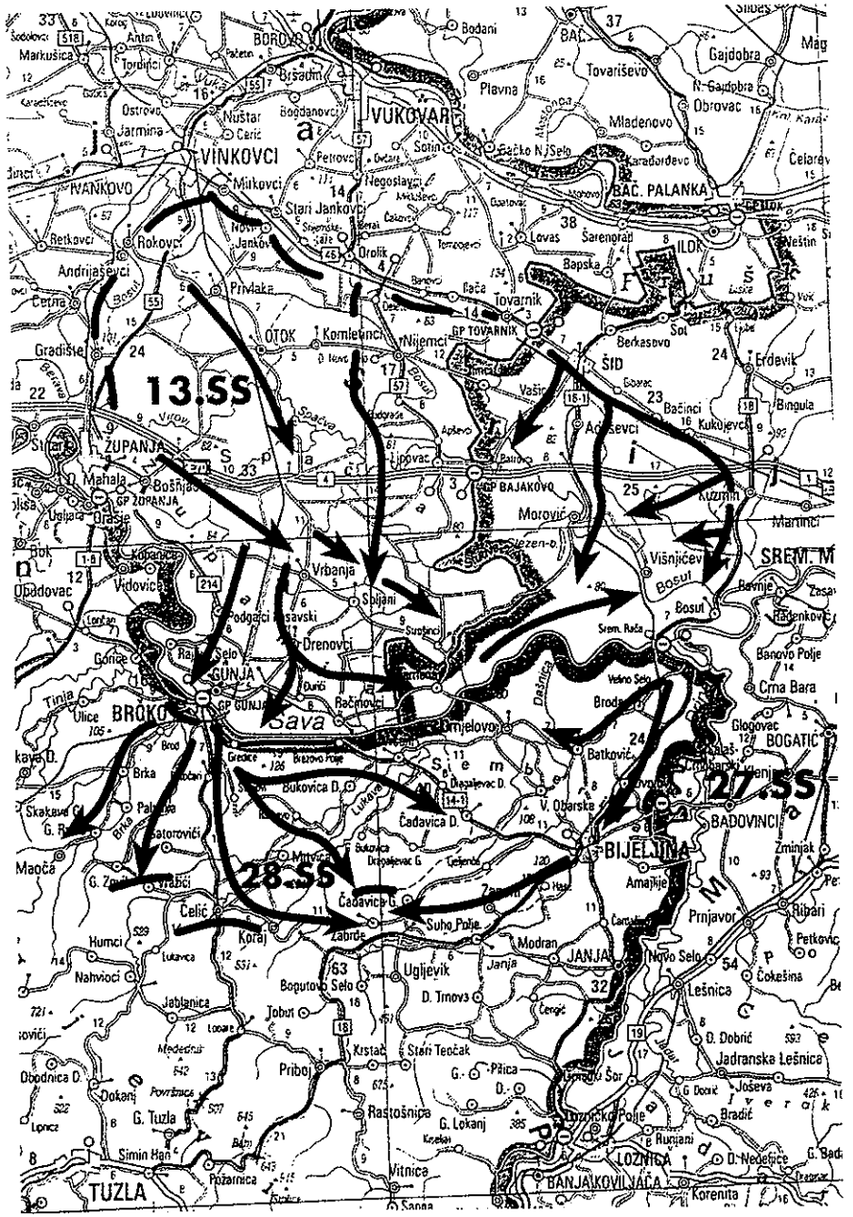
Glavnina Hampelove 27. regimente poslije kraće borbe pri prijelazu Save, maršira cestom, pojedini bataljoni i čete kao bočna osiguranja, razdvajaju se na dva kraka: jedan kreće preko Velina Sela, Gornjeg Brodca, Batkovića i stiže u Bijeljinu. Ta su sela sjeverno od ceste duge oko 25 kilometara od Rače do Bijeljine. Drugi krak maršira od Rače selima istočno od pruge i ceste od Rače do Bijeljine, preko Balatuna, Trnjaka i Dvorova zajedno s prvim ulazi u Bijeljinu 17. 3 oko podne.[52]

Istovremeno 28. SS regimenta stiže u Brčko poslije marša od Vinkovaca preko Otoka i mosta kod Županje.[53]

Politički komesar 38. partizanske divizije, "Vlado", opisuje tih dana svom šefu, komesaru 3. korpusa, SS-ovce kao neprijatelja koji vrlo lagano nastupa, sistematski: "Mi ćemo nastojati da izbjegnemo nabacivanje naših jedinica na područje gdje bi želio neprijatelj. Njegov je sastav šarolik, ali imaju zaista jako naoružanje, dok im moral nije dobar. Među njima ima jugoslavenskih zarobljenika. Prema dosadanjem, meni se čini da imaju pored ostalog namjere mobilizacije muslimanskog stanovništva i aktivne suradnje sa četnicima. Nastupaju i sa propagandom kao 'oslobodioci'."[54]

[50] *Zbornik*, T.4, knj. 23.
[51] M. N. živi u Hrvatskoj; izjava autoru.
[52] Referat. Po zapisu Jörga Deha, Bijeljina je pala poslije slabog otpora 16. uvečer (HBD).
[53] "Iako su Titovoj armiji pripadale tisuće smionih i odvažnih boraca, do većih sudara između njih i trupa Osovine dolazilo je samo na inicijativu ovih drugih, njihovi su komandanti povremeno odlučivali da partizane istjeraju iz određenih regija." (*Bosnia. A Short History*)
[54] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

OPERACIJE "WEGWEISER" I "SAVA"

Po dolasku u Hrvatsku, 13. SS divizija rasporedila se u Slavoniji i u Srijemu. Operacija "Wegweiser"- smirivanje srijemskog bosutskog "šumskog trokuta" - trajala je od 10. do 13. 3. 1944. Na nju se nadovezala operacija "Sava", prijelaz rijeke na putu u Bosnu: 28. regimenta mirno je stigla u Brčko, dok je 27. regimenta uz borbu prešla rijeku 15. 3. kod Srijemske Rače i zatim zauzela Bijeljinu. Prethodnice obje regimente sastale su se poslije nekoliko mjestimično žešćih sukoba 19. 3. između Koraja i Zabrđa, odbacivši partizanske divizije (16., 36. i 38.) na jug, na planinu Majevicu.

Ovo spominjanje "jugoslavenskih zarobljenika" navelo je urednike *Zbornika* na opasku kako su Nijemci nastojali pridobivati za svoje ili kvislinške jedinice neke jugoslavenske zarobljenike. Radi toga su kvislinške vlasti u Jugoslaviji još 1941. slale komisije u zarobljeničke logore u Njemačkoj i vrbovale zarobljenike iskorištavajući njihov težak život. Oni, koje su tako pridobivali, vjerojatno su dospjeli u 13. SS diviziju ('Handžar'). "Međutim, u referatu o ovoj diviziji koji je sastavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina - zarobljenici se ne spominju", zaključuje *Zbornik.*

Posrijedi su zarobljenici iz Travanjskog rata. Iz zarobljeništva poslije tog rata, dakle još 1941., Nijemci, Talijani i njihovi saveznici oslobodili su Hrvate i Bošnjake, državljane novonastale savezničke NDH, (odnosno u anektiranim oblastima Italije), koji su svi veoma brzo mobilizirani u oružane snage. U njemačkim zarobljeničkim logorima ostajali su uglavnom Srbijanci, iz talijanskih i njih su, i to prvenstveno časnike, počev od 1942. oslobađali uz obavezu da stupaju u četničke redove. Podatak o oslobođenim jugoslavenskim ratnim zarobljenicima u 13. SS diviziji, može se odnositi samo na Srbe.

Štab divizije se smjestio u Brčkom u hotelu "Posavina". Poslije će se preseliti u bunker koji će izgraditi pioniri. Jedan se bivši SS-ovac, Nijemac, sjeća da ih je stanovništvo u Brčkom i okolici dočekalo razdraganim veseljem i veoma srdačno. Stari Bošnjaci su se prisjećali svojega ratovanja u bosansko-hercegovačkim regimentama. Piše i ovo: "A i naše je vodstvo mnogo toga obećavalo bosanskom stanovništvu. Pod zaštitom divizije oblast se trebala konačno smiriti. 20. 3. 1944. održan je u džamiji u Brčkom obred zahvalnosti Bogu (mevlud). I mi smo se ondje morali pojaviti s fesom na glavi. Jedan veliki *Aufbaustab* pod zapovjedništvom SS Brigf. Wagnera s mnogim Sonderführerima smjestio se u Brčko da bi unaprijedio poljoprivredu."[55]

Namjena *Aufbaustaba* može se shvatiti iz opširnih "Smjernica za oslobođenje Bosne", koje je u Brčkom potpisao Sauberzweig. One po svoj prilici izražavaju zamisli i težnje Himmlerove okolice o Bosni i Hercegovini, posvemašnje ignoriranje hrvatske države, pokušaj oživotvorenja autonomističkih želja u surovim ratnim uvjetima.

U Smjernicama se definira zadatak divizije.

- Ona treba osloboditi Bosnu. Muslimansko je stanovništvo priraslo za tu zemlju (...) Nemuslimansko stanovništvo treba biti pozvano da također zauzme svoje mjesto u zajednici: zemlju treba očistiti od bandita i stranaca. Sav ratni plijen i namirnice treba podijeliti stanovništvu pod uvjetom da su zadovoljene potrebe divizije.
- U njoj se stvaraju muslimanske oružane snage:
- Svi muški stanovnici Bosne rođeni poslije 1895. imaju vojnu obvezu. Za sada će samo muslimani biti uvršteni (u oružane snage):
- Godište 1908. i slijedeća služe vojni rok u diviziji,
- Godišta 1895.-1907. služe u domaćim obrambenim snagama (*Landwehren*), koje će biti formirane,
- Godišta prije 1894. služit će u Mjesnim stražama (*Ortswehren*).

[55] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

- Obveze će biti oslobođeni oni koji rade poslove od vitalnog značaja. Divizija mora provjeriti sve one koji budu uvršteni. *Mjesne straže treba uspostaviti u svim selima.* Njihov je zadatak da održavaju red, osiguravaju selo i okolicu od partizanskih napada i oforme usko povezan sistem uzbunjivanja. Treba oformiti mjesne patrole koje će čuvati sela danju i noću.
- Vlast se ustrojava po nacističkom uzoru na principu vođe[56] i sljedbenika, uvodi se radna obveza, idejno-političko obrazovanje.
- Treba utemeljiti da se red održava i onda kada jedinice divizije napuste izvjesno područje. Treba imenovati one područne i lokalne vođe koji su lojalni diviziji. Ukoliko na području nije nađena odgovarajuća osoba, za taj položaj treba ostaviti one pripadnike divizije koji će izvršavati taj zadatak. Sve lokalne vođe koje su sada u službi treba provjeriti. Ukoliko su spremne podržati diviziju bit će im dopušteno da ostanu.
- Na oslobođenim područjima sve osobe starije od četrnaest godina, imaju radnu obvezu. Cjelokupno bosansko stanovništvo mora raditi. Oni koji ne rade, teret su društva, treba ih uhapsiti i kazniti. Smrtnom kaznom bit će kažnjeni oni koji izbjegavaju rad. Prosjačenje je zabranjeno, onaj koji to čini mora biti smjesta smješten u koncentracijski logor.
- Novine na oslobođenom području cenzurira divizija. Oni koji budu uhvaćeni kako slušaju strane radio-postaje, kaznit će se smrtnom kaznom.
- Kada se uspostavi red, treba napraviti odgovarajuću evidenciju. Lokalne će vođe dijeliti identifikacijske dokumente u skladu s instrukcijama divizije. One dokumente koje su izdale hrvatske vlasti, treba pregledati i ovjeriti.
- Nitko ne može napustiti selo bez dozvole lokalnog vođe. Ako se izda dozvola za posjetu susjednog sela u njoj treba navesti razlog i trajanje posjeta kao i imena osoba koje će posjetiti onaj kome je dozvola izdata. Sve pridošlice u selo moraju se lokalnom vođi prijaviti unutar 12 sati od dolaska. Onaj koji se ne prijavi, smatrat će se neprijateljem i odmah biti kažnjen. Smrtna kazna namijenjena je i svim krijumčarima i onima koji trguju na crno u roku od 48 sati poslije uhićenja.
- Lokalne vođe nakon zalaska sunca svaki dan će prozvati sve one koji su obavezni raditi. Tom prilikom će i dnevni učinak biti podvrgnut kritici, a također će se naglašavati mjere sigurnosti koje moraju biti što veće. Na tim prozivkama također treba držati predavanja o nacional-socijalizmu.
- Uz odgovarajuću političko-propagandnu pripremu razdvojit će se sela pripadnika pojedinih religija:
- Poduzet će se sve mjere kako bi se izgradile zajednice istovjernika. Zbog toga će, ukoliko u selu prevladava pravoslavno stanovništvo, muslimanska manjina biti preseljena u druga sela i obrnuto. Prije nego se takve mjere izvrše, muslimani iz divizije govorit će sa svojim sunarodnjacima i informirati ih o potrebi stvaranja takvih nacionalnih zajednica. Trebat će naglašavati da će

[56] *Führerprinzip* je radikalno antidemokratski politički sistem vodstva svih državnih i društvenih struktura koji je Hitler zahtijevao već u "Mein Kampfu", a izražen ukratko: jedan zapovijeda, taj i odgovara. Nacisti su tvrdili da je to bit "germanske demokracije". Princip se primjenjivao i u drugim fašističkim pokretima i državama.

svaki stanovnik koji surađuje u provođenju ovih mjera dobiti svoj dio sve dotle dok izvršava svoje dužnosti prema nacionalnoj zajednici i Führeru Adolfu Hitleru. Svako preseljavanje stanovništva iziskuje odobrenje komandanta divizije, koji se u pravilu obraća onima koji se preseljavaju. Načinit će se dva kompleta dokumenata za svako preseljavanje, jedan će ostati u mjestu, drugi će biti poslan diviziji."

Nije jasno što je Sauberzweig mislio o preseljavanju iz gradova, sela su ionako bila dobrim dijelom vjerski razdvojena, postojala su kao uostalom i širom Bosne i Hercegovine, muslimanska, pravoslavna ili katolička sela.[57] Smjernice dalje:

- "Treba registrirati sve izbjegličke logore i prijaviti diviziji. Ove logore treba odmah dovesti do traženog zdravstvenog stanja. Muškarci iz logora su vojni obveznici.
- Svu raspoloživu zemlju treba obraditi. Svima onima koji ne obrade zemlju u roku od sedam dana otkad su je dobili, unatoč upozorenju i uputama s tim u vezi, zemlja će biti oduzeta, a oni poslani u koncentracijski logor. Ukoliko jedan komad zemlje nema vlasnika, ona će biti dana na obradu susjedu ili pokusnom vlasniku na osnovu ugovora s divizijom. Prednost imaju porodice s većim brojem djece. Kako bi se ublažio nedostatak hrane treba ponovo početi uzgajati goveda i ovce. Do nove žetve treba sakupljati voće. Mušku i žensku djecu treba poučavati kako se obrađuje zemlja.
- Treba zasaditi nove rasadnike i povrtnjake. Za svako izgubljeno drvo treba zasaditi deset novih. Lov treba prakticirati po njemačkom zakonu o lovu. Treba predati sva krzna i kože.
- Tržnicu treba sagraditi u svakom većem gradu. Dozvolu za trgovinu dobit će samo trgovci koji nemaju policijski dosje. Zabranjeno je diranje hrane.
- Dobrobit majki i djece je od primarne važnosti. Treba unaprijediti dnevnu brigu, otvarati škole pod vodstvom pogodnih pojedinaca (učitelji, imami, posebno kvalificirane žene, nikakva inteligencija). Škola je obavezna za svu djecu od šest do trinaest godina.
- Zajednicu poboljšavaju svi dobrovoljnim požrtvovnim akcijama. Ono što oslobađa je spremnost na žrtve, zajednica i lojalnost."[58]

Smjernice kao da je pisao neki zapovjednik kolonijalnih trupa europskih velesila, poput Nijemca von Eppa ili Francuza Bugeauda, Galliénia i Lyauteya, koji su "pacificirali" velike oblasti Azije i Afrike.[59] Ono što užasava u tom

[57] Dakako, ponegdje su mjesta istoga imena imale npr. muslimanski, pravoslavni ili katolički dio naselja. U geografske karte ti se pridjevi nisu upisivali. Ali da je stanje bilo takvo, lijepo se vidi iz partizanskih izvještaja iz borbi u regiji koju opisujemo. Ondje se primjerice spominju "Musl. Janjari", "Musl. Šepak" ili "Musl. Brezovo Polje". Objavljujući jedan takav izvještaj u kojem se spominje ovo posljednje, vojni urednici JNA su konstatirali da na topografskoj karti 1: 100.000 ne postoji nikakvo "Musl. Brezovo Polje" što je točno, ali partizanski komandanti su tako ispravno opisivali onaj dio toga mjesta gdje pretežno žive muslimani. Primjere nije teško naći u indeksima mjesta u citiranim *Zbornicima dokumenata i podataka.*

[58] HBD

[59] Čini se da je Sauberzweig čitao maršala Lyauteya: "Svaki put kad nužda rata prinudi jednog od naših kolonijalnih oficira da poduzme akciju protiv nekog sela ili nastanjenog mjesta, njegova prva briga, čim se okonča pokoravanje stanovnika, treba biti obnova sela, stvaranje tržnice i uspostavljanje škole." (Edward Mead Earle: *Makers of Modern Strategy*, Princetown 1943.)

papiru jesu smrtne kazne predviđene za lijenčine, slušanje neprijateljskih radio-postaja i krijumčarenje, upućivanje u koncentracijske logore prosjaka i onih koji ne obrađuju zemlju. Ali takve su drakonske mjere uvedene i u Njemačkoj početkom ili za vrijeme rata, s dotad neviđenim brojem smrtnih kazni. Prosjaci, kradljivci, skitnice i "asocijalni" - ma što to značilo - strpani su u koncentracijske logore. Ni "zakoni" ni postupci NDH nisu bili humaniji. Sa Smjernicama se po svoj prilici tabor-imami nisu stigli upoznati jer je npr. progon prosjaka protivan šerijatskim propisima, a davanje milostinje siromasima u određenom iznosu, vjerska obveza. Postavljanje vođa u selima nije (osim širenja njihovih ovlasti), također, bilo novost jer su vlast u selima još prije rata u muslimanskim predstavljali muhtari, a u pravoslavnim knezovi. Ni ograničenja kretanja nisu neobična, jer se još od 1941. godine po NDH ne može putovati iz mjesta stalnog boravka (izuzevši u najbližu okolicu), bez policijske propusnice, stalne ili privremene. Vojnici moraju imati "Otvorenu zapovijed". Željezničkim postajama i vlakovima, magistralnim putevima, krstare vojne i policijske patrole kojima ih putnici na dulje relacije moraju pokazivati i po nekoliko puta.

Nije posve jasno je li Smjernicama Sauberzweig određivao što bi trebao raditi *Aufbaustab,* budući da je taj imao svoga zapovjednika, Franza Matheisa, (do rujna 1943. komandata 28. regimente) a od sredine srpnja 1944., Brigf. dr. Wagnera, po činu jednaka Sauberzweigu, mada ga je, možda, stekao u Općem SS.[60] "Aufbau" je izgradnja, podizanje, sastavljanje, *Aufbaustab* je štab za takve djelatnosti. Takve institucije nema u njemačkim, a jedva igdje u vojnim formacijama poput divizije. Posao vojske u ratu je ratovanje, a ne izgradnja i razvoj. Sonderführeri su funkcije, a ne činovi u SS-u. Imao je četiri odsjeka:

I. *Ekonomska obnova* odgovoran za :
- formaciju lokalne milicije,
- ponovnu izgradnju cjelovite administracije,
- regrutaciju ljudstva za diviziju i policiju,
- formiranje i nadzor radnih jedinica (skupit će se dvije čete radnog bataljona).

II. *Agrarni.* Bio je neposredno odgovoran za obradu zemlje u okolici Bijeljine i na dva otoka na Drini,

III. *Sektor javnih radova* odgovoran za:
- izgradnju škola, sirotišta, puteva, mostova i izbjegličkih logora,
- rudarstvo (rudnici uglja u Ugljeviku i soli u Tuzli),
- izmjenu željezničkih pruga (s uskog na normalni kolosijek)

IV. *Administrativni sektor* odgovoran za financiranje obnove i ekonomskih projekata.[61]

Aufbaustab je bio uzaludni pokušaj i mješavina raznih organizacija, uz ostalo čak i iz Ministarstva vanjskih poslova.

Redžić je opisao samo neke stavke Smjernica pa i to, kako se u njima "naglašava da muslimansko stanovništvo Bosne čini bazu narodne zajednice,

[60] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

[61] HBD

koja se može proširivati prihvatanjem onih elemenata čiji je opstanak u Bosni potreban".

Dok se ova tvrdnja da muslimansko stanovništvo Bosne čini "bazu narodne zajednice", mada nije precizna ("bodenständig " = priraslost za tlo, autohtonost) može shvatiti, riječi: "koja se može proširivati prihvatanjem onih elemenata čiji je opstanak u Bosni potreban" posve su nerazumljive. Vidjeli smo što je ondje zapravo zapisano. Po interpretaciji Redžića može se shvatiti da Sauberzweig misli na islamizaciju "proširivanjem" muslimanskog stanovništva nekim "potrebnim elementima", ali i to da je "prihvatanje drugih elemenata" - naprosto tolerancija nemuslimana.

Što znači "potreban" i "nepotreban" opstanak? U ovom kontekstu? On prenosi i ovo: "Inače, u selima sa pravoslavnim življem određuje se prostor kretanja njihovom stanovništvu, a nepoštivanje ovog naređenja kažnjava se smrću." Vidjeli smo da je Sauberzweig namjeravao strogo kontrolirati kretanje u *svim* selima, a ne samo u pravoslavnim. I da smrtna kazna nije bila predviđena za prekršitelje nego za pridošlice koje se ne bi prijavile vođi. Redžić, pišući o Smjernicama, u napomeni se poziva na mikrofilm originala od 9. 3. 1944. u Arhivu Jugoslavije.[62] Kopijama toga mikrofilma služe se i drugi istraživači.[63] Kao germanist, Redžić je čitao njemački. Kada je Mičković (1962.) pisao svoj tekst, mikrofilm je bio uveliko nepoznat u jugoslavenskim arhivima, on njemački ne zna, pa je morao odnekud nešto prepisivati, po svoj prilici iz nečijega prikaza ili mu je netko nešto o njima pričao (tvrdi npr. da imaju 120 paragrafa), jer on je o njima još manje napisao.

Smjernice su sigurno imale podršku Himmlera i Glavne uprave SS, bez njih ne bi bilo nikakva *Aufbaustaba.* Pobudile su ljutite reakcije Pavelićeva režima. Poslanik Kasche je pisao: "(...) Divizija je poduzela veliki politički korak u pokušaju da nametne svoju vlast u regiji Brčko - Tuzla – Bijeljina, odbijajući hrvatsku suverenost (...) Kad bi svaka divizija ozakonila takve visoke političke mjere, politika Reicha bila bi uništena (...)"[64] Kasche je svakako u pravu. Smjernice su ustašku vlast svodile na puku formalnost. U savezničkoj NDH ni divizije Waffen SS, ni Wehrmachta formalno nisu imale okupacijske funkcije.

Smjernice će biti opozvane prije nego što će ih se i pokušati provesti, Berger tvrdi da o njima nije ništa znao i priznaje da su "uzrokovale mnogo zle krvi (između hrvatske vlade i SS)".[65] Može biti da nije lagao, Himleru je poslije rekao: "Teškoće (u Hrvatskoj) su se mogle izbjeći da su se naši ljudi prvo raspitali, a ne na svoju ruku bavili politikom."[66] *Ladislaus Hory i Martin Broszat* pišu da je na stavove vodstva SS utjecao i muftija El Huseini, utoliko što je koncem siječnja, kada je saznao da se divizija uskoro vraća u domovinu,

[62] Navodi ih kao "Richtlinien für die Sicherung des Landesfriedens in Bosnien"
[63] Npr. Lepre na svitak arhive Ministarstva vanjskih poslova Reicha (HBD)
[64] HBD
[65] Ibid.
[66] Ibid. O poretku koji je Sauberzweig pokušao uvoditi na području 13. SS između Save, Drine, Spreče i Bosne, ima još u Gert Fricke: *Kroatien 1941-1944* i Ladislaus Hory, Martin Broszat: *Der kroatische Ustascha Staat, 1941. – 1945.* – Stuttgart, 1964. te u HBD.

posjetio Bergera s molbom da se u oslobođenim oblastima uspostavi dobra uprava koja će zaštititi muslimane od novih napada.[67]

A. A., bošnjački pripadnik divizije pamti:

"Bili smo prava vojska. Kad bismo se ujutro postrojili, a komandir pozdravio: 'Heil Schutzstaffel!' (Živio Zaštitni odred, tj. SS) odjeknulo bi kao grom: 'Heil Hitler!'[68] Nijemci su nas naučili svemu što je važno u borbi. Kako da ratujemo i kako da se čuvamo, dali sve što je vojniku potrebno, od igle do topa. Za ono vrijeme bili smo izvrsno naoružani. Dobivali smo plaće, s dodacima za dane provedene u borbi. A kad bi došla 'Marketenderware' (kantina), mogli smo kupiti mnoge lijepe stvari kojih je bilo teško u ratu nabaviti."

Ali nisu svi oduševljeni. Srbi se plaše bošnjačke osvete. Roditelji, žene, pitaju ih što je s njihovim sinovima, muževima koji su bili u Francuskoj? Nije ih se vratilo oko tisuću, gdje su? Zašto su zatočeni? Do kada? Ovi što su se vratili, pričaju strašne priče, o pobuni poslije koje je vojska postrojena pa je s reda odbrojen svaki deseti, neki kažu peti, neki treći i ubijen. Priča se i to kako je u takvom stroju jedan brat zamijenio drugoga da njega smaknu.

Prijelaz SS-ovaca preko Save navodi štab 16. divizije da napiše zapovijest u kojoj javlja da se neprijatelj 14. 3. 1944. u 7 sati ujutro prebacio u Bosansku Raču i koncentrirao u Sl. Šamcu, Brčkom i Račinovcima, kako je prema nekim saznanjima, posrijedi jedna divizija. Dalje se u zapovijesti predviđa opsežna "neprijateljska akcija " na svim sektorima 15. 3. i naređuje:

"Vještim manevrima, brzim zabacivanjima naših jedinica na bokove i iza leđa neprijatelja, odlučnim udarcima i sa punom odgovornošću spriječiti odbacivanje naših snaga sa ovoga sektora i onemogućiti mu zaposjedanje glavnih točaka na ovom sektoru, uništavajući njegovu živu snagu." Slijede konkretni zadaci, namjera da 16. i 36. divizija "razbiju neprijateljske snage na pravcu Brčko-Tuzla".[69]

"Brza zabacivanja na bokove i iza leđa" uz "vješte manevre" principi su partizanskog vojevanja. Ponavljani su kao zahtjev u brojnim slučajevima. "Odlučan udar" je napad iz zasjede ili noću. Nigdje ne možemo pročitati da je neka partizanska brigada tako postupila prema SS-ovcima koji su prešli Savu kod Rače, na maršu prema Bijeljini. Prvih dana Hampelova 27. regimenta ondje se razmješta i miruje. Od Brčkog do Bijeljine je četrdeset kilometara. Prvih petnaest kilometara cesta vodi uza Savu. To je posavska ravnica, južno je Brezovo Polje. Uz Savu je i naselje toga imena, ondje je uz obalu i poslije drugog svjetskog rata bila i džamija.

Cesta iza Brezova Polja skreće prema jugoistoku, zdesna ostaje zaselak Bukvari, kilometar-dva slijeva su prve kuće naselja Vršani, razvučena tri-četiri kilometra. Na maloj uzvisini je crkva, uza samu cestu koja zatim blago vijuga, ondje ima nekoliko uzvišenja, prolazi kroz Dragaljevac obilježavan na kartama kao Gornji, Srednji i Donji Dragaljevac. Sva ta sela nisu kruto razgraničena,

[67] *Der kroatische Ustascha Staat 1941.-1945.*
[68] Još je u Francuskoj bilo zapovjeđeno da starješina tako pozdravlja stroj svoje čete. A. A. tvrdi da je njegov komandir pozdravljao: "Heil Kompanie!" ("Živjela četa!").
[69] *Zbornik*, T. 4, knj. 23.

manje-više jedno se na drugo nastavlja. Dragaljevac se proteže s obje strane ceste u duljini od nekoliko kilometara koja se spušta do Bijeljine.

Onim naređenjem postavljena je II./16. južno od ceste Brčko-Bijeljina otprilike na pola puta, u sela Donja Bukovica, Popovo Polje i Ražljevo. Taj trokut udaljen je od ceste, Brezova polja i Vršana desetak kilometara.

Samo su se u toj brigadi potrudili postupiti po naređenju, namjestili zasjedu. 3. bataljon kao frontalna prepreka na cesti da zaustavi protivnika, ako krene tuda prema Bijeljini, 2. južno od ceste, da bi onda, kad 3. bataljon napadne one koji naiđu cestom, udario s boka i leđa. 1. bataljon ostaje u selu Ražljevu, pazeći da tko ne krene tuda iz Brčkog i tako zađe brigadi s leđa, 4. podalje u rezervi. U svom izvještaju kapetan *Sava Sogić* i načelnik štaba *Nikola Rebula* pišu kako su dijelovi 13. bosansko-hercegovačke SS divizije ujutro 15. 3. krenuli preko Brezovog Polja gdje su prvo dočekani vatrom čete koja je kontrolirala pravac od Brčkog. Poslije kraće ulične borbe u samome Brezovom Polju, četa se povukla u sastav bataljona na liniju Bukvari - Donja Bukovica.[70]

Napadnuti SS-ovci sređuju se poslije puškaranja u Brezovu Polju, marširaju dalje prema Bijeljini, glavnina cestom, bočna osiguranja lijevo i desno. Do položaja 3. bataljona, koji s jednom četom zatvara frontalno drum Brezovo Polje - Vršani, a u visini sela Bukvari stižu oko 9.30. Prikriveni partizani 3. bataljona iznenada ih zasipaju vatrom iz blizine. Takav udar im nanosi i žrtve. Ali, mada donekle iznenađeni, SS-ovci se samo neznatno odmiču unazad i onda kreću u napad. U partizanskom se izvještaju opisuje žestoka borba koja slijedi s neprijateljem, koji je odmah jurišao na središte i oba krila bataljona, a partizani uzvratili protujurišem. To se ponovilo još dva puta.

Sogić i Rebula hvale borce svoga 3. bataljona jer su se junački držali i pored drskih naleta: "brojnog i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, ostajući pri sve manjem broju, i onako brojno slabo stojeći s municijom, nanoseći pritom neprijatelju vrlo teške gubitke". Borbu s SS-ovcima sa zadovoljstvom su zabilježili i u operacijski dnevnik 16. divizije.[71]

Čelić i Koraj

Po nekim tvrdnjama[72] kod Brezova Polja i Vršana tada je napadnut albanski SS bataljon. Lepre objavljuje izvod iz pisma jednoga njegova pripadnika koje ukazuje na klasičan upad u zasjedu: "Moja je četa (6/28.) prešla Savu u svitanje. Bili smo prvi koji smo prešli na tom sektoru i odmah se sukobili s neprijateljem. Imali smo sedam poginulih, među njima i Rttf. Mrosek, moj drug s kojim sam služio još u Finskoj. Partizani su odmah odstupili u šumu."[73]

Koraj je u udolini između uzvišica na kojima su razbacane kuće. Na tom području je I./16. partizanska brigada, u Koraju jedan bataljon. Dok se njihovi

[70] Ibid.
[71] Ibid.
[72] Referat, Horda
[73] HBD

suborci puškaraju s partizanima između Brezova Polja i Vršana, 13. SS Izviđački odred i prethodnice II./ 28. SS uspinju se 15. 3. u više kolona prema jugu, na Potočare, pa na Pukiš i stižu u Čelić oko podne. 13 SS Izviđački odred kreće u nekoliko kamiona prema Koraju. Partizani na njega pripucavaju, SS-ovci se zaustavljaju. Napuštaju vozila raspoređuju se oko ceste, sklanjaju i uzvraćaju vatru.

Štab 16. partizanske divizije je dvadesetak kilometara odatle, u selu Maleševci, ispod 567 m visokoga vrha Udrigovo. Zapovijeda I./16. brigadi koja na tom terenu uglavnom bdije nad cestom Brčko-Tuzla, da napadne neprijatelja i istjera ga iz Čelića, II./16. brigadi koja se još prepucava s SS-ovcima u ravnici kod Brčkoga,[74] da joj se pridruži. U napadu bi trebala sudjelovati i 36. divizija. Nedaleko od Koraja je D. Trnova s više zaselaka. Ondje su partizanska skladišta i bolnica broj 2 partizanskog 3. korpusa.

Partizanski komandanti tjeraju svoje borce da pohite: sljedeće noći, 15./16. 3. morali bi otjerati SS-ovce iz Čelića. Ali SS-ovske prethodnice nisu u međuvremenu doprle samo do Čelića, snalaze se i noću jednako kao partizani; konjanička prethodnica jedne druge SS kolone koja je iz posavske ravnice krenula u brdo prema jugu, uspinje se i noću, u gluho doba, spušta sa sjevera u Koraj koji upravo napušta bataljon partizana I./16. prema zapadu da napadne Čelić. Iznenađenja na obje strane, dovikivanja u pomrčini: "Ko je tamo?" - kletve, psovke, pucnji, partizani izmiču uz brdo na jugu.

"Iste noći, baš u momentu kada je naš 1. bataljon odlazio iz Koraja za Mirosavce - pisat će *Periša Grujić* i *Ilija Bogdanović*, načelnik i komandant I./16. - na svoj polazni položaj za napad na Čelić, neprijatelj je (...) ušao od Babetina Brda u Koraj."[75] Planirani napad na Čelić propada. Sada se treba tući za Koraj. Prolaze sati dok partizani ne razabiru da to nije neka sila upala noću u Koraj, raspoređuju se za napad. Oko 2 sata noću prilaze kućama, eksplozije ručnih bombi otvaraju paljbu. Sada je ona šačica SS-ovaca iznenađena: ostaje bez nekoliko konja i nestaje u pomrčini.

Slično je i na drugim položajima odakle treba napasti Čelić, SS-ovci iskrsavaju odakle se partizani ne nadaju, odmah se moraju upuštati u borbu.

Jutro je 16. 3. Sviće vedar dan.[76] Zimsko sunce ogrijava. Štab 16. div. u 6 sati odmiče dalje u brda, od SS-ovaca i bojišta. Zapovijeda i II./16. da se pridruži I. i razbije SS-ovce.

Za to vrijeme Štab 27. SS regimente i I./27. SS smjestili su se u Bijeljini, u ravnici, nedaleko obronaka Majevice. Ostali SS bataljoni razmještaju se nekoliko kilometara južnije i kreću uzbrdo, u susret onima kod Koraja. Uspinju se uz prve, terasaste uzvisine visoke 200-300 metara. Kad se ta dva kraka spoje, zaokružit će Semberiju i Posavinu. Dvadesetak kilometara jugozapadno od Bijeljine stižu do podnožja Zabrđa, planinskog naselja u kojem je prije pet dana bio štab 16. divizije. Do Koraja je još nekoliko kilometara puta "trećeg reda". Ali sada ih zaustavlja partizanska paljba. Izjutra SS-ovci, koji dolaze s druge

[74] Kod G. i D. Bukovice i Popova Polja
[75] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[76] Podaci o vremenskim prilikama mogu se naći u objavljenim izvještajima partizanskih i drugih formacija.

strane, od Čelića, sagledavaju partizanske položaje i prvo raspaljuju topovima i minobacačima, pa kreću u skokovima: prvi niz na razmaku od dvadesetak koraka, lijevo i desno krilo isturenije, drugi za njim.

"Naši su odbili prvi žestoki neprijateljski juriš, zahvaljujući bunkerima i rovovima koji su se nalazili u samom Koraju (...) I drugi njegov nalet naši su odbili, ali ovoga puta neprijatelj se s izvjesnim dijelovima uspio zadržati u prvim kućama na periferiji Koraja. Artiljerija je ponovo tukla brzom paljbom cijelo selo. Naši su morali napustiti selo (...)"- pišu Grujić i Bogdanović.[77] Partizani se povlače nekoliko stotina metara na uzvišice na istoku i jugu, ostavljaju 36 mrtvih, imaju 60 ranjenih. Veliki su to gubici za jednu brigadu. SS-ovci se smještaju u Koraj, zbrinjavaju poginule i ranjene, dok cijelu noć nebo paraju obilježavajuća ili zapaljiva zrna što noću svijetle žuto ili crveno. Partizani uznemiravaju SS-ovce u Koraju, a i pripucavaju na Mirosavce, zapadno od Koraja. Oko ponoći partizani čuju kako stiže u Koraj jedan za drugim sedam kamiona SS i nešto konjanika.

U zoru vatra iz minobacača zasipa partizanske položaje i onda SS-ovci kreću s obje strane ceste, kako su ih učili, u udarnim trupovima. Hitrim skokovima s pikavcima uz trbuh, pa u zaklon. Dočekani jakom partizanskom vatrom, ukopavaju se kao na vježbalištu. Ne mogu se probiti - to je samo prethodnica bataljona.[78]

17. 3. SS-ovci iz Koraja u partizanskoj vatri dopiru do crkve u Tutnjevcu uz cestu, na pola puta do Zabrđa. Na južnoj strani ceste je dominantan položaj, strma uzvisina Obrenova kosa, na njoj partizani II./16. Njima je cesta kao na dlanu i pale iz svih cijevi.

Jedna kolona SS-ovaca iz Bijeljine prodrla je s druge strane drumom do Zabrđa, gdje se tuče sa II./16. Još ih svega koji kilometar dijeli od drugova iz 28. regimente. Ove dvije kolone žele se spojiti.[79]

Sada treba osvojiti uzvišicu kao na vježbi u Neuhammeru.

Iz štabova partizanskih divizija koji odmiču sve dalje u planinu, potčinjenim komandantima, komesarima šalju zapovijedi:

"Neprijatelja ne smete pustiti da prodre za Koraj."

"Upotrebiti sva sredstva, biti odlučan u borbi i neprijatelja progoniti do njegovog uništenja ili potpunog razbijanja. To je naš zadatak, to od nas očekuju naši pretpostavljeni štabovi, to od nas traže naši ranjeni drugovi koji svoje živote nisu žalili za našu borbu a čiji su životi u bazama Trnove i ostalim mjestima Majevice ugroženi (...)

Ni po koju cenu ne smete dozvoliti da neprijatelj s Obrenove kose krene, odnosno izvrši prodor preko Tutnjevca za Koraj (...) Ukoliko neprijatelj zauzme Obrenovu kosu (...) odmah preduzmite kontranapad na Obrenovu kosu radi povraćanja." Riječi su potcrtane u originalnim dokumentima. [80]

"Uništenje" ili "potpuno razbijanje" SS-ovaca ostaje pusta želja. Partizanski bataljon na Obrenovoj kosi, koji se ondje i brani, stišću SS-ovci s istoka i sa

[77] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[78] Ibid.
[79] *Zbornik*, T. 4 , knj. 23.
[80] *Zbornik*, T. 4 , knj. 24.

zapada, a onda ga obuhvaćaju uspinjući se i s juga. Jedan dan i noć traje borba za tih nekoliko uzvišica i kilometara. Pridolazi još SS-ovaca. Istovremeno one u Čeliću napada 36. partizanska divizija, tako da ne mogu svom snagom uprijeti prema Zabrđu.

Sogić izvještava da je od 15. do 18. 3. 1944. pobijeno ili ranjeno 350 SS oficira i vojnika. Zarobljenike ne spominje. Vlastite gubitke svoje brigade cijeni na 50 poginulih, 82 ranjena i 41 nestao "(većinom Slovaci)" - dodaje u zagradama o pripadnicima slovačke narodnosti.[81]

18. 3. Iz štaba 16. div. pišu višem, Operativnom štabu: "U toku noćašnje noći vršeni su napadi na neprijatelja u Koraju i Zabrđu. Ova akcija nije uspjela iz razloga (...)" Nabraja se zašto II./16. nije uspjela: bataljoni nisu na vrijeme dobili zapovijed od štaba, ona i I./16. imale su velike gubitke, nedostaje municije, automatska se oružja i ne koriste, borci imaju svega 4-5 metaka.[82]

Rat u Bosni je najčešće paljba s brda na brdo; neiskusni otvaraju vatru na veliku udaljenost i prerano, bez većeg učinka, tako rasipaju municiju koju u planinu nije lako dopremati ni mnogo bolje opskrbljenim SS-ovcima. Iskusniji partizani navikli na oskudice, štede, ne gađaju dalje od 400-500 metara, SS-ovci su na to navikavani metodama koje smo upoznali.

Partizanski Operativni štab odgovara da je tražio hitnu pomoć od Engleza, Vrhovnog štaba i Štaba korpusa, u oružju i, naročito, municiji, prikupio metke od raznih pozadinaca koje šalje 16. div., a II./16. brigadi jedan engleski puškomitraljez *Bren* i 1500 metaka, kako je naredio i Mačvanskom odredu da isti takav *Bren* dobiven u "zadnjoj pošiljci" pošalje II./16. brigadi.

Istog 18. 3. komandant 16. divizije obavještava II./16. da je I./16. na samim kosama neposredno uz Koraj i spremna da u prvi mrak odlučno napadne Koraj. Dodaje: "U ovoj situaciji pustiti neprijatelja znači izdati sigurnu noćašnju likvidaciju Koraja." Ali nema ništa od te "sigurne noćašnje likvidacije". 3. korpus šalje radiogram Vrhovnom štabu: "Muslimanska SS divizija prešla iz Srijema preko Brčkog u Bosnu. Vojvođanske br. vode žestoke borbe s njima na liniji Čelić-Koraj-Bijeljina."[83]

19. 3. Koncentrična vatra minobacača i dva topa obasipa Obrenovu kosu. SS-ovci se izvlače iz rovova i privlače partizanskom položaju. Istrčavaju, dahćući poliježu po zemlji, tražeći zaklone. Oko njih fijuču meci. Paljba iz minobacača i topova iznenada prestaje. Udižu se, padaju pogođeni, drugi trče u susret vatri, ručne bombe lete s obje strane. S uzvišice se tu i tamo ponetko izdvoji, bježi, s oružjem, netko praznih šaka. Partizanska vatra je sve slabija. Manje partizanske skupine brzo bježe uz brdo.

"Odbili smo prvi nalet uz osetne gubitke po neprijatelja (...) U 11 sati uspeo je neprijatelj da potisne naše levo krilo (...) Naši su morali napustiti deo položaja (...) Ljudstvo se počelo kolebati uslijed oskudice municije (...) Neprijatelj je produžio iz Koraja prema Tutnjevcu kolonom jačine od 300 vojnika, 2 tenka, 3 oklopna automobila i 3 kamiona. 5. bataljon davao je na uzastopnim položajima

[81] Ibid.
[82] Ibid.
[83] *Izvod iz knjige poslatih depeša štaba 3. korpusa NOVJ za april 1944. godine - Zbornik*, T.4, knj. 24.

prema Tutnjevcu manje otpora i zadržavao neprijatelja (...) Neprijateljska kolona od Zabrđa još nije stigla do Tutnjevca ali već oko 14 sati neprijatelj izbija na Obrenovu kosu i kolone se vezuju kod Tutnjevačke crkve", izvještavaju Grujić i Bogdanović.[84] 13. SS divizija nema tenkove nego šest oklopnih izviđačkih vozila (Panzerspähwagen).

Partizani se udaljuju od ceste uz brda prema jugu, SS-ovci na visove uz cestu postavljaju jače straže tek toliko da bi zaštitili osvojenu komunikaciju.

Sauberzweig će poslije pisati da je II./28. SS pod vodstvom novoga komandanta Hansa Hankea, kod Čelića slomio protivničku obranu, a da se neprijatelj, oskudijevajući u municiji, povukao poslije oštre borbe, uz velike gubitke.[85] U Dnevnom izvještaju njemačke Komande Jugoistoka 19. 3. zabilježeno je da je izbrojen 201 ubijeni neprijatelj. Poslije toga SS-ovci nastoje osigurati prvenstveno cestu od Čelića do Lopara utvrđenim točkama i izvidnicama jačine čete. Da je protunapad jedinica 16. i 36. div. u noći 17./18. 3. na položaje 28. regimente kod Koraja i Zabrđa bio odvažan ali neuspješan, konstatira Periša Grujić i osam godina poslije rata.[86]

Opće je poznato da se neprijateljski gubici uveličavaju, da su to činili i njemački i partizanski komandanti posve je razumljivo. Vidjeli smo konstataciju da je Waffen SS izvještavao o gubicima tako da *su se računali samo propagandni brojevi.* Tako se opravdavaju i vlastite žrtve koje se moraju višim štabovima realno prikazivati. O tome se prepričava gorka šala još iz davnih vremena. Telal obilazi mahale, bubnja i viče: "Narode, čuj i počuj! Vojska našega cara pobijedila je u velikom boju i pobila pet tisuća neprijateljskih vojnika..." Prilazi neki čovjek i u povjerenju pita: "A koliko je naših tamo izginulo?" - "E, to više tamo onaj njihov telal." Bez SS-ovskih dokumenata iz toga vremena koji još nisu objavljeni, nema jasne slike o njihovim stvarnim gubicima.[87] Koliko se može zaključivati samo na osnovu podataka jedne strane, pokazao je u svojoj knjizi[88] *Edward Sims*, američki pilot-lovac komentirajući u ratu objavljivane podatke o oborenim avionima. Sims bilježi o 15. 9. 1940., o prvom danu zračne bitke za Veliku Britaniju: "Britanski su letači tvrdili da su oborili 185 aviona. Stvarni su njemački gubici bili 60. Sličnih primjera je bilo tokom cijeloga rata. Na njemačkoj strani Goebbelsovo Ministarstvo propagande je lansiralo pretjerane vijesti o pobjedama. Sims zaključuje da je najpouzdaniji podatak službena lista vlastitih gubitaka: "Konačni brojevi uvijek iznova dokazuju da je mnoga 'pobjeda' brojčano zapravo bila poraz (...)"

Po izvještajima Sogića, Grujića i Bogdanovića vidi se da je kod Čelića i Koraja poginulo 86 partizana iz one dvije brigade. Do podataka od 201 "izbrojenog", nedostaje 135. Moguće da ih je toliko stradalo iz 36. div. koja je sudjelovala u tim borbama, (osobito u noći 17./18. 3.), ali njeni izvještaji nisu

[84] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[85] HBD
[86] "Borbe 16. vojvođanske divizije u sedmoj ofanzivi" -Vojno-istoriski glasnik 2, Beograd 1953.
[87] Zanimljivo je da ni G. Lepre koji je dosad najbolje i sistematski obradio mnoge izvore o borbama divizije ne iznosi podatke o poginulim i ranjenim SS-ovcima u pojedinim borbama (HBD).
[88] *The Fighter Pilots* - London 1967.

objavljeni. Moglo bi se pomisliti da su SS-ovci osim njih pobili još nekih neboraca, ali u referatu o ratnim zločinima SS divizije nisu objavljene nikakve tvrdnje za Čelić i Koraj. Nisu objavljeni ni podaci - ma kakvi bili - o SS-ovskim gubicima u tim borbama.

Dakako, napadač mora predvidjeti i dva i tri puta veće gubitke od branitelja. Zaplijenjeno ili izgubljeno oružje može biti dobar pokazatelj rezultata bitke, jer vojnik u borbi često ostaje bez koječega, ali ne i bez puške. Sogić piše da je I./16. brigada u tri dana izgubila u borbi dva puškomitraljeza i 10 pušaka (posluga na puškomitraljezima sva poginula), pet pušaka je uništeno od neprijateljske vatre, pa nastavlja da je zaplijenila SS-ovcima neke konje, 1 pištolj-parabelum, metke za pušku, nekoliko ručnih bombi, rezervnih cijevi za *šarac*, sandučića za municiju, 20 ćebadi, 20 šinjela, pet pari čizama - nijednu pušku. Svlačenje čizama ili dijelova odjeće s mrtvog neprijatelja, partizanska je neophodnost.

Za to vrijeme druge jedinice 28. regimente polaze iz Brčkoga prema jugu, lepezasto na razne strane: do Špionice i prema Tuzli, preko Žabara prema Gradačcu. II./28. SS probio se preko Gradačca na Majevicu i smjestio u Srebrenik gdje nadzire cestu za Tuzlu.

3. partizanski korpus tek tada saznaje da je Bijeljina izgubljena, šalje radiogram Vrhovnom štabu: "Neprijatelj zauzeo Bijeljinu, žestoke borbe na liniji Čelić - Koraj - Zabrđe - Janja. Položaji prelaze iz jednih ruku u druge. Neprijatelj trpi ogromne gubitke. Neprijatelj provodi jak teror, ubija žene i djecu, traži baze ranjenika (...)", dalje javlja da su i gubici 16. i 36. div. osjetni, oko 300 izbačenih iz stroja. Zbog nestašice municije SS-ovci su se po cijeni od oko 400 izbačenih iz stroja uspjeli povezati s onima koji su napadali od Čelića preko Koraja koji je protunapadima I./16. i II./16. više puta zauziman, ali ipak morao biti napušten zbog jake artiljerijske i minobacačke vatre. Jedinice 16. div. odmakle su se južno od linije Koraj - Zabrđe, da bi izbjegle izlišne gubitke od neprijateljskog teškog naoružanja, odakle osmatraju neprijatelja i njegove pokrete.[89]

20. 3. Iz štaba 3. korpusa poduzimaju mjere da dodatno zaštite D. Trnovu. gdje je partizanska bolnica i skladišta. Onamo upućuju XVII./38. i Mačvanski partizanski odred, II./16. striktno naređuju da se u slučaju pokreta neprijatelja prema Trnovi "svom silom baci bočno" na njega.[90]

Dvadesetak dana poslije, kada se 13. SS smjesti i koncentrira, vidjet će se da su za nju ove borbe bile uvodne, njenom će se nasrtaju izmaknuti tri partizanske divizije. 3. partizanski korpus u izvještajima Vrhovnom štabu hvali 16. diviziju zbog snažnih pokreta i manevara, iskazivanja na svim položajima "zaista rijetkih primjera požrtvovanja i junaštva", ali i objašnjava uzroke njenih velikih gubitaka.

I onda ponovo, sada već po treći put, ma koliko čudno, nalazimo podatak o Srbima u 13. SS. U radiogramu upućenom Vrhovnom štabu iz 3. korpusa javljaju da je štab 13. SS u Tuzli, da je razmještena na Majevici i u Posavini, a i ovo:

[89] Ibid.
[90] Ibid.

"Nacionalni sastav: muslimani, nešto Hrvata i Srba. Broji oko 12.000, moral osrednji." Ovo su potpisali i poslali general-lajtnant *Kosta Nađ* i komesar *Vlado Popović*.[91]

23. 3. 1944. kao proljetni pozdrav pada snijeg, a sve do 26. vrijeme je promjenljivo i pomalo sniježi. To su dani mirovanja. U štabu I./16. zapisuju da su se 20. 3. jedinice odmarale, da od 21. do 24. SS-ovci nisu kretali prema partizanima, a 24. krenula neka četa SS-ovaca u izviđanje s kojom su se sukobili i vratili je s gubicima, 27. 3. sniježi od jutra do večeri, dan protječe bez promjena, protekle noći jedna je partizanska četa postavila uzaludnu zasjedu na rijeci Janji ispod uzvišenja Mukat - nitko nije naišao. U noći je samo demonstrativno pucano na Koraj, ni 28. i 29. nema promjena. Tek sunčanog 30., SS-ovci odredom od stotinjak vojnika polaze u nasilno izviđanje, sukobljavaju se s partizanskim bataljonom i vraćaju, a onda rastjeruju partizane topovima i minobacačima. I 31. je dan bez promjena.[92] Slično i u III./36. zapisuju da se 21. i 22. ne događa ništa osobito, 23. da su ih SS-ovci gađali topovima, ali nitko nije stradao i mirovanje traje do 26. 3.

Ispod Čelića 3-4 kilometra je muslimansko selo Ratkovići, 6-7 kilometara zapadno su Vražići, a dalje u tom smjeru Gornji i Donji Zovik na strmini ispod 707 m visokoga Vjeternika. Dotle 1944. godine ima put "trećega reda" koji se spušta niz obronke Majevice u posavsku ravnicu, pored Gornjeg na Donji Rahić. Područje kukuruza i šljiva, ali toga ožujka krajolik je zimski, na obroncima, kuda se s Majevice slijeva rječica Brka, sada je šarokopno, još je snijega. Stanovništvo je miješano; u Čeliću, Vražićima, Ratkovićima su džamije, u Zoviku crkva.

Pri nadiranju od Brčkog prema Čeliću, dio 13. Izviđačkog odreda smjestio se u Ratkoviće. Iznad njih, u Vražićima, Zoviku i Rahiću su partizani III./36.[93] Pripucavaju iz Vražića na Ratkoviće, ali dok bjesni bitka za Koraj, tu je uglavnom mirno; kada se partizani jave, SS-ovci ih gađaju topom, pa se smire. 24. 3. iz Ratkovića kreće četrdesetak SS-ovaca po snijegu u Vražiće, u nasilno izviđanje. Uočavaju položaje partizana koji otvaraju bjesomučnu vatru, onda se vraćaju i uzvraćaju artiljerijom. Vrijeme je promjenljivo, noći studene. Partizani ne očekuju da će SS-ovci noću po ružnom vremenu kretati u napad.

[91] *Zbornik*, T. 4, knj. 23

[92] *Izvještaj štaba 1. brigade od 17. 4.- Zbornik* T. 4, knj. 24

[93] Pridjev "vojvođanski" ovoj i drugim partizanskim brigadama izostavljamo, jer može zbuniti neupućenog. O velikosrpskim i drugim manipulacijama s tim nazivima mogla bi se napisati studija. Koliko je partizanski Vrhovni štab bio dosljedan u izbjegavanju nekih, a nametanju drugih naziva, pokazuju podaci: od 36 brigada nastalih u BiH. *nijedna* nije nazvana bošnjačkom ili bosanskom, jedini su izuzeci jedna "istočnobosanska" i jedna "srednjobosanska", ostalo su "krajiške", "kozaračke", "hercegovačke", "majevičke" i sl., od 57 iz Hrvatske samo je jedna nazvana "hrvatskom", ostalo su "ličke", "dalmatinske", "kordunaške" itd. Od 10 brigada s područja Crne Gore, Sandžaka i Boke "crnogorskih" je pet, od 37 iz Makedonije "makedonskih" ima 25, od 32 slovenske, 21 je "slovenska", od 66 iz Srbije i Vojvodine "srpskim" je nazvano 25. (Mada se to uglavnom odnosi i na njih, od ove brojidbe izuzeto je 20 "proleterskih"). Prva, druga i peta "vojvođanska" brigada, osnovane su u Bosni. U njima je osim stanovnika sjeverno od Save mnoštvo Bošnjaka. Npr. i komandant navedene III. "vojvođanske" brigade, u vrijeme koje opisujemo je kapetan Đorđe Bikicki, načelnik štaba poručnik Hasan Kovačević (poginuo u kolovozu 1944.), a politički komesar Sulejman Omerović - Car koji je poginuo 1945. (*Zbornik*, T. 4, knj. 24)

26. 3. Dok još sniježi, u zoru, oko pet sati izjutra, SS-ovci iznenada napadaju dvije partizanske čete u Donjem Zoviku. Odmah zatim napadnut je i bataljon u Gornjem Rahiću. Partizani bježe, padaju iznenađeni i još sneni; slijedi nasrtaj na Donji Rahić. Kako sviće, tako se borba razbuktava, partizane čija je pozornost usmjerena na tu stranu, oko 10 sati još iznenađuje i napad na Vražiće. O ishodu toga krvavog dana štab III./36. javlja podatke koji se mogu smatrati pouzdanima: "Mi smo imali 8 mrtvih, 57 ranjenih od čega 17 teže i tri druga zarobljena." U nekoliko sati izbačeno je iz stroja 68 ljudi - to je mnogo, a slaba utjeha pisanje da su navodno SS-ovci pri ovom pomno pripremanom i iznenadnom napadu imali 70 poginulih i 40 ranjenih. Zarobljeni se ne spominju.[94] Po njemačkim podacima glavna je borba sa III./16. vođena cijeli dan u Gornjem Rahiću, partizani su se tek uveče povukli izgubivši 124 mrtva i 14 zarobljenih. Ako čak pretpostavimo i to, da je netko od teže ranjenih partizana još na bojištu i izdahnuo, pa udvostručimo podatak od 8 poginulih na 16, omjer spram 124 samo potvrđuje zaključke Edwarda Simsa da su takvi podaci višestruko pretjerani. Može se, doduše, zamisliti da su SS-ovci poubijali i neke neborce, žene ili djecu pa sve ubrojili u neprijatelje. Ali, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina nije registrirala takve slučajeve ni u Zoviku (Donjem) ni u Rahiću (Gornjem i Donjem). Izviđački SS odred poslije toga četiri dana navodno uništava nekakva neprijateljska uporišta kod Bukvika, Vujičića i Muslimanske Maoče.[95]

Istog dana dok traje bitka u G. Rahiću, piše se zapovijed II./16 da SS-ovce napadne noću 27./28. 3. sa tri bataljona i potpuno razbije i uništi na uzvisinama Gavrića brdo i Mukat, dok će dva bataljona demonstrativno napasti, (tj. pripucati) na svom sektoru.[96] Cijelog je dana padao proljetni snijeg koji se hvatao po tlu, hladno je. Partizani se raspoređuju tako da jedan bataljon napadne frontalno s juga; drugi iz doline rijeke Janje sa zapada. Jedna četa treba da dočeka SS-ovce ako krenu s Gornjeg Zabrđa u pomoć napadnutima; druga će vrebati na prijelazu rijeke Janje ispod Gavrića brda, neće dopustiti povlačenje SS-ovaca u pravcu G. Zabrđa. Partizanski napad bi se trebao izvesti stereotipno: šunjanje po mraku do neprijateljskih položaja, u 21 sat jednovremeno izbacivanje ručnih bombi i juriš.

Kao što se često događa, planovi se ne ostvaruju po zamislima zapovjednika. Dva bataljona ne stižu do 21 sat, nego kasne dvadesetak minuta. SS-ovci reagiraju odmah, pomrčinu rasijecaju rojevi svijetlećih metaka, zelene, bijele, crvene signalne rakete osvjetljavaju Gavrića brdo. Tko se u njihovo svjetlo zagleda, umjesto da obori pogled, u mraku privremeno obnevidi.

SS-ovci su borce 3. bataljona otkrili i zasuli vatrom, osvjetljavajući stalno predteren, i odbacili nešto unazad. Kad je stigao i zakašnjeli 4. bataljon, partizani napadaju Gavrića brdo s dvije strane. Uskaču i u neprijateljske rovove i miješaju se s SS-ovcima. U pomrčini nastaje hrvanje, davljenje i ujedanje između protivnika.

[94] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

[95] HBD

[96] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

SS-ovci se tada povlače do obližnjega groblja. Groblja su i njemački vojnici rado koristili kao obrambene položaje; kameni blokovi, kakvih obično ondje ima u raznim oblicima, mogu pružiti dobar zaklon. Okolno zemljište je bilo minirano i "svaki od naših boraca koji je pošao ili ušao u groblje, ili je poginuo ili je ranjen. Tu je i najviše palo drugova iz 4. bataljona. Pa ipak, neprijatelj je protjeran iz groblja odakle je panično gazeći rijeku Janju, u pravcu Tutnjevca, ne nalazeći ni na jednu našu postavljenu zasjedu, a ni na zasjedu 1. brigade" - konstatira štab II./16.[97]

Neće baš biti da su SS-ovci "panično" pobjegli. O tome svjedoči i partizanski plijen: dva pištolja, 5000 puščanih metaka, desetak ručnih bombi, 30 mina za laki bacač, 15 hranaca. Napadnuti sa dvije strane od višestruko nadmoćnog neprijatelja, SS-ovci su odstupali onoliko promišljeno koliko je to u takvim prilikama moguće; ostavili municiju koju je bilo teško nositi i vlastite predmete u hrancima; nitko nije bacio pušku. Partizanski zamjenik komandanta *Marinović* i načelnik štaba *Rebula,* potpisnici izvještaja o ovoj borbi, smatraju važnim napomenuti da su neprijatelji koristili tajne zasjede ispred prve borbene linije, dobro maskirane u grmlju, u kojima su se sa po kojim automatskim oružjem skrivali u mraku i iz tajne zasjede otvarali vatru s leđa, tek kada su partizani prodrli u prve položaje SS-ovaca što je zbunjivalo napadače. Dodaje da su ih cijelo vrijeme branitelji obasipali topovskom i minobacačkom brzom i preciznom vatrom. Dodaju: .

"Neprijatelj je bio vrlo žilav, uporan i lukav. Otvarao je vatru samo na bliskom odstojanju osvjetljavajući stalno predteren kojim su naše jedinice podilazile." Partizanske žrtve ovog napada Marinović i Rebula ovako javljaju: 21 poginuo, 32 ranjena, 2 nestala, a SS-ovske na okruglo, 30 mrtvih i 50 ranjenih, zarobljenike uopće ne spominju.[98] Da je poginulo i ranjeno toliko SS-ovaca, valjda bi partizani zaplijenili makar jednu pušku.

Zapamtimo li ove podatke, naći ćemo zanimljivo štivo u jednom partizanskom prikazu 13. SS divizije. Riječ je o tekstu Jeremije-Ješe Perića kojega smo već spomenuli kao poznavatelja SS-ovskih "handžara za klanje". Spada u pisatelje s vrha istočnobosanskih SUBNOR-ovaca. Opisao je nastanak 13. SS divizije i njen dolazak u Bosnu, kao svoja "sjećanja",[99] pa i ovo:

"Tako je već 18. marta 1944. na liniji Čelić-Koraj došlo do žestokih borbi između 16. i 36. divizije i 28. puka 13. SS divizije. Borbe su trajale pet dana i pet noći, a bile su tako žestoke da su položaji po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke, a samo mjesto Koraj nekoliko je puta menjalo gospodara. Samo u ovim borbama 13. SS divizija je imala preko 2000 mrtvih i ranjenih vojnika (...)"

Preko dvije tisuće mrtvih i ranjenih! (Zarobljenih - nema). U trodnevnim (a ne petodnevnim) borbama u kojima su sudjelovali samo dijelovi dva SS bataljona? Posrijedi je tiskarska greška? Neće biti, jer J. J. Perić umnožava još mnogo toga.

[97] Ibid.
[98] Ibid.
[99] *13. SS "Handžar" divizija*

Doduše, ima izvještaj 3. korpusa u kojem javlja da je 13. SS tijekom prodiranja od Save do linije Zabrđe-Koraj-Čelić, imala 1100 izbačenih iz stroja, što je navodno provjereno izvještajem iz Brčkog. Taj podatak - tkogod bio "izvještač" iz Brčkoga - nije u skladu s izvještajima brigada koje su se s SS-ovcima tih dana tukle. No J. J. Perić spada među one koji misle veličinama srpskih narodnih pjesama u kojima Boško Jugović "siječe Turke na buljuke".[100] I pet dana bitke množi nekoliko puta , dodajući dane mirovanja:

"Žestoke borbe na liniji Čelić-Koraj-Zabrđe-D. Trnova trajale su više od petnaest dana."

Da je to istina, ništa ne bi bilo ostalo od triju partizanskih divizija, uz gubitke o kakvima izvještavaju Marinović, Rebula i Sogić. J. J. Perić nastavlja da je samo u dolini rijeke Janje i na Gavrića brdu neprijatelj, tj. SS, imao više od 250 mrtvih i ranjenih. Gornji Rahić, dakako, ne spominje. Što je zaista bilo na Gavrića brdu, znamo na osnovu izvještaja onih koji su ondje ratovali, a vidjeli smo i iz tvrdnje Komande korpusa da neprijatelj, u dolini rijeke Janje "nije bio aktivan" sve do travnja. SS-ovci, a partizani pogotovo, ondje nisu poduzimali ništa značajno. Štoviše, Lepre tvrdi da su Bošnjaci divizije negodovali zbog mirovanja, pa je Sauberzweig smatrao potrebnim da ga opravda pismom koje je čitano pred strojem:

"Moji dragi momci! Znam da ste nestrpljivi što još ne krećemo da oslobodimo više bosanske zemlje. Strpite se zajedno sa mnom. Mi moramo oslobađati i štititi narod, a i graditi (...) Ali vjerujte mi, zapovijed: 'Naprijed, marš!' brzo će doći (...)"[101]

Rebula i Sogić u izvještaju II./16. ovako objašnjavaju 50 poginulih, 82 ranjena i 41 nestaloga iz borbi kod Zabrđa-Koraja, ukupno 172 izbačena iz stroja:

- "neodržavanje čvrste veze" bataljona sa štabom brigade i međusobno,
- "nedržanje ljudstva u akcijama dovoljno u rukama". Posljedica: osipanje manjih skupina od kojih su se neke vratile u sastav brigade, a drugih još nema,
- "nevojničko postavljanje jedinica na položaje i izlaganje ljudstva suvišnim žrtvama" od artiljerije i minobacača,
- "nevojničko povlačenje" (tj. bježanje - Z.S.) "donekle" izazvano nedostatkom municije,
- neusklađena hrabrost i oprez u borbi. Uslijed toga partizani su loše koristili zaklone, pojedinci gađali stojeći i tako nepotrebno bili ranjavani i ubijani.[102]

Ovi nedostaci su upravo ono što partizane uveliko razlikuje od SS-ovaca koji su prošli dril u kojima im je u glave i tijelo nabijano i to kako se oni izbjegavaju. Među partizanima koji nisu imali mnogo vremena izobražavati vojsku, osim u danima ili satima mirovanja, naročito stradavaju mladići koji nisu dospjeli odslužiti vojni rok u kraljevskoj ili drugoj vojsci, nego su iz svoga sela pristupali nekoj partizanskoj skupini koja bi tuda naišla. Obično ih isprva

[100] buljuk = četa vojske, skupina (turcizam)
[101] Sauberzweigovo "Pismo br. .9". On se u daljnjem tekstu zahvaljuje za junaštvo iskazano u borbama od Save do Majevice.
[102] *Zbornik* T. 4, knj. 23.

dodjeljuju iskusnim borcima-mitraljescima da nose municiju i uz njih se uče ratovanju.

Više od petine borbenog kadra kakve partizanske brigade su 172 poginula, ranjena i nestala borca - za još koji dan ovakvih borbi više je ne bi bilo.[103] U Glavnoj upravi SS i u pola manje gubitke u odnosu na ukupnu brojidbu SS divizije "Nord" smatrali su, kako smo vidjeli, katastrofalnim.

U jednom dokumentu iz tih dana štab 3. partizanskog korpusa javlja 38. diviziji kako su sinoćnjom pošiljkom (iz britanskih aviona) dobili 8 automatskih oruđa sa oko 10-15 tisuća metaka, veći dio je poslan 36. diviziji.[104]

Za vedrih noći Bosnu i Hercegovinu tada sve više nadlijeću pojedini britanski četveromotorci, koji partizanima padobranima bacaju oružje, municiju, lijekove, sanitetski materijal, odjeću, obuću u metalnim i platnenim spremnicima. Partizani ih nazivaju "kantama" i "vrećama" odnosno "džakovima".[105] Njihovi simpatizeri po selima pričaju da im tako stiže i "vruć hljeb".

Danju, za lijepa vremena, prijepodne, najčešće između 8 i 10 sati, na nebu se čuje zvuk mnogih avionskih motora. Nalijeću četveromotorni bombarderi Boeing B-17 ("Flying Fortress"), "Liberator" i njihova lovačka pratnja Četvrte američke flote s aerodroma u Italiji, nešto dotada neviđeno na nebu Bosne i Hercegovine. Ponegdje na nebu prolijeću pojedinačno ili u takvim skupinama lovački *Lightningi* (narod ih naziva "dvotrupci"), *Mustanzi* ili *Thunderbolti.* Ponekad američke zračne eskadre lete nešto više nego inače, onuda gdje je zrak hladniji, pa za skupinom ostaju bijeli tragovi - sada uobičajena slika, ali u ono vrijeme posve neobična - kondenziranih ispušnih plinova. To isprva također izaziva čuđenje: što to šaraju po nebu? Nagađa se, pa i tvrdi, da brži lovački aparati koji švrljaju oko bombardera ispisuju neke poruke. Nijemci ovoj zračnoj invaziji ne mogu gotovo ništa suprotstaviti; njihova lovačka avijacija ima pune ruke posla na sovjetskom ratištu i da brani vlastitu domovinu, zrakoplovstvo NDH je malobrojno i pogotovo bespomoćno. Popodne se golema jata američkih aviona vraćaju prema jugu, uvečer čuju vijesti da su bombardirani gradovi u Austriji, Mađarskoj ili Rumunjskoj, ali ponekad Amerikanci istresaju svoje eksplozivne tovare i bliže: po gradovima Bosne i Hercegovine ili Hrvatske, a omiljena im je meta Slavonski/Bosanski Brod.

Operacija "Osterei"

Posljedice bitke za Čelić, Koraj i Zabrđe sa SS-ovskim prethodnicama u štabovima partizanskih divizija i 3. korpusa, jasan su znak da treba okrenuti leđa ovom novom neprijatelju, odmaknuti se što dalje. Razmišlja se o "odstupanju od Esesovaca", kako će se ti pokreti poslije nazvati, očekuje nova ofenziva

[103] Tih je dana npr. u III./16. brigadi 998 muškaraca i 82 žene; nisu svi borci jer imaju 664 puške, 25 mitraljeza, 1 teški minobacač, 1 protuoklopni top i 1 protutenkovsku pušku (*Zbornik*, T. 4, knj. 24).
[104] Ibid.
[105] "U martu smo dobili 40 kanti i džakova, aprila 12 kanti i džakova, početkom maja 39 kanti i vreća raznog sanitetskog materijala" zapisano je 1944. u štabu 3. korpusa (*Zbornik*, T. 4, knj. 25).

("sedma"), šire priče partizana o silini i množini automatskog oružja kojim je opremljen novi protivnik.[106] On zaista priprema opsežniji pothvat: operaciju *Osterei* (Uskršnje jaje) - obuhvaćanje i smirivanje cijele Majevice koje bi trebalo početi 12. 4.

Partizani i ne pomišljaju na odlučniji otpor. Naređenje 16. divizije 8. 4. 1944.:

"BH SS divizija br. 13 koja je vršila ofenzivu na naše jedinice od 14. pr. mjeseca prema prikupljenim podacima izvršila je koncentraciju svojih trupa (25.000-30.000) na sektoru Bijeljina - Čelić - Brčko (...) Naš zadatak: Zadržati se na sektoru Majevice koliko je god više moguće, zabacujući se nepr. iza leđa, težeći njegovom razbijanju ili barem onemogućavanju daljeg širenja istočno od ceste Tuzla-Brčko." Pisci ipak slute da od toga neće biti ništa i planiraju napuštanje Majevice: "Ukoliko naš opstanak bude nemoguć na ovom sektoru uslijed jače neprijateljske ofanzive (...)", 16. divizija povući će se u Birač, 36. na Trebavu i Ozren, a 38. pokušati ostati na Majevici. Ovo je perspektiva u krajnjem slučaju, a ista mora ostati u najvećoj tajnosti."[107]

Nije povlačenje problem partizanskih divizija nego slaba prehrana izvan Posavine i teški ranjenici i bolesnici u D. Trnovi koje pri naletu neprijatelja skrivaju u zemunice.[108] Ranjenici nisu samo partizanima kamen o vratu, i SS-ovci moraju u planini nepokretnoga nositi do neke ceste. Doduše, Nijemci imaju sanitetske "Rode", avione koji se spuštaju na manje zaravni, ali tih nije nikada dovoljno.

Kilometar - dva ispod Zabrđa, u ravnici južno od Bijeljine, pravoslavno je selo Janja i rječica Janja, koja se ulijeva u nedaleku Drinu, ali i varošica koja se također naziva Janja. U njoj žive i muslimani i pravoslavci, ima i džamija i crkva. Ta su mjesta u ravnici, u podnožju Majevice. Južno i usporedo s rječicom Janjom, na brdima i udolinama, pravoslavno je rudarsko naselje Ugljevik, istočno dva muslimanska sela, Janjari i Atmačići i onda 4-5 kilometara dalje partizanska baza i bolnica D. Trnova sa svojim zaseocima.

Kada su SS-ovci krenuli iz Bijeljine prema Koraju, 38. divizija je pazila da preko Janje ne dopru do D. Trnove. "Na ovom području neprijatelj do početka aprila nije bio aktivan", izvijestili su poslije iz štaba 3. korpusa.[109] Poslije bitke oko Koraja, ta 38. div. je pomaknuta prema Posavini, a nama već poznata 16. preuzela njene položaje i brigu za ranjenike i Trnovu.

"Osterei" počinje 12. 4. 1944. u 3 sata izjutra. Koristeći lijepo vrijeme 27. regimenta brzo osvaja Janju i prodire preko Donje Trnove do važnog cilja, rudnika Ugljevik. II./27. SS tu zapada u teške borbe koje traju do sutra uveče. O partizanskim gubicima javlja: 106 mrtvih, 45 zarobljenih, 2 dezertera, mnogo oružja i municije.[110]

SS-ovci odlučno kreću na Majevicu. U 16. diviziji pišu da je ofenziva počela od Janje i Čelića, da je zauzeta D. Trnova i Brđane, da neprijatelj napada jakim

[106] Priča Novaka (prezime) zvanoga "Churchill" jednog od kurira pri štabu XII. Majevičke brigade autoru u čijoj je kući jedno vrijeme boravio taj štab. ("Svaki deseti je imao mitraljez ili pikavac.")
[107] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[108] *Partizanski sanitet u istočnoj Bosni* – IBNOB
[109] Izvještaj 3. korpusa od 15. 5. *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[110] Izvještaj VK Jugoistok od 14. 4. 1944. (HBD)

snagama, cilj mu je odbacivanje partizana s Majevice. S obzirom na sve to: "naše jedinice više neće voditi obrambene borbe na ovom sektoru". Dalje se naređuje da se u toku dana jedinice 16. i 36. "otkače" od neprijatelja i u noći uzmaknu. Slijedi raspored kuda će koja brigada.[111] Zamisao da se samo 16. divizija povuče na Birač, 36. na Ozren, a 38. ostane na Majevici, ostaje iluzija.

13. SS Izviđački odred prošao je zapadnim obroncima Majevice i uspostavio kontakt sa 1. domobranskim gorskim zdrugom (brigadom). 28. regimenta uspinje se preko Mačkovca i poslije žestoke borbe oko Priboja tjera 38. diviziju na jug. SS-ovci su na grebenu Majevice. Snijega još ima po Stolici, najvišem vrhu. Prema njemu se uspinju Albanci iz I./28. Po sjećanju Nijemca Sommerera, starješina Nadir Hodić (Hodžić?) poveo ih je petoricu u juriš na partizanski položaj na vrhu, pretrčao ga i pobio nekoliko neprijatelja. Vratio se bez gubitka. Poslije toga (17. 4.) albanski bataljon izdvaja se iz sastava divizije i odlazi na formiranje 21. Waffen SS divizije 'Skenderbeg' (bit će "albanska br.1").[112]

Uspomena jednoga SS-ovca Bošnjaka:

"Prvu šestoricu naših poginulih drugova nosili smo dva sata do groblja u neko muslimansko selo. Ondje su drugi iskopali mezare. Dovezli su i tabute. Imam nas je poučio da se šehiti ne kupaju, samo im se izuva obuća pa smo ih odjevene smjestili u tabute. Došao je i komandant bataljona. Naš je komandir čete bio Nijemac, ali se sporazumijevao na našem jeziku. Za razliku od drugih Nijemaca pozorno je pratio naše vjerske obrede i običaje. Kad smo se prvi put upustili u borbu, zatekao sam se pored njega. I kroz prasak i tutanj čulo se s više strana mrmljanje *Ešhedu* (...), neki su to izgovarali i glasnije kad bi se zatrčavali. On je to primijetio. Kad sam i ja izgovarao *Kelimei šehadet* poluglasno, valjda zbog uzbuđenja, pogledao me, ali nije ništa rekao. Poslije kad se smirilo - još su mi uši bile ogluhle - upitao me što sam ono govorio. Odgovorio sam kratko da je to naša vjerska obaveza u smrtnoj opasnosti.

Na dženazi stajao je po strani s ostalim Nijemcima. Dok su drugi pokorno čekali da se obred obavi, on je radoznalo slušao i gledao kako smo se selamili s nekoliko staraca i mladića iz sela koji su nam se pridružili, tabute postavljali da im desna strana bude prema kibli, tabor-imam stao prema prsima šehita, a mi se, po našem običaju, postrojavali u redove iza imama, izgovarali tekbire, predali selam. Imam je na kraju pozvao da halalimo šehitima. Poslije toga ispalili smo *salut* - tri plotuna, Nijemci pozdravljali dignutom rukom.

U stroju smo krenuli dalje. Komandir je išao pored mene. Rekao je više za sebe:

- Prava ratnička vjera.

Čuo sam dobro i upitao:

- Zašto to mislite?

- Postrojavate se kao vojska i kada se Bogu molite.

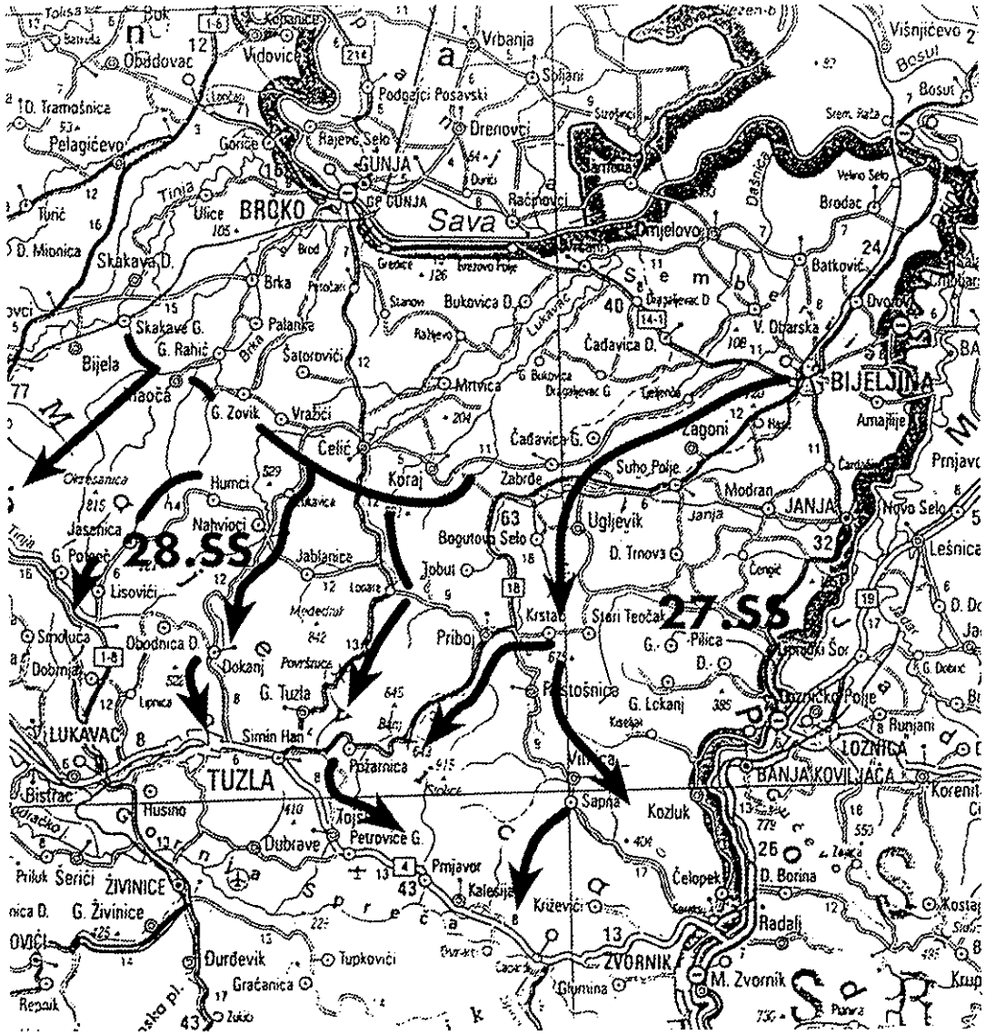
Nikada dotad nisam pomislio kako zaista takav dojam stvaraju naši redovi, samih muškaraca, rame uz rame, u kojima ne smije biti praznog mjesta."

Sve svoje postavljene ciljeve u operaciji *Osterei* SS divizija dostiže uz minimalne gubitke. A. Đonlagić konstatira da je 36. diviziju neprijatelj potisnuo

[111] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

[112] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

Operacijom "Osterei" (12. 4. - 20. 4. 1944.) obje su se regimente 13. SS divizije (27. i 28.) poslije dva - tri žešća okršaja između Janje i Ugljevika, te kod Priboja, učvrstile na planini Majevici i razmjestile na svoje "područje smirivanja" između rijeka Spreče, Drine, Bosne i Save. Tri divizije 3. partizanskog korpusa odstupile su na jug prema Birču.

od 1. do 8. 4., a 12. 4. prešao u opći napad i odbacio 16. i 36. diviziju na greben Majevice. Pošto je zaprijetila opasnost da sve tri budu okružene, štab 3. korpusa je naredio 16. i 36. diviziji da se povuku daleko na jug, u Birač i u okolicu Srebrenice, a da se 38. divizija zadrži na Majevici. Ali i ona 20. 4. pod pritiskom SS-ovaca mora krenuti ka Birču, pritom evakuira 200 ranjenika .[113]

[113] VE 3 / 1978.

U četvrtoj godini ratovanja s partizanima i njemački su zapovjednici stekli iskustva i zaključili da su uzaludni pokušaji opkoljavanja i potpunog uništavanja partizana. Otto Kumm, koji je u jesen 1943. preuzeo zapovjedništvo 7. SS div. *Prinz Eugen* piše poslije rata kako u borbama na šumovitim ili krševitim visokim planinama međuprostori između bataljona ili borbenih grupa od 1 ili 4 pa čak i 7 kilometara nisu rijetkost. Tu se ne može zatvoriti nikakav obruč. Lako pokretljiv neprijatelj uvijek se može negdje probiti noću i u koloni po jedan s udarnim grupama na čelu. Onaj tko opkoljava, ne može biti posvuda jednako jak i prisutan s teškim oružjem da to spriječi. Neprijatelja se može uništavajuće tući samo u neprestanom gonjenju, po mogućnosti s pretjecanjem. Pogotovo u tadašnjem omjeru snaga, s obzirom na podršku koju partizani sve više stječu u stanovništvu, Nijemci i njihovi saveznici bi morali biti deset puta brojniji. Partizanska nastojanja da se "zabace za leđa neprijatelja" kad im zaprijeti opasnost okruženja, uzrokuju da su natjeravanje i pokret bitna dimenzija rata u Bosni i Hercegovini.[114] Kumm čak ironizira "opkoljavanja", ističući "slobodan lov" neprijatelja, "gonjenje s pretjecanjem". U proljeće 1944. ciljevi su iskusnijih njemačkih komandanata partizanske postrojbe, a ne sela i gradovi. I partizani ih pod pritiskom napuštaju bez mnogo predomišljanja. I 13. SS osniva potjerne odrede, *Jagdkommande,* jačine čete, nekada i bataljona koje ponajviše djeluju na bokovima.

Ovu metodu gonjenja partizana, primjenjivat će poslije - podjednako uzaludno - u Vijetnamu američki general Westmoreland pod nazivom *search and destroy* (potraži i uništi), umjesto tegobnije i uspješnije: *clear and hold* (očisti i drži). Ni sovjetski invazori u Afganistanu koje desetljeće poslije neće se dosjetiti ničemu pametnijem - rezultat će biti odgovarajući.

Ali marš 16. divizije prema jugu ima i dodatni motiv. Sutradan, poslije zapovijedi da se "otkači" od neprijatelja, ona dobiva strogo povjerljivo naređenje 3. korpusa da krene u Srbiju s još jednom, 17. divizijom, koja je tada daleko na jugu, u Srebrenici. Obje su najbolje divizije korpusa, u siječnju su zajedno pokušale zauzeti Tuzlu. Četiri dana poslije zapovijedaju 16. da radi toga neodložno (naglašeno u originalu) završi pripreme do 28., ako treba i danonoćno kako bi u noći 28./29. mogla prijeći Drinu.[115]

Istočna Bosna u proljeće 1944. postaje sve važnija u planovima Titova Vrhovnog štaba. On tjera svoje najbolje brigade i divizije prema Srbiji, gdje rijetke partizanske jedinice tri godine životare. To nije jednostavno; treba prijeći Drinu. Istog dana popodne u 16.30 komandant i komesar *Danilo Lekić* i *Marko Peričin - Kamenjar*, pišu brigadama 16. i 36. divizije: "Da bi se nastavilo dalje razbijanje (!) 28. puka 13. SS divizije", nalažu:

- prvoj da "izvlači hranu i stoku"
- drugoj da "pristupi energičnom prikupljanju hrane i stoke",
- trećoj naglašavaju isto, a
- petoj "da prihvata hranu i stoku". Ostali stavci zapovijesti odnose se na premještanje drugih brigada, divizijskih bolnica i ambulanti, a što se tiče borbe,

[114] v. P. Dapčević: *Značaj i snaga manevra* - Beograd 1954. i *Vorwärts Prinz Eugen*

[115] "Spremite hitno prebacivanje dviju divizija preko u Srbiju (...) Pokret neka bude smeo i brz. Sektor Srebrenica osigurajte mostobran (...) Važno je brzo upasti pravcem Ljubovija-Pecka i Ljubovija-Bajina Bašta" (Iz Titovih zapovijedi 3. korpusu - *Zbornik*, T. 4, knj. 24).

svim se brigadama ponavlja: ostati "na dosadašnjoj prostoriji sve dok neprijatelj ne bude nadirao jačim snagama u kojem slučaju ne tražiti nikakovu upornost u borbi sa neprijateljem već se prebaciti (...)"[116]

Kako se "nastavlja razbijanje SS puka" prikupljanjem hrane i stoke, makar i energičnim, što nalažu Kamenjar i Lekić, moguće je shvatiti kao ceremonijalnu, ali i ciničnu floskulu.

16. divizija ima desetak dana vremena izvidjeti mogućnosti prijelaza Drine.

SS-ovci 27. regimente marširaju preko Majevice za crvenim brigadama koje se nastoje "otkačiti". Iz Tuzle im u susret kreću domobrani 3. lovačke pukovnije. Južni i jugoistočni obronci Majevice su strmiji nego sjeverni. 16. i 36. diviziji prijeti opasnost da ondje budu okružene na visoravni Jelica (708 m). Vode i prate ranjenike i izbjeglice. Zato se žele spustiti do ceste Tuzla - Zvornik.[117]

Ona vodi uglavnom dolinom manje rijeke Spreče. S obje strane ceste i nedaleko su naselja Prnjavor, Kalesija, Memići, Osmaci, Matkovac i Caparde. Ispod Jelice na obroncima su na putu 1. brigade muslimanska sela, uporišta Zelenoga kadra: Lipovice, još bliže cesti Miljanovci i Prnjavor. Partizani na njih navaljuju: "Napad je otpočeo u 5 sati ujutro i trajao je sve do 1 sat poslije podne. Borba je bila jaka i žestoka. Naše jedinice uspele su da proteraju neprijatelja i potpuno razbiju i nateraju u bjekstvo", izvještava I./16.

Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije javlja da je u 18.30, sati oko 3000 naoružanih partizana 16. divizije napalo postrojbe *Domdo* pukovnije na uporištima Kalesija, Prnjavor, Međaš i oružničku postaju Kalesija u Rajincima. Pred nadmoćnim neprijateljem branitelji su se povukli. O gubicima javlja da je 21 milicionar poginuo ili ranjen, da su gubici partizana veliki, ali o njima nema podataka. Narod iz sela koja su okupirali partizani bježi sa stokom prema Tuzli, oni pljačkaju Jajiće, Memiće, Kalesiju, Prnjavor, Miljanovce, Rajince, Lipovice, Gornje Petrovice i Međaš.[118]

Zeleni kadar u tim selima ne može se suprotstaviti partizanskim divizijama. Opire se tek toliko da omogući evakuaciju obitelji i stoke. "Energično skupljanje hrane i stoke" prate pljačka i paljevina. Partizani pale Prnjavor, Brda, Miljanoviće, Lipovice, Mahmutoviće, Rajince, Jeginov lug, Skokove, Sarače, Međaš i još neka sela u tom kraju.[119] Brigade prebacuju "energično" prikupljenu hranu i stoku, bolnicu i skupinu izbjeglica, silaze prema cesti i Spreči. Tek osnovana 38. divizija još se koji dan povlači po Majevici, ali onda i nju s planine tjeraju SS-ovci. Time je 13. SS divizija, bez većih borbi protjerala partizane s najvećeg dijela svoga područja odgovornosti - između rijeka Save, Drine, i Bosne, primiču se južnoj granici, obalama rijeke Spreče. Dotle crvene brigade imaju priliku opet nekoliko dana plandovati u dolini rijeke. U dnevnik 16. divizije bilježe fraze: "U toku dana nije bilo kontakta s neprijateljem", "Izvođena je obuka s jedinicama", "U toku dana nije bilo ništa novo", "Brigada je na odmoru i s jedinicama je izvođena obuka i sređivanje."[120]

[116] Ibid.

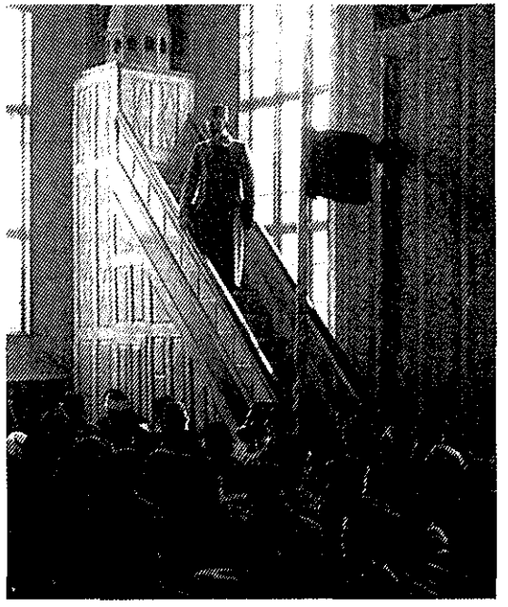
[117] Milutin Marković: *Drugi svetski rat* 4 - Beograd 1957. Dalje: *Drugi svetski rat*

[118] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

[119] Jahić. U operacijskom dnevniku 16. divizije zapisano je da su tada "jedinice I. brigade potpuno spalile zelenokadrovska uporišta Prnjavor, Miljanovce i Međaš, a djelomično i Lipovicu i Rajince". (*Zbornik*, T. 4, knj. 24).

[120] Ibid.

Nepoznati: neki handžarac (lijevo), i tabor-imam iz 13. SS divizije na minberu (govornici) za hutbe (propovijedi) u nekoj džamiji u Bosni

A evo kako se "energično" prikuplja hrana i stoka: "Sa jedinicama je izvođena obuka i vršena konfiskacija stoke i namirnica od zelenokadrovaca." - "Konfiskovano je 120 goveda i 60 kom. ovaca."[121]

Tako su se 20. 4. u sjeveroistočnoj Bosni našle dvije partizanske divizije 3. korpusa, (16. i 17.), kojima je zapovjeđeno da prijeđu preko Drine u Srbiju, a njegova 27. divizija je na Romaniji. Protiv ove koncentracije 5. SS gorski korpus upućuje sa sjevera, sa prostora Tuzla-Rožanj, 13. SS diviziju, a s juga, preko linije Rogatica-Sokolac, 7. SS diviziju *Prinz Eugen.*

[121] Ibid.

6 *Sudari sa 3. korpusom NOV*

Marš na Drinu

Phleps, sada zapovjednik 5. SS korpusa, Sauberzweig i Kumm, znaju za Titovu zapovijed za marš u Srbiju. Kako, zanimljivo je pitanje. Tih mjeseci partizanski korpusi i divizije već imaju radio-stanice. Nisu to uređaji ni nalik na moderne telekomunikacijske uređaje, nego teški predmeti koje vojnici tovare na konja ili uprte na leđa. Ljudi osobitog znanja i darovita sluha - radio-telegrafisti - komuniciraju šifriranim Morseovim znakovima, zbog nesavršenosti tadašnjih uređaja nije jednostavno primati i odašiljati poruke. U proljeće 1944., 3. partizanski korpus svakodnevno održava veze s Vrhovnim štabom i pet svojih divizija. Njihove su šifre i šifranti loši.[1] Nijemci imaju specijalne odrede za prisluškivanje i dekripciju uhvaćenih šifriranih poruka. Jedan od tih odreda je pri Komandi jugoistoka. Od kraja rujna 1943. dekriptira radiograme štabova NOVJ (uključujući i Vrhovni), otkrivajući najveće vojne tajne.[2] To počinju shvaćati i na drugoj strani, ali nemaju lijeka: "Stari (tj. Tito) ponovo javlja da Švabe otkrivaju naš rad i da sve znaju, te treba paziti na depeše" - bilježe tih dana u štabu 3. korpusa.[3]

O tome da su Nijemci čitali šifrirane partizanske radio-poruke, publicisti i apologeti JNA desetljećima nisu obavještavali javnost, premda su o tome samo koju godinu poslije rata izvijestili Walter Hagen[4] u "Tajnom frontu", a poslije i drugi, kao i Kumm.[5] Priznavalo se ponekad da je neprijatelj saznavao koješta o partizanskim namjerama, ali ne i otkud; tako se moglo pozivanjem na ratna iskustva stalno podgrijavati podozrivost prema mogućim špijunima i izdajnicima.

U proljeće 1944. mogućnosti prijelaza na Drini su ograničene i pored njene duljine od 346 km. Ona do Koviljače teče uskom, mjestimično i kanjonskom dolinom (600-800 metara), samo se ponegdje širi u manju dolinu, obale su kamenite, ponegdje šumovite. Uz nju nema puta na cijeloj duljini nego samo mjestimično. Mala su proširenja kod Foče, Ustikoline, Goražda, Višegrada i Zvornika na bosanskoj, Bajine Bašte i Ljubovije na srpskoj obali. Brza je,

[1] U *Izvodu iz poslatih depeša štaba 3. korpusa NOVJ* (*Zbornik*, T. 4, knj. 25) U daljem tekstu ima primjera o tome.

[2] *Zbornik* T. 2 , knj. 13. Koliko je autoru poznato, tek je tu (dok. 43., napomena 2.) 1982. g. prvi put javnost s vrha JNA upoznata s ovom, za partizane tragičnom činjenicom, mada u publikaciji koju je malo tko čitao izvan uskog kruga.

[3] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.

[4] *Walter Hagen* je pseudonim bivšeg visokog oficira Službe sigurnosti SD (*Sicherheitsdiensta*) Wilhelma Höttla.

[5] Primjeri iz Kummove knjige: "Prisluškivane radio-poruke pokazuju (...):"-"13. 8. Uhvaćena je radio-poruka u kojoj Tito naređuje 12. korpusu (...)" - "19. 8. Opet hvatamo Titovu naredbu 3. korpusu (...)"

hirovita, kod Foče široka 100-180, niže i 300 m, duboka od 1 do 4 m. Gazovi su rijetki, mostova ima kod Foče, Goražda, Međeđe, Višegrada, Ljubovije i Zvornika, u proljeće 1944. svi su pod budnom stražom partizanskih neprijatelja.

Partizanima nije lako naći pogodno mjesto na obali rijeke, kojemu može neopaženo prići nekoliko stotina ljudi i konja, i naći se na uskom prostoru u kritičnom vremenu; on mora biti nebranjen kao i protivna obala i omogućavati prijelaz gazom, čamcima, splavima, skelama, kojih partizani obično nemaju. Svi su ti uvjeti protupartizanski. Velike su partizanske nevolje pratile prijelaze Neretve ili Sutjeske, a i u ožujku 1944. propada pokušaj prijelaza dviju divizija iz Sandžaka u Srbiju preko Ibra.

Otkako je 13. SS u Posavini, na lijevoj obali Drine, ne mogu ni pomišljati na prijelaz u donjem toku, a i Nijemci i srpski kvislinzi u Mačvi, na desnoj, isuviše su jaki. Srednji dio je za prijelaz najpogodniji. 3. korpus javlja Titu (17. 4.) da su neprijateljski garnizoni na srbijanskoj strani znatno oslabljeni i najavljuje prijelaz iz Zvornika, namjerava osvojiti ovaj grad, pa onda Ljuboviju na drugoj obali. Tito čeka, onda 21. 4. požuruje prebacivanje, traži da se prostor Srebrenice osigura kao mostobran, a 3. korpus 24. i 25. precizira zadatke:

- 16. divizija prijeći će Drinu kod Bratunca i osvojiti Ljuboviju, a
- 17. divizija kod Bajine Bašte i nastaviti prema Užicu,
- 36. divizija će napasti Zvornik i tako omogućiti prijelaz. [6]

23. 4. počinje operacija *Maibaum*[7] veliki pothvat 13. i 7. SS divizije Prinz Eugen usmjeren protiv te tri divizije.[8] Lepre smatra da je to bila jedna od najopsežnijih protupobunjeničkih operacija (?) u drugom svjetskom ratu.[9] Bojište SS-ovaca obiju divizija bit će prostor gdje se između rijeka Bosne i Krivaje na sjeveru uzdižu planine Ozren, Zvijezda, Ravan. Nedaleko od Sarajeva Romanija, a dalje prema istoku, između rijeka Krivaje i Spreče, Javor, Konjuh, još jedan Ozren, Sljemenska planina, Devetak, pa još jedna Zvijezda, neke visoke i do 1500 m. Gotovo su posve obrasle šumama, nižim listopadnim ili višim četinarskim, besputne, osim trasa šumskih željeznica koje je gradila Austro-Ugarska radi izvlačenja drveta. Ima i pašnjaka, narod ponajviše živi od stočarstva. Tu su Srebrenica, Vlasenica, Rogatica - iz tih gradova, njihove bliže i dalje okolice tisuće su muslimana u jesen 1941./42. pobijene, protjerane, sela opustošena, spaljena, stoka oteta. Nije malo izbjeglica u četama 13. SS. koji sada koračaju živo u maskirnim bluzama prema rodnim krajevima.

Sauberzweig zapovijeda da:

- 27. regimenta prodre jugoistočno, pa preko Zvornika zatvori partizanima prilaze Drini,
- pojačana 28. regimenta od Tuzle prodre na jug preko rijeke Spreče, I./28. skrene na jugoistok i zauzme Vlasenicu, a II./28. Kladanj,
- Izviđački odred iz Srebrenika štiti operaciju sa zapada.

[6] *Drugi svetski rat* i *Zbornik* T. 4, knj. 24.
[7] *Maibaum* = svibanjsko stablo, okićena breza ili jela
[8] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[9] HBD

Predviđeno je da i 7. SS div. Prinz Eugen od Rogatice i Sokoca sa savezničkim ustaškim i domobranskim postrojbama potisne partizane na sjever, prema Raithelovoj regimenti. Radi *Maibauma* Sauberzweig privremeno smješta svoj štab na drugu stranu Majevice, u Simin Han kod Tuzle.[10]

28. regimenta kreće 23. 4. 1944. prema jugu, preko Spreče. Sutradan se II./28. SS usmjerio cestom od Živinica i zanoćio u Stuparima na putu prema Kladnju. Dotle se partizanske brigade primiču Drini i noćnim marševima koji iscrpljuju zbog kiše i blata. Kada se oko 6 sati posve razdani, partizani se razmještaju radi odmora. Izbjegavaju sukobe. U šumama, osobito višim, četinarskim, gdje sunce jedva prodire, još je snijega, ponegdje do koljena.

25. 4. Kreće i 27. SS reg. prema jugu, prvi cilj je Zvornik. Prethodnice marširaju od Tuzle do Prnjavora, u Capardama postavljaju topove, gađaju partizanske zalaznice koje na južnoj obali Spreče pripucavajući uzmiču, uspinju se za njima na Rakino brdo, 14 km od Zvornika.[11] U Zvornik II. /27. SS dolazi s minimalnim gubicima. U vojnim komandama u mirnoj zapadnoj Srbiji je uzbuna zbog moguće prijetnje iz Bosne - od Bajine Bašte do Ljubovije raspoređuju se pripadnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDS) generala Nedića, Bugari iz 24. pješačke divizije, Račanska grupa četničkih odreda. U dnevnik 16. div. ne žele ni zapisati što im toga dana radi I. brig.: "Postavila se na prostoriji N. Kasaba-Pobuđe, sa specijalnim zadatkom."[12] Posrijedi je prijelaz rijeke.

26. 4. Zvornik je na lijevoj, bosanskoj obali Drine. Naselje na desnoj obali je Mali Zvornik. Zločini počinjeni nad tamošnjim muslimanima dodatni su podstrek SS-ovcima koji kreću uzvodno.[13] Marširaju do Bratunca. Drina je nabujala, rumeno mutna od proljetnih kiša i otopljena snijega. U prethodnici su dvije borbene grupe SS-ovaca sa 350-400 ljudi, imaju dva brdska topa i dva minobacača. Popodne stižu do triju rijeka i dva ušća, Drinjače, u koju se ulijeva Jadar, a ona 3-4 km niže u Drinu. Uspinju se na dva dominatna uzvišenja, postavljaju topove i minobacače. Na desnoj obali Drinjače nailaze na partizane II./16.

27. 4. U zoru raspaljuju topovima, minobacačima i šarcima po desnoj obali. Partizani koji su ondje dotad samo izviđali prilaze Drini, sad moraju braniti prilaz Bratuncu.[14] Glavnina 16. div. već je raspoređena po brdima iznad Bratunca, nasuprot srbijanske Ljubovije. Sutradan uvečer trebalo bi brzo i odlučno krenuti preko Drine, baš na mjestu gdje su 1914. prelazile u Srbiju jedinice 16. austro-ugarskoga korpusa. Ali poslije uspona na visine Kozjaka, jedna izviđačka patrola iz 8./27. SS poslana radi kontakta sa I./28. SS,

[10] Ibid.
[11] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[12] Ibid.
[13] Po kazalu Genocida za Glavu II. - *Stradanje Muslimana u Hercegovini i istočnoj Bosni - Dokumenti* na str. 61 ima i ovo: "Zločini nad Muslimanima u Kulen Vakufu, *Malom Zvorniku* i (...)" U daljem tekstu o Malom Zvorniku nema ništa. Greška ili namjera?
[14] *Zbornik* T. 4, knj. 24.

namješta sjeverno od Drinjače partizanima zasjedu i javlja da je ubila 40 neprijatelja i zarobila dva više.[15]

Vlasenicu osvaja I./28 SS HStuf. Driesnera i domobrani 3. gorskog zdruga iz Tuzle. Po jedna četa SS-ovaca i domobrana probija se do Šejkovića udaljenih 30 km. Istog dana u Kladanj dolazi II./28. SS. Ondje mu zapovijedaju da skrene na istok, ali bi trebalo prijeći od istopljena snijega nabujalu rijeku Drinjaču. Ljudi bi mogli još nekako, ali natovareni konji nikako. Radi toga maršira preko Javor planine (1314). Uvečer stiže u Han Pijesak gdje se susreće s prethodnicama 7. SS divizije *Prinz Eugen* koje stižu s jugozapada u potjeri za 27. partizanskom divizijom.

Istog dana 3. korpus NOV javlja Vrhovnom štabu da neprijatelj jakim snagama prodire od Zvornika dolinom Drine prema Bratuncu, da je već u Kladnju i upao u Šejkoviće, aktivan na liniji Rogatica-Sokolac, a na svim sektorima bjesne ogorčene borbe (...): "Lekićev prijelaz doveden je u pitanje". Što se događa, objašnjavat će urednici Zbornika: "Na osnovu prikupljenih podataka izgleda da je neprijatelj otkrio namjeru štaba 3. korpusa pa je brzo reagovao."[16]

Kumm piše: "U slijedećim danima nastaju žestoke borbe pojedinih SS bataljona protiv brojčano mnogo nadmoćnijeg neprijatelja na prostoru Srebrenica - Vlasenica. Pritom se neprijatelju nanose osjetni gubici (...)"[17]

Približno područje odgovornosti njegove 7. SS divizije široko je oko 100 i dugačko 150 četvornih km, od Maglaja na sjeveru, Jajca na zapadu, do Konjica na jugu i Višegrada na istoku, štab jedne regimente je u Rogatici; jedan joj je bataljon u Goražde, drugi u Mesićima, treći u korpusnoj rezervi kod Splita. Štab divizije je u Kasindolu kod Sarajeva, a druge regimente u Travniku; bataljoni su u Busovači, Jajcu i Bugojnu, artiljerijska regimenta i sanitetska četa na Ilidži, protutenkovski divizion u Maglaju, pionirski bataljon u Višegradu.[18]

Bojište SS bataljona je Birač, visoravan između Kladnja i Zvornika na oko 600-900 m, gdje ima vrhova i iznad 1000 m. Više od dvije trećine su pod šumom, ostalo su pašnjaci, voćnjaci. Sela su razbacana po padinama s razlogom, s proljeća, kada sunce istjeruje magle i studen iz dolina ondje je toplije nego na vrhovima, gdje još u svibnju ponekad steže mraz, a ujesen, kada je sunca sve manje, padine se posljednje ohlade.

Predratni stanovnici Birča su muslimani i pravoslavci. Ovo nije prvi put da se u njega sklanjanju partizani s Majevice ili iz Srijema, tuda su tumarale mnoge partizanske brigade pa i Titov Vrhovni štab, dok su ih naganjali Nijemci, među njima i 7. SS i njihovi saveznici. U mirno doba u Birču ima pšenice, zobi, kukuruza, šljiva, oraha, krumpira, mnoštvo ovaca, goveda, svinja, sada u rano

[15] HBD

[16] "Izgleda da je neprijatelj otkrio (...)" - napominju urednici u *Zborniku*, T. 4, knj. 24 koja je objavljena 1963., ne usuđujući se napisati punu istinu.

[17] *Vorwärts Prinz Eugen*

[18] "7.SS divizija je imala izvanredno veliku udarnu moć. U svom je sastavu imala vrlo moćnu artiljeriju, prvenstveno za brdsko ratovanje, protutenkovsku artiljeriju, četu tenkova i posebno izvježbane konjičke, skijaške, alpske i izviđačke jedinice. Bila je osposobljena za rat po svakom terenu i vremenu" (Đuro Kladarin: *Slom 4.i 5. okupatorsko-kvislinške ofanzive* - Zagreb - 1956.)

proljeće četvrte ratne godine, stanovnici su više gladni nego siti. Zato se partizanski komandanti koji u Posavini, pa ni na Majevici, nisu gladovali (a kamoli u Srijemu), brinu za "energično prikupljanje hrane i stoke".

7. SS se mora tući samo s jednom rukom, sa tri bataljona iz Goražda, Mesića i onim iz Busovače, koji su krenuli iz Rogatice i Sokoca prema Srebrenici i Vlasenici. I 13. SS sve se više rasprostire, od Vinkovaca, Županje i Gunje u Slavoniji ne samo do Bijeljine, Tuzle, Zvornika, Bratunca, Kladnja, nego i do Mostara i Čapljine.[19] U Mostarskom je Blatu jedna četa protuoklopnog odreda.[20] Sauberzweigu ovo nipošto nije pravo, rijeka Spreča je južna granica njegove sigurnosne zone. Doduše, uz SS-ovce je i nešto domobrana, ustaša i četnika, ali jačim partizanskim snagama odavna nedoraslih protivnika. I./14. bataljon 7. SS došao je iz Rogatice u Podromaniju, drugi preko Goražda na Dobro Polje, treći prema Vlasenici. Iznad Šejkovića, ali na drugoj obali rijeke Drinjače, SS-ovci su prešli most i na drugoj obali zanoćili u selu Supčanima. U studenoj i oblačnoj noći bude ih eksplozije i pucnji, napada ih III./36. brig., ona koju je Izviđački odred tukao kod Gornjeg Rahića. Iz njenog izvještaja: "5. bataljon sukobio se s nešto malo neprijatelja kod Supčana i protjerao ga do mosta kod Šejkovića, odakle se neprijatelj branio iz kuća (...)"[21]

Sviće 28. 4. Oblačno je i hladno. U štabu 3. korpusa imaju razloga za zabrinutost. U 4 sata dižu na noge I./16. brigadu, ona maršira prema jugu, mora, radi mogućeg uzmaka, osigurati most preko rijeke Tišće kod Gradine.

U zoru su u Šejkovićima handžarci promotrili položaje partizana iznad Supčana. Moraju ih potjerati prema Drini. Učvrstili su lafete dvaju topova i postolja minobacača, kopaju zaklone, ispaljuju prvo dva-tri hica, gdje zrno udari, zračna struja raznese oblačak, eksplozije se višestruko razliježu obalama kanjona. Onda zasipaju granatama i minama, a jedan vod u razmaknutom stroju s pikavcima uz trbuh i s nožem na pušci, kreće uz brdo između stabala, da utvrdi koliko je ondje zapravo partizana i da ih protjera. Što bliže vrhu, partizanska vatra je sve jača. Dah zastaje, srce udara, usta su suha. Zastoj. Počinje sistematsko "čišćenje", korak po korak.

"Za vrijeme podilaženja našim položajima, neprijatelj je tukao jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Također je iskoristio sva automatska oružja i tromblonske puške", pisat će poslije o tome Hasan Kovačević, načelnik III./36. brigade koja ondje štiti zaleđe divizijama koje se spremaju prijeći Drinu: "Svi neprijateljski napadi u toku dana bili su odbijeni i svaki put neprijatelj je ostavljao leševe na terenu koje nije mogao iznijeti (...) Ovi su se napadi redali do duboko u noć, kada je 2. četa 1. bataljona, odbijajući divlje nasrtaje neprijatelja, ostala samo na jednoj desetini, bez Komande čete koja je izginula. Ova četa je

[19] "U Mostar i Čapljinu stigli su dijelovi BH 55. divizije, zvane 'Plave divizije', koja bi trebala da u pojedinim garnizonima smijeni 'Vražju', izvještava 29. partizanska divizija 29. 5. 1944. Napomena uredništva *Zbornika* gdje je ova vijest objavljena: "Vjerovatno je riječ o delovima 13. SS Handžar divizije (...) Međutim kako su tada glavne snage ove divizije bile u istočnoj Bosni, to se svakako radi o jednom manjem delu njenih snaga" (T. 4 , knj. 24).

[20] Dodatak referatu (u Genocidu).

[21] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.

morala, iznoseći ranjene drugove i njihovo oružje napustiti položaj na Milića kosi (...)"[22]

21 sat. Kovačević dalje: "Neprijatelju polazi za rukom da izađe na Milića kosu sa dosta automatskog oružja, tromblonskih i ručnih bombi. S ovoga položaja neprijatelj najvećom žestinom pokušava širenje ulijevo i udesno, a također i probiti se naprijed (...) U momentu povlačenja 2. čete, jedna četa 2. bataljona koja je bila u rezervi, izvela je žestok kontranapad i uspjela da odbije neprijatelja na sami vrh kose. Odbijajući neprijatelja ova četa se tukla kundacima i klala s neprijateljem s nadljudskim naporima i hrabrošću (...) Oko 22 sata svi neprijateljski napadi bili su odbijeni i neprijatelj je bio primoran da se ukopa na vrhu kose koju je zauzeo."[23]

22 sata. U partizanske štabove popodne i uvečer dopiru ovakve vijesti o borbama i približavanju SS-ovaca s više strana. U štabovima imaju razloga za uznemirenost. Dvjema divizijama, 36. i 38., naređuju da se zaustave i zadrže, pišu im kako je neprijatelj prodro od Šejkovića prema Vlasenici i vjerojatno već do same varošice. Kretao se uglavnom cestom ne čekajući pobočnice koje su se sporije kretale kosama lijevo i desno od ceste. To znači da će se između Šejkovića i Vlasenice zatvoriti još jedna karika na obruču koji im nameće protivnik. Te večeri i noći partizanski komandanti triju divizija, M. Kamenjar, M. Zekić i D. Lekić, valjda, jedva spavaju. Sve se više nazire opasnost trima divizijama da ih SS-ovci sa sjevera i juga stjeraju na Drinu između Bratunca i Zvornika, ne onamo kuda su naumili, nego gdje je korito rijeke kanjonsko, nepremostivi ponor.

Nema druge, što dalje od Drine, dok se klopka ne zatvori. Imperativ je dana spriječiti SS ovce da izađu na Donji Birač ili onemogući prijelaze rijeka, Drinjače i Tišće između Šejkovića i Vlasenice. Kovačević piše kako je njegov 1. i 2. bataljon cijele noći napadao na neprijatelja, da ga zbaci s posljednje kose, ali je prilaz bio vrlo težak. Borci su podišli neprijatelju na odstojanje 40-50 metara i tu su se zadržali. Svijetleći meci poput munjevitih svitaca šaraju između i iznad stabala, s kojih rafali strojnica i mitraljeza krešu i odvaljuju grane. Kadgod bljesne signalna raketa, pucnjava se pojača.

29. 4. Tri partizanska komandanta u 3.40 potpisuju zapovijed divizijama: "Udružena grupa divizija treba hitno da krene u kontraofanzivu na neprijatelja koji jednom dijelom svojih snaga prodire od Šejkovića ka Vlasenici, da bi se izbjegao eventualni obruč koji nam priprema neprijatelj (...) Naš zadatak: Odlučnom kontraofanzivom razbiti neprijatelja na liniji Betanj (uzvisina 709 m, iznad Drinjače - Z. S.) - Kalabača i izvršiti proboj naših snaga ka Majevici."[24] Šejkovići su usred te linije.

Sviće oblačan dan. Po bregovima i šumama vuku se magluštine, ponekad se ne vidi dalje od desetak metara. "Nije čudno" - piše Kumm - " da se bataljoni iznenada suočavaju s teškim zadacima, neočekivano sudaraju s neprijateljem."[25]

[22] Ibid.
[23] Ibid.
[24] Ibid.
[25] *Vorwärts Prinz Eugen*

Tijekom dana pljušti i kiša, studeni vjetar raznosi nadaleko odjek eksplozija. SS-ovci i domobrani sada gospodare cestom od Vlasenice do Šejkovića.

Bojište dana je Donji Birač, ondje strši nekoliko uzvisina, strmih poput nosa. Gotovo posve ih zaokružuju dvije nabujale rijeke, Drinjača koja se od Kladnja probija prema istoku, da bi se jugoistočno slila u Drinu, i njena desna pritoka Tišća, koja teče s juga prema sjeveru. Njihovi su kanjoni nalik potkovici s krajevima prema Drini. Prirodan obruč, izlazi iz njega su mogući prijelazi i mostovi: na jugu Gradina, na zapadu Šejkovići na sjeveru Kalabača.

Nesreća je za partizane što handžarci drže ne samo most u Šejkovićima, nego i uzvisine na desnoj obali, a sreća je što se ondje brani III./36. brigada. Njoj naređuju:

"Održat će po svaku cijenu Stolicu postavljajući glavninu svojih snaga oko Stolice".[26] U luk Drinjače, u koji hrle tri divizije NOV i na vrhu kojega su Šejkovići, dominiraju tri šumovite i strme uzvišice kojima se rastežu oblačine, sipi kiša: Milića kosa ili stijena, Bačkovac i Nikolića brdo, sve više od 900 m. Stolica je udolina između Milića kose i Nikolića brda. Južno odatle je čistina i zaravan s koje vode staze kojima se mogu ugroziti prijelazi. Četiri brigade[27] i Podrinski odred nadiru prema Gradini, Kalabači, Šejkovićima.

Komandanti partizanima predočavaju primamljiv cilj:

"Jedinice će energično krenuti u kontraofanzovu i pod svaku cijenu stvoriti (...) mostobrane kako bi omogućile naše probijanje ka Majevici. Kod boraca razviti ofenzivni duh s parolom 'Naprijed za Majevicu'."[28]

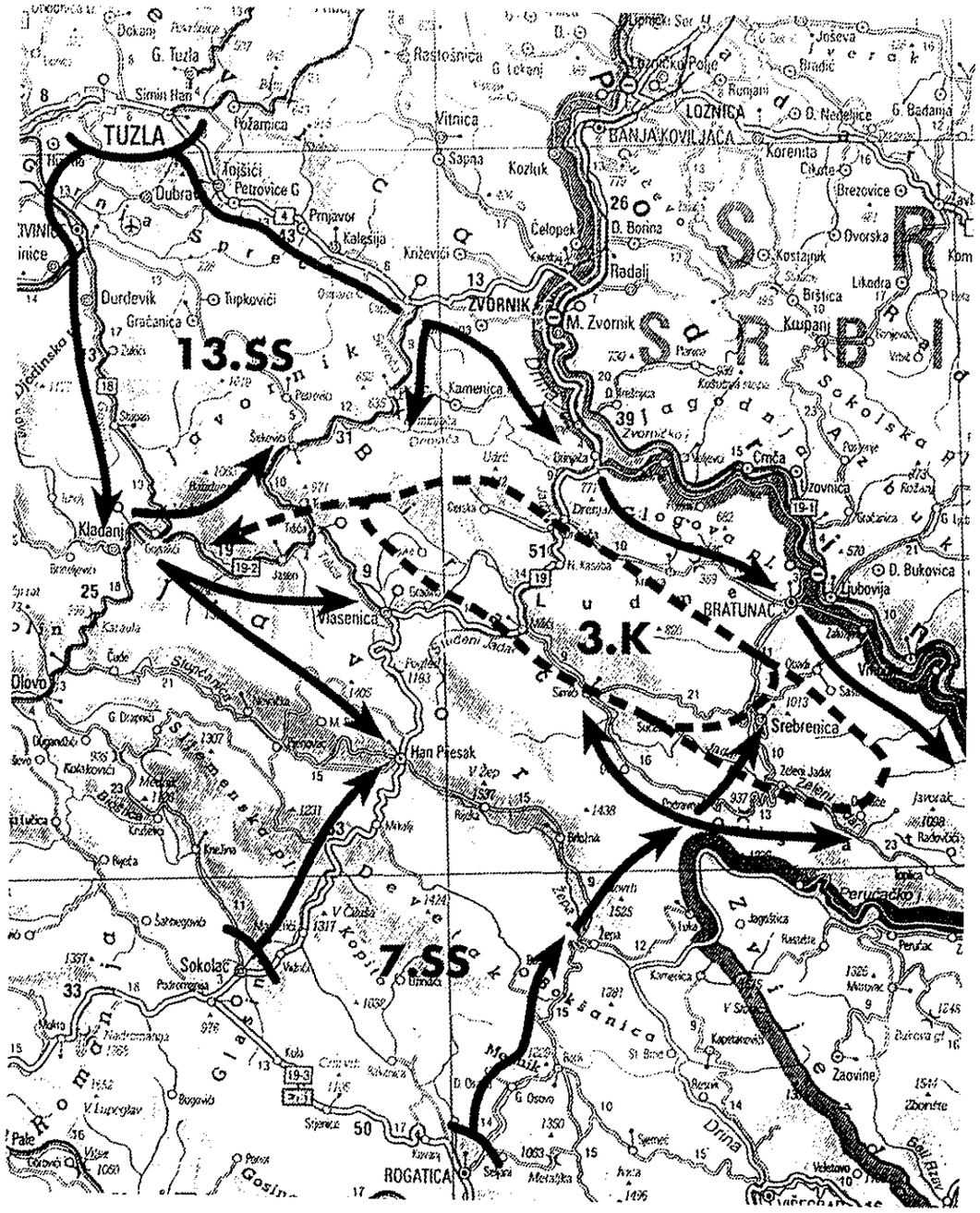
Na obalama Drinjače

6.00 sati. Sviće tmuran oblačan dan. Za XVII./38. i II./16. u luk Drinjače dolazi i IV./16. Ni njoj ni II./16. nije preostalo ništa osim komande "Na lijevo krug", upućuju je na 933 m visoko Rudište da pojača III./36.: "Ovaj pokret bio je vrlo težak i naporan, uslijed hrđavog vremena, iscrpljenosti jedinica, slabe ishrane i nošenja teških ranjenika na nosilima" - pišu u dnevnik divizije.[29] Partizani sada srljaju očajnički, ako SS-ovce zbace u Šejkoviće, osvojit će dobar izlaz iz zamke.

Ali iako ih je na Stolici samo jedna četa, a od Vlasenice do Šejkovića samo dva bataljona, ondje se vodi daviteljska, zagrižena, strahovita bliska borba. Oružja bitke su bajunet i kundak a vatra pikavaca i šaraca je nemilosrdna. U Šejkovićima znaju za položaj onih na Stolici jer su povezani poljskim telefonskim kablom, ali ne mogu pomoći i sami su u najvećoj stisci.

U otporu partizanima, koji se žele probiti preko ceste Šejkovići-Vlasenica, opkoljen je Raithelov štab, koji je pratio dva bataljona svoje regimente. Jedan komandir voda, Nijemac, opisuje:

[26] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[27] V,. IV., XVII., i II.
[28] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[29] Ibid.

Operacija "Maibaum". Njemačka radio-prislušna služba otkrila je Titovu zapovijed partizanskim divizijama 3. korpusa da prijeđu preko Drine u Srbiju. Da bi to spriječile, sa sjevera napadaju 13. SS divizija "Handžar" (23. 4. 1944.) s jugozapada i juga 7. SS "Prinz Eugen". Uviđajući da im prijeti opkoljavanje, jedinice 3. korpusa odustaju od prijelaza Drine i probijaju se poslije šest dana na sjeverozapad. Slični, uporni pokušaji prijelaza Drine i manevri ometanja praćeni povremenim žestokim okršajima, ponavljat će se sve do mjeseca rujna.

"Birkić, jedan čudesan tenor, pogođen je u glavu i umro pored mene. Ballmann iz Hamelna isto je toga dana poginuo. U sukobu s političkim komesarom koji se našao u bezizlaznom položaju zaglavilo mu se oružje, komesar je ubio Ballmanna pištoljem, a onda tim oružjem sebe. Te sam večeri izgubio i trećega čovjeka, simpatičnog malog Bošnjaka Nedića."

Na prorijeđenu četu SS-ovaca na Milića stijeni jurišaju još i bataljoni XVII./38. brigade, stižu i brigade 16. divizije, naređuju im kao i komandantu Kovačeviću da napokon stjeraju SS-ovce u Šejkoviće i ondje prijeđu Drinjaču: on šalje u napad posljednji bataljon koji zaobilazi SS-ovske položaje i opet napada one Supčane, odakle se SS-ovci povlače do mosta.

"1. i 2. bataljon produžuju napade na neprijatelja na Milića stijeni preko cijelog dana" - stoji dalje u izvještaju načelnika Kovačevića. "U jednome naletu 2. bataljona borci su prišli na 2-3 metra neprijatelju. Ovom prilikom je pobijeno oko 30 bandita jer je jedan drug puškomitraljezac tukao u gomilu sa tri metra. Drug puškomitraljezac i sam ranjen produžuje puškomitraljezom tući krvnike, ali junački gine, ali fašisti otimaju puškomitraljez. Izgubivši oko 12 drugova samo mrtvih, četa se morala povući (...)"[30]

Linija Betanj - Gradina je masovno gubilište. "Ranjeničko je previjalište bilo pretrpano", zapisao je za taj dan jedan SS ađutant u dnevnik. "Liječnik dr. Nicholas Franck radio je bez prekida. Čete su očajavale i zbog nestašice municije. U borbu je morala i posljednja rezerva, pionirski vod i konjovoci."

Mnoštvo partizana koje se kretalo na Drinu i sada grabi što dalje od njenih obala, nasrće na ono malo SS-ovaca koji su se uspeli do Stolice. Napokon su još malobrojni SS-ovci na Milića stijeni opkoljeni. S jedne strane im je Drinjača, sa tri strane partizani kojima sada pridolazi još jedan bataljon; SS-ovci, suočeni s desetostrukom premoći nemaju izbora, probijaju se - trče niz strminu, pritom posrću, padaju, za njima pucaju, ranjavaju ih, ubijaju niz strminu do Šejkovića.

19.00. Ali propada namjera partizana da tu prijeđu Drinjaču. "Esovac" je čvrsto ukopan na lijevoj obali. Kovačević piše dalje: "Odavde tuče jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom 1. i 3. bataljon koji su već bili na samoj Drinjači. Ovo se dogodilo oko 19 sati kada smo dobili naređenje da više ne vodimo nikakvu upornu borbu i da se u prvi sumrak otkačimo od neprijatelja i počnemo s prelaženjem Drinjače ispod Gradine."[31] Kao u neki dvostruki lijevak, sve se crvene brigade umjesto preko Drine tijekom noći spuštaju na prijelaz kod Gradine, a onda opet razilaze na putu u Obećanu zemlju Majevicu.

Mada se moglo zamisliti da će najveći partizanski pritisak morati podnijeti 27. regimenta koja je morala blokirati Drinu, ispalo je obratno, partizani su nastojali što dalje odmaknuti od njenih obala. Doduše, i ona je morala lomiti tvrdokorni otpor dok je zaposjela područje Pobuđe - Nova Kasaba, ono gdje se 16. div. razmještala za prijelaz Drine. Javila je da je pritom izbrojeno 96 mrtvih partizana, među njima i jedan komandant bataljona i jedna žena-komesar. Lepre,

[30] Ibid.

[31] Ibid. - "Ne uspevši da se probiju ka severu, na odseku Korijen-Supčane, divizije su.(...) noću 28./29. aprila, kod Gradine, prešle preko mosta na Drinjači i uputile se ka Kladnju" (*Oslobodilački rat*).

mada izuzetno rijetko navodi SS gubitke, konstatira da je u borbama za Šejkoviće desetkovan bataljon I./28. SS.

Onda se po tko zna koji put u ovom ratu ponavlja: dok se SS-ovci uspinju na jednoj, partizanske divizije nestaju na drugoj strani. 3. korpus će javiti da su 16., 36., i 38. div. vodile vrlo žestoke borbe u dolini Drinjače i probile se preko ceste Šejkovići-Vlasenica. Istog se dana I./14. reg. 7. SS tuče sa 17. divizijom koja je tog dana trebala već biti u Srbiji, a sada se kod Han Pijeska želi probiti na Romaniju. Tada Han Pijesak nije više od krčme u prašumi. Sačuvana je poruka SS-komandanta:

"Opiremo se već dva sata. Držat ćemo se do posljednjeg čovjeka. 4 borca su ranjena, u mojoj su nadkoljenici dva metka, Zapovijedam dalje. Molim municije, Gross, Sturmführer."[32] SS-ovci i ove divizije dobro poznaju ove predjele istočne Bosne gdje su se protekle zime po snježnim smetovima i cičoj zimi tukli s ponekom od istih ovih divizija.

30. 4. U noći je prodro hladan zrak. Dok pomalo sniježi, partizana u Donjem Birču više nema, SS-ovci ih traže izviđanjem. 27. reg. zauzima Novu Kasabu. Njemačka Komanda Jugoistoka, kojoj su prethodne večeri i noći stizali izvještaji potčinjenih divizija i armija, javlja Vrhovnoj komandi kopnene vojske:

"*Maibaum*: Poslije žestoke borbe s našim borbenim grupama jače neprijateljske snage prešle Drinjaču prema zapadu (...) južno od Šejkovića. Borbena grupa 13. SS gorske divizije juče je svojim desnim krilom uspostavila vezu sa 7. SS južno od Vlasenice. Druga grupa na visovima južno od Šejkovića u žestokim borbama s nadmoćnim neprijateljskim snagama. Kao pojačanje - već je u pokretu - upućen Izviđački odred 13. SS"[33]

Milutin Marković[34] jednako kao i Terzić[35] sumira borbu za Šejkoviće ističući da su pritom 16., 36. i 38. divizija odolijevale napadu 13. SS divizije i 3. domobranskog zdruga na Stolicama i napadu 14. regimente 7. SS div. Nisu se uspjele probiti na sjever, pa su, po naređenju štaba korpusa noću 29. 4. prešle preko mosta na Drinjači kod Gradine i uputile se ka Kladnju. I upravo tog dana, kada partizanski komandanti i komesari brigada i divizija 3. korpusa mogu odahnuti, jer su se izmakli SS-ovskoj zamci i nevoljama prijelaza preko Drine, Tito pita radiogramom što je s onim divizijama, jesu li se prebacile u Srbiju, ako nisu - neka se požure![36]

Borbeni moral svoje III. brigade u borbi za Stolicu, načelnik Kovačević u izvještaju uveliko hvali, a vlastite gubitke navodi ovako: 61 ranjen, 4 nestala, 41 mrtav, SS-ovske po običaju gotovo dvostruko, ne spominjući nikakve zarobljenike, ali konstatira i to da se opet pokazalo da su njegovi borci dosta neiskusni, ne znaju se čuvati, ne poštuju neprijateljsku vatru. Otuda i toliki

[32] *Vorwärts Prinz Eugen*
[33] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[34] *Drugi svetski rat*
[35] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*
[36] *Zbornik*, T. 2, knj. 13 a.

gubici. Čete su sada sasvim male, te bi ih trebalo popuniti.[37] Za ovu bitku Tito će im uputiti posebnu pohvalu.

I ovdje se pokazuje da su partizani u prednosti na brdima zbog svoje velike pokretljivosti. Ali trpe ozbiljne gubitke kada im se SS-ovci ili druge njemačke postrojbe suprotstave boljim vodstvom, valjanom izobrazbom svojih vojnika i kvalitetnijim naoružanjem. Kovačević kratko ocjenjuje: "Držanje neprijatelja bilo je neobično drsko i uporno."[38]

Ove događaje prikazao je i J. J. Perić. Spominjući samo usput da je 16. divizija trebala prijeći u Srbiju, tvrdi da je ona uz XVII./38. sudjelovala u protunapadima pri odstupanju s Drine. Ističe: "Uspješnom koncentracijom snaga, partizani su razbili neprijatelja na Milića kosi i natjerali ga u rijeku Drinjaču. Istoga dana jedinice 13. SS su zbačene sa Stolice" kao da su to dva odvojena bojišta, a ne jedno brdo i do njega udolina. Nastavlja: "Poslije teških i upornih borbi u kojima je neprijatelj svim silama nastojao ovladati Rudištem, vojvođanska brigada je uspjela zadržati neprijatelja i potisnuti na položaje iznad ceste. Odmah poslije toga poduzet je protunapad koji je bio tako silovit da je neprijatelj, uz gubitke od 180 ubijenih i ranjenih, bio razbijen i sjuren na cestu Vlasenica - Šejkovići (...) Okupator nije uspio u svojim planovima da na ovom sektoru opkoli i uništi partizanske snage."

Po njemu je važno da 13. SS nije uspjela "svim silama ovladati Rudištem", kao da je to bilo bitno u ovoj borbi s pet partizanskih divizija, a ne ono što je napisao Terzić: "Neprijatelj nije uspeo da okruži jedinice 3. korpusa ali ih je prinudio da odustanu od pokreta prema Drini i tako ne izvrše svoj osnovni zadatak - prelaz u Srbiju."[39]

Ratnik u šumi u najboljem slučaju vidi oko sebe na nekoliko desetaka metara. Teško mu je gađati. Kretanje je obično ograničeno na prosjeke, staze i kolske puteve. To je ambijent za kratko automatsko oružje, sudari su iznenadni, vatra se otvara s kratke udaljenosti. Znatno je ubitačnija i razornija, a u šumi i paljba nekoliko pušaka trešti kao da ih je trideset. Iz ovih dana ima zapis nekog neimenovanog komandanta bataljona iz 7. SS koja kreće s juga ususret 13. SS:

"Komandno mjesto regimente ostade tada u Mandri,[40] zaseoku s nekoliko bijednih koliba u gustoj bosanskoj šumi s jednom baterijom za podršku oba bataljona, 1. i 2. koji kreću dalje na sjever. Širok šumski pojas prikriva nastupanje, prednje čete su na sjevernom rubu šume, pred njima velika čistina, između dva brda i njihovih obronaka ima više partizanskih brigada.

Ujutro bi poslije pripreme trebalo suziti borbeni prostor, zbog toga krećemo u samo svitanje da neprijatelja iznenadimo (...) Prva kreće srednja četa s komandantom bataljona na čelu.

Na izlazu iz šume svi iznenađeno zastajemo: pred nama je vojni logor s vatrama koje još tinjaju, tu su tovarni konji, čuju se dovikivanja - razdvaja nas samo dobro pregledno korito nekog potoka. Je li ovo naš prvi bataljon koji

[37] *Zbornik*, T. 4 / knj. 24.
[38] Ibid.
[39] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*
[40] Nedaleko Sokoca

ovako mirnodopski logoruje ili - ? Na naše povike čujemo partizansko: ko je tamo?, i već nas žustro napadaju preko potoka. Sad smo mi iznenađeni, brzo tražimo kakve zaklone, počinje bliska borba. Situacija je nepovoljna jer i susjedne partizanske jedinice prelaze u napad, mnogo su premoćnije. Naš položaj može poboljšati samo četa za osiguranje ako na vrijeme, tj. odmah stigne, ali ona je poviše nas, na stijenama. Vodnik Morgenstern uviđa naš položaj, njegov vod trči niza stijene dugačkim skokovima, spušta se na livadu, napada partizane s boka. Ali borba je i dalje žestoka, najbliži su partizani već na 20 metara, samo ih bočni napad odbacuje natrag, preko potoka."[41]

Dio partizana se baca na napadača, a drugi se organiziraju za izvlačenje, što komandant SS-ovskog bataljona, Hstuf. Krombholz ne uočava: "Borba neprekidno bjesni i dalje, polako zadobivamo prostora, ali pritom ne primjećujemo da stražnje neprijateljske brigade hitro kreću i biraju za pravac proboja upravo korito potoka udesno od Herrmannove čete.

Topništvo regimente onamo bije zaprečnom vatrom, tamo upućujemo sve rezerve - ali partizanskoj premoći na tome mjestu nemoguće je trajno odolijevati! U ogorčenim sudarima prsa u prsa potiskuju desno krilo Herrmannove čete, pogibe i njen komandir, mnogo je mrtvih i ranjenih, izmiješani na bojištu leže prijatelji i neprijatelji. Neprestano napadamo partizane koji grnu na mjesto proboja. Stotine, tisuće ljudi trče šumom, viču, pucaju, ostavljaju sve što ih sputava, prtljag, konje, teže oružje. Protječu sati prije nego što se možemo srediti, sagledati štete koje smo pretrpjeli i zbrinuti ranjenike. Među trofejima nalazimo mnoge padobrane koje saveznici koriste za opskrbu partizana."[42] To je bila 17. partizanska divizija koja je 28. 4., umjesto preko Drine, poslana na protivnu stranu.

1. 5. Kumm ovako prikazuje situaciju: "16. div. totalno rascijepana, ist. od Drinjače, sjev.ist. od Vlasenice, i kod Srebrenice - odbija prijeći Drinu kako joj je zapovijeđeno. 17. div. jug.-ist. od Vlasenice tjeraju potjerni odredi 7. SS divizije, želi, čini se, preko Drine kod Slapa (Stari Brod). 36. div. u razdvojenim grupama pred Raithelovom regimentom 13. SS, u planinama SZ Drinjače, Štuke ih stalno bombardiraju. Kao da želi natrag na Majevicu. 27. div. razbijena juž. od Olova i sjev.-zap. od Han Pijeska uzmiče u Romaniju."[43] Ovo "razbijanje" zbiva se zapravo samo u mašti; sve te divizije postoje i dalje.

U prvoj sedmici svibnja nastavljaju se borbe nesmanjenom žestinom na cijelom prostoru. 3. korpus 3. 5. dobiva poruku - prijekor od Tita koji je tražio izvještaj o "prebacivanju preko", budući da nisu ništa odgovorili, ponovo traži "najhitniji" odgovor.[44] Stalno iznova partizani pokušavaju izmaći na zapad, na jug, na istok, držeći se svoje filozofije "zabacivanja za leđa neprijatelja", ako žele npr. na sjever, odu i podaleko na zapad ili istok, pa tek onda prema svom cilju. 5. 5. Tito je već srdit: "Predajte Lekiću slijedeću depešu: Naređujem ti da kreneš najhitnije sa dvije divizije u pravcu Starog Broda i da se prebaciš preko na

[41] *Vorwärts Prinz Eugen*
[42] Ibid.
[43] Ibid.
[44] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.

Taru."[45] Dvije partizanske divizije moraju na Drinu. Ali stalno je u pripremi kakav SS bataljon koji ih pretekne vozeći se kamionima i zatvori im put. I./13. SS *Prinz Eugen* pod komandom HStuf. Reisera[46] vozi se u Srebrenicu, odakle odbacuje partizane na veliku okuku Drine prema jugu, ondje ih sačekuje bataljon Stuf. Raua, protjeruje na zapad prema Vlasenici, ali ni ondje ne mogu proći, dva bataljona 13. SS i teško topništvo nagone ih da skrenu na jug.[47]

Od triju partizanskih divizija koje su prešle Drinjaču i provukle se na zapad, umjesto na istok, dvije hoće natrag na Majevicu i u Posavinu preko Kladnja. Bacaju se svom silom na Kladanj. U Terzićevoj knjizi vidimo da su se ondje koncentrirale sve brigade 16. i dijelovi 36. Ondje, osim milicije s oko 350 ljudi, ima i nešto handžaraca.

Napad na Kladanj počinje uvečer u 22.30. Komandant milicije, bojnik Avdan Hasić, izvještava kako je uslijed nadmoći desno krilo popustilo i zbog toga zapovjedio povlačenje ka Olovu do Vratnica. Onda je prestrojio branitelje pa su krenuli u protunapad i Kladanj ponovo uzeli u 3 sata, ali partizani opet navalili snažno i vatrom "koja se ne da opisati", i vojska mu se morala povući prema Olovu, SS-ovce uopće ne spominje. Dodaje kako su u Kladnju znali za napad već dan-dva ranije i uzalud se obraćali za pomoć.[48] Terzić identično prikazuje zbivanja te noći, kako je 16. divizija poslije oštre borbe zauzela sve otporne točke osim bolnice, koju je uporno branila četa 13. SS divizije. Milicionari (koje naziva ustašama) isprva prinuđeni da se povuku, brzo su se sredili i u protunapadu, preko slabije zaposednutih visova, povratili Kladanj. Ujutro je 16. divizija pojačala napade i zauzela mjesto.

3. korpus radosnu vijest o zauzeću Kladnja javlja Vrhovnom štabu, ali istog dana i to da će u 20 sati 16. divizija od Kladnja, a 17. divizija od Žunova krenuti prema Starom Brodu. To je mjesto na Drini dalje uzvodno prema Višegradu. Kako će se SS-ovci brzo pobrinuti da začepe tu rupu i krenuti istim putem od Kladnja i Žunova!

6. 5. Avionske bombe padaju na jedinice 17. divizije u Žunovima,[49] a korpus je obavještava i nalaže da se po izričitom naređenju VŠ (Vrhovnog štaba), pokret mora držati u najvećoj tajnosti i isključivo noću, ukoliko to teren ne dozvoljava danju. Komanda 3. korpusa šalje i ovaj radiogram: "Prema izjavama zarobljenika 13. SS divizija nakon akcija u I. Bosni, preko Sarajeva treba da ide na Jadran."[50] Bit će da su to bili neki dezinformirani zarobljenici; o tome u štabu 13. SS nema ni govora.

Naprotiv, istog dana Sauberzweig zapovijeda svojim postrojbama povratak u njihovu sigurnosnu zonu sjeverno od rijeke Spreče, 28. SS regimenta još goni 36. diviziju koja izmiče preko planine Javornik i želi natrag na Majevicu. Lepre opisuje Sauberzweigovu srdžbu i sukob s Phlepsom zbog korištenja 13. SS

[45] *Zbornik*, T. 2, knj. 13 a.
[46] Reiser je poginuo u ljeto 1944. i s vojničkim počastima sahranjen u Sarajevu.
[47] *Vorwärts Prinz Eugen*
[48] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.
[49] *Partizanski sanitet* u IBNOB
[50] *Izvod iz Knjige poslatih depeša Štaba 3. korpusa NOVJ*

izvan njena područja, tvrdnje ovoga da je to ratna nužnost, kako je spor dospio i do Himmlera koji se nije htio miješati u spor dvojice generala, ali je pismeno zabranio da se i jedna četa 13. SS divizije makne iz zone bez njegove suglasnosti. Čete 13. SS počinju se od 4. 5. spuštati s Birča, u dolinu Spreče. Pojedine još ostaju koji dan u Donjem Birču, premda Raithelovi bataljoni reagiraju na zaokret 36. i napad na Kladanj. Nastoje ih pretећi. Znaju da 16. neće i ne može prijeći u Srbiju, sve ukazuje da se želi vratiti na Majevicu.

Komanda 36. div. uvečer 7. 5. konstatira da su se SS-ovci 13. div. u toku posljednja tri dana povukli iz Vlasenice, Šejkovića i Papraće preko Caparda prema Tuzli. Tim povodom zapovijeda potčinjenim brigadama da polazeći u 22 sata oprezno pređu cestu Tuzla-Zvornik prema sjeveru. Iskustva borbi s SS-ovcima posredno su prisutna u naglasku: "Smještaj isključivo po šumama, a nipošto naseljenim mjestima."[51] Sljedeće noći njene dvije brigade i Podrinjski odred spuštaju se do Spreče, prelaze cestu Tuzla-Zvornik i kreću uz brdo istočno od Jelice.

Njemački radio u dnevnom priopćenju Vrhovne komande, u kojima se rijetko javlja o borbama na Balkanu, javlja o uspjesima u istočnoj Bosni.

General Glaise u razgovoru s generalom Jodlom, načelnikom Operativnog odjela Vrhovne komande, prenosi žalbu ministra NDH Lorkovića zbog dnevnih priopćenja Vrhovne komande, jer je u onome od 6. bilo govora o velikoj pobjedi "njemačkih" divizija u sjeveroistočnoj Bosni, o odvažnim djelima srpskih dobrovoljaca u borbama istočno od Drine, a jedna od dviju "njemačkih divizija" koje se bore u sjeveroistočnoj Bosni je tek formirana, gotovo sva od Hrvata sastavljena 13. muslimanska divizija, sudjelovali su i ustaše i domobrani, ovi posljednji, doduše, po mišljenju Phlepsa, sa sumnjivim uspjehom. A inače su u posljednje vrijeme u priopćenjima spominjani svi dobrovoljci: Estonci, Latvijci, Flamanci i dakako kozaci, samo nisu jadni Hrvati. Po Lorkoviću, kako kaže Glaise, "u hrvatskoj duši vrije".[52]

Nastojanja da pojedine divizije prijeđu u Srbiju iz Bosne, nastavit će se još mjesecima. Urednici Zbornika ne umiju (ili ne smiju?) ništa drugo napisati kao komentar, osim: "Otkrivši nameru naših jedinica, Nemci su snagama 7. SS i 13. SS divizije uz pomoć ustaško-domobranskih jedinica i četnika uspeli da spreče prebacivanje 16. i 17. divizije u Srbiju."[53] Kako je namjera "otkrivena" - ni riječi.

Za to vrijeme Titov Vrhovni štab i 3. Korpus i dalje razmjenjuju poruke o prijelazu u Srbiju.

9. 5. Vrhovni: "Za Lekića. Vi ste zakasnili na ono mjesto. Ako se nećete moći prebaciti kod Starog Broda, onda se prebacite južnije. Po mogućnosti razbijte nepr. na sadašnjem sektoru."[54] Ali Lekiću više ne pada na um prijelaz preko Drine. Dva dana poslije, njegova je 16. divizija već daleko od te rijeke, na izmaku snaga, ili kako javlja, zbog iscrpljenosti i slabe ishrane, uslijed čega ima više smrtnih slučajeva. Razmješta se između Kladnja i Živinica, pomalo se

[51] Ibid.
[52] Glaise – *Dnevnik.*
[53] *Zbornik* T. 4, knj. 25.
[54] Ibid. Napomena 43 na str. 644

prepucava sa četnicima i zelenokadrovcima. Štab divizije želi samo onamo gdje se, prije dolaska 13. SS, - u odnosu na sadašnje neprestane sukobe - nije toliko gladovalo i mirno zimovalo, na Majevicu, u plodnu Posavinu, u Srijem, gdje se moglo u divizijski dnevnik danima pisati - "U toku dana nije bilo aktivnosti". Napušta Kladanj i 10. 5. napada Živinice. Četa ustaša i Zeleni kadar ne mogu se oduprijeti.

11. 5. Jedna brigada 17. divizije ipak stiže na obalu Drine u koloni "po jedan" kod Slapa, pokušava prijeći rijeku na pličini, ali je SS-ovci iz SS pionirskog bataljona *Prinz Eugen* u Višegradu čekaju i poslije ogorčene borbe vraćaju.[55] U Vrhovnom štabu napokon uviđaju da su im šifre nizašto. 14. 5. poručuju 3. korpusu da su šifre slabe i nesigurne, izrađuju se nove: "Doći će kod vas instruktor. Nemojte davati vojne tajne s dosadašnjom šifrom. Nekako u zavijenoj formi za sada saopštavajte važnije stvari." Ovaj radiogram objavljen je 1982. godine, kada su vojni urednici Zbornika već toliko kritični da napominju: "Nemci su i te nove šifre brzo dešifrirali."[56]

15. 5. Toga dana 13. SS diviziji potvrđuju status nazivom *Waffen SS* i službeno je imenuju *Handžar.* Zašto se s ovim toliko čekalo nije jasno.[57] Tih dana ona zauzima položaje u svojoj obrambenoj zoni. Dotada su njeni bataljoni, divizioni i odredi prošli školu ognja i krvi, njemačke starješine stekle iskustva sa svojim potčinjenim, a jedan od njih opisat će 1993. Lepreu svoje iskustvo: "Općenito su muslimani - Bošnjaci - vrsni vojnici, ali nisu Prusi. Treba se prilagoditi njihovu mentalitetu, utjecaju religije i okolici. Tkogod od Bošnjaka želi načiniti Prusa, zapast će u neprilike."[58]

Komandi i drugim divizijama 3. korpusa odavna je dosta istočne Bosne i stalnih SS-ovskih potjera. Svi bi natrag, na sjever, pa korpus javlja: "36. i 38. div. u borbama dosta oslabile. S obzirom na značaj Posavine - Majevice - Semberije u vojničkom, političkom i ekonomskom smislu, i veza s Vojvodinom, mi smo mišljenja da dejstvujemo ofanzivno na označenom području." Budući da je 16. još dužna otići u Srbiju, pitaju: "Ako nemate momentalno u projektu 16. javite nam hitno da li je možemo upotrebiti", dodaju: "Vode se žestoke borbe na sektoru Majevice s delovima 13. SS, četnicima i Zelenim kadrom."[59] Po svoj prilici u Vrhovnom štabu shvaćaju da se ne može glavom kroza zid i 16. divizija prelazi Spreču zapadno od Tuzle, pritom njene brigade ruše željezničku prugu Tuzla-Doboj na više mjesta između Puračića i Miričine, pa onda grabe uz brdo.

17. 5. u 16. 40 piše se zapovijed štaba 16. divizije iz koje se vidi da im situacija na Majevici još nije posve jasna, zna se tek toliko da su handžarci kod Srebrenika, Špionice, Prav. Srnice i nekih drugih mjesta odakle svakodnevno patroliraju jačim odjeljenjima po okolici. Kako su tog dana handžarci u nekoliko

[55] *Vorwärts Prinz Eugen*
[56] *Zbornik* T. 2, knj. 13.
[57] U Glavnoj upravi iz nekih su razloga oklijevali s tim imenovanjima. Tako npr. 31. SS grenadirska divizija formirana u studenom 1944. nikada nije dočekala da bude imenovana.
[58] HBD
[59] *Izvod iz Knjige poslatih depeša Štaba 3. korpusa NOVJ za maj 1944. godine* (*Zbornik*, T. 4, knj. 24).

navrata napadali jedinice IV./16., još upozorava da se jasno vidjelo kako neprijatelj u borbi koristi partizanski način ratovanja upuštajući se svojim jačim odjeljenjima u smjele prodore.

Dok se 16. prebacuje zapadno, 36. i 38. divizija se pokušavaju vratiti na Majevicu istočno od Tuzle, prvo na visoravan Jelicu, onuda, odakle su se povukle koncem travnja. S njima je i Glavni štab Vojvodine i ranjenici i izbjeglice. 36. divizija je još 8. 5. prešla cestu Tuzla-Zvornik, dospijeva i do Jelice i njenih ogranaka, no handžarci je presreću kod Teočaka. Oni sada dominiraju Majevicom, odlučno se suprotstavljaju. U pomoć 36. pritječe i 16., poslije nekoliko dana borbi, sve tri odustaju od namjere: 36. se vraća opet preko ceste i Spreče odakle je i došla, u Birač, a 38. skreće ulijevo, maršira do Srebrenika, prelazi s Majevice na planinu Ozren gdje se povukla 16. divizija.

20. 5. U 12 sati štab 38. divizije piše kako se kroz ogorčene borbe probila do 16-te, kako je neprijatelj pretrpio velike gubitke, ali su i njeni gubici "osjetni". Junački napominje: "Sada ćemo zajedno sa 16. div. da raspalimo po SS koja je rasuta u Posavini - Ravni - Majevici uglavnom po starim uporištima."[60] Iz naređenja 16. divizije, koje pišu istog dana vidi se da im ondje nije ni do kakva "raspaljivanja" nego - odjednom - čak ni do Majevice! Svojim trima brigadama objašnjavaju prvo da su na Majevicu došli samo u pomoć 36. diviziji koja se našla u teškom položaju, ali su se uslijed teških bojeva njene brigade bile prinuđene vratiti na Birač. Samim tim prestao je postojati osnovni razlog njihova dolaska. Potpisnik major R. Jović piše o borbama s "glavninom 13. SS divizije", i objašnjava kako "nije vrijeme da mi po svaku cijenu ostajemo ovdje i da krvarimo. Moramo dobiti vremena za odmor (...)"[61] Dalje zapovijeda da se brigade otkače od neprijatelja i krenu na planinu Ozren, gdje će im biti omogućen izvjestan odmor i predah. Ondje će onda paziti da ih ne napadne neprijatelj, a usto, kada dođu na cilj, omogućiti dobru hranu borcima.

Borbe istočno od Sarajeva i južno od Spreče jenjavaju, sve su strane iscrpljene. Partizanskoj Vrhovnoj komandi možda je utješno bar ono što 29. 5. može javiti štab 3. korpusa da je neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni popustila, da su u Posavini, Majevici i Semberiji dijelovi 13. SS divizije, a od rijeke Spreče do Romanije nema neprijateljskih snaga osim manjih četničkih i legionarskih dijelova, i završava time da je zbog neprekidnih dvomjesečnih teških borbi potrebna svim jedinicama veća saveznička pomoć: automatskog oružja, municije, odjeće i obuće.[62]

Dolazak 13. SS divizije natjerao je semberijske i majevičke četnike da im se u skladu sa sporazumima s proljeća 1942. aktivnije pridruže u borbi s partizanima. Po jednoj informaciji štaba 36. divizije od 9. 5. u selima oko Bijeljine četnici mobiliziraju i održavaju zborove.[63] Objavljen je izvještaj nekog njihovog komandanta s Majevice kojemu se ukazala prilika da se prikaže silnim

[60] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.
[61] Ibid.
[62] *Izvod iz Knjige poslatih depeša Štaba 3. korpusa NOVJ za maj 1944. godine* (*Zbornik*, T. 4, knj. 24).
[63] Ibid.

vojskovođom. U njegovoj interpretaciji 13. SS divizija je dva mjeseca "harala" na njegovom terenu, pod maskom borbe s partizanima. Ipak, bilo je okršaja između njih i partizani su se povukli južno od Spreče, pa i Drinjače, gdje su sačekali SS odrede i "strahovito" ih potukli. SS odredi panično su bježali prema Savi, ali kada su 36. divizija i XVII. majevička brigada došle na njegov teren, onda ih je on - nije šala - sa svoje dvije brigade 10. 5. i za 24 sata neprekidne borbe, "snažnim i kratkim udarcima razbio na tri dijela i razdvojene potukao". Završava: "Borbe se nastavljaju, jer i njima pristižu pojačanja, a isto tako i ja angažiram nove jedinice..."[64] Onaj kome je ovaj izvještaj bio namijenjen, vjerojatno se, mada bi bilo logično, nije zapitao, kako je taj zapovjednik navodno moćnih četničkih brigada uopće dopustio SS diviziji da dva mjeseca "hara" po njegovom terenu, "pod maskom borbe protiv partizana".

Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu piše 10. 5. svoj izvještaj na osnovi informacija iz Tuzle, da je situacija na sektoru Tuzla - Zvornik pogoršana, jer jake partizanske snage koje su nadirale iz pravca Srebrenice probile položaje SS-ovaca i zaposjele uporišta Caparde i Osredci na cesti Tuzla - Zvornik, i preko kojih se partizani opet masovno prebacuju na Majevicu, odakle idu prema Janji i Bijeljini. Potpisnik javlja i to da je Sauberzweig premjestio štab iz Simina Hana (6 kilometara od od Tuzle - Z. S.) u Brčko. NDH još postoji samo ondje gdje su njemačke divizije ili hrvatske postrojbe pod njemačkim zapovjedništvom s njemačkim zapovjednim kadrom. I ustašama i domobranima Nijemci još služe kao šipka korzeta; gdje se oni povuku, tu partizani brzo ovladavaju. Vic dana o situaciji u gradovima glasi: "Do mitnice mito - od mitnice Tito".[65]

Bitka za Majevicu

U zapadnoj Bosni i sjevernoj Dalmaciji koncem mjeseca, poslije desanta na Drvar (25. 5.), tri su partizanska korpusa zapletena u teške borbe. Ni Titovu štabu nije lako, ali ondje znaju da su Nijemci, da bi mogli poduzeti najnoviju ofenzivu, sakupili vojsku s više strana. Negdje su morale ostati praznine u njihovom rasporedu. Uz Tita su sada tri vojne misije, britanska, sovjetska i američka - ispostave obavještajnih službi koje se špijuniraju međusobno, svi zajedno Nijemce i partizane, ali Tito sada ima više informacija o svojim neprijateljima nego ikada prije.

Zato se 29. 5. osobno obraća svim partizanskim jedinicama, naređuje da se "na svim odsjecima fronta gdje su Nijemci oslabili svoje garnizone, smjesta preduzmu najodlučnije akcije protiv važnijih uporišta i objekata neprijatelja. Naročito je važno uništavati željezničke pruge, komunikacije i druge važne vojne objekte."[66] Početkom lipnja 16. i 38. divizija miruju na Konjuhu i Ozrenu. 36.

[64] Trotočka u tekstu objavljenom u *Zborniku* T. 4, knj. 25.
[65] Mitnice su bile postaje poput carinskih za naplatu gradskih pristojbi od onih koji su izvana dopremali kakvu robu. Bile su na glavnim prilaznim cestama u gradove, u BiH poznate pod nazivom "malta" od njemačkog Maut.
[66] *Zbornik*, T. 2, knj. 13 a.

divizija je između Donjeg Birča i Spreče. Vrijeme je lijepo, noći ispunjene brujanjem savezničkih aviona iz kojih se lelujavo spuštaju padobranske pošiljke - strojnice *sten* [67] mitraljezi *bren*, municija, dehidrirano meso, mlijeko u prahu, margarin, lijekovi, odjeća, obuća. Opet se improviziraju aerodromi na kojima se istovaruju i minobacači, a odvoze teški ranjenici. Partizanima nastaju idealni uvjeti ratovanja, zračnim putevima ne samo što stiže opskrba nego se evakuiraju ranjenici i bolesnici. Nestaje oskudice za časnike i dočasnike. Već mogu birati čizme ili cipele, ove ili one, englesku ili zarobljenu njemačku bluzu, omiljeni trofeji i statusni simboli odavna su ručni satovi i njemačke časničke torbice. Jedu, dakako, bolje od vojske. Uz njih su obično dvije skupine mladića, nešto stariji i odabrani zbog odlučnosti - izviđači, nešto poput američkih rangera, i mlađi, većinom maloljetnici - kuriri. Oni su često i u ulozi vojne policije i - likvidatora. OZNA je tek u začecima.

"Ne odlučuje snaga trupe koja partizane goni, nego nepokolebljiva volja da se protivniku ne dopusti nikakav predah", čitamo u izvještaju o iskustvima *Prinz Eugen* divizije stečenim u borbama poslije desanta na Drvar.[68] U štabu "Handžara" na to ne mogu ni pomišljati: bataljoni su rasuti na pregolemom prostoru. 16. partizanska divizija se odmara, u Operativni dnevnik zapisuju: "U toku dana nije bilo ništa novo (...) Bataljoni sa spremom od saveznika stigli danas (...)" I tako nema "ništa novo" nekoliko dana.[69]

6. 6. U prvim satima počinje dugo najavljivana velika invazija Saveznika preko Engleskog kanala na europsko kopno. Uz teške napade stotina aviona i brodova s mora na utvrđenja u Normandiji, u gluho doba noći spuštaju se padobranci, a u zoru se na obalama iskrcavaju i pješaci. Komanda 16. divizije je baš danas odlučila održati smotru cijele divizije, koja je odmorena, nahranjena, naoružana i opremljena. I municije je u izobilju. Ali nalijeću njemački avioni, odustaje se od smotre. Predvečer sve tri brigade marširaju opet preko ceste Tuzla - Zvornik.

Noć 6./7. Štab 3. korpusa sluša Titovu zapovijed, partizanske divizije kreću u tri kolone na Majevicu, cilj je opet Posavina i Semberija. Čini se da vjeruju onim vijestima da "Handžar" odlazi na Jadran.

Pred njima su jača uporišta 13. SS: Gradačac, Lopare, Priboj, Čelić i Srebrenik.

- U zapadnoj je koloni 16. divizija (tri brigade),
- srednja kolona je 38. divizija (dvije brigade i tri odreda),
- istočna 36. div. (dvije brigade).

Glavni putevi preko Majevice 1944. nalikuju slovu "H", ako zamislimo da je s donje, južne strane Gornja Tuzla, na sjeveru Koraj, Čelić, Zabrđe, a na poprečnoj crti, ispod najviših vrhova, istočno Priboj, zapadno Lopare. Oba sela su ispod grebena planine, ključne točke za njenu kontrolu, između njih je 7-8 km. Njihov je značaj prvenstveno prometni, preko Priboja je put na jednu stranu prema sjeveru, gdje se niz terasaste obronke spušta prema Bijeljini, a i na jug,

[67] Bila je sva od metala, kalibra 9 mm, teška 3.6 kg, imala okvir sa 32 metka.
[68] *Vorwärts Prinz Eugen*
[69] *Zbornik*, T. 4., knj. 25.

prema rijeci Spreči. U Priboju je komanda artiljerijske regimente i 1./28. SS bataljon Handžara.

I preko Lopara vodi put na sjever, prema Brčkom, a na jug u gornju Tuzlu. Za stanovnike je značaj Lopara i u tome što je ondje pošta, krčma, trgovina. Između i iznad Priboja i Lopara je brdo koje su topografi obilježili sa 443, partizani u ratu, njihovi historiografi a i bivši SS-ovci nazivaju ga Zajednicama, mada na zemljovidima toga naziva nema.[70] Ondje je postavljena 7./13. SS baterija sa 4 haubice 150 mm kojima je domet 15 km pa može gađati ciljeve od Gornje Tuzle na jugu, do Koraja na sjeveru, a nešto bliže Loparama, na uzvisni Brezovača je 6./13. SS baterija od 105 mm dometa 12 km.[71] U Priboju je I./28. SS, u Loparama je IV./28. bataljon.

Neposredna okolica Lopara i Priboja prošarana je šumarcima, ali već nekoliko kilometara južnije, ondje gdje se uzdiže Ploča (700), nešto dalje Busija (847) i Stolice (915), najviši vrh Majevice, sama je šuma. Po njoj urvine i strmine, prevaljena stabla, od snijega i leda polomljene i grane, noga izmiče u naslagama trulog lišća. Uspon ceste od G. Tuzle do Lopara koja prolazi nedaleko je 10 posto. Potoci, blato, granje koje šiba po licu. Pješak ne samo što se uspinje, nego i spušta u neke udoline, pa opet penje i tako sve više. Još i pod teretom, ni mladić u punoj snazi neće jednom ostati bez daha, a i okupat će se u znoju. Na takvim je marševima nastala šala da je neki srijemski partizan rekao: "Da Bosnu ispeglaš, bila bi velika kao Rusija."

7. 6. Po dnevniku 16. divizije, I./16. partizanska brigada uspela se poslije noćnog marša baš na te šumske uzvisine, Busiju i Ploču. Zapisano je: "U toku ovog pokreta koji je bio dug i naporan, brigada je imala manja pripucavanja sa Zelenim kadrom (...)" Ostatak dana iznureni se bataljoni brigade odmaraju, skriveni u šumi. Tokom iste noći prešla je II./16. iste strmine, s namjerom da obiđe Lopare u luku i postavi se zapadno. Prošla je Busiju i Ploču, pa i cestu G. Tuzla-Lopare prema zapadu, pritom se sukobila s domobranima, usput srušila i dva mosta. IV./16. i XVII./38. brigada smjestile su se u šumi istočnije, oko Priboja.

22 sata. U Sauberzweigovu štabu potpisuju zapovijed za operaciju nazvanu *Vollmond* (puni mjesec). Iz nje se vidi da su dobro informirani o onome što se zbiva:

"16. vojvođanska divizija (I., II., i IV. brigada) i 38. sjeveroistočno-bosanska divizija (XVII. majevička brigada i Posavski odred), potpomognute od 36. vojvođanske divizije (III. i V. vojvođanska brigada) u jačini od najmanje 4000 ljudi prešle su noću cestu Tuzla - Zvornik (...) kreću se prema sjeveru (...) Saznajemo da je neprijatelj u kasnim popodnevnim satima napao Čorbin Han i odbacio hrvatske oružane snage. Nejasno je da li je zaposjeo Busiju i Ploču." (Jest - Z. S.) Ta su mjesta u šumi.

Sauberzweig upozorava da treba očekivati da će neprijatelj po svom običaju, desnim krilom prodrijeti prema Obriježu ili Bijeljini, tj. mimoići Priboj, a lijevim krilom Lopare, da bi se spustio u Posavinu. Komandant

[70] Ni na predratnim 1:100.000, ni na poslijeratnim 1:50.000.
[71] Njemačke haubice L/32,5 i M 43 imale su takve karakteristike.

divizije ima još i dodatnu brigu, VI. brigadu koja je u posljednje vrijeme regrutirala nove borce u Srijemu i dobro je naoružana od neprijateljskog zrakoplovstva, zna da je prešla Savu u 15 sati, uz podršku Majevičkog odreda. Dodaje vjerojatnost da neprijatelj namjerava ponovo zauzeti Bijeljinu i Semberiju, uspostaviti civilnu vlast na području Posavine i Majevice. I onda priopćava odluku: "Divizija će napasti neprijatelja sa sjevera i zapada, a u obuhvatu sa zapada nabacit će ga na Drinu."

Zatim zapovijeda da:

- Bataljoni I. i II./27. SS odmah sutra napadnu prema jugu, ka Visokoj Glavi i Jasenici,
- 1./28. SS bataljon drži visove oko Priboja štiteći položaje 6. i 7. baterije art. regimente. Kada počne napad, povezat će se radi podrške sa
- IV./28. SS bataljonom koji je u Loparama.

Artiljerijska podrška predviđena je tako da 2./13. AR iz Donje Trnove podržava 27. regimentu, a baterije 6./13. SS i 7./13. SS 28. regimentu.

Original zapovijedi koji su partizani našli, izgubljen je, a ovo je bio prijevod urađen u ratu. Početak napada Sauberzweig određuje 8. 6. u 3.45, u cik zore, za sve osim za I./28., onaj bataljon koji će držati Priboj.[72]

Koliko u njegovu štabu dobro procjenjuju partizanske snage i namjere, toliko kao da i ne pomišljaju da će partizani radi njihova ostvarenja napasti Priboj i Lopare. A oni baš to namjeravaju, a ne da ih obiđu.

Komandant I./28. SS Driesner - onaj koji je u travnju onako energično prodro iz Kladnja do Šejkovića - zaposjeo je, u skladu sa zapovijedi, visove jugozapadno od Priboja. U njegovu je bataljonu sada mnoštvo regruta, mladića prinudno mobiliziranih po Posavini i Majevici, koji nisu prošli gotovo nikakvu obuku. Partizani to znaju.[73]

8. 6. u 18 sati. Dok se sunce primiče zalazu, šest partizanskih brigada kreće u napad; 1./16. u dvije kolone na Zajednice, jedna sa sjevera i istoka, druga s juga. Ispred četa idu bombaške grupe, po nekoliko dobrovoljaca. Nastoje se u sumrak što više neopaženo približiti, prije nego što nasrnu. SS-ovci su oprezni, to i ne uspijeva potpuno. Obje su strane iznenađene. Ni partizanski se izviđači i uhode nisu proslavile.

Po partizanskim procjenama poslije bitke neprijatelj je bio mnogo brojniji i jači nego što se predvidjelo, ukupno je na visovima iznad Priboja, u Loparama i na Zajednicama i Brezovači i uz 6. i 7. bateriju bilo oko 920 SS-ovaca i 300 četnika majevičkog vojvode Radivoja Kerovića.

Na I./28. SS nasrću 4. i 5. bataljon. Isprva ne uspijevaju protjerati SS-ovce, iako je borba veoma žestoka.[74] I sa zapadne strane Lopara gruhaju prvo ručne

[72] Sauberzweigovu zapovijed partizani su našli i preveli u ratu. Original nije nađen, ali jest prijevod, koji nije najbolji. (*Zbornik*, T. 4, knj. 25). Faksimil objavljuje i Lepre.

[73] Npr. 3. 5.: "Vrše prisilnu mobilizaciju." Ili 20. 5.: "SS-ovci nasilno mobilizirali nekoliko hiljada na Majevici i Posavini. Novomobilizirane odmah bacaju u borbu" (Knjiga depeša 3. korpusa, - *Zbornik*, T. 4, knj. 25).

[74] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.

bombe, razliježe se pucnjava i eksplozije mina. Otuda - sa zakašnjenjem od jednog sata - sada navaljuje i II. brigada.

20 sati. I druga partizanska kolona napada Zajednice s juga. Spušta se mrak. Kilometar od haubica su rovovi I./28. iz kojih se handžarci brane. Dnevnik 16. divizije: "Rovove su poslije jednosatne borbe likvidirali bombaši i puškomitraljesci (...) neprijateljske haubice tuku naš streljački stroj položenom putanjom na odstojanju 500-800 metara. Prvi rovovi su u rukama 1. bataljona. Nastaje momentalno zatišje koje je moralo nastupiti uslijed prilično izbačenih drugova iz streljačkog stroja (...) Ponovo se prelazi u dalji odlučan napad. Bombaši i p-mitraljesci igraju najveću ulogu. Neprijatelj je i pored krvavog otpora istjeran iz slijedećih rovova u blizini haubica. Naši su već na 500-100 m od haubica i glavnog neprijateljskog uporišta na Zajednicama (...)" Noć, išarana žutim i crvenim putanjama metaka, od Zajednice do Lopara, pretvara se u dan. Signalne rakete bljesnu, trepću sablasnim svjetlom dok polako padaju, produžuju sjene omorika i bukava. Rafali MG-42 resko odjekuju kao da se paraju košulje, šedit, eksploziv u engleskoj ručnoj bombi sijevne jarko žuto kad ona potmulo gruhne. Krici, dozivanja i dovikivanja, psovke. Nešto se zapalilo, plamen se širi - plast, kuća, - tko će u pomrčini znati!

Tako u ranim večernjim satima partizani ipak razbijaju obranu bataljona. 7. baterija na Zajednicama pod zapovjedništvom Heinza Rudolfa ostaje bez zaštite. On sa svoje četiri haubice 150 mm izravno gađa napadače, brani se očajnički s osamdesetak ljudi i jednim mitraljezom, mada nema šanse da se odupre višestrukoj premoći.[75]

Borba plamti u nekoj bašči, oko groblja, za kamione i topove. Čuje se i njisak konja.[76] "Čitava dva sata vodi se oštra i teška borba prsa u prsa na prostoru i odstojanju 50-100 metara. Neprijatelj je i dalje drzak i uporan i ne gleda na svoje žrtve (...) " zapisuju u partizanski dnevnik, a i ovo: "1. bataljon, iako proriješen, uspijeva da u trećem naletu stigne i zauzme haubice. 'Haubice su u našim rukama' prenosi se preko streljačkog stroja. Taj momenat ulio je kod boraca još veću odlučnost (...)" [77]

Dalje je zabilježeno kako se Muhamed, zamjenik komandanta 1. bataljona, našao s nekoliko boraca kod haubica i počeo gađati SS-ovske položaje i rovove na udaljenosti 50-100 metara.[78] SS-ovac Eduard Roth pamti: "Borio sam se prsa u prsa s nožem na pušci. Moga druga pogodio je metak u vrat. Nosio sam ga do šatora za prvu pomoć. Kad sam stigao, bolničara je pogodilo u ruku pa sam ga ja previo (...) Partizani su bili pravo iznad mene, ali imao sam samo četiri okvira metaka pa sam ih sačuvao. Da sam tada zapucao, danas ne bih bio živ. Nisam vjerovao da ću tu noć preživjeti."[79] Na bojištu leže mrtvi, ranjeni pod šatorom i pored haubica, puške, šarac na grudobranu.

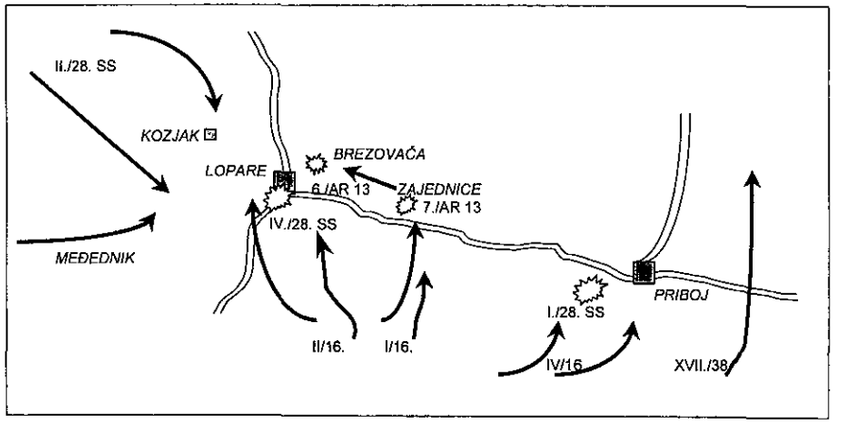
[75] HBD

[76] Poslije bitke SS-ovci će utvrditi da su im pobijeni mnogi konji i mule. (HBD)

[77] *Zbornik*, T.4, knj. 25.

[78] Ibid.

[79] HBD

Iznenadni partizanski napad uvečer 8. 6. 1944. na položaje "Handžar" divizije između Priboja i Lopara na Majevici. Dok je napad odbijen, žestoke borbe su potrajale cijelu noć i sutradan.

Na drugoj strani, II. brigada satima krvari ispred SS-ovskih rovova, njihovi su položaji i oružje raspoređeni školski, SS je: "jakom i planskom vatrom iz šaraca i bacača odbio naš juriš (...) Otpočeto je s drugim napadom (...), jedna četa 2. bataljona uspjela je poslije ogorčene borbe uz pomoć bombaša da istjera neprijatelja iz prvih rovova, odakle su produžili borbu za svaki rov", bilježi Dnevnik.[80]

Iza ponoći u II./28. SS bataljonu u Srebreniku je uzbuna: "Alarm!" Povici na snenu vojsku: "Los! Antreten, brzo!"[81] Raithel u Brčkom, kojega su uznemirile vijesti s Majevice, sada tjera HStuf. Gloninga da sa svojim četama hitno krene u Lopare - dvadesetak kilometara usred noći. U 2 sata bataljon polazi na marš preko Nahvioka i Vakufa, stići će poslije nekoliko sati.

Četiri sata, s prekidima, traju partizanski nasrtaji na Lopare. Četiri sata paljba prestaje samo na mahove, da bi se opet rasplamsala, osobito kada bljesne raketa. Onda SS-ovcima nestaje municije. Na komandu - "Spasavaj se" bježe prema sjeveru, prema Čeliću, pale neki eksploziv, golema plamena lopta pretvara na trenutak noć u dan.

Sviće 9. 6. Noćna sumaglica preobražava se u maglu. U samo svitanje leti mali Sauberzweigov *Fieseler Storch* (Roda) u krugu iznad položaja 7. baterije, ali ga divljačka pucnjava iz partizanskih mitraljeza sili da se izgubi na horizontu.

Između Zajednica i Lopara je uzvišenje Brezovača. Ondje je baterija haubica 105 mm. Partizani se probijaju između Brezovače i Lopara. Partizanske brigade su zaboravile nekadašnju oskudicu municije: "Ožeži!" Dnevnik: "Odlučujući napad (na Zajednice) je otpočeo (...) Uraganska vatra traje svega pola sata.

[80] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.
[81] "Van! Zbor, brže!"

Neprijatelj je slomljen i potpuno razbijen."[82] Partizani sakupljaju svoje ranjenike i poginule, sustaju, liježu, sjedaju gdje bilo, tvrdi momci spavaju.

Ne prolazi ni jedan sat otkako su partizani zavladali Loparama, a već imaju brigu da odbiju sa sjevera protunapad SS-ovaca koji su se sabrali i privukli po jutarnjoj magli. Kako se razdanjuje, tako se Loparama sada primiču sa zapada tri kolone SS-ovaca od Srebrenika, domobrani iz Tuzle. Dvije iscrpljene partizanske brigade zastale su u podnožju Brezovače.

12.00 sati. Na partizanske položaje na padine uzvisine Kozjak, nedaleko Lopara, pada prva granata, za njom druge. SS-ovci, pristigli od Srebrenika, postavili su brdske topove. Ne gađaju nasumce nego precizno, dok pješaci vrlo polako i prikriveno podilaze prema Kozjaku u tri kolone. Opiru im se dvije čete partizana.

14.30 sati. Ne znajući još što se zbiva kod Lopara, komandiri i komesari tjeraju borce I./16. poslije predaha opet u napad. Brezovaču gađaju iz haubica i minobacačima. Onda se zatrčavaju, padaju, pužu, dižu se.

15.30. Desetkovani artiljerci SS napuštaju rovove i zaklone, bježe. Partizani se bave plijenom: grabe municiju, uniforme, obuću, tovare na konje.

16.00 sati. Partizani oko Lopara se povlače. Položaj II. brigade koja je zauzela mjesto, sada postaje sve teži, uzaludni su joj protunapadi na one SS-ovce koji nailaze sa zapada niz padine Međednika, "Esovac" nadire sa tri strane. Ona se vraća natrag preko ceste Tuzla - Lopare na istok, u šumu iz koje je došla.[83]

17.30 sati. Po partizanima na Brezovači padaju mine. SS-ovci se vraćaju i napadaju partizane. Čete 28. regimente pod komandom Ostuf. Hansa Königa nasrću na Zajednice gdje se partizani tvrdokorno brane. Königovi su vojnici pritom našli Driesnera koji preuzima komandu uz jasnu poruku od Raithela da će pred Ratni sud ako ne povrati Lopare! SS-ovci predvečer sa tri strane prodiru u Lopare. Pritom gine i Driesner, komandu preuzima König.[84] Dnevnik 16. divizije: "Naši novi kontranapadi nisu uspjeli. Takva je situacija ostala u toku noći i do zore."[85]

11. 6. Ujutro SS-ovci zbacuju partizane sa Zajednica, u 11 sati iz sela Požarnice, nekoliko kilometara istočno od Tuzle, haubicama gađaju Busiju - "kao rukom". Šuma ječi. Dok je još trajala borba za Zajednice, SS-ovci iz Lopara sa četnicima kreću u šumu na jugoistoku da urade ono što je propušteno prije tri dana. U dvije kolone napadaju II./16. na Busiji. Partizani se povlače, tutanj bitke u šumi se smiruje.

Dnevnik 16. div. bilježi da je zbog nadiranja neprijatelja s raznih strana Komanda divizije zapovjedila i I./16 da se povuče. Sutradan je mirno, partizani se vraćaju na jug - odakle su i došli.

Uspomena Heinza Stratmanna sa Zajednica:

"Bio je to prizor uništenja. Partizani nisu mogli odvući velike topove i vozila pa su ih uništili. Trideset i osam vojnika baterije bilo je ubijeno i strahovito

[82] *Zbornik*, T. 4, knj. 25.
[83] Ibid.
[84] HBD
[85] Ibid.

izmasakrirano. Ne mogu opisati pojedinosti užasa što su ih neprijatelji počinili, ali kažem da tijekom dvogodišnjeg ratovanja u Rusiji nisam vidio ništa toliko strašno. Nije bilo moguće sve leševe sahraniti na groblju u Čeliću, pa su pokopani ondje gdje su poginuli."[86]

Što se događalo s one druge dvije partizanske divizije koje su krenule u osvajanje Majevice? 38. divizija (njena XVII. brigada napadala je također Priboj), potukla se na jednom mjestu i protjerala veću skupinu četnika i skupinu SS-ovaca, doprla nekoliko kilometara iznad ceste Čelić-Koraj, 36. se spustila do rudnika Ugljevik. Ali bataljoni 27. SS regimente ih po zapovijedi za operaciju *Vollmond* zaustavljaju vatrom iz šest haubica, četiri topa 105 mm i tri PZ topa i odbijaju natrag. U Brčkom je formiran motorizirani odred i jedna samostalna oklopna četa koji su podržali 27. reg. u protjerivanju partizana preko Spreče.[87]

M. Marković piše da su SS-ovci uz podršku zrakoplovstva i tenkova 10. 6. poduzeli protunapad, djelomično potisnuli jedinice 3. korpusa i zauzeli Lopare, Zajednice i Priboj. A pošto su njihove jače snage krenule iz Bijeljine prema Janji i iz Tuzle, Štab 3. korpusa povukao je opet svoje brigade preko Jelice na lijevu obalu Spreče, pa je 16. i 36. diviziju usmjerio opet prema Ozrenu i dolini Krivaje, a 38. ka Srebrenici.[88] Ponavlja se ono što se zbivalo krajem prošlog mjeseca. Sauberzweig nema snaga, a ni volje da te divizije goni po Ozrenu i dolini Krivaje, ili iz doline Spreče opet na Birač. Mogu mu se "zabaciti za leđa", onamo odakle su upravo otjerane.

Zrakoplovstvo? Vjerojatno Sauberzweigova "Roda". "Handžar" ima samo šest oklopnih izviđačkih vozila. I Terzić piše o nekoj jakoj podršci avijacije i tenkova kojom je SS povratio Lopare. U opširnom dnevničkom zapisu 16. divizije, ne spominje se ni jedno ni drugo.

Terzić objašnjava kako je Štab 3. korpusa uvidio da se na prostoru Tuzla-Bijeljina-Brčko, suprotno ranijim podacima, ipak nalazi glavnina 13. SS divizije pa je odlučio da svoje snage ne upušta u odsudne bitke s nadmoćnim neprijateljem. I dodaje: "A bilo je čak i podataka koji govore da je 13. SS naređen pokret ka jadranskoj obali."[89] J. J. Perić tu informaciju o odlasku na Jadran pripisuje britanskom časniku pri štabu korpusa.

Dnevnik 16. div. bilježi da su gubici SS-ovaca, "ogromni", oko 150 mrtvih i ranjenih vojnika i oko 30 zarobljenih na Brezovači i oko 80 mrtvih i ranjenih na Loparama. Vlastiti gubici napadača u I. i II. brigadi - 57 mrtvih, 174 ranjena i 26 nestala.

Sauberzweig se opet pokazao kao hvalisavac, ovaj put kao neki rođak svoga slavnog zemljaka baruna Münchausena - javlja da je za operacije *Vollmond*, od 8. do 11. 6. neprijatelj imao 3000 mrtvih (!), što i Phleps, navikao na propagandne brojke, ocjenjuje "uveliko pretjeranim".[90] Gubici su po svoj prilici bili teški na obje strane, neki njemački izvještaj poslije operacije tvrdi da je

[86] Ibid.
[87] Ibid.
[88] *Drugi svetski rat*
[89] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*
[90] Lepre citira iz Phlepsova dnevnika (HBD)

pobijeno 1586 neprijatelja, dok je divizija imala 205 mrtvih, 528 ranjenih i 89 nestalih. Kada je Driesnerov nasljednik, Karl Liecke, stigao u Lopare, zgranuo se. Razbijeni I./28. SS brojio je svega 180 ljudi; Lepre objavljuje uspomene Huge Schmidta iz pionirske zajednice veterana kako su pioniri koji su obnavljali mostove na putu od Čelića do Lopara našli oko pet stotina pripadnika I./28. SS koji su se bili razbježali s lakim oružjem.[91]

Malo oružja što partizani iskazuju kao plijen to i potvrđuje: na Zajednicima 4 haubice, vagon granata, 6 šaraca, 2 minobacača, 50 pušaka, 34 kamiona, 6 luksuznih automobila, 2 motocikla, 4 dvogleda, 100 pari cokula, oko 20 konja. Kamioni i automobili su spaljeni, a 4 haubice uništene. Na Brezovači se "nalazio ogroman materijal", ali od male koristi za partizane: 4 haubice, dva vagona municije, 200-300 konja, 200-300 dvokolica za municiju, nekoliko stotina pari odjeće i obuće, 2 motocikla i jedan luksuzni automobil.

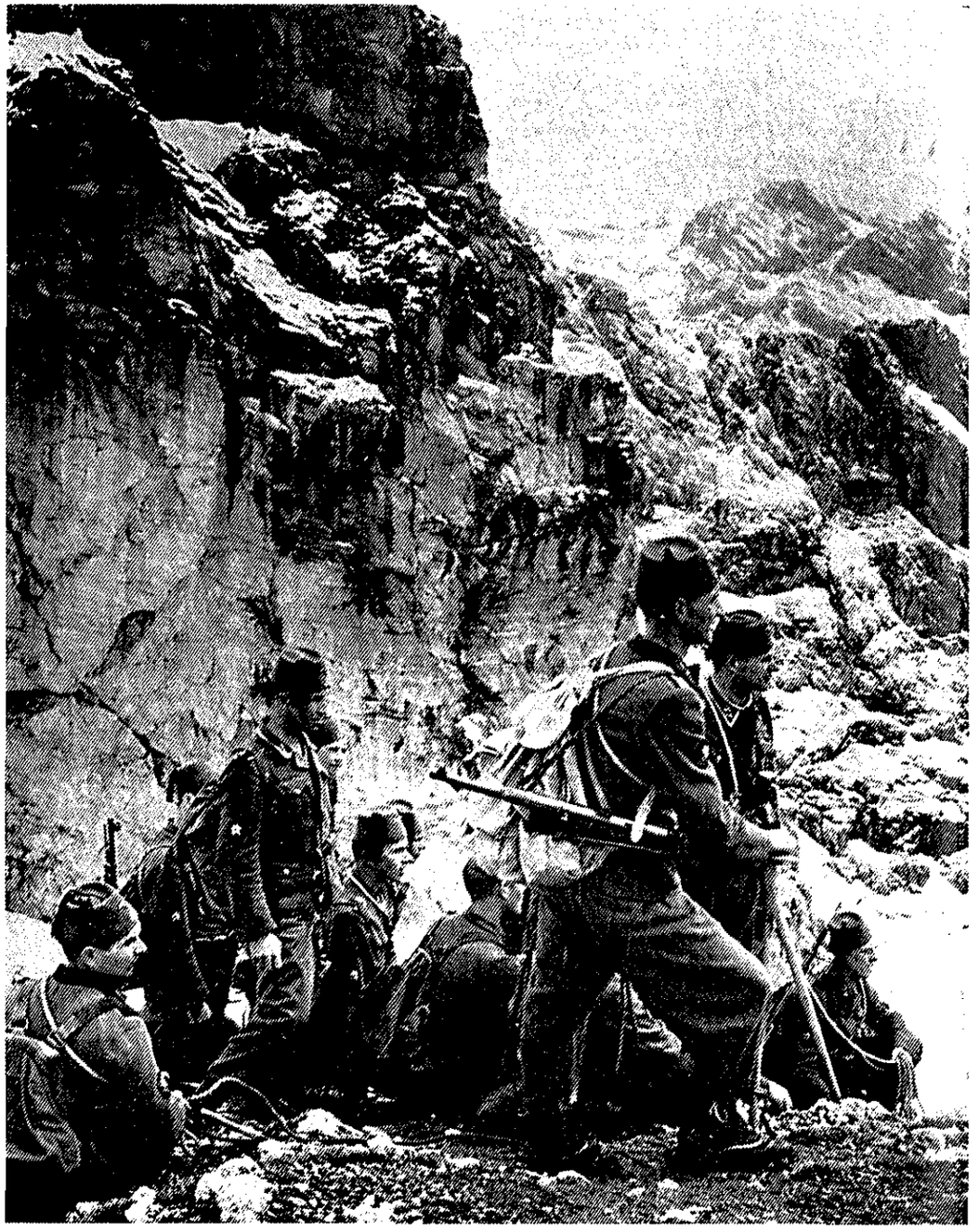
Ali to sve na Brezovači nije ni izdaleka ni izvučeno ni uništeno, zbog SS-ovskog protunapada: "Naši su uspjeli da unište 2 haubice, (od 4 - Z. S.), luksuzni automobil, 2 motocikla, jedinice su sobom uzele 10 pištolja, 20.000 *mauser* metaka, oko 100 pari cokula, 100 pari odijela, 30-40 konja i manju količinu druge vojne spreme." II. brigada je prijavila plijen: 1 minobacač, 2 pikavca, 3 pištolja, 10 pušaka, 80 pari odijela, 30 konja, ali je izgubila 2 puškomitraljeza.

Od pješačkog naoružanja partizanski plijen 16. divizije je dakle i pored razbijanja SS bataljona i dviju baterija mršav: 60 pušaka, 6 šaraca i 2 pikavca ako ne računamo pištolje.

Prvi put otkako navodimo podatke iz partizanskih izvještaja i dnevnika o borbama s SS-ovcima nalazimo podatak o zarobljenicima: "oko 30 zarobljenih..." Ali, pitamo se, što znači ona trotočka? Trotočka je opći pravopisni znak koji pokazuje da je tekst namjerno prekinut. U ovom kontekstu znači da je izostavljena jedna ili više rečenica.[92] U partizanskim izvještajima takvih trotočki nema. Vjerojatno je da su to upisali vojni urednici Zbornika. Oni, inače, kada izostavljaju nešto iz dokumenata, napominju da su to učinili, i zašto, ali ne ubacuju trotočke. Ne znamo ni tko su zarobljenici, četnici ili SS-ovci. Odnosi li se trotočka na njihovu daljnju sudbinu?

Zanimljivo je da se SS Uscha. Franz Labion, jedan od Nijemaca topdžija iz 13. SS kojega su 1945. zarobili Britanci, branio na saslušanju u logoru Sandbostel da se nije imao čime boriti protiv partizana jer su ga poslali u Lopare gdje su baš ostali bez topova i imali gubitke.[93]

[91] HBD
[92] U dosadašnjem tekstu u navođenju tuđih riječi označavali smo sa tri točke ono što smo namjerno izostavljali, ali u zagradama (v. *Pravopisni priručnik* V. Anića i J. Silića, ili *Pravopis bosanskog jezika* S. Halilovića).
[93] Njegova izjava je u arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, zajedno s nekim drugim, o kojima će još biti riječi na idućim stranicama.

Alpinisti "Handžar" divizije

Artiljerci "Handžar" divizije (gore) na djelu. Na leđima su im kutije s plinskim maskama, a vidi se i bajunet. Dolje: pioniri.

One četiri haubice od 150 mm u "Handžar" diviziji vukli su kamioni (ostale konji),[94] pa je sigurno bilo toliko kamiona, da ih je bilo baš 34, to bi značilo da je ondje bio i veliki dio voznog parka divizije. Njegova glavnina je bila u Brčkom, Bijeljini i Tuzli.

"Vagon" i "dva vagona municije", procjene su odoka; Kampfsatz, (borbeni komplet) - propisana stalna količina municije za vojnika ili oružje - baterijska je šarža koja već desetljećima za ovakve poljske haubice, u svim vojskama, iznosi 80-90 granata za 105 mm, a 30-40 za one od 150 mm. Prve, njemačke, težile su u drugom svjetskom ratu 14,8 kg, druge 43,8 kg.[95] Nije teško izračunati da je uz baterije na Zajednicama i na Brezovači moralo biti 2-3 tone granata, sve drugo je nagađanje. Partizani ih nisu mogli ni koristiti ni odvesti, a ne pišu ni da su ih zapalili. Da je bilo granata na vagone, pa da su još i zapaljeni, to bi ugrozilo i partizane, čulo bi se itekako do Tuzle i Bijeljine. Dakako, ondje je bilo i metaka i mina.

Krvava bitka kojom SS-ovci zadržavaju kontrolu Posavine i Majevice, a partizani se vraćaju odakle su došli, svakako je udarac 13. SS diviziji, a daje i poleta mašti J. J. Perića: po njemu je u Loparama "ubijeno 400 SS-ovaca, uglavnom podoficira koji su bili na obuci (?), dok je broj ranjenih mnogo veći, zaplijenjeno je osim haubica i tri vagona municije i 50 kamiona (a ne 34), 30 lakih mitraljeza (a ne šest šaraca), 15 teških i lakih bacača, (a ne jedan) 14 radio-stanica (?), 3 magacina odjeće i obuće, 10 sanitetskih automobila, (a ne sedam "luksuznih") velika količina pušaka, pištolja i šmajsera."[96] Kakvo "sjećanje!" Dodajmo da partizani od granata kalibra 105 i 150 mm, tada i ondje, nisu imali nikakve koristi, a kako ih nisu dospjeli uništiti, ni SS-ovci štete.

Opisujući operaciju *Vollmond,* Michaelis piše da ju je predusreo "neočekivan frontalni napad 16. divizije na Priboj. Na osnovu krajnje kritične situacije u pomoć je poslan 2./28. SS bataljon iz okolice Srebrenika. Došlo je do teških borbi u kojima su se partizani zagriženo branili. Mjesto Lopare ponovo je zauzeto uvečer 9. 6., borbu su karakterizirali stalni protunapadi obiju strana. Napokon su se partizani povukli. Potjera II./28. SS bataljona bila je uzaludna. 27. SS regimenta spriječila je istovremeni razvoj partizanskih grupa prema sjeveru, a pojedine je odrede odbacila izravno na jug."[97]

Mada je operacija *Vollmond* promašila cilj, u štabovima divizije, 5. SS brdskog korpusa i Glavnoj upravi SS misle da nemaju razloga za nezadovoljstvo. 13. SS divizija zadržala je pod kontrolom Posavinu i Majevicu, Tuzlu. U Brčkom i Bijeljini pljušte unapređenja i premještaji. Sauberzweig postaje SS Gruppenführer (Grf.) i generallajtnant Waffen SS, zapovijedat će korpusom. U Glavnoj upravi SS, valjda na osnovu izvještaja o prilivu i posve krivo procjenjujući vojne i političke mogućnosti, zaključuju 17. 6. da je pogodno vrijeme za osnivanje još jedne bošnjačke SS divizije. Zamisao nije mogla niknuti u Himmlerovu štabu, bez uljepšavajućih vijesti iz Bosne. Tada već (1. 6.

[94] Po formaciji u *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[95] VE 1 / 1970.
[96] Šmajser = Schmeisser, naziv njemačke strojnice
[97] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

1944.) ima 15 Waffen SS divizija, oklopnih, oklopnih grenadira i gorskih, sastavljenih od Nijemaca iz Reicha ili Volksdeutschera, 9 zapadnoeuropskih i volksdeutscherskih, te 16 istočno-europskih, većinom samo djelomično formiranih, vrlo slabih i u pravilu samo u partizanskom ratu upotrebljivih nominalnih divizija.[98]

Nova bi se 23. SS divizija. po odluci od 24. 6., trebala formirati u Bačkoj, u vojvođanskoj ravnici između Dunava i donjeg tijeka rijeke Tise, u području kojemu je manji dio u Mađarskoj, najveći u Jugoslaviji koji su 1941. Mađari prisvojili. Nekome pada na um zamisao da diviziju nazove po dvosjeklom bodežu balkanskih čobana i standardnom četničkom oružju *Kama* i 2. hrvatska.

I drugi naziv, po jednom hladnom oružju, pokazuje da su i u povijesnoj svijesti nekih mjerodavnih SS-ovaca prisutni stereotipi Bošnjaka kao sjekača i koljača handžarima i kamama. Da to ide do idiotizma, pokazao je Staf. Matheis već po dolasku u Brčko, kada je onaj radni bataljon Aufbaustaba nazvan (npr. ni čekić, ni lopata nego) *Kama*.[99] Nema ni traga želji da se Bošnjacima da neko ime iz njihove ratničke prošlosti poput onih u drugih Waffen SS divizija.

Lovačke gorske regimente nove divizije okupljaju se oko Sombora i Novog Vrbasa, artiljerijska kod Kule (Crvenke). Pionirski i protuoklopni bataljon formiraju se na poligonima u Češkoj, u Štehovicama kod Praga. Rok za okončanje formiranja i obuke je 31. 12. Usto se osniva još jedan SS brdski korpus (9.) u kojem će biti ona i *Handžar*, a vodit će ga Sauberzweig. Svoj štab koncem lipnja počinje okupljati u Nuštru kod Vinkovaca.

Na rastanku opet sumira, za razliku od *Vollmonda*, svoju borbenu aktivnost od 7. 4. do 15. 6. umjereno propagandnim brojevima: ubijeno je 4.526 "izbrojenih" i 3766 "vjerojatno" ubijenih partizana, a zarobljeno 1246 (uključivo 6 američkih zrakoplovaca). Plijen: 51 konj ili mula, 19 mitraljeza, 825 pušaka, 17 vozila, uništeno 18 čamaca itd. [100]

Kao jezgru i okvir nove SS divizije, te u štab novoga korpusa premještaju kadrove iz *Handžara*, Nijemce i Bošnjake, među njima iz svakog artiljerijskog diviziona osoblje jedne baterije - ukupno 54 SS Führera, 187 SS Unterführera, i 1137 vojnika. Za zapovjednika *Kame* ide dosadašnji komandant 27. regimente Staf. Hampel, kojega unapređuju u Oberführera (Obf.). Tada ukidaju četvrte bataljone *Handžara*, dijelove premještaju u *Kamu* i u preostala tri. Novi komandant *Handžara* je Hampel.

U Ministarstvu unutarnjih poslova NDH bit će da su se raspitivali o slobodi pridobivanja za SS i druge njemačke postrojbe, pa ustaški pukovnik Vokić odgovara 22. 5. 1944. iz Ministarstva oružanih snaga (Minors), koje sada objedinjava ustaše i domobrane. Dvaput napominje kako su sporazumi o hrvatskom SS postizani mimo tog Ministarstva (može biti da pritom "pere ruke", i da prijekore upućuje na drugu adresu) i objašnjava kako je bilo predviđeno da se pridobivanje dobrovoljaca završi do 18. 7. 1943. i zamijeni redovitom

[98] *Lexikon des 2. Weltkriegs*
[99] HBD
[100] Ibid.

popunom, ali budući da ukupni cilj od 46.000 ljudi nije postignut, onda se to "verbovanje" nastavlja.

Dalje javlja da su Nijemci, SS oblast, objavljujući proglase za ovo kasnije vrbovanje, osobito isticali da se ne primaju domobrani, ustaše, pripadnici redarstva, oružnici i "povojničeni" radnici i činovnici. "Povojničeni" su zaposleni u civilnim djelatnostima važnim za ratnu proizvodnju. Dobrovoljci odlaze dijelom na izobrazbu u Njemačku, dijelom odmah u postrojbe u zemlji. Po njemačkim podacima u SS sada ima 35.000 ljudi, a nedostaje 11.000. (To se sve ne odnosi na 13. SS, nego i na Kammerhoferovu policijsku diviziju - Z.S.)

Vokić nastavlja kako je Minors na višekratne zahtjeve pristao dati SS-u jedan dio muslimana novaka godišta 1926., mada SS kategorički traži sve muslimane 1926. godišta iz hrvatskih jedinica. Dalje se žali kako SS organi, a posebno Komanda 13. SS divizije, samostalno mobiliziraju obveznike pojedinih kotareva pa mjestimično i zabranjuje (Tuzla, Brčko, Bijeljina) novačenje u hrvatske postrojbe, kako su nastojanja Minorsa da ovo zaustavi bila uzaludna i da je oko 700 ljudi bivše Huskine vojske predato 13. SS diviziji.[101]

Ali tada se već handžarci Bošnjaci, koji se sa četnicima zajedno bore protiv partizana, sve više pitaju je li to sada njihov pravi neprijatelj?

Njemačka armijska grupacija Centar odbijala je u Rusiji i manje-više uspješno sve do ljeta 1944. povremene sovjetske udare poslije zimskih bojeva 1941./42., dok su sve velike bitke od Staljingrada do Kijeva i nadalje vođene i - gubljene - na jugu zemlje, a Crvena armija tokom zime daleko prodrla na zapad. Front njemačke grupacije Centar u kojoj su dvije armijske grupe sa sedam armija sada strši, poput nekoga balkona, 400 kilometara daleko na istok. Čitava joj je pozadina ugrožena s juga, iz Galicije, bok joj je otvoren. Proljetna je "rasputica" (tako nazivaju Rusi razdoblje kada se istope zimski snjegovi i prostrane ravnice prekrije blato), kao i obično onemogućila ili uvelike otežala pokrete mehanizirane vojske i za nekoliko sedmica zaustavila sovjetsko napredovanje.

Hitlera, maršale i generale u "Vučjoj jami" poput olova pritišće pitanje: što će Staljin poduzeti? Gdje će pokrenuti ljetnu ofenzivu? Nalaze krivi odgovor. Uvjeravaju se međusobno da će nastaviti napadati na jugu. Podliježu fascinaciji kako će sovjetski generalštab iskoristiti izvrsnu operativnu priliku i udarom s juga odsjeći "balkon". I tako neprijatelju podmeću vlastite misli. Na mjesto očekivanog napada dopremaju sve dohvatljive rezerve i najjače postrojbe, među njima dva oklopna korpusa sa osam oklopnih divizija i dvije divizije oklopnih grenadira. Toliko su zaslijepljeni obmanom da zanemaruju i sve vijesti koje se od 10. 6 svakodnevno umnožavaju, kako se neprijatelj gomila ispred fronta, a ne bočno. Još i 20. 6. načelnik Vrhovne komande general-feldmaršal Keitel drži nekakvo predavanje o situaciji i tvrdi da će sovjetska ljetna ofenziva početi u Galiciji i to tek kada saveznička invazija u Normandiji pokaže vidljivije rezultate.

Četrdeset i osam sati poslije, general-feldmaršal se suočava sa strahovitim demantijem: Rusi napadaju, ali ne u Galiciji! Prvog dana na jednom dijelu 700

[101] Hrvatski državni arhiv, fond MUP RH III-45, 16-18. Dalje: HDA, fond MUP.

km dugačkoga fronta, sutradan i na drugom, tako da Nijemcima tek 24. 6. postaje jasno da Rusi navaljuju na cijelom frontu, a osam oklopnih divizija u Galiciji i dalje čeka protivnika koji miruje.[102]

Rezultat je najveća uništavajuća bitka u povijesti ratovanja. U sedam dana njemački je front rasječen, poslije 35 dana armijska grupacija Centar više ne postoji; od 38 divizija, 28 je razbijeno, 350.000-400.000 vojnika izginulo, ranjeno, nestalo. Od 31 njemačkog generala koji su na frontu zapovijedali korpusima ili divizijama, poginulo ih je 7, dvojica su počinila samoubojstvo, ostali su zarobljeni. Sovjetski je front pomaknut 700 km na zapad, a krajem srpnja Crvena će armija biti na granici Reicha.[103]

Tri dana poslije početka velike sovjetske ofenzive, general Glaise se poslije kraćeg boravka u Beogradu vraća u Zagreb 25. 6., bilježi kako je iz Srbije otišao s osjećajem da je njemačka situacija kuća od karata, a najutjecajniji čovjek u zemlji D. Mihailović, i pored poraza koje mu je Tito nanio. Njemačkih mobilnih snaga jedva da ima u Srbiji, ako se izuzme nešto policijskih jedinica. Bugarski korpus kojemu je povjerena okupacija najvećeg dijela Srbije (isključivo samo sjeverozapadni vrh i Banat), najgora je trupa koju Bugarska ima. Kada je preuzimao komandu u Beogradu, dvije su čete Bugara skupa sa starješinama kod Leskovca prešle partizanima. Zaključio je da su za borbu protiv partizana stvarno upotrebljivi samo srpski,[104] donekle ruski dobrovoljci i - ljudi D. Mihailovića s kojima je komunicirao preko nekoga majora.

Glaise konstatira da je korupcija među Nijemcima u Beogradu poprimila zastrašujuće razmjere: "U zadnje vrijeme bilo je i osuda na smrt osoba bliskih šefu vojne uprave Neuhausenu, osobitom miljeniku maršala Reicha (Goeringa- Z. S.) i nadkorupcionaša. Čitava jedna Feldkomandantura se našla iza rešetaka. Pije se bjesomučno. Sve u svemu, malo lijepoga."[105]

Početkom srpnja partizani su se opet ugnijezdili na cesti Tuzla-Zvornik. U Osmacima, južno od ceste, tridesetak kilometara od Tuzle, na ravnici, s britanskim saveznicima improviziraju aerodrom. Poslije se slični aerodromi organiziraju kod Šejkovića, Žabljaka i Berana u Crnoj Gori.

14. 7. U okviru lokalne operacije *Fliegenfänger* (muholovka) 27. SS regimenta napada s Majevice i zaposjeda aerodrom Osmaci. "Vlastiti gubici iznose četiri mrtva i sedam ranjenih, nasuprot 40 poginulih partizana", piše o tome Michaelis i nastavlja: "Tri dana poslije dijelovi *Handžara* sudjeluju u velikoj operaciji *Röslein* (ružica) pod vodstvom štaba 2. oklopne armije."[106]

[102] *Unternehmen Barbarossa*
[103] *Velikaja Otečestvennaja vojna Sovjetskogo Sojuza*
[104] Srpski dobrovoljački korpus
[105] Glaise - *Dnevnik.*
[106] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS.* Naziv 2. oklopna armija može zbuniti. Na Balkanu tada nema nikakve njemačke oklopne armije. Ta je armija pod zapovjedništvom generala Guderiana napadala 1941. Moskvu s juga, a poslije sovjetske zimske ofenzive mirovala 20 mjeseci na obrambenim položajima kod Orjola sve do ljeta 1943. jer su se borbe vodile južnije. Za to vrijeme štab je ostao bez većine oklopnih postrojbi. U vrijeme kapitulacije Italije, kao uhođana komandna instanca, premješten je na Balkan gdje nije bilo iole značajnijih oklopnih snaga. Pod njegovim je operativnim vodstvom bio i 5. SS brdski korpus, pa time i *Handžar*.

J. J. Perić tvrdi kako se 13. SS divizija dugo nije mogla oporaviti od teškog poraza koji su joj u - ni manje ni više nego - šestodnevnim borbama na Majevici zadale partizanske jedinice, kako je više od mjesec dana trebalo štabu da koliko-toliko konsolidira svoje bataljone kod kojih je sve više slabila disciplina i borbenost, tako da je udarna snaga divizije - između ostalog i zbog pojave dezerterstva - bila daleko ispod razine na kojoj se nalazila po dolasku u istočnu Bosnu.

I pored začuđujućih "sjećanja", brzo je zaboravio kako je koju stranicu prije napisao da su partizanske divizije početkom lipnja kretale u one tri kolone pod parolom: "Za oslobođenje Majevice - prodiri naprijed!" i da 13. SS nikada nije pripisao udarnu snagu po dolasku u istočnu Bosnu, nego samo tisuće mrtvih. Nije teško zaključiti tko se lakše oporavljao od posljedica pohoda na Majevicu. Osim toga, vidjeli smo da je riječ o mjesecu reorganizacija i kadrovskih promjena u 13. SS diviziji.

Ni sredinom srpnja nijedna partizanska brigada ni divizija nisu na Majevici:

- 16. je na obroncima Ozrena, traži načina da pomogne 11. diviziji koja s lijeve obale rijeke Bosne mora prijeći na desnu, također na putu u Srbiju,
- 36. tumara između Banovića i Šejkovića, (ona i 16. od 1. 7. sačinjavaju 12. partizanski korpus),
- 38. je između Srebrenice i Bratunca,
- 27. oko Vlasenice i Osmaka,

a očekuje se i dolazak 6. proleterske divizije, koja bi također trebala prijeći rijeku Bosnu sa zapada na putu u Sandžak.[107]

17. 7. protiv ovih partizanskih jedinica iznenada nastupaju:

- od Tuzle dijelovi 13. SS,
- od Zvornika 7. SS,
- jedna ustaška bojna,
- jedan domobranski zdrug od Tuzle prema Kladnju
- četnički Majevički i Ozrenski korpus.[108]

Handžar u ovu svrhu iz obje regimente, 27. SS i 28. SS, izdvaja po I. SS i III. SS bataljon i od njih sastavlja dvije borbene grupe:

- prvu iz 27. regimente koja će napasti partizane sjev.-zap. od Šejkovića,
- drugu iz 28. koja kreće iz Tuzle.[109]

Cijeli ostali prostor Majevice i Posavine prepušten je brizi preostala dva bataljona iz obje regimente, njihove su čete rasute od Modriča i Gradačca do Bijeljine i Zvornika. U borbenim grupama su ona dva bataljona pojačana s nešto više teškog oružja i skupinom četnika koji se nazivaju "bataljonom". Ovi saveznici sve su češći uzrok dobacivanja handžaraca bataljonskim imamima:

- Imam-efendijo, baš smo našli prijatelje.

Prvenstveni je cilj SS-ovaca aerodrom u Šejkovićima, gdje zračni most djeluje gotovo danonoćno. Donekle se ponavljaju zbivanja iz svibnja, nastojanja partizana zadržati Šejkoviće, prebaciti se u Srbiju i SS-ovaca da im to

[107] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*
[108] Ibid.
[109] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

onemoguće. 36. divizija na Visu, sjeverno od Šejkovića, ne može zaustaviti handžarce, izmiče se da je ne bi stjerali u Drinjaču. Komanda 12. korpusa sada upućuje prvo IV./16. brigadu, pa onda cijelu 16. diviziju da zaustavi SS-ovce pred Šejkovićima.

18. 7. Bataljon četnika potčinjen 27. borbenoj grupi napada Matkovac. U isto vrijeme glavnina Borbene grupe dopire na uzvišice južno od Šejkovića. "Dotada nije bilo jačih borbi, sada jake partizanske jedinice napadaju borbenu grupu 27., slijede najžešće borbe s velikim obostranim gubicima (...) Situacija se toliko zaoštrava da 28. borbenu grupu pozivaju natrag, u pomoć 27. borbenoj grupi" bilježi Michaelis.[110] Partizanskim divizijama opet se ocrtava jasna opasnost da budu natjerane u Drinu, premda dvije SS divizije sve više nalikuju na iscrpljene gasitelje požara koji sve češće izbijaju na raznim krajevima nepregledne šume i koje podstiče sve jači vjetar.

Dok su pojedini bataljoni 7. SS *Prinz Eugen* divizije rasuti od Kupresa i Zenice do Nevesinja, njihova borbena grupa HStuf.-a Kaisera cijelo se to vrijeme tuče sa 27. divizijom na prostoru Sokolovići - Han Pijesak - Vlasenica u prisnoj suradnji s handžarcima. Nijemci znaju i to da dvije partizanske divizije sa zapada pokušavaju prijeći rijeku Bosnu. Time ugrožavaju vitalno važnu željezničku prugu Bos. Brod - Sarajevo u dolini te rijeke. Phleps imenuje Obf. Hedricha 'Komandantom SZ Bosne' sa sjedištem u Doboju. Ali njemu su potčinjene samo hrvatske trupe - domobrani i ustaše - bez borbene vrijednosti koje često izdajstvima same - kako piše Kumm - pogoršavaju svoj položaj. "Jedina mu je upotrebljiva trupa protuoklopni odred divizije, on jedno vrijeme snosi sav teret borbi od Maglaja do Doboja."[111]

20. 7. U Hitlerovu štabu u Rastenburgu eksplodira bomba što ju je podmetnuo pukovnik Claus Schenk grof Staufenberg, pri tome Führer za dlaku izbjegava smrt. Cijeli svijet saznaje da je i u vrhu njemačke vojske pokolebano uvjerenje u smisao daljeg ratovanja.

21. 7. Već je treći dan kako partizanske brigade i divizije dvaju korpusa srljaju da povrate Šejkoviće. Popodne obustavljaju napade i odstupaju na jug.

Terzić zaključuje da je bio uzaludan pokušaj štabova 3. i 12. korpusa da protunapadima u toku 20., 22. i 23. 7. povrate Šejkoviće. Oba se izmiču prema planinama Konjuhu i Zvijezdi. Tim je povlačenjem opet onemogućen prodor u Srbiju, a izgubljeni su i aerodromi kojima su partizani u istočnoj Bosni već bili uredno opskrbljivani.[112] J. J. Perić te borbe opet pretvara u velike poraze handžaraca jer su samo u nekoliko borbi (Papraća, Stolice, Klještani, Treštenica), imali više od 1170 mrtvih, ranjenih ili nestalih. Ovome dodaje napomenu da su partizanski gubici u ovim borbama iznosili 51 mrtvog i 101 ranjenog borca. Kao da baca kocke, pa piše brojeve koji padnu, jednom najveće, drugi put najmanje.

27. 7. Na obali Bosne, kod Zavidovića, partizanska je 16. divizija, 36. u Olovu, 38. u Kladnju. Noću 28./29. 7. prelazi rijeku Bosnu između Nemile i Begova Hana 6. proleterska divizija koju Tito također goni u Srbiju, na desnoj

[110] Ibid.
[111] *Vorwärts Prinz Eugen*
[112] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*

je obali dočekuje 16. Slijede manevri bataljona SS divizija kojima je sada cilj da ove divizije obuhvate na Konjuhu i Zvijezdi. Terzić piše o upornim nastojanjima Nijemaca da razbiju jedinice 3. i 12. korpusa i odbace ih što dalje na zapad, a one moraju voditi stalne i teške borbe zbog kojih 12. korpus ne može u Srbiju. III./28. bataljon *Handžara* poslije manje borbe 30. 7. istjeruje partizane koji su dan ranije opet upali u Kladanj.

Mada većini handžaraca nisu poznate razmjeri njemačke ljetne katastrofe u Rusiji, a ni onoga što se događa u Normandiji, i malodobnim dječacima postaje jasno da će Hitler izgubiti rat, a partizani pobijediti. Manje ili više uzaludna jurnjava - u društvu četnika! - za partizanima gubi svaki smisao. Bošnjaci su bezbroj puta dokazali da umiju ratovati, ali se pitaju: za koga i za što? Od autonomije Bosne i Hercegovine nema ništa. Još ih uvijek režu mitraljezi i kidaju geleri za ovu karikaturu hrvatske države: "Nešto malo oko Sarajeva i nešto malo oko Zagreba" govore o njoj na sav glas ne samo domobrani, nego i sve više ustaša u koje sada više ne primaju samo dobrovoljce nego i silom tjeraju. Domobrani samo radi alibija pucaju u zrak kada im se partizani primaknu, često ni to. Oni koji govore kajkavski znaju reći: "Kaj se bum boril za tursku krševitu Bosnu i dva uska glajza",[113] odlaze partizanima kao i drugi u cijelim vodovima pa i četama. Koliko je takvih, više nitko i ne zna.

Ni Nijemci više nemaju prave volje za rat. Iskusniji vojnici još su poslije Staljingrada shvatili da Njemačka ne može pobijediti. Mogu se nadati samo nekom remisu. Dok handžarci, s hrancem na leđima uza strminu nose postolje minobacača ili mitraljez, ružno spominju oca ili majku ne samo Paveliću nego i Hitleru. A žene po selima u kojima su do jučer bili partizani, pričaju im priče koje do njemačkog "okvirnog personala" ne dopiru. Muslimana je sve više među partizanima koji ne progone muslimane zato što su muslimani. Doduše, ondje nalaze i neke od onih koji su 1941. bili zadrti velikosrbi i protivnici komunista. Ali više ne veličaju srpstvo. Partizani ne poste Ramazan, ne mare za Bajrame, nemaju imame, ali ni popove, neće da čuju za Svetoga Savu. Ne ulaze u džamije, ali ni u crkve. Kao da ih i nema. Ne slave četničku krsnu slavu Sretenje Gospodnje niti koju drugu, nego oktobarsku revoluciju. Ne diraju žene. Imaju svoje drugarice. Obično ne provociraju hodže koje im se nisu nešto zamjerile, zovu ih na konferencije koje održavaju s vojskom i narodom. Sa ženama. S djecom. Prave priredbe s pjesmama i recitacijama. Priređuju izbore. Tamane četnike jednako kao i ustaše. Govore o pravdi za radnika i seljaka, o izdajničkim bogatašima, da se kralj Petar više ne smije vratiti, o bratstvu i jedinstvu "Srba, Hrvata i Muslimana" stalno o nekom AVNOJ-u, Bosna i Hercegovina bit će država kao Hrvatska ili Srbija. Puno novoga.

Handžarci se ne vraćaju s dopusta. Ostaju u svojim selima. Ili nestaju po noći. Sa straže, iz patrole. Prelaze u Zeleni kadar, domobrane, u ustaše, pa odatle dalje, u skrovišta, u partizane. Ne ostaje bez rezonance ni činjenica da u istočnoj Bosni ratuje i jedna 16. "muslimanska" partizanska brigada mada se od ostalih ne razlikuje ni po čemu osim po imenu. Ali u *Handžaru* još je onih za kakvim je

[113] "dva uska glajza" = tada u BiH nema nigdje pruga normalnog, nego uskotračnog kolosijeka

čeznuo dr. Best kojima je više važno da se bore, a manje za što. Poštuju prisegu. Bataljoni I./28 SS i II./27. SS zajedno sa *Prinz Eugen* divizijom poduzimaju operaciju *Hackfleisch* (= isjeckano meso) da unište partizane u trokutu Kladanj - Vlasenica - Sokolac - Olovo.

Napad počinje 3. 8. Dijelovi obiju SS divizija nastupaju od Vareša, Ribnice, Kladnja. 3. se korpus povlači prema Srebrenici, 12. prema Foči, ondje negdje opet uzaludno pokušava prijeći Drinu.

Okruženje partizana i pored jake obrane je postignuto, ali partizani nalaze rupe - tako i na frontu 27. regimente. Nakon samo nekoliko dana, kada se već smatra da je operacija završena, opet se pojavljuju. Bataljone borbene grupe 28. prepotčinjavaju 7. SS diviziji, 27. regimenta opet pokušava istjerati partizane iz te oblasti. Ali akcije donose samo kratkotrajni i lokalni učinak.[114]

Do sredine kolovoza SS-ovci dviju divizija i partizani natjeravaju se od planine Javornika, do Konjuha, Ozrena i Zvijezde, u dolini rijeke Bosne, od Olova oko cesta Sokolac - Han Pijesak, Sarajevo - Višegrad, Foča - Kalinovik. Polovinom mjeseca 12. korpus opet uzalud pokušava prijeći Drinu, ali sada poviše Foče, kod Ustikoline. Potiskuju ga na Pivsku planinu s velikim brojem ranjenika, iscrpljenog glađu, dugotrajnim borbama i marševima. Dospjet će i u Hercegovinu, a u istočnu se Bosnu vratiti početkom rujna.

Krajem mjeseca, II. i III. bataljon 27. SS regimente tuku se - tko zna već koji put - sa 27. partizanskom divizijom kod Bratunca, 13. SS izviđački odred 30. 8. opet je u žestokim borbama kod Osmaka i Matkovca, III./28. SS kod Vlasenice. Iako 13. SS divizija drži još pod kontrolom veliki dio svog područja, - Tuzlu, Majevicu i Posavinu, barometar raspoloženja njenih pripadnika za daljnji nastavak ovakvoga rata naglo opada.

Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije javlja 25. 8. 1944.:

"6. VIII. u 03.00 sati 116 vojnika SS postrojbi s položaja kod Tuzle pobjeglo je u šumu da se pridruži komunistima, upućena potjera ubila je tri vojnika i 2 uhitila dok je ostalima uspjelo pobjeći."[115]

Tih dana na cijelom Balkanu dolazi do dramatičnog preokreta. Poslije razbijanja njemačke armijske grupacije "Centar" i za vrijeme prodora Crvene armije na zapad, prema Varšavi, na južnom dijelu sovjetskog ratišta vladao je mir. U Rumunjskoj su svjesni da su im sovjetske armije pred vratima. Američki bombarderi iz Italije u nepreglednim jatima bombardiraju svakog vedrog dana, Ekonomija je u rasulu. Tisuće Rumunja izginule su na ukrajinskim ravnicama, u Staljingradu, na Krimu. Njemačka Grupa armija "Južna Ukrajina" ima na papiru ukupno 47 divizija, (25 je njemačkih), nešto više od 700.000 ljudi. Zadatak razbijanja "Južne Ukrajine" zapada 90 sovjetskih divizija, šest oklopnih i mehaniziranih korpusa, mnoštvo samostalnih jedinica. Kao što su u lipnju u vrhovima Wehrmachta bili uvjereni da će Crvena armija krenuti u ljetnu ofenzivu s juga prema sjeveru, sada ne vjeruju da će učiniti obratno. 15. 8. u Vrhovnoj komandi kopnene vojske zapisuju u dnevnik da je ofenziva na grupaciju "Južna Ukrajina" - "malo vjerojatna". Tek 18. 8. uočavaju sovjetske

[114] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[115] *Zbornik*, T. 4 / knj. 25.

pripreme. Ujutro 20. 8. na njemačke i rumunjske položaje obrušava se ognjena oluja. Na dva mjesta namjeravanih prodora Sovjeti su postavili 240 do 243 topa ili minobacača na kilometar fronta! To je velika gustina, čak i za 1944. godinu. 30. 8. crvenoarmejci su pred Bukureštom, 4. 9. je gotovo. Od 25 njemačkih divizija, 18 je okruženo, razbijeno, uništeno, stotine tisuća Nijemaca odlazi u zarobljeništvo. Nijednu pobjedu Crvena armija nije lakše izvojevala. 5. 9. u dnevnik grupe "Južna ukrajina" zapisuju: "To je najveća katastrofa koja je dosad snašla grupu armija."[116] U najvišim komandama pripisat će je rumunjskoj izdaji, ali potiho spominju i u njemačkim jedinicama sve izrazitije *Auflösungserscheinungen* - pojave osipanja - eufemizam za grupno bacanje koplja u trnje ili bježanje s fronta; Crvena armija izbija kod Turnu Severina na Dunav.

Predviđajući ovo, Tito je već mjesecima nagonio svoje najbolje divizije u Srbiju, sada se prikupljaju na prostoru 50-80 km od Beograda da zajedno s Crvenom armijom zauzmu grad i time izbore prvenstvo u potonjim političkim borbama. 12. partizanski korpus - 16. i 36. divizija - od prvih dana ožujka protivnici Handžar divizije - opet, tko zna koji put, prilazi Starom Brodu, na Drini, gdje mu napokon, poslije više od četiri mjeseca, i u dva dana uspijeva prijeći Drinu i izaći na planinu Taru u zapadnoj Srbiji, a 9. 9. i Bugarska mijenja stranu.

Osipanje divizije, natezanja s Himmlerom

Izbjeglička jugoslavenska vlada u Londonu objavila je 8. 8. 1944. deklaraciju koja osuđuje javnu ili prikrivenu suradnju s okupatorom kao najveći zločin, poziva sve narode Jugoslavije da se okupe oko Tita u "ujedinjeni borbeni front". Maršal Tito onda "u duhu sporazuma s vladom u Londonu, poziva 17. 8., a onda opet i 30. 8., sve pripadnike kvislinških formacija u zemlji da se do 15. 9. pridruže NOVJ".[117] Ovim pozivima daju odgovarajući publicitet partizanski Agit-propi, iz aviona ih s bombama bacaju u obliku letaka savezнички avioni, o njima izvještavaju radio-stanice London, Moskva, "Slobodna Jugoslavija". Mora da su ove pozive popratile i odgovarajuće Titove interne upute partizanskim štabovima, ali, one - koliko znamo - nisu objavljene. Deklaracija je rezultat razgovora britanskog premijera Churchilla i maršala Tita u Napulju i njihove korespondencije iz koje se može vidjeti da bi Englez želio nekako spasiti četnike ujedinjenjem s partizanima. U više navrata prigovara Titu da velike količine municije i druge pomoći koju mu šalju, koristi "za bratoubilački rat", da bi tom municijom trebalo gađati samo Nijemce. "Braća" s kojima partizani ratuju, za Churchilla su, dakako, četnici D. Mihailovića.[118]

Churchill 16. 9. radio-porukom opet prigovara Titu što se mnogo britanskog naoružanja i zaliha materijala koristi više protiv njegovih vlastitih zemljaka, nego protiv Nijemaca. Nije ga bilo briga za Titove zemljake kada su četnici

[116] *Velikaja Otečestvennaja vojna Sovjetskogo Sojuza*
[117] VE 9 /1975.
[118] Dedijer, Novi prilozi II.

preko Božića spaljivali i do 33 sela, ubijali na tisuće Bošnjaka i Hrvata, a u njihovoj komandi, kod svojih prisnih saveznika, boravili njegovi predstavnici. Iz Glavnog partizanskog štaba u Hrvatskoj očito su povodom londonskog apela i Titove naredbe nešto pitali, jer im on naređuje 15. 9.: "Neka vaš štab izda jedan poziv onim domobranima i nasilno mobiliziranim u ustaškim jedinicama da prijeđu na našu stranu i dajte im rok od deset dana. Iz moje naredbe ste mogli vidjeti da i poslije 15. 9. sve one jedinice koje iz bilo kojih razloga ne mogu momentalno da izađu iz grada i na stranu NOV, bivaju primljene pod istim uvjetima kao i do 15. 9."

Ovi pozivi dopiru i do *Handžara.* Nisu svi dobrovoljci. Sada već svi govore kako je Tito obećao slobodnu republiku Bosnu i Hercegovinu i poziva da mu se pridruže. Idemo, dok ne bude prekasno. Po selima i stacionarima domobrani ionako uz harmoniku pjevaju:

Ho'te amo brže partizani,
čekaju vas braća muslimani [119]

Zla uspomena na Villefranche prisutna je u mislima. Ali ovo sada nije tuđa zemlja. Ne treba se buniti. Samo nestati.

Početkom rujna V. SS korpus zapovijeda izvlačenje iz borbe i premještaj 13. SS divizije na Auffrischung (= osvježavanje, tj. oporavak, popunjavanje) na prostoru Vukovije - Osmaci - Srebrenica. Ali II./28. SS mora se 4. 9. tući sa 6. brigadom kod Srebrenice. Napadnutom šalju u pomoć I./28. SS i dijelove 13. PiBt., 8. 9. slijede borbe kod Matkovca. Tako odmor i sređivanje ostaju pusta želja, ono što slijedi su Auflösungserscheinungen, počeci raspada.

Imam Halim Malkoč piše u nekom apelu imamima 6. 9.:

"Bolna je činjenica da broj bjegunaca iz naše divizije nije malen. Još je bolnije da ti bjegunci idu u redove našeg naljućeg i najvećeg neprijatelja, komunista. Vi imami morate to spriječiti. Morate uvijek biti u kontaktu s vojnicima i osvježavati njihov duh. Temelj našega rada i našeg nastojanja jeste suradnja s Njemačkom (...)"

Ponavlja ono što je ne jednom govorio, očito bez uspjeha:

"Četnici kao nacionalni element bore se protiv boljševizma. U borbi protiv boljševizma treba iskoristiti sve snage. Mi bi učinili zločin prema evropskoj kulturi kada bi tu suradnju odbili (...)" Europska kultura i savezništvo sa četnicima! Nema toga imam-efendije od kojeg će razboriti momak ovo nekritički prihvatiti. Malkoč ohrabruje: "Vojničko stanje, momentalno i na prvi pogled izgleda teško. Ni jednoga časa ne smije se posumnjati u našu pobjedu niti izgubiti povjerenje u vodstvo."[120]

Mnogim Bošnjacima *Handžar* divizije već je, kao i milijunima Talijana, Nijemaca, Rumunja, Bugara, Hrvata i Srba, jasno da rat na Hitlerovoj strani vodi u propast. Kakvoga smisla ima ginuti u borbi s partizanima na Majevici ili u Posavini, kada je milijunska vojska njihova velikog pokrovitelja pod Beogradom? Koliko će joj trebati da stigne do Tuzle, Sarajeva i Zagreba? Govori se da Nijemci napuštaju cijeli Balkan.

[119] *Muslimanske formacije*
[120] Horda. Mičković tvrdi da Malkočev tekst ima 1500 riječi. Čini se da je citat autentičan.

Iz *Handžara* su bjekstva zapravo počela niti mjesec dana po dolasku. Zanimljivo je da je broj dezertera srazmjeran broju pripadnika pojedinih narodnosti u diviziji; od 7. 4. do 15. 6. uteklo je 146 Bošnjaka, 43 Hrvata i 9 Volksdeutschera, a nijedan Nijemac iz Reicha.[121]

Rujan je mjesec masovne dezintegracije. Komanda 3. korpusa javlja:

- 12. 9.: "Tuzlanskom partizanskom odredu prišlo 120 SS vojnika s oružjem i 2 laka mitraljeza (...) Imenovani su raspoređeni po jedinicama i drže se dobro."
- 14. 9.: "Našim jedinicama (...) prišlo 600 SS vojnika. Raspoređujem ih po jedinicama. Jovo."[122]
- "Kod 13. SS divizije počinje jače osipanje. Veći broj prelazi u naše redove."
- 19. 9.: "13. SS divizija je dijelom u raspadanju. Svakodnevno se prijavljuju grupe odbjeglih vojnika ove divizije." [123]

Dodatna je nevolja za SS što bjegunci odlaze s oružjem i opremom koja prije ili poslije dospijeva partizanima. Dezerteri su u prve dvije sedmice rujna odnijeli 1578 pušaka, 301 pištolj, 61 pikavac, 61 šarac, odvezli dva kamiona, 1 motocikl i odveli 40 konja.[124]

U noći 13./14. iz srijemskoga šumskoga trokuta prelazi Savu 28. partizanska divizija. I ona je iz Slavonije na putu u Srbiju, obilazno, preko Bosne.

Hampel se 16. sastao sa Sauberzweigom. Smišljaju kako da *Handžar* reorganiziraju i sačuvaju oružje. Razmatraju da od preostalih Nijemaca sastave dvije male divizije. Onda predlažu Glavnoj upravi SS dva rješenja:

1. Raspustiti *Handžar* i prevesti u okolicu Osijeka. Većinu Bošnjaka (još ih je oko 10.000) razoružati i predati ustašama. Oružje i njemačko osoblje uputiti SS trupama koje se formiraju u Mađarskoj, ili

2. ostaviti diviziju na sadašnjim položajima, ali joj dodati 2000 uvježbanih Nijemaca koji bi unijeli njemačka shvaćanja i poboljšali omjer prema Bošnjacima, usto zadržati samo one Bošnjake koji su se spremni boriti na strani Nijemaca bezuvjetno na bilo kojem bojištu. Prijedlog šalju i pretpostavljenim: 2. oklopnoj armiji i Armijskoj grupi "F".

Ona se izjašnjava za drugu opciju; smatra da bi do prijevoza do Osijeka još više Bošnjaka dezertiralo, da ustaše ne mogu naoružati 10.000 novih vojnika, a osim toga nema dovoljno Nijemaca iz Reicha - pod komandom štaba grupe "F" je osam divizija, od toga su samo tri sastavljene od samih Nijemaca.

Posljednja je riječ Himmlerova.

U razgovoru sa Sauberzweigom odbacuje oba prijedloga, po generalovu zapisu govorio mu je oštro i nepristojno, optužio ga za defetizam - ukratko, istjerao ga neka se vrati svom zadatku formiranju SS gorskoga korpusa, inzistirajući da Bošnjaci ostanu u službi. U Berlinu Sauberzweig se sastaje i s

[121] HBD
[122] Vukotić, načelnik štaba
[123] *Izvod iz Knjige poslatih depeša Štaba 3. korpusa NOVJ* (*Zbornik*, T. 4, knj. 25)
[124] HBD

muftijom El Huseinijem, koji mu kaže da Bošnjaci gube vjeru u Nijemce zbog njihove podrške četnicima.[125]

20. 9. Pod zastavama *Handžara* sa sig runama i kukastim križem još je
346 SS Führera, od toga je 279 Nijemaca
1950 SS Unterführera (1611 Nijemaca)
i 11.967 vojnika (4125 Nijemaca)

Michaelis, koji objavljuje ove podatke, piše da je dotada u štabu divizije ukupno nabrojeno 3000 dezertera. [126]

U Komandi Jugoistoka bilježe da je iz Handžara u razdoblju od 1. do 20. 9. pobjeglo "više od 2.000" ljudi, a da su iz drugih, hrvatskih postrojbi (ustaše, domobrani), pobjegla 2602 vojnika i 142 časnika.[127]

U Bačkoj, u 23. SS diviziji *Kama* u osnivanju tog je dana registrirano 146 SS Führera, 374 SS Unterführera i 3293 vojnika. Po nekim podacima, na vrhuncu formiranja, petnaestak dana poslije, u njoj će uslijed neprestanog dotoka preko regrutnih depoa u Somboru i Bošnjacima kod Županje, biti oko 8000 - 9000 ljudi. To je još puno manje od predviđenih 19.098. Kama bi trebala imati dvije lovačke gorske regimente, 55. i 56., sa po četiri bataljona. U njoj je i dosta Volksdeutschera iz Hrvatske, a tijekom mjeseca pridolaze i neki, dobrovoljno ili prinudno, regrutirani iz Mađarske ili krajeva koje su Mađari 1941. prisvojili.

Nekadašnji Oberjunker H. pamti: "Najviše je bilo muslimana, ostalo Volksdeutscheri. S muslimanima smo se mogli sporazumijevati samo preko Volksdeutschera koji su fungirali kao prevodioci. Bataljon je do rujna stekao potpunu pionirsku izobrazbu. Radilo se svakoga dana osim petka. Petkom se mirovalo. Muslimani su odlazili pod vodstvom imama na džumu (...)"[128]

Rudolf Pencz, kroničar 31. SS divizije opisuje većinu muslimana u diviziji *Kama*, nazivanih u šali po čestom imenu "Mujo" kao dobre vojnike i jednostavne, dobroćudne i privržene ljude, s kojima je doduše ponekad bilo teško postupati zbog razlika u kulturi. Navodi primjer nekoga Ustuf.-a Villiera čiji su vojnici u nekom selu Mađarima postrijeljali sve svinje. Seljaci su se uzbunili, a i on je bio izvan sebe od bijesa, ali mu je prevodilac Alija objasnio kako je to normalno, jer su svinje nečiste životinje. Drugom prilikom, poslije dananoćnog iscrpljujućeg marša, Alija mu je objasnio da bi se vojnici željeli umiti i obrijati i da su gladni, što je Villieru bilo shvatljivo; u čuturice su natočili vode na nekom seoskom bunaru, ali hrane u tim trenucima nije bilo, pa je rekao neka glođu kukuruzne klipove pored puta kojim prolaze. Alija mu je rekao da će to učiniti, ako i on bude tako učinio. Villier je onda glođao, a oni za njim.[129]

24. 9. Nastaje plan reorganizacije 13. i 23. SS divizije. Glavna uprava SS određuje da se nesuđena *Kama* rasformira, svi Bošnjaci (oko 2000) s puškama upute u Bosnu, u *Handžar*. Ondje će se formirati dvije male divizije, svaka od

[125] Pismo Bergera Himmleru 28. 9. 1944. (HBD)
[126] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[127] Faksimil izvještaja objavljen u HBD
[128] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[129] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib - Donauschwäbische Grenadiere an der Donau und in Schlesien - Die Geschichte der 31. SS Freiwilligen Grenadier-Division*, umnoženo kao rukopis u Baji (Mađarska) 1996. U daljnjem tekstu *Vor Haus und Hof und Kind und Weib.*

oko 10.000 ljudi. Staf. Raithel se vraća u Bosnu da reorganizira *Handžar* u tome smislu. I on i Hampel zadržavaju svoje položaje. Ali Izviđački i Protuoklopni odred, artiljerijska regimenta i pionirski bataljon, neće pripasti nijednoj od dviju divizija, bit će pod neposrednom komandom 9. SS korpusa kao Specijalna trupa SS Vođe Reicha 509. Usto se predviđa da se u bošnjačke jedinice uvrsti 3000 pripadnika Wehrmachta, bivša posada otoka Krete, koja se tada kreće negdje po Srbiji na povlačenju iz Grčke.

Sva ostala ostavina *Kame* - njemački Führeri, Unterführeri, ratni materijal, dodjeljuju se novoj 31. SS dobrovoljačkoj grenadirskoj diviziji, koja se u Novom Vrbasu, u Bačkoj formira pod komandom Oberführera (Obf.) Lombarda od Volksdeutschera iz Mađarske - a među njima su i oni iz hrvatskih i srpskih oblasti Baranje i Bačke, koji su pripali 1941. Mađarskoj. Taj je dan rođenja 31. SS divizije, koja nastaje od vodstva nesuđene *Kame.* Njeni se redovi brzo popunjavaju mnogim Volksdeutscherima.

9. SS gorski korpus javlja 30. 9. Glavnoj upravi SS da je prijelaz Bugarske i Rumunjske na sovjetsku stranu, ne samo dao podstreka Titovim partizanima, nego potakao i prijelaz 12. ustaške bojne i domobrana na njihovu stranu. Definitivno su pokopane sve nade o ulozi *Handžar* divizije u Bosni. Informacije o zbivanjima idućeg mjeseca su kontroverzne: javljaju o masovnim dezertacijama, razoružavanjima nekih jedinica, Himmleru predlažu da Bošnjake otpusti kućama, sukobima, samovoljnim odlascima, otpuštanjima. Čini se da više komande nemaju jedinstven stav, vjerojatno i zbog pometnje koja tada u njima vlada.

Prodor Crvene armije u Srbiju i bugarska izdaja, natjerali su Nijemce da i 7. SS diviziju *Prinz Eugen* dignu iz Bosne i Hercegovine i upute na istok Srbije, prema Knjaževcu i Nišu. U Srijemu i Mačvi su se razmahali partizani; ugrožena je za armijsku grupu životno važna pruga Vinkovci - Beograd.

2. 10. Feldmaršal Von Weichs telegrafira Himmleru. Traži da SS-ovci iz Bosne interveniraju kod Šapca i Sr. Mitrovice, na ušću Drine, objašnjava da on nema drugih snaga, jer su zauzete borbama u istočnoj Srbiji, piše: "Svjestan sam opasnosti prebacivanja muslimana sa sadašnjih položaja (...) ali ne vidim drugoga rješenja." Vrhovna komanda Wehrmachta predlaže da se Bošnjaci razoružaju, a divizijski Nijemci obrazuju jednu mobilnu brigadu i sa svim težim oružjem predaju armijskoj grupi "E" (to su njemačke jedinice u Grčkoj, Makedoniji i na Kosovu).

Ona 28. partizanska divizija sa četiri brigade, koja je došla u Bosnu iz Slavonije, napada 3. 10. u 5 sati izjutra bazu *Handžara* kod Janje. Tamošnji garnizon, snage jedne čete, uspijeva se probiti iz obruča prema sjeveru: glavnina Izviđačkog odreda 13. SS stacionirana blizu Bijeljine, odmah intervenira. Odbacuje partizane uz poveće vlastite gubitke kod mjesta u njemačkim dokumentima zapisana kao "Caracine", ali među poginulima je komandant odreda Heinrich Brichze. Sa Suhopolja intervenira i III./27. SS, uvečer SS-ovci dopiru do Janje, ujutro će je poslije kraće borbe opet zaposjesti, ali partizani već odmiču uz Majevicu. Za sobom uništavaju mostove, odlaze preko Tobuta i Lopara.

Dok traje borba za Janju, Himmler 4.10. u 00.30 sati šalje teleks von Weichsu:

"DRAGI FELDMARŠALE, UPOZNAO SAM VAŠU NAMJERU S DIVIZIJOM 'HANDŽAR'

ISTOVREMENO SAM PRIMIO PREKO OKW / WFST POTPUK. ZIERVOGELA PRIJEDLOG DA MUSLIMANE RAZORUŽAM

NJEMAČKO MATIČNO OSOBLJE FORMIRATI KAO JEDNU MOBILNU BRIGADU A SUVIŠNO ORUŽJE PREDATI PRIDOLAZEĆIM JEDINICAMA A.G. E

OVAJ PLAN SMATRAM POLITIČKI I VOJNIČKI KRAJNJE ŠTETNIM JER BI SE TAKO DOBIVENE BORBENO SPOSOBNE SNAGE MORALE MUČNO PROBIJATI KROZ STANOVNIŠTVO KOJE BI SE S PRAVOM OSJETILO PREVARENIM OD NIJEMACA.

ZBOG TOGA NISAM SUGLASAN S VAŠIM PRIJEDLOGOM

HEIL HITLER VAŠ – POTPISAO H. Himmler ++ "[130]

Feldmaršalu ne preostaje nego da zaključi: "To naprosto moramo prihvatiti. *Handžar* nije više vojna formacija nego politički instrument." [131]

Do sredine listopada 1944., njemačke su se slabe trupe na istočnoj granici Srbije odupirale do krajnjih granica, bile razbijene i potisnute sa cesta u besputna brda, kuda su se, uz gubitak mnogih vozila i teškog oružja probijale na zapad. Tako su prošle i 1. gorska divizija Wehrmachta u bici za Beograd, a 7. SS *Prinz Eugen* za Niš. Armijska grupa "E" stvarno je bila odsječena, preostala joj je samo jedna cesta za odstupanje, od Skoplja preko Mitrovice, Kraljeva i Užica do Sarajeva (koju su na posljednjoj trećini već zaposjeli partizani) ili preko Zvornika do Bijeljine i Brčkoga. U sljedećim sedmicama vodi se odlučujuća bitka za ovaj izlaz. Sovjetska armija napada od Kragujevca uzduž zapadne Morave prema isprva slabo zaposjednutom Kraljevu. Zapovjednik njemačke armijske grupe general-pukovnik Löhr zna da će gubitak ove ceste i ključne točke - Kraljeva, zapečatiti sudbinu grupe; uzmak u albanska i crnogorska brda, na pragu zime, bio bi koban za masu trupa.

Armijska grupa "E" - to je 350.000 ljudi i 10.000 vozila više ne mogu od Skoplja za Niš i prema Beogradu, nego skreću za Prištinu i Mitrovicu. Većinom su to štabovi, policajci, uprave, komandature, aerodromsko osoblje, obalske straže, mornari, logističari. Ono malo borbenih jedinica već je ranije odvedeno prema Beogradu, osigurava bokove, začelje ili probija alternativni put preko Albanije i Crne Gore.

Bitka za Kraljevo počinje 22. 10. 1944., front se danima pomiče tamo-amo, doseže vrhunac sovjetskim obuhvatom preko Čačka u zadnji čas onemogućenim brzim razvlačenjem ionako tankog njemačkog fronta i za Nijemce završava

[130] Faksimil teleksa u HBD
[131] HBD

uspješno 2.11., iako grad napadaju dvije partizanske i jedna sovjetska divizija, koje ih istjeruju tek 29. 11., kada se većina grupacije "E" izvukla.[132]

Sredinom listopada Himmler napokon pristaje da se dijelovi *Handžara* prebace u širu okolicu Zagreba. 28. regimenta ostaje na mostobranu Brčko. 16. 10. 1944. kolone pješaka i vozila - II. i III./27. SS, Izviđački odred, I. i II. 13. AR, štab divizije, Odred za vezu, kreću na sjever. Kuda se ide? Rečeno je stotinu puta da je područje divizije Bosna. Svi govore o tome da se ide na sovjetski front. Po Mičkoviću, kod mosta preko Save kod Brčkog, izbija i neki sukob između štapske čete i nekih pripadnika 28. regimente.[133] Što se sve tu zbivalo nije poznato, ali su padale i glave; tabor-imam Bajraktarević je po nekim informacijama zbog neposluha na tome mjestu osuđen na smrt i strijeljan. Slijedi novi val dezertera. "Idućih dana više od 1000 ljudi napušta diviziju" - piše Michaelis.[134]

Mnogim je Bošnjacima jasno da domovinu napuštaju možda zauvijek. Klaus Berger iz II./27. pamti da je iz njegove čete do Ivanić-Grada, gdje su stigli 23. 10., uteklo 27 ljudi. Iz cijele 27. regimente tijekom marša "nestala" su 642 Bošnjaka. S mostobrana Brčko samo 17. 10. otišlo ih je 161. Lepre piše:

"Ironija je da su mnogi njemački SS Führeri zaista suosjećali sa svojim vojnicima." On citira već poznatoga Schifferdeckera: "Bilo je to dezerterstvo koje sam posve shvaćao, Bošnjacima se obećavalo da će se boriti za svoju domovinu. Ako su pokrenuti iz Bosne prema Zagrebu u vrijeme najveće pogibelji, nije čudo što su otkazivali poslušnost."[135] Po jednoj verziji, u četi pod komandom Ostuf. Franza Karolyia koja je osiguravala štab divizije u Cerni, izbija pobuna pod vodstvom tabor-imama Muhasilovića. On i 101 vojnik naprosto su krenuli natrag u Bosnu, voze tri PZ topa od 20 mm, četiri šarca, i neka vozila. Hampel za njima odmah šalje Ic časnika Wegemanna da ih nagovori da se vrate, ali ni on ih ne može uvjeriti da promijene mišljenje. Ali tih dana Muhasilović je ipak zbog neposluha strijeljan po odluci nekog SS suda. Pojedinosti svih ovih zbivanja nisu poznata, no očito je da su se neki tabor-imami oduprli napuštanju Bosne. Po svoj prilici je zbog toga SS sud 5. korpusa, kaznio onih 56 "SS-ovaca muslimana", upućivanjem u KL Buchenwald i za koje je prevoditelj Sredoje Šijačić zapamtio da su SS majoru, koji ih je ispitivao, po desetoricu dnevno, govorili da su prisegnuli kako će se boriti protiv partizana, ali ne protiv Rusa, i da je to razlog njihove pobune.

Onda se i Himmler razbjesnio, naredio da se smjesta razoružaju svi sumnjivi Bošnjaci, a jedinice formiraju od pouzdanih i Nijemaca. Upozorio je Sauberzweiga da ga smatra odgovornim za to, da više nikakvo oružje ne smije dospjeti neprijatelju.

38. partizanska divizija prodire u Posavinu, prema Brčkom, Bijeljini i Zvorniku. Potpukovnik Muharem Kreso piše kako je ona "odbacila jače dijelove njemačke 13. SS divizije *Handžar,* stvorila u neprijatelja pometnju i tom

[132] *Unternehmen Barbarossa*
[133] Horda
[134] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[135] HBD

prilikom je 29. 10. kod sela Muslimanske Maoče, između Tuzle i Brčkog, na njenu stranu prešlo preko 700 legionara iz te divizije"[136] (Brčko i Bijeljina još će se odupirati do 1945.).

Dok sipe jesenske kiše, u trnje i lokve padaju fesovi s mrtvačkom glavom i kukastim križem, po blatu se valjaju papiri stečeni uz nadljudske napore, po cijenu života ili krvi: *In Namen des Führers und obersten Befehlhabers der Wehrmacht verleihe ich* (...) - U ime Führera i Vrhovnog zapovjednika dodjeljujem (...) odlikovanje (...) Ili: *Nahkampfspange*, za hrabro držanje tokom 30 ili više dana provedenih u bliskoj borbi. Potpis: Komandant divizije. Odbacuju se nagradne značke za juriše - *Sturmabzeichen.* Kida se i pod noge baca *Soldbuch* - vojna knjižica, potvrda - *Besitzzeugnis* da je ovaj ili onaj stekao ranjeničku značku - *Verwundetenabzeichen.*

Mičković prenosi neki izvještaj UNS-a iz Brčkog po kojem je divizija u rasulu, kako je "stanje kritično i prelazi u bezvlašće". Ondje su uveliko uznemireni, jer "razvlašćeni pripadnici" divizije prijete da će srušiti već minirani veliki most na Savi kao što su već srušili most na Tinji, 20 km od Brčkog.[137]

Michaelis piše kako je divizija izgubila još trećinu sastava kada su je zaista uputili protiv sovjetskih i bugarskih trupa, Bošnjaci i Hrvati odlazili su u partizane, u ustaše ili naprosto kućama. Oružje su prodavali i četnicima: "Ovi događaji jasno pokazuju da je njemački red i poslušnost teško prenijeti na ljude jednoga drugoga kulturnog kruga."[138]

Nije jedan od uzroka osipanja "njemački" red i poslušnost, nego SS-ovski. Himmler shvaća da su uzroci raspada Handžara prvenstveno politički, ali tome on ne može naći lijeka. Istovremeno se manje ili više jednako osipaju i druge nenjemačke Waffen SS divizije i regimente, razlozi nisu "red i poslušnost", nego svjetonazorne i organizacijske zablude i promašaji, kao i druge slabosti starješina i Glavne uprave SS. Postotak otkaza razočaranih Belgijanaca, Nizozemaca, Francuza i Talijana u Waffen SS iznosi 40 posto. Što se možda moglo postići drukčijim pristupom, pokazuje primjer 15. latvijske SS grenadirske divizije, koja će se još u travnju 1945., u samom Berlinu, boriti do posljednjeg metka.[139]

"Njemački red i poslušnost" tog ljeta nisu baš demonstrirali korpusi i divizije iz njemačkoga kulturnoga kruga na čelu s generalima, kad su od Baltika do Transilvanije naprosto odmarširali u sovjetsko zarobljeništvo, atentatori na Hitlera 20. 7. u Vrhovnoj komandi, zavjerenici na čelu s feldmaršalima i generalima, od kojih je Gestapo zatočio 7000, a 200 otpremio na vješala ili pred streljački stroj.

Koncem listopada 1944. su štab divizije i artiljerijska regimenta u Kloštar Ivaniću (3 km od Ivanić-Grada), I./28. SS je još u Bosni. Premješta se iz Bukovice (14 km od Brčkog) u Janju, prema Drini. I./27. SS još je u Bijeljini, Izviđački odred u Cerni, dio u Lipovcu (33 km Zagreba), Odred za vezu u

[136] VE 10 / 1975.
[137] Horda
[138] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[139] *Lexikon des 2. Weltkriegs*

Šumećanima (32 km od Zagreba), pionirski bataljon u Poljani na 34 km od Zagreba. III./27. SS uz Komandu regimente u Ivanić-Gradu.[140]

1. gorska divizija Wehrmachta stiže preko Drine u Zvornik i dalje u Semberiju. Njoj žele dodijeliti oružje razoružanih Bošnjaka. Ta se operacija razoružavanja naziva *Herbstlaub* (= jesensko lišće). Počinje na brčanskom mostobranu 25. 10. i istog dana završava navodno bez incidenata. Od razoružanih Bošnjaka (približno 900 - 1000) formirana su dva radna bataljona koja su radila u Reichu na utvrđivanju sve do ožujka 1945.[141]

O razoružavanju Bošnjaka ima još vijesti, npr. da je u okolici Zagreba bilo označeno nepouzdanim 2300 Bošnjaka, da je Hampel zatražio da se kod Doboja razoruža II./28. SS, jedna baterija 13 AR i 2. četa pionirskog bataljona. Tome se usprotivio 5. SS gorski korpus, koji nije imao čime osigurati taj prostor. Koliko je napokon Bošnjaka razoružano kod Zagreba i Doboja, nije utvrdio ni Lepre.

114. lovačka divizija Wehrmachta na svoju ruku oduzima od Protuoklopnog odreda topove s vozilima i opremom, četiri šarca i dva minobacača, ali dobiva strogi ukor feldmaršala von Weichsa, koji se prepao sukoba s Himmlerom i sve to mora vratiti.

Kad divizija posve napusti Bosnu, njen će etnički sastav biti temeljito izmijenjen; od 95 posto nenijemaca, omjer spram Nijemaca spast će sredinom studenoga na 1:1. Divizija dospijeva pod zapovjedništvo 68. korpusa Wehrmachta.

Bošnjaci iz raspuštene *Kame* upućuju se željeznicom na prostor Gradište - Županja - Bošnjaci. Ali ne napuštaju Bačku preko noći, jedno vrijeme praktički postoje jezgre dviju divizija, stare 23. SS *Kame* i nove, 31. SS grenadirske. U Ratnom dnevniku 9. SS gorskog korpusa odluka Glavne uprave SS da se Bošnjaci muslimani otpuste, zapisana je tek 29. 9. 1943. Pencz piše da je sovjetski prodor utjecao na moral muslimana koji su željeli otići u svoju domovinu da je brane. Prilikom povratka mnoge su se grupe osamostaljivale i bježale, ne da se pridruže titoistima, nego prvenstveno Zelenom kadru, dok su se drugi našli u *Handžar* diviziji. Neki, koji su još zadržavani u Bačkoj, pobunili su se i iznudili otpuštanje. Navodi i riječi dvojice Volksdeutschera, nekoga A. H. i St. R., kako je dio Bošnjaka silom želio otići, neki ih je Ustuf. Fiedler htio zaustaviti, ali su ga naprosto ustrijelili i bacili u vodu. Onda ih je Stubaf. Syr morao otpustiti. Otišli su s mnogo oružja, mitraljezima i mnogo municije.

Posrijedi je, kako dalje piše Pencz, neki teleks zapovjednika Waffen SS u Mađarskoj da se oni zadrže i upute na obranu Bačke, na obale rijeke Tise, i da ih zasad ne treba očekivati u Hrvatskoj, što je zapravo bilo protivno odluci Glavne uprave SS da se Bošnjaci upute u 13. SS *Handžar*. Činjenica je i to da je neka jedinica Bošnjaka bila u Novom Vrbasu još 15. 10. Neki su se od njih našli i u sastavu nove 31. SS divizije, odakle su gotovo svi ipak otišli u drugoj polovici listopada, mada su, po Penczu, pojedinci u njoj ostali sve do kraja godine.

[140] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[141] HBD

7 *Odlazak iz Bosne*

Prema Dunavu

U Vojvodini i Mađarskoj crni dani sviću njemačkim obiteljima kojima su muškarci odavna mobilizirani u mađarsku vojsku ili u SS, približavanje Crvene armije mnogima je smak jednoga svijeta. Neki se spremaju u zbjeg u Reich. Kola su natovarena, spremljena je i hrana za put, kada se pojavljuje Hitlerov izaslanik kod vođe njemačke narodne skupine (*Volksgruppe*) u Mađarskoj, zabranjuje svaku evakuaciju, zahtijeva da svi ostanu gdje jesu i vode partizanski rat u sovjetskoj pozadini! Očajni predstavnici Volksgruppe, hrle onome Oberf. Lombardu, komandantu njihovih sinova, mole pomoć. Lombard hitno odlazi u Budimpeštu, razgovara više puta sa šefom *Vomi*-a, Ureda Reicha za pitanja Volksdeutschera i Himmlerom, koji ga isprva odbija, objašnjavajući da su za njega Hitlerove odredbe svetinja, ali Hitlerova zapovijed ipak poslije dugotrajnog oklijevanja i telefoniranja nije primijenjena. Lombard se žurno vratio i zbjegovi su mogli krenuti. Tako se u posljednji tren izvuklo nekoliko tisuća ljudi iz Bačke. Onima iz Banata vrata na Zapad su zalupljena.[1]

Po naređenju Koste Nađa, novoimenovanog komandanta Glavnog partizanskog štaba Vojvodine, 31. 10. 1944. okuplja se u Novom Sadu prvi put štab tek formirane 51. divizije NOV. Komandant je *Sreta Savić-Kolja*. Prije rata je završio srednju tehničku školu u Novom Sadu, u partizanima je od 1942., uglavnom po Fruškoj Gori, od 1944. zamjenik komandanta Glavnog štaba Vojvodine.

Divizija se sastoji od tri brigade, najstarija je osnovana 1944. prije 4 mjeseca, najmlađoj nije još ni mjesec dana:

-VII., ustrojene 2. srpnja kod Batrovaca, s oko 600 pripadnika, dva mjeseca je tumarala po šumama srijemskoga "šumskoga kuta", napadala iz zasjede, rušila prugu, odlazila na Frušku Goru. U kolovozu su joj pristupile stotine domobrana - Bošnjaka i Hrvata. Kada je Crvena armija stigla u Vojvodinu, a Nijemci i Mađari se povukli, došla je u Petrovaradin i Srijemske Karlovce, polovicom listopada imala je 1228 boraca, više od polovice su bivši domobrani. Otprilike trećina su stariji partizani.

- VIII. formirane 11. rujna 1944. na Fruškoj Gori sa 790 ljudi, koja se u Banatu potom sastala sa sovjetskom vojskom, u Subotici bila "reorganizirana i popunjena", 21. 10. ima 2100 boraca, i u njoj je oko pola bivših domobrana,

- XII., formirane 8. 10. kod Pančeva od tri partizanska odreda, Pančevačkog, Belocrkvanskog i Vršačkog s oko 2500 "novih" boraca s teritorije Banata, mahom dobrovoljaca. U njoj nema bivših domobrana. Ta su tri odreda

[1] *Die Armee der geächteten*

nastala u kolovozu 1944., približavanjem Crvene armije, nemaju nikakva borbenog iskustva, većina nikad nije ni bila u nekoj vojsci.[2]

Datumi i mjesta osnivanja nabrojenih brigada, odreda i divizije, ukazuju kako su sastavljene najvećim dijelom od tek mobiliziranih mladića, među njima je i Hrvata-Bunjevaca iz Subotice, Sombora, - a ima i Mađara. Nikola Božić, njen bivši pripadnik, a potonji upravitelj novosadskog "Muzeja revolucije", piše: "(Divizija je) tek popunjena dobrovoljcima i mobiliziranim omladincima iz oslobođenih krajeva Vojvodine, jedino su rukovodioci i jedna petina od ukupno 9.500 ljudi bili stari iskusni borci (...) ti stari borci bili su uglavnom puškomitraljesci, desetari, nišandžije na teškim mitraljezima, minobacačima i protutenkovskim puškama. Pored njih se u diviziji nalazilo oko 1000 bivših domobrana koji su se u rujnu 1944. odazvali pozivu maršala Tita."[3]

To je vrijeme razdraganosti u Vojvodini i uvjerenja mnogih da rat samo što nije gotov. Crvena armija prodrla je duboko na mađarski teritorij, u Vojvodinu su, ne nailazeći na ozbiljniji otpor, stigle dvije njene armije, 57. i 4. gardijska, koja je naziv stekla zahvaljujući izuzetnim rezultatima u borbi. Njemački Radio Beograd je umuknuo. Moskva obilno naoružava Titovu vojsku.[4] Ima mladih partizanskih dobrovoljaca koji misle da će se sada, zajedno s Rusima, tako nastaviti od grada do grada. S kozaračkim kolom, pjevanjem i masovnim zborovima.

51. divizija naoružava se sovjetskim oružjem: poluatomatskim puškama[5] s trobridnim bajunetom montiranom na cijevi koji se preklapa unaprijed, strojnicama[6] (bubanj sa 71 ili okvir sa 35 metaka), mitraljezima[7] sličnim šarcu, protutenkovskim puškama,[8] minobacačima, topovima. Upućuju je na zapad, na obalu Dunava kraj Apatina i Bezdana. To su dvije vojvođanske varošice na tromeđi Hrvatske, Jugoslavije i Mađarske. Tuda iz Mađarske dotječe Dunav, a tu je i sadašnja granica Hrvatske i Jugoslavije. Divizija bi trebala stražariti na obali; na protivnoj, hrvatskoj, njemačka je i mađarska vojska.

U Srbobranu 5. 11. uveče maršal Tolbuhin razgovara s partizanskim komandantom Kostom Nađom. Objašnjava mu da će prijeći Dunav kod Apatina i Bezdana armijom generala Šarohina. Dogovara se zajedništvo. Kosta Nađ ima slobodnu 51. diviziju. Tolbuhin pita:

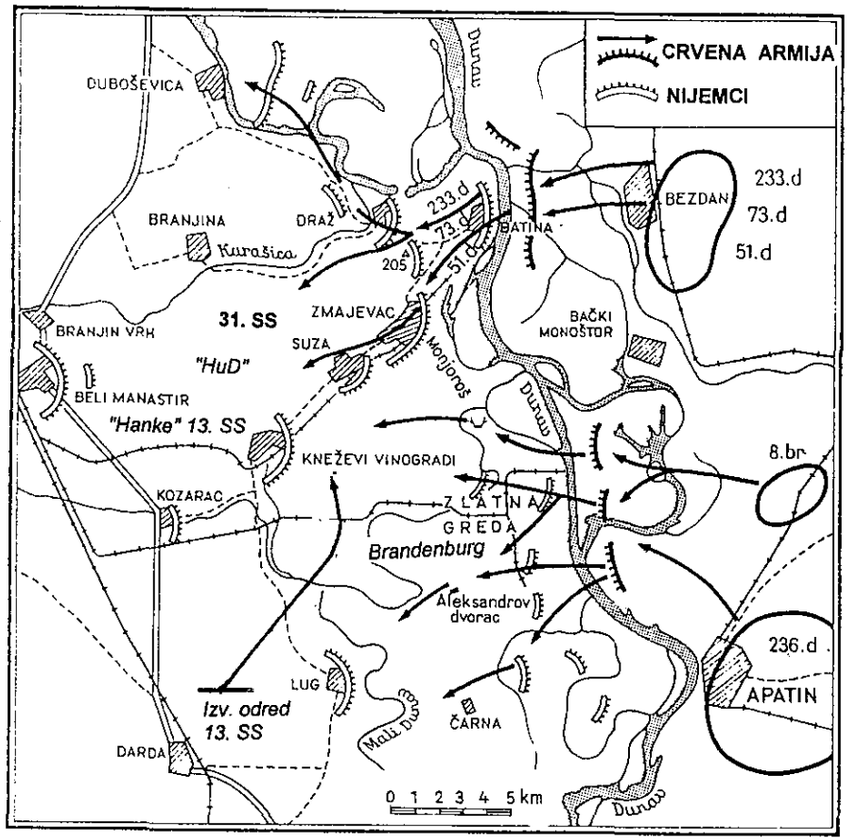
- Nije li 51. divizija možda premlada?

Nađ: Divizija je nova, ali su borci stari i iskusni.

Savić u svojoj knjizi piše da mu je ovo Nađ ispričao poslije sastanka.[9]

[2] VE, Sreta Savić-Kolja: *Neugasivi plamen* - Novi Sad - 1987. Dalje: *Neugasivi plamen*
[3] Nikola Božić: *Batinska bitka* - Novi Sad - 1990. Dalje: *Batinska bitka*
[4] Do kraja 1944. NOV će dobiti 350 aviona, 65 tenkova, 579 raznih topova, 170 protuzrakoplovnih topova, više od 3300 minobacača i krupno-kalibarskih mitraljeza, 67.000 strojnica, puško- i teških mitraljeza, 53.000 pušaka i mnoštvo drugog ratnog materijala.
[5] Tokarev SVT 40, (kal. 7.62)
[6] PPŠČ 41 i PPS 43
[7] Degtjarev & Gorjunov (kal. 7.62)
[8] Simonov & Degtjarev
[9] *Neugasivi plamen*

Bitka za batinski mostobran koja je trajala od 9. do 25. 11. 1944.

Komandant "Handžara" Obf. Sauberzweig u posjetu ranjenicima

Nikola Božić iznosi posve obratnu verziju; partizanski komandanti iskazuju bojazni, a ne Tolbuhin.

"Izloživši svoju zamisao (...) Tolbuhin je zahtevao da forsiranje počne što pre, ne čekajući da pristignu glavne snage, da u njemu učestvuju i naše divizije koje odlično poznaju teritoriju (...) Na primedbu naših komandanata da je u tom trenutku na levoj obali samo jedna naša i to najmlađa divizija koja dotad nije učestvovala u frontalnim borbama, Tolbuhin je dodao da on i njegovi potčinjeni imaju veliko poverenje u naše borce i njihove kvalitete (...) Vreme je sada naš najveći saveznik i treba ga iskoristiti!" - dodao je sovjetski maršal. [10]

Vidjeli smo na primjeru Drine kako je prijelaz rijeke težak zadatak svakoj vojsci. I kruna izobrazbe 27. regimente 13. SS divizije u Neuhammeru, njen "završni ispit", bio je prijelaz rijeke.

Mnogo godina poslije, Nađ će veličajući svoje pobjede, priznati: "Niko od vojnika, pa ni od laika ne bi mogao pomisliti da se kod Batine uopšte može, vojnički rečeno, forsirati Dunav, jer mi smo morali preći u ofanzivu s ravnice i napasti utvrđenja oko Batine koja je na bregu i potpuno dominira bačkom ravnicom s druge strane Dunava."[11] (Utvrđenja! Vidjet ćemo što je to.) Nađ je Petrovaradinac, kraljevski dočasnik, komunistički robijaš, kapetan u španjolskom ratu, komandant partizanskih korpusa. Je li isto mislio 1944. i Tolbuhinu nešto rekao, ne znamo.

Kategorije u kojima razmišljaju sovjetski maršali tih mjeseci i njihova *Stavka,* jezgra Vrhovne komande, razlikuju se od Nađovih. Drže se iskustva i Službenog uputstva *Forsiranje rijeka*[12] koje predviđa dva načina - što prije, za petama neprijatelja, ili planski prijelaz uz žestoku paljbu po protivničkoj obali. Tolbuhin pokušava ostvariti ono prvo, a da bi iznenadio njemačku komandu, bira i nepodesno mjesto, gdje mu se manje ili nikako ne nadaju.

"Rat je najviše nalik na trgovinu, samo što se sve plaća u gotovu", čuvena je misao Clausewitza, i u Crvenoj armiji uvaženog pruskog vojnog teoretičara kojega neki smatraju i filozofom ratovanja. Prijelaz preko Dunava treba platiti, ali premda je Crvena armija bogata ljudima i oružjem, Tolbuhin se nada da će cijena biti podnošljiva. Počet će prelaziti jednom divizijom prvo od Apatina. Blizu druge obale nema većih naselja. Poslije dva dana prijeći će na drugom mjestu, sjevernije, drugom divizijom, polazeći s obale udaljene šest kilometara od varošice Bezdan. Nasuprot Bezdanu, na jugoslavenskoj, na hrvatskoj je obali i na uzvišenju selo Batina, jedna prilično imućna općina vrlo povoljnog obrambenog položaja, napadač joj mora prilaziti po teškom terenu. Ondje se obala gotovo okomito spušta na rijeku.

Dunav napušta Mađarsku i postaje granica Hrvatske i Jugoslavije sedam kilometara uzvodno od Batine. Na zapadnoj obali velike rijeke, gdje je prosječno široka 400-500 metara, nizvodno sve do ušća Drave, korito rijeke je podijeljeno na više rukavaca, s otocima između njih. Na obje su strane, osobito zapadnoj, u pojasu širokom od pet do deset kilometara od matice rijeke,

[10] *Batinska bitka*
[11] U knjizi *Sremski front 1944.- 45.*, Beograd 1979.
[12] VE 3 / 1972.

napušteni meandri, rukavci, močvarne baruštine pokrivene šumama. Obje obale su ravne i niske, početkom studenoga 1944. raskvašene, blatnjave. Iz njih se uzdižu uzvisine s vinogradima. Padaju sitne jesenske kiše, podzemne vode narastaju. Vodostaj Dunava u jesenskim mjesecima je nizak. Seoskim putovima vozila se teško kreću.

Crvena armija ima već golemo iskustvo u prelaženju velikih rijeka: Dona, Sože, Dnjepra, Nareva, Visle, Tise, pa i najveće europske - Volge, njen most kod Staljingrada bio je dug tri kilometra. Kod Batine će sagraditi pontonski most *TMP*. Sastoji se od željeznih polumosnica u obliku duplog slova T. Svaka je duga 5.96 metra, spajaju se po dvije, tri, četiri, koliko treba. Od jednoga *TMP parka,* može se sastaviti most dug 445 m, nosivosti 16 tona, ili kraći veće nosivosti. Dijelovi mosta prevoze se u 102 kamiona od tri tone. U sastavu mosta *TMP* je i šest remorkera.[13] Sovjetska 57. armija kreće se preko Srijemske Mitrovice do Sombora i Dunava između 25. i 30. 10. Za prijelaz Dunava, zajedno s partizanima, skupljaju još i četiri civilna brodića, dvadesetak šlepova, 180 ribarskih čamaca. Uređuju se i maskiraju prilazi rijeci.

Na drugoj obali, nasuprot Apatina, do ušća Drave, raspoređuje se jedna borbena grupa njemačke divizije *Brandenburg,* ondje je i bataljon mađarskih graničara. Odatle uz Dunav sve do Mohača u Mađarskoj, na 60 km obale s jedva započete obuke hitno je dovedena i raspoređena ona 31. SS divizija (nastala iz nesuđene *Kame*), koja će 4. 11. 1944. navršiti tek mjesec dana postojanja. I ona se naziva "dobrovoljačkom", iako pretežnu većinu njenih pripadnika sačinjavaju mobilizirani Nijemci - sada svi već izbjeglice - iz Bačke. Zahvaljujući njihovu mnoštvu popunjena je, gotovo do predviđenog broja od 14.800 ljudi, ali sa starješinama iz *Kame* i zaostalim Bošnjacima, svega je 1370 posve za borbu spremnih i naoružanih. Ostali nemaju borbenog iskustva, a 8000 nikakva oružja! Od predviđenih stotinu, cijela divizija ima samo osam topova i dvije baterije lakih minobacača. U "Vukovu šancu" to znaju, uvečer 6. 11. zapovijedaju da se iz Furlanije i Istre hitno na dunavske obale preveze 44. grenadirska divizija *Hoch - und Deutschmeister* ("HuD").[14] To su dani kada njemačke armije nerijetko imaju stvarnu snagu nekadašnjih korpusa, korpusi - divizija, divizije – regimenti, bataljoni - četa. Kada se u raznim izvještajima spominju te jedinice, obično su posrijedi borbene grupe, nerijetko sastavljene zbrda-zdola, a nazivaju ih po štabovima (regimente, divizije itd.) koji ih vode. Zapovjedna linija sovjetskih snaga je pukovnija-divizija-korpus-armija koja ima dva do tri streljačka korpusa, korpusi u pravilu po tri streljačke divizije, svaka oko 10.000 ljudi i jednu ili dvije artiljerijske pukovnije.[15]

Crvenoarmejci 236. streljačke divizije već se 7. 11. uvečer, s jednim bataljonom VIII. partizanske brigade, šunjaju preko Dunava nasuprot Apatinu.[16] Teren je ondje, na zapadnoj obali, 15-20 km od rijeke osobito nepregledan i težak, s kanalima, nasipima, među njima močvarni šumarci. Mađarski graničari i

[13] VE 5 / 1973.
[14] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*
[15] VE 3 / 1972.
[16] VE 1 / 1970. Po nekim drugim podacima sovjetska divizija je bila 74.

pripadnici *Brandenburga* otkrivaju neprijatelje tek ujutro, napadaju ih, zaustavljaju, ali ih ne mogu odbaciti natrag, u Dunav. Sutradan se borbe nastavljaju, crvenoarmejci šire mali mostobran na tri kilometra, prebacuju pojačanja preko rijeke usprkos vatri i gubicima.

9.11. u 9.15 sati. 68. korpus Wehrmachta, kome je sada potčinjen *Handžar*, zapovijeda Hampelu da iz Bosne hitno pošalje svoj, još posve motorizirani Izviđački odred, prema Apatinu. On isprva odbija, objašnjava da stalno dobiva proturječne naredbe, da će odred nastaviti pokret prema Andrijevcima, dok se ne donese konačna odluka, moli da mu se divizija ne razdvaja, ali jedan sat poslije telefonski mu Armijska grupa poručuje da odred smjesta uputi prema Apatinu i da ubuduće izvršava naređenja.[17]

Izviđački odred kreće istog dana preko Gradišta, Vinkovaca i Osijeka na položaj kod Darde.

Murat B.: "U Izviđačkom je odredu bilo tada još možda oko pola onih Bošnjaka koji smo bili u Neuhammeru. Nijemci kojima su popunjavali odred, većinom nisu prije bili u SS, a i slabi vojnici. Prema nama su bili nepovjerljivi. Kao da su nas se i bojali. Dovezli su nas popodne, nenadano smo upali u žestoku vatru, pored mene dvojica su poginula. U pomrčini smo se teško snalazili. Ondje je blato, vode, šume, ima i neka željeznička pruga. Šake su nam 'otpale' kopajući rovove, ali iz njih smo zaustavili Ruse. Prelazili su rijeku, ne samo noću nego i danju, mada su ih gađali avioni i topovi s naše obale. Prije prijelaza bacali bi dim na rijeku. Na našoj su strani jurišali i ukopavali se kao krtice, gađali nas topovima i s druge obale. Smijenila nas je druga jedinica, nekamo su nas poveli, tada sam ranjen."[18]

Tog dana branitelji poduzimaju uzaludne protunapade, povlače se nekoliko kilometara na liniju starih nasipa do Kneževih Vinograda, Brestovca i Vardarca. Sovjetski se mostobran sada pruža u dubinu već 18, a u širinu 12 kilometara.[19] Handžarci su tada, po stizanju u Dardu, uvečer bačeni u borbu i pretrpjeli i gubitke u sukobu s bataljonom crvenoarmejaca koji su prešli Dunav od Kučke[20] i prodrli u njemačku pozadinu.[21]

Njemačke komande skupljaju sve što mogu i tjeraju u Baranju, prema Dunavu. Pencz opisuje kako su u višim njemačkim štabovima očekivali prodor s fronta u Srijemu, prema Zagrebu, i bili iznenađeni još jednim desantom na Dunavu, misleći da su pripreme kod Apatina i Bezdana sovjetska varka, da će Crvena armija glavni udar usmjeriti u Mađarskoj južno od Balatona, pa onda krenuti na Zagreb. Komandant njemačke armije tražio je hitno padobrance, ali ih nije dobio. Jedva je dobio dopuštenje od Himmlera da "privremeno" prebaci u Baranju cijeli *Handžar*. U Brčkom je opet uzbuna, skupljaju tri bataljona: I./27. SS, I./28 SS, II./28. SS i III./ AR, vod za vezu, vod pionira, sve nazivaju po komandantu *"Borbena grupa Hanke"* (po onom Hansu Hankeu, komandiru čete

[17] HBD
[18] Pripovijedao autoru u Sarajevu u više navrata u razdoblju 1946.-49. god.
[19] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*
[20] Kučka je izbočina vojvođanskog tla na okuci Dunava sjeverno od Apatina
[21] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*

za vezu koji je bio komandant Villefranchea poslije pobune, poslije bataljona, a nakon odlaska Raithela zapovijedao 28. regimentom), voze željeznicom prema Belom Manastiru.

Batinu i okolicu, osim šake mađarskih graničara i žandara trebale bi braniti tri čete 31. SS divizije. Nikakvih "utvrđenja" ondje nema, osim kojega iskopanog rova.

11. 11. Sa zapadne obale, na istočnoj se opažaju živi pokreti tenkova, artiljerije, materijal za gradnju mosta, kolone vozila. Njemački komandanti shvaćajući težinu položaja, čak razmatraju mogućnost da dijelove *Handžara* uvrste u 31. SS kao neki korzet, ali odustaju od te zamisli. Očekuju 44. diviziju "HuD" kao znatno pojačanje, po planu bi do 14. 11. trebalo stići prvih njenih osam vlakova u Beli Manastir. Ali prijevoz otežavaju i partizanske diverzije na željezničkim prugama. Nasuprot Apatinu, front je nepomičan usprkos napadima i protunapadima.

Predvečer 233. sovjetska streljačka divizija s istočne obale prebacuje svoju 572. pukovniju, prethodno artiljerija zasipa Batinu željezom i eksplozivom, prevoze se i bataljoni XII. partizanske brigade, one koja je nastala od tri odreda formiranih prije mjesec-dva i u kokoj velika većina nije još barut ni omirisala: u 17 sati IV./12. i u 21 sat I./12. Otpor branitelja poslije sovjetske kanonade je slab, slijedi II./12. bataljon, rezerva prvim dvjema. Ti se bataljoni raspoređuju po selu. V./12. ostaje kao rezerva na lijevoj obali, III./12. isto u rezervi u Bezdanu. Gotovo je ostvaren zadatak brigade da se probije od Dunava kroz selo Batinu, do neke raskrsnice puteva.

U "Narodnoj armiji" 11. 11. 1947. Savić pomiče desant oko 36 sati naprijed: *"Noću 9/10. novembra* prebačeni su ribarskim čamcima prednji delovi naše XII. brigade."

U "Somborskim novinama" koju godinu poslije, ponavlja: *"Noću 9/10. novembra* prebačeni su ribarskim čamcima prednji delovi naše dvanaeste brigade, *a posle njih* i delovi Crvene armije. Oni su zauzeli uski mostobran i uspeli da se zadrže u toku dana - 10. 11."[22]

Mnogo godina kasnije, potpukovnik *Dušan Trifunović* događaj pomiče također naprijed, ali samo za dvanaest sati: *"Pred zoru 11. novembra* uz snažnu podršku artiljerije, dva bataljona 233. (sovjetske) divizije i jedan bataljon XII. brigade prebacili su se čamcima, tu obrazovali uži mostobran a potom napali nemačke položaje Draž, trig. 205 i selo Zmajevac pred kojima su zadržani."[23] Doduše, navođenje ovakvih datuma u sličnim zapisima nerijetko je neprecizno, jer autori prepisuju podatke iz rata bez razmišljanja; često u dokumentu više komande neki događaj u ratnim okolnostima zabilježe na dan kad su za njega saznali, premda se on možda zbio dan, pa čak i dva ranije.

Nešto je drugo posrijedi: komandant divizije Savić i slični, ne samo da ne vode brigu o točnosti podataka nego i naknadno izmišljaju junaštva; poslije daljnjih 17 godina on ima novu verziju. U svojoj knjizi piše kako je stajao u *zoru 11. novembra* na obali dok su se "dve čete hrabrih boraca", jedna sovjetska,

[22] *Somborske novine* 29. 10. 1954.
[23] VE 1 / 1971.

jedna partizanska - ukrcale u male ribarske čamce, kako je, kada su bili nadomak obali, počela žestoka neprijateljska paljba, a tada su "stupile u dejstvo sovjetska i naša artiljerija. To je bila prava uraganska vatra. To je bio znak da su se čete iskrcale na desnu obalu Dunava i krenule određenim pravcima. Neprijatelj se ogorčeno branio i protunapadima pokušavao da taj prvi talas boraca baci u Dunav. Vodile su se borbe prsa u prsa". On je čak "često" čuo eksplozije ručnih bombi. Tako je stvoren mali "najuži, najneophodniji i najvažniji" mostobran. I: "U toku tog *prvog dana* prešli su I. i IV. bataljon naše brigade kao i dva bataljona Crvene armije."[24]

Nikola Božić, opet, pozivajući se na neki izvor u Vojnoistorijskom institutu JNA, piše kako je jedna četa dobrovoljaca, skojevaca i omladinaca prešla Dunav *pred zoru* u izmaglici *11. 11.*, malim ribarskim čamcima i jurišem izbacila iznenađene neprijateljske vojnike iz svojih rovova, zauzela dvadesetak kuća u istočnom dijelu Batine, učvrstila zauzeti mostobran i odbila nekoliko neprijateljskih protunapada.[25] To ponavlja i u knjizi "Batinska bitka".

Ispada da je "utvrđeni" neprijatelj, koji je prvo spremno osuo paljbu na male čamce kada su bili nadomak obali pretrpio paljbu sovjetskih i jugo-topova dok je jurišna četa bila već pred njegovim "utvrđenjima" (Savić). Otkako postoje topovi, zna se da artiljerija napada neprijateljske položaje prije napada pješaka, a kad oni pođu na juriš - vatra se prekida ili prebacuje u neprijateljsko zaleđe, prvo, da ne ubija vlastite jurišnike i drugo, da zaustavi eventualnu pomoć napadnutima. Ovako kako Savić piše, "uraganska" jugo-sovjetska vatra pogodila bi i upravo iskrcane čete hrabrih boraca. I onda nas još Božić uvjerava da je neprijatelj u rovovima bio iznenađen napadom bombaša koji su se valjda kroz sve to provukli poput duhova, u selu dugom dva i pol kilometra. A dok se "ogorčeno branio" dvije su čete hrabro osvajale "kuću po kuću", "svaki kamen", "svako drvo", "stopu po stopu" (Savić).

Što je istina o navodnom "jurišu bombaša", može se vidjeti iz prikaza nekih drugih sudionika tih događaja. Rudolf Pencz piše da su prethodnice 233. sovjetske divizije - dvije čete - *9.11. uvečer,* između 17 i 18 sati, pošle preko Dunava radi nasilnog izviđanja, s namjerom da se iskrcaju 500 m nizvodno i kilometar uzvodno od Batine. S protivne obale su ih ugledali i: "još i prije nego što je neprijatelj došao do naselja, bio je napadnut, razbijen, odnosno natjeran natrag u Dunav. To su bile prve borbe na tome mjestu.". Dalje piše kako je i sutradan bilo nekih pokušaja iskrcavanja na zapadnu obalu koji su odbijeni, što su mogla biti nasilna izviđanja, a onda je tek noću 11..11. neprijatelj, snage jednog i po bataljona (konkretno 703. pukovnija 233. sovjetske streljačke divizije i jedna četa " titoista") prešao Dunav i osvojio mjesto, nije ih se moglo odmah odbaciti natrag. [26]

[24] *Neugasivi plamen*
[25] Nikola Božić: *Rovovi i mostobrani,* - Novi Sad 1989. Dalje: *Rovovi i mostobrani*
[26] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*

Izviđači "Handžar" divizije sa "šarcima " na postoljima

Juriš Izviđačkog odreda

Ovo se podudara s izvještajem XII. brigade o borbama u Batini, koji su potpisali komandant pukovnik *Dušan Doronjski* i načelnik *Živorad Mišić* 24. 11. 1944. i koji smatramo pouzdanim, jer su ga pisali neposredni sudionici zbivanja čim je bitka jenjala. U njemu nema ni riječi o jutarnjem iskrcavanju neke čete ili četa, ni o "žestokoj neprijateljskoj vatri nadomak obale". Spominje prethodnu paljbu artiljerije 233. sovjetske divizije i nijedne druge, nema ni traga "ogorčenim protunapadima", "borbi prsa u prsa", *ni u jutro, ni danju* 11. 11., *ni iduće noći*; po sovjetskom planu brigada se počela prebacivati *predvečer* 11. i tokom noći prešla je, ne jedna četa, nego tri bataljona; u Batini se tada ne događa baš ništa nalik na Savić & Božićeve guslarske fantazije. Izvještaj ovako opisuje prethodnu situaciju na lijevoj obali:

"11. XI. Podaci: Neprijatelj je zaposeo desnu obalu rijeke Dunava u jačini tri puka i brani prelaz preko reke. U toku dana 11. XI. primećeno je da je neprijatelj dovukao nova pojačanja u ljudstvu. Oklopnih i tenkovskih jedinica na frontu nije bilo, ali se pretpostavljalo (...)" I to je sve što pisci znaju o zbivanjima na drugoj obali, dok se čekao prijelaz njihovih bataljona. Da je istina što pišu Trifunović, Savić i Božić, onda su oni tog dana sa svojim bataljonima na lijevoj obali sjedili i valjda pušili lule gledajući s komandantom Sretom kako se po Batini od zore do mraka tuku njihove dvije čete mladića "za svaku stopu".

Doronjski nije mogao (a ni smio), u službenom izvještaju propustiti junački podvig "skojevaca, omladinaca, bombaša" iz vlastite brigade koji su stvorili "najuži itd. mostobran" - da ga je bilo. Ali nije. Samo dodaje: "Naša brigada u

sastavu pet bataljona u zajednici (je) sa 233. ruskom divizijom koja ima jedan puk artiljerije."

Zadatak njegove brigade je bio: "prelaz preko reke", "zauzimanje i zaposedanje položaja od Dunava do kote 205", što će potpomagati "artilerija ruske divizije". Nema nikakva "najužeg itd. mostobrana", on mora krenuti od Dunava, ne djeluje nikakva "naša", tj. jugo-artiljerija. Doronjski zatim opisuje dolazak bataljona na obalu, početak prijevoza po planu, dakle u 17 sati (jesen je, već je sumrak) i:

"U toku noći 11./12. neprijatelj nije poduzeo ništa već je učvršćivao svoje položaje *izvan sela Batine a predstraže isturio u samo selo Batinu.* Naš 1. bataljon pri zauzimanju položaja u selu Batini u noći 11./12. naišao je na neprijateljske predstraže i u kratkoj borbi zarobio 8 neprijateljskih vojnika. 4. bataljon iste noći oko šest sati također je naišao na neprijatelja južno od željezničke stanice Batina gdje se otvorila žestoka borba."[27]

"Kratka borba" s predstražom, sve je što se događa do 6 sati ujutro. To piše Doronjski, koji je tada prešao rijeku, a Savić, koji će se usuditi prijeći rijeku tek nakon 14 dana: "za svaku stopu". Božić ne odustaje od "iznenađenog" i "gonjenog" neprijatelja: "Energičnim napadom XII. brigada je toga dana zauzela gotovo cijelo selo i nastavila da goni iznenađenog neprijatelja." "Gotovo"- i "cijelo selo" - dugo dva i pol kilometra.[28] Svašta! To piše o 12. 11.

Pisanje Savića i Božića navodimo tek kao ilustraciju manire partizanske poslijeratne publicistike u SFRJ. Tako, kako su oni pisali, napisane su i objavljene stotine knjiga s tisućama stranica koje se, uz rijetke izuzetke, nitko desetljećima nije usuđivao podvrći bilo kakvoj kritici. Većina tih autora su polupismeni, njihove rukopise su redigirali i cijela poglavlja ispisivali vještiji novinari-apologeti koje su angažirali autori ili izdavači, često jezikom "Historije SKP(b)", fraza, ideoloških kvalifikacija, etiketiranja. Poslije Staljinove smrti, od vladavine Nikite Hruščova nadalje, sovjetska publicistika o drugom svjetskom ratu neusporedivo je samokritičnija i u tome se gotovo može mjeriti sa zapadnom. Jugoslavenska je ostala onakva kakva je bila u ratu i poslije, uklopila se u guslarsku tradiciju sve do naših dana.[29]

Branitelji Batine, oni SS-ovci, mađarski graničari i žandari zasuti topovskom vatrom izmakli su se u noći do željezničke postaje, na zapadni i jugozapadni rub naselja, u vinograde na sjeveru, iza kanala Karašice, preslabi da zbace došljake u Dunav. Borba se tek 12. 11. izjutra rasplamsava kod postaje i oko uzvisine 169 u vinogradima. Pencz piše kako pod jakom artiljerijskom vatrom s istočne obale borbe "poprimaju besprimjerno ogorčen karakter", dok se prevoženje neprijatelja preko Dunava nastavlja, da su tog dana prebačene dvije titovske brigade (što nije točno) i sva tri bataljona sovjetske pukovnije. Situacija je za branitelje kritična, nisu dorasli protivniku. U pomoć im hrle dijelovi 92. motorizirane brigade i

[27] *Zbornik*, T. 1, knj. 24

[28] *Rovovi i mostobrani*

[29] Npr. general Đuro Kladarin, direktor kombinata *Vjesnik*, svoju knjigu o 4. i 5. ofenzivi podijelio je četvorici boljih novinara, svaki je dotjerao četvrtinu. Imena su autoru poznata, je li im Kladarin platio, nije poznato. Takvih ghost writera nije manjkalo važnim SUBNOR-ovcima, primjera je mnoštvo. Ima pojedinih novinara koji su tako ispisali više knjiga pojedinim autorima.

I./27. SS *Handžara,* prethodnica grupe Hanke, koji odmah polaze u protunapad na mostobran, sada prostran 3,5 x 3 km, Pencz tvrdi da u njemu tada već ima 77 sovjetskih "cijevi", tj. minobacača i topova.

I *štuke* se obrušavaju na mostobran, eksplozije bombi izbačenih s visine od 600-700 m dižu zemljoskoke i vodoskoke, kidaju ljude, krhaju kuće, stropne grede lete u oblake dima poput šibica. Smrt od udara zračnog vala izazvanog eksplozijom, obezglavljeni ljudi, sve je to užasan šok za staložene banatske seljake, malograđane i bezazlene mladiće koji dotada barut nisu ni omirisali, pa traže "mišje rupe", kakve-takve zaklone.

U 11. 30 ponovo naliječu *štuke* i istresaju bombe, kad izvlače aparate iz poniranja, radisti gađaju iz mitraljeza. S njemačke strane napadaju i samovozni topovi. Panika spopada onaj partizanski bataljon koji se prvi iskrcao: pojedinci pokušavaju pobjeći, dok ih ne pokosi *šarac*, neki naprosto dižu obje ruke u zrak, ne bacaju i ne ostavljaju samo puške nego i mitraljeze. Ni ona "petina" starih boraca nema ni kuda ni kamo, košena pada na tlo u koje bi se obučen ratnik ukopao s grudobranom, nema ni lopatice, tko uopće zna kako se to radi, pogotovo kada neprijateljsko oružje sijeva i grmi. Toga u partizanima nije bilo.

"Tada je na levom krilu našeg položaja neprijatelj uspeo da razbije naš 4. bataljon (...)" - stoji u izvještaju XII./51. Sovjetski komandant u zadnji čas intervenira jednim svojim bataljonom. Ranjeni ječe i dovikuju, preživjeli, ogluhli i obamrli još sasvim i ne shvaćaju što ih je snašlo. U 16 sati novi napad potiskuje još 500 metara bivše pripadnike "belocrkvanskog", "vršačkog", "pančevačkog" odreda i čete "novih boraca", koji ne samo da ovakvog rata na frontu dotad nisu vidjeli osim na filmu, nego ih nitko nije pokušao o njemu poučiti. Mnogi jedva znaju gađati puškom. Teorijski i iskustveni domet nekih njihovih starješina napadi su iz zasjede u šumi ili na vlakove, noćni juriš bombaša na dremljivog neprijatelja, konfiskacije imovine "narodnih neprijatelja".

Napadače koji su prodrli do skelskog pristaništa napokon zaustavlja očajnički otpor mostobranitelja. Božić priznaje da je tada na mostobranu situacija postala kritična. Crvenoarmejcima i partizanima bilo bi plivanje Dunavom pod neprijateljskom vatrom alternativa obrani. Doronjski, mnogo godina poslije, izjavljuje Saviću: "Napred se nije moglo, a natrag nije smelo, jer su tamo bili Dunav i naređenje."[30] Noć protječe u uzaludnim prepucavanjima i donekle smiruje obje iscrpljene strane. Crvena armija i dalje prevozi svoje ljude preko rijeke. S okolnih uzvišenja odjekuju eksplozije, rafali, bliješte signalne rakete. Tog dana, nasuprot Apatinu, borbeni položaji se nisu promijenili. U mađarski grad Pecs danju stižu prethodnice divizije "HuD", uvečer i noću na batinski front sa 12 samovoznih topova, a i mađarska borbena grupa Balkay - graničari i žandari s tri protuzrakoplovne baterije. 13.11. Božić piše kako protunapad predvodi:

"(...) veoma jaki izviđački bataljon 13. SS *Handžar* divizije u čijem su sastavu bila oklopna i borbena vozila. Napad neprijatelja bio je silovit (...)

[30] *Neugasivi plamen*

Glavne snage su se uputile komunikacijom Zmajevac - Batina i nekoliko stotina metara levo i desno od nje. Išli su pravo na centar mostobrana s namerom da razbiju njegovo težište obrane i preseku ga na dva dela. Napadali su u talasima i ešalonima."

"Čim bi se jedan talas istopio, rasuo pod dvorištima, kućama, podrumima, nailazio je drugi, pa treći. Drugi ešalon išao je odmah iza prvog i koristio se blagom nizbrdicom, da s pratećom artiljerijom, minobacačima i mitraljezima tuče preko glava svojih pešaka i čisti teren ispred prvog ešalona, koji je već vodio ulične borbe. Najviše su se okomili na glavnu ulicu. Verovatno su znali da je u njoj Košeljeva baterija i naše dve prateće čete s protutenkovskim puškama i minobacačima. Znali su i položaje naših malobrojnih protutenkovskih oruđa i to da su oni brojno i tehnički nadmoćniji.

Najpre su snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom nastojali da ušutkaju naše protukolce i minobacače a zatim su pešacima i pratećom artiljerijom nastojali da ih zaobiđu, izoliraju i unište bliskom vatrom i jurišima."[31]

"Protukolac" je sovjetski top 45 mm koji treba pratiti pješake. Ali tu je i sovjetski top 76 mm zvani "Rač-bum" koji je već 1941./42. zadavao brige njemačkim tenkistima probijajući oklope njihovih vozila.[32] Mada su oni sada čvršći, još je efikasan u rukama znalaca. Dobro izvježbana posluga od nekoliko ljudi (komandir, nišandžija, dodavači metaka i dr.) s njim može učiniti pustoš. Crvena armija ima takvih. Božić nastavlja o handžarcima:

"Probijali su se istim, već utrvenim stazama, prolazima u zidovima, dvorištima i vrtovima s razvaljenim ogradama. Prelazili su skokovima, od kuće do kuće, od ulice do ulice, od prepreke do prepreke.

Nikad kao u tom okršaju nisu se izmešali naši i sovjetski borci i jedni drugima priskakali u pomoć (...). Nikada dotle nije batinskim ulicama poteklo toliko zajednički prolevene krvi kao toga popodneva. Uništili su odmah dve naše protivtenkovke i jedan ruski protukolac koji su bili istureni stotinjak metara iznad okuke puta. Zaobišli su ih s obe strane kroz dvorišta i kroz razvaline obližnjih kuća. Komandir 1. čete Bata Laćarac poveo je tada svoju četu u protunapad, pokušavajući da ih izvuče i deblokira. Naleteli su na neprobojan zid nemačkih pešaka i tenkova koji su se već spustili do našeg protukolca i njegovu posadu izgazili gusenicama. 1. četa se morala povući stotinjak metara niže glavnom ulicom. I drugi ruski protukolac s oštećenom cevi od njemačke samohotke morao se povući s položaja. Urakljen vatrom artiljerije i minobacača, obuhvaćen s levog boka bliskom vatrom, praćen detonacijama, morao se povući naredni, treći protukolac. Gurajući topove niz ulicu, s ruskom poslugom poginulo je i nekoliko boraca 1. bataljona."[33]

Dakako i handžarci padaju. I njima i njihovim suborcima nedostaje onaj posljednji bataljon, koji po poznatoj izreci rješava bitku. U automatskom oružju

[31] Ibid.
[32] Rač-bum je onomatopejski naziv njemačkih vojnika za taj top od 76 mm koji je imao za ono vrijeme veoma razantnu putanju zrna.
[33] Ibid.

sada su sirotinja u odnosu na protivnika. Iz mnoštva *pistoljota* s onim 71 metkom u bubnju pljušti oluja metaka, para zidove, siječe ljude, kreše koru i odbija grančice stabala. I u ratnom dnevniku njemačke armijske grupe "F" ostaje zabilježeno kako Lepre prevodi engleski, da se tih dana Izviđački odred borio "extremely well" (izvanredno dobro).[34]

Ni idućih dana Sovjeti ne mogu dalje od same obale. Ali ni njih ne mogu baciti u Dunav. Stalno pridolaze nove jedinice, smjenjuju iscrpljene, sovjetska artiljerija iz Bačke raspali po desnoj obali kad se prevoze njene čete. Nijemci ih gađaju, dok prelaze Dunav, Rusi uzvraćaju i tako se vrti kolo vatre i smrti.

"Tokom celog 13. neprijatelj je poduzimao više napada, ali je uvek bio odbijen (...)"- izvijestit će poslije XII. brigada. "Toga dana oko 16 sati neprijatelj je poduzeo jak napad s novim prispelim pešačkim snagama da su naše jedinice bile prinuđene na povlačenje na desnom krilu i do na 500 metara zapadno do crkve (Batina) odakle su naše jedinice prešle na celom frontu u napad i potisle neprijatelja za 500 do 700 metara na njegove stare položaje."[35] Opet je sovjetski saveznik spriječio paniku, zaustavio napadača. Nitko ne sluti da će ova bitka potrajati danima i noćima, da će za povoljna vremena nalijetati avioni, razvaljivati kuće, obalu, potapati čamce i skele na Dunavu.

Savić piše o "teškoj noći 13/14." jer su XII. brigada i crvenoarmejci dospjeli u tešku situaciju, potisnuti blizu obale Dunava. Držali su samo još nekoliko kuća u Batini i jezičak zemlje, iza njih je bio Dunav.[36] Te je noći ipak sovjetska komanda smijenila svoju iscrpljenu 233. streljačku diviziju svježom 19., a počinje prebacivati još jednu, 73. gardijsku i VII./51. brigadu pod komandom *Milana Ješića* koja bi trebala smijeniti iskrvavljenu XII./51. i probiti se cestom u sela Zmajevac i Suza, do Kneževih Vinograda. Dotle je još dug i krvav put! Ješić o tome, poslije, priča Saviću:

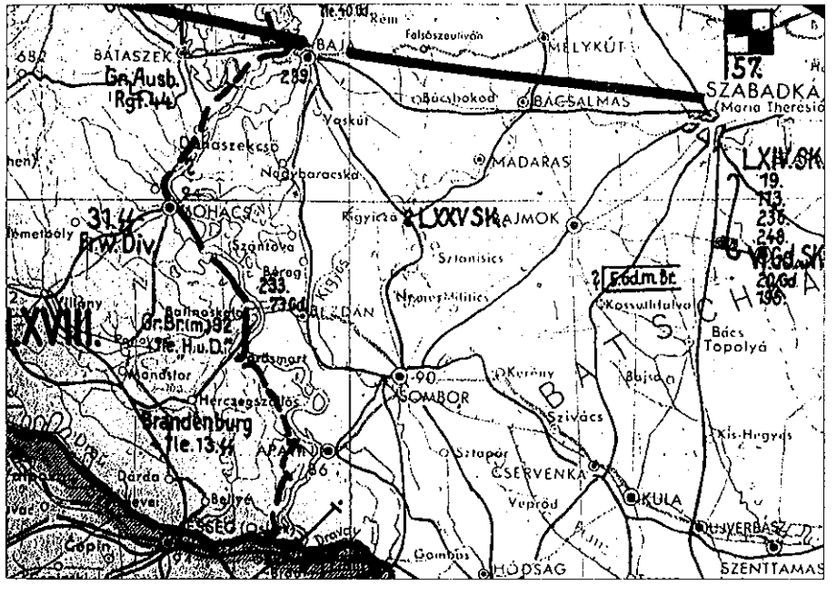
"Oko podne našli smo se u Batini (...) *Štuke* lete iznad nas. Sa tavanice kuće u kojoj je štab brigade otpada malter, ne vidim skicu, pravi pakao. Tada u Batini nije bilo nijedne čitave kuće. Sve porušeno, razvaljeno, izbačeno. Ne čujemo ni pticu ni petla, nigde civila, samo vojnici na sve strane. Ne razlikujem naše borce od crvenoarmejaca, izmenjali kape i šinjele (...) Ne znam više ni koja je to brigada ni vojska, ali sve ih dobro razumem. Čujem glasove ruskih vojnika: 'Ovo je kao na Staljingradu'. Tukli su se borci Sedme brigade i crvenoarmejci za svaku kuću, svaki pedalj zemlje u Batini (...)"[37]

Pencz za taj dan bilježi da je protunapad za slamanje mostobrana nastavljen ujutro, ali onda zastao i posve zapeo i nije mogao spriječiti da se oko Batine učvrste jedinice 19. sovjetske streljačke divizije, da je neprijatelj, gazeći vodu doslovno do pasa, iznenadno osvojio neke uzvišice, napadajući iz pozadine i tako opet proširio mostobran na 3,5 x 2,5 km.[38]

[34] HBD
[35] *Zbornik*, T. I, knj. 24
[36] *Neugasivi plamen*
[37] Ibid.
[38] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*

Lijevo: Hellmuth Raithel, komandant 28. regimente (gdje je zamijenio ostarjeloga Franza Matheisa), a poslije i divizije. U SS je došao iz njemačke vojske kao veteran bojeva na otoku Kreti i u Rusiji. • Desno je Hans Hanke, bivši student teologije, koji se istakao u mnogim borbama divizije. Bio je prvo komandir čete za vezu, poslije zapovijedao bataljonom, pa borbenom grupom nazvanom po njemu i na kraju 28. regimentom. • Dolje je faksimil njemačkih ratnih oznaka na karti na kojoj su mjesta obilježena mađarskim nazivima. Ucrtana je linija fronta u Baranji 19. studenog 1944. Ispod položaja jedinica "Brandenburg" vidi se "Tle" (kratica od Teile = dijelovi) 13. SS, s tim što su ta slova po esesovskom običaju označena sig-runama. Označene su i druge njemačke i sovjetske jedinice.

Što je sa sovjetskim zrakoplovstvom? To se prva dva-tri dana pitaju vojnici i ranjenici po vinskim podrumima kojih ima u svakoj kući dok leže pored velikih vinskih bačava. Neke su razbijene, lokve vina kao da su najava potoka krvi. Čim se iskrca koja četa ili bataljon crvenoarmejaca, odmah kreće na položaje. Sovjetskog pješaka drugog svjetskog rata uče da je rat bliska borba. Vježbaju ga bajunetiranju, da istakne nož na pušku i juriša vičući "Ura!",[39] i on to čini. Po općepoznatoj naredbi br. 227 za odstupanje bez zapovijedi, prijeti mu metak bez istrage i suda.[40]

Gruhanje topova zaglušuje sve, front se oglašava poput daleke i potmule grmljavine do Sombora i Belog Manastira.

Komandant XII./51. nema načina javiti na lijevu obalu što se zbiva i s Rusima jedva da ima kakvu vezu. Tri bataljona VII./51. poslije marša iz Sombora stižu oko 14-15 sati u Bezdan, tri sata im još treba do obale Dunava, nasuprot Batine. Jedan bataljon ostaje u Somboru. "Neprijatelj nas je imao kao na dlanu i žestoko tukao iz svih oružja. Ginuli su naši borci na sredini Dunava i na drugoj obali prije nego što bi se dokopali tla. I Dunav je odnosio poginule i ranjene. Nosio je i neplivače" - uspomena je komandanta Ješića.[41]

Njemački topovi zasipaju rijeku i obale. U noći prelaze samo dvije partizanske čete. Ostali ostaju na lijevoj obali. Čekaju dok crvenoarmejci prevoze svoje ljude i oružje. U dugim jesenskim noćima oni sastavljaju svoj pontonski most. Pred zoru ga rastavljaju, da ga *štuke* i topovi ne razbiju. Danju elementi mosta služe kao skele.[42]

14. 11. Grupa Hanke, iz *Handžar* divizije, stiže u Beli Manastir za potporu 31. SS. U baranjskoj ravnici proteže se u duljini od petnaestak kilometara, na jednom dijelu od Belog Manastira do Batine, tlo blagih brežuljaka uzvišeno za nekoliko desetaka metara. S južne strane tog uzvišenja željeznička je pruga, na njoj je veće selo Kneževi Vinogradi, gdje Hanke smješta svoj štab, a dalje drugo, Zmajevac, nekoliko kilometara do Batine, gdje se noću raspoređuju bataljoni. Njima se pridružuje i Izviđački odred. "Obrambeni pojas bio je toliko širok da je bilo nemoguće izgraditi povezane položaje, moglo se samo postavljati pojedine utvrđene točke u vinogradima na uzvišenju", sjeća se H. Meschendorfer.[43]

Podnevni snimci iz zraka pokazuju da crvenoarmejci sa pet skela (dijelova pontonskog mosta), prevoze vojsku, topove, minobacače.

15.11. U protunapad polaze Grupa Hanke, mađarska Grupa Balkay i bački Volksdeutscheri 31. SS divizije, koji s obala još vide svoju postojbinu, ondje su im ostala imanja i kuće. To im daje podstreka, gaje uzaludne nade da će se možda i vratiti ako neprijatelja stjeraju u Dunav. Uza sve napore i početne uspjehe protivnike je nemoguće izbaciti iz Batine. Dodatno tih dana položaj

[39] Poslije 2. svjetskog rata jugoslavenska će vojska nekoliko godina u svemu primjenjivati sovjetska pravila, pa i obuke pješaka. Regruti će razmahivati nožem na puškama, iz mjesta ili s iskokom, na komande: "Kratki, bodi!", "Dugi, bodi!", "Kratki (dugi) s ispadom, bodi!"

[40] Prikaz Komissara oboroni SSSR No 227. (*Velikaja pobeda na Volge* – Moskva 1973.)

[41] *Neugasivi plamen*

[42] VE 5 / 1973.

[43] HBD

branitelja otežavaju podjele odgovornosti između dviju njemačkih armijskih grupacija koje baš graniče tu na obalama Dunava. Ta se granica tih dana pomicala, jedinice su se prepotčinjavale, pa onda se događa i to da u jednoj Armijskoj grupi u više navrata ističu kako u Mađare više nema pouzdanja, ali ipak ne daju one tri mađarske protuzrakoplovne baterije koje bi trebale pripasti drugoj Armijskoj grupi, njoj ne preostaje ništa drugo nego sačekati glavninu 44. divizije "HuD" i onda ponoviti protunapad. Njeni transporti svakodnevno stižu u Beli Manastir, 16. 11. ima je toliko da se njene jedinice raspoređuju na zapadni rub Batine, nasip kod Lakanja i Draža.

Ali ta elitna i željno očekivana divizija samo je još vlastita sjena. Nastala u jesen 1939. od obveznika iz bečkog vojnog okruga kao 44. pješačka, propala je u borbama za Staljingrad. Obnovljena je i bila od jeseni 1943. na talijanskom bojištu, u obrani linije "Gustav" (od Pescare do Gaete) i drugim položajima do sredine 1944. Pritom je tri puta posve razbijena i koncem ljeta prebačena na sjeveroistok Italije, na prostor Udina radi odmora, popune i potpune motorizacije. Sada je usred toga hitno upućena na Dunav, ravno u borbu. Ni izdaleka nije popunjena, javljaju se ideje da joj se, budući da ima dobar osnovni kadar, dodijele pripadnici 31. SS kojih ima na tisuće bez oružja. Od Himmlera ih se traži barem 500, ali on ne da. 31. SS divizija je i dalje u odnosu na protivnika nenaoružana, intervencije u Vrhovnoj komandi završavaju s obrazloženjem da je na redu za mjesec dana.

Tek pristigle jedinice "HuD" prelaze u protunapad. Sada se, za razliku od jučer, kreće žustrije, podržava ih samovozna artiljerija, partizane i crvenoarmejce izbacuju iz mjesta Batine, ali prodor opet zapinje u nizinama i mostobran ostaje očuvan. Značajan dio zemljišta ostaje u rukama napadača, premda su sve dominantne uzvišice i sama Batina u njemačkim posjedu.

Na frontu kod Apatina ništa novo. Kapetan *Steidl* iz divizije *Brandenburg* pamti: "Pred nama je bila šuma s mnogim vodenim rukavcima. Glavni obrambeni položaj je bio na nasipu za zaštitu od dunavske vode (...). Na našoj su strani sve prednosti, nasip je povišen, premda širok svega nekoliko metara, dok je Rus u močvari, mokrih nogu. Ali svaku se noć pokušava probiti na nekom mjestu, danju nas gađa iz krošnji drveća i nanosi gubitke. Veoma vješto umije koristiti snajperiste, jedva se usuđujemo izviriti ispod zemlje. Gubici su na dulji rok nepodnošljivi, svakog dana pogađaju u glavu 6 do 10 ljudi. Odobrili su mi municiju za samovozne topove pa smo planski gađali krošnje drveća. Tek onda smo se napokon smirili."[44]

Istog dana 500-600 branitelja Batine i dijelovi pristigle 44. "HuD" divizije opet uzalud napadaju sjeverni dio mjesta. Ali ni Sovjeti ne mogu dalje, iako prebacuju dvije pukovnije 3. str. divizije. Odlučujuće uzvisine ostaju pod njemačkom kontrolom. Tek se sada prema Batini kreću i dijelovi artiljerije 44. "HuD".

[44] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*

Na udaru tisuću topova

Ješić objašnjava kako su za njegovu brigadu dvije bitke bile iznad ostalih - za tzv. "piramidu" ili "krvavu kotu"(169) i željezničku stanicu u Batini. Ondje je protivnik bio "HuD", a kota 169 ključ bitke. To je uzvišenje dominiralo bojištem.

Protječu dani i noći u ogorčenim borbama za mostobran, tragovi ostaju u partizanskim dokumentima:

- Izvještaj VII./51.: "Naši gubici: 4 mrtva, 45 ranjenih. Od tih su 10 ranjeni prilikom prebacivanja preko rijeke Dunava od artiljerijske vatre, ostali za vrijeme odbijanja neprijateljskog juriša kod kote 169. Neprijateljski gubici toga dana su nepoznati, jer naše jedinice nisu toga dana ništa napredovale." [45]
- "U toku 14. i 15. 11. nije bilo naročitih događaja već je bilo čarkanja. (...) U toku celog dana bila je žestoka borba s obe strane." (Izvještaj XII./51. za 14.11.).[46] Čarkanje i - žestoka borba? XII./51. je ruševina, i više nije nizašto nego za čarkanje. Drugi su kao u žrvnju.
- "Neprijatelj pred položajem koji drži naša brigada poseo je i utvrdio se kod železničke stanice Batina. Naš zadatak je i dalje prema Zmajevcu i Kneževim Vinogradima." Dnevni učinak brigade je 1000 metara. Zapisana cijena: 13 mrtvih i 60 ranjenih. (Izvještaj VII./51. za 14. 11.) [47]

Noć 15/16. Drozga od četiri bataljona XII./51. povlači se iz borbe, vraća preko Dunava. Sutradan poslije cjelodnevnog boja vratit će se i njen peti bataljon.

Doronjski kao da ne umije zbrojiti gubitke, za četiri dana i tri noći iskazuje 121 poginulog, 121 nestalog, 86 zarobljenih (tj. onih koji su Nijemcima digli ruke uvis), 289 ranjenih, ukupno izbačenih iz stroja 613. Vidjet ćemo da to ni izdaleka nije sve. Izgubljeno je ili uništeno 469 pušaka, 63 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobacača, 7 protutenkovskih pušaka. Po mjerilima iz ljeta 1944. ovo je gubitak jedne kompletne, obilno naoružane partizanske brigade. Doronjski nastoji prikriti dramu: "Od ovoga oružja nešto je uništeno, nešto se kod nas nalazi na popravci, a nešto su uzeli Rusi, obično su uzimali rusko naoružanje i od naših boraca iz ruku i kažu da je to njihovo, a također od naših mrtvih i ranjenih." Sovjetski vojnici otimali su iz ruku svojih saveznika stotine pušaka, desetine mitraljeza? Ostavljali ih goloruke? Zar partizani nisu skupljali oružje svojih ranjenih i poginulih drugova sahranjujući 121 leš? Prepuštamo čitaocu neka sam potraži odgovore što se sve ondje moralo zbivati. A kamo je "nestao" još 121 vojnik na prostoru od nekoliko četvornih kilometara, još ćemo vidjeti. Ni Savić ni Božić koji usrdno veličaju zajedništvo i borbenost svojih i sovjetskih boraca i ne spominju ove podatke vlastitih ratnih drugova.

[45] *Zbornik*, T.1, knj. 24. Izvještaj su potpisali komandant major *Milan Ješić* i v.d. načelnika *Ratko Halužanin*
[46] *Zbornik*, T.1, knj. 24.
[47] Ibid.

17. 11. je lijep dan. *Štuke* opet gađaju polazne položaje, kidaju veze, potapljaju čamce i skele, štabove tjeraju pod zemlju. Ali kakva je korist od artiljerije iz zraka, ako su pješaci preslabi? Crvenoarmejci prebacuju preko Dunava 10 tenkova T-34 i 20 samovoznih topova, u svojim zemljanosmeđim uniformama podržani još i silnom topovskom vatrom s istočne obale, jurišem opet izbacuju njemačke jedinice iz Batine. Tek je uvečer ovaj sovjetski napad zaustavljen u vinogradima. Tog dana iz 31. SS skupljaju iz osnovnog sastava po pozadinskim jedinicama sve one koji su ikad prošli borbenu obuku i šalju ih na bojište.

Tijek bitke uznemirio je sovjetske više komande. Dani i noći protječu u nemilosrdnoj, zagriženoj borbi. Izvještaji pokazuju dnevna napredovanja od 500 ili u najboljem slučaju 1000 m. Tim je veći broj poginulih i ranjenih. Na štapskim kartama mjerilo ove bitke danima nije kilometar nego metar. Ovdje su posrijedi pojedine kuće - ruševine, jaruge, neki vinograd, željeznička postaja, dvije-tri uzvišice. Iscrtane plave i crvene strelice su zgusnute. Njemački položaji i napadi - plavo, sovjetski - crveno. Iz dana u dan položaj na kartama je nezadovoljavajući. Na mostobranu kod Apatina, front je nepomičan. U bitku se upućuje drugi ešalon sovjetske armije, cijeli gardijski korpus, motorizirana brigada, artiljerijska divizija. U podne 18. 11., poslije snažne vatre iz sovjetskih topova ona dva bataljona 31. SS i jedinice "HuD", ne mogu se oduprijeti ruskoj premoći. Padaju naselja Draž, Topolje, Branjina i Popovac. Grupa Balkay je stjerana s uzvisine 243, sovjetski se mostobran sada pruža 10 km u dubinu a 15 u širinu. U Branjini bjesne ulične borbe, u protunapadu Nijemci opet osvajaju Popovac i uzvisinu 243. Ta će uzvisina u sljedećim danima još više puta promijeniti posjednika. Dalje, južnije između dva mostobrana, crvenoarmejci su zaustavljeni oko Kneževih Vinograda i Grabovca.

Na mostobranu nasuprot Apatinu, sovjetski vojnici i partizani pod neprestanim hladnim jesenskim kišama čuče na splavima, pokušavaju se probiti istočno od ceste Grabovac - Brestovac - Belje. Ali pripadnici divizije *Brandenburg* i dalje im to onemogućavaju kao i u proteklih 10 dana.

Svakog dana 17., 18., 19., 20. studenog, u izvještaj VII./51. pišu: "Situacija nepromenjena". Borci su u rupama, jamama, ruševinama. Kopaju i nekakav tunel. Tko će ih pokrenuti naprijed? Kadgod to pokušaju padaju kao snoplje, pišu standardnu formulu: "U toku dana naše jedinice nisu ništa napredovale." To su dani grčevite obrane ili uzaludnih, krvavih napada. Izuzetak je 17. kada je brigada napredovala 500 metara.[48]

Po lijepom vremenu s neba iznad Batine zalijeću se i sovjetski avioni *šturmovici* (=jurišnici), tj. dvosjedi *Iljušin Il-10* (strijelac s mitraljezom sjedi otraga), s dva topa, nosačima za raketna zrna, brzina im je pri zemlji 450 km/s, raketiraju, istresaju po 400-500 kg bombi. Iljušin je oklopljen, tako da ga je teško srušiti, ali na trbuhu ima jednu slabu točku - hladnjak za ulje. Njemački lovci ga inače napadaju odozdo, gađaju taj hladnjak, ako pogode, ulje plane. Ali ovdje iznad Batine njih nema.

[48] Ibid.

19. 11. je Dan sovjetske artiljerije. Kako pišu Savić i Božić, "tisuću topova" sprema se posve satrati njemačku obranu. U sovjetskim baterijama su politička predavanja. U uraganskoj kanonadi sudjelovat će i baterije *kaćuša* - plotunskih raketnih bacača, dalekih prethodnika raznih višecijevnih raketnih bacača. *Kaćuša* je komplet tračnica-usmjerivača na šasiji kamiona, u koje se umeću rakete. Ima raznih usmjerivača, i po tome se one razlikuju: sa dvanaest ili šesnaest tračnica (osam puta po dvije, četiri puta tri itd.). Komplet tračnica se može pomicati u strane i gore-dolje. Rakete se pale iz kabine vozača.

Božić oduševljeno opisuje radost i veselje partizanskih boraca kojim su poslije nekoliko dana slušanja jezivog zavijanja *štuka* i eksplozija njemačkih bombi i granata artiljerije, pozdravili početak ove dotle neviđene artiljerijske pripreme, okretali su se na leđa, da bi kroz ogoljene patrljke šumskog drveća promatrali svijetleće brazde projektila ruskih "kaćuša", čije su se isprepletane putanje završavale na utvrđenom nasipu i iza njega. Prodorne urlike raketa i niz detonacija šuma još je više pojačavala, zemlja je podrhtavala. Prethodno su vojnici opominjani da začepe uši vatom, jer su od toga pucali bubnjići. Ruski su vojnici pravovremeno navlačili vatirane naušnjake, partizani zavrtali obode svojih titovki i ispod njih gurali krajeve vunenih šalova, dijelove odjeće i maramice, tražili od bolničarki vatu. "Iznad neprijateljskih rovova, visoko u nebo podigao se neproziran zid dima i kiselkastih plinova koji su štipali za oči, punili pluća i otežavali disanje", piše Božić, a uz sav taj oganj topova i *kaćuša*, još je naletjelo jato *Iljušina* i istreslo tovare eksploziva. Poslije toga su krenuli Rusi i partizani na juriš, uzvikujući "Ura!" [49] Glavni cilj bile su dvije uzvišice, 205 i 206.

Posljedice su zapisane u izvještaju VII. brigade; dok su njeni gubici 17. 11. (osvojeno 500 metara) 4 poginula, 22 ranjena, bilanca je 18. 11.: 5 mrtvih i 25 ranjenih, a 19. 11. poslije ove jubilejske kanonade: 9 mrtvih, 47 ranjenih, 4 nestala. Istog dana stoji i ovo: "Neprijateljski gubici: u toku dana nepoznati zbog toga što naše jedinice nisu napredovale."[50]

Poslije opisa silne sovjetske vatre, kojom su sovjetski artiljerci nastojali što dostojnije obilježiti svoj Dan, Božić konstatira kako efekt silovite vatre nije bio nikakav i odmah nazire rabotu nekog izdajnika: "Neprijatelj je po svoj prilici, uočio naše pripreme i preko svoje obavještajne službe mogao je saznati i vrijeme početka planiranog napada."[51] Sovjetski komandant armije, general Šarohin, kojeg on citira, daleko je od takve sumnje, njegovi su artiljerci krivi, nisu dobro izviđali, gađali su loše, zrakoplovstvo također.

Nijemci su se navodno noću povukli na drugi obrambeni položaj, a na prvom ostavili predstraže; poslije vatrene oluje su se vratili i odlučno suprotstavili, mada su im mnogi rovovi i skloništa bili srušeni. Božić nastavlja da su napadači čak i tamo gdje su bili obilato podržani sovjetskim tenkovima zastali zbog: "(...) nevjerojatno žilave i uporne obrane. Čim bi se pojavili iza željezničkog nasipa, okuke ili na otvorenom prostoru, otvarana je koncentrična

[49] *Batinska bitka*
[50] *Zbornik*, T. 1, knj. 24
[51] *Batinska bitka*

protuoklopna vatra. Najveći broj sovjetskih tenkova i samohotki izbacivan je iz stroja na prilazima koti 205 i južno od željezničke stanice." [52]

Zarif Bajtar bio je mitraljezac u 28. regimenti. Prošao je put od Srijema do Birča i do Batine. Kaže: "Bila je to iscrpljujuća bitka na zemlji i ispod nje. Mučno se toga i sjećati. U rovovima, podrumima, po barama, dvorištima, vinogradima, čovjek na čovjeka. Samo me je moj iman spasio. Ondje je bila i obala odakle su Rusi stalno izvirali, ona druga je nešto niža, ali ima šume. U njoj se neprijatelj ne vidi, ni baterije ni pješaci, ali bio je ondje i gađao nas svim i svačim, nije dao oka zatvoriti, danju i noću dovlačio vojsku. Artiljerci su kazivali da joj zbog strmine obale ne mogu ništa. Kad raspali ruska artiljerija, nos u zemlju, osoviš li se, gotov si. Mokar, gladan, pužeš po rovovima a i pod kola, tenkove, pod njima su neki tenkisti i spavali. *Kaćuše* sam samo čuo, to je rika.

Uveče se dizala magla iz onih bara. Pred jutro se čulo kako tenkovi škripe gusjenicama preko ruševina i bombama izrovanoga šljunka. Njemački je tenk stao pored neke kuće. Iz gaja je izašao ruski, nije ga vidio. Nijemac ga je pogodio od prve i odmah se odmakao. Naišao je i drugi ruski tenk. I njega je uništio. Odbio mu je kupolu, iz njega je suknula vatra kao iz lot-lampe. Onda se Nijemac opet premjestio, iza neke kuće, sakrio. Ni iz trećega ruskoga tenka nisu ga vidjeli. Kada mu je taj, vozeći, okrenuo bok, Nijemac je okrenuo kupolu i cijev, prošao kroz onu kuću, rušeći zidove, po njemu su pale grede, šuta, ispravio cijev i pogodio onoga trećega Rusa. Ali onda su i njega pogodili, top mu se nakrivio, zaglavio. Nije ga mogao pomaknuti, posada je utekla. Drugog je jutra pokuljao dim iz granata koje su se oko nas rasprskavale. Kad su kroz njega naišli Rusi, stao sam iznad *šarca* i digao ruke u vis. Odveli su me u zarobljeništvo."[53]

Zanimljivo je da Penzc, koji se služio i dokumentima viših komandi za 19. 11. (za razliku od 18. 11.), ne bilježi nikakvu osobito jaku paljbu sovjetske artiljerije. Konstatira tek da je sav pritisak sovjetskih snaga - uzaludno - bio usmjeren na spajanje obaju mostobrana, između kojih je bila i Grupa Hanke, da su tog dana kod Branjine na sjeveru i kanala Karašice nastavljene ogorčene borbe i da *Iljušini* napadima iz zraka ometaju dovođenje rezervi (još se dovoze dijelovi one 44. divizije "HuD").

20. 11. sovjetski general Šarohin saziva sastanak Vojnog savjeta armije gdje kritiziraju komandanta artiljerije, generala Brejda, što nije dobro izvidio i gađao njemačke položaje, od zrakoplovnog generala Sudeca traže još efikasniju podršku. Bitka na Dunavu ulazi u odlučujuće razdoblje. Nasuprot Apatinu napadaju dvije, a kod Batine tri divizije: pontonski most je gotov, po njemu tutnje kamioni, voze na zapad topove, municiju, vojsku, a ranjenike u Bačku. Na njemačkoj su strani nedostatak artiljerijske municije i gubici sve veći. Prosječni bataljon ima samo 100-200 ljudi, tako da 100 metara fronta brane samo 4 čovjeka. Nedostaje teglećih vozila. Vrijeme se proljepšalo, hrvatskim nebom gospodari anglo-američka avijacija, zaustavlja i uništava željezničke transporte.

[52] Ibid.
[53] Uspomena ispričana autoru 1968. u Hannoveru

U prijedlogu za odlikovanje Hansa Königa, komandanta I./28. SS *Handžara*, stoji da se njegov bataljon pet dana u najtežim obrambenim borbama odupirao golemoj, nadmoćnoj neprijateljskoj sili trpeći teške gubitke.

Ali ni 20. 11. sovjetske snage ne mogu razbiti front branitelja. Položaji obrane ostaju gotovo nepromijenjeni. U Branjini, a i za selo Karanac, nastavljaju se, uz artiljerijske dvoboje, borbe za svaku kuću. 57. njemački korpus će javiti da je 20. i 21. uništeno ukupno 7 sovjetskih tenkova.

Nebom iznad bojišta gospodari sovjetsko zrakoplovstvo. Prvih dana nije moglo sudjelovati u borbama jer su se njeni aerodromi premještali izdaleka. Već je odavna jasno da je spora *štuka* okončala svoj frontovski staž. Sovjetska avijacija sada ima izvrsne lovačke aparate *La 7 i 9* koji nadmašuju i njemačke, *iljušini* bombardiraju kotu 205, sela uz valovite vinograde iza Batine - Draževac, Zmajevac, Kneževe Vinograde. Poslije ponovnog nasrtaja s "tisuću topova" branitelji gube kote 205 i 206. Uveče stiže motoriziranim maršem iz Osijeka bataljon oklopnih grenadira, posljednja rezerva njemačke 2. armije. Crvenoarmejci ne slute ništa, smatraju da su odradili svoje zadatke osvajajući te dvije kote. U ranim jutarnjim satima 21. 11. grenadiri ih odatle neočekivano izbacuju, ali trpe velike gubitke. Do večeri se situacija na batinskom mostobranu nije promijenila, ali u noći stiže svježa sovjetska 113. divizija. Penzc piše kako su u njemačkim jedinicama sve izrazitije *Auflösungserscheinungen,* njemačka Armijska grupa Jug koja drži front na Dunavu sjeverno od Batine zapovijeda da se zbog "plašljivosti pred neprijateljem" bjegunci strijeljaju po kratkom postupku, i to Nijemci Nijemce, a Mađari Mađare; Wehrmachtova verzija sovjetskog ukaza 227.

Dvije kote crvenoarmijskom kolosu ne mogu biti prepreka duga vijeka. Vrhovna komanda Jugoistoka:

"Uprkos tome, što su do krajnosti dale sve od sebe i imale visoke gubitke u časnicima i dočasnicima, naše se trupe nisu mogle na terasastom vinogradskom zemljištu oduprijeti mnogo nadmoćnijem neprijatelju. Njemačke bataljone, čija jačina iznosi još po 130 ljudi divizija *Brandenburg* objedinila je u dva bataljona. 31. SS divizija, nastavna i dopunska pukovnija 44. ("HuD") divizije i muslimani 13. SS 'Handžar' divizije ne mogu više izdržati vatru."[54]

22. 11. Na oba mostobrana već je šest sovjetskih divizija, silna artiljerija, nekoliko diviziona samovoznih topova, tenkovi. U podne koncentriranim snagama Sovjeti su udarili prvo na "HuD", pa na 92. motoriziranu brigadu i Grupu Hanke u Zmajevcu, nasrću na slabe, iscrpljene branitelje i odbijajući ih na obje bočne strane po 2 km, prodiru do samih položaja artiljerije kod Podolja. Posljednja rezerva, jedna četa pionirskog bataljona divizije "HuD" sve do mraka ogorčeno brani te položaje. Handžarci su natjerani u Kneževe Vinograde.

Sovjeti napadaju istovremeno i na mostobranu zapadno od Apatina, probijaju do večeri tanku obrambenu liniju između Kazuka i Monjoroša, dva ugaona stupa obrane i dopiru do Mirkovca, 7 km od Zmajevca. Cilj je selo Suza,

[54] Citat iz *Batinske bitke*

u pozadini položaja na nasipu, da bi se spojila oba mostobrana. Isprva crvenoarmejce zadržava vatra iz njemačkih lakih haubica, ali municije je toliko malo da je jasno da to neće dugo trajati.

Rezerve branitelja nestaju u vatri eksplozija, blatu i lokvama krvi, komandanti izvlače ostatke bataljona iz mirnijih odsjeka, na brzinu formiraju nove borbene grupe i pokušavaju organizirati neki protunapad na najugroženijim mjestima. II./1. divizije *Brandenburg* izginuo je gotovo do posljednjeg čovjeka, izvukao se samo komandant i jedan kurir. Više komande dovlače sa Srijemskog fronta poneki bataljon, koji obično ne može brzo stići zbog minirane željezničke pruge ili po dva-tri dana prijeći Savu. Onda Vrhovna komanda opet diže iz Udina 71. pješačku diviziju sa sređivanja, ali ta može krenuti tek 24. 11. i tako se njemački front lomi i raspada i pored očajničkog otpora na pojedinim mjestima. Gubici među njemačkim časnicima i dočasnicima su veliki. U bataljonima je još prosječno 130 ljudi, a regruti 31. SS nisu još ni izdaleka "vatrostalni".

Pencz: "U Komandi armijske grupe još se nadaju da neprijatelja mogu barem izmoriti, ako ne zaustaviti jer po podacima obavještajaca iza dva sovjetska korpusa koji napadaju nema značajnijih rezervi, one su prebačene sjevernije u Mađarsku gdje također namjeravaju prijeći Dunav."[55]

Od Batine na jugozapad su sela Zmajevac, Suza i Kneževi Vinogradi. Tuda se još, odstupajući, tuče spaljena drozga handžaraca i drugih bataljona. Poslije gubitka željezničke stanice Batina, oko 500 metara sjeveroistočno od sela Suze, bila je sljedeća obrambena linija. Božić: "Nju su zaposjeli preostali dijelovi 13. SS *Handžar* divizije a na nju povukli i bataljoni 32. grenadirske regimente", zatim piše kako je VII./51. danonoćno jurišala na neprijateljsko uporište Kneževi Vinogradi gdje su se povukli ostaci divizije *Handžar* i drugi.

24. 11. je bitka za mostobrane okončana. Četrnaest dana, od 9. do 25. 11. trajale su borbe nasuprot Apatina i kod Batine, mnogo dulje nego što je sovjetska komanda očekivala. Ideja da se ondje, na nepogodnom terenu, pokuša prijeći Dunav "za petama neprijatelja" činila se lukavom, jer se tome malo tko mogao nadati. Ali ta se zamisao onda pokazala kobnom, jer se napadač našao na itekako teškom, a branitelj osobito povoljnom terenu. Onda su malobrojni, ali borbeni i uporni branitelji pružili neočekivano žestok otpor. Ondje, u vinogradima i močvarama, izginulo je i mnogo onih Bošnjaka koji su svoj život odavna bili pregorjeli i njegov smisao vidjeli u borbi na njemačkoj strani, dosljedni opredjeljenju i uvjerenju da drugog puta za njih nema. Kako su se tukli zabilježio je i Pencz za 22.11.: "U ovim borbama jure nekoji hrabri, ali u ovom načinu ratovanja još posve neiskusni Bošnjaci, pravo u neprijateljski napad i njihov komandir Ostuf. Hans König je ranjen." Može biti da su to bili novaci iz nesuđene *Kame,* jer iz Božićeva opisa protunapada handžaraca vidjeli smo da su Bošnjaci, od kojih je većina prošla dril u Neuhammeru, bili itekako dorasli i takvom načinu ratovanja. Murat B: "Bošnjaka je bivalo sve manje, ne samo zbog onih koji su dezertirali još u Bosni, nego i zbog toga što smo mi koji smo ostajali, ginuli više od Nijemaca kojima su popunjavali naše redove. Moglo se

[55] *Vor Haus und Hof und Kind und Weib*

to i razumjeti; mi smo bili matični sastav, komandiri su nas poznavali, od nas najviše očekivali i tražili, nisu znali koliko se mogu pouzdati u te novake. Govorilo se doduše da štede svoju njemačku krv, a nas šalju u vatru. Ja takav dojam nisam stekao. A bilo je i naših koji su ginuli nerazumno."

Još će dva dana plamtjeti krvave borbe, tek 24. stižu posljednji transporti divizije "HuD"! I Božić priznaje da su se do 25. 11. vodile "ogorčene uličnе borbe". Nastojeći dokazati veličinu protivnika njegove divizije, piše i ovo: "Tako su do kraja batinske operacije bile slijedeće jedinice: kompletna 31. SS divizija *Lombard*, glavnina divizije *Brandenburg i* glavnina 13. SS, 92. moto brigada, 44. rezervna divizija *Hoch- und Deutschmeister.*"[56] Kako mu nije jasno da je s obzirom na sve što je opisao, iluzorno spominjati "kompletne" divizije ili njihove "glavnine"? Predstavlja se kao ekspert, ali ne zna zašto se 44. njemačka divizija naziva *Hoch und Deutschmeister* ("HuD") što nije neka sramota, ali onda pokušava odgonetnuti doslovnim prevođenjem: "Visoki nemački majstori (?)" Zapravo je posrijedi drevni naziv Velikog meštra Njemačkog viteškog reda koji je u srednjem vijeku pokoravao i pokrštavao Pruse i Slavene. Od 19. stoljeća to je nasljedna titula austrijskog nadvojvode koji je ujedno od 1696. zapovjednik 4. regimente.

Premda se trudio da pobroji sve moguće jedinice na njemačkoj strani mostobrana, Božić se - drugo se od takvih ne može ni očekivati - posebno bavi samo dvjema. Jedni su "ohole" bačko-mađarske i podunavske Švabe (oholih Srba nema?) "koje su, koliko juče, zahtevale da njihova divizija bude upućena preko Dunava, koje su Wehrmachtu prebacivale da je tako 'kukavički' napustio njihove domove u Bačkoj i Banatu. Zbačeni sa belomanastirske grede shvatili su najzad, da rat može i da se izgubi i da svaka 'batina' ima dva kraja."

"Slično je bilo", piše dalje Božić i sa pripadnicima 13. SS divizije, dakako, "zloglasne". Ova je "sluganska divizija svojih nemačko-ustaških gospodara", "odvojena od bosansko-hercegovačkih planina", gdje je činila "nečuvena zverstva nad nedužnim stanovništvom", "skrenuta sa puta po Sloveniji i Nemačkoj (?)" i "bačena pravo pod gusenice ruskih tenkova". Nastavlja kako su ti "deklasirani odrodi" na Batini "osetili da Nemačka gubi rat i počeli da se osipaju i beže". Dalje:

"Shvativši da su umesto nagrade za vernu službu njemačkom Reichu sada upotrebljeni kao topovsko meso i zamena za 'dragocenu njemačku krv' njeni pripadnici sve su se više pretvarali u razularenu pijanu rulju i bašibozuk. Proces raspadanja ove divizije koji je počeo pod udarcima NOVJ u Bosni sada je dobio svoj epilog. Tu u Baranji, ubrzo će, umjesto najavljene reorganizacije i popune biti izbrisana iz evidencije njemačkih združenih formacija. A imala je još u proleće iste godine, nakon povratka s obuke iz Njemačke, preko 19.000 vojnika, specijalno obučenih i dobro naoružanih."[57]

Umjesto osvrta na ove neznalačke i staljinističke kvalifikacije kojima ćemo se još baviti, a pogotovo "nečuvenim zverstvima", obratimo se zasad Dušanu

[56] *Batinska bitka*
[57] Ibid.

Doronjskom, komandantu XII./51. koji piše "samokritiku" u svom izvještaju o katastrofi njegove brigade na Batini.

"U momentu prelaza mi nismo imali tačne podatke o neprijatelju, a naređenje za prelaz dobili smo od 233. ruske divizije pre prelaza Dunava, dva dana ranije bili smo u stalnoj pripremi. Svakog časa očekivali smo naređenje za pokret u borbu. S obzirom na te činjenice mi nismo mogli ocenjivati karakter i veličinu borbe."

Ukratko, čekao je sovjetsku komandu i nije znao ni što se događa ni što ga čeka. Tipično sluganski.

"Po veličini i oštrini borbe i zadatku koji je naša brigada imala i po veličini gubitaka, smatramo da naša brigada zbog svoje mladosti i neiskustva nije bila dorasla za takve zadatke. Nije bilo kod naših boraca vičnosti za frontalnu borbu i borbe u naseljenim mjestima, a takođe i protiv tenkova i aviona jer nisu imali dovoljno ašovčića, a niti su ga znali praktično primeniti."[58]

Nije bila upotrebljiva za frontalnu borbu i borbe u naseljenim mjestima, protiv tenkova i aviona - kakvoj je onda borbi bila "vična"? Odgovor je jasan: tada i tu, *nikakvoj*, a njena navodna "petina" starih boraca - samo modernoj hajdučiji, zvanoj partizanski rat. Kao da su "naseljena mjesta" - Draž, Suza, Duboševac, Kneževi Vinogradi i slična sela neke gradske aglomeracije koje je teško napadati, a lako braniti. I nije tajna uspješne obrane samo u lopaticama i ukopavanju - uza svu njihovu važnost - 17. 1. 1945. bit će njemačkim protuudarom kod Šida probijen cijeli obrambeni sistem 1. jugo-armije iskopan i izrovan po svim tadašnjim (sovjetskim) iskustvima u kojima će uveliko slavljena 1. proleterska divizija pretrpjeti veće gubitke nego u svim borbama od svog osnutka do tada. Nedostajat će umješna izobrazba vojnika i komandira.

Doronjski dalje: "Objektivne teškoće bile su i u tome što smo bili pomešani od samog prelaza i tokom borbe sa Rusima, tako da je bilo otežano pravilno zapovedanje i držanje jedinica u rukama našim rukovodiocima." Od prvih oštrijih napada s njemačke strane, njeni su se pripadnici - jadnici, poput pilića pod kvočku sklanjali pod zaštitu crvenoarmejaca koji su se također našli u nevolji. "Zbog svega toga bilo je tako mnogo gubitaka i izbačenih iz stroja, a bilo je i pojedinačnih izvlačenja iz borbe, naročito novih boraca." "Izvlačenje" je eufemizam za bježanje.

"Veza nije dobro funkcionisala, jer se nije imalo ni telefona ni kabla, a takođe je bila slaba i sa Rusima." Veza s kim? S njegovim bataljonima ili sa Savićem preko Dunava? U partizanima se veza ponajviše održavala kuririma. Bit će da su na onih nekoliko četvornih kilometara prekomjerno stradavali. Za druge mogućnosti (npr. radio ili signalne veze usklađene razrađenim planom djelovanja) Doronjski osim telefona, nije valjda ni znao. Možda je i bolje da nije imao ni kabla ni telefona; njegovi protivnici imali su specijaliste za prisluškivanje i takvih telekomunikacija.

"Prilog: liste gubitaka."[59]

[58] *Zbornik*, T. 1, knj. 24
[59] Ibid.

Urednici *Zbornika* koji su objavili ovaj izvještaj, tvrde da taj dokument nisu našli. Ako onome što smo već naveli, dodamo još i gubitke VII., bit će ukupno u dvije Savićeve brigade 240 mrtvih i 660 ranjenih, s onih 86 zarobljenih, iz stroja je dakle izbačeno 986.

Kada je 11. 11. 1947. u Batini otkriven spomenik poginulim crvenoarmejcima, "Narodna armija" je objavila onaj Savićev članak o bici, gdje on ovako prikazuje gubitke svoje divizije: 1348 izbačenih iz stroja, od toga 271 poginuli. Može biti da je dodao gubitke VIII. brigade čiji izvještaj o borbi na apatinskom mostobranu nije objavljen. U svojoj knjizi, poslije 40 godina, Savić je konkretniji, sada saznajemo i što je bilo s onim "nestalim".

"O gubicima koje je pretrpela 51. divizija prilikom forsiranja Dunava kod Batine i Dunava i dalje u borbama za oslobođenje Baranje, moram se posebno osvrnuti. Odmah da kažem gubici su bili vrlo teški. Prema divizijskom operativnom dnevniku 51. divizija pretrpela je gubitke od 271 poginulog, 850 ranjenih i 207 *nestalih boraca, od kojih se većina podavila u Dunavu prilikom forsiranja.* Ovi se podaci uglavnom slažu i sa podacima koje daju operativni dnevnici brigada. Tako je za 12. brigadu zabeleženo da je imala 121 poginulog, 298 ranjenih i 203 nestala borca. *Iz toga se vidi da su skoro svi 'nestali' iz Dvanaeste brigade koja se prva prebacivala u ribarskim čamcima, od kojih je dosta nestalo u Dunavu, nestali sa tim čamcima.* Sedma brigada je imala 93 poginula, 371 ranjenog i 4 nestala borca; a Osma brigada 58 poginulih i 163 ranjena borca (...)

Međutim, ovi gubici koji su naznačeni u operativnim dnevnicima brigada i divizije sigurno nisu tačni, naime, *oni su bili znatno veći.* Drug Nikola Božić u svojoj knjizi *Batinska bitka* naveo je podatke do kojih je došao posle višegodišnjeg istraživanja iz kojih se vidi da ti gubici nisu samo veći od onih prikazanih u operativnim dnevnicima brigada, već da i oni, koje on navodi nisu definitivni. U toj knjizi Božić navodi poimenični spisak za 648 poginulih i nestalih boraca, prema tom spisku poginulo je ili nestalo 170 boraca više nego što je prikazano u operativnim dnevnicima."[60] Savić dalje prihvaća Božićevo mišljenje da je ovo došlo zbog toga što su se jedinice 51. divizije *formirale i popunjavale neposredno uoči i u toku bitke, tako da mnogi od boraca nisu mogli biti ni uvedeni u evidenciju svojih jedinica, niti su imali vremena da se upoznaju s drugovima pre nego što su poginuli ili se utopili prilikom prelaska Dunava.* Iznosi primjer komesara neke čete koji je bio poznat u cijeloj brigadi, a poginuo prilikom onog napada Izviđačkog odreda *Handžar* divizije, a i drugih starih boraca čijih imena nema u spiskovima gubitaka. Dodajmo da Božić u drugom izdanju svoje knjige 1990. objavljuje dopunjeni spisak poginulih i nestalih u Batini sa još više, točno 856 imena poredanih po azbučnom redu, od Vase Albua do Branka Šujića. Oko 85-90 posto ih je poginulo u Batini, ostatak ponajviše kod Kazuka[61] i nešto ispred Kneževih Vinograda.[62]

[60] *Neugasivi plamen.* Ovdje je riječ o prvom izdanju Božićeve *Batinske bitke.*
[61] Kazuk je izbočina Dunava sa zapadne strane sjeverno od Apatina, nasuprot Kučke. Na Kazuku je i pristanište riječnih brodova.

Zaista "batina" ima dva kraja. Prejasno je tko je sluganski "bacan pod gusjenice tenkova" kao "topovsko meso", "osipao se i bježao". Istinabog, bit će da se Nađova i Savićeva vojska nije ponašala kao "pijana rulja" od vina ili rakije, jer su se njene desetine i vodovi utapljali u dunavskoj vodi.

Božić piše i ovo:

"Odmah iza prvih ešalona po bojištu su se razmileli sanitarni organi određeni da prikupe mrtve i ranjene (...) U tu svrhu korišteni su i zarobljeni neprijateljski vojnici i jedan naš dopunski bataljon. Mrtvi su slagani na gomile od 10-15 poginulih. Duž nasipa i uskotračne pruge sve do Ciprašata ubrzo se ukazao jezivi bilans višednevnog užasnoga klanja i ubijanja kod Kazuka. Na levoj strani, kao sure isječenog šumskog drveća bili su poslagani izginuli nemački vojnici. Njih je bilo više i mnogi su bili bez glava i udova. Na desnoj strani su naši i sovjetski vojnici. *Naši su se prepoznavali po delovima civilnog odela, šeširima, šarenim bunjevačkim kabanicama i crnim kaputima sa kragnom od astragana.*"[63] Kazuk - to je bio front VIII. brigade.

Da li je Božić živ, i da li još dopunjava taj spisak ne znamo, ali znamo da je smrt gotovo tisuću ljudi i barem tri puta toliko ranjenih ili osakaćenih u toj 51. diviziji rezultat teško shvatljive bezobzirnosti kojom su najviši partizanski komandanti NOV u Vojvodini u jesen 1944. žrtvovali ljude bez ikakve borbene izobrazbe. Savić piše kako je o velikim gubicima divizije "bilo dosta govora" na nekom savjetovanju 2. 12. 1944. a i na drugim sastancima sve do proljeća 1945.! I ovo: "U svim tim tadašnjim i kasnijim razmatranjima nisu mogli biti iskristalisani čvrsti zaključci koji bi odgovorili na pitanje zašto su takvi gubici nastali i što treba preduzeti da se to više ne dogodi. Na ta pitanja niko nije mogao dati niti dobiti neki konkretan odgovor."[64]

I pored završene Više vojne akademije taj general JNA koji zna da su njegovi vojnici, mnogi u civilu, slani u batinski pakleni žrvanj s njiva, radnih mjesta ili od kuća, koji nisu bili ni upisani u kakav spisak, niti se "upoznali s drugovima" još 1987. traži "konkretan odgovor"! Da čovjek protrlja oči i ponovo pročita! Nitko, sve do Tita, nije 1944. i 1945. htio, umio, gledati istini u oči i zaključiti da ta vojska, takva kakva je, bez prekvalifikacije može poduzimati ofenzivne operacije samo ako ljude žrtvuje kao stoku.

Sjetimo li se SS general-majora Demelhubera koji je navodno odmah uočio da divizija *Nord* nije spremna za boj, pa čak i zaključio da bi trupa trebala otići na "dobro vježbalište" barem dva-tri mjeseca, ali je ipak poveo u katastrofu, pa ga usporedimo sa Savićem, a Kostu Nađa s Jüttnerom i Himmlerom, onda uza sve razlike vidimo istu ravnodušnost spram ljudskih života, učenja i obuke, ambiciju prvih da se dokažu pred Wehrmachtovim gorskim divizijama, a drugih pred Crvenom armijom. Kako je Wehrmacht naoružavao *Waffen SS*, tako je i

[62] *Batinska bitka* - svi ovdje navedeni citati odnose se na drugo izdanje, osim ovoga što prenosimo iz Savićeva djela.
[63] *Ibid.*
[64] *Neugasivi plamen*

Crvena armija opskrbila divizije NOV. Oba donatora su očekivala i rezultate.[65] Sjetimo li se Uphoffa, zgranutog nedostatnom izobrazbom divizije *Nord* koji se požalio Komandi, pa bio smijenjen, moramo konstatirati da takve osobe nije bilo u Savićevoj 51. diviziji, ili za nju ne znamo. Ipak, o borbenoj nesposobnosti 31. SS divizije bačkih Nijemaca u "Vukovu šancu" se donekle vodilo računa; postavljena je na posve miran odsjek fronta dok Crvena armija nije krenula preko Dunava, a poslije neočekivanih bojeva prebačena je u pozadinu, u Sloveniju, gdje je naoružana i kako-tako izobražena, pa tek onda početkom 1945. vraćena na front u istočnu Njemačku.

51. divizija nije bila jedina partizanska koja je u jesen i zimu 1944./45. u Baranji i Srijemu prinijela hekatombe na oltar socijalizma. Slično su, možda ne u takvim razmjerima, prolazile i druge. Poslije se desetljećima s vojnih vrhova SFRJ uvjeravalo kako je uzrok tim krvoprolićima bio "prijelaz s partizanskog na frontovski način ratovanja" i kako je takva katarza bila neizbježna. Pukovnik *Todor Radošević* piše o Srijemskom frontu: "Jedinice 1. armije u kojima je bio *veliki broj mladih i neiskusnih boraca* vodile su u Sremu teške frontalne borbe s *tehnički bolje opremljenim neprijateljem*, te su, naročito u prvo vreme, imale velike gubitke."[66] Ne samo u Srijemu, nego sve do Trsta. "Tehnička neopremljenost" - i ostavljeni topovi, bacači, desetine mitraljeza, stotine pušaka.

Tih dana SSSR je partizanima isporučivao oružje za 12 pješačkih i dvije zrakoplovne divizije i mobilizacija mnogih tisuća novih boraca po dotada relativno ili posve mirnoj Makedoniji, Kosovu, Srbiji i Vojvodini naprosto je nametala potrebu da neke od tih formacija odu "dva-tri mjeseca" na neko "dobro trupno vježbalište". Vremena je bilo; neznanje, bezobzirnost i gubici partizanskih divizija doveli su u siječnju 1945. do poraza u Srijemu, prvo kod Komletinaca i Nijemaca, poslije kod Šida i Tovarnika što je cijeli front posve ukočilo, ondje nije bilo Crvene armije koja bi rješavala bitke i tako se rat u Srijemu onda sve do sredine travnja 1945. sveo na ispade i izviđačke akcije.

Poslije ovladavanja Srbijom, Sandžakom, Kosovom, Crnom Gorom, Makedonijom i Vojvodinom, NOV se, u Clausewitzevom smislu, pokazala kao loš trgovac. Plaćala je enormne cijene za ono što bi dobila gotovo badava. Tolbuhin i Šarohin bi prešli Dunav kod Batine i Apatina bez 51. divizije. Velike bi sile porazile Nijemce i bez Jugoslavenske armije. Ima mišljenja da bi u tom slučaju Rijeka, Istra i Slovensko Primorje ostali u Italiji. To je nedokaziva pretpostavka; neosporno je da bi Nijemci i njihovi saveznici na kraju morali pobjeći iz BiH, Hrvatske i Slovenije ili se ondje predati u još većem broju nego u Koruškoj - kao što su to učinili u Norveškoj ili Danskoj, odakle ih nitko nije tjerao.

[65] Poslije poraza koji je u siječnju 1945. *Prinz Eugen* divizija nanijela 21. srpskoj diviziji kod Komletinaca, gdje su partizani bježeći ostavili i topove, Staljin je oštro prigovorio jugoslavenskoj vojnoj delegaciji koja je boravila u Moskvi. (Dr. Gojko Nikoliš: *Korijen, stablo, pavetina* - Bgd 1988.).
[66] VE 9 / 1975.

Početak kraja

Kumm kratko piše i o "sestrinskoj" diviziji *Handžar* ovo: "U borbama protiv partizana imala je mnogo gubitaka, ali i uspjeha. Prije pokreta istočno od Pecsi protiv sovjetskih armija koje su brzo prodirale, na njihovu želju otpušteno je pod vodstvom njihovih imama oko 700 Bošnjaka, opremljenih lakim oružjem u njihovu domovinu da je mogu obraniti od partizana."[67] Ono "istočno od Pecsi" odnosi se na Batinu.

George Stein u svojoj povijesti *Waffen SS* tvrdi kako još treba objasniti "misterioznu djelatnost SS divizije *Handžar* u Mađarskoj i poslije u Beču". Po njemu, početkom 1945. odlučeno je da se elitna formacija 16. divizije oklopnih grenadira *Reichsführer SS'* prebaci iz sjeverne Italije na opasno ugroženi mađarski front. Da bi se obmanuo neprijatelj, *Reichsführer SS* je maskirana kao nepostojeća (?) *Handžar* divizija (...) "Bio je to vuk *Reichsführer SS* u janjećoj koži *Handžara* koji se borio na Dravi, sjeverno od Balatona i konačno u Beču."[68] Kaltenegger koji ovo prenosi, ne komentira. A ni Michaelis. Po njemu su Sovjeti potisnuli *Grupu Hanke*, s teškim gubicima do Hercöyszöllösa.

Povlačenje je tužno poglavlje za svaku vojsku. *W. Ebeling* se sjeća: "Kad su Rusi prešli Dunav, divizija se prebacila na zapad, južno od jezera Balaton u trokut Csurgo - Bercene - Nagykanisza. 20. 11. zapovjedio je Komandant Jugoistoka prikupljanje svih dijelova divizije pod komandu 68. korpusa (...) Ali 29. 11. Crvena armija zauzima Pecs. Ostaci Grupe Hanke potčinjeni 44. diviziji "Hoch - und Deutschmeister" zauzimaju nove položaje istočno od Bolmana.[69] Dijelovi oko Zagreba popunjeni su vojnicima Wehrmachta i zrakoplovstva koji su se vraćali s odsustva ili liječenja i onda se spojili s preostalim pripadnicima Grupe Hanke. Oko Božića 1944. stigla je zapovijed da se divizija iznova formira na nekom vježbalištu u Poljskoj. Ali Crvena je armija onamo stigla prije nje, pa je ostala u južnoj Mađarskoj. Dijelovi divizije koji su bili kod Zagreba pridružili su se, pa se kako-tako formirala." [70]

Nekoliko sedmica front na Dravi miruje, divizija ima svoj odsjek, početkom ožujka pokušalo se diviziju upotrijebiti u ofenzivi prema Kaposvaru. W. Ebeling smatra da u to vrijeme divizija nije bila ništa ni bolja ni gora od bilo koje druge jer je u njoj "već bilo dosta Reichsdeutschera". Ipak 7. 3. Armijska grupa Jug šalje radiogram Komandi Kopnene vojske da se *Handžar* više ne može slati u borbu protiv Rusa, nego samo na mirnije odsjeke fronta, jer joj je borbeni moral posve opao.[71] Dio divizijskog štaba koji je u lipnju postao štab nesuđenoga korpusa u koji su trebale ući obje bošnjačke divizije *Handžar* i *Kama*, u međuvremenu je prebačen u Budimpeštu i ondje propao u borbama s Crvenom armijom. Navodno se Sauberzweig prethodno vratio u Wehrmacht. U ožujku 1945. divizija je trebala sudjelovati u velikoj njemačkoj ofenzivi u

[67] *Vorwärts Prinz Eugen*
[68] George Stein: *Geschichte der Waffen SS* - Düsseldorf-1978.
[69] Mađarski Bolmay
[70] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[71] Ibid.

Mađarskoj. Kada se ta poslije nekoliko dana slomila, sve je krenulo prema zapadu. Koncem mjeseca, zbog sovjetsko-bugarske ofenzive, divizija se mora povući iz Mađarske. 3. 4. 1945. divizija prelazi mađarsku granicu, raspoređena je kod mjesta Kag. Popunjena je *Volkssturmom,* - posljednjom rezervom, mladićima od 16 godina i starcima od 60 godina i zrakoplovcima - što joj nije podiglo borbeni moral. Poslije nekih manje značajnijih bojeva, našla se istočno od Maribora. Oko Uskrsa Nijemci se posvuda povlače. Sovjetska avijacija gospodari nebom, naliječe i zasipa ih vatrom. Oko 10. 4. 1945. *Handžar* prelazi Muru i razmješta se na tadašnju granice Mađarske i Reicha, sjeverno od Ptuja. Taj položaj uspijeva braniti, ali tada se opskrbne linije posve raspadaju, vojnici su željni kruha.

U travnju je opet u teškim borbama. F. Zauner, tada komandir čete: "Hanke je bio okretan pas. Doveo nam je za komandanta bataljona nekog HStuf.-a, koji očito nije imao borbenog iskustva. Poslao nas je nepromišljeno u napad na Ruse. Bili su ispred nas 30-40 m skriveni u grmlju. Dočekali su nas bacačima plamena, bili su veliki gubici. Ranjen sam u nogu, ali sam se vratio i opet preuzeo četu."[72]

3. 5. 1945. komandant korpusa održao je govor i podijelio posljednja odlikovanja: Viteške križeve dobili su komandant Hampel, četvorica Stubaf.-a, među njima i Hanke. Sutradan, oslobođeni su prisege posljednji nenijemci i stavljeno im je na volju da se s oružjem pokušaju probiti u svoju domovinu. Ostatak je u tri kolone odmarširao na zapad, komora južno uz Dravu preko Maribora na Dravograd, borbene jedinice preko brda.

A. A. iz Sarajeva (rođen 1927.) bio je od jeseni 1944. sa svojom četom na izobrazbi u Krapini koja je početkom svibnja krenula na zapad. U općem rasulu ispred Celja skrenuo je prema jugu, negdje kod Zidanog Mosta skinuo je svoju i obukao uniformu nekog poginulog domobrana i partizanima koji su ga zarobili rekao je da je rođen 1928. a oni su ga, kao i mnoge druge domobrane, odmah mobilizirali u svoje redove. Ali poslije mjesec dana pozvao ga je neki časnik i upitao: "Jesi li ti zaista dvadeset i osmo godište?" Kada je A. A. odlučno potvrdio, časnik je rekao: "Ne smijem te zadržati, idi kući." [73]

F. Zauner: "U noći 7./8. 5. 1945. Rusi, koji su bili ispred nas oko 300 m odjednom su počeli pucati i ispaljivati signalne rakete. To je trajalo cijelu noć. Nismo isprva znali što se događa. Komanda regimente nas je obavijestila o kapitulaciji i potrebi da se tiho i neprimjetno povučemo tako da nas Rusi ne čuju, trebalo je prijeći demarkacionu liniju do nekog određenog sata. Ja sam bio rekao svojoj ženi: u rusko zarobljeništvo ne idem. Ako ne budem imao drugog izlaza - ubit ću se. Svaka čast Englezima: dopustili su nam da zadržimo 30 posto brzometnog oružja. Povlačili smo se do St. Veita an der Glan. Cijeli kraj je već bio pun partizana. Stajali su pored ceste. Mi smo imali naređenje: "Ne izazivajte, ne dajte se izazivati. Ako vas napadnu - udrite." [74]

[72] TV-film
[73] Dobar znanac autora. Živi (1997.) u Sarajevu.
[74] TV-film

W. Ebeling bio je od siječnja 1945. IVa časnik u Izviđačkom odredu. Marširali su na začelju, druge kolone dan-dva ispred njih. Nisu krenuli na jug, prema Mariboru, nego s odredom u planine. Kod St. Georgena oko popodneva 8. 5. saznali su da se neprijateljstva obustavljaju u 24 sata i smjestili se na neku prostranu livadu. Oko njih, po brdima, plamtjele su vatre, partizani su se veselili, svijetleća zrna parala su noćno nebo. "Cijelu smo noć probdjeli s našim komandirom, HStuf.-om Kinzom i komandirima četa", sjeća se dalje: "Nismo mogli zaspati i pored mnogih besanih noći proteklih dana. Nismo shvaćali da je došao kraj. Sutradan smo stigli u Graz. Ruski nisko leteći avioni nadlijetali su nas, ali nisu gađali (...) Onda smo uskim stazama krenuli preko Alpa. Glavne su ceste Rusi već bili zaposjeli. Prešli smo Kor i Sau Alpe (ove austrijske planine Slovenci nazivaju Golica i Svinja - Z. S.). Tu je izgubljeno mnogo prtljaga i većina vozila. Svaljivali smo niz obronke i motorna i zaprežna koja nisu mogla dalje. Rusi su bili za nama. U blizini Judenburga naišli smo na prve engleske tenkove. Pustili su nas da prođemo i ostavili nam i oružje. Kod St. Veitha kod Klagenfurta smjestili smo se na neku livadu. Odatle smo trebali otići u München i ondje biti otpušteni. Poskidali smo SS-ovske činove i znakove."[75]

To je kraj 13. *Waffen SS* divizije *Handžar*.

SS Führeri su isprva smjeli zadržati pištolje. Tada su neki SS-ovci počeli bježati, ali su oni iz sjeverne Njemačke ostali. Englezi su u mnoštvu drugih zarobljenika probrali Nijemce SS-ovce, odveli ih u Italiju, u Udinama oduzeli pištolje. Preko Venecije odvedeni su u Rimini, pa preko Ancone u veliki logor Grotaglie. U travnju 1946. većina je upućena u Njemačku, u Munsterlager, odatle su vojnici otpušteni. Po nekom kriteriju (oni po činu višem od Oberscharführera?), internirani su u logor Sandbostel. Ondje su selektirani i izručivani jugoslavenskim vlastima.

Po podacima koje prenosi Imamović, oko 500 Bošnjaka iz *Handžar* divizije tada je izmaklo partizanskom zarobljavanju. On navodi i fantastičnu brojku da je među njima bilo 153 tabor-imama - stvarni broj uvećan gotovo deset puta - ali samo nekoliko imena. Našli su se u logorima u Austriji i Bavarskoj zajedno sa četnicima koji su ih nastojali na sve načine ocrniti logorskoj upravi, što im je i uspijevalo, jer su Britanci četnike rado namještali kao pisare. 1945./46. u Velikoj Britaniji koja je i dalje ratovala na Pacifiku, nedostajalo je radnika za grube poslove, osobito u rudnicima, pa ih je nastojala pridobivati po raznim izbjegličkim logorima. Bivši SS-ovci, koji su strepili za živote, prihvaćali su ovu priliku - piše Imamović - te je jedna veća grupa bivših pripadnika *Handžar* divizije s velikom nadom u spas otišla u Englesku i zaposlila se u okolici Bradforda. Četnici su u Engleskoj odmah poveli veliku propagandnu hajku na njih i uzbunili javnost. Onda se angažirala i jugoslavenska diplomacija, tražeći da joj se izruče ti "zločinci", pa su pregledom našli dvadesetoricu s utetoviranom krvnom grupom, uhapsili ih i avionom prebacili u Jugoslaviju gdje im se izgubio svaki trag. Ostale je od daljnjih progona uspio javnim nastupom spasiti

[75] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

Juraj Krnjević, tadašnji generalni tajnik Hrvatske seljačke stranke i bivši potpredsjednik jugoslavenske vlade u emigraciji.

Za razliku od katolika i pravoslavaca koji su se mogli osloniti na kakvu-takvu pomoć i podršku zahvaljujući i angažmanu svoje dijaspore i crkvenih organizacija, Bošnjaci se nisu imali kome obraćati u Europi. Od islamskih zemalja samo je Turska bila nezavisna, ali i ekstremno nepovjerljiva prema Bošnjacima emigrantima. U zemljama Magreba, francuske im službe sigurnosti nisu dopuštale boravak, egipatskom policijom dominirali su Britanci. Uz pomoć Međunarodnog Crvenoga križa neki su otišli u Siriju i Libanon. U ratu s Izraelom 1948./49. neki su i sudjelovali, stekli činove, dvojica su postali i pukovnici. Uslijedili su protesti cionista Međunarodnom Crvenom križu koji je obustavio i tu pomoć.[76]

Aliju Ivojevića i A. P. Englezi su uz neke druge izdvojili iz one zarobljeničke mase i otpremili partizanima u Sloveniju. Dospjeli su poput tisuća drugih - ustaša, četnika, hrvatskih i slovenskih domobrana, žena, djece, civila u mariborski logor, gdje su, određene kategorije oslobađane, druge odvođene noću na strijeljanje, ostale u skupinama nazvanim "kolone smrti", u logore, zatvore ili u mjesta svojih boravišta gdje su opet selektirani, strijeljani, suđeni, ili oslobođeni u kolovozu 1945. ili u lipnju 1946. amnestijama proglašenima za "lica koja nisu dobrovoljno služila okupatoru" - a zahvatila je ponajviše četnike i domobrane NDH.[77]

Saveznici su zarobljene Nijemce zatvarali i u bivše koncentracijske logore. Tako ih je bilo i u logoru Neuengamme. Jedan od onih kojega su Englezi postavili u neku stražu, ispričao je kako ga je u ljeto 1947. pozvao dežurni Englez. Na ulici je bio auto partizanskog oficira koji je u ratu bio čak u štabu *Prinz Eugen* divizije. Taj mu je rekao da je u kolima čovjek kojega je upravo izveo iz hamburške bolnice i kojega treba odmah smjestiti u logorski zatvor. Bila je noć s petka na subotu, u ponedjeljak je trebalo nastaviti put za Beograd. "Preveo sam te riječi dežurnom Englezu koji mi je naredio da pomognem tom čovjeku i pogledam njegove dokumente", piše Nijemac, "vidio sam da je to g. general Sauberzweig. Bio je teško bolestan. Nije ni znao gdje se našao. Tek kada sam mu se predstavio i rekao nešto o sebi, upitao me jesu li iz Neuengammea izručivali zarobljenike u Srbiju. Potvrdio sam i naveo imena SS generala Behrensa i generala policije Turnera, tako je g. Sauberzweig shvatio što mu predstoji. Nakon što sam pretražio njega i njegov prtljag pod nadzorom Engleza, g. Sauberzweig je odveden u bunker."[78] Ondje su zatvor nadzirala dva SS Oscha. kojima je Englez naredio da ga stalno promatraju jer bi mogao počiniti samoubojstvo. Stražar i nadzornici su rekli logorskim liječnicima da je zatočenik teško bolestan i on je u subotu ujutro prebačen u logorsku bolnicu. Ondje ga je stalno nadzirao britanski vojnik. U nedjelju se i pored promatranja ubio tabletama koje je imao uza se. Pokopan je na groblju u Neuengamme.

[76] Dr. Mustafa Imamović: *Bošnjaci u emigraciji* - Zürich - Sarajevo 1996.

[77] Literatura o tom, kako ga Hrvati nazivaju, "Križnom putu", je opsežna, vjeran je prikaz npr. u knjizi grupe autora: *Bleiburg* - uredio Marko Grčić - Zagreb 1990.

[78] *Die Gebirgs-Divisionen der Waffen SS*

8 *Kako se podvaljuje*

Laži I. - Grk, Rača i Bosut

O 13. SS diviziji povjesničari iznose eksplicitne optužujuće navode i tvrdnje. Tako primjerice piše Malcolm pozivajući se na Redžića: "Ona je bila stacionirana u sjevernoj i istočnoj Bosni (Tuzla, Gradačac, Bijeljina i Zvornik), gdje se u proljeće i ljeto bezobzirno osvećivala - ubojstvima i drugim zločinima - tamošnjem srpskom stanovništvu. *Točan broj žrtava nije poznat, ali bilo ih je na stotine, možda i više tisuća.*"[1]

U referatu Državne komisije za ratne zločine čitamo:

"Na dan 17. 2. 1944. god. trupe ove (tj. 13. SS) divizije su oko 6 ujutro blokirale selo Kuzmin, tako da niko nije mogao iz njega izaći. Opštinski stražari stavljeni su ovim trupama na raspoloženje, te su zajedno s vojnicima ove divizije išli od kuće do kuće sa spiskovima u ruci. U svaku kuću u koju su vojnici ušli, opljačkali su i odnosili namirnice. Uhapsili su 11 lica od kojih su 9 odveli sobom u Kukujevce, a odatle u Šid. U Kukujevcima postrojena su sva lica pred opštinskom zgradom na razmaku od 2 do 3 koraka i pred svakim je stajao vojnik sa uperenom puškom. Domaći Nemci - Folksdojčeri, posmatrajući ovaj prizor, podstrekavali su vojnike na zločin vičući: 'Ubijte ih odmah, to su partizani, nemojte ih dalje voditi'. U tome su se isticale najviše devojke. U takvoj atmosferi uhapšeni su stajali dva sata. Noću su potom bili saslušavani i prilikom saslušavanja muškarci su bili tučeni debelom batinom i borovinom, a užarenom šipkom su im vojnici pekli leđa i predeo preko stomaka. Pošto su odvedeni u Šid, gdje su proveli 10 dana bez hrane i vode upućeni su u Vinkovce u logor. Iz logora su izvedeni njih 6 i od tada im se gubi svaki trag pa se osnovano pretpostavlja da su ubijeni (...)"[2]

Već je prva rečenica u ovom odlomku čista laž. Prvi transport 13. SS krenuo je 15. 2. 1944, a do odredišta sve su jedinice putovale prosječno 6 do 7 dana.[3] Osim toga, nijednome nije cilj bio Kuzmin. Prema tome, 17. 2. ne samo u Kuzminu, nego nigdje u Srijemu još nije bilo trupa 13. SS divizije.

To je mjesto udaljeno dva kilometra od pruge Zagreb-Beograd. Da onda, kada se ondje skrivao Veselinov, ustaša Ivo nije bio lijen ili "lud" pa se popeo na tavan - tko zna što bi se dogodilo ne samo s Veselinovim i njegovim društvom nego i njihovim domaćinima kad bi se zapucalo usred opkoljenog Kuzmina. Što se zbiva deset dana poslije, kada već stižu prve jedinice 13. SS, četrdesetak kilometara odatle, na obali Save, bilježi jedan partizanski izvještaj:

"Noću 26./27. 2. jedan bataljon 4. vojvođanske brigade napao je selo Račinovce" gdje je bilo "oko sto gestapovaca i ustaša", javlja komandant brigade kapetan *Marko Milanović* 28. 2. "Poslije dvosatne uporne i žestoke borbe

[1] *Bosnia, A Short History*
[2] Referat
[3] HBD

naši su odstupili jer nisu mogli likvidirati školu, koja služi neprijatelju kao dobar zaklon i utvrda, a opasana je rovovima i branjena bunkerom." Milanović namjerava uputiti tih dana 2. Srijemski odred dalje, preko pruge: "Ukoliko se potvrdi tačnost izvještaja koje sada imamo, prebaciće se najpre 2. Srem.(ski) odred na sektor Batrovci-Lipovac, odakle treba da deluje severno od pruge Zagreb - Beograd."[4]

Vratimo se Komisiji koja, ne navodeći datum, nastavlja:

"Zatim trupe prolaze kroz selo Grk[5], i tom su prilikom izvršile mnoge pljačke, a 15 najlepših devojaka u selu do besvesti su silovale a potom ih zaklale u jednoj šumici."[6] Udaljenost od Kuzmina do Grka je 7-8 kilometara u onoj ravnici, između njih je neki kanal i Vojnovačka Bara koje put obilazi, pa je njime nekoliko kilometara više.

J. J. Perić o ovome navodnom masakru zna još neke pojedinosti: "U jednoj šumi nedaleko od sela pronađeno je 13 zaklanih djevojaka, koje su SS-ovci prethodno silovali, a zatim mučili sjekući im pojedine dijelove tijela, tako da su pomrle u najtežim mukama."[7]

Referat dalje: "Upad trupa u selo Batrovce bio je strašan, već pri samom ulazu u selo naišli su na svinjare i čobane koji su čuvali stoku van sela i sve one na koje su naišle poubijale su. Ubijeno je 20 lica među njima jedno dete staro 3 godine (...)" Batrovci su jugozapadno od Šida, sada onuda prolazi autoput. "Upad" u selo je bio strašan. Poslije kao da nije bilo ništa "strašno".

Kapetan Milanović je, kako smo vidjeli, namjeravao baš tuda, između Batrovaca i Lipovca (a to je 3-4 km) poslati 2. Srijemski odred preko pruge Zagreb-Beograd. Referat ne navodi datum toga događaja, za razliku od Mičkovića, koji ne zna ni za kakve svinjare koji čuvaju stoku izvan sela, ali piše štošta drugo: "Tog devetog ožujka 'handžarevci' su ostavili 50 mrtvih u sukobu sa srijemskim partizanima. Ali istog dana upali su u Batrovac. Selo spaljuju. Izvode 70 uhvaćenih muškaraca i viču: 'Svi ste vi partizani!' Uhapšene odvode kod kolibe Čede Škorić i pucaju u njih iz mitraljeza."[8]

J. P. iz Batrovaca kaže o tome: "Sjećam se dobro kako su došli 'fesaroši' - od Šida, preko Vašice, pa skelom na Gradini, potom su produžili prema Spačvi. Išli su i šumom, kao dotad nijedna vojska osim partizana. Svi stanovnici sela morali su se okupiti na jednom mjestu. SS-ovci su zatim pretraživali kuće. Nikoga pritom nisu ubili, ništa nije zapaljeno. Samo su pokrali ženama neke *bale* (predmete kućne radinosti). Šuma je blizu Batrovaca, koga su našli u šumi, ili skrivenog, toga su po svoj prilici ubili. Partizani u Srijemu su se danju ponašali kao miroljubivi farmeri, a noću išli u akcije. Meni je tada bilo 17 godina, prebacivao sam ljude u partizane. Na dogovoreno mjesto doveli bi

[4] *Zbornik*, T.1, knj. 8.
[5] U selu Grk umro je 1834. srpski guslar i usmeni pjesnik Filip Višnjić. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nazvano je Višnjićevo
[6] Referat
[7] IBNOB
[8] Horda

nekoga, koga bih ja onda vodio dalje i predavao drugoj vezi. Batrovci su izgorjeli tek u travnju 1945."[9]

"Partizani su u Srijemu ispred nas bježali", uspomena je jednog SS-ovca, sudionika toga pohoda. "Ondje su šume drugačije nego u nas u Bosni. Kroz njih su načinjene velike, poput ulica, široke prosjeke. Na nekim mjestima se križaju pod pravim kutom. U nastupanju je naređivano: pretražiti sve, jer se partizani posvuda skrivaju, ne samo u šumama, nego i u podrumima, po tavanima, u trapovima. Onoga tko se nije pred nama skrivao nitko nije dirao. Nalazili smo zaista svakojaka skrovišta, u njima ponegdje i naoružane ljude koji su se pokušavali s nama boriti. Onda nije bivalo nikakva obzira prema ukućanima."[10]

Referat dalje: "U selu Bačincima trupe *Handžar* divizije su se zadržale 17 dana i za celo vreme držale su narod pod strašnim terorom. Uhapšeno je 17 lica i sprovedeno u Rumu. Od ovih su 4 lica odvedena u logor u Vinkovce, a nakon izvesnog vremena obešena na pruzi kod Garčina. U Berkasovu su uhapsile 7 lica, od kojih 2 žene i otpremile u logor u Vinkovce. Dvoje od njih nije se vratilo (...)"

Bačinci su pored pruge, Berkasovo nekoliko kilometara sjeverno od Šida, prema Fruškoj Gori. U Baćincima je kratkotrajno boravio bataljon pionira koji se nije bavio policijskim poslovima. U Berkasovu nije nikada bila nijedna postrojba divizije.[11] To je sve područje na kojem noću partizani napadaju vlakove ili se prebacuju preko pruge na Frušku goru i natrag u Bosutske šume. A kakvi su "zločini" počinjeni u Sremskim Lazama o kojima Mičković piše da u njima više "nema stanovnika", i "selo je u plamenu"[12], Komisija opisuje ovako:

"Pošto su trupe upale u selo Sremske Laze, počele su pretresati kuće i izvoditi muškarce naređujući im da stanu pored kuće okrenuti zidu, sa rukama na leđima, vršeći na taj način zastrašivanje. Zatim su ih doterali pred crkvenu portu, gde su bili skupljeni i ostali stanovnici sela. Već je bio odvojen veći broj za pogubljenje, ali je brzom intervencijom ljudi iz opštine to sprečeno i u isti mah sprečena jedna velika nesreća (...)"[13] I to je sve o Sremskim Lazama.

Prije nego se podrobnije pozabavimo svim ovim tragičnim i tragikomičnim navodima, sjetimo se Kammerhofera i *Djelatnih (Einsatz-) odreda*. Državna Komisija u dodatku svog referata javlja o *Djelatnom odredu 2*, skraćeno EK 2: "Ova gestapovska organizacija postojala je i u Brčkom i Tuzli: Prema iskazu oficira Hempel Willia EK 2 nije bila potčinjena diviziji nego Kammerhoferu, specijalnom opunomoćeniku Himmlera za SS jedinice i policiju u NDH, sa sedištem u Osijeku. EK 2 sarađivala je sa odsekom C-1 13. SS divizije."

"Gestapovska organizacija" je nacistička tajna državna policija, opće poznata pod nazivom *Gestapo* (od Geheime Staatspolizei).[14] Nazvati *Djelatni odred* "gestapovskom organizacijom", kako je to učinila Komisija, nije precizno, jer su u njima, kao što smo već vidjeli, djelovale i druge policijske i obavještajne

[9] J. P. rođen i odrastao u Batrovcima, živi (1999.) u Zagrebu.
[10] Sjećanje Hasana M. iz Vlasenice ispričano autoru u ratu. Hasan M. je u ratu nestao.
[11] Točan raspored jedinica v. u HBD
[12] Horda
[13] Referat
[14] Službeni je naziv bio *Stapo*

službe, ali Gestapo je bio važan sastavni dio.[15] U logorima i zatvorima Gestapo je mogao nekontrolirano mučiti i ubijati zatočenike bez ikakva suđenja, u *Djelatnim grupama* i *odredima* bio je prvenstveno nadležan za deportacije. Počev od Berlina, gdje je u ulici Prinz Albrechtstrasse imao svoj, tako je i po drugim državama i Gestapo uveo vlastite zatvore. Savjesniji članovi Komisije koja istražuje ratne zločine, ne bi se zadovoljili ocjenom da je EK 2 surađivala s C-1 odsjekom, nego bi nastojali utvrditi pravno relevantne elemente suradnje. O tome Komisija nije napisala ni riječi. Vidjet ćemo da za to ima razloga; treba što više napakovati *Handžaru*, pa su izvjestioci Komisije dobronamjerni i spram Djelatnog odreda i Gestapoa.

I kao što EK 2 nije potčinjena 13. SS diviziji, tako ni obratno, divizija nije potčinjena *Djelatnom odredu*. Sauberzweig je operativno potčinjen samo Phlepsu, zapovjedniku korpusa, a ovaj višim štabovima Wehrmachta; *Djelatni odred* kao policija Kammerhoferu, ovaj Kaltenbrunneru i na samom vrhu Himmleru. Djelokrug rada Kammerhofera i drugih viših vođa SS i policije, vidi se iz Hitlerova ukaza kojim je 9. 3. 1942., postavljen takav vođa za okupiranu Francusku gdje se utvrđuje da je "nadležan za policijsku djelatnost i postupak u nacionalno-rasnim pitanjima". Zatim se dodaje: "U policijske mjere spadaju i mjere represalija protiv zločinaca, Židova i komunista povodom nerazjašnjenih napada na Njemački Reich ili pripadnike njemačkog Reicha."[16] U tu svrhu više vođe SS i policije imale su, ovisno o potrebama, manje ili veće policijske postrojbe.

Uostalom već smo vidjeli kako je *Handžar* poput drugih Waffen SS divizija djelovao po zapovijedima Viših komandi Wehrmachta u skladu s već opisanim "Principima neophodnosti Waffen SS" i njihovim dokazivanjem na bojištima koje je Hitler odredio u ukazu od 6. 8. 1940. One su organizacijski u svemu bile ustrojene kao divizije Wehrmachta, u štabovima divizija časnike (SS Führere) i njihove odsjeke označavaju rimskim brojevima po hijerarhiji, a malim slovima po struci. *I a* je prvi operativni oficir, *II a* ađutant, *I b* se bavi logistikom, a *I c* (ili kako ga Komisija krivo naziva C-1), obavještajni je časnik divizije. Istina je da su *Djelatni odredi* surađivali s Waffen SS, drugim njemačkim ili hrvatskim postrojbama, ali već znamo da su bili opremljeni, ne samo tako da mogu samostalno policijski djelovati, nego da im je to bila stalna praksa.

Budući da ni 13. Waffen SS divizija nije policijska, nego borbena jedinica, možemo prosuditi da sve ili gotovo sve, što se u referatu odnosi na hapšenja civila u Kuzminu, Bačincima, Berkasovu, Sremskim Lazama, na stvarna ili tobožnja mučenja uhapšenika, odvođenje u Šid, Vinkovce, upućivanja u logore ili na vješala, na rad u Njemačku, pokušava pripisati *Handžaru*, pripada prvenstveno Djelatnom odredu i Kammerhoferovim policajcima koji doduše spadaju u SS, kao i sve što je Hitler povjerio Himmleru, ali labavo ili nikako međusobno povezano, od *Lebensborn* instituta, plinskih komora, SD-ovih špijuna u inozemstvu, raspačivača lažnih britanskih funta, Tehničkog ureda

[15] *Historija Gestapoa*
[16] *Die SS - Das Herschaftsinstrument*

profesora Schwaba, mnoštva privrednih pogona do pčelinjaka - a to je čitavo jedno "carstvo", kako ga je nazvao naslovom svoje knjige bivši nacistički logoraš Čalić. Pioniri SS divizije imali su posve druge zadatke, a ne da neke uhapšenike iz Bačinaca vode u Rumu, pa u Vinkovce, a odatle na vješala kod Garčina.

Kammerhofer je za takve poslove 1944. formirao pet policijskih dobrovoljačkih regimenti i 12 samostalnih bataljona kojima zapovijeda njegov *Bandenbekämpfungsstab* - Štab za borbu protiv bandita, tj. partizana. Djelatnost mu se svela na Zagrebačku i Osječku policijsku oblast.[17] Pripadnici Waffen SS, Gestapoa, Djelatnog odreda i SS policijskih jedinica ne samo da u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj imaju svi iste *feldgrau* (sivo-zelene) uniforme nego i simbol mrtvačke glave na kapama i sig-rune. To dokazuju brojne fotografije. Jedino čime se pripadnici *Handžar* divizije razlikuju od njih jesu fesovi, a ako navlače kacige - ona mala oznaka na ovratniku. A u maskirnim bluzama one se jedva i vide.

Iz zapovijedi za osnivanje divizije (na kraju, v. str. 414), jasno se iz njenoga sastava vidi da je to vojna jedinica, od svega što se tiče nekoga policijskoga posla ima svoj, divizijski trup Vojne policije, koja se ondje spominje kao *Feldgendarmerietrupp* (trup poljske žandarmerije). Ona je vlastita zaštita divizije, brine o njenoj sigurnosti (štaba, vojnih objekata, prometa) vojnim krivičnim postupcima, sprovodi i čuva ratne zarobljenike, hvata dezertere, defetiste, u njenoj je nadležnosti vojna cenzura. To je tako u svim armijama koje je imaju. U nekima je neposredno potčinjena komandantu, u drugima vertikalno na vojno-policijskoj liniji organima sigurnosti. Kao i u Wehrmachtu, tako i u SS spada pod I c - odsjek.

General Glaise bilježi koncem lipnja 1944.: "U Srijemu već poodavna, zapravo protiv svoje volje, izvodi kao vojskovođa svoje nepodopštine šef 'hrvatsko-njemačke' policije Grf. Kammerhofer i to umjesto da se sa svojim dvojbenim u zeleno odjevenim hrvatskim policajcima zaista pokuša baviti policijskim poslovima, maršira tamo-amo protiv partizana od čega nikakve koristi. (On je Štajerac, poziv nepoznat, srpanjski pučist, od onih patuljastih tipova visoko uzdignutih i unaprijed isturenih ramena koje karakterizira pretjerana taština.) Budući da je Himmler nezadovoljan njegovim učinkom, želi stalno postići više."[18]

Počev od Kuzmina, pod onim ovo što se u Referatu opisuje za veljaču i početak ožujka, kao "strahoviti teror" klasične su policijske racije radi traženja i hvatanja sumnjivih, prakticirane ponekad i u mirnodopskim uvjetima, a pogotovo u partizanskom ratu. J. Veselinov nam je prikazao kako nipošto nisu bile prve, nego tko zna koje po redu. Tko su bili "opštinski stražari" u navodno partizanskom Kuzminu, tko je tamo sastavio neki spisak po kojem je odvedeno 11 ljudi, iz referata nije jasno, ali jeste da nisu handžarci koji ne samo da nisu ništa znali o Kuzminu, ili stanovnicima kakvog drugog tamošnjeg sela, nego jedva i bilo što o Srijemu gdje su tek stizali poslije višemjesečnog boravka u Francuskoj i u Reichu. Ispada da je 11 sumnjivih uhićeno u Kuzminu

[17] VE 6 / 1973.
[18] Glaise - *Dnevnik*

na nečiju prijavu. Ako ih je devet odvedeno u Kukujevce, što je s ostalom dvojicom? O tome ne možemo u referatu ništa pročitati, kao ni to što je bilo s još trojicom, jer su poslije saslušavanja i mučenja zatočenici odvedeni u Šid pa u neki vinkovački logor, odakle se šestorici navodno gubi trag. Ne možemo saznati tko je zatočene policijski ispitivao, gdje su bili zatočeni u Šidu, sve je pripisano *Handžaru*. Koliko je referat traljav, pokazuje i to da se ne može razabrati koja su "sva lica" u Kukujevcima postrojena pred Općinom - *svih* 11 uhićenih u Kuzminu (što bi značilo da ipak nisu dvojica ondje ostala) ili *svi* stanovnici Kukujevaca? Ako je istina ovo drugo, onda imamo sliku onoga što nam J. P. opisuje za Batrovce: svi su stanovnici dovedeni na jedno mjesto, selo je pretraženo - i nikome se nije ništa dogodilo. Treći bi smisao mogao biti da su *svi* stanovnici Kukujevaca bili zatočeni, saslušavani, tučeni debelom žilom, da su im vojnici užarenom šipkom pekli leđa i "predeo preko stomaka", pa odvedeni u Šid, odatle u "logor" u Vinkovcima što je posve izvan pameti.

Da nisu posrijedi ratne strahote, opis zbivanja u Sremskim Lazama mogao bi izazvati i smijeh. On u osnovi potvrđuje navode J. P. iz Batrovaca, da su se stanovnici morali okupiti na jednom mjestu dok je selo pretraživano. Zar je takav pretres, izvođenje muškaraca pa i čak i njihovo okretanje zidu - prizor iz hollywoodskih kriminalističkih filmova - "vršenje zastrašivanja" - bio "nezapamćen zločin" u četvrtoj godini rata u jednom kraju u kojem partizani napadaju, ubijaju nekoga ili nešto otimaju, ruše, gotovo svake noći? Kakva je informacija tvrdnja o odvajanju velikog broja ljudi za pogubljenje i brza intervencija ljudi iz općine, koja sprečava veliku nesreću? Koji su to autoriteti u jednom srijemskom selu mogli ukidati (tobožnje) SS-ovske osude na smrt? Ovako, kako referat prikazuje događaj, posrijedi je naprosto jedna od neminovnih - i uzaludnih - racija, a budući da je nesreća "sprečena", nije ni bilo nikakva zločina. Podsjetimo još na Mičkovićevu "informaciju" da se to zbivalo u selu u "kome nema nikoga" i koje je u "plamenu"!

Slijede Komisijine teže optužbe: "Naišavši u selo Bosut, trupe su odmah otpočele sa hapšenjima. Hapsili su bez razlike, sve, muško i žensko, staro i mlado. Uhapšene su vojnici zatvorili u jednu kuću i odatle izveli po 10 do 15 na obalu Save i tu na najsvirepiji način ubijali (...) Prema dosadašnjim podacima tom prilikom je u Bosutu pobijeno 223 lica među kojima je bilo preko 30 djece, a veći broj su bile žene, pa čak i u drugom stanju. Neke su od ovih bile prethodno silovane, a onda ubijene (...) U Sremskoj Rači trupe su poubijale 352 lica. Iza toga su prešle na pljačku kuća i stoke i zapalile su sve zgrade u kojima su do tada bile smeštene ustanove NOP-a.

Iz sela Jamena stanovništvo je, čuvši za grozne zločine ove divizije, pobeglo, a u selu je ostalo oko 100 lica, nadajući se da im se neće ništa dogoditi, obzirom da su to bili u većini starci, žene i deca. Trupe su, upavši u selo, odmah ubile 70 lica, a 30 lica oterale u logor u Vinkovce. Mlade devojke oterane su na rad u Nemačku. Što se u Jamenu moglo uništiti, spaljeno je i razoreno. Stanovništvo Jamena nije se više vraćalo u selo, pošto su trupe

često navraćale u isto. Ove su za vreme žetve pokosile oko 1000 jutara žita i odvezle u Drenovce, gde je ovršeno za njih."[19]

U početku operacije *Wegweiser* IV./16. partizanska brigada u Srijemu bila je raspoređena u bosutskim šumama, u Jameni i Strošincima s jačim predstražama prema Šoljanima, Drenovcima i Račinovcima. U Šoljanima je bio i bataljon 2. Srijemskog odreda, u Moroviću jedan bataljon IV./16., a drugi i jedna četa u Grku i Bosutu.[20] Iz tog 2. Srijemskog odreda vratili su se poslije SS-ovske ofenzive preko Save u Raču, politički komesar *Georgije Vasić - Stanko* i zamjenik komandanta Jovan Matić Pišta sa dvije čete. Objavljen je izvještaj koji je 24. 3. 1944. Vasić napisao Glavnom štabu Vojvodine:

"U zapadnom, t.j. našem delu Srema, nema, osim redovnih posada, faš. vojske. Juče su bili u Kuzminu i Martincima, ali su u toku noći otišli. Sve se kreće za Mađarsku (...) U Grku" - piše dalje Vasić - "Rači i Bosutu nema fašista. U Rači je pobijeno preko 100 duša i popaljeno 30 kuća. U Bosutu je pobijeno preko 250 duša. *U Grku niko nije ni poginuo, a ni zapaljeno.*"[21]

Vasićevih "preko 100" (dakle manje od 200) u Rači, po Komisiji je 352, dok žrtve u Bosutu od "preko 250" Komisija svodi na 223. Doduše, treba pretpostaviti da Vasićevi partizani u prvim danima po povratku nisu znali pravo stanje, niti je njega previše zanimalo, ali i znati da je Komisija za ratne zločine poslije rata čak sastavila popis s imenima tih žrtava. Budući da Vasić piše i: "Naše izbeglice se vraćaju kućama" nije još mogao znati tko se uspio negdje skloniti, a tko je negdje zaglavio. Ali njegovi partizani nisu bili toliko neiformirani da bi on decidirano tvrdio: "U Grku niko nije poginuo, a ni zapaljeno" dakle, selo je čitavo, u njemu žive ljudi, dok Komisija tvrdi da su SS-ovci ondje okupili 15, (a J. J. Perić – 13) "najlepših" djevojaka da bi ih silovali "do besvesti" i potom zaklali u šumici. Ako dakle postoji popis imena 15 zaklanih djevojaka, onda je on izmišljen, ili je Vasić pisao neistinu. Ako je tako, može li mu se išta vjerovati? U oba slučaja netko debelo laže. Štoviše, Vasić i u sljedećem izvještaju 28. 4. ističe: "18. i 19. o.m. bili su fašisti u Grku gde nisu činili nikakva zverstva".[22] Po Komisiji ispada da je taj politički komesar 2. Srijemskog odreda koji je gledao žrtve u Rači i Bosutu, čak dva puta u mjesec i pol odlučno lagao o zbivanjima u Grku, prvom selu sjeverno od Rače, udaljenom svega nekoliko kilometara, na lijevoj obali Bosuta.

Usto je za *Wegweisera* Grk bio, kako piše Lepre: "most important position in the region"[23] (najvažniji položaj u predjelu), mjesto gdje je Sauberzweig prvenstveno očekivao jaki otpor radi namjeravanog prodora 27. regimente do Srijemske Rače. Lepre donosi i opis dramatičnog prijelaza baš kod Grka SS-ovskih samovoznih topova teških 20, (a s gorivom i municijom 26 tona) preko pontonskog mosta nosivosti 16 tona koji su postavili divizijski pioniri.[24]

[19] Referat
[20] *Zbornik*, T.1, knj. 8.
[21] Ibid.
[22] Ibid.
[23] HBD
[24] Ovi samovozni topovi nisu pripadali *Handžaru* nego su bili dodijeljeni za operaciju *Wegweiser*.

Vasić 24. 4. 44. informira i o mnogo daljim mjestima: "U Strošincima ima neke seoske straže ili milicije, a nešto slično u Lipovcu. Batrovci su dosta stradali. *Naše Lalište i Crkvište* su potpuno uništili. Ako mislite da se ne može prebaciti cela komora i G.(lavni) Š.(tab) pošaljite odmah odredske jedinice jer ovde ima isuviše posla. Banditi su se oslobodili, mekušci sumnjaju, a neprijatelji likuju jer 'nema partizana'. Još to naoružano ljudstvo će se lako probiti i prebaciti. Ovde se stvarno može opstati i raditi, ali sumnjam da se onako ogromna komora i administracija kao i pomoćno osoblje kao što je bilo u Rači može negde smestiti. Rača i Bosut su silno demoralisani. Sve što je nađeno živo, potučeno je. Počev od dece od 6 nedelja pa sve do stoke leži po kaljugama u blatu. U ta mesta mislim da ponovo ulaziti bez pripreme nezgodno bi bilo (...)"

Ovo pismo osim pijeteta prema poginulima, navodi još na štošta drugo.

Rača je bila važno partizansko središte, ondje je bio Glavni štab Vojvodine. Zanimljiv je i podatak referata da su ondje "spaljene sve zgrade u kojima su bile smještene ustanove NOP-a". Kako su palikuće znale koje su to zgrade? Pa nije na njima pisalo: "Oblasni komitet KPJ", "Mjesni narodno-oslobodilački odbor" ili tako nešto? Davidson piše: "Početkom ožujka 1944. bili smo u bosutskim šumama i iz malog sela Rače istjerale su nas jedinice 13. SS divizije. Rača je bila čvrsto uz partizane i dugo je pružala utočište vojvođanskoj komandi. Zbog toga smo na odlasku poveli sa sobom sve osim vrlo mladih i vrlo starih, te majki i dojenčadi, mislilo se da će barem oni biti sigurni. Jedinice SS su ušle i zadržale se nekoliko dana. Kada su i oni otišli, nas nekolicina odmah smo se vratili u Raču. Pažljivo sam sve zabilježio."

"Prema prvoj procjeni" - nastavlja Davidson - "ukupni broj ubijenih seljaka iznosio je 194, od toga su 83 bile žene, 50 stariji ljudi, ostatak novorođenčad, dojenčad i mala djeca."

"Poklani u najstrahovitijim uvjetima' kažu moje bilješke napravljene prilikom tog povratka, 'prerezana grkljana, tijela bačena u šumu ili spaljena, neki leševi osakaćeni i izrešetani tako da nije moguće reći kako su ubijeni (...)." Dalje: " Na drugom (mjestu - Z. S.) naišli smo na gomilu pepela, neki su starci potvrdili da je tu žrtvovano devet žena i troje djece (...) Kasnije je nađeno još leševa. Sve u svemu u Rači 379, u susjednom selu Bosutu 212, u Moroviću 109."[25]

Ž. Atanacković objavljuje 1971.: "Kad je neprijatelj 10. 3. počeo čišćenje bosutskih šuma, on je imao samo *nekoliko sukoba sa zaštitnim dijelovima koji su obezbeđivali prelaz.* Neprijateljski bes se sručio na starce, žene i decu po selima. Samo u Rači bilo je ubijeno 370, Bosutu 212, Moroviću 100, Jameni 50 lica itd. Mnoge zgrade bile su spaljene, a domaćinstva opljačkana."[26] To su ukupno 732 žrtve. Isti Ž. Atanacković 1975.: "(...) u tim operacijama Nemci su spalili u Bosutskim šumama, pobili u s.(elima) Batrovcima, Moroviću, Sremskoj Rači i Jameni oko 750 žena i dece, a na r.(ijeci) Bosutu porušili branu i izazvali

[25] *SOE između četnika i partizana*
[26] EJ 8, 1971.

poplavu (...)"[27] Razlika je 18 žrtava u odnosu na prvotnih 732 koje, doduše, mogu spadati pod "itd.". Ali on u drugom tekstu Bosut uopće ne spominje(!) Ako to mjesto spada pod "itd.", onda je ondje bilo samo 18 žrtava, a ne 212, ako ne i manje, jer pod "itd." može biti podataka i za neka druga mjesta. Nadalje, ako se usporede podaci iz 1971. za Morović (100) Raču (370) i Jamenu (50), s onih sumarnih 750 iz 1975. ispada da je samo u Batrovcima pobijeno 230 osoba što je protivno svim drugim izvještajima o tome selu. A prof. *Živko Pucarović* u enciklopedijskoj natuknici za Srijemsku Raču napisao je samo da je u ratu pretrpjela "znatna razaranja".[28]

Mičković piše i "tragičnu bilancu za svega četiri dana: 920 zaklanih žrtava među kojima 257 djece od jedne godine do deset godina starosti".[29]

Usporedimo podatke o navodnim žrtvama prikazane u tablici.

Mjesto	*Vasić*	*Komisija*	*Davidson*	*Atanacković*	*Mičković*
Jamena	-	70	-	50	48
Batrovci	"stradali"	20	-	230 (?)	70
Sr. Rača	više od 100	352	379	370	-
Morović	-	-	109	100	9 +40
Bačinci	-	4	-	-	-
Grk	nitko	15	-	-	15
Bosut	više od 250	223	212	212 i (ili) 18	175
Ukupno	***više od 350***	***680***	***700***	***750***	***920***

Sauberzweig je javio da su u operaciji *Wegweiser* ubijena 573 neprijatelja, a da ih je 82 zarobljeno.[30] Da je on pretpostavljenima slao napuhane propagandne podatke, imali smo se prilike uvjeriti već više puta.

Terzić ponavlja priču o rušenju brane, a ovako zbraja "masovne zločine" 13. SS u zapadnom Srijemu: "Prema *našim podacima*, samo u Jameni, Moroviću, selu Bosutu i Sremskoj Rači ubijeno je preko 700 lica."[31] Ovo se razlikuje od referata za "preko" 55 "lica". Terzić riječima "prema našim podacima" tvrdi neizravno da je on, ili Vojnoistorijski institut JNA, izdavač njegove knjige, (Terzić je bio njegov prvi upravitelj), skupio ili našao naknadno drugačije podatke nego Komisija, pa se, začudo, ono što je Komisija u referatu nabrojila, ne može smatrati pouzdanim. Arhiv Komisije je u toj ustanovi, suradnici instituta u onim mnogim knjigama pod zajedničkim naslovom "Zbornik dokumenata i podataka" sustavno, brojnim napomenama, upućuju čitatelje na referat kao relevantan izvor o zločinima 13. SS, standardno ovako:

"U referatu o delatnosti pripadnika te divizije, koji je, na osnovu njihovih izjava prilikom istrage, sastavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, navode

[27] VE 10 / 1975.
[28] EJ 8 / 1971.
[29] Horda
[30] Tagesmeldung Ob. Südost, 13. 4. 1944. (HBD)
[31] u *Oslobodilačkom ratu*

se imena žrtava i nazivi mesta u kojima su vršena zlodela."[32] Još ćemo upoznati te pripadnike; ali po ovome Komisija nije ni radila u Srijemu, ni popisivala žrtve, nego pisala ono što su zarobljeni SS-ovci o tome kazivali "prilikom istrage". Mora da su to bili neki SS-ovci fenomenalnog zanimanja i memorije kada su do ljeta 1945. pamtili imena "preko 700 lica" - svojih žrtava! Ali šalu i vojno-uredničku glupost na stranu, pođimo od toga da je Komisija imenom i prezimenom zapisala 680 žrtava. Prestala je raditi početkom 1947. Terzić je morao negdje saznati - ili izmisliti - imena ili nekakve druge "naše" (jugoslavenske, njegove?) podatke od "preko 55 lica" više od također "naših", tj. onih koje je prikupila Komisija. Je li sastavio novi popis imena?

Objavljujući referat, V. Dedijer je njegov nastanak jednako vezao za "saslušanja ratnih zločinaca", ali ipak dodao i "očevidaca" i "preživelih građana", te "zaplenjena nemačka i kvislinška dokumenta."[33] A u cijelom referatu se nigdje ne spominje nikakav zaplijenjeni dokument, i kako ćemo vidjeti, samo jedan "očevidac" odnosno "preživela" građanka.

Referat nije bio poznat široj javnosti sve do 1981. kad je uz veliku propagandnu halabuku tiskan u "Novim prilozima". Dotada su podobni i mjerodavni Atanacković, Mičković, Perić, Terzić i drugi ovako pisali. Ako je običan čovjek htio vidjeti što u njemu piše, morao je otići u Beograd s dopisom kakve ustanove pa tražiti dopuštenje od Vojnoistorijskog instituta da ga vidi.

Bez obzira na nepouzdanost iznijetih podataka, bit će da je u razdoblju od 10. do 24. 3. u šumskom trokutu rijeka Sava-Bosut-Studva izginulo nešto neboračkog stanovništva. Osim pitanja točnoga broja, nameću se i druga: gdje, kada, zašto i kako su stradala? I napokon, tko su žrtve?

Lipovac, Batrovci, Morović, Grk, Sr. Rača, Strošinci, Jamena i Bosut bili su prije "Wegweisera" pod partizanskom kontrolom. Njemački su obavještajci saznavali da ondje u šumi ima utvrđenih "ježeva", logora u barakama, skladišta, Engleza, radio-postaja. Štab SS divizije pomno je razradio plan potjere i pretraživanja. Jezgri borbene grupe 13. A. R. bio je cilj Jamena i dalje Rača, a ona je sadržavala još i četiri podgrupe, "A", "B", "C" i "D". Podgrupa "A" nastupala je na Strošince na desnom boku jedne pješačke čete iz one divizije Wehrmachta, "B" prema Šoljanima, "C" prema Vrbanji, "D" sjeverno od nje prema Lipovcu. U sva su ta mjesta SS-ovci onda i ušli, ona policijska četa ostala je u Vrbanji.

Borbena grupa 27. imala je pet podgrupa. Prva "E", zaposjela je Batrovce, "F" i "G" simultano su prošle Morović i produžile kroz šumu prema jugu, "H" kroz Grk pa preko rijeke Bosuta, a "J" potčinjena pionirskom bataljonu došla je u Raču i selo Bosut. Sutradan, kada je počelo "stezanje obruča", podgrupe "A", "F", "G" i "H" nastupile su prema Opojevcima, gdje im je zatrebala i topovska podrška 9./13. AR koja se dotad pomakla na sjeveroistok od Morovića. Podgrupe su nastavile pretraživanje šume i tijekom noći izbijale na Savu.[34]

[32] Na primjer u T. 4 , knj. 23 - str. 527, knj. 24 na str. 91, knj. 25 na str. 639 i dr.
[33] *Novi prilozi za biografiju druga Tita* II.
[34] Podaci iz Operativnog dnevnika 13. SS divizije u HBD

Pritom su morale naći i pretražiti ona mjesta po Sauberzweigovoj zapovijedi: "6 km zapadno Lipovca", "Ćaprince, 3,5 km od Batrovaca", "Opojevce, 5 km južno od Morovića", "barake u šumi sjeveroistočno od Grka" i kod "Crkvišta 5 km istočno od Strošinaca". Lako je zamisliti da neki podaci SS obavještajaca nisu bili točni, ali neki sigurno jesu. Kad Vasić piše: "*Naše su Lalište i Crkvište potpuno uništili*", onda potvrđuje da su ondje SS-ovci otkrili ne samo Crkvište, logor njegova 2. odreda, nego i neko Lalište. Ta se mjesta ne spominju u referatu, a zanimljivo je da J. P., odrastao u Batrovcima i bivši partizanski suradnik, ne zna ni za kakve "Ćaprince 3,5 km od Batrovaca", što je mogla biti neka dezinformacija ali i partizanski tajni nadimak.

Poslije operacije SS-ovci su 28. 5. 1944. točno izvijestili koje su partizanske jedinice bile na području *Wegweisera*, ali i to da je u Grku bio logor za obuku i neka Komanda br. 8 kojoj su bile potčinjene sve općine u šumskom području te bolnica Glavnog štaba u Crkvištu, ukupno 2000-2500 partizana pod komandom Save Stefanovića.[35]

Priprema operacije trajala je *prvih dana ožujka*, počela 10. 3. 1944., a glavnina SS divizije prešla je Savu 15. 3. Vasić 24. 3. piše da u "zapadnom, našem dijelu Srijema" više nema "fašističke vojske". Dakle žrtve kojima se ovdje bavimo, stradale su u vremenu od desetak dana. Otkud Komisija, Davidson i ostali pouzdano znaju što se tada događalo, da su ih pobili baš pripadnici 13. SS *Handžar* divizije? Do dolaska Vasićeva odreda, mogao ih je napasti i netko drugi, pogotovo oni, koji su sa srijemskim partizanima stalno imali neraščišćene račune.

Nadalje, uz prvu i drugu borbenu grupu, u operaciji su sudjelovale osim onih postrojbi iz 40. lovačke divizije Wehrmachta i dvije policijske čete, jedna je ostala u Račinovcima (na sjevernoj obali Save, nasuprot Brezovom Polju). Tim je četama Sauberzweig nadređen samo ukoliko su u pitanju ratne operacije; za policijske zadatke kao što znamo, Kammerhofer. A po Hitlerovom ukazu od 9. 3. 1942. represalije protiv zločinaca, Židova i komunista, spadaju u policijsku djelatnost.

Lepre prenosi zabilješku SS-ovca Jörga Deha od 12. 3. da je tog dana podgrupa "F" naišla u malo pravoslavno selo Bela Crkva[36] gdje je "neprijatelj prije odlaska pobio sve stanovnike". Ta je postrojba prolazila od Morovića prema jugu. Lepre dodaje da su istraživanja pokazala da ta postrojba nije bila prva na tome mjestu, a da je po zapovijedi divizije to mjesto trebala zauzeti podgrupa "J" tek sutradan. On nastavlja, ne ulazeći ni u kakve pojedinosti, a pozivajući se na tekst J. J. Perića da komunisti optužuju diviziju za više zločina, smatra da vjerojatnost njegovim optužbama povećava Sauberzweigova rečenica u zapovijedi, da u području operacije "nisu nastanjeni muslimani pa su obziri nužni samo prema njemačkom življu". Time jasno nameće zaključak da prema Srbima ili Hrvatima nije bilo obzira.

Ali ni referat ni partizanski pisci ne iznose podatke za bilo kakve žrtve u drugim mjestima kojima je prošla divizija, u Šoljanima, Lipovcu, Vrbanji,

[35] Ibid.
[36] Na zemljovidu 1:200.000 nema "Bele crkve"

Strošincima, Opojevcima, Lalištima, Crkvištu, Bačincima itd. Vasićeva pisma odlučno opovrgavaju navodne žrtve u posve srpskom Grku, a za same Batrovce znamo čak iz referata i iz izjave J. P. da nisu nikako, a ne "mnogo" stradali. Zanimljiva je tvrdnja referata da su ondje pobijeni samo neki ljudi "izvan sela". Jesu li možda bili u "Ćaprincima"? Skriveni poput J. Veselinova? Nadalje, da sami Batrovci ne samo da nisu spaljeni, kao što tvrdi Mičković, ni "mnogo stradali" potvrđuje pismo kojim se u tim istim Batrovcima 6. 5. 44., dakle dva mjeseca poslije prolaska handžaraca komandant VI./36. brigade žali svom Glavnom štabu na ponašanje 2. Srijemskog odreda kome uz ostalo zamjera:

"Pri prolazu kroz selo Batrovce ostavili su bolesnike sa 5 boraca koji će ih obezbeđivati, a da ni jedne ni druge nisu nigde smestili, pošto je i sam narod istoga sela počeo odlaziti, bojeći se i on ofanzive. Isto u selu Batrovcima ostavili su komandanta Majevičkog odreda sa 140 civila, većinom terenskih radnika iz Semberije, a da nisu predvideli da očekivana ofenziva može pohvatati svo to ljudstvo (...)"[37]

Kad ovako piše kapetan Milan Ješić, onda to znači da Batrovci dva mjeseca poslije prolaza 13. SS divizije, nipošto nisu zgarište-groblje, da su stanovnici za ratne prilike živjeli donekle normalno (mogli su se brinuti i za 140 izbjeglica iz Bosne!), a da se tek tada neki sklanjaju u strahu od neprijateljske ofenzive.

Lepre prenosi i zapis iz Hitlerove Vrhovne komande s početka travnja 1944., da je ondje SS Gruf. Hermann Fegelein rekao kako su Bošnjaci noževima poklali sedamnaest neprijatelja, a drugima izrezivali srca, a neki je član štaba Divizije na te optužbe odgovorio da je Fegelein "očito mnogo čitao romane Karla Maya".

Nije isključeno da su neki pripadnici divizije mislili u onim šumama da je konačno došlo vrijeme da Srbima uzvrate jednakom mjerom ako im je bilo zapovjeđeno: "Ubijati". Ali je istina da su i u svijesti mnogih Europejaca, pa i Nijemaca i SS-ovaca pojmovi "Bošnjak", "musliman" (Turčin), "handžar", "kama", "klanje" sinkritični. Mišljenja da svaki Bošnjak ima uza se nož, prilično su raširena. Ako je, kako smo vidjeli, jedan berlinski doktorand i logoraš (Čalić) mogao napisati da je SS očekivao od pripadnika divizije da u Francuskoj handžarima režu glave Englezima i Amerikancima, nije čudo da je slično mislio bivši konjušar i džokej Hermann Fegelein, koji je postigao vrtoglavu karijeru kao vođa SS konjaništva, a poslije ranjavanja dospio u Vrhovnu komandu i oženio sestru Hitlerove ljubavnice Eve Braun. Koliko su takva shvaćanja raširena, pokazuje i primjer inače prema Bošnjacima dobronamjernog bivšeg njemačkog SS-ovca i pisca[38] povijesti jedne druge Waffen SS divizije koji je napisao da je ona divizija nazvana "Kama" po bodežima njenih pripadnika Bošnjaka, koje su oni nosili zataknute u sarama - čizama! Upozoren pismom u kojem smo ga podsjetili da su na Balkanu i Mediteranu gorske postrojbe Wehrmachta i Waffen SS isključivo nosile planinarske cipele, gdje se kama nije mogla zataknuti, a čizme samo njihove njemačke starješine, da je u Waffen SS

[37] Ibid.
[38] Posrijedi je R. Pencz

postojao samo počasni "SS Dolch", pisac je odgovarajući u privatnom pismu priznao krivicu za prijenos dezinformacije.[39]

U optužbama *Handžara*, osim ratne fantastike prisutna je i neodređenost mjesta, vremena, bitnih okolnosti. Osim poslovične balkanske traljavosti, tome su barem dva razloga. Prvi je da su svi ti podaci o žrtvama naprosto nalupani da budu što veći i strašniji, a drugi, da se s visokih vojno-državnih instanci time dopuštaju uvećavanja. Jednom napisani broj nitko nije ni pomišljao umanjivati; povećavati se moglo kako je tko htio.[40] Što da mislimo o tome da u jednom povelikom selu, kao što je Morović, gdje tada žive izmiješani Hrvati i Srbi i na koje su poslije vatre iz topova krenule dvije podgrupe handžaraca, Komisija ne zna *ni za jednu* žrtvu, dok Atanacković zapisuje masu od 100, Davidson 109, a Terzić mu prema "svojim" istraživanjima pripisuje dio od onih "preko 700" žrtava! A od Rače do Morovića svega je desetak kilometara, sva su srijemska mjesta navedena u referatu Komisije, uključivši Lipovac, Kuzmin i Grk na području pravokutnika dugog trideset, širokog dvadeset kilometara, između sadašnjeg auto-puta Zagreb-Beograd i Save. Atanackovićeve podatke nemoguće je razumno zbrojiti, mada je vremenski posljednji.

Zločini - o kojima se ništa ne zna

Vasić koji je prvi opisao žrtve, nije po svoj prilici tada ni pomišljao da bi njegov izvještaj ikada mogao biti tiskan. Nije ni brojio žrtve pomno, zadovoljio se približnim procjenama. Davidson razlikuje "prvu procjenu" (194) i završava zbrojem: "sve u svemu (...)" Komisija je poslije rata popisivala u nadi da će Jugoslavija moći naplatiti te žrtve od poražene Njemačke. Mičković, koji se nadao da će njegov tekst biti objavljen početkom šezdesetih godina i koji se služio njenim podacima, umnožavao je nalaze gdje mu se činilo zgodnim. I Davidson je 1980., pozivajući se na vlastite bilješke iz rata, premašio Komisiju, a ni Atanacković se nije istakao nedostatkom mašte, 1975. našao se na drugom mjestu, navođenjem "oko 750" i to samo "žena i dece" a ne "lica". Teško je shvatiti što znači "oko", kada postoji popis s imenima žrtava. Jesu li neki Milan ili Mileva zapisani ili nisu?

Mičković (ljubitelj okruglih brojeva) napisao je da je u Moroviću u vrijeme nasrtaja SS-ovaca održavan skup od 150 žena, kojima je odbornik Stevo Stanković govorio o Danu žena, kada je javljeno da je neprijatelj svega desetak kilometara od sela, pa su svi izbjegli prema Rači, osim starih i nemoćnih. "Jedan sat kasnije" - piše Mičković - "gorjele su kuće u Moroviću. Spaljeno je devet staraca i žena." On, ne samo što je u mašti spaljivao sela kao drva u svom stanu u Zagrebu, još dodaje i to da se popodne 10. 3. 44.: "dogodila još jedna tragedija: četrdeset omladinki iz Morovića kasno je stiglo do obale Save i tu su ih pohvatali monstrumi da bi skrnavili i komadali tu mladost u rastu". O tome

[39] Pismo u posjedu autora

[40] Primjera u većim razmjerima ima mnogo, od Kragujevca (sa 2000 na 7000) do Jasenovca gdje se dotjeralo na više od 800.000.

ne zna ništa ni Komisija, ni Vasić ni Davidson. Ali eto, "zna" Mičković kao i to, da se iz Bosuta od "176 žrtava spasio samo Milivoje Miražić, svjedok jezivih scena kada su ljudi prije umiranja na prostoru kod 'Kaminog šljivika' morali sami sebi, pojedinačno kopati grobove u koje su ih handžarci bacali polumrtve." Očevici Vasić i Davidson ne pišu ništa o grobovima, nego o leševima u kaljužama (Vasić) odnosno "bačenim" u šumu (Davidson). Komisija tvrdi da su u Bosutu žrtve prvo bile zatvorene u neku kuću, pa onda u grupama odvođene na obalu Save i ondje ubijane, što sugerira da su leševi bacani u rijeku. Nimalo neobično u tom ratu, a ni poslije njega.[41] Onda su Vasićevi i Davidsonovi podaci posve nepouzdani, jer ono što je voda odnijela, nisu mogli izbrojiti. Zasad konstatirajmo: tvrdnje o leševima, osnovnim dokazima ubijanja uveliko su proturječne što može biti posljedica nekoga zataškavanja. Vidjet ćemo da time o leševima još nije sve rečeno.

U izvještaju IV./16. kapetan Milanović piše 3. 3. 44., šest dana prije "Wegweisera":

- "2. 3. 1944. neprijatelj je u 5 sati iznenada napao Jamenu, gdje se nalazio naš 3. bataljon. Neprijatelj je došao (...) do Račinovaca, a odatle za Jamenu. Bilo je ukupno 500-600 vojnika sastavljenih od ustaša, gestapovaca[42], seoske milicije. Po izveštajima bilo je među ovima i muslimana i četnika. Naoružani su bili sa dosta peš. automatskog oružja, nekoliko bacača mina i dva topa (...) U Jameni su pobili oko 15 ljudi, žena i dece, od kojih su neke poklali. Tako su iz jedne porodice zaklali 3 dece, 1 čoveka i 2 žene. U drugoj su kući opet njih zatvorili u sobu i bacili nekoliko bombi unutra i tako ih pobili. Neki su poginuli na ulici od bacača. Oko 12 s otišli su iz sela u pravcu Račinovaca i Drenovaca. Prethodno su zapalili nekoliko kuća.
- 2. Danas nema nikakvih promena na ovom sektoru. Naše jedinice nalaze se u Jameni i Strošincima (...)" [43]

U Jameni je bio bataljon partizana; iznenadila ga je vojska - kupljevina baš svih njihovih neprijatelja. Muslimani, kao što se zna, nisu već odavna živjeli u Srijemu. Ako su i oni napali Jamenu, u što Milanović nije siguran - onda bi to mogli biti handžarci. Vjerojatno su se partizani bježeći i odupirali, kada su na Jamenu napadači ispaljivali i mine od kojih su neki ljudi poginuli izvan kuće.

Usporedimo sada ovo s onim što je o Jameni napisala Komisija za ratne zločine. Tamo: ubijeno 70, otjerano u logor 30 (ne znano kada) mlade djevojke na rad u Njemačku. Ovdje: 15 "ljudi, žena i djece" - 2. 3. 1944.

[41] Osim jasenovačkih i drugih žrtava u ratu, još su sredinom svibnja i u lipnju 1945. Savom plutali leševi, po nekoliko zajedno povezani poljskim telefonskim kablom - žrtve partizanskih masovnih likvidacija ratnih zarobljenika. Ta je činjenica bila općepoznata u mjestima uz obalu. Brat autora, zarobljen kod Bleiburga vidio je u S. Brodu čekajući prijevoz preko Save, više takvih leševa povezanih žicom.

[42] Oznaške uhode i propagandisti etiketu "gestapovac" olako su lijepili svakome za koga su mislili ili znali da ima neke veze s Nijemcima. Mičković npr. istresa tu kvalifikaciju na handžarce kao iz rukava. Zapravo je pripadnika Gestapoa u cijeloj okupiranoj Europi i Reichu bilo nešto više od 30.000. (*Die SS-Das Herrschaftsinstrument*). To je bila kadrovska, a ne masovna policijska organizacija. Dakako, u to nisu uračunati doušnici koje ima svaka policija. Ovdje je valjda riječ o Kammerhoferovoj SS policiji.

[43] *Zbornik* T. 1, knj. 8. U nekim izvještajima napisano je krivo Strašinci.

Komisija tvrdi da su iz Jamene ljudi bježali, "čuvši za grozne zločine" pa se onda dogodilo ono što je opisala - 70 ubijeno, 30 otjerano u logor. Ispada da ne bi ni bježali da nisu čuli te zastrašujuće vijesti. Ali, ako su zaista čuli za "grozne zločine", zašto je onih "100 lica" - starci, žene, djeca - ostalo u selu vjerujući da im se neće ništa dogoditi, dok su ostali bježali? Imali su vremena. Milanovićeva brigada čiji je jedan bataljon 3. 3. bio opet u Jameni (koju je dan ranije u zoru napustio, a onda se popodne vratio) 10. 3. je već bila u Bosni.

Handžarci prve borbene grupe prošli su kroz Jamenu prema Rači 10. 3. 44. Je li 15 žrtava šarolike vojske, koju opisuje *Milanović,* poslije uračunato ili naprosto pretvoreno u navodnih 70 - ostaje nejasno, jer u referatu nema nikakva datuma o zbivanju u Jameni. Je li i onih 15 pripisano 13. SS? Vidjet ćemo kako Komisija i na drugim mjestima gdje su se navodno događali najveći zločini, izbjegava navoditi datume, a i kada to izuzetno čini, onda je neprecizna i onemogućava bilo kakvu provjeru, time i vjerodostojnost svojih tvrdnji, ali i omogućava napuhavanje broja žrtava do mile volje.

U Vasićevu izvještaju nema ni riječi o onima koji su navodno "sve što je nađeno (gdje?)" potukli, nigdje ne tvrdi da su bilo koji SS-ovci počinili taj zločin. On i drugi partizani u svojim izvještajima obično nazivaju svoje neprijatelje naprosto "fašistima", što - kako smo vidjeli - može biti svašta: seoska milicija, ustaše, "gestapovci", "muslimani", četnici itd. Atanacković piše da su ih pobili "Nijemci", samo Davidson tvrdi "SS-ovci" da bi ih potom svrstao u muslimane. U jednom dokumentu Glavnog štaba Vojvodine stoji: "Na svaku našu akciju neprijatelj je odgovarao odmazdom nad mirnim stanovništvom."[44]

Ako znamo za partizanski noćni napad na "oko sto gestapovaca i ustaša" koji su se branili iz utvrđene zgrade škole u Račinovcima, da su Račinovci i Jamena pored Save (između njih je osam kilometara i granica Hrvatske i Vojvodine), nije teško zaključiti da je napad na Jamenu, nekoliko dana poslije partizanskog, odmazda. A kad je prva borbena grupa 13. SS išla na Jamenu i dalje na Raču, s njom je bila i četa SS policajaca koji su se tuda nagonili s partizanima već odavna, ako ne i neke "ustaše, gestapovci, seoske milicije", iz posade u Račinovcima, odn. "četnici i muslimani".

Komisija je opisu zbivanja u Bosutu dodala i ovo: "Nakon mesec dana po ovom zločinu jedinice *Handžar* divizije su se ponovo pojavile u Bosutu, dolazeći iz Bosne. Stanovništvo koje je na vreme bilo obavešteno, pobeglo je, a trupe su u svom rušilačkom besu spalile i srušile celo selo sa crkvom."[45] Koje je to sada stanovništvo pobjeglo, ako je bilo pobijeno sve redom, "muško i žensko, staro i mlado"? Ono koje je početkom ofenzive izbjeglo u Bosnu, pa se vratilo? I kamo? Opet u Bosnu? Pa ondje je po referatu vladao "strahoviti teror"?

Drugi Vasićev izvještaj obuhvaća upravo to razdoblje, tj. od 16. do 25. 4., mjesec dana poslije prijelaza SS-ovaca u Bosnu. Ukratko opisuje kako su partizani bili 16. 4. u Bosutu, popodne oko 3 sata počela "da tuče artilerija s nasipa od Bosanske Rače" (tj. preko Save). 17. 4. ujutro jedna je "fašistička" kolona pošla od Kuzmina prema Bosutu, ali su je partizani dočekali i poslije

[44] Ibid.
[45] Referat

borbe se povukli samo do ruba šume gdje su zaposjeli prugu, "u isto vreme dobijala se vatra artilerijska sa istog mesta u okolicu Grka (Višnjićeva), Bosuta i Sr. Rače. Vatra je trajala do uveče oko 10 sati, kad je počeo granatama rušiti kuće". U toku naredne noći, partizani su zaposjeli Raču i poslali patrolu prema Bosutu: "Vod koji je stigao pred selo zapucao je, ali fašisti nisu vatrom odgovorili, dok su naše patrole ustanovile da se oni nalaze u selu. Čula se vika, lupa i videlo gde su palili kuće (...) 18. m. prebacivala je artilerija preko našeg položaja i dobacivala u selo Grk i tukla u šumu oko Rače i Bosuta. Vatra je trajala oko 8-10 sati (...) 19. o. m. oko 2 sata naišla je patrola fašistička u jačini od 30 Švaba gdje ih je naš I. vod I. čete dočekao kod mosta na Jarugama: iste su razbile i posle kratkog vremena počela je artilerija da tuče baš na taj položaj te su se naši povukli s tog položaja, a posle opet zauzeli isti položaj. Tokom noći stalno je tukla artilerija po pruzi od Sr. Rače do Grka."[46]

U Srijem dolaze i četnički trupovi iz Semberije. Kapetan Jovan Matić iz onoga 2. Srijemskog odreda piše 16. 5. 44.: "U noći između 10. i 11. 5. prebacila se jedna četnička grupa iz Semberije u Bosutske šume kod sela Jamene u jačini od osam četnika koju je grupu dočekala naša jedna četa 2. bataljona i rasterala i tom prilikom mi smo imali samo jednu žrtvu (druga) a u istoj borbi naši borci uspeli su da uhvate jednoga četnika živog s oružjem."[47]

Cijeli je taj kraj već treću godinu bojište. Upotreba topova je - nažalost - oružje koje ne zabranjuju nikakve međunarodne konvencije. Da u takvim okolnostima stradaju kuće i crkva, nije neobično. "Bjesomučnost" napada topovima je kvalifikacija koja znači malo ili ništa kada je riječ o ratnom zločinu kojim se bavi specijalna Komisija (bitno je *što* se gađa) koja piše i ovo: "Već u prvom naletu trupe su počinile takve zločine u Sremu u predelu Bosuta da je stanovništvo formalno desetkovano. Kasniji upadi iz Bosne i zločini koji su tom prilikom činile trupe preplašile su stanovništvo, tako da većina napustivši domove i pobegavši u šume, nije smela do kraja rata da se vrati kućama, izlažući se sve vreme patnjama, bez postelja, hrane i drugog, stalno izloženom besomučnom vijanju od strane ovih trupa. Tako je stanovništvo proređivano, ginući s jedne strane pod kamama pobesnelih SS vojnika i umirući s druge strane pod teretom dugotrajnog potucanja po bosutskim šumama. Radi ilustracije navodi se primer sela Bosuta u kome je od 2.500 stanovnika pre rata, ostalo živih samo 1.200, dok je ostalo pobijeno ili umrlo."

Što se tiče neboraca i njihovih višegodišnjih patnji u tom dijelu Srijema zna se da je takva sudbina civila u partizanskim ratovima. Najmanje su to skrivili handžarci. Glavnina njihove divizije nije u Srijemu bila mnogo više od mjesec dana, operacija *Wegweiser* trajala je svega tri-četiri dana s početka ožujka, onda je ona prešla u Bosnu. Sjetimo se i konstatacije komandanta VI./36. od 6. 5. 44. o Batrovcima da je: "narod istoga sela počeo odlaziti, bojeći se i on ofanzive" i upitajmo se opet: kamo i kuda je narod odlazio? U šumu, kao što tvrdi Komisija? Na drugoj obali Save, u Bosni tada je *Handžar.* Optimalan je odlazak u mirniji kraj, što čine i stanovnici Bosuta i Rače. Gdje?

[46] *Zbornik,* T.1, knj. 8.
[47] Ibid.

Vasić piše 48 dana poslije *Wegweisera* u izvještaju od 28. 4. 44.:

"Raču su fašisti palili kao i Bosut, *a stanovništvo je sve iseljeno ranije.* Stanovništvo Grka (Višnjićeva) je *također sve iseljeno* u Martince i Kuzmin."[48] Kakvo je to bilo iseljavanje, jer se po navodima Komisije ni "stanovništvo Jamena nije više vraćalo u selo, pošto su trupe često navraćale u isto"? Što znači ono "*sve*" i "*ranije*"? Jesu li to:

- *svi* stanovnici Rače i Bosuta *prije* nego što su ta mjesta "fašisti palili" (kako su onda SS-ovci mogli poubijati stotine staraca, žena i djece?),
- *svi* oni koji su *preživjeli* nalet SS-ovaca u *Wegweiseru* (prema tome nije "*sve živo*" bilo "potučeno") ili
- *svi* mlađi muškarci koji su početkom ožujka izmakli pogibelji (dok su žene, djeca, starci ostali, pa stradali) preko Save, pa se vratili - i onda iselili?

Svi za rat sposobni muškarci su još odlukom AVNOJ-a 1943. proglašeni vojnim obveznicima, partizani su ih mobilizirali. Nisu se mogli "iseliti". A kako razložno objasniti da se poslije navodnih pogroma - bez obzira na to o kojim je osobama riječ - iseljavaju još bliže neprijateljskim garnizonima, baš u Martince, uz samu željezničku prugu i u svega tri-četiri kilometra odatle udaljeni Kuzmin, gdje su "opštinski stražari" u veljači navodno vodili sa spiskovima SS-ovce od kuće do kuće - a oni hapsili i odvodili ljude na vješanje? Uz prugu partizanski neprijatelji nadasve su bdjeli, njihove su racije bile jednako opsežne po selima kao i one koje je opisao J. Veselinov, i "trupe" su još češće "navraćale u ista". Već u prvom izvještaju Vasić konstatira da su fašisti bili 23. 3. 44. baš u tom Kuzminu i Martincima i noću otišli. Zašto se stanovnici Grka, Rače i Bosuta - ma koji, mladi ili stari, muškarci ili žene - ondje odjednom osjećaju sigurnije poslije svega što se navodno zbilo u njihovim selima? Veoma je uvjerljiv dojam da su bježali od partizana, a ne od onih koji su ih navodno "besomučno vijali". Boravak u Kuzminu i Martincima nije "dugotrajno potucanje po šumama" i to još "većine" od 2500 stanovnika.

Izbjeglice tko zna od kojeg dana vjerojatno se nisu vraćale u svoja sela, gdje su opet postupno zavladali partizani, i to zbog njih, i zato što su oni ondje uspostavljali svoja uporišta, nužno izložena i odmazdama, kao uostalom i u drugim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

13. SS izmještala se već u listopadu 1944. iz Bosne, početkom studenog 1944. je na frontu u Baranji, zatim u Mađarskoj. I budući da je *svo* stanovništvo (ma što to značilo) iz Grka, Rače i Bosuta bilo iseljeno u Kuzmin i Martince, nije moglo biti "stalno izloženo vijanju od strane ovih trupa" po šumama ni "do kraja rata" - "ginuti pod kamama pobesnelih SS vojnika". To su agit-propovske floskule sa stereotipnim projekcijama janjičara koji kolju "sve živo". Ako je tko umirao pod teretom "dugotrajnog potucanja po bosutskim šumama", onda su to mogli biti samo partizani i njihovi protivnici. Podatak o broju stradalih stanovnika Bosuta podmetnut *Handžaru,* posve je nepouzdan. Komisijin referat i dodatak završeni su 1947. a stanovništvo je u Jugoslaviji popisano 1948. (prvi put poslije 1931.). Godine 1945. je počelo istjerivanje Nijemaca s njihovih

[48] Ibid.

kuća i imanja u tom kraju, zapadnom Srijemu, a mnogi partizanski borci se s obiteljima smještaju u njihove kuće ili u gradove, u "buržujske" ili "narodnih neprijatelja". Pa sve da je stanovništvo zaista bilo u ratu gotovo prepolovljeno, zar se četverogodišnji ratni gubici mogu pripisati 13. SS diviziji? Neupućen čitatelj onda mora povjerovati i to da je u Bosutu bilo 2500 većinom pravoslavnih stanovnika koji su u NDH do ožujka 1944. uživali u blagodatima mira, sve do dolaska 13. SS divizije.

Vasić zaključno javlja da u Drenovcima - Vrbanji - Županji ima vojske koja pripada Muslimanskoj diviziji, a da u Bosutu, Moroviću i na Vrtiću (potok između Kuzmina i Bosuta) ima nekih domobrana. "Muslimanska divizija" po svoj prilici su handžarci, no njihove posade u tim mjestima imaju tada dosta brige da čuvaju životno važnu komunikaciju divizije, prugu od Brčkog do Vinkovaca i stalnu metu partizanskih napada, jedino što su možda mogli izvesti, nekakav je kratkotrajni pohod poput onoga "ustaša, gestapovaca i seoske milicije" na Jamenu 2. 3., onamo gdje je *već sve iseljeno.* Glavnina divizije tada je u Bosanskoj Posavini, sprema se na Majevicu, 28. 3. 44., kada Vasić piše drugi izvještaj, kod Zabrđa bjesni borba.

Objavljeni partizanski dokumenti koje su pisali sudionici zbivanja pokazuju - uz odgovarajući oprez, jer su pomno birani, možda i naknadno krivotvoreni - da su poslije rata pisani podaci o navodnim ili stvarnim žrtvama 13. SS divizije u Srijemu počev od onih u referatu Komisije do drugih publikacija, blago rečeno, posve nepouzdano štivo, da je u njemu mnoštvo očitih izmišljotina. Partizani i izbjeglice brzo su, za *Wegweisera,* u dva-tri dana pobjegli u Bosnu. Ako izuzmemo one SS-ovce koje je "pobio" Mičković, " kao "hura-patriotizam" zanimljivo je *nekoliko sukoba* sa zaštitnim dijelovima "koji su obezbeđivali prelaz" (Atanacković 1971.) pa onda povlačenje "pod borbom" i opet "samo nekoliko sukoba" (Atanacković 1975.).

Budući da je bježanje bez borbe sramotno, može biti da mu je on samo htio pridati nešto junaštva, ali nije isključeno da su partizani SS-ovce negdje dočekali u kakvoj zasjedi, zapucali, pa nastavili bježati. Terzić je čak i konkretan: u "usporavanju neprijateljskog nastupanja" sudjelovali su "dijelovi 4. brigade, 1. bataljona 6. brigade i 2. srijemskog odreda". Doduše, to su uglavnom sve jedinice koje su se tada ondje zatekle i već osmoga uvečer kretale u Bosnu. Mičković piše da je 1. bataljon srijemskog odreda dočekao handžarce kod Strošinaca (3 km od Jamene) i ubio ih 30 tijekom dvosatne borbe!

"Usporavanje" je mogući povod SS-ovcima za odmazdu, objašnjenje zašto bi negdje brutalno reagirali. Realno je zaključiti da su se neki stanovnici ili partizani pokušali sakrivati pred SS-ovcima, što je bila stalna praksa, kako nas uvjerava J. Veselinov,[49] a i referat, onda bili iznenađeni, jer su ih SS-ovci otkrili pa im se možda oduprli i - stradali.

Ima primjera s drugih bojišta 2. svjetskog rata da su pripadnici Waffen SS u takvim slučajevima reagirali posve neodmjerenim represalijama.[50] Drukčije je

[49] Veselinov opisuje redovno skrivanje u "kukuruze i baze". U ožujku nema kukuruza, ali cijeli kraj je šumovit.

[50] Uz ostale u mjestima Le Paradis, Klisura, Oradour, Malmedy (*Lexikon des zweiten Weltkriegs*).

teško objasniti zašto u mnogim selima od SS-ovaca nikome nije usfalila ni dlaka s glave. Osim toga, drugog dana, pri nastupanju prema Opojevcima, SS-ovci su se poslužili i topovima. Da pri "usporavanju neprijateljskog nastupanja" bude žrtava među neboračkim stanovništvom, nije neobično pogotovo u uvjetima *Wegweisera*.

Značajno je da se pretežna većina žrtava navedenih u našoj tablici navodi za tri mjesta: Raču, Bosut i Jamenu. Sva tri su gotovo na samoj obali Save. Mičković je koliko-toliko suvislo opisao bijeg preko Save:

"Na drugoj strani Bosuta na prijelazu kod Sremske Rače istog dana u 18 sati dva kurira iz Glavnog štaba Vojvodine obavještavaju komandira prijevozne čete na skelama Jozu Čupića da poveća broj čamaca za prijevoz pošto će još oko 20 sati početi prebacivanje u Bosnu više tisuća izbjeglica i boraca. Prijevoz naroda trajat će 16 sati. Dvije skele na koje stane 1000 ljudi i 20 čamaca prebacivali su četvrtu noć ranjenike, bolesne, izbjeglice, borce 4. brigade i Glavni štab Vojvodine. Oko 12 tisuća izbjeglica prešlo je u Bosnu."[51] Dalje tvrdi da su 10. 3. u 11. 40 posljednja skela i čamac ostali na bosanskoj obali.

Mičković piše i to kako je komandantu i komesaru 1. bataljona Srijemskog odreda poslije borbe kod Strošinaca zapovjeđeno da se povuče preko Save na prijelazu Visoč. Prvo su evakuirali svoje borce, a nekoliko partizana oko deset sati još je na sjevernoj obali čekalo zaostale izbjeglice iz Jamene kada je doplovila ona topovnjača. Na nju je osuta paljba, a "Boro Radmanović" ispalio je dva metka iz protutenkovske puške, pa se ona okrenula i otplovila natrag. Schifferdecker potvrđuje da se "Bosna", kada je napala ona tri čamca, zaista našla pod vatrom i bila pogođena i protuoklopnim oružjem, ali kod Domuskele.

Po Mičkoviću iznenada su kopnom naišli SS-ovci, a onda se komandant uspio spasiti preko rijeke, dok je komesar ostao 24 sata skriven u šašu, odakle su ga poslije izvukli. Iz piščevih zbrkanih rečenica je vidljivo da nastoji komesara i komandanta bataljona prikazati kao požrtvovne junake koji nisu uspjeli evakuirati sve one koji su bježali. Kada je "Bosna" doplovila do Rače, na nju su ponovo zapucali s bosanske strane, no promašili su brod, a pogodili položaje "naših Bošnjaka"[52] - kako piše Schieferdecker - već ukopanih na sjevernoj strani. Oni su odmah uzvratili paljbom prvo po brodu, dok nisu uvidjeli zabunu, a zatim po južnoj obali.

Nije teško zaključiti da su se partizanski štabovi u Srijemu po ustaljenom običaju brinuli za sebe i svoje borce i prvi pobjegli preko Save, a s njima dakako i Davidson, dok su im neborci bili druga ili nikakva briga. Vjerojatno je da se na obalama zateklo više izbjeglica i partizana *"koji su obezbeđivali prelaz"* kada su nailazili SS-ovci; da se svi nisu mogli "sakriti u šaš" nego se branili oružjem, ne treba sumnjati; u takvih *nekoliko sukoba* (Atanacković) od obostrane vatre na obje obale rijeke moglo je poginuti i više osoba, a i u onim čamcima koje je gađala topovnjača.

O oružanim sukobima za *Wegweisera,* u kojima je moralo biti gubitaka na obje strane, mora biti podataka u dokumentima partizanskih jedinica koje su

[51] Horda
[52] HBD

u tome sudjelovale, tj. IV.16.[53] i 2. srijemskog odreda. U Srijemu, istočnije, ostao je 1. srijemski partizanski odred. Ako je Glavni štab Vojvodine, kako piše Atanacković, prethodno naredio povlačenje u Bosnu, morao je napisati neku zapovijed, sve jedinice koje su se ondje našle, pisale su izvještaje o *usporavanju,, sukobima sa zaštitnim dijelovima koji su osiguravali prijelaz.* Vasićev odred morao je dobiti zapovijed za povratak preko Save. U to vrijeme partizanske brigade vode dnevnike operacija, ali o svemu tome u *Zbornicima dokumenata i podataka* nije ništa objavljeno, o razlozima se može samo nagađati. Bivši SS pionir M. N.: "Selo Bosut je osvojeno borbom. Pojedinosti ne znam; ja u njoj na sreću nisam osobno sudjelovao, ali o tome se govorilo, nekima a i meni, to su bile prve borbe u životu. Bojao sam se, bilo mi je 18 godina."

Referat dalje tvrdi da je akcijom u Srijemu rukovodio Desiderius Hampel: "koji je tom prilikom izdao naređenje da ako pukne ma i jedna puška na njihove kolone treba uništiti čitavo selo".[54] Po Mičkoviću, Atanackoviću i Terziću, nije ispaljena jedna, nego tko zna koliko pušaka na SS-ovce. Uz partizansko *usporavanje* i *povlačenje pod borbom* u tom dijelu Srijema, Hampel bi po tome bio sravnio sve sa zemljom, što se dakako, nije dogodilo. A Komisija nije napisala je li kolone SS-ovaca itko ne samo gađao puškom, nego ni praćkom.

Partizanske novine "Slobodna Vojvodina", koje su tiskane u zemunici u Surduku od listopada 1943. prilično redovno - u godinu dana sačinjeno je 17 brojeva[55] - objavljuju u broju od 30. 3. 1944. širi opis partizanskih akcija kod Morovića, Iloka i Šida, u Bačkoj i Banatu, pa i ovo: "9. 3. neprijatelj je jakim snagama preduzeo ofanzivu na naše jedinice u Bosutskim šumama. Uz velike gubitke po neprijatelja ofanziva je propala, samo je neprijatelj uspeo da popali nekoliko bosutskih sela i teroriše stanovništvo."

I to je sve. Partizanske novine ne mogu se usporediti s mirnodopskim, nemaju organiziranu dopisničku mrežu i telekomunikacije. Ali uredništvo ima informaciju o *Wegweiseru.* Vasić je sa svojim odredom već nekoliko dana u bosutskim šumama. "Veliki gubici neprijatelja" mogu biti patriotska floskula, ali i uvećan rezultat nekog sukoba. Uredništvo zna za njih, a ne zna ništa o navodnim stravičnim masakrima stotina žena i djece koji se ne mogu samo ležerno svrstati u "teroriziranje" a urednik i skromnijeg kapaciteta itekako bi ih propagandno iskoristio. Vijesti o krvoprolićima ovakvih razmjera doprle bi u petnaestak dana i pored svakodnevnih ratnih užasa ne samo do Surduka (selo u istočnom Srijemu), nego i dalje.

Referat zaključuje: "Istrebljivanje čitavih naselja na najokrutniji način i pretvaranje istih u pusta zgarišta i ruševine bili su redovni pratioci divizije na područjima na kojima se ona kretala. Za dokaz ovoga govori između ostalog i činjenica da ni do danas nisu mogli biti prikupljeni podaci o zločinima ove divizije na pojedinim mestima jer nema preživelih svjedoka."[56]

[53] *Operacijski dnevnik 16. Divizije, Zbornik,* T. 4./ knj. 23.
[54] Referat
[55] VE 6./ 1973. i *Zbornik,* T. I knj. 8.
[56] Referat

Nijedno ime nekog ovakvog "pojedinog mesta", gdje nitko nije preživio napad SS-ovaca, potpisnici nisu naveli!

Jasno vidimo njihovu pamet i tendenciju kad nas uvjeravaju u to da je:

- 13. SS divizija na pojedinim mjestima istrebljivala čitava naselja na najokrutniji način, pretvarala ih u zgarišta i ruševine,
- što uz ostalo (koje ostalo?) potvrđuje činjenica da
- o tome nema podataka (tj. ništa se ne zna),
- jer to nitko nije vidio.

Međunarodni sporazumi

Ovo što se pripisuje SS-ovcima 13. divizije spada u ratne zločine, teške povrede međunarodnog ratnog prava. Poslije 2. svjetskog rata statut Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu koji je sudio nacističkim vođama i generalima kvalificirao je kao ratne zločine: ubojstva, zlostavljanja ili deportacije civilnog stanovništva na prinudni rad ili u bilo koju drugu svrhu, ubojstva ili zlostavljanja ratnih zarobljenika, ubijanje talaca, pljačkanje javne i privatne imovine, namjerno razaranje gradova sela ili pustošenje koje nije opravdano vojnom potrebom. Do ovih kvalifikacija bio je dugačak put.

Od sredine XIX. stoljeća učestale su u Europi i u SAD rasprave tko ima pravo i na kakvu zaštitu u ratu; nastajali su međunarodni sporazumi o zaštiti žrtava rata: ranjenika, bolesnika i brodolomnika, kao i civilnog stanovništva za vrijeme oružanog sukoba, osnovan je Crveni križ. Ali, polazilo se od toga da samo države, preko svojih poglavara, imaju pravo ratovati. Njihovi su zapovjednici njegovali manje-više zajednički kodeks časti i bili suglasni o tome što je "čojstvo i junaštvo", a što razbojništvo. Takvi su se lako i brzo dogovarali kako nemaju prava na zaštitu nekakvi narodni ustanici, društvo kojekako naoružano, odjeveno i vođeno, čiji se zapovjednici - ako se za njih i zna - šunjaju unaokolo u civilu da bi naređivali kukavičke napade iz zasjeda na komore ili patrole, mučki po mraku rušili mostove ili podmetali požare umjesto da se smiono suočavaju na bojnom polju po bijelom danu, pa se zapravo ponašaju poput anarhista, razbojnika ili Afrikanaca i Azijaca, kojih nije nikakva šteta. I tako su se dogovori odnosili na regularne vojske suverenih država.

Prva međunarodna konferencija o kodifikaciji ratnog prava sazvana je 1874. u Bruxellesu. Raspravljalo se i o *guerillerosima*, *franktireurima*, *Freischärlerima* (njemački izraz), što su sve nazivi za hajduke ili partizane - kako se shvati - i o tome da im se prizna ravnopravnost u ratu: više spor velikih sila i malih zemalja koje nisu imale jaku vojsku i mogle su se osloniti samo na eventualni narodni otpor. Iako tada nije ništa zajednički odlučeno, neke su države unijele u ratno pravo odredbe o partizanima pod uvjetom da budu vojnički organizirani i da se razlikuju od drumskih razbojnika.

U Hagu je 1907. usvojeno više humanitarnih konvencija, općenito nazvanim "haškim". Najvažnija je bila ona "O zakonima i običajima rata na kopnu od 10. 10. 1907.". Oko partizana je opet bilo natezanja pod utjecajem Burskog rata. U 1. članku ovog sporazuma je utvrđeno da zakoni, prava i

obaveze rata ne važe samo za vojske, nego i za milicije i dobrovoljačke korpuse, pod uvjetom da preko svoga odgovornog šefa, odnosno vlade za koju se izjašnjavaju, objave rat sili koja ih je okupirala ili protiv koje kreću u borbu, pokoravaju jednom određenom šefu, nose na utvrđeni način stalan znak za raspoznavanje vidljiv iz daljine, otvoreno nose oružje i napokon da se pridržavaju ratnih pravila i običaja i sa svojim protivnicima također postupaju prema pravilima konvencije. U članku 2 je utvrđeno da će se smatrati zaraćenom stranom i ono stanovništvo, koje pri približavanju neprijatelja spontano zgrabi oružje u ruke nemajući vremena da se organizira po članku 1 i suprotstavi se neprijatelju koji nadire - ako se to ne zbiva u već okupiranoj zemlji. Uvjet je da otvoreno nosi oružje i poštuje zakon i običaje rata.

U prvom svjetskom ratu ispoljili su se nedostaci Haškoga pravilnika. 1929. donijete su dvije opsežne Ženevske konvencije, jedna o ratnim zarobljenicima, druga o ranjenicima i bolesnicima u kopnenom ratu. Njima su zaštićeni ratni zarobljenici, bolesnici i ranjenici, zabranjena upotreba otrova i otrovnih oružja, oružja i materija koji uzrokuju suvišne patnje, zabranjeno ubijanje i ranjavanje zarobljenog neprijatelja, prisiljavanje neprijateljskih državljana da se bore protiv svoje zemlje, zabranjena bombardiranja nebranjenih gradova i naseljenih mjesta, pljačka, utvrđen status špijuna, upotreba pregovarača, procedura kapitulacije, primirja itd. Time nije Haški pravilnik stavljen van snage, države ili vojske su i dalje u ratu obvezne da se pridržavaju ne samo slova, nego i njegova duha i načela. Ali sve su te konvencije važile samo ako su strane u sukobu *imale status zaraćenih strana tj. ako su ratovale suverene države*. Onima koji su na svoju ruku započinjali ratnička djelovanja protiv neke neprijateljske države ili su sudjelovali u ratu bez punomoći neke pravne sile, osobito neke države, koji nisu prepoznatljivi kao pripadnici oružane sile neke države nije se priznavalo ratno pravo niti status oružane sile, pa prema tome ni zaštita po konvencijama. Protivnik ih je mogao kažnjavati, pa i smrću.[57]

Partizanski pisci u poslijeratnoj Jugoslaviji ponegdje su - uostalom posve neuvjerljivo - nastojali dokazivati kako su se njihovi suborci već u ratu pridržavali međunarodnih konvencija. Isticali su da je njihov Vrhovni štab 8. 11. 1941. zabranio, pod prijetnjom kazne smrti, svaki nečovječni postupak prema ratnim zarobljenicima, kao i da se na zločine okupatora odgovara sličnim protumjerama, koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima, da je u to vrijeme čak i pustio nekoliko stotina njemačkih zarobljenika.[58] Istina je i to da su partizani hrvatske domobrane i neke četnike ("zavedene domoroce") često poslije održanih propagandnih govora puštali na slobodu, a smicali "klasne neprijatelje" metkom a ne nožem. Priznaje se doduše i to, da partizani nisu imali jednoobrazne uniforme, nego ono što bi oteli protivnicima ili dobivali od Saveznika, ali da jesu jedinstvene kape titovke s petokrakom zvijezdom (osim hrvatskih partizana koji su do 1942. nosili troroge kape) pa je to bio kao jedinstveni znak raspoznavanja s daljine. Dovoljno je pogledati fotografije iz onoga vremena i vidjeti da su na glavama partizana gotovo sve do kraja 1944.

[57] *Meyers Lexikon*, knj. 4, 1938.
[58] *Dedijer*. Novi prilozi II.

osim titovke, šajkače, šubare, razne kape sa štitnicima i zaušnjacima, a vidjeli smo da su još na Batinu koncem 1944. neki jurišali u civilnoj odjeći. Odgovorni šef dugo je bio fantom, tko je vrhovni partizanski komandant nije se znalo ništa i nagađalo svašta, njemačke i talijanske obavještajne službe naprezale su se da saznaju tko je to, a Tito je postao općepoznat tek kada su Nijemci 1943. izlijepili plakate s njegovom slikom i ucijenili ga sa 100.000 maraka u zlatu i kada je u Jajcu proglašen maršalom.

Tko pročita poglavlje "O retorziji" u Dedijerovim "Novim prilozima" (I.), praksi "oko za oko, zub za zub", naći će potvrdu da su se partizani osvećivali strijeljanjem zarobljenika; ondje su objavljeni i Titovi telegrami iz kojih se to vidi. U jednome, iz Jajca 15. 9. 1943. piše 26. diviziji da "zarobljenike zločince treba suditi sada, a ne poslije rata. Suđenje neka bude na Biševu". Biševo je otočić jugozapadno od Visa u kojemu je živjelo nešto manje od dvije stotine stanovnika. Na strmim vapnenačkim stijenama more je stvorilo mnogo spilja, pa i čuvenu turističku atrakciju - Modru spilju. Po onome što se može čuti na Visu, ne samo na Biševu, nego i na Visu u Zlopolju, pobijeni su mnogi ratni zarobljenici, ponajviše Nijemci. Iz Drvara je Tito poslao 8. 5. 1944. radiogram štabu iste 26. divizije: "S obzirom na to što Saveznici stalno protestuju što strijeljamo vojne zarobljenike, koji su otkriti kao ratni zločinci, naređujem da se svi ratni zločinci zarobljeni i oni koje će zarobiti naše jedinice čim prije prebace ovamo sa sprovodnim listom za Vrhovni štab (...)" Sutradan je ta naredba izmijenjena: "Sve zarobljenike držite na Visu, a ako ustanovite među njima zločince, pošaljite ih u naš štab na istragu. Nikoga vi ne smijete strijeljati jer ste nam zbog toga načinili mnogo neprilika. Ja sam dao obavezu Saveznicima u tom pogledu."

Interesantno je da Britancima, jednim od tih Saveznika, nije nikada palo na um slično pritiskati D. Mihailovića zbog masovnih četničkih zločina! Poznata nam je samo jedna veoma obzirna britanska informacija koja je stigla pukovniku Baileyu iz Kaira, o uznemirenju turske vlade zbog onoga što se ondje saznaje o pokoljima muslimana. On je onda, kao da je sletio padobranom ne iz Kaira nego s Marsa, pismeno sugerirao četničkom vođi da se ti "navodni" podaci demantiraju ili postupak prema muslimanima *eventualno* ublaži![59]

Partizanski komandanti u premnogim izvještajima o borbama, pa i onima koje smo navodili, javljaju neprijateljske gubitke samo kao "mrtve" ili "ranjene". U ratu uobičajena treća kategorija, "zarobljeni", počinje se javljati tek poslije Churchillovih prigovora, a pogotovo po provali Crvene armije u Srbiju 1944. Opće je poznato da partizani neke protivnike nisu u pravilu zarobljavali, pa nije teško zaključiti što se sve događalo: kakva su to bila "suđenja" zbog kojih su stalno protestirali saveznički predstavnici, koliko se strijeljalo kada je Tito zbog toga imao mnogo neprilika.

Milovan Đilas, član najvišeg vodstva KP Jugoslavije, revolucionar, partizanski general, pisac i disident, nešto je i o tome napisao. Osobito u drugoj

[59] Genocid

knjizi njegovih memoara *Wartime*[60] ima pojedinosti od kojih se koža ježi, o "kolektivnom strijeljanju bez istrage" u borbi protiv "klasnih neprijatelja" poslije rata i pobjede. Kako Đilas piše, ustaše, četnici i slovenski belogardisti redom su ubijani ako su bili muškarci i stariji od 18 godina. (Treba dodati i Volksdeutschere iz divizije *Prinz Eugen*). Nitko ne zna koliko ih je ubijeno, nikad se to neće saznati, piše Đilas. Procjenjuje da ih je pobijeno više od 20.000, ali manje od 30.000. Još koncem 1945. OZNA - revolucionarna policija sazdana po uzoru na sovjetske vojne organe NKVD i njena vojska KNOJ, nisu prestajali s masovnim umorstvima. Na nekoj sjednici Politbira KPJ inače čelični Tito uzbudio se dotle da je "posve zgađen" uzviknuo: "A sada je konačno dosta tih osuda na smrt, svih tih ubijanja. Od smrtne kazne već odavna nema nikakve koristi. Nitko se više ne boji smrti!"

Jugoslavenski partizani nisu imali punomoći nikakve pravne sile ili države. Međunarodno priznata izbjeglička vlada dugo je podržavala generala Mihailovića. Ali i njegov položaj komplicira činjenica da je vojska Kraljevine Jugoslavije kapitulirala u skladu s konvencijama, pa su njegovi četnici bili izvan međunarodnih normi. S druge strane, pobjednici u travanjskom ratu, tim posve vojničkim aktom, nisu stekli pravo da dijele zemlju. Stanovnicima Bosne i Hercegovine i ne samo njima, nego i mnogima od onih, koji su za njih morali znati, kao što su profesionalni časnici, očito su sve opisane konvencije bile pusta apstrakcija. I tako se od ljeta 1941. rat u najvećoj mjeri svodio na prastare oblike, beskrajni niz osvetničkih postupaka, s paljevinama i pljačkama.

Nerijetko se misli da su ratne zločine na njemačkoj strani činili samo SS-ovci. I generale Wehrmachta često su zanimale samo lekcije terora. Poznato je više zapovijedi komandanata, zasnovanih na naredbi feldmaršala Keitela, načelnika Vrhovne komande od 16.11.1941. o strijeljanju 50-100 civila za svaki slučaj ranjavanja ili ubojstva njemačkog vojnika.[61] U Kragujevcu je to proveo general Böhme 16. 2. 1942.[62]

Kumm, predzadnji komandant 7. SS divizije *Prinz Eugen* o tome piše: "Svaki rat je okrutan i od svakoga borca iziskuje tvrdoću prema samom sebi i prema neprijatelju. Na ovom ratištu (misli se na Jugoslaviju - Z. S.) tvrdoću je eskalirao način ratovanja partizana - kao borce teško ih se razlikovalo od civila - napadali su iz zasjede, jedinicama popunjenim ženama-ratnicima i maloljetnicima, što nije bilo u skladu s tadašnjim međunarodnim pravom."

Svaki partizanski pokret počiva na podršci naroda. Po glasovitoj izreci Mao Ze Donga, ona je za partizane ono što je ribama voda. Bez nje im nema života. Dakako, neprijatelj shvaća da to stanovništvo nipošto nije "mirno", nego da je "nemir" uvjet opstanka njegovog protivnika. Prije ili poslije poduzima nešto da tu podršku onemogući, najčešće nasilno. U kojem partizanskom ratu toga nije bilo? Britanski feldmaršal Horatio Kitchener, načelnik štaba britanskih trupa u Južnoj Africi, ratujući s Burima, bezobzirno je pustošio zemlju, što je izazvalo

[60] New York 1977., njemačko je izdanje *Der Krieg der Partisanen - Jugoslawien 1941-45* - Wien 1978.
[61] Wistrich
[62] VE 4 / 1975.

oštre kritike u svijetu i Velikoj Britaniji.[63] Svo je neboračko bursko stanovništvo stjerao u koncentracijske logore. Fašistički rasovi u Libiji postupali su na isti način. U Vijetnamu masakr u My Laiu nipošto nije bio jedini, *US Special Forces* sa svojim vijetnamskim plaćenicima strahovito su se obračunavali sa sumnjivima. Francuzi su u Alžiru proizvoljnim ubijanjem u Kabiliji i planini Aures, stekli "ugled" koji se u mnogome može usporediti s onim četničkih vojvoda, da se i ne spominju zloglasni zatvori gdje su u vrijeme "Bitke za Kazbu" elektro-šokovima iznuđivali priznanja od zatočenika od kojih je mnoge "pojeo mrak", britanski "specijalci" u Sjevernoj Irskoj ne znaju za blagost u postupanju s onima za koje misle da su atentatori IRA-e ili njihovi jataci, a ni Izraelci nisu milostivi spram palestinskih protivnika. [64]

Sovjetska i ruska vojska i zrakoplovstvo u Afganistanu i u Čečeniji "u ćoravo" i brutalno je udarala na bespomoćna naselja, bombardirala civilno stanovništvo. Francuzi u Alžiru i Amerikanci u Vijetnamu u pojedinim su "kriznim područjima" sumnjive stanovnike - starce, žene, djecu, zatvarali u tzv. "zaštićena sela" - "village fortifies" ili "strategic hamlets" okružena bodljikavom žicom i promatračkim kulama. Stražarili su domaći milicionari, "Harki" u Alžiru, "Crne pidžame" u Vijetnamu. Njemački generalitet u drugom svjetskom ratu kao ni sovjetski (odnosno ruski) više desetljeća poslije u Afganistanu i Čečeniji, nije na sličnu izolaciju stanovništva ni pomišljao. Ako ovome svemu dodamo i postupke "etničkih čistača" nedavno obustavljenog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, zbog kojih je i osnovan Međunarodni sud za ratne zločine, možemo slobodno zaključiti da Hitlerova misao koja glasi: "Mi moramo biti okrutni. Možemo takvi biti mirne savjesti. Moramo sve naše neprijatelje tehnički i znanstveno uništiti."[65] - stalno nalazi nove epigone.[66]

Ono što nas ovdje zanima jest SS-ovsko pravo na odmazde (represalije). One nisu bile ni 1944., a nisu ni sada izričito zabranjene međunarodnim konvencijama, mada su odavna poznate u ratovima kao odgovor na kršenja običaja, međunarodnog prava ili principa. Izraelci godinama na neprijateljske diverzije odgovaraju odmazdama koje obično pogađaju civilno stanovništvo, a o njima izdaju i službena priopćenja. Suvremenim javnim glasilima to odavno nije neka zanimljiva vijest. I embargo je oblik odmazde.

General JNA, šef vojne pravne službe, a poslije Savezni javni tužilac SFRJ, *Vuko Gozze Gučetić,* obrađivao je te pojmove, pa napisao i ovo o represalijama (odmazdi): "Efikasno su sredstvo za sprječavanje kršenja pravila ratnog prava, jer su u ratu često jedini način da se protivnik prinudi na poštovanje ratnog prava. Nesavršenost je u tome što ne pogađaju uvijek krivca, samim tim protivne su načelu pravičnosti po kome krivac, a ne treće lice, treba da iskusi kaznu (...)" Surovost i opseg represalija počinjenih u 1. i 2. svjetskom ratu poprimili su takve razmjere da su se javila mišljenja da ih treba zabraniti, jer

[63] VE 4 / 1972.
[64] Što se tiče Izraelaca, to je na Zapadu shvaćeno tek s velikim zakašnjenjem (v. npr. *Peter Scholl - Latour: Das Schlachtfeld der Zukunft* - Berlin 1966.).
[65] *Kuby,* n.d.
[66] Najnoviji je Slobodan Milošević sa svojom srpskom soldateskom koji je 1999. pokušao problem riješiti protjerivanjem cjelokupnog albanskog stanovništva s Kosova!

više ugrožavaju pravila ratnog prava nego što ih štite, ali i protivna mišljenja koja ističu da su one jedina zaštita od bezobzirnog neprijatelja (...) Represalije su dozvoljene, prema običajnom međunarodnom pravu i pravilima oformljenim na suđenjima ratnim zločincima poslije 2. svjetskog rata, ako predstavljaju odgovor na nezakoniti postupak protivnika (...) Zahtjev (protest) protivniku da prestane s povredama i kazni krivce te razmjernost, da represalije kvalitativno i kvantitativno odgovaraju pričinjenoj povredi, uvjeti su koje treba zadovoljiti prije poduzimanja represalija."[67]

Podsjetimo na konstataciju Glavnog štaba Vojvodine: "Na svaku našu akciju neprijatelj je odgovarao odmazdom nad mirnim stanovništvom". Ako se to znalo, zašto se ipak činilo? Odgovor je jednostavan. Jugoslavenski partizani su poslije svojih akcija u blizini posve mirnih područja nestajali u pomrčini. Primjera da su svjesno izazivali represalije ima mnoštvo. Teorijski je ovu taktiku definirao *Edvard Kardelj* u svom pismu 2. 8. 1941. iz Hrvatske gdje je terorom nastojao podići (uz srpska) i hrvatska sela na ustanak: "Neki se drugovi (ne iz rukovodstva) plaše represalija, ovaj strah je najveća prepreka energičnoj kampanji za pridobivanje u hrvatskim selima. Ali čvrsto sam uvjeren da će hrvatsko selo represalije dovesti na stranu srpskog. *U ratu se ne smijemo bojati uništenja cijelih sela. Teror će besumnje provocirati oružane protumjere (...) što ne može dovesti ni do čega drugog nego do oružanog ustanka* (...)" Tako je silom stvarana polarizacija.[68] Ukratko: što veće represalije, više je izbjeglica i beskućnika koji nemaju drugog puta osim u partizane. Ta partizanska praksa bila je općepoznata.

Obavještajca Davidsona, koji je u poslijeratnim godinama bio aktivan u Britansko-jugoslavenskom društvu u Londonu, vrijedi pobliže upoznati. On je prvo u Bosnu, pa u Srijem došao iz Kaira gdje je djelovao u obavještajnom centru SOE, kao šef jugoslavenskog odjela. Jugoslaviju uspoređuje s mnogim novim državama 1960-tih godina, posebno u Africi, po njemu ona je između 1919. i 1941. postala tipična neokolonija koja se 1941. raspala kada su je napali nacisti i njihovi saveznici, a nacionalnosti ili 'plemena' uzajamno se suprotstavila. Pritom su stare mržnje buknule u nove konflikte. Iz cijele njegove knjige, vidljive su velike simpatije za Srbe, a neke pojedinosti dovoljno su karakteristično svjedočanstvo. Po njegovu sudu mržnja prema "hrvatskim fašistima"(!) bila je pokretačka sila brutalnih postupaka SS-ovaca u Moroviću, Rači i Bosutu. Evo kako je objašnjava:

"Ljudima koji su to učinili zapovijedali su Nijemci koji su bili nacisti. Ipak oni sami nisu bili ni Nijemci ni nacisti, najvećim dijelom bili su također seljaci, bosanski muslimani koje su nacisti prisilili da uđu u njihovu vojsku ili koji su dobrovoljno postali vojnici zbog mržnje prema hrvatskim fašistima koji su ih progonili. Kad su se jednom u to upustili, ti su muslimanski seljaci degenerirali kao i drugi u njihovom položaju sve dok nisu postali jednaki svojim gospodarima."[69] Urednik koji je objavio hrvatski prijevod Davidsonove knjige,

[67] VE 8 / 1974.
[68] Dedijer, *Novi prilozi I.*
[69] *SOE između četnika i partizana*

nije mogao a da ne otisne napomenu uz njegovu tvrdnju da su posrijedi muslimanski seljaci koje su progonili "hrvatski fašisti". U njoj objašnjava da hrvatski fašisti nisu načelno progonili muslimane, nego da su ih, štoviše, nastojali pridobivati.[70]

Davidsonu, koji je napisao cijelu knjigu o četnicima i partizanima, Srbi su toliko dragi, da ne može napisati istinu, kako su za stravične i masovne četničke pokolje muslimani imali motiva da se upravo pravoslavcima osvećuju. Najviše dobrovoljaca pribavili su *Handžar* diviziji ljudi D. Mihailovića, njegovi podređeni komandiri. To je općepoznata činjenica. Ne može biti da Davidson, šef špijunskog odjela za Jugoslaviju, to ne zna ni toliko godina poslije rata, nego mržnju spram četnika iz neznanja usmjerava prema ustašama. Njegove kolege, britanski obavještajci, stizali su od 1941. u četničke, a poslije i u partizanske štabove, a imao je i mnogo drugih izvora informacija. Uostalom, i sam je dosta vremena proveo s partizanima u Bosni i Vojvodini.

U Davidsona slijedi i donekle nejasna upitna rečenica: "Ali, možda su Jugoslaveni koje oni mrze također na njemačkoj strani? Ne smeta: nacisti su koristili upravo takva proturječja."[71] Ovo moramo shvatiti kao nastavak tvrdnje da muslimanski seljaci zapravo mrze hrvatske fašiste - također Jugoslavene - koji su poput njih na njemačkoj strani, a napadaju Srbe - koji im nisu ništa skrivili. Tako on Bošnjake SS-ovce još prikazuje i kao posve izmanipulirane budale.

Bez obzira na njegove podatke i objašnjenja shvaćamo da nije pisao studiju, nego uspomene. Ali Komisija za ratne zločine je trebala valjano uraditi svoj posao: rat je bio završen, bilo je vremena i novaca. No do toga joj očito nije bilo stalo, kao ni pukovniku Atanackoviću - specijalistu JNA za rat u Vojvodini. Bila su mu otvorena vrata arhiva JNA - mogao se osloniti na trideset godina objavljivanja svakakve literature i podataka. Uzimajući, dakako, u obzir i to da je bilo itekako riskantno osporavati - čak i verbalno - takve referate kakav je Komisijin, ili prikaze poput Terzićeva.[72]

U ovom kontekstu zanimljivo je da je u onim svojim odredbama general Sauberzweig napisao i ovo:

- " Poštedite sela. Bez razornog bijesa: napadajte samo neprijatelja.
- Uvijek pamtite da roditelji, braća i sestre naših drugova pripadnika divizije žive u selima.
- Ne uništavajte kuće,
- nemojte sjeći voćke,
- naši liječnici i zubari trebaju liječiti civile gdjegod je to moguće.
- Bez kratkovidnosti prema civilnom stanovništvu (...)
- Ne: Koliko sam neprijatelja ubio?
- Radije: Koliko sam prijatelja stekao?"[73]

[70] Ibid.
[71] Ibid.
[72] To bi bila "neprijateljska propaganda" koja se kažnjavala s tri do petnaest godina zatvora!
[73] HBD

Laži II. i III. - Brana na Bosutu i spaljivanja

Komisija opisuje rušenje brane:

"Sama akcija u Sremu započeta je time što su trupe porušile bosutsku branu, tako da je ceo predeo bio poplavljen, čime ne samo da je uzrokovana materijalna šteta i prouzrokovane žrtve davljenjem stanovništva, već je narodu oduzeta svaka mogućnost kretanja i bežanja ispred zločina."[74] Terzić prepričava kako je 13. SS rušenjem brane na Bosutu poplavila velik kompleks zemljišta, "čime je privredi ovog kraja nanela veliku štetu".[75] Slično se izražava i Atanacković. Mičković čak zna da je branu minirala "desetina SS-ovaca"!

Nitko ne priopćava gdje je bila ta brana i koji je "predeo" bio poplavljen, ni Mičković, ni Komisija, ni Terzić, a ni Atanacković. Pitamo se kako se u Bosnu povukla "veća masa stanovništva", partizanske jedinice, Glavni štab, ako im je bila "oduzeta svaka mogućnost kretanja i bežanja"?

Bosut izvire nedaleko i južno od Vinkovaca, protječe kroz taj grad, a ulijeva se u Savu kod sela Bosut pet kilometara sjeverno od ušća Drine. Obale su mu isprva močvarne, dno blatnjavo; korito duboko urezano, pad neznatan,[76] obale visoke dva do sedam metara, strme i većinom obrasle, nizvodno od Morovića blage i pristupačne, od čvrste ilovače, kod ušća gotovo okomite i lomljive. Širok je 45 - 55, a između sela Apševci i Morović i 150 metara. Pri povoljnom vodostaju teglenicama niz rijeku odvoze balvane iz onih šuma.

Poput drugih ravničarskih rijeka i Bosut meandrira, kad proteče kroz Morović, skreće na istok, zatim na sjever, onda na jug, pored Grka opet zavrće na istok, pa pored crkve u selu Bosutu utječe u Savu. Sama plavljenja Save i podzemne vode općenito u tim krajevima redovno zahvaćaju široke pojaseve. Cijeli taj šumoviti kraj, između Jamene, Strošinaca, Debrinje, Varadina, Grka i Rače u to doba godine tim je više močvaran što je bliži rijekama Studvi, Savi ili Bosutu. Ondje je i usred ljeta mnoštvo bara (Krivaja, Lušnja, Duga, Konjušnica, Odobašnica i td.). Tek za sušnih ljeta te močvare ili vode Bosuta presušuju na mnogim mjestima i tada u koritu Bosuta ostaju samo stajaće vode. Dubina Bosuta pri niskom vodostaju od Morovića do ušća je oko dva metra, pri visokom četiri do sedam.[77]

Ni Komisija, ni Mičković, ni Terzić, ni Atanacković ne samo da ne bilježe ništa o lokaciji brane, nego nijedan podatak o "davljenju stanovništva". Da bi tvrdnje o rušenju i plavljenju imale ikakvu osnovu, brana bi trebala biti na tom dijelu rijeke i valjda bi njena voda potopila i neko naselje. Neupućenom ostaje dojam da je to neka brana poput onih na hidroelektranama koje uzvodno stvaraju velika akumulacijska jezera, a nizvodno, osobito u kanjonima kakvih brda,

[74] Referat
[75] *Oslobodilački rat*
[76] Morović je na nadmorskoj visini od 85 m, Batrovci na 84, a Grk i Rača na 83 m.
[77] I. Božič - M. Knežević: *Vojna Geografija*

omogućavaju da se otvaranjem brana ili rušenjem izazovu katastrofalne poplave. O tome na Bosutu ne može biti ni govora. Na njemačkim vojnim kartama (preštampanim jugoslavenskim u mjerilu 1:100.000) iz toga vremena nema ni traga ičemu sličnom. Jedina brana je tada na samom ušću u Savu; služi za regulaciju toka dviju rijeka.

Da bi tu branu srušili, SS-ovci su morali doći do samog cilja, do obale Save. Zašto bi to onda činili, kad im je zadatak bio smirivanje u tom kraju? Da potope prostor koji su upravo zaposjeli, vlastitu pozadinu? Nisu je trebali ni rušiti - dovoljno bi bilo da je otvore. Ali nemoguće je da i SS-ovci dođu za dan-dva do Save ako je "oduzeta svaka mogućnost kretanja " - valjda i njima, pa nisu imali krila.

Nadalje, kako bi na posve poplavljenom zemljištu sve one borbene grupe i podgrupe mogle pretraživati naselja i šume? I voziti samovozni topovi teški 26 tona?

Partizanski komandanti koji se 1944. vraćaju u Srijem iz Bosne petnaestak dana poslije *Wegweisera,* u svojim izvještajima ne spominju ni branu niti poplavu, ni "žrtve davljenjem", ne znaju ništa o šteti koju je poplava "nanijela privredi", mada izvještavaju o stanju u pojedinim selima.[78] O tome ne javljaju ni riječi ni Vasić ni Davidson, ni Matić. Slijepci? Budale?

Referat spominje "spaljivanje" kada opisuje kako su navodne žrtve u Bosutu izvođene u grupama od po 10-15 na obalu Save gdje su "na najsvirepiji način ubijane". Kasnije je navodno utvrđeno i da su pojedine žrtve bile *spaljivane* (...)" Atanacković tvrdi da je toga bilo još: "Nemci su *spalili* u Bosutskim šumama, pobili u s. (elima) Batrovcima, Moroviću, Sremskoj Rači i Jameni oko 750 žena i djece". Oboje se slaže s onim što javlja i Davidson da je vidio tijela bačena u šumu ili *spaljena*, naišao na gomilu pepela, a neki mu starci potvrdili da je tu *žrtvovano* devet žena i troje djece. I Mičković tvrdi da je u Moroviću *spaljeno* devet staraca i žena.

To je sada još jedan navodni postupak s leševima žrtava - poslije "bacanja u šumu", u Savu, ostavljanju u kaljužama, zatrpanim u rake koje su same kopale.

Davidson ne kazuje ništa o tome gdje su bili oni starci kada su gorjele žene i djeca. Ako su to gledali - kako nisu i oni stradali? Ako su, mada starci, bili pobjegli preko Save i sada se vratili, kako znaju točno da je tu spaljeno baš devet, a ne osam ili deset žena ili muškaraca?

Ljudi koji ovako pišu i govore misle da tijelo čovjeka gori kao cigareta ili barem kao cjepanica i da mogu pisati koješta na račun SS-a i Bošnjaka što nitko nikad neće i ne može provjeravati. Nije lako spaliti čovjeka, za jedno tijelo potrebno je načiniti itekakvu lomaču, od barem tri - četiri prostorna metra drveta. A ni tada leš neće biti posve spaljen. Prosječan građanin u Europi 20. stoljeća, kada je javno spaljivanje vještica, vračeva ili heretika odavna zaboravljeno, nema nikakvu predodžbu o tome što znači spaliti čovjeka

[78] v. "Izvještaj štaba 2. Srijemskog NOP odreda" od 24. 3. 1944. Glavnom štabu Vojvodine o situaciji u Srijemu - dokument 60 - kao i dokumente 78 i 79 u *Zborniku*, T. 1, knj. 8.

pogotovo na nekoj ledini ili u šumi. Nažalost, drugi svjetski rat donio je i o tome vrlo uvjerljiva iskustva.

Poslije poraza njemačke vojske na istoku u zimu 1941./42., Himmler se zabrinuo da tragovi masovnih egzekucija *Djelatnih grupa* ne budu otkriveni. Radi toga je u proljeće 1942. odlučio da se stotine tisuća leševa ubijenih Židova i sovjetskih ratnih zarobljenika u okupiranim oblastima SSSR-a povade iz masovnih grobnica i nekako unište. U to vrijeme već su neki njegovi zapovjednici logora za masovno uništavanje, gdje još nije bilo krematorija, ili su se tek gradili, pokušavali uz velike poteškoće spaljivati leševe umjesto da ih zatrpavaju u masovne grobnice."[79]

U lipnju 1942., šef Gestapoa Müller, zapovjedio je osobno Staf.-u Blobelu neka kako zna, prikrije sve tragove masovnih pogubljenja na istoku Europe, napomenuo mu da je to najstroža tajna, zabranio da o tome bilo što zapiše. Šifra operacije je bila *Sonderaktion 1005*. I Blobel je s jednim malim štabom od nekoliko ljudi u logoru Kulmhof (Chelmno) stao provjeravati kako se mogu uništavati mnogi leševi.[80] Kada su se sedamdesetih godina počele javljati neke javne sumnje i nevjerice u masovne zločine otrovnim plinovima, skupina sudski ispitanih svjedoka, historičara i pravnika iz SR Njemačke, Izraela, Poljske, Nizozemske, Francuske i Austrije, sastavila je znanstvenu dokumentaciju koja je objavljena pod zajedničkim naslovom.[81]

Grobnice su otkopavane, stoji u toj dokumentaciji o Blobelovim eksperimentima, leševi su spaljivani požarnim bombama, ali to je izazvalo velike požare u okolnim šumama. Onda se počelo spaljivati leševe na velikim lomačama. Ali ni to nije valjalo, pa je Blobel napokon pronašao bolji postupak koji su njegovi ljudi onda primijenili na drugim mjestima - spaljivanje na čudovišnim roštiljima. Sud u gradu Hagenu u jednoj je presudi o zbivanjima u logoru Sobibor konstatirao da su već raspadnuti leševi vađeni iz grobnica bagerima i spaljivani na velikim roštiljima u jednoj već otkopanoj ali ispražnjenoj jami. Roštilji su se sastojali od starih željezničkih tračnica na betonskim blokovima. Urednici dokumentacije zaključuju ove i druge opise spaljivanja izvan krematorija:

"Kad bi se vatra ugasila, na roštilju su ostajali čitavi kosturi ili pojedine kosti. Ispod njih su se taložila brda pepela. Drugi pomoćni odred zatočenika ('Aschenkollonne') morao je to metlama skupljati i ostatke kostiju stavljati na tanke limove. Onda su s pomoću okruglih drvenih nabijača drobili kosti u prašinu i poslije toga prosijavali kroz sitno sito; ono što bi zapelo u situ, ponovo se mrvilo. Nesagorjele kosti, koje su se teško drobile, po drugi puta su bacane u vatru." [82]

Nije teško zaključiti da gomila pepela koju je vidio Davidson *ne može biti pepeo devet žena i djece.* Da bi to bio, valjalo bi da su handžarci ili bili upoznati

[79] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*

[80] Blobel je kao zapovjednik odreda 4a iz *Djelatne grupe* C i dva odreda iz policijske regimente Rusija-jug 1941. zapovijedao strijeljanjem 33.771 Židova, u jaruzi Babi Jar kod Kijeva. Poslije rata osuđen je na smrt i smaknut.

[81] v. nav. djelo Kogona, Langbeina i Rückerla: *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*

[82] Ibid.

s tajnom Blobelovom tehnikom spaljivanja (betonski blokovi i tračnice), te imali vremena i volje da se baš zbog nekoliko žena i djece njome posluže, ili morali ondje naslagati itekakvu lomaču, budući da nije bilo nikakva roštilja, dometati drva na vatru i na kraju se suočiti s kosturima i kostima. I to na obali Save! Ako ne bi iskopali odgovarajuću jamu, nego samo nabacivali drvo na leševe, onda bi spaljivanje moralo trajati danima, pogotovo u onakvim vremenskim prilikama. A zašto bi to radili baš sa tih devet žena i djece? Zašto bi drugi leševi bili, kako Davidson piše, bačeni u šumu, ili ležali po Vasićevim riječima u kaljužama u blatu itd.? Kako god bilo, Davidson je vidio samo pepeo koji bez neke stručne analize nije dokaz ničega osim da je nešto izgorjelo. Na tobože devet spaljenih staraca i žena u Mičkovića poslije ovog ne vrijedi se ni osvrtati.

A što da onda tek mislimo o spaljivanju ne devet, nego, ako ne svih "750", onda još tko zna koliko baš žena i djece o kojima nas izvještava Atanacković i to navodno na - zbog rušenja brane - poplavljenom zemljištu prvih dana ožujka, kada padaju kiše i snijeg? Radi toga bi se morale prirediti desetine neviđenih lomača suhoga drveta ili jedna čiji bi dim i smrad vjetar danima raznosio u onim ravnicama do Bijeljine, Brčkog, Šida, Šapca i Rume, ako ne i dalje.

Jedino je što se može smatrati "spaljivanjem" nekog čovjeka, tih dana, i u tom dijelu Srijema - ako isključimo smrtnosne opekotine od nekoga oružja kao što je primjerice plamenobacač - onda je to smrt u nekoj zapaljenoj zgradi. U tom slučaju leš može samo nagorjeti što nema nikakve veze sa "spaljivanjem u šumama", niti može rezultirati gomilom pepela.

Pisci referata nigdje nisu napisali gdje su sahranjeni leševi navodnih žrtava, što bi bio elementaran dokaz nečije smrti. Osim Mičkovićevih "spaljivanja" sela i Davidsonove priče o pepelu, opažamo da o masovnom spaljivanju ljudi Vasić ne piše ni riječi, nego Komisija, a za njom Atanacković. Je li možda zaprijetila mogućnost da netko potraži grobove svih tih navodnih stotina leševa ili npr. samo onih navodnih "petnaest najljepših djevojaka" silovanih i zaklanih u šumici pored Grka? Reći da su "spaljene", pa se još pozvati na Davidsonov "očevid", može biti uvjerljivo obrazloženje naivnima zašto ih nema.

Čitajući ovakve izvještaje, uspomene, dokumente i prikaze, još ćemo se mnogo puta susretati sa sličnim tlapnjama. Zbog toga se nameće i pitanje: ima li se smisla baviti ovakvim optužbama? Odgovor mora biti potvrdan, jer ne znamo kada će se i opet negdje pojaviti kakav pisatelj ili njihov inozemni prijatelj koji će sve to uzeti zdravo za gotovo i prodavati kao istinu. Takve treba tjerati da argumentirano odgovaraju i na ovakva pitanja; Mičkovića ozbiljno shvaćaju istraživači poput Grmeka i Lambrichs u Francuskoj, J. J. Perića u SAD Lepre. Da se, npr. s J. J. Perićevim i sličnim tvrdnjama smjelo polemizirati u godinama poslije drugog svjetskog rata, tko zna koliko se mržnje i neprijateljstva od prekjučer i jučer ne bi nastavljalo do sutra i prekosutra.

"Na putu za Bijeljinu najstrašnije zločine su počinile one trupe divizije koje su kod Rajevog Sela prešle Savu i preko Brezovog Polja uputile se za Bijeljinu. Idući od Brezovog Polja i preko sela Bukovice za Bijeljinu " - piše Komisija - " trupe SS divizije došle su oko 15. 3. u selo Vršane, srez Bijeljina. Seljaci ne

sluteći da će biti dobro, većinom su se posakrivali. Prve trupe koje su ušle u selo videći da se narod sklonio, obilazile su od kuće do kuće i umirivali uplašene seljake da se ništa ne boje jer im neće ništa i da pozovu odbegle da se vrate kućama. Ove prve trupe nastavile su odmah put dalje ne učinivši nikome ništa. Narod je tada poverovao i svi su se vratili kućama. U tom međuvremenu naišlo je drugo odeljenje handžaraca u selo. Oni su odmah počeli kupiti ljude po kućama i goniti pred crkvu. U nekim kućama ostavili bi po nekoga, a u nekim pokupili su baš sve ukućane tako da su pojedine porodice potpuno istrebljene. Na taj način doterali su pred crkvu oko 35 lica, među kojima petoro dece od 9 do 14 godina, jedan starac od 70 godina i 12 žena. Sakupivši ove žrtve pred crkvu počeli su vojnici 13. SS divizije sa strašnim mučenjima. Naročito grozno mučili su žene tako da su im odsecali pojedine dijelove tijela kao dojke, polne organe itd. decu su klali, muškarce kundačili i morali su da gledaju kako kolju decu i mrcvare žene. Ovakva mučenja i mrcvarenja trajala su četiri sata. Tada su na koncu postreljali sve one koji su još bili u životu."[83]

Komisija nameće zaključak da "lica", skrivena zbog onoga što su čula o događajima u Srijemu ne bi ni stradala da nisu izašla iz skrovišta. Znamo da su se kod Vršana SS-ovci žestoko sukobili s partizanima 15. 3. 44., što J. J. Periću daje priliku da nastavi umnožavati ionako dubiozne podatke o broju žrtava SS-ovaca i izmišlja njihove svakovrsne krvničke postupke, ne spominjući nijednom riječi partizanske zasjede u Brezovu Polju i Vršanima.

"Na putu od Brezova Polja prema Bijeljini" - piše on o onome što se dogodilo "samo nekoliko dana" nakon Bosuta i Rače - "27. puk (tj. regimenta) je naišao kroz selo Vršane (nije 27. nego 28. - Z. S.). Seljaci koji su čuli što se desilo u nekim srijemskim selima, dobrim dijelom su se posakrivali, tako da prva grupa SS-ovaca u selu nije našla nijednog odraslog muškarca. Kada su vidjeli da su se ljudi sklonili, SS-ovci su išli od kuće do kuće, uvjeravajući uplašene žene da se nikome neće ništa desiti. Nešto pod utjecajem ovih obećanja, a još više *zahvaljujući četničkoj propagandi*, seljaci su povjerovali i vratili se kućama."[84]

SS-ovci dakle ulaze u selo u kojem nalaze valjda samo žene i djecu. Vidjeli smo da su još u Srijemu pretresali kuće, tražili sakrivene partizane ili sumnjivce.

Nijedna razborita žena neće u ovakvoj situaciji, pogotovo ako je uplašena, i "čula šta se desilo u nekim srijemskim selima" i poslije tri godine rata, na pitanja koga još ima od ukućana i gdje su, odgovoriti: "Negdje su se sakrili" ili: "Pobjegao, kad vas je vidio"- što bi tek pobudilo sumnje i provociralo daljnja pitanja. A Komisija i J. Perić tvrde upravo to i kako se onda SS-ovci počinju ponašati kao neka milosrdna braća koja obilaze kuće, tješe preostale i "obećavaju" da neće nikome ništa učiniti, neka se slobodno vrate. Isto tako se zna da onaj tko je iz takvih razloga skriven, neće brzo izaći iz skrovišta kako sugerira izvještaj. Neka žena ili majka morala je kriomice otići do skrovišta

[83] Referat
[84] *13. SS "Handžar" divizija*

ili nekoga poslati do svoga sina, supruga, brata, objasniti što se događa. Njegovo je nepovjerenje moglo potrajati i danima.

"A onda je došlo ono najgore", nastavlja J. J. Perić. "Naišao je drugi val SS-ovaca, koji su odmah počeli da kupe djecu, žene i sve muškarce, goneći ih pred crkvu, gdje se uskoro skupilo preko 40 ljudi. (Opsjednut je uvećavanjem, malo mu je 35 - kako piše Komisija - dodaje pet s neizostavnim "preko"). Na zapovijest jednog SS-ovca 13. SS divizije počeli su sa mučenjem i strijeljanjem." Slijede izmišljena silovanja majki i žena - (pred crkvom uz cestu!) - da bi sve završilo s drugim mučenjima i ubijanjem svih dovedenih stanovnika. Ali J. J. Perić "zna" još i ono što Komisija nije napisala : "Nešto kasnije, na isto tako zvjerski način, poubijana je u istom selu još jedna grupa od 47 ljudi, žena i djece među kojima se nalazio i mjesni paroh Ljubomir Svitlić i čitava njegova porodica. Nastavljajući put za Bijeljinu, 13. SS divizija je u selu Dragaljevac ubila 60 lica, među kojima je bilo 9 djece i 25 žena. Osim toga prilikom svog prvog izlaska iz Brčkog 28. puk je u selu Bukovica ubio oko 40 lica" i valjda da se ne bi dalje mučio nabrajanjima, završava s tim da je "27. puk u svakom selu Semberije ubio nekoliko žitelja."[85]

Komisija spominje Dragaljevac u drugom kontekstu: "(...) od sela u bijeljinskom srezu, osim Vršana i Dragaljevca koja su stradala već u martu prilikom prodiranja trupa 13. SS divizije za Bijeljinu (...)" I to je sve.

Već smo spominjali spisak imena navodnih žrtava 13. SS. Na tom su spisku imena naselja i ljudi bez pobližih podataka. J. J. Perić piše kako ga je listao. Pitamo se kao i u slučaju Terzićevih podataka gdje je pronašao još 47 žrtava u Vršanima i one u Dragaljevcu - je li netko njihova imena dopisao? Ako su već upisani, kako ih članovi Komisije nisu (htjeli) umjeli zbrojiti s ostalim? Referat prvi - i posljednji - put navodi nekoga očevica, i to događaja kod crkve u Vršanima: "Jedini živi svedok ovog groznog zločina je Mitrović Ruža, kućna pomoćnica Jove Krstića, iz sela Vršana. I ona je trebala da završi ovakvom groznom smrću jer je bila također dovedena pored crkvu, ali je jedan vojnik Bosanac iz 13. SS divizije rekao da se skloni. Ona je uspela da pobegne u kuću Jove Krstića pored same crkve i skrivena na prozoru promatrala ovaj strašan prizor."

Opisima Državne komisije prije J. J. Perića poslužio se i Mičković. Da li je posjetio Vršane, kada je za *Arenu* pisao svoj prikaz, ne znamo, ali može biti. Prvo slika idilu u Vršanima, "čistom partizanskom selu i crkvom na maloj uzvisini sa malo kuća" gdje su 14. 3. 1944. uveče skojevci održali priredbu: "Bilo je mnogo i boraca, Vojvođana", sekretar SKOJ-a je Jovanka Svitlić, "dvadesetogodišnja ljepotica, kći seoskog popa Svitlića koja ima mlađu sestru (...) Ovog popodneva, ove srijede 15-og ožujka, njihov otac nije kod kuće."[86] Otišao je u obližnje selo na opijelo i vratit će se sutra. Sestre su prijateljice one Ruže Mitrović. Mičković nastavlja:

"Toga popodneva (tj. 14.) tri su se prijateljice dogovarale gdje će na večer sjediti (dvije sestre i njihova susjeda kao da su u nekom velegradu, a ne u selu "s

[85] *13. SS "Handžar" divizija*
[86] Horda

malo kuća" pa biraju lokal! - Z. S.) kada su iznenada čule glas Bore Vasića: 'Dolaze vojnici'. Potrčale su na ulicu da zadovolje znatiželju i vide - kakva to vojska dolazi. Dolazili su handžarci. Sunce je zalazilo iza horizonta." Nekoliko stotina SS-ovaca je stiglo u sumrak. Jedan je ispalio žutu raketu, znak da su dostigli planirani cilj i da će tu noćiti. Mičković dalje: "Po njihovom dolasku u selo iz udaljenih krajeva čule su se eksplozije. Iz tame, koja se već spustila, bolničari su donosili stotine ranjenika." (*Stotine! Što je sve tome čovjeku padalo na um*). SS-ovci zalaze po kućama, ne nalaze nikoga. Onda se događa ono što smo već pročitali: poslije (noćnog!) nagovaranja, ljudi se vraćaju. SS-ovci traže jelo, ispijaju rakiju koje u gostionici onoga Jove Krstića ima dva vagona (tj. 20.000 litara). Ujutro skupljaju ljude po kućama, Ružu Mitrović ne izdvaja nikakav "Bosanac" nego komandant SS bataljona Bormann jer mu je ona spremila prvo dobru večeru i poslije dobar ručak. Onaj Krstić joj je stric, a ona mu vodi krčmu. Mičković ponavlja priču o masakru kod crkve i završava: "Vršani su ostali bez pedeset života." A dva sata poslije uhvatili su popa Svitlića, pa ubili njega i njegova pratioca, nekoga Živana Markovića. "Jedino je Ruža u Vršanima ostala živa." Mičković završava: "Bormann je otvorio put za Bijeljinu. Njegovi su ljudi još prije zla u Vršanima napravili slično zlo na četiri druga mjesta: u selima Bukovici i skupu sela Dragaljevac pobili su 260 ljudi, žena i djece. 16. 3. u četvrtak Bormannov bataljon ušao je u Bijeljinu."[87]

Fascinatna je količina besmislica u ovako malo rečenica. Ako su SS-ovci bili "poslušni islamski vjernici", koje tabor-imami "fanatizuju", onda nisu smjeli ni omirisati Krstićevu rakiju, jer im je to vjerski zabranjeno. Smjeli su jesti u kršćanskim kućama samo s krajnjim oprezom, ondje je hrana ritualno nečista. Mičković zamišlja SS-ovski bataljon i njegova komandanta poput partizanskog, koji ovisi o hrani koju će naći u selu u koje dođe, ne shvaća da SS-ovac ima organiziranu opskrbu.

On, kao što smo vidjeli na primjerima iz Srijema, premašuje J. J. Perića kada treba tamaniti ljude kao u kakvom jeftinom filmu, iako zaostaje za njim i Komisijom kada treba izmišljati opise sadističkih postupaka SS-ovaca. Piše i to da su Vojvođani kod Brezova Polja iz zasjede pobili "više od" 50 SS-ovaca, (opet baš "50", vidjeli smo kako je već pobio 50 SS-ovaca u Srijemu) te da su SS-ovci u napadu na II./16. , tj. istog dana "već izgubili oko 200 ljudi", a onda ih dolazi 1500.[88] Ni manje ni više! U selo s "malo kuća".

Kako to da Ruža Mitrović nije Komisiji ništa rekla o tome da su "nešto kasnije" (J. J. Perić), odnosno poslije "dva sata" (Mičković), opet došli neki treći SS-ovci koji su pobili još 47 osoba, dakle više nego prvi put, uključivo popa Svitlića, gdje je to bilo, je li i to gledala iza zavjese ili barem nešto i o tome čula? Ili to Komisija nije željela zapisati?

Ono što su topografi označili kao Donji Dragaljevac nije udaljeno od Vršana ni tri kilometra, Srednji Dragaljevac je s druge strane ceste za Bijeljinu, uz onu

[87] Ibid.
[88] Ibid.

Bukovicu koja se spominje u izvještaju II. /16. , dok je Gornji udaljen zračnom linijom 15 kilometara od Vršana.

Ako je vjerovati J. J. Periću, Komisija nije znala ništa ni o ubijanju u Dragaljevcu još 60 osoba takorekuć u istom selu. Kakva je to onda bila Komisija, gdje su bili sekretari KP, oficiri OZN-e bez kojih takvi izvještaji nisu nastajali? Može li joj se išta vjerovati? Ili obratno: Zašto bi se vjerovalo J. J. Periću, koji udvostručava i utrostručava nalaze Komisije, ili Mičkoviću koji ih množi sa deset? Pravi odgovori na ta pitanja mogu se očekivati tek kada beogradski arhivi budu pristupačni nesrpskim istraživačima ili nekim nepristranim, ali i ako se jednog dana objave drugi dokumenti 13. SS divizije. Uostalom, dosta se može zaključiti i na temelju onoga što je objavljeno.

Znamo da su partizani SS-ovcima namjestili zasjedu na cesti između Brezova Polja i Vršana - tajno, prikriveno, postavili vojnike i oružje u neposrednoj blizini ceste. Potpukovnik JNA *Ratomir Đurašinović* piše o onima koji su u zasjedi: "Vatra se otvara s različitih rastojanja (najčešće 50 do 100 m) i to, obično, poslije ulaska neprijatelja u glavni rajon zasjede. *Otvaranje vatre po prednjim delovima je nesvrsishodno isto kao i prevremena vatra*, jer omogućuje glavnim snagama protivnika da brzo i organizovano stupe u dejstvo." [89] Paljba na neprijatelja koji u zasjedu upada, mora početi istovremeno, plotunski, na komandu najstarijega starješine.

Đurašinović o partizanskim zasjedama piše da se u rajon zasjede, radi tajnosti, dolazilo obično kasno, noću, a u zoru se jedinica nalazila na položaju spremna za borbu. Borci se u pravilu nisu ukopavali, svaki bi zauzeo najpogodniji položaj, maskirao se granjem, šibljem, lišćem, raščistio zemljište ispred oružja i čekao komandu starješine koji se uvijek nalazio u prvim redovima. Jedinice u zasjedi raspoređivane su najčešće s obje strane komunikacije, a često i u blizini uporišta i naseljenih mjesta.

Da bi spremno dočekali SS-ovce iz Brčkoga, partizani II./16. morali su se početi razmještati već 14. uvečer, a u zoru biti na položajima, pogotovo zato što ih je i štab divizije upozorio da očekuju napad 15. Sredinom ožujka vani je još studeno; noćili su pod krovovima - u Bukovici, Bukvarima, D. Dragaljevcu, Vršanima. U to doba godine raslinje je ogoljeno, tako da prikrivanje nije jednostavno; ondje nema neke šume, morali su biti pod krovovima u kućama ili stajama (na sijenu) bliže cesti. Nikakve tu "priredbe" u organizaciji SKOJ-a nije bilo; stanovništvu i vlastitim vojnicima davale su ih partizanske "kulturne ekipe" koje su pripadale štabovima divizija.

SS-ovci su ujutro nastupali u nekoj izviđačkoj (i neopreznoj) prethodnici. Najvjerojatnije je ona mirno prošla cestom pored, ili kroz Vršane, jer su je partizani, koji su u četvrtoj godini rata imali već debela iskustva u tim pothvatima, propustili u skladu s principom: "otvaranje vatre po prednjim dijelovima nije svrsishodno, isto kao ni prijevremena vatra". Ti SS-ovci nisu nikoga dirali, jer su mirovali i oni koji su ih mogli vidjeti. Znajući što se sprema, poneki su se domaćini sakrili. Partizani su također bili skriveni po

[89] VE 10 / 1975.

kućama i oko njih. Iznenada otvaraju vatru na drugu skupinu SS-ovaca, borba je žestoka i uporna, gine se na obje strane, po kućama i oko njih. I tada usred vatre pušaka, mitraljeza i minobacača, SS-ovci bi trebali nagovarati ljude po selu neka izađu iz svojih skloništa, voditi ih pred crkvu da bi ondje žene silovali i komadali četiri sata, dok Ruža sjedi pored zavjese i gleda! Iz operacijskog dnevnika 16. divizije vidimo da su SS-ovci tog dana prodrli do Dragaljevca. II./16. je javila da je pobila 100 SS-ovaca. Zarobljenih - nema. U partizana su dvojica mrtvih i desetorica ranjenih.

Iz izvještaja te brigade vidimo da su SS-ovci onda zanoćili u selima iz kojih su partizani krenuli da ih napadnu, u Ražljevu, Popovom Polju, D. Bukovici, Mrtvicama, Pipercima, ali su se poslije ponoći i vraćali u Brezovo Polje. Vjerojatno su ta sela dotada pretraživali. Izvještaj Državne komisije navodi da je masakr kod crkve u Vršanima bio "oko" 15. 3. One koji pomišljaju da se navodni masakr kod crkve možda dogodio koji dan poslije (a prije 15. tu nije ni bilo SS-ovaca), treba podsjetiti da Komisija izričito tvrdi kako su ga počinili baš oni koji su prešli Savu i uputili se preko Brezova Polja prema Bijeljini, a to su ovi koji su se potukli s II./16.

Ne može se isključiti da su SS-ovci pobili neke ukućane iz zgrada u kojima su se prije ili za vrijeme napada partizani skrivali ili sklanjali. Na to ukazuje i podatak da su birali kuće iz kojih su odvodili ukućane. Ali J. J. Perić tvrdi da su navodno skriveni Vršanci izašli iz skloništa pod utjecajem SS-ovskih obećanja, a još više zahvaljujući *četničkoj propagandi.* Kakva je to četnička propaganda u Vršanima navodila ljude da se izvlače iz skrovišta? Četničke propagande nema bez četnika. Da bi netko izašao iz rupe ili s tavana, propaganda mora biti ne samo uvjerljiva nego i neposredna, tj. netko ga mora uvjeriti da mu ne prijeti opasnost. Neće biti da su "fanatizovani vjernici", "vaspitani u panislamskom duhu", vikali po selu: "O, Jovane, izlazi, ne boj se, živio ti kralj Petar, Draža nas vodi ka veličini i slobodi!" ili tako nešto slično. Je li tu bilo i četnika? Po referatu SS-ovci su iz nekih kuća vodili sve ukućane, a iz nekih samo ponekoga. Bio je dakle nekakav kriterij selekcije, ne može se isključiti da je tu bilo i četnika koji su SS-ovcima prokazivali partizanske obitelji. Mičković uostalom tvrdi i to da su gostioničara Jovu Krstića baš ubili četnici zato što je bio partizanski odbornik.

Čedo Miljanović napisao je tekst "Dragaljevac i okolna sela u NOB".[90] U ta okolna sela on ubraja ona između Brčkog i Bijeljine: sva tri Dragaljevca, G. i D. Magnojević, G. i D. Bukovicu, Čađavicu i Vršane. On tvrdi da su sva ta sela bila partizanska, to dokazuje primjerom čete iz G. Dragaljevca: "Prilikom napada na ustaše u selu Koraj, studenoga 1941. komanda čete pozvala je jedan broj omladinaca da krenu sa grupom partizana i da u Koraju prime oružje kad ga zarobe. Svi pozvani omladinci bili su na zbornom mjestu i disciplinirano pošli na izvršenje zadatka." Koliko su takvi već 1941. bili "partizani", vidjeli smo uz ostalo baš na primjeru Koraja. Da su tim krajem zapravo dugo i uveliko

[90] IBNOB

dominirali četnici, vidi se iz navedenog opisa Davidsona,[91] a Miljanović potvrđuje prikazom djelatnosti njihova štaba 1942. u školi u G. Dragaljevcu: "Odmah su počeli terorizirati i pljačkati stanovništvo. Nije bilo dana kada nisu nekoga uhapsili, opljačkali ili istukli (...)" Dok su vladali partizani, glumili su miroljubivo seljaštvo. A što je bilo za vrijeme "7. neprijateljske ofenzive" - a to je vrijeme ofenzive 13. SS divizije: *"Tada su četnici u Dragaljevcu masovno hapsili, prije svega aktiviste NOP-a, a zatim i ostale. U zatvorima su ih mučili, djevojke silovali i osuđivali na smrt."*

O njima nije objavljen (a čini se da nije nikada ni napisan), nikakav referat Državne komisije za ratne zločine. A zašto i bi - kada se sve može pripisati *Handžar* diviziji?[92]

[91] Po silasku s planine Majevice: "Kada ste se našli u ravnici, projurili biste kroz prostranstvo livada koje su *obično kontrolirali četnici* u neprijateljskoj službi" *(SOE između četnika i partizana)*

Tri zatajena popisa

Od Brezova Polja preko Čelića do Koraja, prvi je prošao I. - *albanski* - bataljon 28. regimente, pod zapovjedništvom HStuf.-a Bormanna. Može li se povjerovati da su Albanci obilazili od kuće do kuće, umirivali uplašene, govorili im neka pozovu skrivene da se vrate kućama i širili četničku propagandu? I to, (po Mičkoviću) - noću, poslije marša i borbe sa stotinama ranjenih?

Komisija, dosljedno, nije pisala ništa o borbama na mjestima na kojima je ona utvrđivala zločine. Po njenom referatu ispada da su SS-ovci dolazili u mirne krajeve i gradove i zalazili u sela samo da ondje masakriraju i strijeljaju "nevine". Kao da rata s partizanima nije ni bilo.

Tako Komisija bilježi i da su SS - ovci "u martu" upali u sela oko Rašljeva (ispravno: Ražljeva): "Odmah čim su ušli (...) otpočeli su s ubijanjem nevinih seljaka. Tom prilikom poubijali su u *Rašljevu* 6 lica, u selu *Mrtvicama* 10 lica, u selu *Popovo Polje* 15 lica, u selu *Pipercima* dva lica, u selu Smiljevci jedno lice u selu *Krbeti* (ispravno: Grbetu) jedno lice, u selu Koritašu jedno lice." Ukupno: 35.[1]

Sva su ta mjesta nekoliko kilometara jugoistočno od Brezova Polja i Vršana. Pogledamo li u već citirani izvještaj II./16. od 23. 3. 1944. naći ćemo sva ona istaknuta (kurzivnim pismom) kao bojišta:

"Neprijateljska kolona koja je nadirala od Brčkog preko *Grbeta* prema *Ražljevu* i neprijateljska kolona koja je prodirala od Čelića ka *Mrtvicama* napala je na jedinice 1. bataljona koji je bio postavljen na liniji *Ražljevo*: bataljon je uspešno odbijao udar iako tehnički nadmoćnije neprijateljske kolone, koja je nadirala od *Grbeta* prema *Ražljevu*, sve do dolaska i udara druge neprijateljske kolone, koja je nadirala od Čelića preko *Mrtvica* koja je direktno ugrožavala bok i leđa 1. bataljona te je tako 1. bataljon bio prisiljen da se pod jačim neprijateljskim pritiskom povuče ka *Pipercima*. Povlačenjem 1. bataljona sa linije *Ražljevo*, 2. bataljon koji je vodio upornu borbu u *Popovom Polju* sa neprijateljem koji je nadirao od Brezova Polja - bio je sad ugrožen i od kolone koja je nastupala preko *Mrtvica*, kao i od kolone koja je nadirala od *Grbeta* preko *Ražljeva*. Na ugroženi sektor (...) bacili smo kao pojačanje 2. bataljonu naš 4. bataljon (...) koji u zajednici s 2. bataljonom odbija neprijatelja pred sami mrak od *Popovog Polja* kada je naređeno bataljonima (...) da se povuku (...)[2]

Za navodne žrtve prilikom "prodora", "napada", "udara", "uporne borbe" i "odbijanja" SS i partizanskih četa i bataljona, krivi su dakle - isključivo SS-ovci. Zar sva ta zbivanja "nevine seljake" nimalo ne zabrinjavaju - mada su "čuli šta se desilo u nekim sremskim selima", kako tvrdi J. J. Perić - nego gledaju svoja posla i čekaju da SS-ovci "upadnu" i počnu između njih ubijati razna "lica". U četvrtoj godini rata! Podsjetimo se izvještaja E.D. Kvaternika, ustaškog Ravnatelja sigurnosti, o tome tko je sve sudjelovao u onom napadu ustanika na Koraj i njegovu pustošenju: "(...) i ostali seljaci, žene i djeca iz sela Tutnjevca,

[1] Referat
[2] *Zbornik*, T. IV, knj.23.

Puškovca, Tobuta, Mrtvice, Maleševca, Korenite, Babetina Brda, Bukovice, Zabrđa, s područja kotara Bijeljina i Brčko."[3]

Kada smo naveli tvrdnju Komisije o tome da su SS-ovci npr. u Mrtvicama ubili 10 "lica" blizu je pameti da je i to osveta za Koraj. Ali ako je sa zapadne strane Koraja napadao albanski bataljon, nije lako pretpostaviti da su oni ili njihov zapovjednik išta znali o Koraju ili o tome mislili.

Zanimljiva je tvrdnja Komisije da je Staf. Matheis na saslušanju 4. 10. 1945. rekao za Albance: 'Na ovome maršu ovi ljudi su klali sve na što su nailazili, a nije nosilo fes. Bilo je slučajeva da je oficir koji je išao na čelu kolone vidio kako ljudi rade na njivi. Kad se poslije okrenuo, mogao je videti da ti ljudi koji su do maločas mirno radili na njivi nisu više živi. Šiftari, čim bi primetili jednostavno su izlazili iz kolone i klali ih."[4]

Matheis, rodom iz Srijemske Mitrovice, bio je aktivni austro-ugarski časnik. U vojsku Kraljevine Jugoslavije ga nisu htjeli preuzeti, bio je samo rezervni kapetan. Živio je u Zemunu kao činovnik njemačkog koncerna "IG Farbenindustrie". U SS-u je dotjerao do Standartenführera. Zločine koje su istražitelji OZNE pripisivali diviziji svalio je tako navodno na albanski bataljon i njihova zapovjednika Bormanna kojega je izravno optužio za pokolj u Sremskoj Rači. Usto je "sa žaljenjem" ustvrdio da je to bilo protivno onome što su u Njemačkoj govorili vojnicima koji su trebali posvuda zavesti "red i mir". "Ali za sve je kriv Sauberzweig" - rekao je navodno dalje Mattheis - koji je naredio da sjeverno od Save nema zarobljenika." Kako je Komisija istresala na Albance najcrnje optužbe kao iz rukava, vidi se i iz ovoga: "1. bataljon 28. puka koji je bio sastavljen od Šiftara učestvovao je u najstrašnijim zločinima izvršenim u selima Vršani, Bukovici, Dragaljevcu, Čađavici i u selu Zabrđe. *Sva ova sela su u srezu bijeljinskom.* Ovaj bataljon učestvovao je i u zločinima izvršenim u selima Tutnjevac, Ugljevik i u Loparama, zatim u Novigradu, srez Odžak. Od prilike, u junu 1944., otpušten je šiftarski bataljon iz 13. SS divizije (...)"

U referatu nisu opisani nikakvi zločini u Dragaljevcu, a nisu ni u Tutnjevcu, ni u Čađavici. Da pripadnici 28. regimente, pa dakle ni albanskog bataljona, nisu bili ni u Zabrđu, ni u Ugljeviku, ni u drugim selima *bijeljinskoga sreza, (tj. kotara),* nego oni iz druge, 27., potvrđuje i sama Komisija opisujući kretanje te, 27.: "Jedan deo krenuo je pravcem Bijeljina (...) Donja Trnova, drugi pravcem Bijeljina (...) Ugljevik. *U toku aprila trupe 27. puka prošle su kroz sva sela bijeljinskog* i današnjeg trnovskog sreza i uputila se prema Zvorniku.[5] Na Albance su krivicu za ubijanje žena i djece svaljivali i neki Bošnjaci[6].

Albanski bataljon nije izdvojen iz sastava divizije u lipnju, kako tvrdi Komisija, nego dva mjeseca prije, 17. 4. 1944. i upućen na Kosovo kao jezgro Waffen SS divizije *Skenderbeg* koja se formirala svega oko mjesec i pol dana.[7]

[3] *Ustaška nadzorna služba Ministarstvu vanjskih poslova* (Genocid)
[4] Referat
[5] Ibid.
[6] Sjećanja autora na razgovor s jednim pripadnikom divizije u ljeto 1944.
[7] *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*

Ona već 17. 6. 1944. kreće u svoju prvu veliku akciju *Endlich* s Kosova prema Beranama (poslije nazvan Ivangrad). Ako znamo da je povremeno sniježilo na Majevici još koncem ožujka i početkom travnja, da je na Birču snijeg pao čak i 30. 4., onda prilike za klanja onih "koji mirno rade na njivi" kakva je navodno opisivao Matheis - bile optužbe istinite ili ne - "Šiftari" nisu mogli imati mnogo, u to doba godine malo se što "radi na njivi", ako se uopće i radi. Da se i ne upitamo tko to "mirno radi na njivi" kada nailazi nepoznata vojska za koju se navodno nadaleko čuje da posvuda počinja "grozne zločine"? U četvrtoj godini rata.

Istražitelji su Matheisu tvrdili da su zločini nastavljeni i kada su Albanci otišli. Onda je navodno priznao da su se vojnici i dalje: "opijali, pljačkali i da su zločini nastavljeni."[8] Treba imati na umu da njegov cijeli iskaz potječe iz vojnog zatvora države koja je bila daleko od pravne i da o njegovu procesu ništa nije objavljeno.

Mattheisov iskaz koristio je i Mičković da bi mu nalijepio etiketu "gestapovac" i to "od 1937." A Gestapo, koji je Himmler utemeljio 1936., tada još nema nikakve uhode u inozemstvu. I Terzić navodi kao povod brutalnom teroru navodnu naredbu da sjeverno od Save nema zarobljenika. Što je za Matheisa, istražitelje OZN-e i Terzića, "zarobljenik"? Borac neke partizanske jedinice? O gubicima pripadnika partizanskih brigada za operacije *Wegweiser* nije ništa objavljeno. Ni referat ih ne spominje. Ispada da 13. SS divizija nije ni imala zarobljenika, pa ih nije ni mogla pobiti. Ali znamo iz Sauberzweigovih izvještaja da je on prijavio 82 zarobljenika. I ispada da pripadnici divizije uopće nisu, kako se tvrdi u referatu, 11 ljudi iz Kuzmina odveli u Kukujevce, 17 iz Bačinaca u Rumu, iz Berkasova sedmoricu i 30 iz Jamene u logor, (pa valjda su ti ljudi "zarobljeni" sjeverno od Save), ili da nisu poštovali navodnu zapovijed Sauberzweiga - a zapravo da je sve to skupa izmišljeno, ma što da je Matheis zaista u zatvoru rekao ili nije.

Prvi popis žrtava rata u Jugoslaviji sastavile su Zemaljske komisije od 1944. do 1947. u prisnoj suradnji s lokalnim vlastima (Komunistička partija, Narodni odbori, Narodni front, svakako i OZN). Na osnovu tih i takvih podataka nastao je izvještaj o 13. SS diviziji. Drugi popis načinjen je 1950. u organizaciji Glavnog odbora Saveza boraca NOR, dakako uz suradnju Saveza komunista i Narodnog fronta. Tada su, osim civilnih žrtava rata, popisivani i poginuli borci. Skupni rezultati popisa ostali su tajna. Jedan autor našao je i objavio podatke za Hrvatsku.[9] Treći popis načinjen je na osnovi odluke vlade SFRJ od 10. 6. 1964. a radili su ga državni organi.

Cilj mu je bio sastavljanje dokumentacije za pregovore s vladom SR Njemačke, koja je mirovnim ugovorom bila obavezna isplatiti odštetu žrtvama rata i ratnog pustošenja u Jugoslaviji, ali je zahtijevala konkretne podatke o tome. U uputama za popis vlasti su tražile da se ne propusti nijedna žrtva i da se podaci upotpune s prijašnjim popisima. Osnovane su opet

[8] Autor je imao priliku pročitati ovaj iskaz u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu. To nije iskaz pred sudom nego pred nekim istražiteljem, na dva lista papira.
[9] M. Sobolevski: *Žrtve rata 1941-45* - Časopis za suvremenu povijest 1993., br. 2-3.

savezna, republičke, pokrajinske, kotarske i općinske komisije za popis. Popisivači su obavili posao u listopadu i studenom 1964. zatim su podaci zbrajani u republičkim zavodima za statistiku, i konačno u Saveznom statističkom uredu u Beogradu. Rezultati su umnoženi u nepoznatom broju primjeraka, na nekima je pisalo "Samo za internu upotrebu", dobili su ih samo neki najviši partijski i državni rukovodioci.

Nikada nisu objavljeni. O razlozima zatajivanja ne treba puno nagađati. Po svoj prilici rezultati su drastično rušili sve što je dotada službeno proglašavano, pa i bajku iznijetu neposredno poslije rata o 1,700.000 poginulih Jugoslavena.[10] Ali, tko je nekakvom J. J. Periću i sličnima smio reći da to što pišu možda nije bilo tako! Osim toga, svaki popis neke štete podgrijava nade da će je netko platiti, pa je i ove pratila priča da će obitelji žrtava fašizma dobiti neke novce, i to je stimuliralo maštu popisivača. Uslijed svega toga, stvarni ljudski gubici bivše Jugoslavije nikada nisu definitivno utvrđeni. Hrvatski historiografi dugo su tragali za ovim popisima, neke dijelove koji se odnose na Hrvatsku jedva su nalazili i objavljivali. Tako je bilo omogućeno svakakvim nesavjesnim ljudima, od ovakvih poput Terzića, J. J. Perića i Mičkovića da lupetaju brojevima kako im se svidi.

A od 1991. jugoslavenska ratna propaganda je podatke slične njihovim rasipala po cijelom svijetu. Hrvatski državni arhiv dobio je popis, ali samo za SR Hrvatsku, tek 1999., a ne i za Bosnu i Hercegovinu i dio Vojvodine koji su bili u sastavu NDH. Tako ni poslije 35 godina ne možemo znati što je u njima zapisano za područje kojim se ovdje bavimo. To je, dakako, svjesno i glupo prikrivanje činjenica koje će ipak jednog dana izaći na vidjelo.

Prvih godina drugog svjetskog rata, postupak u njemačkim logorima prema ratnim zarobljenicima zapadnih saveznika, a i drugih, iz zemalja potpisnica Ženevske konvencije odgovarao je u biti međunarodnim ugovorima; tako je bilo i sa zarobljenicima Kraljevske jugoslavenske vojske. Tek 18. 10. 1942. Hitler je zapovjedio da se zarobljeni britanski i američki *komandosi* strijeljaju, zatim da se prinudno spušteni "teroristički" saveznički piloti prepuštaju narodu da ih linčuje. Hitler je u nekim slučajevima naređivao odmazde koje su protiv zarobljenika u pravilu bile zabranjene (među ostalim strijeljanje zarobljenika uhvaćenih na bijegu).[11]

Ali Hitler je još prije napada na SSSR u više navrata naglašavao svojim generalima da se s tom državom mora drukčije ratovati: prvi put, kako se čini u ožujku 1941. na sastanku s vrhovima stranke i vojske, govorio je da će predstojeći rat sa SSSR biti "više nego rat oružja". Zapovjedio je da se iz redova zarobljenika izdvajaju politički komesari i rukovodioci i predaju *Djelatnim odredima* koje će ih pobiti zajedno s drugim "rasnim" neprijateljima. Kako će se to uraditi, odredio je *Reinhard Heydrich*, šef Glavnog ureda sigurnosti Reicha (RSHA) svojim ukazom. Uvodno je objasnio da se Wehrmacht mora čim prije osloboditi onih koji se smatraju "boljševičkim pogonskim snagama". Da bi se otkrili, Heydrich je propisao postupak.

[10] Beograd je isprva odbio i službeni hrvatski zahtjev u svibnju 1998. da mu se daju na uvid.
[11] Alfred Streim u Lexikonu (*Kommandobefehl*)

The division's position ("Rst. 13. SS") on 13 April 1945.

Na vrhu stranice: faksimil dijela njemačke ratne karte koji je objavio G. Lepre u "Himmler's Bosnian Division". Ucrtana je linija fronta 13. travnja (aprila) 1945. i položaj 13. SS divizije - "Rst 13. SS". Vidi se da je ona tada na granici s Mađarskom, istočno od Maribora (Marburg) i Ptuja (Pettau) u sastavu 68. korpusa, daleko od Bosne, protivno onome što se tvrdi u referatu o ratnim zločinima. V. Dedijer ga je prvo objavio 1981. u "Novim prilozima za biografiju druga Tita" (potpisali su ga V. Rukavina, M. Škorić i J. Gutalj, v. dolje), a onda opet zajedno s A. Miletićem u "Genocidu nad Muslimanima" 1990. godine "objektivnosti radi". Iz njega je crpio podatke 1971., dodajući im koješta, i Jeremija J. Perić, "ekspert" istočno-bosanskih SUBNOR-ovaca za "Handžar"

DOKUMENTI 1219

RATNI ZLOČINI NJEMACA I KVISLINGA NA KRAJU RATA

Ni sve opomene maršala Tita njemačkoj vrhovnoj komandi da prestane sa represalijama i represivnim mjerama protiv naroda i boraca NOVJ nisu dale nikakve rezultate.

O tome postoji ogromna građa, a ovdje navodimo nekoliko dokumenata savezne komisije za ratne zločine o represivnim mjerama koje je naređivala njemačke vrhovna komanda svojim SS jedinicama u Jugoslaviji. Ovaj istorijski dokumenat rađen je također na osnovi zaplijenjenih njemačkih i kvislinških dokumenata kao i saslušanja pojedinih ratnih zločinaca i očevidaca, odnosno preživelih građana.

Zločini trinaeste SS bosanske-hercegovačke divizije »Handžar«

Ljudstvo ove divizije bilo je sastavljeno od 60% muslimana Bosanaca i nešto Albanaca i 40 % Njemaca. Komandno osoblje bili su u glavnom sve Njemci tako da je među oficirima bilo svega 10% Muslimana među podoficirima 50% Njemaca, 50% muslimana, dok su vojnici bili uglavnom muslimani iz Bosne i Hercegovine, mali broj Hrvata koje su većinom odvajali za policisku službu i komore. Među komandnim njemačkim osobljem bio je veliki broj Folksdeutschera.

Ova SS divizija stvorena je u maju 1943. godine na osnovu sporazuma između vlade Njemačkog Reicha

Referent:
Rukavina Vjera, s. r.

U Sarajevu, 20. III. 1947. godine

V. d. Sekretara:
Jovo Gutalj, s. r.

Pretsednik:
Miloš Škorić, s. r.

(M. P.)

Da je prepis veran originalu koji se nalazi u arhivi Državne komi-

Kao prvo trebalo je zarobljenike razdvojiti u određene kategorije (npr. civile, vojnike, "politički nepodnošljive elemente", osobe posebnog povjerenja, nacionalne grupe). "Politički nepodnošljive" među vojnicima i civilima treba odmah predavati *Djelatnim odredima* koji su se morali dalje baviti "sumnjivim elementima". Posebne grupe, sastavljene od 4 do 6 ljudi pod vodstvom časnika moraju među zarobljenicima tražiti: 1. sve značajne funkcionare države i (boljševičke) stranke, osobito profesionalne revolucionare, 2. funkcionare Kominterne, 3. sve mjerodavne funkcionare stranke i njenih društveno-političkih organizacija, oblasnih i nižih komiteta, 4. sve narodne komesare i njihove zamjenike, 5. sve bivše političke komesare Crvene armije, 6. vodeće osobe centralnih i srednjih državnih ustanova, 7. vodeće privrednike, 8. intelektualce ukoliko su posrijedi profesionalni revolucionari, ili političari, pisci, urednici, namještenici Kominterne, 9. sve osobe za koje se utvrdi da su buntovnici ili fanatični komunisti. Ali prije ove selekcije, zarobljenicima su se redovno bavili pripadnici vojne obavještajne službe. Blizu je pameti da je onima iz *I c* bilo manje-više svejedno koga su zarobili, komesara, Židova ili kolhoznika s obala Dona, a važno da od njega saznaju što više o jedinici kojoj je pripadao, komandantima, brojnom stanju, naoružanju, vezama i uopće svemu što u štabovima svake vojske žele znati o svom neprijatelju. [12]

Djelatni odredi općenito jačine jedne čete - nastavlja Heydrich - moraju uz pomoć komandanta zarobljeničkog logora, doušnika među zarobljenicima i saslušanja zarobljenika "utvrditi postupno sve elemente selekcije" kratkim "saslušanjem pronađene osobe i eventualnim ispitivanjem drugih zarobljenika" i u "svakom slučaju konačno razjasniti koje će se mjere zatim poduzeti." Po jednoj direktivi od 29. 10. 1941. - vjerojatno na osnovu iskustava - više se nije smjelo bez daljnjega oslanjati samo na izjave nekog doušnika. Valjalo je naći i druge dokaze. Egzekucije se nisu smjele izvršavati u logorima niti u neposrednoj blizini. Isto tako nisu smjele biti javne, nego prikrivene.[13]

I *Djelatni odred* EK-2 je i u Bosni morao selektirati zarobljene partizane i sumnjivce po istim principima, pogotovo zato što je u RSHA itekako bilo jasno da među partizanima, ne samo da ima Židova nego i profesionalnih revolucionara, komunističkih funkcionara, "fanatičnih komunista". Kako treba s kim postupiti, odlučivao je *Djelatni odred*, na osnovu istrage Gestapoa. One koji nisu zasluživali metak, samo je Gestapo mogao osloboditi, zamijeniti ili uputiti u neki logor.

Komisija izvještava da je divizija u Brčkom imala zatvor C-1 (tj. *I c*) smješten u nekoj masivnoj staji "u dvorištu Maksimovića", gdje su higijenske prilike bile strašne, hrana mizerna. Partizanski liječnik dr. Asim Čemerlić koji je onamo doveden koncem kolovoza 1944. u njemu je zatekao oko 40 zatočenika, pristalica i simpatizera NOP-a i zarobljenih partizana. Čemerlić, koji je odatle izašao živ, opisao je kako su odveli osam osoba u smrt, među njima i neku malodobnu djevojčicu, te jednu djevojku koju su četnici predali SS-ovcima[14] To

[12] Hans Adolf Jacobsen: *Kommissarbefehl* u *Anatomie des SS Staates*, knj. 2, München 1984.
[13] Ibid.
[14] Referat

je mogao učiniti samo EK 2, on je morao odlučiti što će se učiniti. Ne zaboravimo da smo u Brčkom, u gradu, a ne u nekoj divljini gdje se nekoga može metkom prevaliti u jarak i otići dalje kao da se ništa nije ni dogodilo.

Čemerlićev zatvor pripada obavještajnoj službi divizije i nije pod upravom Gestapoa. Štoviše, blaži je u nekom smislu (obavještajce prvenstveno zanimaju podaci o neprijatelju, a ne sankcije), što potvrđuje i Komisija: "U *strožijem* gestapovskom odsjeku u Brčkom bio je sudac istražitelj Otto Mayer (...)" zatim se nabrajaju tamošnji policajci, njihovi suradnici i slijedi zaključak: "Svi ovi članovi Gestapoa hapsili su, sudili i ubijali i slali ljude u razne logore smrti na prisilne radove u Njemačku". Da je Gestapo to činio, nema sumnje, ali pogledajmo kako Komisija uporno mijenja žabe i babe, kako taj "strožiji" Gestapo proglašavaju ne samo nekim odsjekom divizije, nego joj pripisuju i njegova (zlo)djela:

"To su glavni krivci za svakodnevna ubijanja vršena po Podgajskoj šumi kao i za sve zločine koje je izvršila 13. SS divizija u Brčkom." [15]

Za zločine nekoga X kriv je dakle Y!

Komisija konstatira: "Osim Gestapoa postojala je u Brčkom i Feldžandarmerija 13. SS divizije koja je također vršila hapšenja pod komandom pukovnika Rot".[16] Da je 13. SS imala trup *Feldgendarmerie,* vidljivo je iz zapovijedi o njenom formiranju kao i to, da ona nema nikakav svoj Gestapo. I tu vojnu policiju divizije referat ne može optužiti nizašto, osim da je "također vršila hapšenja". Nemojmo se čuditi. U ljeto 1945. optužba s određenog mjesta kao što je ova da je netko "vršio hapšenja" - bez ikakva navoda koga, gdje i kada - bila je dovoljna da taj ostane bez glave. Tako se Komisija nije ni trudila da ovu i druge optužbe imalo konkretizira. U *Handžaru* nije bilo nikakva pukovnika, tj. Standartenführera Rot(h)a.

Referat opisuje zbivanja u Bijeljini: "Odmah nakon ulaska trupa 13. SS divizije u Bijeljinu, tj. 16. 3. otpočela su proganjanja, hapšenja, zlostavljanja svih pripadnika NOP-a u Bijeljini." Zar bi pripadnike NOP ijedna neprijateljska vojska ovoga svijeta ostavila na miru da i dalje nesmetano djeluju? Ako je točno, znači da su protivnici bili dobro informirani, hvatali "prave", a nipošto nevine. Dalje:

"Već u prvim danima bio je zatvor Gestapoa u Bijeljini pun uhapšenika. Pohapšeno je oko 40 žena i 60 muškaraca." Slijedi nekoliko imena uhapšenih osoba i: "Po noći vojnici 13. SS divizije dolazili su u ćelije i odvodili neke hapšenike u podrum zatvora gdje su ih tukli, strahovito zlostavljali (...)" Da su poslije SS-ovaca u Bijeljinu stigli i Gestapovci iz *Djelatnog odreda*, nije neobično, niti da su tragali za svima onima koji su se kompromitirali suradnjom s partizanima. Ali *zatvor Gestapoa* nije *zatvor 13. SS divizije*. Ako su baš vojnici 13. SS divizije vodili zatočenike u podrum, zlostavljali itd. - gdje su bili pripadnici EK 2? Što je s SS policijom? Komisija je uporna u "pakovanju" handžarcima da to i sama otkriva:

[15] Referat
[16] Ibid.

"Sanitet 13. SS zauzeo je neke prostorije bolnice u Bijeljini. Ondje je radio kao apotekar još od prije rata Židov Weintraub, ali za to je saznao pripadnik 13. SS divizije Walter Podeutsch (...) i on je to odmah javio *Gestapou 13. SS divizije* (...)"[17] Pripadnik Divizije otkriće Židova ne javlja svojim pretpostavljenim, nego onima koji se time bave; zato je potrebno izmisliti "Gestapo 13. SS divizije" i 13. SS pripisati smrt još jedne obitelji.

Waffen SS divizije bile su gotovo stalno na bojištima. Nigdje, pa ni u Bosni i Hercegovini, nisu imale okupacijske organe ni okupacijske funkcije koje spadaju vojnim komandama, civilnim komesarijatima ili policijskim organima. Štoviše, u BiH nisu to imale ni institucije Wehrmachta. Ustaška NDH nije formalno bila okupirana. Ta je država Trećem Reichu saveznička, članica Trojnog pakta kao i Mađarska, Italija ili Japan. General Glaise nije bio neki njemački "komandant Hrvatske" nego samo "Njemački general u Hrvatskoj". General Lüters je bio "Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj." Hrvatska država - kakva je da je – tobože je suverena, ima svoju vojsku, policiju, diplomaciju. Ustanak i rat s partizanima natjerao je Nijemce i Talijane da toj državi-savezniku pomažu vojskom i policijom u vlastitom interesu. Ali time joj ograničavaju ono što nalikuje suverenitetu.

Laži IV. - Krvavi ručak u Zabrđu

Komisija koja najčešće stereotipno ponavlja da su handžarci ovdje ili ondje pobili ovoliko ili onoliko "lica", izmislila je i jednu priču koja je osobito zanimljiva, ako se usput poslužimo i olovkom:

"U selu Zabrđu, srez Trnavski, potpuno je uništeno nekoliko zaseoka pri čemu je platilo glavom oko 260 lica, upravo svi oni koji su zatečeni kod svojih kuća, a nisu uspjeli pobjeći. U *Srednjem Zabrđu* porodica Vasković potpuno je satrvena: zločin je izvršen u po bela dana. SS-ovci su upali u selo i zahtevali od meštana da im spreme dobar ručak. Pošto su se dobro najeli i napili bez reči su počeli klati, ubijati i spaljivati žive ljude po kućama. Još tri meseca iza ovog groznog zločina leševi postradalih lica ležali su u dvorištima, šljivicima i pragovima opljačkanih kuća jer prestrašeno stanovništvo koje je izbeglo nije smelo da zaviri u selo da sahrani te leševe. Kuće popaljene i razrušene, sve opljačkano, a svuda samo leže mrtva iznakažena telesa njihovih milih i dragih.

U *Srednjem Zabrđu* tada je pobijeno 92 lica među kojima 29 dece od 1 meseca do 14 godina. 11 lica je živo spaljeno s kućama, a drugi su postrijeljani.

U selu Zabrđe-Pesavci, ubijeno je 90 lica među kojima 27 dece od 1 do 14 godina i veliki broj žena i djevojaka.

Osim ovih 128 lica u zaseocima sela Zabrđa ubijeno je *još 78 lica* čija imena nisu ustanovljena."[18]

Usput, radi bolje zabave - jer ovakvi podaci pored sve tragike onoga čime se bave, neminovno zabavljaju iole upućenog čitatelja - navedimo da ni to J. J. Periću nije dovoljno, on (kao i Terzić) zna bolje, da su SS-ovci bez ikakva povoda počeli s ubijanjem tako da su samo tog dana ubili u tom selu 273 osobe.[19]

Konstatirajmo opet, da Komisija, da bi mogla "pakovati" ne navodi osnovni element informacije. Čitatelj ne može znati ni približno kojega se dana ovo navodno dogodilo. I nepismeni su bosanski seljaci imali dobre orijentire o kalendarskom vremenu, ako su posrijedi bili pravoslavci kao što je ovdje slučaj, počev od Božića, Sv. Save, Sretenja, Đurđevdana, Ilindana itd. do Mitrovdana. Svaka pravoslavna porodica u Bosni i Hercegovini ima i krsnu slavu, u točno određenim vremenskim razmacima poslije nečije smrti održavaju se i parastosi. Nevjerojatno je da dan tako krvavog događaja ne bi ni približno bio zapamćen! Ne znamo ni to da li su "lica" u Pesavcima i zaseocima ubijena istovremeno s onima u Srednjem Zabrđu. Prije ili poslije "dobrog ručka"? Dodajmo i to da na vojnim kartama 1:100.000 nema nikakvih "Pesavaca" niti ih partizanski komandanti spominju u svojim izvještajima (što dakako ne znači da se neke kuće ondje tako ne nazivaju), pa pokušajmo shvatiti što je navodno nabrojeno u:

- Zabrđu i zaseocima ubijeno oko 260,
- Srednjem Zabrđu 92,
- Zabrđu-Pesavcima 90. To su ukupno 442 "lica".

Što sada znači ono "*osim ovih 128*"- Kojih 128? U kakvim je opet "*zaseocima sela Zabrđa*" pobijeno još *78 lica*? Pa u prvom retku ovog odlomka stoji: "U selu Zabrđu (...) potpuno je uništeno *nekoliko zaseoka* pri čemu je glavom platilo 260 lica". Budimo krajnje dobronamjerni, pa zagonetku riješimo pretpostavkom da je 92 + 90 = 182 krivo zbrojeno ili štampano kao 128, pa, ako se tome doda ono što nedostaje do 260, jeste 78 i može biti onih "još 78". Referenti Komisije kao da su brojili zrna graha, a ne ljude. Usto još imaju i nekakav popis s imenima žrtava.

Smisao bi tada bio da je u Srednjem Zabrđu i Pesavcima pobijeno 182 ljudi, u zaseocima još 78, ukupno 260. A Komanda 3. korpusa javila je radiom 5. 5. 1944. - na osnovu izvještaja svojih potčinjenih: " U Zabrđu na Majevici pobijeno i poklano oko 100 žena, djece i staraca."[20]

Donjim, Srednjim i Gornjim Zabrđem na vojnim topografskim kartama iz vremena rata nazvano je 100-120 kuća razbacanih uzduž nekoliko staza na prostoru duljine 5-6 km i širokom 3-4 km između potoka Modrana i ceste. Donje je na 60, Gornje na nadmorskoj visini od 173 m, koju stotinu metara odatle je ona Obrenova kosa za koju se vodila nemilosrdna bitka; s jedne strane na nju su napadali SS-ovci iz Tutnjevca, a s druge oni koji su došli iz Bijeljine, obuhvaćajući je s juga.

Čitatelju već poznati kapetan Sogić opisuje što se baš tu zbivalo 18. 3.:

"Naređenjem štaba divizije II. brigada dobila je zadatak, da sa svojim snagama odmah preduzme svom silinom napad na neprijatelja u Donjem Zabrđu, koji se je tu zadržao i utvrdio, dok bi I. brigada produžila napad na Koraj i dalje prema Čeliću (...) Napad treba otpočeti odmah i nastaviti sve dotle dok

[17] Ibid.
[18] Ibid.

[19] *13. SS "Handžar"* i *Oslobodilački rat*
[20] *Izvod iz knjige poslatih depeša 3. Korpusa NOVJ za maj 1944.* (*Zbornik*, T. 4, knj. 24)

neprijatelj ne bude proteran i razbijen. Naš 1. i 4. bataljon dobio je zadatak da neprijatelja napadne sa severne strane, preko Dubrave i Marića, kao i od pravca Čardačića i Cerika. Dok bi 3. bataljon napadao na neprijatelja s leđa iz doline reke Janje preko D. Zabrđa (s istočne strane), a 2. bataljon napada frontalno s linije trig. 299 - Srednje Zabrđe (s južne strane).

Bataljoni pokrete ka polaznim položajima za napad izvršili su blagovremeno i napad otpočinje tačno u 12 sati, kada je živi lanac naših boraca počeo da steže neprijatelja. Teren nastupanja naših jedinica bio je čist, dok se neprijatelj branio iz ranije dobro izgrađenih rovova. Borba je otpočela. U momentu polaska 2. bataljona s polaznog položaja u napad, neprijatelj posle izvršene jake artilerijske pripreme, preduzima, jednovremeno kada i naše jedinice, napad na položaje 2. bataljona i uspeva izbaciti dve čete 2. bataljona, uz žestoku mitraljesku, minobacačku i artilerijsku vatru, sa položaja iznad Srednjeg Zabrđa, koje su posle kraćeg vremena povratile izgubljene položaje.

Na sektoru 4., 3. i 1. bataljona razvila se žestoka i žilava borba, koja je s nesmanjenom žestinom trajala tri sata. 4. bataljonu koji je napadao od Čardačića preko Cerika pošlo je za rukom da izvrši energičan prodor u neprijateljski položaj, proteravši sa prve linije bunkera neprijatelja, približivši se na nekoliko desetina metara neprijateljskoj artileriji, koju je neprijatelj očajnički branio, izvršivši nekoliko juriša za spas topova. Bataljon u svom smelom i odvažnom prodoru zarobio je jedan deo neprijateljske komore i nekoliko kola s municijom, ali istu nije mogao izvući za vreme borbe, jer je neprijatelj to mesto obasipao jakom mitraljeskom, artilerijskom i minobacačkom vatrom, a posle je morao ostaviti pošto je neprijatelj jačim snagama i paklenom vatrom prisilio bataljon na povlačenje, kada je bataljonu ponestalo municije.

1. i 3. bataljon uspešno su potiskivali zbunjenog neprijatelja sa prvih odbrambenih linija, ali zbog pomanjkanja municije, neprijatelj zadobiva apsolutnu vatrenu nadmoćnost i naše jedinice koje su napadale potpuno čistim terenom, zbog nestanka municije, pod jačim vatrenim pritiskom neprijatelja koji se je uporno i žilavo branio iz dobro utvrđenih fortifikacijskih zaklona, primorane su da se povuku na svoje stare položaje (...)"[21]

Štab 16. divizije piše koji dan poslije, 29. 3. 44: "Ovog momenta primili smo izvještaj od štaba 4. brigade u kojem se pored ostalog kaže:

'U D. Zabrđe stigli smo u 12.30 sati i usput nismo naišli na neprijatelja. U Sr. i D. Zabrđu nema *fašista,* od crkve u D. Zabrđu išli smo još dva kilometra cestom prema Tutnjevcu, usput smo nailazili na bunkere i rovove i u istim nije bilo *fašista*. Tad smo vidjeli da *fašista* nema, a nismo mogli nikoga pronaći da nam kaže i kuda su i u kom pravcu krenuli, mi smo naše čete povukli kod crkve, odakle smo uputili jednu desetinu sa p. mitraljezom, koja je otišla u pravcu Tutnjevca tri kilometra računajući od crkve u D. Zabrđu, ista je pripucala i bacila jednu bombu, nakon toga pripucavanja i bačene bombe *fašisti* su se pokazali isto tako sa pucanjem, iz Tutnjevca i G. Zabrđa. Prolazeći kroz D. Zabrđe i oko crkve nailazili smo na gomile zaklanih žena i dece koje su *fašisti* poklali. U istom selu

[21] *Zbornik*, T.4, knj. 23.

nema nikog živog, što su uhvatili, to su poklali, a ostalo je pobeglo."[22] Jesu li ovi *fašisti* koji se ovdje spominju zaista pripadnici 13. SS, možemo samo povjerovati. Dokaza nema.

Nakon partizanskih napada prethodne noći i prijepodnevnog zatišja, počev od podne, tri sata je 18. 3. 44. ne samo u Donjem, nego i Srednjem Zabrđu bjesnila bitka, gdje su bili stanovnici? Iole objektivna komisija ne bi izbjegla odgovor, jer bi to mogao biti ključni uzrok stradanja nekih od njih, tim prije što su borbe u neposrednom susjedstvu počele dva-tri dana ranije. Srednje Zabrđe našlo se potom u središtu bitke, kada su partizani krenuli s položaja iznad sela, dočekala ih je iznenađujuća vatra. Ako su se stanovnici zadržavali po kućama ili se tek tada bježeći nekuda sklanjali, suvišno je dokazivati da ih je u većem skupu samo jedna mina mogla usmrtiti više. Između Donjeg Zabrđa i Tutnjevca su rovovi i bunkeri, tu se itekako krvarilo.

Po Komisiji se čini mogućim i to da su stanovnici ranije izbjegli i vratili se kada su partizani odbačeni od ceste na Majevicu, tj. poslije 20. 3., i da su tada, nekog nepoznatog - i mirnog - dana, naišli neki drugi SS-ovci ili neidentificirani *fašisti* samo radi toga da urade ono što tvrdi komisija.

Ali to je u neskladu s onim što je zapisano u naređenju 3. partizanskog korpusa 38. diviziji baš toga 20. 3., dva dana poslije najžešćeg napada partizana na SS-ovce: "Prema najnovijim podacima neprijatelj je u s. Zabrđu, zaseocima Čađavica i Zabrđe, ubio i zaklao 162 osobe."[23] Te "najnovije podatke" potpisnik naređenja, neki pukovnik, mogao je saznati najkasnije tog istog dana, a po svoj prilici 19., sutradan poslije opisane borbe. I to, ili od nekih izbjeglica ili partizana koji su se otuda povukli. Kako su oni za vrijeme borbe i povlačenja, dok oko njih ili za njima trešte eksplozije i zvižde meci, uspjeli da sve tako točno izbroje, ostaje nejasno. Podaci se mogu odnositi samo na 18., ili dan ranije u vrijeme borbi SS-ovaca i partizana u njihovu selu i oko njega. Čađavica je sjeverno od Zabrđa, u posavskoj ravnici, gdje SS-ovci nastupaju već 16. 3., poslije borbe kod Vršana, time se prostor na kome su SS-ovci, navodno poslije "dobrog ručka" krenuli da ubijaju sve s reda, još višestruko povećava.

Priča o ručku opet ukazuje na projekciju partizanske prakse prehranjivanja na SS. Za ilustraciju samo jedan primjer - ono što o tome tih dana zapisuju npr. u Operativnom dnevniku VI. brigade:

"18. IV. 44. 2. bataljon je išao u selo Heriće radi konfiskacije imovine od narodnih neprijatelja (...) 19. IV. 3. bataljon je išao u selo Heriće radi konfiskacije hrane i stoke od narodnih neprijatelja (...) 20. IV. 4. bataljon je išao u selo Heriće radi prikupljanja još zaostale hrane (...) 22. IV. Sve jedinice u istim mestima no s tim što je danas jedan bataljon u Herićima za skupljanje hrane."[24] Možemo samo zamisliti što su jeli "narodni neprijatelji" iz Herića kada im je trećeg dana odnijeta "još zaostala" hrana, a onda potom došao još i cijeli bataljon da se najede.

[22] *Zbornik*, T. 4, knj. 23.
[23] *Zbornik*, T. 4, knj. 24.
[24] *Zbornik*, T. 4, knj. 23.

Pokušajmo rekonstruirati navodni zabrđanski krvavi ručak po priči Komisije.

Gladni SS-ovci dolaze miroljubivo u Srednje Zabrđe. Da bi pobili tolike ljude na tolikom prostoru, na onaj način i u kratkom roku, moralo bi ih biti mnogo. Ondje i u okolici živi se manje-više normalno, ljudi se ne plaše, "rade na njivama", imaju hrane i mogu u miru spremiti ručak SS-ovcima koje je, iz nekog razloga, njihova kuhinja iznevjerila, mada je tu plodna Semberija i Posavina. Slično je i u zaseocima i "Pesavcima". Ondje još nije pobijeno 90 + 78 "lica". Da je to već učinjeno, zar bi itko u Zabrđu dočekao SS-ovce? Srednje Zabrđe zaprema oko četiri četvorna kilometra. Došljaci jedu i piju. Na jednom ili na više mjesta - ne znamo. Onda odjednom počinju klati i strijeljati sve oko sebe, pale kuće. Neki domaćini i njihovi ukućani valjda bježe, a neki ginu. Što se za to vrijeme zbiva u okolici, zaseocima, "Pesavcima" ili dva kilometra niže u Donjem Zabrđu? Čuju li ondje pucnje, vrisak žena i djece? Ispada da se nimalo ne uzbuđuju, nego čekaju SS-ovce da dođu i pobiju još 90 + 78 "lica".

I kako to da onda partizani IV./16. nalaze leševe u Donjem Zabrđu? I ti su leševi navodno ženski i dječiji, gdje su muškarci, valjda i oni spadaju u "nevine seljake"?

"U ovom pokolju u Zabrđu nema uopšte živih svedoka, jer su svi oni koji su ostali u selu pobijeni, a izbegli seljaci kada su se vratili u selo zatekli su pravu pustoš", tvrdi Komisija.[25] Zar izbjeglice nisu živi svjedoci, zar nema preživjelih boraca II./16? Tko je, ako ne oni, dostavljao štabu 3. korpusa "najnovije podatke" o broju leševa, koji se usto nikako ne podudaraju s onim što je zapisala Komisija? (Ondje 260, ovdje 162, uključivo Čađavica), a u svibnju 3. korpus izvještava o 100. Čime se zapravo dokazuje da su baš SS-ovci ondje ubili ijednu ženu ili dijete, tko je Komisiji ispričao priču o ručku, kad nema živih svjedoka, kada, kako i kamo su utekli oni izbjegli seljaci koji su se konačno vratili - ovakva se pitanja mogu nizati u beskraj. Referat:

"Još tri meseca iza ovoga groznog zločina leševi postradalih lica ležali su u dvorištima, šljivicima i pragovima opljačkanih kuća jer prestrašeno stanovništvo koje je izbeglo, nije smelo ni da zaviri u selo da sahrani te leševe."[26]

Ako su partizani već poslije desetak dana silazili u Zabrđe, po njemu se uspinjali sve do Tutnjevca, tražeći neprijatelje, pa ondje još praskali puškom i bombom, ne bi li im se netko na sličan način odazvao, kako to da se baš nitko od izbjeglica nije našao da barem "zaviri" u selo?

Ako su mrtvaci ležali po dvorištima, šljivicima i na pragovima, kako to da se nisu mogla utvrditi imena čak za 78 "lica" u selu u kojem se gotovo svi obično poznaju? Iako je netko mogao stradati u tuđem šljiviku, zna se i dan-danas što je čiji prag, dvorište i voćnjak. Doduše, možda su posrijedi leševi nekih osoba koje nisu iz tih sela. Komisija kao da nije ni pokušala utvrditi tko su tih navodnih 78 mrtvaca. Nije joj to ni bilo važno, nego bilježiti što više žrtava na račun "Handžara".

[25] Referat
[26] Ibid.

Zaključimo da se priča Komisije o masovnim umorstvima u Zabrđu može smatrati posve glupom konstrukcijom pripisanom SS-ovcima u kojoj su neke žrtve rata višestruko umnožene. Uz napomenu da je II./16 napala SS-ovce u Zabrđu 18. 3., točno u podne, kada je obično vrijeme ručku.

Ne želimo prikazati sve pripadnike *Handžar* divizije kao neku milostivu družinu, ali je veliko pitanje koliko su im starješine dopuštale da se osvećuju u srpskim selima s obzirom na sve što je Komanda divizije o "konstruktivnim" Srbima (tj. četnicima) mislila. Ali je moguće da su borbu s partizanima u pojedinim selima koristili za obračune.

To donekle potvrđuje izvod iz jednog izvještaja partizanske 38. divizije od 26. 3. 1944., u kojem se opet iznose posve drukčiji podaci o broju žrtava za višestruko veći prostor nego što je Gornje, Srednje, Donje Zabrđe i Čađavica:

"Postupak neprijatelja prema stanovništvu u selima koja su pod njegovom kontrolom je više nego brutalan, pored pljačke koju neorganizovano vrši (ponegdje i sistematski) počinio je niz groznih zločina, zaklavši u Dragaljevcu, Čađavici, Zabrđu i još nekim selima oko 300 osoba, većinom žena i djece. Karakteristično je da je u ovom broju stradao veći dio četničkih porodica radi čega sav svijet bježi od fašista, tražeći našu vojsku. Stanovništvo četničkih sela bježeći u strahu, pita: 'Gdje je *naša* vojska?' Na položaje našim borcima iznose sve što imaju."[27] Čađavice (Gornja i Donja) a i Dragaljevci (Gornji, Srednji i Donji) u posavskoj su ravnici, pa se podatak o 300 žrtava sada odnosi na površinu od nekih 150 četvornih kilometara! Koliko je "lica" pobrojanih u referatu na tom prostoru spadalo u partizane ili četnike, ubijene tko zna kada i gdje - takvu statistiku nećemo nigdje naći. Koliko se četnika potkraj rata našlo u partizanima već smo vidjeli, dio njih se našao i među izvjestiteljima Komisije.

Kada ona izuzetno i naznači datum nekog događaja, onda nema sreće: "Trupe 28. puka (tj. regimente) idući od Brčkog prema Čeliću, srez Lopare, počinile su težak masovan zločin u selu Vražićima *oko 18. marta.* U tom selu pozvali su sve muškarce seljake na neki zbor. Kad su se ljudi sakupili, sve su ih postrojili i počeli pucati u masu. Na taj način su ubili 24 lica, a 4 teško ranili. S time je zbor bio završen."[28]

Sve do *26. ožujka* (tj. marta) u Vražićima su bili partizani, SS-ovci nisu mogli ondje sazivati nikakav "zbor". Sličnu informaciju, ali s manje žrtava, poslao je poslije radio-telegrafski 3. korpus 8. 5. 1944: "U muslimanskom selu Vražićima na Majevici SS-ovci iz 13. SS div. pozvali su narod na zbor i pobili iz mit. 20 najuglednijih domaćina."[29]

Opisali smo kako je III./36. u vrijeme bitke za Koraj, Tutnjevac i Zabrđe 15 - 19. 3. 44. bila na položajima u Vražićima, Zoviku i Gornjem Rahiću dok su se SS-ovci bili smjestili ispod njih u Ratkovićima, kako je s njima imala dva-tri manja sukoba sve do iznenadnog napada SS-ovaca na partizane u sva ta tri sela 26. 3. u ranu zoru, pri čemu je III./36. imala 8 mrtvih, 57 ranjenih, od čega 17 teže i "tri druga zarobljena". Da li je pritom stradalo i neko od onih "lica"

[27] *Zbornik*, T. 4, knj. 23.
[28] Referat
[29] *Izvod iz poslatih depeša štaba 3. Korpusa NOVJ*

pozvanih na navodni zbor, da li su u "ugledne domaćine" ubrojeni poginuli partizani, ne želimo nagađati na osnovu krajnje nepotpunih informacija, ali slobodno možemo utvrditi da je oboje veoma vjerojatno.

Osobito groteskno djeluje kad referat optužuje SS-ovce zbog pljačke, "ponegdje sistematske", na primjer u:

- Grku: "počinili su mnoge pljačke",
- Modranu: "pljačkali sve moguće stvari iz kuća",
- Loparskom srezu: "pljačkali sve do čega su stigli kao hranu, stoku, odelo" itd.

Vidjeli smo kako se "energično prikuplja hrana i stoka", a pogledajmo i onaj izvještaj od 15. 11. 1942., 4. oružničke pukovnije u Srijemu:

"19. 10. oko 22 sata došla su tri partizana u selo Vizić, kotar Ilok i od seljanke Dragice Daroški otjerali 2 konja, 1 kola i 5 kom. svinja.

20. listopada oko 21 sat ponovno su došli partizani u selo Vizić i od Slobodanke Čavić otjerali 2 vola, 1 junicu, 50 kg graha, 50 kg krompira i 50 kg brašna odnijeli."[30]

Slijedi čitatelju već dobro poznata Jamena, gdje su Josipu Crnojeviću oteli 13 svinja i tri ovce itd.

U onom izvještaju pukovnika Čurića čitamo i ovo:

"U noći skupina naoružanih komunista nepoznate jakosti opljačkala je od liječnika Jurinca Viktora sve lijekove koje je imao u ljekarni i odvezli u selo Podgrađe.

14. 10. oko 100 naoružanih komunista opljačkalo je sa salaša Grčević Jelene (6 km sz od Šida) raznih živežnih namirnica, poljskog alata i drugih vrijednosnih stvari u ukupnoj vrijednosti od ukupno 5,000.000 kuna,

19. 10. oko 17.00 sati upalo je oko 70 naoružanih komunista na salaš Vitman Karla (15 km sz od Vinkovaca) i od istog opljačkali svu stoku, živežne namirnice i poljodjelski alat i otišli u smjeru Koprivne.

19.10. oko 15.00 sati naoružani komunisti nepoznate jačine opljačkali su sa paše na salašu kod šume zv. "Varoš" (13 km jz od Šida) 9 komada goveda, vlasništvo popa Frede iz Morovića.

U noći 20./21. 10. naoružani komunisti nepoznate jačine sa njive kod šume Drmica obrali su 14 jutara kukuruza, vlasništvo Pavla Zopfa i 4 jutra od Aleksandra Kratofila, oba iz Morovića i odvezli u šumu.

26.10. oko 19 sati opljačkalo je oko 150 naoružanih komunista oko 200 kom. ovaca od seljaka Voje Isakovića u selu Binguli.

31.10. 1943. oko 01.00 sat, opljačkalo je 5 naoružanih komunista sa salaša Sekicki 2 konja i jedna kola." [31]

Kako su partizani temeljito "čistili" imovinu svojih pravih ili izmišljenih neprijatelja, pomno je zabilježio komesar 1. Srijemskog odreda *Lazar Ljubinković* kada su osudili na smrt nekoga Tajsa i koji je "saslušan i pošto je

[30] *Zbornik*, T.1, knj. 17
[31] Ibid.

priznao učinjena dela, likvidiran". Ljubinković je precizno zabilježio što je sve zaplijenjeno:

(...) pet pari odela, šatorsko krilo, 3 kutije eksera, 56 kom. električnih sijalica, 24 štrange za hamove, 3 gume od auta, 1 bormašina, 1 bicikl, 910 kg. nafte, 250 kg čistog olaja (kalaja?), 5 lit. benzina, 3 konja, 1 kola, 4 kom. svinja, 9 kom. goveda, 2 teleta, 3 radio-aparata i *mnogo drugih sitnica."* [32] Ili:

"Noću između 25. i 26. 4. o.g. jedna desetina 2. čete našeg 2. bataljona zaplenila je od mesnih petokolonaša u Klenku 8 konja, koje je predala Komandi mjesta Ruma."

"Noću između 26. i 27. IV jedna desetina (...) izvršila je pretres nekoliko fašističkih kuća u selu Dobanovcima." Zatekli su *tri* "fašistička vojnika" na odsustvu, a *zarobili četvoricu*: Mirka i Marka Mandala, Đuru Krajčija i Ranka Agarskog, (vjerojatno jedan Mandal nije ni bio "fašistički vojnik"- Z. S.). "Istom prilikom je zaplenjeno: 4 konja s priborom, 2 kola, 2 para civilnih odela, 1 par cipela, 1 džepni sat, 1 civilni kaput, 3 ćebeta, 1 puška, 4 para civilnih odela i drugih sitnih stvari."[33] O sudbini zarobljenika ni riječi.

Čitatelju prepuštamo da zaključi što je to "fašistička kuća".

Do istine se ne može doći dok se ne razmrse sve crno-bijele legende koje su usrdno tkane pola stoljeća. A uz ovo je zanimljivo da Lepre prenosi uspomenu nekog SS-ovca, kako su on i njegovi drugovi uspostavili telefonsku liniju do nekih napuštenih kuća a onda: "Jedan od naših ljudi našao je komad govedine i *mada je naša opskrba bila dovoljna,* odlučili smo ponijeti taj komad mesa. Kad smo stigli u naš bazni logor, prošli smo pored komandanta bataljona SS HStuf.-a Driesnera. Počeo je vikati nazivajući nas pljačkašima i zaprijetio ratnim sudom. Morali smo odmagliti s mesom."

Tko pamti drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, zna da su i njemačke jedinice, pogotovo kada su im kola kretala niz brdo, od 1943. u mjestima gdje su se borili s partizanima, uzimali pojedine predmete iz napuštenih kuća, odvodili napuštenu stoku. Ali je isto tako istina da su njihove komande u iole mirnijim krajevima - uredno plaćale razne svoje nabavke, npr. cigareta, brašna, drva, sijena, ugljena.

Doduše, kunama koje je polako, ali sigurno, razjedala inflacija. Ljude koji su s njima trgovali, makar bile posrijedi sitnice, OZNA je poslije rata revno zatvarala i izvodila pred sud kao "ratne dobitnike", a imovinu im konfiscirala.

Laži V. - "Redovno" ili "prethodno" silovanje

Pisci referata vijestima o ubojstvu nekih žena, gdjegod im se čini zgodnim, dodaju "prethodno" ili "redovno" silovanje, kao i u slučaju izmišljenih "15 najlepših djevojaka" iz sela Grk, ili u Bosutu gdje su od ubijenih 223 lica veći broj bile žene, a "neke od ovih su prethodno silovane, a onda ubijene". Primjeri:

[32] *Zbornik*, T.1, knj. 8
[33] *Zbornik*, T.1, knj.17

- U podrumu bijeljinskog zatvora: "Naročito teško su zlostavljane Sejda Dizdarević i Jelačić Tonka koje su prilikom tih noćnih zlostavljanja i silovane u podrumu tog zatvora",
- "Marković Vidu, staricu od 80 godina odveli su u njemačku Komandu 13. SS divizije u Ugljeviku gdje su je prvo mučili, boli noževima, silovali pa ubili (...)"
- U selu Tepenu: "6 žena među kojima 4 djevojke od 18 godina i jedna djevojčica od 16 godina su prethodno silovane, a zatim strijeljane."[34]

J. J. Perić, opsjednut sadizmom, i u tome dopunjava nalaze Komisije. Opis onih tobožnjih djevojaka kod Grka koje su po Komisiji silovane, pa zaklane, dotjerava dodatkom da su ih

- "silovali, a zatim mučili sjekući im pojedine dijelove tijela tako da su pomrle u najtežim mukama."
- U opisu navodnog masakra kod crkve u Vršanima nisu mu dovoljna navodno komisijski utvrđena "odsecanja dojki" i "polnih organa" ženama i druge okrutnosti, nego dodaje i: "silovanje majki i žena"
- Vijest o masovnim silovanjima lansirao je još u ratu i štab 3. korpusa poslije bitke za Koraj: "U toku pomeranja 16. divizije, fašistički razbojnici počinili su mnoga nedela (...) vršili mnogobrojna silovanja (...)[35]

Nije isključeno da je neki SS-ovci silovao neku ženu ili djevojku, ali koliko su te tvrdnje uopće vjerojatne, može se zaključiti iz ukupnog odnosa nacista, njemačkih militarista i SS-ovaca prema ženama općenito, a i konkretnim primjerima spolnog nasilja na ženama.

Nacistička stranka NSDAP smatrala se muškom, "strankom borbe" i isprva se slabo zanimala za žene, nije ih nastojala pridobivati. U stranci su žene podnosili kao pomoćne radnice, ali specijalnim ženskim pitanjima su se pozabavili tek 30-tih godina, kada su se ukazale prilike za parlamentarnu pobjedu: trebalo je privući žene kao birače, prikazati im neku bolju budućnost u nacionalističkoj i rasističkoj Njemačkoj. U tom su pogledu imali uspjeha, tako da se čak - doduše veoma pretjerano - govorilo "žene su Hitlera dovele na vlast". Nacistički su agitatori govorili da je emancipacija žena velika zabluda, pravo područje ženina djelovanja je obitelj. Žena vrijedi naciji kao majka, ispunjavanjem majčinskih dužnosti potvrđuje samu sebe. Svu ideologiju nacisti su 1933., po dolasku na vlast, saželi u geslo: "Ženi je mjesto u kući".

Onim ženama koje se nisu mogle naći u braku s odgovarajućim muževima, ideologija je nudila izlaz: djelatnosti "arteigen" = "svojstvene vrsti" (Art = vrsta, karakter, eigen = vlastit, svoj), gdje mogu ispoljiti majčinske osjećaje i instinkte. Geslo "ženino je mjesto u kući" nacisti su shvaćali i kao obavezu; brak i majčinstvo nisu samo ostvarivanje vlastite sreće, nego i obaveza prema naciji koja se izvršava rađanjem i uzgojem zdrave, rasno čiste djece.

Dorothea Klinksiek o tome: "Da bi osigurala kvantitetu i kvalitetu naraštaja, država se masivno umiješala u privatni život. Stalno je iznova žena

[34] Referat
[35] *13. SS "Handžar" divizija*

opominjana da se održava čistom (tj. da ne održava spolne odnose s rasno nepodobnim osobama – Z. S.), radi odgovornosti za zajednicu, da se ponaša kao čuvar nacije. *Muževi su opominjani da brak ne zloupotrebljavaju za zadovoljavanje svojih seksualnih prohtjeva, jer spolni život mora prvenstveno služiti održanju nacije.* Po nacističkim normama, brak je bio 'urođena obaveza', izbjegavanje braka isključivanje 'iz krvotoka naroda' i zbog toga gubitak prava na odlučivanje o njegovoj sudbini. Dabome, njemački brak se smio sklapati samo između 'nasljedno zdravih i rasno jednakih partnera', jer on služi 'umnožavanju i održavanju rase i vrste'. Nemanje djece je bilo 'izdaja nacije."[36]

Polazeći od svoje - znanstveno neodržive - rasne teorije nacisti su u zakone uveli pojmove "artfremd" (fremd = strano) i "artverwandt" (od verwandt = srodno). Na osnovu ove teorije uveli su uz veliku propagandnu halabuku 1935. "nürnberške zakone", kojima su zabranjeni ne samo brakovi, nego i izvanbračni spolni odnosi između Židova i državljana njemačke i srodne (artverwandt) krvi. U ljude "srodne krvi" spadali se po zakonu: "(...) uglavnom europski narodi (...) bez stranih (artfremd) primjesa krvi. Isključene su *strane* rase koje žive unutar tih naroda, ne samo neki crnci, nego prvenstveno Židovi".[37] Ali pojam "artfremd" nacisti nisu tumačili samo u smislu rasnoga porijekla. "Artfremd" je bilo sve što su smatrali stranim, štetnim ili nepoželjnim.

Zakonski su zabranjeni izvanbračni spolni odnosi između Židova i državljana "njemačke i srodne krvi". Paragraf 5. "Zakona o zaštiti krvi" predviđao je kažnjavanje muškarca koji bi ga prekršio, u jednom tumačenju zakona iz 1937. bilo je rečeno "... u slučaju kršenja ove zabrane muški partner se kažnjava zbog rasne sramote zatvorom ili kaznionicom."[38]

U mnogobrojnim procesima izazvanih ponajviše denuncijacima iz osvete ili zavisti, često su kažnjavane i žene. Slijedile su im obično drastične kazne (robija) koje su u ratu još pooštrene. Po "Odredbi protiv ratnih štetočinja" od 5. 9. 1939., nerijetko je izricana i smrtna kazna, ako se optuženog moglo teretiti i time da je koristio ratne prilike (zamračenje, nevolje i sl.). Zbog 'rasne sramote' ljudi su često bez istrage upućivani u koncentracijski logor (npr. u slučajevima stranih radnika). Pojam je, doduše, bio usmjeren na Židove, ali je primjenjivan i na druge strance, a tih je u Reichu bilo mnogo na radu u vrijeme rata.

Shvaćajući pojmove rase i vrste proizvoljno, nacisti su, primjerice Poljake do 1935. ubrajali u srodne narode, od početka drugog svjetskog rata u rasno nepodobne, a poslije napada na SSSR i narode te države. Nijemcima je bilo zabranjeno s njima zasnivati bračne odnose, a SS-ovcima bilo kakve.

Suočivši se s Crvenom armijom i partizanima među kojima je bilo žena, njemački komandanti nisu bili posve na čistu kako postupati sa zarobljenim ženama u vojnim formacijama. Za njih žena "kojoj je mjesto u kući", ne može biti vojnik. Vojnički poziv nije ženi "arteigen". Partizanka je "Flintenweib" -

[36] Dorothea Klinksiek: *Die Frauen im Dritten Reich* - Lexikon
[37] Ibid.
[38] Lexikon

žensko s puškom. Bilo je i sa sovjetskog ratišta pitanja u tome smislu, jer feldmaršal Keitel u jednoj naredbi piše i to da vojska na ruskom bojištu "ima pravo i obavezu i da u ovoj borbi bez ograničenja primjenjuje svako sredstvo i protiv žena i djece ako time postiže uspjeh. Obziri su zločin prema njemačkom narodu."[39] Izvan Rusije bit će da su važila druga mjerila. Obavještavajući potčinjene da je oko Titove vojske zatvoren obruč u operaciji *Schwarz* ("Petoj ofenzivi"), u proljeće 1943. njemački general Lüters je dodao:

"Nijedan muškarac ne smije živ napustiti okruženje. Žene pregledati da nisu preobučeni muškarci".[40] Dakako, s partizanima uhvaćene žene otpremane su u neki od koncentracijskih logora. Ilustrativan je primjer partizanke Gospe Talić koju su SS padobranci zarobili u Drvaru prilikom desanta 25. 5. 1944.[41] Ona je završila u jednom od logora i preživjela rat.

Da bi *Djelatnim grupama* i *odredima* omogućio slobodno istrebljivanje nepodobnih na području SSSR, Hitler je pred rat izdao ukaz kojim je onemogućio vojsci - Wehrmachtu i vojnim ratnim sudovima miješanje u njihovu krvavu rabotu. Ukinuta je nadležnost vojnih ratnih sudova. Ali izuzeta su "teška nedjela koja se zasnivaju na *spolnoj razuzdanosti,* potječu od *zločinačke naravi ili su znak opasnosti da trupa podivlja (...)*"[42] Da je silovanje žena spolna razuzdanost, ne treba objašnjavati - za one koji bi se tako ponašali prema stanovništvu nije važila suspenzija vojnog ratnog suda, smatralo se opasnim ugrožavanjem discipline.

Usto se u Waffen SS stjecanje spolne bolesti smatralo teškom povredom discipline i kažnjavalo premještajem u kažnjeničku jedinicu! SS-ovac je na to morao misliti pri svakom odnosu pogotovo u ono vrijeme kad su te bolesti bile mnogo raširenije nego u naše vrijeme, ako se ne uzima u obzir AIDS.

Sačuvan je zapisnik s nekog savjetovanja SS sudaca u svibnju 1943. u Kijevu (Ukrajina), upravo u vrijeme kada se formirala buduća divizija *Handžar.* Tada je otvorena i rasprava o odnosima sa ženama "druge vrste". Iz bilješki se vidi da je postojala još i neka posebna Himmlerova naredba koja zabranjuje s njima bilo kakve odnose pod prijetnjom težih sankcija.

Zapisano je: "U izjavama iz Glavne Uprave i pojedinih sudaca rečeno je da je prioritetna potreba izmijeniti ovo naređenje Reichsführera SS."[43]

Suci iz pojedinih divizija s prve linije frontova, Hitlerove garde, divizije *Das Reich,* policijskih oblasti, rekli su da su odnosi sa ženama druge vrste česti, budući da ih je mnogo u "pomoćnim službama i u logistici" (pozadinskim službama). Ima slučajeva da se s domaćim ženama održavaju stalne veze, neki imaju gotovo naložnice, zapovjednici ne mare za naredbu, poneki kažnjavaju samo disciplinski, radi forme. SS Stubaf. Kaminski, iz SS i policije *Rusija - Centar* žalio se kako SS general von dem Bach žmiri na oba oka. Pritom se problem sagledava u vezi s problemom paragrafa 175. Kada su generalu von

[39] *Die SS - das Herrschaftsinstrument*
[40] Dedijer: *Dnevnik.* Ondje je objavljen faksimil naredbe.
[41] Slika zarobljavanja joj je reproducirana više puta, n pr. u *Stvaranje Titove Jugoslavije* - Opatija 1988. na str. 439.
[42] H. A. Jacobsen: *Kommissarbefehl*
[43] Zapisnik u *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*

dem Bachu predlagali otvaranje javnih kuća izjavio je da on ne posjećuje javne kuće.

HStuf. Siedel iz II. policijske brigade po zapisniku je: "istakao nevolje oko primjene, osobito one uslijed dužine trajanja postupka - dok kaznu izrekne Glavna uprava, a potvrdi Reichsführer, pribavljanje fotografija - kazne koje se obično izreknu poslije godinu dana u trupi su posve nerazumljive i promašuju svrhu, pogotovo što se ljudi u međuvremenu istaknu i po više puta".[44] Ovo pribavljanje fotografija je zanimljiva praksa; nisu posrijedi SS-ovske, jer njihove nije bilo potrebno tražiti, nego žena - da bi im se utvrdila rasna pripadnost.[45] SS Stubaf. Sachs, sudac SS i policije u Krakovu, u to vrijeme još u dalekoj pozadini: "Stanje u okupiranom dijelu Poljske smatra neodrživim. Hvataju se i kažnjavaju oni koji su manje vješti. Obično uhvate i kazne nesnalažljivoga koji prvi put prekrši naredbu iz seksualne nevolje. One prevejane, koji naredbu stalno krše, ili imaju stalne odnose s nekom ženom, obično se ne uhvati, pa i ne kažnjava. Ne može se postići pravedan postupak. Već zbog toga trupa naredbu neće nikada razumjeti."[46]

Paragraf 175 koji spominje Stubaf. Kaminski odnosi se na homoseksualce. Taj je paragraf uveden u Njemačkoj 1871., njime se zatvorom kažnjavao istospolni odnos među muškarcima. Nacisti su 1935. taj paragraf zaoštrili preko svake mjere, tako da je "razvrat" među muškarcima, pa čak i *misaoni kontakt* (bez tjelesnoga dodira!) ako je imao "izvjestan intenzitet i trajanje" mogao biti kažnjen kao "zločin" sa 10 godina robije, a u težim slučajevima i kastracijom. Za naciste homoseksualnost je bila sabotaža "prirodne volje za životom", "ugrožavanje opstanka naroda" prvoga reda.[47]

Cijela rasprava SS sudaca pokazuje da su i u SS-ovaca na bojištima prirodni nagoni bili jači od ideologije, komandanti Waffen SS su to shvaćali, ali se bavili prečim brigama, neki misleći da su odnosi sa ženama nepodobne rase manje zlo od homoseksualnosti, no SS - suci nisu, zbog toga se i sudilo i kažnjavalo, pogotovo u dalekoj pozadini. Tko nije mogao odolijevati ženskim čarima morao je biti i lukav, paziti što će i kako će. "Pomoćne snage u logistici" (logistika je ono što se u bivšoj Jugoslaviji nazivalo "pozadina"), "naložnice", "stalne veze" - gdje je tu silovanje? Iz svega možemo uvidjeti da su mnogi - iako nipošto svi - SS-ovci stradavali i zbog dragovoljnih spolnih odnosa sa ženama strane "vrste", a za silovanje se moglo itekako gore proći. Prvo je bio zločin prema rasi i naciji, drugo još i "razuzdanost" - ugrožavanje discipline.

Hitlerov Ukaz o suspenziji ratnih sudova nije važio u NDH. SS policija je u došla tek 1943. s Kammerhoferom. Vidjeli smo da je Hitler smatrao njene stanovnike i dinarsku rasu ne samo "artverwandt", nego i poželjnom za ponjemčavanje za razliku od na pr. Čeha koje je smatrao "Mongolima". Za

[44] *Die SS das Herrschaftsinstrument*
[45] Glavna uprava SS imala je organizaciju fizionomista *Erkennungsdienst* (služba prepoznavanja) koji su proučavali lica sa desetina tisuća fotografija (*Himmlerovo carstvo*).
[46] *Die SS das Herrschaftsinstrument*
[47] Dr. Horst Heidtmann: *Homosexualität* u Lexikonu

ponašanje pripadnika "Handžar" divizije važila su ista pravila ponašanja kao i za druge SS divizije. Od 15. 1. 1942. SS sudstvu potčinjeni su i strani dobrovoljci u SS formacijama. Po podacima iz ljeta 1944. djelovali su takvi suci u cijeloj okupiranoj Europi, na području bivše Jugoslavije, po jedan u Zagrebu i Beogradu s istim zadacima kao onaj Kaminski u Rusiji ili Sachs u Poljskoj, a imali su ih i divizije i korpusi, u *Handžaru* je sudio onaj von Kocewar.[48]

Može se prigovoriti da su Nijemci u 13. SS diviziji bili samo "okvirna manjina", kojoj je moglo biti svejedno da li Bošnjaci siluju ili miluju neke Srijemice ili Bosanke. No ta je manjina itekako znala za nürnberške i druge zakone. U svakoj vojsci sve mora biti jednoliko. Zar se moglo Nijemcima, na primjer iz čete za vezu, zabranjivati da nasrću na žene, a puštati Bosance iz drugih četa da to čine u pogodnoj prilici, pa čak usred bijela dana pred crkvom. Nadalje, opisi onoga što nam servira Komisija ujedinjuju *spolnu razuzdanost,* demonstraciju *zločinačke naravi* i *sadizam,* pa i *znakove opasnosti da trupa podivlja.* Nadalje, nenjemački pripadnici divizije bili su službeno Hrvati, kao i stanovnici NDH, i muslimani i katolici - i pravoslavci. Nismo našli podatak da je i jedan "Handžarac" na poslijeratnim suđenjima u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini bio optužen za silovanje neke konkretne žene.

Seksualno zlostavljanje žena, koje Komisija pripisuje handžarcima u Bosutu i na drugim mjestima, a "razrađuju" Mičković, J. J. Perić i slični, po tradicionalnim shvaćanjima pruskih militarista je raspuštenost, a za Himmlera i vodstvo SS još i zločin prema njemačkoj rasi i naciji. Njihov je ideal je da se potčinjeni ne ponašaju poput pasa puštenih sa lanaca, nego kao dobro dresirani.

Uvjerljiv i popularan prikaz shvaćanja SS-ovaca nastao je u Hollywoodu, središtu američke filmske industrije, gdje su oduvijek kritični prema pruskom militarizmu i nacizmu. Film Stevena Spielberga "Schindlerova lista" (Schindler's List) nazvan po Nijemcu, čovjeku iz stvarnog života, sahranjenom u znak zahvalnosti u Izraelu jer je spasio živote većem broju Židova, koristeći njihovu radnu snagu u svom poduzeću, stekao je najviša priznanja ("Oskar"), a i u javnosti širom svijeta je ocijenjen veoma povoljno. Schindlera, glavnog junaka, provjerenog člana nacističke stranke, koji se kreće u društvu visokih državnih činovnika i časnika koncentracijskih logora, gdje Židove usmrćuju u masama, hapse zbog toga što je neku Židovku poljubio u čelo kad mu je čestitala rođendan! U zatvoru objašnjava nekom zatočeniku da je zatvoren po zakonu o rasi, ali baš ne zna "po kojem članku" i uspijeva sè spasiti samo zahvaljujući vezama s korumpiranim visokim SS-Führerima. U filmskim dijalozima oko tog slučaja sažeto je gotovo sve što smo ovdje o tome naveli.

Laži VI. - "Streljanje na licu mesta"

Komisija piše:

- "poubijano je oko 140 zarobljenika, ranjenih boraca NOV prilikom otkrivanja baza Centralne bolnice br. 2 u selu Donjoj Trnovi",

[48] *Die SS - Das Herrschaftsinstrument*

- "Naročito veliki broj ranjenih zarobljenika, boraca NOV-a doveden je u Bijeljinu oko 20. 4. 1944. kada su odredi 13. SS divizije *uz pomoć četnika* otkrili u Donjoj Trnovi, srez Bijeljina, baze Centralne bolnice br. 2 III. korpusa. Tada je u Bijeljinu dovedeno oko 100 do 150 ranjenih zarobljenika (prema nekim iskazima 300), to su sve bili ranjeni borci NOV."
- "Odmah po upadu u vlasenički srez u predjelu Birča pobili su oko 60 ranjenih partizana (...) oko manastira Lovnice u predelu Birča pronalazili su grupe od po desetak teško ranjenih partizana i sve ih ubijali a sam manastir (...) zapalili su."
- Usto nabraja ubojstva još nekih osoba u selu Tepenu da bi zaključila: "Osim toga poubijali su i veliki broj zarobljenih-ranjenih boraca NOV prilikom otkrivanja baza u Šejkovićima."[49]

Partizanska "bolnica" je pojam koji može zbuniti neupućenoga. Riječ je o tome da su u nekom selu po kućama smještene ambulante, ranjenici ili bolesnici. Ona u Donjoj Trnovi nije bila tajna, ni skrovita, poput nekih u Hrvatskoj i Sloveniji. U zaseoku Jaković bila je kirurgija, laki ranjenici u Kačevcu, zarazni odjel u Bukovcu. Ondje su bile i zemunice za skrivanje ranjenika i bolesnika, u zimskim bojevima 1943./44., u tzv. "Šestoj ofenzivi" ta bolnica i skrovišta nisu otkriveni. U vrijeme dolaska SS-ovaca ondje je bilo oko dvije tisuće pacijenata i rekonvalenscenata, od toga oko pola nepokretnih, usto nekoliko stotina oboljelih od tifusa - opasne zaraze današnjim naraštajima gotovo nepoznate.[50] Ondje je bilo i partizanskih skladišta i štamparija.

Onako navedene lokacije Birač, Lovnica, Šejkovići navode neupućene da je posrijedi tko zna koliki prostor i međusobno udaljena mjesta. Sve se svodi zapravo na jedno, Birač je regija; Šejkovići veće selo u Birču, Lovnica manastir nekoliko kilometara sjeverno od Šejkovića. Partizanska Korpusna bolnica broj 1 bili su ležaji za ranjenike i bolesnike u manastiru i obližnjim selima: Mihajlovići, Petrovići, Marjanovići, Ašćerići. Partizanski liječnici su u sela smještali pojedine odjele. Za vrijeme neprijateljskih ofenziva ranjenici i bolesnici skrivani su najvećim djelom u prirodna skloništa, u pećine. Kapacitet ove bolnice nije bio velik kao onaj u Donjoj Trnovi - oko 100 ležajeva u Lovnici, dio na ostalim lokacijama. U nju su upućivani samo lakši ranjenici i bolesnici.[51]

U Jablanici na Majevici (za razliku od Jablanice u Srbiji) nije bilo nikakve partizanske bolnice. Generalmajor JNA *dr. Đorđe Dragić* u svom zbirnom popisu i opisu partizanskih bolnica uopće je ne spominje.[52]

No J. J. Perić Jablanicu ipak ubraja u "pojedine bolnice" (uz Šejkoviće, Srebrenik i D. Trnovu) kada razmišlja koliko je u njima bilo smješteno ranjenika pa zaključuje da bi se to teško moglo ustanoviti, jer je dio ranjenika otišao s jedinicama dok su se neki - kada su vidjeli da su "baze" otkrivene - prebacili *u sigurnija* i *neotkrivena skloništa.* (Koji? Odakle? Kamo?) To onda

[49] Referat
[50] Ili točno: 2061 ukupno, od toga 1032 pokretna, 895 nepokretnih i 534 tifusara (dr. Moni Levi i Prof. dr. Roza Papo: *Partizanski sanitet u istočnoj Bosni* u IBNOB).
[51] U natuknici *Bolnica* u VE 1 / 1970.
[52] Ibid.

znači da su skrovišta otkrivana postepeno, a ne u kratkom roku i da je bilo ljudi i vremena da se dio ranjenika prebacuje na sigurno. Iz njegova teksta ne saznajemo baš ništa o "sigurnim i neotkrivenim skloništima". On dalje pretpostavlja kako "neki podaci govore" da je u Jablanici bilo 75, Šejkovićima 60, Srebreniku 50 ranjenika. "Neki podaci" su oni koje je prezentirala Komisija. On ih tako ne samo da dovodi u sumnju nego za Šejkoviće uvećava deset puta: "Ipak je 13. SS diviziji pošlo za rukom da pronađe i na zvjerski način poubija oko 600 ranjenih i bolesnih partizana." A dr. Dragić čini isto za Trnovu: "U 7. neprijateljskoj ofenzivi međutim, baze u Trnovi, Bukovcu, Jakoviću, neprijatelj je uspio da otkrije i tom prilikom pobio oko 700-800 ranjenika i bolesnika i bolničkog osoblja."[53]

U početku (12. 4.) operacije *Osterei* 27. regimenta je brzo zaposjela Janju, nastavila prodirati uz obronke Majevice preko D. Trnove do rudnika Ugljevik. Taj je cilj po njemačkim podacima postignut poslije žestoke borbe sutradan uvečer.[54] U Dnevnom izvještaju Komande Jugoistoka 14. 4. je objavljeno da su partizanski gubici: 106 poginulih, 45 zarobljenih, 2 dezertera i poveće skladište municije i oružja. Ia časnik Braun je u svom dnevniku opisao što je bilo poslije:

"Istaknuta divizijska komanda bila je za vrijeme operacije u Bogutovu Selu (blizu Ugljevika - Z. S.), južno od Mitrovića. Odvezao sam se do Janjara gdje je bila Komanda 27. regimente i zapovjedio Fischerovom (tj. II/27.) bataljonu da još jednom u D. Trnovi potraži skrivene neprijateljske baze. Kada ništa nije nađeno, pomislio sam da ondje nema zaista ničega, ali poslije tri dana provaljeno je u podzemlje. Našli smo velike količine sanitetskog materijala i sanitetska skloništa. Materijal smo preko Suhog Polja otpremili u Bijeljinu."[55]

Po ovoj upornosti bit će da je netko Komandi divizije dao pouzdane informacije o trnovskom podzemlju. Prvi operativac je morao zapovjediti potragu. Mada SS-ovci isprva nisu ništa našli, smatrao je potrebnim osobno otići u Janju i potjerati Komandu regimente da nastavi tražiti i to danima. Braun ne spominje da su u podzemlju našli ljude.

Usred SS-ovske ofenzive, 16. 4. 1944. piše kapetan Rebula: "Na sektoru Trnove neprijatelj se ukopao između D. Trnove i Brđana, a u D. Trnovi imaju dva topa. U Trnovi su zapalili veći broj kuća, a u toku 15. o. m. u isto došlo je iz Bijeljine oko 15 kola verovatno u cilju evakuacije opljačkanih stvari. O ranjenicima nismo dosada mogli ništa konkretno saznati pošto su svi seljaci od tamo izbegli a sada se niko ne usuđuje tamo poći i izviditi stanje na tome sektoru. Saznali smo samo toliko što nije potvrđeno da je neprijatelj pronašao neke naše magacine, da su uhvatili neku skojevku (drugaricu Maru Simić) iz Trnove i da su je mučili sve dok nije umrla. Nadalje, saznajemo da su pobili nekoliko seljaka iz Trnove koji nisu izbjegli iz iste. U Bijeljini se nalazi neprijatelj i dalje, a grad su ogradili sav žicom i dobro se fortifikacijski utvrdili.

[53] Ibid.
[54] "(Ugljevik mines) These were cleared after heavy fighting (...)" piše Lepre (HBD)
[55] HBD

Na Maltama postavljena su po dva teška mitraljeza. Motorizacije nemaju osim nekoliko kamiona koji im dovlače hranu iz Brčkog."[56]

Zanimljivo je da se partizanski liječnici, *dr. M. Levi* i *dr. R. Papo,* premda najpozvaniji da o tome nešto kažu, u svom tekstu o partizanskom sanitetu u istočnoj Bosni koji je objavljen u istoj knjizi gdje i tekst J. J. Perića uopće ne upuštaju u numeričke analize u njegovu stilu.[57] Konstatiraju da su u vrijeme navale SS-ovaca iz D. Trnove najteži ranjenici sakrivani, da je upravnik dr. Ivo Lev forsirano predavao ranjenike brigadama koje su se povlačile da ih povedu sa sobom ili u Šejkoviće, da je 16. divizija otpremila više od 200 teških i srednje teških ranjenika, XVII. brigada oko 200, a dr. Lev ostao sa skrivenim ranjenicima i vjerojatno s njima stradao.

Ti liječnici nisu o sudbini one bolnice u Šejkovićima u vrijeme operacije *Maibaum* napisali ni retka.

Mjesto	***Komisija***	***J. J. Perić***	***general-major dr. Dragić***
D. Trnova	140 mještana, 150-200 ranjenika možda 300	71 mještanin, ne manje od 200 ranjenika od tih 100 odvedeno	700-800 ranjenika i bolničkog osoblja
Šejkovići	60?	600	-
Jablanica	75	75	-
Ukupno	140 i 285-475	946	700-800

Posve nepouzdani ili naprosto nabacani brojevi: navodne žrtve SS-ovaca u partizanskim bolnicama kako ih navode poslijeratni pisci zanemarujući one koji su stradali od četnika. I ovi podaci su u neskladu s onima iz ratnih zvještaja

Što se tiče D. Trnove, ima dokumenata i iz Operativnog odjela *Minorsa* (Ministarstva oružanih snaga NDH) koji su posve različiti, a objašnjavaju i što su SS-ovci nalazili u partizanskim skrovištima.

"Brčko - Bijeljina: 14. 4. čišćeno je područje Srb. Trnova (15 km j.z. Bijeljine). Istog dana progonjena je i raspršena jedna partizanska skupina u području Bijeljine. Neprijateljski gubici: 19 poginulih, 55 zarobljenih partizana, a 233 partizanska pomagača su uhićena". Ovo se opet nikako ne podudara s onim što je javila njemačka Komanda Jugoistoka (106 poginulih, 45 zarobljenih, 2 dezertera). *Minors* dalje: "Plijen: 20.000 pušćanih naboja, 16 pušaka(...)" Objavljujući ovo, vojnoistorijski urednici *Zbornika* napominju: "Na području Bijeljine nije tada razbijena nijedna naša jedinica osim što je neprijatelj uspeo da pronađe izvestan broj baza naših ranjenika koji su bili po zemunicama. Pripadnici 13. SS divizije su ih *gotovo uvek na licu mesta streljali. Pored toga ubijali su i hapsili stanovnike koji nisu hteli sarađivati s njima."* Zaplijenjenih 16 pušaka ipak ukazuje da je moglo biti neke borbe što ne znači da je neka

[56] *Zbornik*, T.4, knj. 24.
[57] IBNOB

partizanska trupa bila baš "razbijena", pogotovo zato što su u onom njemačkom Dnevniku za 14. 4. zabilježene "žestoke borbe". Žestina se uz ostalo ocjenjuje i po vlastitim gubicima koji za SS nisu objavljeni.

Vojni urednici JNA dodaju: "Opširnije o tome vidi referat o delatnosti pripadnika 13. SS divizije koji je (...) sastavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina. U njemu se navode imena žrtava i nazivi mesta u kojima su vršena zlodela."[58] To znači da podaci J. J. Perića i Dragića nikako nisu točni.

Broj otkrivenih ranjenika u D. Trnovi može se možda zaključiti iz radiograma 38. partizanske divizije koja javlja 3. Korpusu 21. 4.: " Sa XVII./38. smo na Barama - Pilici. *Neprijatelj* aktivan i nalazi se u Trnovi i okolini (...)" Partizani imaju više neprijatelja, nisu to samo handžarci. I dalje: "U Trnovi baze otkrivene, nastradalo 180 drugova. Prihvatili smo sve pokretne ranjenike."

Ovo bi moglo otprilike odgovarati tvrdnji Komisije da je "U Bijeljinu dovedeno oko 100 do 150 ranjenih zarobljenika (prema nekim iskazima 300), to su sve bili ranjeni borci NOV." I to baš *nepokretni*, jer je 38. divizija javila: "Prihvatili smo *sve pokretne."* Dodajemo tvrdnju J. J. Perića da su se "*neki* - kada su vidjeli da su baze otkrivene - *prebacili* u *sigurnija i neotkrivena skloništa.*

Manastir Tavna gdje su četnici bili pod komandom Jeremije Lazića Zeke, Ugljevik, gdje je vladao četnički komandant Stevo Damjanović Leko, bolnica u D. Trnovi, Bogutovo selo gdje je bio Braunov štab, Pilica, odakle se javljala 38. divizija - sva su ta mjesta u kvadratu od petnaestak kilometara.

Pukovnik Miloš Minić, vojni tužilac na procesu Draži Mihailoviću:

Maja 1944. četnici sa Majevice otkrili su u Semberiji partizanske bolnice i ubili oko 300 teških ranjenika.[59]

Koji su to sada ranjenici? U svibnju (maju) nije više bilo bolnice D. Trnova, ni navodne Jablanice. Možemo dakle samo naslućivati. Jesu li to oni "*neki*" – koji su se, kako piše J. J. Perić, *prebacili u sigurnija i neotkrivena skloništa* kada su vidjeli da se baze otkrivaju? Tih "nekih" je moglo biti mnogo, ako se sjetimo podataka o tome da je prije ofenzive *Handžara* u D. Trnovi bilo 895 nepokretnih i 534 tifusara, od kojih neki sigurno nisu također bili pokretni. Sjetimo se onoga izvještaja Majevičkoga četničkog korpusa od 16. 5. 1944., u kojem se komandant hvali svojim borbenim uspjesima. U Zborniku dokumenata i podataka o NOR, koji ovdje često navodimo u napomenama kao Zbornik, njegov se izvještaj prekida poslije ovoga odlomka: "Borbe se vode u zahvatu pl. Jelice pl.(anine) i njenih ogranaka (Rastošnička planina - Kikovi - Rožanj itd.) sekcija Bijeljina – Zvornik." Vojni urednici originalni tekst (mada u pravilu objavljuju dokumente u cjelini!) iz nekih razloga - dalje sumiraju:

Dalje se u izveštaju kaže da su u borbu ubacili četiri četničke brigade i da vrše čišćenje i uništenje zabaziranih ranjenika u Semberiji i Posavini.

I to je sve. Tko hoće znati što je sve tamo zaista napisano o čišćenju i uništavanju skrivenih partizanskih ranjenika - može poći u Vojnoistorijski institut u Beogradu, pa tražiti papir registriran pod brojem BH-V-11122. Tko to ne može - neka čita o muslimanskim zločinima u referatu o *Handžar* diviziji

[58] *Zbornik* T. 4, knj. 24 - str. 591.
[59] *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom* - Beograd 1946.

objavljenom u npr. *Genocidu nad Muslimanima*. Komisija u cijelom referatu spominje četnike samo uzgred i to na dva mjesta: kako su u Modranu tražili skupa s SS-ovcima skrivene partizane i u Lopare nekog dana "došli". Može se odgovoriti da je posrijedi referat o zločinima *Handžar* divizije, a ne četnika. Ali vara se onaj čitatelj koji misli da će negdje naći neki podrobniji opis onoga što su sve izvele te četiri i druge četničke brigade. Uvjerenje o tome da četnici u savezništvu sa SS-om ne krvave ruke, stvaraju i radiogrami 3. korpusa koje potpisuju Kosta Nađ i Vlado Popović javljajući podatke o SS-ovskim žrtvama, u ovom ili onom selu, pa i to da su u nekim selima "nabijali na bajunete novorođenčad" dok "četničke bande Radivoja Kerovića, Rade Banjičića, Radivoja Tuševljakovića, Milorada Momčilovića služe SS-ovcima kao *vodiči.*"[60]

"Vodiči"- kuda i kamo? To radio-poruka ne objašnjava. U *Handžar* diviziji ima barem isto toliko poznavalaca Posavine, Semberije, Majevice i istočne Bosne koliko i među četnicima. A SS-Führeri umiju čitati svoje karte. Jedino što, za razliku od SS-ovaca, četnici znaju bolje jesu putevi do partizanskih skrovišta. Pa i u referatu se tvrdi da su odredi 13. SS divizije *uz pomoć četnika* otkrili ranjenike u D. Trnovi. Mičković opisuje kako je i u selu Brodcu (odmah uz desnu obalu Save, nasuprot Rače) bilo neko ranjeničko skrovište koje je D. Hampelu, komandantu 27. SS regimente prijavio Rajo Banjičić, četnički upravljač Semberije, a i inače tvrdi da su četnici kojima su zapovjedali Jeremija Lazić Zeko i Stevo Damjanović Leko vodiči SS-ovcima do partizanskih skrovišta i konkretno do D. Trnove. Mičković citira i neku radio-poruku Miloša Zekića, komandanta 38. divizije gdje izričito stoji da su baze u D. Trnovi otkrili četnici. Ovo je nemoguće provjeriti, kao i toliko toga što je on napisao. Ali je činjenica da je intervjuirao Zekića i (uz generala Ratka Vujovića) preporučio kao recenzenta svoga rukopisa. O suradnji starješina *Handžara* i četnika Lepre je objavio neke uspomene Nijemaca. Tako mu je i onaj Schifferdecker koji je plovio na oklopnjači po Savi ispričao kako su Hampel i on poslije bitke na Priboju i Loparama posjetili majevičkog četničkog vojvodu Radivoja Kerovića. Na sastanak koji je održan u kolibi na šumskom proplanku išli su u četničkoj pratnji na konjima i zavezanih očiju. Kerovića, vođu onoga protukomunističkog puča u Vukosavcima – opisuje kao impozantnu osobu čupave kose i velike brade. Hampel mu je darovao lovačku pušku, a on vratio oružje i opremu SS-ovaca koju su četnici pokupili poslije borbi kod Priboja i Lopara. Hampel mu je za uzvrat obećao poslati nekoliko tisuća zrna municije za lako oružje i nekoliko sanduka ručnih bombi.

Sve ukazuje na to da su do skrajnosti nepouzdani ili prosto nabacani podaci na kojima se zasnivaju optužbe 13. SS divizije da je počinila "nečuvena zvjerstva". Može biti da će se jednom objaviti i njeni dokumenti i potvrditi neke optužbe. Ali ovo što je dosad objavljeno nije nikakav osnov za takvu kvalifikaciju. Vidjeli smo kako komandant 51. divizije NOV tvrdi kako se zapravo ne zna ni koliko je njegovih boraca poginulo na prijelazu Dunava u

[60] Tj. Ozrenski, Romanijski i Majevički četnički korpusi *(Izvod iz poslatih depeša štaba 3. Korpusa NOVJ).*

studenom 1944., kako osporava podatke u vlastitim, službenim dokumentima. To sigurno nije jedina divizija s takvom evidencijom. Nemoguće je vjerovati da je Komisija poslije četiri godine rata čak i približno utvrdila broj žrtava samo *Handžar* divizije, a ne samo zapisivala manje ili više što bi joj tko rekao ili napisao.

Po svemu se čini da su SS-ovci zaista otkrili neke partizanske ranjenike ili bolesnike. Jesu li ih ubijali *odmah na njivama* (kako tvrdi Komisija) *prilikom otkrivanja (general Dragić)* ili su ih *"gotovo uvek na licu mjesta streljali"* (uredništvo Zbornika)?

Princip humanizma zahtijevao je da se ranjenicima pruži medicinska pomoć i njega. Po međunarodnim konvencijama ranjenici uživaju poštovanje u svakoj prilici ako su zbog rana ili bolesti onesposobljeni za borbu, pod uvjetom da se *suzdržavaju od upotrebe oružja*. Zaraćene strane moraju, čim to dopusti situacija na bojištu, pronaći i prikupiti sve ranjenike, bez obzira na pripadnost, zaštititi ih od pljačke i zlostavljanja ili ih razmijeniti, omogućiti liječenje neprijateljskim, kao i vlastitim ranjenicima. Ako se moraju napustiti, s njima treba ostati jedan dio sanitetskog osoblja i materijala, a zaraćene strane što brže identificirati zarobljene ranjenike i dostaviti podatke njihovoj državi preko Sile zaštitnice ili Međunarodnog Crvenoga križa i polumjeseca. Bolnice kao i ostali nevojni objekti u ratu (namijenjeni uopće dobrotvornosti, bogoslužju, umjetnosti, znanosti), trebaju biti vidljivo označeni tako da se ne bi gađali iz zraka i sa zemlje, i dakako - *ne smiju se braniti.*[61]

3. korpus je još 20. 3. 1944. - kad su propala nastojanja da se spriječi spajanje dviju kolona SS-ovaca kod Tutnjevca i činilo se da će oni odmah krenuti dalje uz Majevicu - naredio štabu 38. divizije:

"Vaša XVII. majevička brigada u sadejstvu s Mačvanskim partizanskim odredom izvršiće večeras pokret ka D. Trnovi, ispitati situaciju, te ukoliko neprijatelj bude ušao u Trnovu izvršiti napad na njega sa zadatkom njegovog potpunog uništenja (...)[62] "Iz iste se naredbe vidi da su najteži ranjenici tada već bili sklonjeni u podzemlje. Da su handžarci pridržavajući se međunarodnih konvencija tada došli u D. Trnovu, pa još počeli "pronalaziti i prikupljati" ranjenike radi "zaštite i liječenja" - bili bi napadnuti radi "potpunog uništenja".

Što se zbivalo s onima koji su iz D.Trnove dovedeni u Bijeljinu? Budući da referat nikakav drugi zatvor ne spominje, ispada da su dovedeni u zatvor Gestapoa: "U Bijeljini su tada ubijeni zarobljeni partizan sudija Ristić Ratko, jedan liječnik iz Centralne bolnice dr. Dižić Đuro, neki kelner Rade i tri Jevrejina neustanovljenog identiteta. Svi ostali ispitani su samo u kojoj su partizanskoj jedinici služili, a zatim prebačeni u Brčko. U Brčkom je opet strijeljana jedna grupa od oko 40 zarobljenih ranjenika iz te bolnice, a ostali su upućeni preko Vinkovaca u razne logore, Jasenovac, Zemun, Banjicu u

[61] Neizbježna je asocijacija na bolnicu u Vukovaru 1991. napadanu iz zraka, mada je uprava zadovoljila uvjete međunarodnih konvencija. A ranjenici i bolesnici su poslije pada grada čak i u prisutnosti inozemnih promatrača i novinara odvedeni i pobijeni na mjestu Ovčara. To je bilo zlodjelo ovakvih ljudi koji su se u publikacijama i na katedrama JNA desetljećima zgražali nad tobožnjim zločinima *Handžar* divizije.

[62] Zbornik, T. 4, knj. 24 - str. 419.

Beogradu itd." Iz zatvora Gestapoa u Bijeljini zatočenici su mogli biti prebačeni samo opet u zatvor Gestapoa, tj. onaj "strožiji" u Brčkom, a ne u *Handžarev* I c. Vidjeli smo da je Heydrich odredio da EK mora u "svakom slučaju konačno razjasniti koje će se mjere zatim poduzeti" jer je takav bio propisani put. Ako su podaci Komisije točni, onda je spomenutu četrdesetoricu, dr. Đuru Dižića, kelnera Radu i tri Židova strijeljao *Djelatni odred,* a ne 13. SS divizija. Pitamo se i koji je to sad dr. Dižić? Partizanskih liječnika u istočnoj Bosni nije bilo mnogo, liječnici M. Finci i R. Papo koji su kao najmjerodavniji o tome pisali, spominju kako je u D. Trnovi ostao samo Dr. Ivo Lev. Sav postupak sa zarobljenicima ukazuje na propisanu i opisanu selekciju. *Djelatni odred* (odn. u njegovu sastavu Gestapo) dodajmo i to - nije upućivao nikoga u Jasenovac - ustaški logor - niti je svoje zarobljenike ikome predavao.

Komisija na kraju zaključuje djelatnost divizije u Bosni i ovako:

"Osim toga poubijali su na tom terenu veliki broj zarobljenih, ranjenih partizana koji su uhvaćeni u bazama u Donjoj Trnovi, Jablanici i Šejkovićima kao i velik broj zarobljenika NOV koji su većinom odvođeni u Brčko i tamo ubijeni. U Bijeljini i Brčkom, gde su dovođeni zarobljeni partizani i saradnici NOP-a iz svih krajeva kuda se kretala ova jedinica nije bilo moguće ustanoviti točan broj ubijenih lica. Naročito veliki broj pobijen je u Brčkom, računa se najmanje 500 lica, a zajedno s odvedenim u razne logore smrti u našoj zemlji i Nemačkoj oko 5000 lica. U Bijeljini ubijeno je manje, računa se 40-50 lica."

Dakle *većina zarobljenih* dovedena je u Brčko i Bijeljinu.

Dodajmo i konstataciju J. J. Perića:

"Osim toga, *svi zarobljeni partizani ili ranjenici, bez obzira gdje su i od koga bili uhvaćeni u istočnoj Bosni, morali su biti sprovedeni u zatvore u Brčko, gdje su saslušavani i na najgori način mučeni.* Zbog toga se računa da je kroz ovaj logor prošlo preko 5000 rodoljuba i zarobljenih partizana i ranjenika, od kojih je nekoliko stotina ubijeno ili otpremljeno u logore smrti."

Iz svega nedvosmisleno proizlazi: Zarobljene partizane, bili ranjeni ili zdravi, kao i one za koje je sumnjala da surađuju s NOP-om, 13. SS divizija u pravilu nije *ubijala na njivama* ni *prilikom otkrivanja,* ni *gotovo uvijek na licu mjesta strijeljala* nego sprovodila u zarobljeništvo, nešto u Bijeljinu, uglavnom u Brčko. Komisija navodi i konkretan primjer: u Šejkovićima je zarobljen "od zelenokadrovaca borac NOV-a Blagojević Blagoje Perin rodom iz Dragaljevca, star 21 godinu i predat pripadnicima 13. SS divizije koji su ga odveli u Brčko (...)"[63] Tko zna ili pogleda na geografsku kartu gdje su Šejkovići, a gdje Brčko, shvatit će kolikim su putem SS-ovci vodili zarobljenike da bi ih doveli u zarobljenički logor. Takvih je dakle bilo "preko 5000", a od toga je navodno pobijeno u Brčkom i Bijeljini u logorima smrti ili negdje drugdje "preko" 550. To je 11 posto. Što je bilo s ostalih 89 posto, tj. s masom od "preko" 4450 ljudi Komisija ne umije napisati, osim opće tvrdnje da su odvedeni u "razne logore smrti u našoj zemlji i Nemačkoj."

[63] Komisija tvrdi da je onda strijeljan s još pet zarobljenih partizana.

Ako je to sve čak i točno, u cijelom ovom navodnom kompleksu zločina prema ranjenicima i zarobljenicima jedva da ima krivice na *Handžar* diviziji. Ona se uglavnom ponaša u skladu s međunarodnim konvencijama - ne ubija ranjenike koji se ne brane oružjem, nego ih odvodi u pozadinu, u zarobljeništvo. Njena komanda više nema utjecaja na njihovu daljnju sudbinu, niti je nadležna da se bavi onim što poslije s njima čine pripadnici *Djelatnog odreda.*

Ne samo to. Dio zarobljenika je razmjenjivan. Koliko - nije ni približno poznato, jer je tajnost u interesu obih strana. V. Dedijer piše:

"Sakupio sam *ogromnu građu* o takozvanim *mirnim odnosima* s okupatorom u ratu 1941-45. Pod *mirnim odnosima* u ratnom pravu shvaćaju se pregovori između zaraćenih strana dok neprijateljstva i dalje traju, o sahrani poginulih, obustavi vatre radi zaštite civilnog stanovništva i tome slično. Još od prvog dana našeg ustanka partizani su pregovarali s okupatorom radi razmjene zarobljenika, zatim o ishrani zarobljenika i slično." Prvi su zarobljenici razmijenjeni još u rujnu 1942. Poslije toga po Dedijeru: "uspostavljeni su redovni kontakti s njemačkim predstavnicima za razmjenu zarobljenika na drugim frontovima." Od svoje "ogromne građe" Dedijer je nešto objavio.[64] Dogovori s Nijemcima djelomično su ostvarivani preko Glavnog štaba Hrvatske, a zarobljenici razmjenjivani u Pisarovini. Što je sve dogovarano i razmjenjivano nije ni približno objavljeno. Ponešto je samo tu i tamo procurilo, npr. kako je bilo dogovoreno da partizani ne napadaju i uništavaju rudnike u Bosni, da savezničko zrakoplovstvo ne bombardira Zagreb. Franz Zauner tvrdi da je Sauberzweig ponekad za nekog partizana dobivao razmjenom i deset Nijemaca.[65] *Mirni odnosi* s Nijemcima bile su za više od tri decenije tabu teme. Mnogo toga nije ni do 1991. objavljeno.

Vrhunac laži: ubijanje mrtvaca

Kruna klevetničke fantastike koju je napisala Komisija jedan je opis koji pobuđuje stravu i užasavanje. Priča o Zabrđu je prema njemu blaga. Uz ispriku čitatelju što ga oneraspoložujemo takvim štivom, ističemo kako se dosljedno suočavamo i s najcrnjim optužbama da bi pokazali svu prozirnost izmišljotina u njihovu sadržaju:

"U loparskom srezu najteže je stradalo selo Jablanica. Oko pravoslavnog Vaskrsa 1944. trupe 13. SS divizije pod komandom zloglasnog Tota otkrile su u tom selu celi niz partizanskih baza u kojima su bili sklonjeni i teško bolesni partizani. U Jablanicama iz baza izvučeno je preko 75 ranjenih partizana čija imena nisu ustanovljena i odmah tu na njivama pobijeni. Nakon ubistva partizana iz baza, trupe SS divizije pohapsile su oko 218 lica što ljudi, što žena, što devojaka, izvestan broj dece, a svi stanovnici sela Jablanice (oko 70), Mačkovca (33), Tobuta (4) sela Vukosavci i Lopara (23). *Ista lica su pohvatana i pohapšena kao Srbi a isto i kao partizanska sela."*

[64] *Novi prilozi II.*
[65] TV-film

Nemoguće je razumjeti što je ovdje zapravo napisano poslije konstatacije ubojstva 75 otkrivenih partizana i hapšenja 218 osoba (što ljudi, što žena...). Subjekt "a svi stanovnici" nema predikata; može značiti da su među 218 bili *i svi* stanovnici pobrojanih sela ili spomenutim 218 treba dodati još 70+33+4+23 osobe, tj. 130 što sve zajedno iznosi 348? Vidjet ćemo da se poslije barata samo s podatkom od 218 pa zagonetku nećemo odgonetavati. Sva ta sela međusobno su udaljena po nekoliko kilometara, samo je Tobut od Lopara udaljen petnaestak. "Svih" stanovnika Tobuta nije bilo samo četvero, nego više, isto važi i za Vukosavce i Lopare zajedno gdje nisu živjela samo 23 čovjeka.

J. J. Perić o istom događaju: "Nezapamćen zločin izvršen je i u Loparama, u koje su SS-ovci narod dotjerali iz svih okolnih sela. Naime, neposredno nakon dolaska u ovo mjesto jedinice 13. SS divizije (...) pohapsile su, u Mačkovcu, Tobutu i Loparama oko 327 lica i zatim ih sve dotjerali u Lopare."[66]

Mjesto	*Komisija*	*J. J. Perić*	*Mičković*
Jablanica (ranjenici)	75	75	"Više od 70"
Jablanica (mještani)	70	1*	1*
Tobut	4	2*	-
Vukosavci i Lopare	23	3* (samo Lopare)	2* (samo Lopare)
Mačkovac	33	4*	3*
Ukupno	218	1*+2*+3*+4*= "oko" 327	1*+2*+3* = "preko" 350

Lupetanje brojevima: navodne SS-ovske žrtve u majevičkim srpskim selima

Mičković prvo opisuje kako je neki Jovaš Radovanović zakasnio da spasi ranjenike iz baza kod Jablanice koje su četnici potkazali SS-ovcima ali ipak je taj Jovaš (s kim i kako - ne zna se) kao neki Kraljević Marko prvo pobio trideset, a poslije iz zasjede kod Kadijine Česme još 70 SS-ovaca. Onda u društvu četnika SS-ovci hapse "preko 350 ljudi iz Mačkovca, Jablanice i Lopara".

Ovakvo lupetanje brojevima u nekim je glavama posve normalno. J. J. Perić u tome nema nikakvih obzira; na str. 591 svoga teksta piše kao je 13. SS divizija "U selu Dragaljevac ubila 60 lica, među kojima je bilo 9 djece i 25 žena", a na str. 594 tvrdi da je Dragaljevcu ubijeno 55 žitelja. Nije riječ o žrtvama u raznim vremenskim razdobljima.[67]

Vratimo se referatu (i zatočenicima iz Jablanice, Mačkovca, Tobuta, Vukosavaca i Lopara), odnosno "nezapamćenom zločinu":

"Tako pohvatana grupa dovedena je u Lopare i jedan deo zatvoren u kafanu Milana Žarkića u samom centru Lopara, a jedan deo držan je pred kafanom. Kada je pala noć, a to je bilo tačno na treći dan pravoslavnog Uskrsa, nekako

[66] *13. SS "Handžar" divizija*
[67] Ibid.

oko 9 sati uvečer, započela je krvava klaonica nedužnih ljudi. Kako su svi uhapšeni bili vezani žicom s rukama iza leđa, to su SS-ovci uzimali jednog po jednog, stavljali mu omču na vrat i podizali na jednu granu na lipi koja se nalazila pred kafanom, a koja još i danas postoji. Pošto su žrtvu dvojica obesili, nekoliko njih su je mlatili gvozdenim šipkama i *štangama* po prsima. Kada je izgledalo da žrtva pokazuje još malo znake života onda su je skidali, a zatim je neki pripadnik 13. SS 'krvavi' (kako je on sam sebe zvao) i rekao da je iz Čelića, uzimao nož i probijao ga žrtvi ispod grkljana. Posle toga ostali zločinci pripadnici 13. SS stavljali su žrtvi zapaljenu cigaretu u usta, a 'krvavi' je ostavljao nož zaboden u vrat i pušio cigaretu. Popušivši cigaretu do pola, ponovo se laćao posla na taj način što je već zaboden nož u grkljan žrtve obrćao i čavrljao po vratu, a kada se žrtva u samrtničkom ropcu počela koprcati, 'krvavi' je tada konačno priklao. Zatim je dolazio red na sledeću i sve tako do pred svanjivanje zore. U zoru bi peskom posuli mesto gdje je vršeno klanje i tako prikrivali cele bare krvi. Tada bi krvnici spustili zasukane rukave i vodeći po nekoliko Srba sa sobom odlazili u sela gdje su vršili pljačku stoke i hrane. U toku prve dve noći zaklano je 96 lica koje muškaraca, koje žena. Žene i devojke su pre ubistva i klanja redovno silovane. U toku trećeg dana došli su u Lopare i četnici vojvode Kerovića. Tada su pripadnici 13. SS divizije izveli na jednu gomilu sav ostatak uhapšenih ljudi te nešto poklali, nešto pobili iz mitraljeza. Na taj način zaglavilo je svih 218 pohvatanih ljudi i žena."

Prvi dan pravoslavnog, katoličkog i evangeličkog Uskrsa bio je 1944. u nedjelju, 9. 4., *trećeg* je dana (utorak 11.) tek počinjala operacija *Osterei* (uskršnje jaje) za zaposjedanje Majevice. Pukovnik JNA Đonlagić je napisao kako je odlučan napad SS-a poduzet 12. 4. kada su 16. i 36. divizija odbačene na greben Majevice gdje su Lopare, da su Peričin i Lekić 13. popodne napisali ono naređenje o povlačenju (uz "energično prikupljanje hrane i stoke").[68] Opisana zbivanja pred kafanom nikako nisu mogla biti "tačno treći dan Uskrsa" s obzirom na ono što im je navodno prethodilo: otkrivanje partizanskih baza, hapšenje i dovođenje 218 osoba u kafanu. Svaki ozbiljan pokušaj rekonstrukcije ovog navodnog krvoprolića po tvrdnjama Komisije suočava se s toliko proturječja i besmislica, da prosto nameće misao: "Teško je ovdje ne napisati satiru".[69]

Lopare tada nemaju električnu rasvjetu. Noći su mračne, pogotovo kada je oblačno. Komisija nas uvjerava da se baš tada SS-ovci odlučuju baviti tako neobičnim i surovom poslom, služeći se petrolejkama ili baterijskim svjetiljkama. U travnju je u Loparama noć još studena, tko bi skidao bluzu, i ostajao samo u košulji da bi zasukao rukave? Ali nastavimo. Nekom vezanom jadniku vežu omču oko vrata i - "podižu" ga na jednu granu, pa "pošto su žrtvu objesili" počinju mlatiti...leš? Nipošto, jer čovjek, *obješen omčom oko vrata na lipovu granu* - po mišljenju Komisije - mora i poslije toga ne samo živjeti, nego još pretrpjeti neshvatljive patnje. Kako, to valjda znaju samo Bog, Miloš

[68] Štab 38. div. piše 13. 4.: "Jake neprijateljske snage započele su juče ujutru napad na 16. i 36 .vojvođansku div. i to na liniji Čelić - Koraj – Zabrđe (...) Jedinice pomenutih div, uzmicale su u toku jučerašnjeg dana prema masivnom dijelu Majevice." (*Zbornik* T. 4, knj. 24).

[69] Juvenal – *Satirae*

Škorić, predsjednik Državne komisije za ratne zločine i referent Vjera Rukavina, a možda i v.d. sekretara Jovo Gutalj.

Obješenu osobu, koja bi trebala biti mrtva, ali kako nas uvjeravaju, nije, onda mlate željeznim *štangama* i šipkama. Gdje su našli baš željezne *štange* i šipke kada je u Loparama drveta, kolaca izobila? Zabava sadista? Čak ako je i nešto od toga, zašto je prethodno vješaju? Tući mogu i jednostavnije. Dok zamahuju, moraju paziti da ne mlatnu jedan drugoga u pomrčini. Osim toga tuku samo po prsima. To u polumraku nije lako. Neki je udarac pogodi i u glavu. Obješena osoba visi na konopcu, kako je biju, mora se klatiti i zanositi uslijed udaraca, lijevo-desno-tamo-amo, omča joj se kod svakog udarca još više stegne oko vrata.

Ali ona, kako nas uvjerava Komisija, protivno svim spoznajama fiziologije i patologije, još nije mrtva.

Nespretne ubojice mada naoružane do zuba, kao da više ne znaju što će, zovu "krvavoga". On zabija žrtvi *nož* ispod grkljana. Ako je *nož*! Jer J. J. Perić zna bolje: "Onda je na scenu stupio jedan SS-ovac, koji je sam sebe nazivao 'krvavi' i žrtvu ubijao *handžarom*."[70] Ubijao obješenoga i prebijenoga! Ali to "ubijanje" handžarom nije tako jednostavno kako J. J. Perić skraćuje muke žrtve i napore SS-ovaca. Komisija tvrdi da to još nipošto nije ubijanje, jer nož (ili handžar?) ostaje privremeno zaboden u grkljan obješenoga i isprebijenoga.

Žrtvu dakle nisu usmrtila ni vješala, ni udarci *štangama* i šipkama ni nož/handžar u grlu. Radi nečega joj se stavlja cigareta u usta i, valjda, pripaljuje. I - mada su joj rebra, usta i zubi polomljeni *štangama* i šipkama, nož/ handžar zaboden u grlo, u ratu (zbog nestašice) dragocjena cigareta ne ispada joj iz usta. Ona još živi - dok "krvavi" svoju puši do pola. Onda pri svijetlu baterije obrće i 'čavrlja' handžarom... ne nije handžar, ipak je nož, jer J. J. Perić poslije piše da su "zlikovci - ostavljajući *nož* u grlu ubijenog - sami pušili." Napokon žrtvu usmrćuju - klanjem (a što je onda bio nož/handžar zabijen u grkljan?). Ako je sljedeća žrtva žena ili djevojka treba je, kako utvrđuje Komisija *prije ubistva i klanja redovno* silovati (klanje nije "ubistvo"?). Gdje se to *redovno* siluje? U prepunoj kafani? Pod lipom za vješanje?

Navodni Tot tih noći mora biti veoma zaposlen, raspoređivati silovatelje i krvnike. Cijelu noć su se morali iz centra Lopara oriti krikovi žena i muškaraca koje izvode na (silovanje) vješanje, batinjanje, itd. ali to nijednom SS-ovcu, od onih koji tu noć nisu pod lipom, valjda nije ometalo miran san. Leševi su se usred Lopara morali gomilati, u pomrčini ih je netko morao nekako slagati, prije ili kasnije nekamo otpremiti. O tome nam Komisija nije napisala ni riječi. Sviće zora, pijeskom posipaju lokve krvi. Ali nema spavanja za batinaše i poslugu vješala.

Krvave se uniforme očito ne svlače i ne oblače čiste, inače uredni SS-ovci samo spuštaju rukave. Usred bijela dana krvavi hodaju po selima, jer Tot zapovijeda da se sa Srbima - zatočenicima ide u pljačku stoke i hrane.

[70] IBNOB

Ne idu neki drugi SS-ovci u pljačku, nego baš oni koji su noću silovali žene i djevojke, vješali ljude na lipovu granu, mlatili *štangama* i šipkama, pušili, slagali i nosili leševe... Komisija piše: - "Tada bi krvnici spustili zasukane rukave i vodeći po nekoliko Srba sa sobom odlazili u sela (...)" Krvnici dakle idu kilometrima, mada im se oči sklapaju, u Vukosavce, to još i nije toliko daleko, drugi podalje, u Mačkovac, Pirkovce, Jasikovac, Tobut. S njima Srbi, koji su kao i oni cijelu noć proveli budni u kafani ili ispred nje. Onda popodne otuda gone ovce, goveda, nose (voze) krumpir, kukuruz, ječam, zob. Istovremeno dvije partizanske divizije s druge strane Majevice također "prikupljaju hranu i stoku", ali "energično". Što li rade SS-ovski intendanti u Brčkom i Bijeljini, kad oni ovdje gore moraju cijelu noć vješati, mlatiti *štangama* i šipkama i još onda raditi njihov posao? Ali nije to ništa.

Uvečer opet isto! Jesu li sada na djelu opet isti SS-ovci, koji bi već morali klonuti od nesanice, ne znamo, ali "krvavi" jeste. Mora biti neki fenomen. Kao krvnik broj 1 poslije cjelodnevnog pljačkanja hrane i stoke ne spava 36, pa 48 sati i puši cigarete po pola, marljivo zabadajući nož (handžar) u grkljan onih koji preživljavaju vješanje i batinanje. Ne znamo jesu li treće noći SS-ovci neke žrve pobili mitraljezom zbog toga što je on napokon iznemogao, ili su ih tako savjetovali četnici koji došli tog dana (valjda slučajno naišli, šetajući se). Može biti da je neki od tih sve ovo opisao Komisiji, a onih 218 ne mogu, jer ih više nema. Opakim SS-ovcima kao da je bilo milije noćno vješanje i mlataranje, skidanje, zabadanje noža, pušenje, "čavrljanje" nožem dok se žrtva na koncu ne prikolje.

Naša je rekonstrukcija krvavih loparskih dana i noći dakako, imaginarna. Ali ništa manje nego onaj opis Komisije. Nijednu činjenicu Komisije nismo izostavili ni iskrivili. Samo smo ih malo dopunili neophodnim okolnostima. I konstatiramo: nikada i nigdje gluplja optužba SS-a nije napisana i - tiskana.

Dakako, ni J. J. Perić nije propustio da priču potvrdi: "Pripadnici 13. SS divizije su svoje žrtve vješali o jednu lipu pred kafanom i dok su je dvojica držali, drugi su ih tukli gvozdenim šipkama. Ako je neko i poslije ovoga pokazivao znake života, onda je na scenu stupio jedan SS-ovac koji je sebe nazivao 'krvavi' i žrtvu ubijao handžarom. Poslije toga ubijanima su stavljane u usta zapaljene cigarete, dok su zlikovci - ostavljajući nož u grlu ubijenog - i sami pušili."[71]

On još zna da je trećeg dana četnike doveo vojvoda Kerović, da je nastalo veselje uz majevičku rakiju i da se Tot valjda napio jer je naredio da se preostalih 136 zatočenika "ubije ili zakolje".

U njega je priča Komisije donekle skraćena i izmijenjena, ali bitno je zadržano. Ako je žrtva bila *obješena omčom za vrat,* što se postizalo batinanjem, zašto su je dvojica trebala držati? I kakva je korist od udaranja? Mećanja priklanima u usta 218 (odn. oko 327) zapaljenih cigareta?

Čitatelj već i sam može zamisliti kakva je tek Mičkovićeva verzija ove priče. Počinje: "Bila je subota." (A ne utorak kako ispada po tvrdnjama

[71] Kako ćemo vidjeti, Komisija štoviše navodi i J. J. Perića kao izvor podataka u svom čudovišnom referatu!

Komisije i J. J. Perića). "Travanj. Pupoljci su bujali. Osjećao se dah proljeća. U tom su vremenu došli oni, handžarci".[72] Ako je navodni treći dan Uskrsa/ Vaskrsa neka orijentacija, ovo bi značilo da su SS-ovci doveli zatočenike u preduskršnju subotu, dakle još 8. 4. 1944., prije početka operacije "Osterei", što je isključeno. Prva slijedeća subota je 16. Mičković: "Tražili su baze mučenika... (u nekim kućama) ništa nisu našli. Onda su zašli po kućama i stali odvoditi narod. Bilo ih je sakupljeno oko 350 iz više sela (*218 je malo!*). Smjestili su ih sve u veliku kafanu Miće Žarkića (*a ne samo dio*). Pao je mrak, izvodili su jednog po jednog i - najprije vješali a onda klali."

Mičković smješta među zatočenike i "Dušana Spasojevića".

"Došao je red na Dušana. Vješali su ga, igrajući se s njegovim tijelom tri puta. Pao je onda na zemlju. Zapljusnuli su ga vodom. I glavni koljač je rekao: 'Njega u jamu! Vodili su ga još s jednom grupom. Ruke su mu bile svezane. A kada je došao nad svoju jamu, napravio je trzaj pokretom tijela i oborio ustašu, a zatim skočio u potok i kotrljao se. Pucali su. I bio je ranjen u nogu ali je dopuzao do kuće u kojoj je našao spas. Tristopedeset drugih žrtava našli su tešku smrt." [73]

Čitajući referat, Mičković je po svoj prilici vidio da nešto nije u redu i nedostaje za njegovu priču. Grobovi, tj. jame i barem jedan preživjeli. U Bosutu je to Milivoje Miražić, ovdje Dušan Spasojević. Onda prepisuje ono što smatra bitnim, kako svakoga od baš 350, vješaju pa kolju. Ali "Spasojevića" mora nekako spasiti, ako mu umre, nema očevica. Kako da ga oslobodi, a ipak od njega načini žrtvu? Izmišlja trodijelno vješanje, pa oporavak - polijevanje vodom. Zašto se to čini nekome tko je obješen i treba biti zaklan, jedan je od niza rebusa. Kao i uzrok da njega vode u jamu "s još jednom grupom". Grupe obješenih i zaklanih u njega još i *hodaju.* Pisac posve zaboravlja o čemu zapravo piše - ondje se krvnici odjednom preobražavaju u *ustaše*! Dakako, nije isključeno da je neki Spasojević doista ovu priču pričao.

Kakvog je imalo smisla samo radi toga da se zvjerski ubiju, voditi u Lopare 4 "lica" čak iz Tobuta? Jer su bili Srbi iz partizanskog sela? I ostale Tobućane, Jablaničane, Mačkovčane, Vukosavce?

Po mnogome se čini da su osobe koje su u Državnoj komisiji (Republičkoj u Sarajevu ili Saveznoj u Beogradu) sastavile, uredile i potpisale ovu priču bile zrele za psihijatrijsko vještačenje jer prikazuju navodno ubojstvo 218 osoba pod loparskom lipom kao da je to stablo objekt nekoga mračnoga i krvožednoga kulta kojemu SS-ovci prinose žrtve ceremonijama u kojima i duhan ima nekakav značaj.

Ali to je posve krivo. Staljinizam je ostavio isuviše uvjerljivih svjedočanstava o tome kako su u glave mnogih komunista usađivana shvaćanja da se istina može gaziti i nogama, ne samo o nekom neprijatelju, nego i o vlastitom suborcu koji je "skrenuo s linije", ili pao u nemilost vodstva.[74] Kada je referat dovršen, morali su ga pročitati i neki članovi Komisije osim navedene

[72] Horda
[73] Ibid.
[74] O tome su dovoljno instruktivna tri moskovska monstr-procesa 1936.-1938. a i drugi u istočnoj Europi poslije 2. svjetskog rata.

trojke. Na primjer, Dušan Nedeljković također predsjednik Komisije koji je ovjerio prijepis.[75] Tekst J. J. Perića objavljen je u publikaciji[76] koju je priređivalo pet urednika, od kojih je doduše jedan bio i on sam (ostali su Nisim Albahari, Moni Finci, Slavko Mićanović i Abdulah Sarajlić). Ti su komunistički revolucionari sve to potpisivali. Neki od imenovanih, pa i dični Jeremija Ješo javljaju se i u ulogama redaktora uz neke učene historiografe koji se, u ono vrijeme, obično nisu usuđivali takvima bilo što ni pisnuti.

Dokle ide velikosrpski idiotizam sastavljača referata pokazuje ono objašnjenje: *"Ista lica (su) pohvatana kao Srbi a isto i kao partizanska sela"* kojom nameće misao da su *dvostruko* kriva odn. SS-ovcima omrznuta. Na drugom mjestu ističu: "(...) komandant tog bataljona (Dopunskog) Riebermann (...) je često držao govore pred strojem u kojima je među ostalim naglašavao da je zadatak 13. SS divizije da se Srbe u Bosni istrebi, jer Hitler ima nameru da od Bosne stvori jednu zasebnu islamsku državu". Da u ovome ima trun istine, Komanda *Handžara* bi nastojala da na njegovu području ne ostane nijedan Srbin, a ne bi surađivao sa četnicima. Da u njoj "kontruktivni Srbi" tj. četnici nipošto nisu omrznuti, nego, naprotiv, itekako simpatični, potvrđuju Sauberzweigove riječi koje prenosi Lepre:

"Nakon što su bili poraženi od naših trupa, partizani, koji su se povlačili često su upadali u zasjede četnika koji su tražili oružje (...) Za posljednjih operacija, četničke su se snage dobro borile. Nastupila je prihvatljiva, gotovo drugarska suradnja sa četnicima. Srpsko-pravoslavni žitelji (sigurnosne zone divizije) su jedini vrijedan, konstruktivan i vitalan element na teritoriju (...) Kada je divizija tek došla, četnici su bili u panici bojeći se osvete muslimana. U međuvremenu konstruktivni Srbi su shvatili da će divizija uključivati sve dijelove stanovništva u svoju oslobodilačku misiju"[77] Ta suradnja sa četnicima je bila takva da je 27. regimenta bila pozvana da pošalje predstavnika 4. 6. 1944. na neku četničku proslavu u manastir Tavna. [78]

A Ludwig Tot, navodni vođa krvnika i komandir nekakve "Stossgruppe" (= udarne grupe)) u Loparama bio je - po istom referatu! - zapravo "zapovednik svih radio-stanica na sektoru Koraj-Čelić". Kakve je on mogao "udarce" zadavati tasterima i Morseovim znacima?

Što se zaista tada moglo zbivati u Loparama još ćemo vidjeti.

Za kraj još jedan primjer koji ilustrira čitavu konstrukciju referata. U onoj "nadopuni" stoji:

"Početkom oktobra kada je nastupilo povlačenje ove divizije iz Bosne jedan deo je upućen u okolinu Zagreba, jedan deo ostao je u Brčkom, a jedan bataljon 27. puka prebačen je u Doboj. *Kasnije svi ostaci ove divizije* prebačeni su na mađarsku granicu u borbu protiv Crvene armije, odakle su se potpuno potučeni i rastureni povlačili kroz Slavoniju i Hrvatsku prema Austriji." Ako se i ne zapitamo kako to sastavljači referata ne znaju da je Slavonija u Hrvatskoj,

[75]Genocid
[76] IBNOB
[77] HBD
[78]Ibid.

vidimo da se i ovdje potvrđuje da su *svi ostaci divizije* napustili Bosnu kada su se borili u Mađarskoj i Hrvatskoj, dakle krajem 1944. godine.[79] Nadalje, znamo da je njemački vrhovni komandant Jugoistoka 20. studenoga 1944. zapovjedio da se *sva* ("vollständig) 13. SS divizija okupi pod zapovjedništvom 68. korpusa Wehrmachta koji se tada borio u Baranji. Pritom su, kako ističe Michaelis, svi dijelovi morali napustiti korpusnu grupaciju generala Küblera u Bosni.[80] Ali "nadopuni " referata je 13. SS divizija još potrebna u Bosni:

"Prilikom povlačenja 13. SS divizije iz Bosne jedan bataljon 27. puka prebačen je u Doboj." U Doboju nikada nije bio nijedan bataljon 27. nego u početku studenog 1944. II. bataljon 28. regimente, jedna baterija topova i 2. četa pionirskog bataljona. Ali "nadopuna" nastavlja:

"U aprilu (!) 1945. godine, kada je nastalo opšte povlačenje nemačke vojske iz Jugoslavije, ova jedinica 27. puka 13. SS divizije prilikom tog povlačenja izvršila je još jedan težak zločin u selu Stanovi kod Doboja. U tom selu poubijali su 40 civilnih lica odnosno sve koje su zatekli u selu. Od tih 40 žrtava poimenično su ustanovljena sledeća lica (...)" Slijedi sedam imena, šest s prezimenom Tomalić i jedno Miletić. Vidjeli smo da je sve što je dotada ostalo od divizije u travnju (aprilu) bilo daleko od Bosne, na granici Slovenije i Mađarske. Zato se divizija uopće ne spominje u rasporedu "nemačkih i kvislinških snaga" od Drave do Jadrana pred "Završne operacije JA" od 20. 3. do 15. 5. 1945., (a to je razdoblje "opšteg povlačenja") koji podrobno opisuju pukovnik JNA *Slobodan Stambolić* i popukovnik JNA *Dimitrije Trifunović.*[81] Ni pukovnik JNA *Dragoljub Joksimović* koji je opisao završne borbe za Doboj baš u travnju 1945. ne spominje nikakve dijelove 13. SS divizije.[82]

I opet, kao i u slučaju Zabrđa, Državna komisija tobože nije uspjela saznati imena ni manje ni više nego trideset i trojice stanovnika tog sela! Što je bilo s onima koji se nisu "zatekli u selu", pa su prema tome preživjeli? Oni su morali, koji dan poslije odlaska navodnih ubojica, svoje mrtve suseljane naći, prepoznati, izbrojiti, sahraniti. Nekakvi "Stanovi" nisu velegrad gdje umiru i neznane protuhe, nego bosansko selo gdje se - a donekle i u susjednim selima - ne samo zna tko je tko, nego tko je kome bio otac ili majka.

[79]Genocid
[80]*Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS*
[81] VE 10 / 1975.
[82] VE 2 / 1971.

Lopare, drugi put

Međunarodni vojni sud pobjedničkih sila u Nürnbergu proglasio je 30. 9. 1946. SS zločinačkom organizacijom svih osoba koje su "službeno primljene u SS (...) pa postale ili ostale članovi znajući da će biti upotrijebljene za postupke koji su po članku 6. (londonskog statuta o ratnim zločinima) proglašeni zločinačkim."[1] Tako je osumnjičen svaki onaj koga je Himmler ikada zakitio sig-runama, šef plinske komore i matičar u rodilištu instituta *Lebensborn,* ukupno oko milijun ljudi. Odluka suda, uz zadah smrti plinskih komora, ruševina krematorija i masovnih grobnica žrtava *Djelatnih odreda* nametnule su shvaćanje o SS kao monolitnoj, demonskom voljom prožetoj organizaciji fanatičnih ideologa, bezobzirnih funkcionara koji su vladali Trećim Reichom i istrebljivali bezbroj nedužnih. Prvi poslijeratni pisci koji su analizirali SS, tako su ga i prikazivali: njemački profesor i politolog Eugen Kogon, bivši zatočenik u Buchenwaldu ili američki psiholog Leo Alexander za koga je SS u biti bio gangsterska banda. Bivši zatočenik Ausschwitza Elie A. Cohen poslužio se psihoanalizom da ustvrdi kako su SS-ovci osim izuzetaka, bili normalni ljudi koji su zahvaljujući svojim zločinačkim nad-ja postali normalni zločinci.

Ali već je 1954. njemačko-američki publicist Karl O. Paetel u jednoj sociološkoj studiji posumnjao može li se SS kolektivno osuđivati jer je u SS bilo zločinaca i idealista, budala i ljudi intelektualnog ranga. 1963. objavljena je knjiga sociologinje i emigranta u SAD Hanne Arendt o suđenju Eichmannu, gdje je taj SS vođa prikazan i ljudski vjerodostojno, iste godine mladi njemački povjesničar Enno Georg u studiji privrednih poduzeća SS pokazao je svu raznolikost mnogih elemenata koji su se našli pod sig-runama, da bi George H. Stein, rođen u Beču i vanredni profesor na sveučilištu Columbia u New Yorku pišući prvu, znanstveno utemeljenu kroniku *Waffen SS* zaključio da doktrina zločinačke zavjere i kolektivne krivnje formulirana u nürnberškoj eri - ne smanjujući razmjere strahovitih zločina Himmlerovih sljedbenika - više ne zadovoljava ozbiljne istraživače. Istraživanja su pokazala da je SS zapravo bio diferenciraniji i kompleksniji od svake druge monolitne zločinačke organizacije koja se našla na optuženičkoj klupi Međunarodnog Vojnog tribunala.

A. M. iz Bijeljine i Hamdija Herić iz Bugojna izvedeni su pred Okružni sud u Sarajevu 1946. godine. Obojica su bili u *Handžar* diviziji i zarobljeni 1945. kod Klagenfurta u Koruškoj.

Taj je proces održan u nekoj manjoj prostoriji suda. Prisutnih građana je bilo nekoliko. Tužitelj je pročitao kraću optužnicu: sudjelovali su u borbama kod Čelića, Bijeljine, Lopara, Šejhovića, Mačkovca, Šatorovića i Jablanice, poslije u Mađarskoj i Sloveniji. Pripadali su jedinici Tota koja je počinila zločine u

[1] Höhne

Loparama nad ljudima *koje su dovodili četnici.* Zatočenici su gladovali, straža ih je tukla. Neki su vješani. O nikakvom "krvavom", *štangama,* handžarima/noževima, klanju s pušenjem, posipavanju lokava krvi zemljom, "redovnom silovanju" žena i djevojaka nije bilo riječi. Poslije toga tužitelj je šutio do kraja procesa. Stjecao se dojam da ga uopće ne zanima što se dalje zbiva.

Sudac, nervozan čovjek, upitao je Herića osjeća li se krivim. Odgovor: Ne. Slijedila su pitanja: je li bio u *Handžar* diviziji? Da. Sudjelovao u borbama u navedenim mjestima? Nekima, da. Ostali odgovori na pitanja o batinama, gladovanju ili vješanju, bili su: "Ne" ili " Nisam tamo bio", "Ja to nisam vidio."

A. M. je spremno rekao da se osjeća krivim. Za što? Za ovo što je čitano. Je li sudjelovao u zločinima? Jeste, ali on nije nikoga ubio. Gdje? Bio je prisutan kada su ubili nekog čovjeka u Mačkovcu, palili kuće u Ražljevu. Slijedila su pitanja o Totu, o drugim SS-ovcima iz te jedinice. A. M. je izrekao neka imena. Je li s njima bio i Herić? Jeste. *Četnici su dovodili vezane ljude* u Lopare. Bilo je ranjenih i bolesnih. Što će s njima biti određivao je Tot.

-Kako se s njima postupalo?
-Vrlo slabo.
-Što se činilo?
-Tukli su ih.
-I što još?
-Gladovali su.
-I?
-Vješali su ih, ali ja nisam nikoga objesio.
-Tko je vješao?
-Oni su se morali sami vješati. Tjerali su ih na to. Slijedi nekoliko imena.

Sve je bilo kratko i bez ulaženja u bilo kakve pojedinosti.

Poznaje li A. M. Herića? Da. Herić je htio nešto reći, ali sudac mu nije dopustio: "Ovdje sve ide po redu". Je li on zločinac? A. M.: Jeste. Što je radio? Slijede uglavnom ista pitanja i odgovori, ali i potvrda da je Herić bio s onima koji su u selu Vakufu spalili kuću i u njoj 25 žena i djece. Na kraju, A. M. kaže da se kaje za počinjene zločine i kako će nastojati da se popravi ako mu narodni sud ukaže priliku, branitelj će naglasiti da je A. M. bio maloljetan (17. godina), kada je stupio u SS, kako mu je porodica stradala od četnika i zbog toga bio zaveden.

Ponovo je prozvan Herić, koji je prvo rekao da se toga A. M. ne sjeća. Njegov komentar izjava A. M.: "Ama kakvo vješanje (...) to ste izmislili." Sudac se razgnjevio, zabranio mu da "uvlači sud u svoje zločine" i ponovo pitao. Odgovor: "Ja o tome ne znam ništa". Branitelj ga je na kraju pokušao prikazati umno ograničenim.[2]

[2] Autor je sa skupinom omladinaca - tek je poslije shvatio da su bili SKOJ-evci namijenjeni da budu zvučna (aplauderska) kulisa - pošao na neko suđenje koje tog dana nije održano. Skupina se raspala, a netko je dio uputio procesu A. M. i H. H. Izvještaj o tome, objavljen u novinama, autor je sačuvao, kao i neke druge koji se dalje prikazuju no nije, nažalost, zabilježio sve datume kao u ovom slučaju.

Novinski izvještaj o A. M.: "da je osobno sudjelovao u ubojstvu jednog čovjeka u Mačkovcu, u paljenju kuća u Ražljevu i u hvatanju ljudi u Loparama. *Četnici su hvatali ljude i dovodili ih esesovcima ili su vodili odrede 'Handžara' u lov na ljude.* Svi pohvatani predavani su komandantu tzv. Stossgruppe Totu koji se najviše zadržavao u Loparama. Ti su ljudi najprije mučeni glađu, zatim maltretirani na razne načine, batinani i na koncu tjerani da *sami sebe ili jedni druge vješaju.* U tako obješene ljude razuzdani esesovci pucali su iz pištolja. Bolesnici, ranjenici, zarobljeni partizani, bili su odreda ubijeni (...) Prema njegovim riječima najviše je stradao narod u Mačkovcu (...) Sudac je upitao A. M. tko je sve sudjelovao u tim zločinima a on im je navodio neka imena. Rekao je da su najveći krvnici bili braća Muradif i Šaćir M."[3]

A. M. je po tom izvještaju rekao i to da se na povlačenju Bosne SS-ovcima naređivalo da "ne ostavljaju nikoga živa". O Heriću, osim da je zidar koji je povremeno radio u Sarajevu donosi tek toliko: "Herić je na pretresu sve poricao, ali mu je A. M. na suočenju nabrojio mjesta gdje ga je vidio pri vršenju zločina." I time je "suđenje" završeno. Nije bilo nikakav izuzetak, tako se tih dana to radilo. Herić je osuđen na smrt strijeljanjem, A. M. na 18 godina "lišenja slobode s prinudnim radom" jer mu je sud uzeo u obzir "iskreno kajanje i njegovu mladost, smatrajući da postoji mogućnost da se popravi, pa mu nije izrekao smrtnu kaznu" - završava sudski izvjestilac.[4] Zanimljivo je da se o Mačkovcu i Ražljevu govorilo koliko i o Loparama, da je Jablanica jedva i spomenuta. Opći je dojam ostao da je u Loparama bio SS zatvor u kojemu su bili pod istragom stanovnici okolnih sela, sumnjivci, od kojih su neki poslije ubijeni.

Vrijeme kada su oba SS-ovca "suđena" ukazuje da su proveli u zarobljeništvu ili pod istragom oko godinu i pol. Po svoj prilici su i njih zarobili Britanci pa izručili Jugoslaviji. Dotada su već bila pri kraju masovna proljetna i ljetna (1945.) strijeljanja zarobljenika čim su oni uopće dospjeli do sudaca. U zatvoru je mlađi očito slomljen, spasavao vlastitu glavu optužujući drugoga.

Na suđenju nije spomenut nijedan broj, koliko je to osoba u Loparama mučeno glađu i batinama, vješano? Pet, pedeset, petsto? Jasno je rečeno da četnici nisu došli nekakvog *trećeg dana*, nego sami dovodili zatočenike ili išli sa SS-ovcima u *lov na ljude*, a ne u *pljačku hrane i stoke.*

Sela Vukosavci i Tobut svega su nekoliko kilometara sjevernije od Lopara, Dva dana nakon što su majevački četnici (20. 2. 1942.), u vrijeme izgona komunista iz ustaničkih redova, napali štab Majevičkog odreda u Vukosavcima, partizani su uzvratili i pobili ih navodno 60.[5] Onaj drugi Perić, Ratko, piše da su partizani 25. 2. 1942. oko podne, pod njegovom komandom ubili 25 četnika a zarobili oko 15.[6] Na tom istom području, kod Vukosavaca, namjestio je ujutro 9. 10. 44. partizanima zasjedu Hans König sa svojom 9. SS četom *Handžara* videći da nailazi kolona XVII. brigade. Njegovi su minobacači iznenadno otvorili vatru s udaljenosti od 1,5 km, a teški mitraljezi sa 200 m. Partizanska

[3] *Sarajevski dnevnik* 2. 12. 1946.
[4] U izvještaju *Sarajevskog dnevnika* (2. 12. 1946.) navedena su imena i prezimena.
[5] Cvijetin Mijatović - Majo u *Oslobođenju* 3. 3. 1946.
[6] *Na Majevici* - IBNOB I

kolona se rasula, a kada se dim razišao, nabrojeno je 67 partizanskih leševa i nađeno 9 natovarenih konja. Lepre, koji je opis ove zasjede našao u arhivu SS, u prijedlogu da se König odlikuje, dodaje da su SS-ovci zaplijenili i torbicu komandanta s dokumentima. Podaci o velikom porazu četnika u borbi s partizanima 6. proleterske brigade na Maleševcima, također na Majevici (28. 11. 1942.) su različiti: od ubijenih 130 četnika a zarobljenih 400[7] do ubijenih i ranjenih 250 četnika s Majevice, Posavine i Trebave te 600 zarobljenih.[8] Partizanski pisci[9] ne pišu što je bilo s tolikim zarobljenicima. Tada nije bilo po Majevici nikakvih partizanskih zarobljeničkih logora. Ako je sve to istina, i ako ih nisu poubijali, mogli su ih samo osloboditi. Možda su ti "zarobljenici" ostavili svoje komandire i prišli partizanima. Da je i toga bilo, potvrđuje četnički radiogram od 5. 12. 1942. koji sumira petodnevne ogorčene borbe s partizanima na Majevici i javlja: "Jedan dio četnika priključio se partizanima".[10] U onom napadu na SS-ovce u Priboju, Loparama i na Zajednicama početkom lipnja poginulo je, ili nestalo, po izvještajima koje smo vidjeli, oko šezdeset partizana.

Jesu li neke od svih ovih žrtava ubrojene u one navodne stotine zaklanih ili "tjeranih da sami sebe vješaju"?

Mnogi podaci koji su objavljeni pokazuju da su po Majevici padale glave mnogih srpskih seljaka u borbama partizana s četnicima, ustašama itd. mnogo prije, a i poslije dolaska SS-ovaca, da su četnici pristupali partizanima, ali ih i zajedno s ustašama, domobranima i Nijemcima napadali. Poslije rata bilo je veoma probitačno što više srpskih žrtava pripisati "Nijemcima i Turcima", tj. "Handžar" diviziji.

Tajni i javni procesi

U kolovozu 1946. prozvani su u britanskom zarobljeničkom logoru Sandbostel svi oni koji su u ratu boravili na području Jugoslavije. Ukratko ih je saslušao neki jugoslavenski časnik. Ubrzo potom nekima su ukinute uobičajene povlastice (odlazak na rad izvan logora, odlazak na dopust na časnu riječ da će se vratiti). Poslije više od godine dana, u rujnu 1947. Britanci su 38 njemačkih pripadnika "Handžara", sve (osim jednoga) časnika i dočasnika, zatvorili u ćelije i poslije osam dana prevezli u logor za osumnjičene ratne zločince u Hamburg - Fischbeck. Svi su 24. 9. 1947. predani onom jugoslavenskom časniku koji ih je 1946. preslušao. Desetak stražara Jugoslavena pratilo ih je do željezničke postaje, ondje su se ukrcali u vagon. Onaj časnik zarobljenicima je objasnio da su izručeni na zahtjev jugoslavenskih vlasti, čeka ih pošteno suđenje, oni koji nisu okrvavili ruke brzo će biti oslobođeni. Dopustio im je da napišu jednu dopisnicu svojim obiteljima. Pozvao ih je da ne pokušavaju bježati, a da će se s njima dobro postupati.

[7] Cvijetin Mijatović - Majo u *Oslobođenju* 3. 3. 1946.
[8] Pukovnik JNA Đonlagić u VE 7 / 1974.
[9] Navedeni R. Perić, Mijatović, Đonlagić
[10] Radiogram Br. 3434, od Ištvana 5. 12. 42. *42:211* (šifra majora Baćovića) u *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*

"Budući da smo svi imali čistu savjest" - piše Ostuf. Wilhelm Ebeling, bivši član štaba divizije - "povjerovali smo u tu priču, uvjereni da ćemo se brzo vratiti kućama. Putem su neki od nas smišljali očajničke pokušaje bijega, ali većina je bila protivna i tako nije ništa pokušano." [11] U Jugoslaviju, u Jesenice, stigli su 27. 9. 1947., a preko Ljubljane, Zagreba i poznatih mjesta u Slavoniji i Srijemu u Beograd. "Čudili smo se poslijeratnoj obnovi uzduž pruge. Postaje se više nisu mogle ni prepoznati. Sve je u odnosu na ratne godine bilo veoma čisto"[12] piše dalje Ebeling. U Beogradu su zatočeni u ćelije. On je s nekim sudetskim Nijemcem dospio u jednu gdje je zatekao šestoricu: sijedog doktora prava iz nekog ministarstva, direktora državne štamparije optuženog zbog sabotaže, njemačkog razvodnika, vozača Ic časnika, kojega već 20 mjeseci nitko nije ništa pitao, Jugoslavena studenta u Pragu kojega su Česi izručili i dva Volksdeutchera, policajca iz Banata. Poslije dvadesetak dana njih 38 SS-ovaca prevezeni su iz zatvora OZNE u vojni. "Samo nas nekoliko bili smo tada pozvani na saslušanje", nastavlja Ebeling, "nekome majoru. Ponašao se veoma prijateljski, davao nam je cigarete, papira, karte, (stare njemačke generalštabne karte), olovke i drugo, tražeći da napišemo podrobnu povijest naše divizije. Samo se stari major Eipel odazvao ovom zahtjevu. On je poslije strijeljan!"[13] Iz Beograda zatočenici su 20. 11. 47. prebačeni vlakom u Sarajevo i smješteni u zajedničku prostoriju u Vojnom zatvoru. Saslušanja su počela početkom prosinca 1947. Ebeling piše kako su iz kaznionice u Zenici dovedeni neki svjedoci koji su protv sedmorice iznijeli osobne optužbe. Ta sedmorica su onda zatočena u posebnu prostoriju. Protjecali su mjeseci a da se ništa nije događalo, osim što su časnici smješteni u samice.

Tek 20. 4. 1948. svi su dobili kolektivnu optužnicu napisanu na 20 stranica bosanskim jezikom. "Neki zatočeni Hrvat koji je ponešto znao njemački prevodio nam je odlomke. I to nam je bilo dovoljno. Divizija je bila optužena za najčudovišnije zločine. Navodno smo zvjerski pobili 5.000 muškaraca, žena i djece. Usto smo još počinili beskrajno mnogo silovanja, pljački, i čega sve ne! Drugovi koje su 'svjedoci' teretili, bili su poimenično navedeni" bilježi Ebeling.[14]

Proces pred Vojnim sudom počeo je 22. 4. 1948. Tek su tog dana optuženi prvi put vidjeli svoje "branitelje", dva civila i jednog časnika. Svaki je trebao braniti trinaestoricu SS-ovaca! Prejasno je da to nisu mogli uraditi ni uz najbolju volju i da su bili samo glumci u loše režiranoj predstavi. Tijek procesa: zapisivanje osobnih podataka optuženika, loše prevođenje optužnice, pojedinačno saslušanje. Na prvo pitanje osjeća li se krivim, svatko je odgovorio: "Ne". Ebeling je bio deveti po redu, došao je na red drugog dana: "Slijedila su najbesmislenija pitanja, npr. poput onih upućenih meni: Otkad sam bio član stranke? Zašto? Otkad sam bio u SS? Kako sam, ja budući radničkog porijekla,

[11] Wilhelm Ebeling: *Als "Kriegsverbrecher" in Jugoslawien* - kopija originala u posjedu autora; inače objavljeno u *Der Freiwillige*, knj. 4 - 1992.
[12] Ibid.
[13] Ibid.
[14] Ibid.

mogao postati SS časnik? Što sam mislio o ukidanju radničkih sindikata u Njemačkoj? Što se jelo u štabu divizije? Slijedila su pitanja o ubojstvima, pljačkama i sl."[15] To je potrajalo tri dana, slijedila su suočenja sa svjedocima, dakako, samo svjedoka optužbe nalik na onoga A. M. Da su branitelji i nekako mogli - i htjeli - potražiti kakve svjedoke obrane, tada nitko ne bi pristao svjedočiti protivno optužnici.

Presuda je objavljena 30. 4. 1948. Na smrt vješanjem osuđen je Ostuf. Heinz Masanneck iz 28. regimente, na strijeljanje devetorica, među njima četvorica iz pionirskog i Hstuf. Eipel iz logističkog bataljona. Od onih 28 jedan je osuđen na doživotni, ostali na strogi zatvor s prinudnim radom od tri do petnaest godina (tri godine su poslije povećane na pet). Ebeling tvrdi da su svi oni koji su se usudili govoriti u svoju obranu osuđeni na smrt, on je zbog djelovanja u štabu osuđen na 12 godina. Poslije nekoliko dana došli su "branitelji" da im sastave žalbe, ali svi osuđeni na vremenske kazne su to odbili i poslali koletivnu molbu za pomilovanje osuđenika na smrtnu kaznu koja je odbijena. Jedan od tih uspio je poslije svih pretraga sačuvati malu turpiju. S njom su uspjeli načiniti rupu u podu ćelije smrti, povaditi kamenje i žbuku skrivajući je pod pokrivače. U dva sata noću 14. 7. 1948. pokušala su prva dvojica pobjeći, ali ih je stražar čuo, nastala je strka, uzbuna, pucnjava i bjegunci su uhvaćeni. Poslije toga osuđenici na smrt razdvojeni su u ćelije po dvojica. Po Ebelingu sva desetorica odvedeni su u noći 16. 7. 1948. u košuljama i gaćama na neki brijeg blizu Sarajeva i ubijeni."[16] Ostali su prošli kaznionice od Zenice do Srijemske Mitrovice, ali svi su, osim jednoga koji je na robiji umro, otpušteni u razdoblju od 1950. do 1952. godine. To je već bilo razdoblje hladnog rata SSSR-a i istočnoeuropskih zemalja protiv Jugoslavije, kada se ona obraćala za pomoć Zapadu.

U Vojnoistorijskom institutu u Beogradu postoji dokument o toj skupini SS Führera i Unterführera. Nije uobičajena presuda s obrazloženjem, nego naprosto nešto kao novinski izvještaj s osnovnim podacima: imena sudaca i optuženih, navodni zločini, kazne. Koliko nam je poznato, još nije objavljen. Iz njega se vidi da je okrivljenima zaista u zločine upisivana i sama pripadnost NSDAP-u ili SS-u.

Po tom izvještaju Vojni sud je u Sarajevu savjesno nastojao utvrditi činjenice pa se navodi jedan primjer: Bruno Lütjens, optužen je za strijeljanje neke grupe od 70 ljudi na osnovu iskaza Osmana Brkića, koji je o tome slušao od Šabana Mujića. Kako se Šabana nije moglo naći, niti saznati što je s njim, sud je odbio ovakav indirektan dokaz. (Lütjens je ipak strijeljan zbog drugih optužbi). Naprotiv, Ebeling opisuje prihvaćanje upravo jednoga takvog dokaza: neki je svjedok na sudu tvrdio kako je od nekoga (za koga se ne zna gdje je) čuo da je Oscha. Schmidt u Tuzli nasred ulice ubio nekoga civila, a da zapravo taj Schmidt (i on je osuđen na smrt) nikada nije bio u Tuzli. Optužbe Masanecka, komandira 12. čete u 28. regimenti, najteže optuženoga i kažnjenoga glase: vojnika Fehima

[15] Ibid.
[16] OZNA je strijeljala zatočenike na Bakijama, Vracama i na prostoru gdje je sada željeznički kolodvor u Sarajevu. Na nekim od tih mjesta činile su to i ustaše.

Oručevića koji se s njim potukao u Strantzu, u Njemačkoj, otpremio u logor, u Srijemskoj Rači sa starješinom Brodarićem iz pištolja ubijao civile i bolesnike, u Gunji nekome oteo ždrijepca, u Ratkovićima ćilim i poslao ga u Njemačku, u Bijeljini naredio strijeljanje 9 ljudi, pa pošto su bili muslimani, postrojio prije strijeljanja vojnike na nogometnom igralištu i održao im govor o potrebi borbe protiv NOV. U Janji naredio da se strijelja grupa radnika, u tome i sam sudjelovao. Kod Čelića naredio seljacima da nose po dva sanduka municije i da se strijelja svatko tko to ne može. Vojnika Džafera Ajdinovića, koji je pokušao pobjeći, otpremio u logor Dachau, u Vražićima zapovijedao odredom koji je došao s tenkovima i strijeljao 28 ljudi (ovo je već treći podatak o žrtvama u Vražićima, prethodni su bili manji: prvi u onom radiogramu 3. korpusa od 8. 5. 1944. o 20 ubijenih, zatim Komisijin o 24 ubijena i 4 teško ranjena - Z. S.). Kod Ivanić-Grada koncem 1944. naredio da se pobije skupina seljaka. Početkom travnja 1945. u Sloveniji ubio iz pištolja tri SS-ovca jer su navodno bježali s položaja. U Mađarskoj saslušavao nekoga zarobljenoga Bugara, tukao ga i na kraju ubio. U Sloveniji, u selu Kag, opljačkao neko skladište hrane.

U referatu se nijednom riječi ne spominju ta navodna strijeljanja u Bijeljini, Janji ili Ivanić - Gradu.

Optužbe ostalih osuđenika su slične, ali u manjoj mjeri od Masaneckovih.

Taj izvještaj, koji ne sadrži drukčije optužujuće činjenice od onih u referatu Komisije, javlja o obrani optuženih tek toliko da "nisu priznali nikakve zločine". U njemu se tvrdi da su optužene branila trojica i to advokati Milošević, Halilbašić i kapetan Minić. Kako - nema ni riječi. Tih poslijeratnih godina branitelji po sovjetskom uzoru i nisu smjeli ništa drugo činiti nego sugerirati optuženima da priznaju zločine, obećaju da će se "popraviti", apelirati na sud da im uzme u obzir priznanja, mladost, teške materijalne prilike i slične okolnosti a poslije pisati molbe za pomilovanje i u rijetkim slučajevima - žalbe.

Optužbe Masanecka i drugova nisu nevjerojatne. Ali proces i popratne okolnosti ruše vjeru u njihovu utemeljenost. Poslijeratnih godina nerijetko se sudilo zbog ratnih zločina. O procesima izvještavale su jugoslavenske novine i radio. Otkad je npr. priopćeno da je uhvaćen D. Mihailović, što je bila medijska senzacija i u europskim razmjerima, novine i radio nisu se prestali njime baviti. Iz pojedinih mjesta u Jugoslaviji slani su s raznih zborova građana telegrami sudu u kojima su nabrajani zločini četnika u njihovom kraju i tražila smrtna kazna za "ministra vojnog". Kada je proces napokon počeo, radio Beograd je izravno prenosio čitanje optužnice. Novine u Sarajevu posvećivale su suđenju pola inače skromnog prostora. U međuvremenu oni su telegrami sa zborova građana promijenili sadržaj. Sada se njima tražilo izručenje Pavelića. Pri kraju 1946. veliki je prostor u novinama dobivalo i suđenje skupini oko zagrebačkog nadbiskupa Stepinca. Neka suđenja drugim "narodnim neprijateljima" - a uz ratne zločince, ustaše i četnike, to su bili "špekulanti", "saboteri", "ratni dobitnici" - održavana su i u velikim dvoranama da bi moglo biti što više (većinom odabranih) slušalaca. Ponekad su ih organizirano posjećivale grupe SKOJ-evaca da bi pljeskale tužitelju i skandirale npr. "Vješala, vješala!" a poslije izricanja presude klicale: "Živio narodni sud!"

Ali o procesu tolikoj grupi Nijemaca, SS Führera i Unterführera iz *Handžar* divizije nije tiskano nijedno slovo, na radiju izgovorena nijedna riječ!

Zašto obitelji Fehima Oručevića, Džafera Ajdinovića ili žitelji Bijeljine, Janje, Vražića, Ivanić - Grada, Kaga i drugih mjesta nisu smjeli saznati barem to da je stigla pravda onoga koji im je navodno ubijao sugrađane? Kad su se u Beogradu 15. 10. 1946. našla 32 Nijemca optužena za ratne zločine u - Norveškoj (!) koji je trajao više dana, "Sarajevski dnevnik" o tome donosi redovne i opširne izvještaje. U norveškim logorima su bili internirani i žitelji jugoslavenskih zemalja, ali zašto su građani Bosne, Hercegovine i cijele Jugoslavije smjeli znati što se činilo u dalekoj Skandinaviji, a ne u Posavini, na Majevici i Birču?

Sve do sredine pedesetih godina novine i radio-programi u Jugoslaviji uređivani su po sovjetskom uzoru, što će se i što neće objavljivati, osim glavnoga urednika, koji se bavio dnevnom operativom, naređivao je, sugerirao, zabranjivao, *Agit-prop* odjel Oblasnog odnosno Centralnog komiteta KP.[17] Da li će se o suđenju handžarcima pisati za novine ili ne - ako izuzmemo najviše funkcionare poput Rodoljuba Čolakovića ili Đure Pucara - odlučivao je Agit-prop, a ne Vojni sud. Do ljeta 1948. Komunistička partija Jugoslavije još je bila tajna i u zemlji u kojoj je osvojila vlast, skrivala se iza "Narodnog fronta", tako da nam ni sastav toga organa nije poznat. Ali razložno je zaključiti da je Cvijetin Mijatović Majo iz Lopara - tadašnji ministar prosvjete - imao važnu riječ. Netko bi (nije teško zaključiti tko) mogao tajnost procesa 38-orici objasniti političkim ustupkom Bošnjacima što je neosnovano jer su svi osuđeni Nijemci. Razlozi tajnosti cijelog postupka su jednostavni: javni proces je mogao samo srušiti priče o "nečuvenim zvjerstvima" i cijeli Škorićev referat, koji je već bio sastavljen 13 mjeseci ranije na udaljenosti 3-4 tramvajske stanice od Vojnog zatvora u Sarajevu[18] i mnoge bi se fantazije rasplinule.

Komunistički represivni aparat u Jugoslaviji još nije bio dostigao perfekciju sovjetskoga u postizanju priznanja i samooptuživanja, mada se do njegova kraja u političkim procesima sudilo po uputama tajne policije.[19] Budući da nijedan zatočeni Nijemac, nije priznavao nikakve zločine, trebalo ih je - u slučaju javnog suđenja - iole razborito dokazivati. Za Hamdiju Herića to se moglo i nekako riješiti jednim A. M., ali za onoliku grupu je valjalo uraditi trideset i osam puta više. Koliko je bilo jednostavnije pobiti desetoricu i daleko od očiju javnosti, napisati takav izvještaj i onda godinama i desetljećima proturati priče o "nečuvenim zvjerstvima" kao rezultat nekakve tobože nepristrane istrage. Koliko li još ima izvještaja o takvim "suđenjima" u tom Vojnoistorijskom institutu u Beogradu? To možemo samo zamišljati, jer i o svim onim masama zarobljenika od kapitulacije 1945. kod Bleiburga i Celovca, i njihovim likvidacijama moraju

[17] U sklopu uređivačke politike neupitne su bile informacije državne agencije TANJUG i do 1949. sovjetske TASS.

[18] Potpisan 1. 3. 1947. (nadopuna 20. 3. 1947), a u Beogradu ovjeren 27. 5. 1947. (Genocid)

[19] Vrhunac samooptuživanja bit će dostignut u tzv. "Dachauskim procesima" u Sloveniji 1949. i među pristalicama IB na Golom otoku.

postojati izvještaji, nekakvi zapisi u dnevnicima partizanskih brigada, divizija i korpusa.

Divizija *Handžar* imala je i kažnjeničku (disciplinsku) jedinicu u koju su dospijevali oni njeni pripadnici koji su zbog nekog krivičnog djela ili nedsicipline smatrani nedostojnim službe u drugim postrojbama. Svrha im je bila da odvajanjem osuđeni osjete kako su prinuđeni na preodgajanje pod težim uvjetima. Takve jedinice imale su i imaju mnoge vojske svijeta. I Jugoslavenska armija je u ožujku 1945. osnovala *disciplinske bataljone* (ukinuti su 1951.) u koji su potčinjene mogli upućivati starješine od komandanta bataljona na više. U SS se izdaja smatrala najvećim zločinom (kršenje načela: "Moja čast je vjernost"), krađa se smatrala drugim zlodjelom po težini. U kažnjeničku četu *Handžara* prestupnike je upućivao sudac von Kozewar na prijave starješina: one koji nisu izvršavali zapovijedi, one koji bi, kako već znamo, stekli venerićnu bolest, odlazili nekamo bez dozvole, kasnili, ukratko, teže kršili vojnu disciplinu. Četa je bila potčinjena Pionirskom bataljonu, kažnjenici su postavljali mine, zapreke, radili teže fizičke poslove. Prvi je komandir bio bivši student prava Slavko Orešić iz Borova koji je došao iz ustaša, a početkom 1944. je pobjegao natrag u ustaše. Zamijenio ga je dr. Wilhelm Roth koji je Lepreu Orešića opisao kao teškog alkoholičara. Roth je rekao i to da je među kažnjenicima bilo najviše Bošnjaka, što jer i normalno s obzirom na sastav divizije i naveo mu primjere jednoga koji je prodao četnicima nekakvo vozilo pa bio osuđen na šest mjeseci, drugoga koji je navodno slučajno ispalio metak pa ubio komandira voda. On uz ostalo tvrdi da je uspio u razgovoru s von Kocewarom izmijeniti neke smrtne osude u vremenske u kažnjeničkoj četi koja je u kasno ljeto i jesen 1944. jedno vrijeme dosegla 320 pripadnika.[20] Za ekonoma te jedinice postavljen je onaj M. N. (koji je ranjen prilikom prijelaza Save) poslije liječenja u Dragaljevcu gdje je proglašen nesposobnim za borbu.

Karakteristično je da je "Sarajevski dnevnik" izvijestio još o nekim suđenjima bivšim pripadnicima *Handžar* divizije, ali nijedan, osim onoga Hamida Herića, nije bio optužen za neke ratne zločine kao pripadnik 13. SS divizije nego zbog onoga što je navodno činio prije ili poslije toga, ili naprosto zato što je u *Handžaru* bio. Evo primjera.

Po izvještaju od 1. 6. 1946. izveden je pred Vojni sud u Sarajevu student filozofije Fadil Mehanović, optužen kao jedan od onih koji su 1941. uvodili ustašku vlast u Vlasenici i prvo preuzeli vlast u zatvoru, zatim počeli poduzimati pljačkaško-krvničke pohode u bližu i dalju okolicu. Na sudu su dva svjedoka tvrdila da je Mehanović tukao i zlostavljao zatočenike, a i dvojica drugih koji su pobjegli iz veće skupine ljudi vezanih žicom koje je on s nekim ustašama nekuda vodio, a nitko više nikada nije vidio nikoga od te grupe vezanih. Novinar piše: "Kao ogrezli izdajnik i koljač on se 1943. našao među izrodima koji su dobrovoljno stupili u *Handžar* diviziju. Zločinac Mehanović je 1943. otišao u *Handžar* diviziju, poslan je na kurs u Njemačku i postao imam." Zarobljen je 1945. u Koruškoj. Osuđen je na smrt strijeljanjem; na kursu za imame u

[20] HBD

Babelsbergu nije bio.[21] Lepre navodi Mehanovića (ime mu ne zna), kao nasljednika Mustafe Hadžimulića, imama u logističkoj regimenti u kojoj su objedinjene sve pozadinske službe divizije 24. 9. 1944. Po svoj prilici je imenovan imamom kao obrazovaniji vjernik posljednjih mjeseci rata mada nije pripadao ulemi (svećenstvu).

Slično je i Avdo Manjarčić iz Vejsovića kod Visokoga bio optužen da je, kao ustaša od 1941. godine, sudjelovao u pljački sela Podvinci i Kokošćica i bio u grupi koja je u selu Kolovaju ubila i opljačkala Petru Todorović i njenu kćer Milku zato što su dva Petrina sina bila u partizanima. Manjarčić je otišao u *Handžar* diviziju, ali se 1944. vratio u miliciju u Brezi. Izveden je pred sud s trojicom ustaša i dvojicom četnika iz svoga kraja, priznao sudjelovanje u pljački Todorovića, ali je uvjerio sud da je Petru ubio Hašim Telaković koji je strijeljan još 1944. Manjarčić je osuđen na 15 godina prinudnog rada.[22]

Iz ustaških redova došao je u 13. SS Jozo Madžar koji je prije rata živio u selu Bašići kod Reljeva u sarajevskom kotaru. Jozo je optužen da je 1941. bio u ustaškoj bojni Ante Buljana, tabornika u Alipašinu mostu, sudjelovao u masovnom umorstvu Srba u Reljevu koje je organizirao Buljan. Madžar je uhapšen u Zagrebu, izveden pred sud u Sarajevu u prosincu 1945. Osuđen je na smrt vješanjem zbog Reljeva.[23]

Halid Lokvančić, učenik iz Sarajeva stupio je u SS, dezertirao u NOV, ali i odatle dva puta pobjegao. Prema optužnici krio se u selu Rajiću i "predstavljao kao agent Gestapoa". Osuđen je 1945. na dvije godine zatvora.[24]

1946. optužen je Salih Odobašić iz Vareša koji je u *Handžar* diviziji sudjelovao u borbama kod Vinkovaca, Brčkog, Tuzle i Šejhovića. Branio se da je kao domobran prinudno mobiliziran u SS. Sud ovu obranu nije prihvatio jer je Salih otišao u SS kada su se primali samo dobrovoljci. Osuđen je na pet godina prinudnog rada.[25]

U srpnju 1946. osuđena je u Sarajevu skupina ustaša iz Posavine među njima i Franjo Petričević iz sela Tišma kod Bos. Šamca. Uz ostalo bio je optužen i zbog toga što je u ljeto 1944. priredio lov na mladiće u okolici Šamca, kada ih je "pohvatano oko 80 i predano Nijemcima u Županji za SS trupe".[26]

I tako, osim slučaja A. M. i Hamida Herića nismo u sarajevskim novinama u razdoblju 1945.-1948. našli opis javnoga suđenja nekom pripadniku 13. SS "Handžar" divizije zbog zločina *koji je počinio u uniformi SS*. Nije isključeno da je negdje bilo još neki takav proces. A po tvrdnjama o "nečuvenim zvjerstvima" i stotinama njihovih žrtava moralo bi ih biti na desetine, ako ne i na stotine.

Po izvještaju u "Sarajevskom dnevniku" Bećiru Aliću je suđeno zbog toga što je bio u skupini ustaša koji su još 1941. terorizirali narod u selima oko Ilijaša

[21] *Sarajevski dnevnik* 1. 6. 1946.
[22] Ovaj i neke druge izvještaje u obliku novinskog isječka autor je spremao u mladosti ne bilježeći uvijek datume i ne misleći da će ikada o njima moći javno pisati bilo što. Svi se mogu naći u "Sarajevskom dnevniku" 1945.-46.
[23] Ibid.
[24] Ibid.
[25] Ibid.
[26] Ibid.

i Podlugova, zatim u "Crnoj legiji", onda opet među ustašama u svom zavičaju, s njima išao u potragu za "odmetnicima" u sela Mrakovi, Sovrle i Župa, gdje su otimali hranu, pojedince odvodili u ustašku kasarnu, zlostavljali ili ubijali na obalama Visočice. Alić je 1943. otišao u *Handžar* diviziju gdje je postao "oficir"(!), početkom 1945. pobjegao i došao u Podlugove, odatle na partizanski teritorij gdje su ga prepoznali, pa je osuđen na 15 godina prinudnog rada, no Vrhovni je sud presudu poništio na zahtjev tužitelja, na ponovljenoj raspravi osuđen je na smrt.[27] Toliko o Bećiru - zasad.

Sjetimo se više puta ponovljene fraze u onim Zbornicima: "U referatu o delatnosti pripadnika te divizije, *koji je, na osnovu njihovih izjava prilikom istrage,* sastavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, navode se imena žrtava i nazivi mesta u kojima su vršena zlodela." Davatelji *izjava prilikom istrage,* svrstani su u rubriku "Dokazi". Ima ih devet.

Prvi je Franjo Matheis, čiju smo izjavu upoznali, onda HStuf. "Fritz Mietzner", "podoficir Heinrich Jungnickel sin Wilhelma", Ostuf. "Hugo Jessen", "oficir Willy Hempel" i "Preslušavanje generallajtnanta 13. SS divizije Sauberzweig Karl-Gustava". Ništa od toga što su prva četvorica izjavljivala nije objavljeno osim one Hempelove izjave o tome da je EK 2 bila potčinjena Kammerhoferu. Je li uopće moguće da je on samo rekao kome je bio EK 2 potčinjen a ni riječi o tome čime se bavio? Vidjeli smo gdje i kako je skončao Sauberzweig. Komisija ga je mogla preslušavati samo u mašti. Doduše, mogla je imati neki britanski papir iz logora, gdje nijedan SS-ovac (kao uostalom ni poslije) nije priznao nikakav zločin. Zašto bi to učinio bolesni i teško pokretni Sauberzweig?

Kao "dokaz" slijede "podoficir" - a ne "oficir"- Bećir Alić, sin Hamida - navodni terorist sela oko Ilijaša i Podlugova - poslije njega čitaocu već dobro poznati "stručnjak" za *Handžar* "oficir JA Jeremija Perić" i neki "poručnik JA drug Dragiša Maksimović". Eto na čijim se navodnim izjavama temelje tvrdnje o "nečuvenim zvjerstvima" *Handžar* divizije.[28] Imena onih navodnih stotina žrtava i sve priče kojima smo se pozabavili, Komisija je valjda dobila od drugih informatora. Ako već Franji Matheisu, ili Fritzu Mietzneru, Heinrichu Jungnickelu sinu Wilhelma, Hugu Jessenu i Willyju Hempelu nije upriličen javni proces, zašto barem nisu objavljene presude tim tobože autentičnim zločincima čijim se iskazima dokazuje veliki dio referata Komisije - nego samo Bećiru Aliću i to za ono što je činio prije ili poslije pripadnosti *Handžaru?*

Prvih godina poslije rata mnogi su se pitali što je bilo s Eminom El Huseinijem. Uglavnom je boravio u Berlinu, a nekoliko tjedana prije sloma Trećeg Reicha otišao je u Austriju u Linz, u hotel "Diele", a odatle u Bad Gastein, u vilu "Karlstein". Osim njegovih suradnika za njega su se brinula dva SS Führera. 7. 5. 1945. iz ratnog zrakoplovstva otpušten je pilot Jost Burghard koji je dobio nalog da njega i dvojicu suradnika preveze u Švicarsku. To je i učinio 8. 5. jednim kurirskim avionom. Putem mu je muftija rekao da mora izbjeći Britance, jer su na njegovu glavu raspisali visoku ucjenu. U Bern su

[27] Ibid.
[28] Referat

doletjeli bez poteškoća; Burgharda su internirali, a muftija i njegovi suradnici su otišli na drugu stranu. Kako priča Burghard, Huseinijev sekretar Džandali mu je na rastanku srdačno zahvalio i rekao: "Izbjegli smo Engleze, idemo u Francusku."[29]

Jugoslavenski informativni mediji nisu ništa javljali o muftijinom poslijeratnom kretanju. Državna komisija ga je pod brojem 1892 optužila na odgovarajućem formularu "Odlukom" u kojoj je navedeno da je ratni zločinac "El-Huseini Muhamed Emin" po narodnosti "Arabljanin". Rubrika "Približna starost" ostala je neispunjena, a ispod "Jedinica, zvanični položaj i čin" stoji: "palestinski vrhovni muftija". I rubrike "Poslednje boravište" i "Ostali lični podaci" ostale su prazne jednako kao i "ŽRTVE ZLOČINA (OŠTEĆENICI) (sa ličnim podacima)". Slijedi "Kratak opis i kvalifikacija zločina":

"Prinudno regrutovanje stanovništva okupirane teritorije - Čl. 23 Haškog reglamana stav posd.

Organizovao 1943. god. mobilizaciju muslimana u SS divizije."[30]

Već znamo o SS dovoljno, da lako uviđamo kakva je ovo besmislica: nikakav muftija, pa još i palestinski, nije mogao u Europi prinudno nikoga regrutirati ni u što, a kamoli u Waffen SS, (nije to mogao, kako je htio, više godina čak ni SS Vođa Reicha!), optužba za "organizaciju mobilizacije" još je gluplja. Kako bi to uopće mogao raditi neki muftija - pa makar bio i poznat kao borac protiv kolonijalizma - koji je došao iz Azije u Njemačku 1943.? I to u SS-u, gdje je već bila osnovana čitava vojska!

Po svemu se čini da je OZNA proširila bajku o tome da je on zapravo cijelo vrijeme bio britanski špijun. Dakako, nitko to nije javno tvrdio, ali su "upućeni" govorili. Priča je smišljena iz više razloga, time:

- je zapriječeno svako daljnje pitanje o njegovoj sudbini; špijuni su obavijeni velom tajni,
- Velika Britanija (dok Jugoslavija još čvrsto slijedi vanjsku politiku SSSR-a) biva kompromitirana kao nalogodavac inicijatora i pokrovitelja "nečuvenih zvjerstava",
- njegovi domaći znanci bivaju dvostruko kompromitirani.

Ni u spomenutim strogo povjerljivim edicijama UDBE, gdje je djelatnost El Huseinija opisana na tri stranice, nećemo naći prevažnu činjenicu: poslije drugog svjetskog rata Huseinija su Saveznici izručili jugoslavenskim vlastima kao ratnog zločinca, i onda je - oslobođen. O tome javnost nije ništa saznala desetljećima. Ali u javnim glasilima, u istupima političkih aktivista Komunističke partije, Narodnog fronta, USAOJ-a, SKOJ-a, na "idejno-političkim časovima" organiziranim u vojsci, policiji, po poduzećima, školama, mjesnim zajednicama, na radnim akcijama, Huseinija su stavljali u isti red s Pavelićom, Mihailovićem i nacističkim ratnim zločincima. Dio istine neslovenska javnost saznala je tek 1982. kada je objavljen i srpski prijevod uspomena jednoga istaknutog Titova diplomata.

[29] TV film *Halbmond und Hakenkreuz* Klausa v. Münchhausena i Rainera C. M. Wagnera, produkcija SD
[30] Arhiv Jugoslavije

U poglavlju "Nemirna godina 1946." dr. *Aleša Beblera* napisano je i ovo:

"Sjećam se da smo u to vreme primili telegram iz jedne od arapskih zemalja: navodno smo zatvorili jeruzalemskog muftiju, zbog saradnje s okupatorom. Arapi žarko žele da ga pustimo. U diskusiji je bilo argumenata za i protiv, pa smo odlučili da pitamo Maršala. Dobili smo odgovor:

- Ako to Arapi žele, dajmo im ga! - Tito." [31] I to je sve o muftiji.

Ovi, koji su o El-Huseiniju diskutirali, bili su, po Bebleru - "Komisija za vanjske poslove": Koča Popović, predstavnik vojske, tadašnji načelnik generalštaba, Vladimir Velebit, predstavnik Ministarstva vanjskih poslova, Vladimir Dedijer kao predstavnik Agitpropa i Bebler kao sekretar te Komisije. Predsjednik je bio Edvard Kardelj. Poslije sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom u *Borbi* je jednom navedeno da je El Huseini oslobođen na preporuku predstavnika te države.

Lebl, koja se obilno služila izraelskom literaturom i arhivima, piše da su muftiju poslije sloma Reicha Francuzi zatočili u neku vilu. Opširno izvještava o tome što je o njemu javljao Radio - Bejrut, kako su iz arapskih zemalja tražili da se oslobodi, što se o tome pisalo, govorilo u New Yorku, Londonu i Parizu. Odlomak iz Beblerove knjige tumači: "Verovatno da tada ni jugoslovenska ambasada u Parizu nije znala da je lično Tito, na zahtev Arapske lige, još godinu dana ranije odlučio da izbriše Hadži Emina El Huseinija s jugoslovenske liste ratnih zločinaca." Tim navodnim "brisanjem s liste" opravdava izjave službenih francuskih predstavnika kako nijedna država ne traži njegovo izručenje.[32]

Mada Lebl tumači Beblerove riječi neizravno optužujući Tita, one su je ipak zbunile. Tito ima isuviše velik ugled antifašističkog borca, a da bi mu se mogla jednostavno prišiti popustljivost prema nacističkim zločincima. Zato se u jednoj napomeni ograđuje: "Nisam u mogućnosti da proverim što je A. Bebler zapisao u svojim memoarima, ali je najverovatnije da je u *Politici* pogrešno prevedeno i zapisano 'dajmo im ga' pa su mnogi tumačili da se tada muftija nalazio u jugoslovenskim rukama."[33]

Suvišno je pitati kako to "nema mogućnosti" pročitati prijevod Beblerove knjige objavljen u Beogradu 1982. godine, ona, koja piše i čita srpski, gdje i tiska svoju knjigu u kojoj se poziva na nekoliko stotina izraelskih, njemačkih, talijanskih, francuskih, engleskih i drugih izvora. Moramo je razočarati. Budući da se ne informiramo iz *Politike*, znamo da je i u slovenskom originalu i srpskom prijevodu smisao posve identičan, i da "dajmo ga" nikako ne znači "skidajmo ga s popisa" pogotovo što prethodno još ima rečenica: "navodno smo ga zatvorili", a ne "navodno smo ga zapisali" ili nešto u tom smislu. Tada, 1946., Tito i njegova vlada jedva da su imali neke odnose s arapskim zemljama. Gotovo sve su bile kolonije velikih sila. Odnosi tih zemalja prema Jugoslaviji znatno su poboljšani tek mnogo godina poslije, u okviru Pokreta nesvrstanosti. 1946.

[31] Aleš Bebler: *Čez drn in strn* - Ljubljana 1981. i srpski prijevod *Kako sam hitao* - Beograd 1982.
[32] *Jerusalimski muftija*
[33] Ibid.

Jugoslavija je gotovo u svemu prisni saveznik i sljedbenik vanjske politike SSSR-a.[34]

Nešto je drugo posrijedi: El Huseini je bio proglašen ratnim zločincem onom odlukom br. 1892 koju smo citirali, ali s tako smiješnom optužbom da je nijedan ozbiljan pravnik ne bi mogao pravdati. Muftija je bio isuviše poznat, a da bi se moglo zapadne političare, a pogotovo novinare uvjeriti da "je prinudno regrutovao" ili "organizovao mobilizaciju". Pitanje je i što bi u SSSR- u koji je podsticao antikolonijalne pokrete - o tome procesu mislili. Nije Kardeljev odbor zaludu diskutirao, mogli su lako zamisliti taj proces i njegove posljedice. I našli su rješenje, lukavo i podmuklo. Muftiju su oslobodili u najvećoj diskreciji, a nastavili ga optuživati, i progoniti one koji su s njim imali kakva posla. [35]

Primjer je teolog Kasim Dobrača. Kada je El Huseini posjetio Sarajevo sastao se i s onim "Odborom narodnog spasa". U Odboru je bio aktivan i Dobrača kome je poslije dužeg istražnog zatvora od 18. do 25. 9. 1947. sudilo vijeće Okružnog suda, zajedno sa skupinom od desetak muslimana, mahom intelektualaca i vjernika. Proces je bio gotovo tipičan sovjetski; optuženi su poslije iznuđenih priznanja svrstani u organiziranu (neprijateljsku, izdajničku, ilegalnu i t.sl.) skupinu "suradnika s okupatorom", "špijuna", "nenarodnih elemenata". Dobrača je uz ostalo bio optužen kao njen vođa i muftijin (pa dakle i nacistički) "agent" i organizator *Handžar divizije* (!) Uzalud se branio da nije ništa i ni za koga špijunirao, da je samo bio muftijin prevodilac i razmijenio nekoliko pisama ("pismo je veza, a veza je špijunaža", govorili su tada tužitelji po sovjetskim uzorima). Zbog pisanja nekog teksta o teškom položaju muslimana u Jugoslaviji, koji je navodno bio prokrijumačen u Egipat, susreta s muftijom i dvomjesečnog boravka u Berlinu u Njemačko- arapskom institutu gdje je bilo muftijino sjedište, Dobrača je osuđen na 15 godina zatvora, konfiskaciju imovine, gubitak građanskih prava.[36]

Zapadne su zemlje zbog ovakvog "pravosuđa" postepeno prestale izručivati Jugoslaviji ljude optužene za ratne zločine. Godinama će se onda kao velika nepravda isticati da mnoge zbog toga nije stigla nikakva kazna. Oslobađanje El Huseinija, i to još iz jugoslavenskog zatvora, ruši sva nastojanja Lebl da muftiju prikaže kao ratnog zločinca. Zato ona "nije u mogućnosti da provjeri Beblerov tekst" i pored tumačenja "mnogih" - ali njoj nepodobnih. Iz Francuske El Huseini je otišao u Egipat gdje je bio gost kralja Faruka. U Palestini su Englezi zabranili da mu se ime spominje. Neumorno je nastavio političku borbu za slobodu Palestine, sudjelovao na Konferenciji zemalja Azije i Afrike u Bandungu. Umro

[34] Otklon od vanjske politike SSSR počinje se nazirati tek 1948.- 49.
[35] U suvremenoj njemačkoj (popularnoj, a ne znanstvenoj) publicistici gdje se itekako obzirno tretira sve što se odnosi na Židove i Izrael, ne manjka nastojanja da se muftija prikaže kao ratni zločinac, a otpor Palestinaca stvaranju židovske države na njihovoj zemlji kao "terorizam". Primjer je i spomenuti TV film *Halbmond und Hakenkreuz*. Ondje je umontirano koješta što nema veze s muftijom ali ima s nacistima, npr. i snimci zloglasnog zapisnika sastanka u Wannseeu gdje je dogovorena likvidacija europskih Židova; "objektivnost" autora dovoljno ilustrira činjenica da u cijelom filmu o muftiji ne govori baš nijedan Palestinac ili Arap, dok Izraelci vode glavnu riječ.
[36] Presuda Okružnog suda u Sarajevu K-529-47-11.

je u Bejrutu 4. 7. 1974. gdje je i sahranjen. Izraelci nisu dopustili dženazu u rodnom gradu.

Isto kao što nekim vodećim bosansko-hercegovačkim komunistima u drugoj Jugoslaviji nije bilo stalo da se saznaju istine o *Handžar* diviziji, tako im nije odgovaralo da se zločini počinjeni prema muslimanima na *slobodnoj teritoriji* 1941./42. istraže, stratišta obilježe i iskaže počast žrtvama.[37]

Jedan od istaknutih vođa KP u Bosni i Hercegovini, *Dragutin ("Braco") Kosovac,* podsjetio je javno kako su Talijani prepustili četnicima Gornje Podrinje 1941. a : "Vrhunac orgijanja rulje bili su pokolji na drinskom mostu u Foči i Goraždu. Dosta se zna o ustaškim zvjerstvima. Goran Kovačić je napisao *Jamu* u kojoj je umjetnički transponirao stravične prizore modernog Danteovog pakla, ali o drinskim mostovima malo je napisano. Ni danas nema nikakvog znaka koji bi obilježavao ove četničke orgije."[38]

Partizan *Alija Pašalić* i policajac u Foči od 1945. pisao je Republičkom i Općinskom odboru SUBNOR-a zašto nije podignut nikakav spomenik žrtvama u Foči. Opširno je opisao zbivanja u ratu i poslije, a i ovo: "Interesantno je da sada, nakon 40 godina poslije drugog svjetskog rata pojedinci pokušavaju ublažiti četničke zločine na taj način što žele dokazati da *četnika nije ni bilo sve do druge polovine 1942. godine* (...) Ako je to tako, onda naša historija nije raščistila ko je bio ko u ustaničkim danima."[39] I *Nikola Bojić* je pisao da su masovna stradanja *nedužnog stanovništva* u istočnoj Bosni, posebno ona 1941. i 1942. godine, dugo vremena bila, u neku ruku tabu tema jer se tek 43 godine nakon završetka rata počinju obilježavati stratišta.[40] Da masovna stradanja *pravoslavnog stanovništva* nipošto nisu bila tabu tema, ne treba dokazivati.

Drugi svjetski rat donio je zemljama Kraljevine Jugoslavije stradanja kao malo kojoj drugoj zemlji. Pritom su 1941.-45. nastavljena srpska istrebljivanja bošnjačkih naselja na najokrutniji način, započeta još za pravoslavnih ustanaka na prostorima od Užica do Cetinja i Nikšića, s idealom da "drumovi požele Turaka, kojih nigde biti neće".[41] Taj je proces 1945. privremeno zaustavljen da bi 1992. bio nastavljen, još i praćen posvemašnjim uništavanjem svih materijalnih tragova njihova postojanja - džamija, groblja i kulturnih ustanova. U velikom dijelu istočne Bosne učvrstio se srpski etnos, a brojni, nekad tipično muslimanski gradovi, izgubili su to obilježje. Osim mahnitih nastojanja da svi

[37] Jedan spisak Zemaljske komisije za ratne zločine sadržava za općinu Foča podatke za 3525 četničkih žrtava, za općinu Goražde 1387, za Čajniče 418, spisak dvojice građana (ovjerio ga je SUBNOR) u Jablanici 78, generala Asima Pervana u općini Divin 432 i na bijegu u Bileću 41, onaj Hamida Bešlića za Foču i okolna mjesta 800, (od toga 80 posto su muslimani) u općini Pljevlja 1492, u Prozoru i okolici 314 itd. (Genocid, Glava VIII – Prilozi).

[38] *Sarajevo u revoluciji* 3.

[39] *Pismo Alije Pašalića;* povod mu je neka sjednica vrha SUBNOR-a u Sarajevu održana 1986! (objavljeno u Genocidu bez datuma).

[40] *Žrtve se ne smiju zaboraviti, Oslobođenje,* 22. 9. 1988.

[41] Iz pjesme "Buna na dahije" srpskog guslara F. Višnjića, nekada obaveznoj školskoj lektiri ne samo u Srbiji.

Srbi moraju živjeti u jednoj državi, ta su divljanja u dobroj mjeri posljedica višedesetljetne vladavine laži i prešućivanja istine.

Mnoge je neistine o *Handžaru* osobito potaknula odluka i nastojanja Glavne uprave SS da u toj "hrvatskoj SS diviziji" budu *Bosniaken Muselmanen* - Bošnjaci muslimani i islamske vjerske starješine (tabor imami). Takva kombinacija *Nijemci i Turci,* kako je shvaćaju velikosrbi, njihova dva gotovo mitska zla, začinjena fesovima i još kraticom SS, sinonimom nacističkog nasilja i genocida, čini se nekima bogomdanom za izricanje svakakvih optužbi Bošnjaka, tabor-imama i njihove SS divizije. Raznim piscima na Zapadu dodatni je motiv što se njome bavio i palestinski muftija pa im je njegova kombinacija sa SS, Bošnjacima i tabor-imamima još i egzotična. Posebnu kategoriju tekstova neprestano inspirira pobuna u pionirskom bataljonu u Francuskoj, zbog nekih nejasnih okolnosti, ali i dnevno-političkih razloga.

Rezultat je da se o *Handžaru* pisalo i piše više nego o svim drugim protivnicima jugoslavenskih partizana koji su kraće ili dulje boravili na području buduće Jugoslavije 1944. u vrijeme njena djelovanja na ratištu u Hrvatskoj i Bosni. Više o njoj, nego o 18 drugih njemačkih divizija (od toga druge dvije SS), njihovim brigadama i policijskim regimentama! Svakojaki pisatelji, partizanski memoaristi, novinari, samozvani i obrazovani historiografi, nisu u komunističkoj eri, a ni poslije, napisali onoliko i onakvih tekstova o divizijama oružanih snaga NDH, korpusima i brigadama četnika Draže Mihailovića, pukovima Srpske državne straže, čak ako ih se po nekoliko uzme zajedno, koliko o diviziji *Handžar.*

Ferid i Halim

***Veoma je teško** izbjeći krivi put.*
(Goethe, Faust)

Waffen SS regimente i prve divizije nastale su po želji Adolfa Hitlera kao njegova osobna militarizirana policija, s pomno odabranim ljudstvom koje se, uvjeravano u elitarizam, nastojalo natjecati s najborbenijim postrojbama Wehrmachta u agresivnim pothvatima. Motivi većine dobrovoljaca u 13. SS *Handžar* diviziji bili su uveliko oprečni: efikasna obrana vlastitih obitelji, domova i naselja, povratak prognanika i izbjeglica.

Drama Villefranchea je bila sudar dvaju temeljnih shvaćanja kakvih je bilo ne samo u pripadnika *Handžar* divizije, nego i u cijelom narodu Bošnjaka nametnutih nemilosrdnim istrebljivanjem i protjerivanjem kao odgovori na elementarna pitanja opstanka: kuda? kamo? Kada je klano svako muško veće od puške, a zatim sve redom, mogućih odgovora je bilo malo, osobito izbjeglici ili prognaniku. Postupci ustaša brzo su razočarali i mnoštvo Hrvata, a među Bošnjacima uz mržnju prema istrebiteljima, izazvali ne samo protuustaško nego i dotada neizraženo protuhrvatsko raspoloženje. Sve je to snažno potaknulo aktivnost autonomista, i, kako se izrazio ustaški policajac Fulanović, "njihovih trabanata", kojih "ima po svim bosanskim gradovima i gradićima". SS-ovski pozivi i mutni nagovještaji moguće autonomije Bosne i Hercegovine počinju

dileme svoditi, kako se čini na jednu: za SS (i Hitlera) ili za Tita (i Staljina)? Mogućnost nekakvog opredjeljivanja za zapadne saveznike, onemogućavali su oni sami podržavajući bezrezervno i hvaleći u svemu svoga štićenika i istrebitelja muslimana D. Mihailovića.

Posljedice svoga opredjeljivanja jedva je bilo moguće do kraja sagledati u danima kada počinje propagandna kampanja za SS diviziju. Mnogo se o njima i ne razmišlja kada u gradove i kasabe opet stižu izbjeglice, koje su se u proljeće 1942. vraćale pune nade u istočnu Bosnu i Gornje Podrinje.

Od onih, koji prvenstveno žele dobro oružje i organizaciju da napokon uzvrate udarce, 13. SS divizija je nastala, a počinje propadati od onih do kojih je doprla partizanska propaganda i saznanje o nekim njihovim postupcima. Isprva prevladavaju jedni, potom i postepeno drugi. Rat je njihova shvaćanja na jednoj kritičnoj točki ekstremno potencirao u Halimu i Feridu, dvojici glavnih protagonista kobne noći 16./17. 9. 1943. Grmek i Lambrichs koji malo što znaju o Bošnjacima pokušavaju ih psihološki analizirati, nalazeći im zajedništvo u tome što su obojica učila istu gimnaziju u Bihaću, ali i "školu prepredenosti" i u obostranom licemjerju, jer se ponašaju kao da jedan drugome vjeruju. Dodaju i to da je Malkoč "uvjereni fašist".

Halim efendija, nosilac jednog od najslavnijih prezimena glasovitih vojskovođa osmanske imperije, mogao je - dakako, ako je imao krov nad glavom - biti civilni imam nekog džemata, apelirati da se daje zekat i posti ramazan, učiti tehvide po mahalama da se svrši rat, a djecu dove, klanjati i mendub namaze. Dobrovoljno je bio vojni, otišao i u SS uvjeren da je to jedini način da Bošnjak dobije oružje u svoje ruke, svoju vojsku, svoju komandu i bori se za Bosnu koju će drugi uvažavati, a ne razdirati. Zna i predobro što su i kakvi četnici, da partizane vode bezbožni komunisti, od kojih se, kao ni od njihovih britanskih pokrovitelja ili moskovskih gospodara ne nada da će muslimanima donijeti sreće ni spasa, kao što nisu donijeli ni milijunima muslimana širom svijeta.

A kada ga Ferid budi s oružjem u ruci i govori što se dogodilo, shvaća da se ruši i ta nada u mogućnost borbe za opstanak, a poziv da se pridruži buntovnicima shvaća i kao osobni izazov. Ubojstvo starješina je nepravda, "nasilje i smutnja, a Bog Uzvišeni ne voli smutljivce[42] ni nasilnike".[43] Za to nasilje on se osjeća više odgovornim od Džanića. Njemu su žrtve iskazale povjerenje da vodi brigu o vjeri i moralu ovih vojnika koji su mu se obraćali u raznim prigodama, on se petkom penjao na mimber ili neko drugo povišeno mjesto i držao hutbu, govorio o dužnostima prema domovini, zajednici, susjedima, rodbini, borbama pod vodstvom Vjerovjesnika - Bog ga blagoslovio - protiv nevjernika. Ferid mu se predstavio kao bezbožnik na najokrutniji način. I imam shvaća da ga buntovnici nisu ubili jer se boje reakcije džemata. I lako zaključuje da prvo mora sagledati širinu ove zavjere i da pobjeđuje onaj tko zavlada mislima i osjećajima vojnika u tim odsudnim trenucima.

[42] *Kur'an časni*, preveli i sredili hafiz Muhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević - Sarajevo 1937. - poglavlje Tevbe.
[43] Ibid. - Ali Imran

I dok odlazi u 1. četu, na umu mu je: *Shvatio sam kakvo su ubojstvo počinili kao i posljedice takvoga čina. Odlučio sam spriječiti daljnju nesreću i spasiti ljudstvo*. Razmišlja što o svemu misle vojnici. Kada susreće svoje zbunjene suvjernike, odluka mu se učvršćuje.

Stati tog jutra pred stroj pobunjenika i osuditi njihovo ponašanje opasno je po život. Starješine su već smaknute ili zatvorene, on ne može znati hoće li netko i na njega potegnuti oružje. Ali svi smo određeni da trajemo u dva svijeta, ovome kratkom i drugom, vječnom kada odluči Bog Uzvišeni. Imama ne vodi želja za osvetom ubijenih Führera - jer "nitko neće umrijeti bez Božjeg dopuštenja, a svačiji je vijek određen"[44] - i Hitleru i njegovu Reichu - nego otpor smutnji i nasilju, da mu se tabor ne pridruži nevjernicima. A smisao je ljudskog života služenje Bogu. Imam želi govoriti za duše vojnika i svoju, a Ferid gubi bitku u trenutku kada on uzima riječ, jer imam zna što i kako treba reći.

I kada SS Oberführer hoće ubiti svakog trećeg čovjeka, zna da mora štovati riječi Božjeg poslanika: "I nijedan grešnik neće ponijeti teret i grijehe drugoga"[45] stupa pred njega i cijevi mitraljeza i traži da se kazne samo krivci.

Na drugoj je strani Ferid. Bio ili ne bio u dogovoru s NOP-om, Englezima, Francuzima, bilo s kim ili ni sa kim, to je sporedno, uvjeren je da se i on i njegovi zemljaci kreću putevima Adolfa Hitlera koji ih vodi u propast. Svoju odluku da više ne ide tom stazom može pokušati provesti i tako da prve pogodne noći, nestane sam ili zajedno sa svojim drugovima. Čak i da mu je netko - što misli Rachor - i naredio da organizira pobunu, može to izbjeći sa stotinu izgovora. Ali on hoće spasiti što više zemljaka, koje dril i boravak u Francuskoj priprema za borbu na krivoj strani, dok im se roditelji, žene, djeca u Bosni zlopate. Da bi to učinio i francuskim se antifašistima uvjerljivo i djelom, a ne samo riječima, predstavio kao njihov istomišljenik i imao vremena da dovoljno daleko odmakne, misli da mora obezglaviti bataljon. Radi toga se upušta u oružanu pobunu koju organizira kako zna i umije. Imamu ne govori ništa o svojim namjerama. Pretpostavlja da će se, htio ili ne htio, pridružiti svom džematu. Ali zna da mu ne smije nahuditi. Ako ispali metak u imama, presudio je i sam sebi. Poziva ga da mu se pridruži, daje vremena da razmisli. Nema tu ni licemjerja ni prepredenosti. Obojica igraju otvorenih karata. Ali Ferid griješi, misleći da mu imam više ne može omesti planove, zaboravlja da ima posla sa čovjekom kojemu je posao da uvjerava i pridobiva ljude.

Premda su se našli na protivnim stranama, u obojice mnogo je zajedničkoga. Puni su mladalačke snage, iz istoga su kraja, gotovo vršnjaci, u obojice je ista hladnokrvna promišljenost, volja da se odlučno angažiraju, najmanje to čine radi sebe, nego, makar i "glava pala" - za druge.

Sreća je Bošnjaka u nesreći pola stoljeća poslije, što su se potomci Feridovih i Halimovih pristalica našli s oružjem u ruci na istoj strani kada su se opet, tko zna koji put, suočili s istrebljivačima.

[44] Ibid.
[45] Ibid. Fâtir

Što je bilo s...

Gottlobom Bergerom - Zbog sudjelovanja u istrebljivanju europskih Židova američki vojni sud u Nürnbergu osudio ga je 1949. na 25 godina zatvora. 31. siječnja 1951. smanjena mu je kazna na 10 godina, ali je otpušten nakon što je u zatvoru proveo šest i pol godina. Umro je 5. 1. 1975. (*Wistrich: Who's Who in Nazi Germany*).

Theodorom Eickeom - Poginuo je 1943. na istočnom bojištu kao zapovjednik SS divizije *Totenkopf* prilikom izviđačkog leta (*Wistrich*, n. d.)

Edmundom Glaiseom von Horstenau - U Zagrebu je ukupno boravio od svibnja 1941. do 15. 8. 1944. Ubio se u zarobljeničkom logoru Langwasser kod Nürnberga 20. srpnja 1946. (*Bertelsmanns Lexikon der Geschichte 2, Gütersloh 1978.).*

Paulom Hausserom - Dotjerao je do komandanta SS armije. Hitler ga je pred kraj rata smijenio. U američkom zarobljeništvu je proveo do 1949. Poslije je predsjedavao HIAG-om, zajednicom veterana Waffen SS. Nastojao ih je osloboditi odiuma "svjetonazorne vojske". Umro je u Ludwigsburgu 1972. (*Wistrich*, n.d.).

Heinrichom Himmlerom - Pred sam kraj rata Hitler je dočuo za njegove tajne pregovore sa zapadnim saveznicima. U oporuci ga je smijenio sa svih položaja i isključio iz stranke. Bio se iz Berlina probio do Flensburga, sjedišta vlade poslije Hitlerove smrti, gdje su ga se u svibnju 1945. riješili kao balasta, pokušao se probiti kroz britanske kontrole, ali je uhapšen i počinio samoubojstvo (*Lexikon*).

Muhamedom Hadžiefendićem - U lipnju 1943. smijenjen je s položaja komandanta. Odlaskom mnogih milicionara u SS i partizanskim osvajanjem Tuzle 2. 10. 1943. DOMDO postrojbe su se osule. Dočekao je partizane u Tuzli. Dvadesetak dana bio je slobodan, onda su ga izveli pred "Narodni sud", osudili na smrt i strijeljali 23. 10. 1943. (*Jahić: Muslimanske milicije tuzlanskog kraja*). Po verziji književnika, komunista i partizana Derviša Sušića partizani su ga isprva samo saslušali, a onda: "Kad su Nijemci s domobranima počeli da se primiču gradu sa zapada dva dana poslije oslobođenja on je, zajedno s nekima na slobodu puštenim neprijateljskim saradnicima, pokušao odvraćati narod, naročito muslimane od dobrovoljnog odlaska u jedinice NOV" i zato je "presudom vojnog suda osuđen na smrt s nekoliko gestapovskih i unsovskih saradnika i - strijeljan" ("Parergon" - *Oslobođenje* 7. 9. 1979.)

Konstantinom Kammerhoferom - 1945. bio je u zatvoru u Nürnbergu, potom u Grazu, odatle je pobjegao, od 1948. bio pomoćni građevinski radnik u Hannoveru. Umro 1958. u Oberstdorfu (*P. Broucek u Glaiseovu Dnevniku*).

Komandantima koncentracijskih logora - **Anton Kaindl** i **Hans Loritz** bili su poslije 1940. komandanti u Sachsenhausenu, prvoga je sovjetski vojni sud osudio na doživotnu robiju, umro je u SSSR, drugi se ubio 1946. u savezničkom zatvoru. U Neuengamme bili su **Martin Weiß** i **Max Pauli**, obojica su 1946. osuđeni na smrt i smaknuti (*Lexikon*). **Karl Koch** u Buchenwaldu uhapšen je u

travnju 1944. zbog korupcije, pronevjere zatočeničkog imetka i s tim vezanog ubijanja. SS sud ga je osudio na smrt, strijeljan je u logoru. Njegova supruga Ilse zvana "buchenwaldska vještica", optužena zbog profesionalne utaje ukradenih stvari oslobođena je uslijed nedostatka dokaza. Kochova nasljednika, **Hermanna Pistera** osudio je na smrt francuski vojni sud, umro je u zatvoru. (*Lexikon*)

Vrhovni sud Hrvatske sudio je javno **Siegfriedu Kascheu** zajedno sa **Slavkom Kvaternikom** od 29. do 7. 6. 1947. u Zagrebu. Osuđeni su na smrt, kazna je izvršena.

Ottom Kummom - U siječnju 1945. imenovan je (posljednjim) komandantom LAH - tada 1. SS oklopne divizije. U savezničkom zarobljeništvu odveden je u Nürnberg. Piše da su ga ondje šest mjeseci saslušavali s namjerom da ga izvedu pred sud kao svjedoka (a ne okrivljenoga) zajedno s grupom generala Wehrmachta, koji su zapovijedali na Balkanu, ali budući da mu nisu mogli dokazati nikakvu krivicu, prebacili su ga u logor Dachau, s tim da bude izručen jugoslavenskim vlastima. Odatle je pobjegao preko logorske ograde, skrivao se i poslije legalizirao (*Vorwärts Prinz Eugen*).

Vojislavom Lukačevićem - 1943. četnički komandant Sandžaka i Crne Gore, boravio je 1944. u Kairu i Londonu kao četnički predstavnik na vjenčanju kralja Petra, bio imenovan njegovim ađutantom, po povratku u zemlju uhvaćen, osuđen u Beogradu na smrt, strijeljan 14. 8. 1945. (*Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*).

Halimom Malkočom - Zarobljen, u istražnom zatvoru od 10. 6. 1945., presudom Vojnog suda u Sarajevu od 14. 8. 1945. osuđen na 11 godina zatvora, zbog toga što je kao član štaba 13. bataljona 13. SS divizije u rujnu 1943. "u francuskom gradu Ville Frange otkrio pobunu, te organizatore i učesnike" zbog koje je "pred cijelim strojem strijeljano 25 državljana Jugoslavije, pripadnika tog bataljona". Onda je ponovo osuđen u Bihaću 5. 11. 1946. na smrt zbog toga je što je "izvršio razne zločine tj. u vrijeme rata i neprijateljske okupacije radio kao neposredni izvršilac zlostavljanja i mučenja stanovnika SFRJ". Strijeljan je 8. 2. 1947. (*Svijet*, 4. 1. 1998., *Les Révoltés de Villefranche*)

Draža Mihailović je izveden u Beogradu 10. 6. 1946. pred Vojno vijeće Vrhovnog suda. Osuđen je na smrt strijeljanjem. Kazna je izvršena 17. 7. (*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom).*

Herbertom von Obwurzerom - Poslije odlaska iz "Handžar" divizije bio je uz ostalo 1944. komandant 15. Waffen SS divizije oklopnih grenadira (Latvijska br.1), iste godine prebačen je u rezervu u činu Oberführera, poginuo 26. 1. 1945. u zapadnoj Pruskoj (*P. Broucek n.d.*).

Muhamedom Pandžom - mada je agitirao za pristup Bošnjaka SS diviziji čini se da se razočarao i pokušao 1944. osnovati bošnjačku oslobodilačku vojsku koja se nije željela boriti protiv partizana, ali oni jesu protiv nje. SS-ovci su ga zatočili, pa predali ustašama. Bio je u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu, ali je pušten. Živio je slobodno u Zagrebu, u proljeće 1945. otišao na partizanski teritorij. U Sarajevo je došao koncem travnja 1945. Ubrzo je uhapšen, Sud narodne časti osudio ga je na 10 godina prinudnog rada i 15 godina gubitka

građanskih prava. Umro je u Sarajevu 1962. (*Alija Nametak: Sarajevski nekrologij*).

Arthurom Phlepsom - Povodom sloma njemačkih armija u Rumunjskoj tražio je da ga pošalju u rodni kraj gdje živi mnogo Nijemaca. Bio imenovan opunomoćenim generalom za Erdelj (Transilvaniju), ono što Nijemci nazivaju Siebenbürgen. Što je ondje radio bez štaba i vojske nije posve jasno. Po priči njegova sina, ondje je nastojao organizirati evakuaciju Nijemaca. Rumunjska vojska, koja je se okrenula protiv Nijemaca vladala mu je rodnim gradom koji Nijemci nazivaju Kronstadt. Phleps je pisao molbu rumunjskom komandantu, svom nekadašnjem potčinjenom da dopusti evakuaciju Nijemcima. Ovaj mu je odgovorio da to ne može dopustiti, ali da njegovu obitelj hoće. Što je poslije s njim bilo, ne zna se. Ima više verzija, poginuo putem, ubili ga Rusi (*Vorwärts Prinz Eugen*).

Felix Steiner je zapovijedao SS divizijom, SS oklopnim korpusom i najzad SS armijom. Hitler ga je smijenio u posljednjim danima rata. Iz britanskog zarobljeništva otpušten 1948. Aktivan kao pisac, objavio je neka vojno-teorijska djela, a i knjigu u kojoj brani Waffen SS od svakovrsnih optužbi. Umro je kod Münchena 1957. godine (*Die Armee der geächteten*).

Crnogorskim četničkim vođama: **Zaharijem Ostojićem, Mirkom Lalatovićem, Pavlom Đurišićem i Petrom Baćovićem** - Povlačili su se u zimu 1944./45. prema zapadu s glavninom četničke vojske. U Bosni su se rascijepili; Draža Mihailović, namamljen depešama koje su mu podmetali partizani, odlučio se vratiti u Srbiju; vođe crnogorskih četnika odlučile su se probiti preko Hrvatske u Sloveniju, odatle britanskim saveznicima u Italiju. Uspostavili su kontakt u Zagrebu sa crnogorskim nacionalistom Sekulom Drljevićem, prijateljem Ante Pavelića. Drljević je pozvao crnogorske četnike da pređu Savu kod Broda, ali Pavle se toga plašio i odlučio krenuti na zapad preko planine Motajice, na Lijevče Polje. Ondje su ustaše razbile tu vojsku politički i vojnički, neki Milan Radonjić ju je pozvao da se pridruže ustašama. Poslušali su ga u masama i prišli ustašama. Po onome što je Mihailović ispričao u zatvoru, Đurišić, Ostojić i ostali pošli su u Banju Luku i predali se ustašama s oko 200 ljudi. Poslije se im se gubi svaki trag, po svoj prilici su ih ustaše pobile u logoru Bosanska Gradiška ili u Jasenovcu (*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*).

Tabor-imami 13. SS divizije "Handžar" (nepotpuni popis)

Podaci "(?)" su nepoznati ili neprovjereni

Ime, godište mjesto rođenja	***Postrojba***	***Poznati podaci***
Sulejman Alimajstorović 1913. (?)	Sanitetski odred	Diplomirao na VIŠT-u 1939. Vjeroučitelj na Ženskoj medresi u Sarajevu. Poginuo kod Brčkog, sahranjen ondje s vojnim počastima
Hasan Bajraktarević 1919. Sarajevo	Imam 27. regimente	Diplomirao na VIŠT-u 1942. U jesen 1944., zbog odbijanja da napusti Bosnu na mostu kod Brčkog, po zapovijedi Hankea strijeljan s Hadžimulićem
Bubalo (?)	Vojna policija	Poginuo u ratu (?)
Osman Delić 1919. kod Tuzle	Zamijenio Sirču u I. /27.	Dezertirao 8. 2. 1945. Umro u Gračanici 1997.
Husein Đozo 1912. kod Goražda	Imam 28. regimente	Diplomirao teologiju u Kairu. Iz divizije vratio se 1945. u Sarajevo, poslije rata proveo pet godina u zatvoru
Hadžimulić Mustafa 1917. Sarajevo	Logistika	Strijeljan u jesen 1944. zajedno s Bajraktarevićem kod Brčkog
Džemaludin Ibrahimović 1919., Sarajevo	Protuzrakoplovni odred	Završio Gazi Husrefbegovu medresu u Sarajevu. Živi u Nürnbergu (1999.)
Haris Korkut 1915., Zvornik	Art. regimenta	Kadija u Travniku, umro u Libanonu 1980.
Malkoč Halim 1917. kod Bihaća	Pionirski bataljon poslije imam 28. regimente	Predratni vojni imam. U Bihaću 1947. osuđen na smrt. Presuda je izvršena
Mašić Kasim 1919. Ilijaš	Protuoklopni odred	Diplomirao na VIŠT-u 1943. Poslije rata desetak godina na robiji u Zenici, živi u Travniku (1999.)
Mehanović Fadil (?) Vlasenica	Zamijenio Hadžimulića u logistici	Student filozofije. Nije bio na tečaju u Babelsbergu. U Sarajevu 1946. osuđen na smrt.
Muhasilović Abdulah, 1898. Sarajevo	Prvi divizijski imam (naslijedio ga H. Malkoč)	Predratni vojni imam. Ubile su ga Luburićeve ustaše 1945. (?)

Muhamed Mujagić, 1913. Sanski Most	Logistika	Vjeroučitelj. Sudbina nepoznata.
Ahmed Skaka 1915. Sarajevo	I./ 28., potom zamijenio Džozu kao imam regimente	Vjeroučitelj, živi u Australiji, u Adelaidu (1999.)
Fadil Sirčo 1919. Sarajevo	I./27. ili Dopunski bataljon (?)	Završio Gazi Husrefbegovu medresu u Sarajevu, prije domobranski kapetan, namamljen u neku partizansku zasjedu i ubijen kod Tuzle ili Brčkog (?)
Salih Šabanović 1920., Sudići	Izviđački odred	Diplomirao na VIŠT-u 1940. Umro 1995. u Istanbulu
Terzić (?) i Tihić (?)	(?)	Oba 1947. u zeničkom zatvoru zato što su bili imami u diviziji
Hazim Torlić (?)	I. divizion art. regimente	Vratio se iz Le Puyija u Travnik, bio domobranski imam, ubili ga partizani 22. 10. 1944.

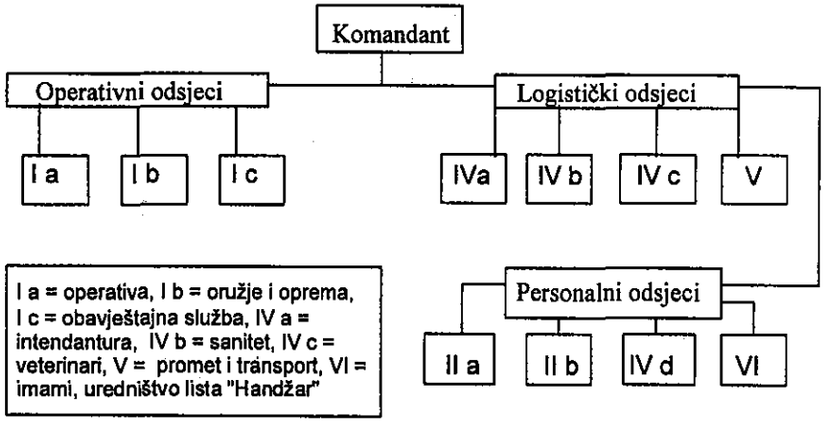
Bile su dvije grupe tabor-imama. U prvoj grupi iz Sarajeva su krenuli Alimajstorović, Đozo, Hadžimulić, Ibrahimović, Mašić, Mehmedagić, Muhasilović, Sirčo, Skaka i Šabanović. Iz Travnika su se pridružili Korkut i Torlić. Oni su obukli unforme u Zagrebu u Savskoj cesti odakle su otišli u Babelsberg,

Poslije je bio još jedan tečaj za imame u Gubenu kod Berlina pod vodstvom Đoze koji je završio u kolovozu 1944. a mladi imami su otišli u "Handžar " ili "Kamu." O toj drugoj grupi jedva da se išta pouzdano zna. Možda su u njoj bili neki koji se još spominju kao tabor-imami s veoma oskudnim podacima: Abdulah Babić, Halilović, Adem Handžić, Ishak Imamović, Seid Karić, Mehmed Maslić i Omer Zulić.[1] U Babelsbergu nisu bili. Fikret Mehmedagić vratio se još iz Francuske u Bosnu.

Podaci o apsolventima VIŠT-a (Više islamsko-teološke škole u Sarajevu) uzeti su iz *Takvima* za 1983. što ga je izdalo Predsjedništvo UIVS BiH.

[1] Imamović; referat

ŠTAB DIVIZIJE

Opća struktura štaba 13. SS divizije "Handžar". Nije imala načelnika štaba, vjerojatno kao ni druge divizije Waffen SS, nego su njegov posao radili drugi (komandant, operativac *Ia*).

OBJAŠNJENJE SS ČINOVA

Vojska	SS	Kratica
	Vojnički činovi	
Razvodnik	Sturmann	Strm.
Desetnik	Rottenführer	Rttf.
	SS Unterführeri	
Podnarednik	Unterscharführer	Uscha.
Narednik	Oberscharführer	Oscha.
Vodnik	Hauptscharführer	Hascha.
	Niži SS Führeri	
Poručnik	Untersturmführer	Ustuf.
Natporučnik	Obersturmführer	Ostuf.
Kapetan	Hauptsturmführer	HStuf.
	Viši SS Führeri	
Major	Sturmbannführer	Stubaf.
Potpukovnik	Obersturmbannführer	Ostubaf.
Pukovnik	Standartenführer	Staf.
	SS Generali	
General-major	Brigadeführer i G.-m. Waffen SS	Brigf.
General-lajtnant	Gruppenführer i G.-l. Waffen SS	Gruf.
General pješaštva, konjaništva, artiljerije	Obergruppenführer i General Waffen SS	Ogruf.
General-pukovnik	Oberstgruppenführer i General - oberst Waffen SS	Obstgruf.

POSTROJBE WAFFEN SS NASTALE U RATU

1.SS oklopna divizija "Leibstandarte Adolf Hitler" (garda)-LAH
2. SS oklopna divizija "Das Reich"
3. SS oklopna divizija "Totenkopf"
4. SS policijska grenadirska divizija
5. SS oklopna divizija "Wiking"
6. SS gorska divizija "Nord"
7. SS dobrovoljačka divizija "Prinz Eugen"
8. SS konjička divizija "Florian Geyer"
9. SS oklopna divizija "Hohenstauffen"
10. SS oklopna divizija "Frundsberg"
11. SS dobrovoljačka divizija oklopnih grenadira "Nordland"
12. SS oklopna divizija "Hitlerjugend",
13. SS Waffen SS gorska divizija "Handžar" (1. hrvatska)
14. SS Waffen SS grenadirska (1. galicijska, zapravo ukrajinska)
15. Waffen SS grenadirska (1. latvijska)
16. SS divizija oklopnih grenadira "Reichsführer SS"
17. SS divizija oklopnih grenadira "Götz von Berlichingen"
18.SS dobrovoljačka divizija oklopnih grenadira "Horst Wessel"
19. Waffen SS grenadirska (2. latvijska)
20. Waffen SS grenadirska divizija (1. estonska)
21. Waffen SS gorska divizija "Skenderbeg" (1. albanska)
22. SS dobrovoljačka konjička divizija "Maria Theresia"
23. SS dobrovoljačka divizija oklopnih grenadira "Nederland"
24. Waffen SS gorska divizija "Karstjäger"
25. Waffen SS grenadirska divizija "Hunyady" (1. mađarska)
26. Waffen SS grenadirska divizija "Hungaria" (2. mađarska)
27. SS dobrovoljačka grenadirska divizija "Langemarck" (1. flamanska)
30. Waffen SS grenadirska divizija (1. bjelorutenska)
31. SS dobrovoljačka grenadirska divizija,
32. SS dobrovoljačka grenadirska divizija "30. Januar"
33.Waffen SS grenadirska divizija "Charlemagne" (1. francuska)
34. SS grenadirska divizija "Landstorm Nederland"
35. SS policijska grenadirska divizija.
36. Waffen SS grenadirska divizija
37. SS dobrovoljačka konjanička divizija "Lützow"
38. SS grenadirska divizija "Nibelungen"
U nekim popisima navodi se i "Kama" (2. hrvatska).

SS korpusni i armijski štabovi

SS oklopni korpusi: 1. "Leibstandarte Adolf Hitler", 2., 3., 4. i 7. oklopni korpus

5. SS gorski korpus, 6. SS dobrovoljački korpus, 9. Waffen SS gorski korpus

SS armijski korpusi : 10., 11., 12., 13. , 14. ,15. ,17. i 18.

6. SS oklopna armija

13 SS DIVIZIJA, STANJE 15. 2. 1944.

Trupni dio	Zapravo			Po formaciji			Zapovjednik
	F	U	V	F	U	V	
Štab divizije i topogr. sekcija	36	50	156	39	50	156	K. G. Sauberzweig
Div. štapska četa	2	24	237	5	35	222	
Propagand. vod		5	14	3	22	15	
Odred za vezu	17	97	156	26	138	630	H. Hanke
27. SS regimenta	60	426	4071	117	673	4395	D. Hampel
I/27 SS bataljon	15	122	1308	31	199	1394	K. Liebermann
II/27. "	14	111	1269	31	199	1394	K. Fischer
III/27 "							K. Frenz
IV/27 "	13	110	981	32	160	1066	H. Jägers
28. SS regimenta	59	422	3996	117	673	4395	H. Raithel
I/28 SS bataljon	18	127	1340	31	199	1394	W. Bormann
II/28 "	14	104	1295	31	199	1394	E. Zill
III/28 "							
IV/28 "	10	124	1020	32	160	1066	H. Kaltofen
13. AR SS (art. regimenta)	58	220	3181	124	455	2988	E. Schmedding
I/13 divizion	8	47	803	27	102	798	B. Dobrinić
II/13 "	10	52	854	27	102	798	F. Kreibich
III/13 "	13	45	795	27	91	796	H. Behrends
IV/13 "	12	54	517	28	101	470	A. von Gyursy
Izviđački odred	17	69	647	25	113	629	E. Kuhler
1. konj. eskadron	1	22	229	5	32	208	
2. konj. eskadron	4	26	225	25	113	629	
PT odred	14	51	408	24	94	382	G. Dierich
PZ odred	16	76	550	29	108	540	H. Biščević
Pionirski bataljon	15	93	921	32	140	962	H. Knoll
Doprema	26	185	1483	44	206	1438	A. Fassbender
Intend. bataljon	10	86	320	13	63	298	O. Küster
Sanitetski odred	25	85	816	36	125	774	Dr. O. Kloes
Veterinarska četa	12	45	394	14	47	333	
Vojna policija	2	57	16	3	59	4	
Dop. bataljon							H. Schifferdecker
1. radionička četa	2	23	96	7	13	73	
2. "	1	16	47	3	13	47	

F = SS Führeri, U = SS Unterführeri, V = vojnici. Po formaciji nedostaje 294 Führera, 113 Unterführera. Podaci za treće SS bataljone nisu obuhvaćeni. (Izvor: *Bundesarchiv-Militärarchiv* u Freiburgu/Briesgau)

Zapovijed o ustrojstvu Divizije

SS Führungshauptamt Berlin-Wilmersdorf, 30. 4. 1943
Kdo. Amt d. Waffen Kaiserallee 183
Org. Tgb. Nr.589/43 g.Kdos. Tajni zapovjedni spis
Odnosi se na: Ustrojstvo hrvatske SS dobrovoljačke divizije
Prilog : -1- (samo nadležnima za razradu)
Razdioba: Posebna razdioba: 70 primjeraka
Kontr. br 1. Pril. 1

1) Po zapovijedi Führera od 10.2. 1943. ustrojava se

Hrvatska SS - dobrovoljačka divizija

(Hrv. SS - dobr. div.)

privremeno po priloženoj formaciji

2) Taktička formacija Hrv. SS - dobr. div. dostavlja se samo nadležnima za razradu i SS-Gruppenführeru i generallajtnantu Waffen SS P h l e p s u.

3) Dan ustroja: 1.3. 1943.

4) Prostor ustroja divizije odredit će se naknadno.

5) Vodeći sastav:

- U tu svrhu su zasad na raspolaganju Volksdeutscheri, aktivni i rez. časnici iz Hrvatske kao i muslimanski aktivni i rez. časnici.
- Divizija se osobito mora pobrinuti za brzu izobrazbu muslimanskog naraštaja SS Führera.
- Volksdeutscherski, hrvatski i muslimanski SS Führeri rangiraju se tako da im se priznaju plaće po sadašnjim činovima u hrvatskoj vojsci, ali, osobito starijim časnicima umanjeni za jedan stupanj za vrijeme 6- mjesečnoga pokusnog roka. Poslije 6 mjeseci pokusnog roka bit će preuzeti do kraja rata. Oni sa činovima iz hrvatske vojske koji ne pokažu potrebnu tjelesnu spremu ili puni učinak u službi, premjestit će se u policiju. Karakterno i tjelesno neprikladni bit će otpušteni.
- SS Führere sanitetske odnosno upravne službe odredit će SS-FHA, Amtsgr. D, odn. Pers. Amt odn. (?).V. Glavnog ureda. Sud hrvatske SS dobr. div. sastavit će Glavni ured SS.

6) Sastav Unterführera i ljudstva od dobrovoljaca s područja Nezavisne Države Hrvatske (samo muslimani).

Ako se osobiti kadrovi ne mogu popuniti tim dobrovoljcima onda treba u ovu diviziju premjestiti isključivo Nijemce iz Reicha odn. Volksdeutschere.

7) Ustrojstvo Divizijske čete za vezu u Goslaru zapovijeđeno je već odlukom SS-FHA, K-do Amt. W. SS, Org. Tg. br II/2597/43 geh. od 27. 4. 43.

8) Oružje, oprema i zaprežna vozila dodijelit će se posebnom naredbom SS-FHA Odjel I b.

9) Motorna vozila dodijelit će posebnom naredbom SS-FHA X. ured.

10) Konje će na zahtjev dodijeliti SS-FHA, VI. ured.

11) KSt i KAN dodjeljuje SS-FHA, Kdo Amt. W. SS, Org.Abt. / StAN. Propise na zahtjev divizije dodjeljuje SS-FHA, Odjel za propise i učila. O opremi propisima slijedi posebna naredba.

12) Brojeve Vojne pošte dodijelit će SS-FHA, II. Odsjek, Odjel Ic/Fp.

13) Ured Vojne pošte i Trup Vojne policije *(Feld.gend.Trupp)* dodijelit će SS-HA, II. Ured, Odsjek Ic.

- Odjeća i oprema divizije kao u gorskih divizija. Uniforma je Waffen SS sa slijedećim izmjenama:
- Oznake na ovratnicima odredit će se naknadno.
- Uz službenu odjeću nosi se zeleno-maslinasti fes.
- Svakom vojniku pripada i crveni fes kao pokrivalo za svečane prigode i izlazak u grad.
- Führerima je prilikom izlaza u grad dopušteno nošenje kape gorskih jedinica sa štitnikom.

Pripadnici SS nose na lijevoj strani grudi znak SS. Svaki pripadnik divizije nosi na desnoj nadlaktici crveno-bijelu oznaku prema uzorku koji će odobriti SS Vođa Reicha.

15) Plaće, skrb i socijalna zaštita kao i drugim dobrovoljačkim legijama pridruženim Waffen SS, adekvatno onima u ostalim legionarskim hrvatskim trupama njemačkog Wehrmachta.

Službeni i komandni jezik je njemački, obrazovni i saobraćajni govor je hrvatski.

16) Hrv. SS dobr. div. potčinjena je u vrijeme ustroja do slijedeće naredbe Glavnoj upravi SS.

Ustroj je zasad zadaća SS Standartenführera v. O b w u r z e r a.

Štab divizije ustrojit će se u Zagrebu.

Adresa: Vojna pošta br. 57400.

Telefonske veze preko "Njemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu".

Pozivni broj: Agram 8300.

Potpisao
Jüttner

SS-Gruppenführer i
generallajtnant
Waffen SS

Ispravnost ovjerio:

(potpis nečitljiv)

SS- Obersturmbannführer[1]"

Kratice znače: SS FHA = SS Führungshauptamt, Glavna uprava SS, Kdo Amt = Zapovjedni ured, W SS = Waffen SS, gKdos = Geheime Kommandosache = tajni zapovjedni spis, Org. Tgb. = Organisationstagebuch, organizacijski dnevnik, KStN = Kriegstärkenachweisung, ratni osobni sastav, KAN = Kriegsausrüstungsnachweisung, popis oružja i opreme, Amtsgr. = Amtsgruppe, uredska grupa, Pers. Amt = Personal Amt, personalni ured, Org. Abt = Organisationsabteilung, organizacioni odjel, geh = geheim, tajno, "?" je na mjestu nečitljivog slova.

Pridjev "hrvatska" u prvotnom nazivu ogorčio je neke pripadnike divizije a pogotovo to što se u nazivu divizije ne spominje Bosna i Hercegovina.[2] U srpnju 1943. naziv je izmijenjen u "Hrvatska SS dobrovoljačka gorska divizija", a prilikom prenumeracije svih SS divizija u listopadu 1943. divizija je dobila broj 13, naziv "hrvatska" je odstranjen, ostao je "dobrovoljačka gorska divizija", "Handžar" je divizija nazvana tek u svibnju 1944. U nekim dokumentima i publikacijama se ponekad uz naziv "Handžar" u zagradama objašnjava: "1. hrvatska".

[1]Bundesarchiv-Militärarchiv u Freiburgu/Briesgau

[2]HBD

IZVORI ZAPISANIH PODATAKA

1. Časopisi, novine, periodika:

Almanah Jadranska straža, 1925.
Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 2 - 1997, 2/3 - 1993,
Der Spiegel, Hamburg 42-53 - 1966.
Globus 379, Zagreb, 1998.
Hrvatska revija, Buenos Aires 1967., 1968.
Österreich in Geschichte und Literatur, God. XII - 1968.
Oslobođenje, Sarajevo 3. 3. 1946., 1.6. 1946. , 22. 9. 1988.
Sarajevski dnevnik, 1.6. 1946., 2. 12. 1946
Somborske novine, 29. 10. 1954.
Svijet 3. 5. 1998., Sarajevo
Ustaša, Godina XII - Br. 48
Večernje novine, Sarajevo, 8.- 16. 5. ; 17.5 - 16. 6., 27.7. - 18.8. 1967.
Vesnik u srijedu, Zagreb, 21.8. - 16.10. 1968., 25. 11. - 8.12. 1993.
Vjesnik, Zagreb 31.3., 2.4. 1968.
Vojno-istoriski glasnik 2, Beograd 1953.
Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo 1987.

2. Knjige i članci

Anatomie des SS-Staates I i II, München 1984.
Auerbach Hellmuth: Führungspersonen und Weltanschaungen des Nationalsozialismus (u Broszat / Möller: Das Dritte Reich)
Bebler Dr. Aleš: Čez drn i strn - Ljubljana 1981.
Bethel Nicholas: Das Palästina Dreieck - Frankfurt, Berlin, Wien 1979.
Birn R.B.: Die Höheren SS - und Polizeiführer - Düsseldorf 1986.
Boban Ljubo: Kontroverze iz povijesti Jugoslavije - Zagreb 1987.
Boljanović Kosta: Ovdje se sloboda rađala (u Hercegovina u NOB)
Božič Ivan i Knežević Milan: Osnovi vojne geografije - Beograd 1954.
Božić Nikola: Batinska bitka - Novi Sad - 1990.
Božić Nikola: Rovovi i mostobrani - Novi Sad 1989.
Broszat Martin: Konzentrationslager (u Anatomie des SS - Staates 2)
Broszat/Möller (hrsg.): Das Dritte Reich - München 1983.
Buchheim Hans: Die SS - das Herrschaftsinstrument - (Anatomie des SS - Staates 1) München 1984.
Budimlić Abid: Krvavo jutro Villefranchea (Vjesnik)
Buha Mitar: Juriši i uzmaci ustanika (Hercegovina u NOB)
Bundeskomissar für Heimatdienst: Unser Staatsprogramm - Führerworte - Wien 1935.
Bundesministerium für Landesverteidigung - Die Julirevolte 1934. -Wien 1936.
Carell Paul: Unternehmen Barbarossa - Berlin West 1963.
Crnovršanin Harun i Sadiković Nuro: Sinovi Sandžaka, Frankfurt 1996.
Čalić Dr. Eduard: Himmlerovo carstvo - Zagreb 1982.
Čerčil Vinston: Drugi svetski rat , T. 6, Beograd (bez godine izdanja)
Čurtović S.-Rošić N: Tajna Vilfranša i Nova otkrića o Vilfranšu (Večernje novine)
Dapčević Peko: Značaj i snaga manevra - Beograd 1954.

Davidson Basil: SOE između četnika i partizana - Zagreb 1983.
Dedijer Vladimir i Miletić Antun: Genocid nad muslimanima 1941.-1945. - Sarajevo 1990.
Dedijer Vladimir: Dnevnik 1941.-1945. - 1-3, Beograd 1945.-1950.
Dedijer Vladimir: Novi prilozi za biografiju druga Tita 1 i 2, - Rijeka 1981.
Delarue Jacques: Historija Gestapoa - Zagreb 1966.
Diner Dan: Israel: Nationalstaatproblem und Nahostkonflikt (u Fischers Weltgeschichte - Das zwanzigste Jahrhundert III) - Frankfurt am Main 1981.
Dizdar Zdravko: Prva pobuna u nacističkoj vojsci (u Časopisu za suvremenu povijest)
Džubur Lutvo: Posljednje školsko zvono (u Hercegovina u NOB)
Đilas Milovan: Wartime - New York 1977.
Earle Edward Mead: Makers of Modern Strategy - Princetown 1943.
Ein General im Zwielicht - Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau – Eingeleitet und herausgegeben von Peter Broucek - Wien - Köln - Graz 1988.
Ekmečić Fadil: Pobuna Bošnjaka u Vilfranšu 1943., Paris, bez godine izdanja
Enciklopedija Jugoslavije 1- 8 - Zagreb 1955.- 1971.
Geiger Vladimir: Pregled važnijih izvora i literature o pobuni pionirskog bataljuna 13. SS divizije u Francuskoj 1943. godine (u Časopisu za suvremenu povijest)
Gensicke Klaus: Der Mufti von Jerusalem Amin al Hussaini und die Nationalsozialisten - Frankfurt 1988.,
Goebbels Joseph: Tagebücher 1924.-1945. Hamburg- Stuttgart - Wien
Granottt (Granovsky) Abraham: Agrarian reform and the Record of Israel - London 1956.
Grmek Mirko D. i Lambrichs Louise L.: Les Révoltés de Villefranche - Paris 1998.
Grobba Fritz: Männer und Mächte - Göttingen 1967.
Heidtmann Dr. Horst: Homosexualität (u Das grosse Lexikon des Dritten Reiches)
Hercegovina u NOB 1-2 - Beograd 1986.
Hitler Adolf: Mein Kampf - München 1942
Hnilicka E.: Das Ende auf dem Balkan 1944./45. - Hrsg. vom Arbeitskreis für Wehrforschungen - Stuttgart - Musterschmidt, - Göttingen - Zürich - Frankfurt
Höhne Heinz: Der Orden unter den Totenkopf - Die Geschichte der SS -Der Spiegel 42-53 - 1966.
Hory Ladislaus, Broszat Martin: Der kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945., Stuttgart 1964.
Höß Rudolf: Kommandant in Ausschwitz - Stuttgart 1958.
Hrvatska enciklopedija 2, Zagreb 1941.
Imamović Mustafa: Bošnjaci u emigraciji - Zürich - Sarajevo 1996.
Imamović Mustafa: Historija Bošnjaka, Sarajevo 1997.
Istočna Bosna u NOB 1 i 2 - Beograd 1971., urednici Nisim Albahari, Moni Finci, Slavko Mićanović, Jeremija Ješo Perić i Abdulah Sarajlić.
Ivković Obren: Uzlazni razvoj naših vojnih jedinica (Hercegovina u NOB) , Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom - Beograd 1946.
Jacobsen Hans-Adolf: Kommissarbefehl (u Anatomie des SS - Staates 2)

Jahić Adnan: Muslimanske formacije tuzlanskoga kraja u drugom svjetskom ratu - Tuzla 1995.
Jukić Ilija: The Fall of Yougoslavia - New York - London 1974.
Kaltenegger Roland: Die Gebirgstruppe der Waffen SS 1941-1945 – Wölfersheim - Berstadt 1994.
Kazimirović Vasa: Nova saznanja o Vilfranšu (u Večernjim novinama)
Kilibarda Mihailo Milan: Neke akcije u prvoj polovini 1942. (Hercegovina u NOB)
Kindermann Gottfried Karl: Hitlers Niederlage in Österreich - Hamburg 1984.
Klinksiek Dorothea: Die Frauen im Dritten Reich (Das grosse Lexikon des Dritten Reiches)
Kočić Dragoljub: Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941.-1945.
Kogon Eugen, Langbein Hermann, Adalbert Rückerl: Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas - Frankfurt am Main 1983.
Košutić Ivan: Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu II - Zagreb 1994.
Krausnick Helmut: Judenverfolgung (u Anatomie des SS-Staates II)
Kuby Erich: Verrat auf deutsch - Hamburg 1982.
Kumm Otto: Vorwärts Prinz Eugen! - Osnabrück 1978.
Kvaternik Eugen-Dido: Sjećanja i zapažanja 1925./1945. - Zagreb 1995.
Lebl Ženi: Jerusalimski muftija - Beograd 1993.
Lepre Georg: Himmler's Bosnian Division - Atgien, PA, USA 1997.
Malcolm Noel: Bosnia. A Short Story - London 1994.
Maleković Vladimir: "U traganju za povijesnom istinom o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu" (u Vjesniku u srijedu)
Marjanović Jovan: Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca - Zagreb i Beograd 1979.
Marković Milutin: Drugi svetski rat 4 - Beograd 1957.
Meyers Lexikon knj. 1., (1936.) 2., (1937.) 4., (1938.)
Michaelis Rolf: Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS - Erlangen 1994.
Mičković Emanuel: Horda zvana Handžar divizija - Zagreb (rukopis).
Mikula Valentin: Stuka - Klagenfurt 1965.
Mirouze Laurent: Soldati della guerra mondiale - Parma 1990.
Nad Kosta: Sremski front 1944-45 - Beograd 1979.
Nametak Alija: Sarajevski nekrologij - Zürich 1984.
Nikoliš Dr. Gojko: Korijen, stablo, pavetina - Beograd 1988.
Nolte Ernst: Die faschistischen Bewegungen - München 1982.
Pandža Muhamed iČaušević Džemaludin: Kur'an časni, prevod i tumač - Sarajevo 1937.
Pencz Rudolf: Vor Haus und Hof und Kind und Weib - Die Geschichte der 31. SS Freiwilligen Grenadier Division - Umnoženo kao rukopis u Baji (Mađarska) 1996.
Perić Jeremija Ješo: 13. SS "Handžar" divizija i njen slom u istočnoj Bosni (u Istočna Bosna u NOB 2)
Perić Ratko: Na Majevici (u Istočna Bosna u NOB 1)
Picker Henry: Hitlers Tischgespräche - München 1968.
Piekalkiewicz Janusz: Stalingrad - München 1981.
Popović Koča: Beleške uz ratovanje (dnevnik, beleške, dokumenti) - Beograd 1988.

Preradovich Nikolaus von: Des Kaisers Grenzer – Wien – Zürich -München 1970.
Redžić Enver: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija - Sarajevo 1987.
Rohrwig Otto Reich von: Der Freiheitskampf der Ostmarkdeutschen von St. Germain bis Adolf Hitler - Graz - Wien - Leipzig 1942.
Rojnica Ivo: Susreti i doživljaji - Zagreb 1995.
Sarajevo u revoluciji III
Savić Sreta - Kolja: Neugasivi plamen - Novi Sad 1987.
Schachinger Werner: Die Bosniaken kommen! - Graz - Stuttgart 1989.
Schmitz Peter und Thies Klaus-Jürgen: Die Truppenkennzeichen der Verbände und Einheiten der deutschen Wehrmacht und Waffen SS und ihre Einheiten im II Weltkrieg 1939.-1945.- Osnabrück 1987.- 1991.
Schraml Franz: Kriegsschauplatz Kroatien - Neckargmünd -1962.
Schröder dr. Bernd: Irak 1941. - Freiburg im Breisgau -1980.
Sims Edward: The Fighter Pilots - London 1967.
Skoko Savo i Grahovac Milan: Junski ustanak (Hercegovina u NOB)
Sobolevski Mihael: Žrtve rata 1941.-1945. (u Časopisu za suvremenu povijest)
Stein George: Geschichte der Waffen SS - Düsseldorf 1978.
Steinböck Erwin: Kärnten (u Weinzierl / Skalnik: Österreich 1918. bis 1938, Graz - Wien - Köln 1983.)
Steiner Felix: Die Armee der geächteten - Rosenheim 1995.
Strugar Vlado: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941.- 1945. -Beograd 1962.
Stvaranje Titove Jugoslavije - Opatija 1988.
Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacija Draže Mihailovića - Beograd 1945.
Šegrt Vlado: Krv na kamenu I. i II. Sarajevo, 1953./54.
Škaljić Abdulah: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1989
Terzić Velimir: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 2 - Beograd 1965.
Velikaja otečestvennaja vojna Sovjetskogo Sojuza - Moskva 1965.
Velikaja pobeda na Volge - Moskva 1963.
Vojna enciklopedija 1-10, Beograd 1970.-1975.
Vrančić Vjeloslav: Branili smo državu - Barcelona 1985.
Weinzierl/Skalnik: Östereich 1918. bis 1938. II Graz - Wien - Köln
Weizsäcker Richard von: Erinnerungen-Berlin, 1997.
Wilkinson Frederic: Arms and Armour - London - 1971
Wistrich Robert: Who's Who in Nazi Germany - London 1983.
Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom I. (knj. 8, 17, 24, 81), tom II. (knj.13 i 13 a), tom IV. (knj. 22, 23, 24, 25) tom XII. (1973. - 1979.)
Zentner Christian und Bedürftig Friedemann: Das grosse Lexikon des Dritten Reiches, München 1985.
Zentner Christian und Bedürftig Friedemann: Das grosse Lexikon des Zweiten Weltkriegs - München 1993.

REGISTAR OSOBNIH IMENA

A
Abdulah, kralj 44
Afgani Džamal ed Din 134
Aganović 52
Agarski Ranko 367
Ajdinović Džafer 394, 395
Aladuz Avdija 75
Albahari Nisim 61, 72, 386, 418
Alexander Leo 388
Alić Bećir 397, 398
Alić Dedo 175
Alihodžić Šemso 125, 131, 139, 157, 160, 169, 170, 172-175, 178, 179, 182-84
Alimabegović Ibrahim 125
Alimajstorović Sulejman 136, 409, 410
Alispahić Mujo 183
Amico 143
Arendt Hanna 388
Atanacković Žarko 207, 210, 323-325, 328, 330, 333-335, 342-344, 346
Auerbach Hellmuth 118, 417
B
Babić Abdulah 410
Babić Aćim 60
Babić Ibrahim 126, 179
Babić Ivan 11, 34
Baćović Petar 78, 79, 80, 81, 83, 391
Bach-Zelewski Erich von dem 370
Bačvić Derviš 52
Badoglio 155
Bailey Stanley 97, 99, 100, 103, 189, 190, 191, 338
Bajić Mujo70
Bajraktarević Hasan 136,188, 189, 409
Bajrović Murat 124
Bajušić Mila 84, 85, 101
Balfour Artur James 41, 46
Balkay 299, 302
Ballmann 249
Banjić Zemko 183
Banjičić Rade 377
Banovac Marijan 54, 55
Basara Abduselam 68
Bašić Efraim 183
Bašić Safet 81
Baudin Jean 160
Bauer Karlo 164
Bebler Aleš 400, 417
Bećar Avdo 70
Beckerle 108
Bedürftig Friedemann 16, 36, 153, 185, 420
Beganović Alija 183
Begić Burhan 63
Begović Vlajko 177
Behrens 315
Beneš Eduard 19
Berchtold Josef 14, 15
Berger Gottlob 35, 105, 106,108, 110, 112, 119, 121, 123, 126, 131, 133, 135, 142, 152, 161, 190
Berger Klaus 282
Berlichingen Götz von 122
Bernwald Zvonimir 196, 197
Best Werner 25, 28, 119, 275
Bešlić Hamid 59
Bethel Nikolas 40, 417
Birkić 249
Birn R. B. 141, 417
Blagojević Blagoje 379
Blaskowitz Johannes140
Blažeković Milan 199, 202
Blobel 345
Boban Ljubo 12, 417
Bogdanović Ilija 225, 226, 228
Bogić Lazo 205
Böhme 339
Bojić Nikola 402
Bojović Nikola 101, 102, 169
Boljanović Kosta, 34, 417
Bonaparte Napoleon 7, 90
Bormann Martin 113, 114
Bormann Walter 349, 353, 354
Bošković Boško 10
Boursier Jean-Yves 178
Božić Ivan 205, 417
Božić Nikola 286, 292-296, 301, 303, 306, 307, 309, 310, 417
Braun Erich 125, 126, 374, 376
Brejd 304
Brichze Heinrich 280
Brkić Hanko183
Brkić Osman 393
Brodarić 394
Bromberg 170
Broszat Martin 118, 192, 222, 417, 417, 418
Broucek Peter 106, 1 41, 418
Broz Jovanka 87
Brušanović Džemal, 183
Bubak 131
Bubalo 409, 410
Buchheim Hans 17, 24, 140, 417

Budak Mile 13, 106
Budak Slobodan 87
Budimlić Abid 157,184, 417
Bugeaud 220,
Buha Mitar 56, 57, 58, 417
Burghard Jost 398, 399

C

Carell Paul 90, 417
Castagnero 55
Castellani Vittorio 88
Churchill Winston 191, 417
Ciano Galeazzo, 86, 88
Ciprijan Sv. 133
Clausewitz 288, 311
Cohen Elia 388
Collomb 173
Crnojević Josip 366
Crnovršanin Harun 10, 11, 417

Č

Čalić Eduard 164, 193, 194, 196, 197, 320, 417
Čaušević Džemaludin 404, 419
Čapljić Ragib 62
Čavić Slobodanka 366
Čengić Omer 82
Čiprovac Sava 177
Čolaković Rodoljub 49, 50, 55, 72, 211, 395
Čupić Jozo 334
Čurić Ante 205, 366
Čurtović Safet 157, 166, 417

Ć

Ćefović Ismet 183
Ćopić Branko 67

D

Dalmazzo Renzo 79
Damjanović Stevo Leko 66, 376, 377
Dangić Jezdimir 49, 55, 60, 72
Danilović Uglješa 61, 71, 83, 206
Daroški Dragica 366
Dapčević Peko 238, 418
Davidson Basil 210, 323, 324, 326, 328-330, 334, 341, 342, 344, 346, 352, 418
De Gaulle Charles 154
De Matteis 79
Dedić Mustafa 68
Dedijer Vladimir 37, 48, 52, 53, 55, 59, 75, 144, 146, 190, 206, 337, 341, 380, 400, 418
Dedo 84
Degrelle Leon 121, 122, 141
Deh Jörg 216, 326
Delarue Jacques 140, 418
Delić Harnaga 183
Delić Osman 136,409
Demelhuber 32, 89
Dengel, Dengler 107, 110
Dietl Eduard, 32
Dietrich 114
Dimitrijević Dušan 13
Diner Dan 41, 42, 45, 418
Dizdar Zdravko 87, 111, 157, 159, 160, 164, 179, 418
Dizdarević Lutfija 159, 162,166, 171, 172, 175, 178-180, 183
Dizdarević Omer 183
Dizdarević Sejda 368
Dižić Đuro 378, 379
Dobrača Kasim 401
Dodik Mihovil 166
Döhle Wilhelm 44
Dolfuß Engelbert 18, 19
Doronjski Dušan 293-295, 301-308
Dragić Đorđe 373, 378
Driesner 244, 260, 367

Dž

Džabić Omer 86, 88
Džandali 88, 399
Džanić Ferid 159, 162, 164, 166, 169, 170- 178, 180-185, 196, 404
Dželilović Meho 36
Džemidžić 51
Džinić 184
Džubur Lutvo 10, 35, 37, 55, 418

Đ

Đilas Milovan 339, 418
Đonlagić Ahmed 36, 382, 391
Đozo Husein 135, 136, 409, 410
Đukanović Pero 49
Đurašinović Ratomir 350
Đurišić Pavle 99, 100, 102, 190
Đurović Novica 85

E

Earle Edward Mead 220, 418
Ebeling Wilhelm 312, 314, 392, 393
Eden Anthony 42
Ehlers Robert 139, 144
Eichmann Adolf 44, 45, 388
Eicke, Teodor 28, 29, 30, 31,192
Eipel 392, 393
Ekmečić Fadil 157,158,173,174, 182, 184, 418
El Huseini Muhamed Emin 40, 42-46, 86, 88, 105, 110, 123, 132, 139, 135, 136, 137, 151, 138, 222, 279, 398, 399, 400, 401
Epp Ritter von 220
Erignac Louis 183
Eugen princ Savojski 97, 123

F

Faruk 401
Fejić Ibrahim 88
Fejzagić Fejzo 183
Ferdinand Franz 12
Ferhatović Began 69
Finci Moni 61, 375, 379, 386, 418
Fischer 374
Fontanges Louis 159, 166, 183, 184, 196
Franck Nicholas 249
Fredo 366,
Fricke Gert 222
Friedrich II., 16, 131
Frundsberg 122
Fulanović 82, 83, 403
Funk 106

G

Gabbrielli 46
Gabelić Andro 154, 155
Gadžo Mustafa 75
Gaese Heinrich 135, 138, 152
Galantha Julius 158, 161, 170
Galen 117
Galliéni 220
Gayraud Paul 182

Geiger Vladimir 157, 160, 418
Gensicke Klaus 40, 418
Georg Enno 388
Gerner Adam 205
Geyer Florian 122
Glaise Edmund von Horstenau 105-107, 109, 110, 120, 131,133, 141, 188, 254, 271, 320, 418
Gloning 262
Gluhić Omer 68
Goebbels Josef 39, 40, 46, 114, 115, 116, 119, 418
Goethe Wolfgang 123, 403
Gondžić Hasan 61, 70
Gördes 83
Göring Hermann 25, 114, 119, 120, 271
Gozze Gučetić Vuko 340
Graf Ulrich 14
Grahovac Milan 36, 420
Granott (Granovsky) Abraham 41, 418
Grčević Jelena 366
Grčić Marko 315
Grmek Mirko D. 87, 138, 157, 158, 160, 166, 177, 178, 181,188, 198, 346, 404, 418
Grobba Fritz 40, 418
Gross 250
Großfuß Johannes 153
Grujić Periša 225, 226, 228
Guderian 271
Gutalj Jovo 132, 383
Gvozdić Petar 204-207
Gyarmathy Franz 207

H

Hadad Usman Kemal 46
Hadžalić Salih 410
Hadžiahmetović Aćif 47
Hadžić Sevda 52
Hadžiefendić Muhamed 62, 68, 69, 71, 83, 89, 107, 110, 119,162, 211, 212
Hadžihasanović Uzeir 102, 103
Hadžijahić Muhamed 38
Hadžimulić Mustafa 397, 410
Hagen Herbert 44
Hagen Walter 242
Halilbašić 394
Halilović 410
Halužanin Ratko 301
Hampel Desiderius 203, 216, 223, 269, 280, 284, 290, 313, 335, 377
Handžić 102
Handžić Adem 410
Hanke Hans 184, 228, 290,295, 299, 304, 305, 312, 313
Hart Liddel 26,
Hasić Avdan 61, 253
Hasić Sadija 176
Hauptmann Gerhard 123
Hausser Paul, 21, 24, 26, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 90
Hedrich 273
Heiden 15
Heidtmann dr. Horst, 25, 27, 371, 418
Heim Heinrich 113, 114
Heissmeyer 26
Helleis 92
Hempel Willy 124, 318, 398
Herić Hamdija 388, 389, 390, 395, 397
Herold 89
Herrmann 252
Herzl Theodor 43
Hess Rudolf 31, 39,131

Heydrich Reinhard 356, 379
Čemerlić Asim 358
Hifzo 84,85
Himmler Heinrich 15,16,18, 21, 22, 24-28, 31-33, 89-91,93,105, 109-111,118-122, 132,139, 180-182, 185, 186, 188, 189,192, 193, 194, 196, 197, 202, 218, 222 254, 268, 278, 280,281, 282, 283, 284, 285, 290,300, 310, 319, 320, 355,370, 371, 388
Hippchen 147
Hitler Adolf, 13, 14, 15, 18, 22-25, 27, 28, 29,30,31, 32, 33, 39, 42, 43, 44, 45, 49,50, 85, 86, 105, 106, 108, 112, 114, 169, 197, 220, 270, 340, 370, 371, 403, 405, 418
Hnilicka E.186, 418
Hodić Nadir 236
Höhne Heinz14,16, 21, 24, 26, 30, 31, 32, 33, 35, 418
Hory Ladislaus 222, 418
Höß Rudolf 418
Höttl Wilhelm 242
Hruščov Nikita 294
Hrvoje 121
Hudson D.T. 78, 100
Humo Avdo104
Huseini Kemal, 42
Husić Husein 183
Husović Enes 70

I

Ibrahimović Džemal 136, 138, 203, 409, 410
Ibrulj 81
Ignacije Sv. 133
Ilić Ljubo177
Imamović Ishak 410
Imamović Mustafa, 9, 11, 38, 314, 418
Isaković Vojo 366
Isanović 52
Ivan Pavao II 136
Ivković Obren 54, 57, 58, 73, 74, 418
Ivojević Alija 209, 315

J

Jacobsen H. A. 358, 418
Jagow von 108
Jahić Adnan 62, 68, 212, 419
Jahić Husein 68
Jelačić Tonka 368
Jelenek Božo 159, 161, 162, 164, 166, 170, 172, 174, 178, 179, 183-185
Jelovac Jovan 102
Jeremenko Andrej 133
Ješić Milan 297, 299, 301, 327
Jessen Hugo 398
Jevđević Dobrosav 79, 80
Jodl 114, 254
Joksimović Dragoljub 387
Jones Ellwyn 33
Fegelein Hermann 327
Jovanović Slobodan 12
Jones R.H. 78
Jareb Jere 13
Jović R. 256
Jovičić Vasilije 51, 61
Juels Karl 189
Jukić Ilija 35, 36, 419
Junck 39
Jünger Ernst 25,
Jungnickel Heinrich 398
Jurinac Viktor 366,
Jurković Ivan 183
Jüttner 90, 109, 142, 310
Juvenal 382

K

Kachler 139,144
Kaiser 273
Kalafatić Milan 177, 184
Kaltenbrunner Ernst 319
Kaltenegger Roland 90,105, 152, 312, 419
Kaminski 370, 372
Kammerhofer Konstantin 20, 141, 188, 189, 207, 318-320, 326, 329, 371, 398
Karabeg Ahmed 88
Karađorđević Aleksandar 9
Karahodžić Munib 183
Karailo Osman 183
Karamanović 183
Kardelj Edvard 341, 400, 401
Karić Seid 410
Karoly Franz 282
Kasche Siegfried von 106, 107, 108, 109, 118, 186, 188, 222,
Kastriot Đerđ 122
Kaukči Fevzi el 45
Kazimirović Vasa 157, 419
Keitel Wilhelm 114, 131, 270, 339, 370
Kekić Hasan 183
Kempf 30
Kerečin Stjepan 154,155
Kerović Radivoje 377, 382, 384
Kikaš Franjo 34
Kilibarda Mihailo Milan 54, 75, 419

Kindermann Gottfried - Karl 18, 20, 21, 22, 419
Kinz 314
Kirchbaum Oskar158, 1 60, 164, 166, 170, 174, 184
Kitchener Horatio 340
Kladarin Đuro 87, 244, 294
Klement V. 121
Klinksiek Dorothea 368, 369, 419
Knežević Milan 205, 417
Kocewar Franz von 183, 371, 396
Kočić Dragoljub 198, 419
Kočović Strajo 81
Kogon Eugen 194, 388, 419
Kolaković Ragib 79, 80
Kolb 197
Koničanin Džemail 48
König Hans 263, 305, 390
Korkut Haris 136, 409, 410
Körner Theodor 123
Košelj 296
Kosorić 52, 61
Kosovac Dragutin Braco 402
Košutić Ivan 68, 419
Kovačević Fadil 183
Kovačević Hasan 245, 246, 250, 251
Kovačić Goran Ivan 104, 402
Krajči Đuro 367
Kratofil Aleksandar 366
Krausnick Helmut 44, 419
Krempler 110
Kreso Muharem 61, 282
Kretschmer Gerhard 158, 170, 171
Kriebel 14,
Krist 116
Krnjević Juraj 315
Krombholz 92, 252
Krstić Jovo 348
Kuby Erich 14, 34, 419
Kulenović 107
Kumm Otto 92- 94, 103, 154,160, 241, 244, 246, 252, 273, 312, 339, 419
Kuntz Heinrich 158, 160, 161, 166, 170, 174, 183
Kurtagić Ismet 183
Kurtović Hamid 38
Küster 125
Kvaternik Eugen Dido 63, 66, 74, 76, 419
Kvaternik Slavko 63, 68

L

Laćarac Bata 296
Lakočević Nada 205
Lakočević Stevan 205
Lalatović Mirko 78
Lambrichs Louisie 87, 157, 158, 160, 166, 177,178, 181, 188, 198, 346, 404, 418
Langbein Hermann 194, 345, 419
Latour Laurette 173
Lazić Jeremija Zeko 376, 377
Lebl Ženi 40, 43-45, 400, 401, 419
Lekić Danilo 238, 239, 244, 246, 252, 254, 382
Lenjin 124
Lepre Georg 105, 108, 125, 131, 135, 138, 152, 179, 203, 222, 224, 233, 242, 250, 253, 255, 260, 265, 282, 284, 322, 326, 327, 347, 367, 377,386, 396, 397, 419
Lev Ivo 375, 379
Liautey 220
Liecke 265
Löhr 281
Lokvančić Halid 397
Lombard 280, 285, 307
Lorković 106-110, 120, 254
Ludendorff Erich 14
Ludin 108
Lukačević Vojislav 101, 190, 191
Lusano 79, 86, 88
Lüters 89, 103, 370
Luther Martin 151
Lütjens Bruno 393
Lützow 123

LJ

Ljotić Dimitrije 17
Ljubinković Lazar 366

M

M. Hasan 318
Maclean Fitzroy 191
Mahmutović Salem 183
Malcolm Noel 9, 316, 419
Maksimović Dragiša 398
Maleković Vladimir 157, 160, 177, 429
Malkoč Halim132, 134, 136, 138,159, 170-175, 179, 181, 182, 188, 196, 277, 404, 409
Malkoč Mustafa 132, 134
Mandal Marko 367
Mandal Mirko 367
Manjarčić Avdo 397
Mao Ze Dong 339
Marcus H. 211
Marija Terezija 97
Marinović 232, 233

Marjanović Jovan 12, 191, 419
Marko Kraljević 381
Marković Ivan Irac 66
Marković Milutin 239, 250, 264, 419
Marković Vida 368
Marks Karl 50
Marmiesse Roger 183
Masaneck Heinz 393
Maslić Mehmed 410
Mašić Kasim 136, 409, 410
Matić Jovan Pišta 322
Matković Ivan 177
Matheis Franz 182 , 221, 354, 355, 398
Matutinović Eduard 159, 162, 166, 170, 171, 172, 174, 175, 178, 179
Matutinović Tomislav179
Maurice Emil 14
May Karl 327
Mayer Otto 359
Mehanović Fadil 396, 409
Mehić Mustafa 180, 181, 89
Mehičić Uzeir 183
Mehmedagić Fikret 136, 409, 410
Mehmedović Sulejman 139, 169
Mehonjić Jusuf 10
Mellini Alberto 86
Memišević Meho 183
Meschendorfer H. 299
Mešić Ademaga 180
Michaelis Rolf 32, 90, 91, 110, 111, 126,
131, 142, 150, 156, 158, 159, 179, 183, 197, 204,271, 273, 279, 282, 283, 268, 312, 420
Michawetz Alexander 158, 170, 171, 179, 184
Mičković Emanuel 124, 126, 132, 137, 151, 152, 159, 180-184, 187, 188, 209, 222, 277, 283, 317,318, 321,324, 325, 327 – 329, 333-335, 343, 344, 346, 348-351, 353, 355, 372, 377, 381, 385, 419
Mićanović Slavko 61, 418, 386,
Mihailović Dragoljub - Draža 12, 41, 47, 51, 55, 76, 78, 79, 81, 83, 97, 100, 101, 177, 190, 191, 271, 276, 338, 342, 376, 391, 394, 399, 404, 418, 419
Mihailović Sergije 49, 52, 53, 61, 72, 73
Mijatović Cvijetin Majo 391, 395
Mikula Valentin 94,160, 419
Milanović Marko 316, 317, 329, 330, 316
Miletić 387
Miletić Antun 37, 59, 60, 75,146, 190, 418 Miljanović Čedo 351, 352
Milošević Slobodan 340
Milošević advokat 394
Milovanović Kosta Pećanac 10, 11, 12, 46
Minić Miloš 80, 376
Minić, kapetan 394
Miražić Milivoje 329, 385
Mirković Bora 78
Mirouze Laurent 146, 419
Mišić 36
Mišić Živorad 293
Mitrović Petar 66
Mitrović Ruža 348
Mittelhammer Otto 186
Möller Horst 118, 417
Momčilović Milorad 377
Moni Levi 375
Morgari Fiume 79
Morgenstern 252
Morić Mustafa 183
Moškov Ante 126
Mrosek 224
Muhamed 261
Muhasilović Abdulah 136, 282, 409, 410
Mujagić Muhamed 136, 410
Mujić Šaban 393
Müller 345
Münchhausen Klaus von 399
Münchhausen, baron 264
Murat B. 290
Mussolini Benito 14,17, 44, 86, 108, 116, 155

N

Nad Kosta 230, 285, 286, 288, 290, 292, 377, 419
Nakičević Ferhat 68
Nametak Alija 408, 419
Nedeljković Dušan 386
Nedić 249
Netjaković Mato 178
Neuhausen 271
Niemöller Martin, 23, 119
Niklas 21
Nikolajević Mil. J. 9
Nikoliš Gojko 311, 419
Nolte Ernst 17, 119, 419
Novak 235
Novak Božidar 87
Novkinić Hasan 183

NJ

Njimac Filip 174

O

Oberkamp Reichsritter von 143, 160
Obilić Miloš 9
Obwurzer von 110,125, 131,142, 156
Očko Dragutin 51, 52
Odić Slavko 108
Odobašić Salih 397
Orešić Slavko 396
Oručević Fehim 394, 395
Osman 88
Ostojić Zaharije 78, 81, 97, 99, 100, 101, 102, 138, 190

P

Pačariz Sulejman 48
Paetel Karl O. 388
Pajović Radoje 97, 102
Pandža Muhamed 81, 82, 89, 102, 103, 118, 138, 404, 419
Papo Roza 375
Pašalić Alija, 402
Pavelić Ante 13, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 68, 75, 89, 1 07, 141, 161, 204, 206, 394,399
Pavle 136
Pavlović 88
Pencz Rudolf 279, 290, 292, 294, 295, 297, 306, 419
Perić Jeremija Ješo 61,150,232,233,251, 264, 268, 272, 273, 317, 322, 325, 326-351, 353, 356, 361, 368, 372, 373, 375, 376, 379, 381, 383-386, 398, 418, 419
Perić Ratko 66, 67, 390, 391, 419
Perić, poslanik 88
Petar, kralj 93
Petričević Franjo 397
Petrović Rade 86,88
Phleps Artur 91-94, 97, 103,106-109, 110, 142, 143, 160, 188, 198, 241, 253, 254, 264, 273, 319
Picker Henry 86,113. 114, 11, 419
Piekalkiewicz Janusz 89, 419
Pio XI 25
Pita Asim 169
Podeutsch Walter 360
Poluža Šaban 48
Popović Koča 75, 400, 419
Popović Milorad 57
Popović Vlado 230, 377
Poturović Bećir 183
Prcić Ešref 68
Preradovich Nikolaus von 97, 420
Princip Gavrilo 9
Princip Slobodan 49, 55
Pucar Đuro 395
Pucarović Živko 324
Peričin Kamenjar Marko 238, 246, 382

R

Rachor Karl 158,162, 175-180, 183, 184, 405
Račić 71
Račić Puniša 10
Račić, kapetan 71, 72
Rade 378, 379
Radmanović Boro 334
Radovanović Jovaš 381
Rahn Otto 121
Raičević Petar 37
Railić Radoman 101
Raithel Hellmuth 203, 247, 254, 263, 280, 291
Ranković Aleksandar 157
Rašid Riza Muhamed 43
Raspopović Savo 10
Rau 253
Rebula Nikola 224, 232, 233, 374
Redžić Enver 84, 86, 88, 119, 121, 134, 135, 138, 184, 221, 316, 420
Reiser 253
Ribbentrop Joachim von 42, 109, 118, 126
Riebermann 386
Rieß 160
Ristić Ratko 378
Riza Muhamed Rašid 40
Röhm, Ernst 13, 14, 15
Rohrwig Otto Reich von 20, 420
Rojnica Ivo 49, 76, 420
Rommel Erwin 119
Rosenberg Alfred 16, 25, 115, 117
Rosenwink Alois 15
Rošić Nurija 157, 166, 417
Roth Eduard 261
Roth Wilhelm 396
Rückerl Adalbert 194, 345, 419
Rudolf Heinz 261
Rukavina Vjera 132, 383
Ruoff 32, 90, 109

S

Sabalić Ines 138
Sachs 371, 372
Sadiković Nuro 10, 11, 47, 418
Sahibbegović 188
Salihagić Suljaga 83

Salihbegović Nesim 188
Samuel Herbert 42,
Sandroski Adam 205
Saračević Bećir 70
Sarajlić Abdulah 61, 386, 418
Sauberzweig Karl Gustav 156, 161, 175, 180-185, 188, 199, 202-204, 208-210, 215, 218, 220-222, 228, 233, 241-245, 253, 257, 259, 260, 262, 264, 268, 269, 278, 279, 282, 312, 315, 319, 324, 342, 355, 380, 386, 354, 381, 398
Savić Miraš 101
Savić Sreta Kolja 285, 286, 291-295, 297
Schmeding Ernst 203
Schmidhuber 160
Schmidt 393
Schmidt Hugo 204, 265
Schmit Sepika 205
Schmitz Peter 147, 420
Scholl-Latour Peter 340
Schörner Ferdinand 119
Schraml Franz 147, 420
Schreck Julius 13,15
Schröder P. Bernd, 39, 45, 420
Schroer Paul 202
Schwab Otto 153
Schwarz 180
Schweiger Wilfried 158, 170-172, 173, 178-180, 196
Sekicki 366
Sepp Janko 94
Siedel 371
Sijerčić M. 81
Sijerčić Sulejman 63
Silajdžić Sulejman 160, 183
Simić Mara 374
Simović Dušan, 12
Sims Edward 228, 420
Sirčo Fadil 152, 409, 410
Skaka Ahmed 136, 410
Skalnik, 18, 421
Skoko Savo 36, 421
Sobolevski Mihael 331, 421
Sogić Sava 224, 227-229, 233, 361,
Sommerer 236
Sontowski Rainer 196
Spaho Mehmed 43
Spasojević Dušan 385
Spielberg Steven 372
Spiess, Spieß 174
Staljin Josif 294
Stambolić Slobodan 34, 387
Staufenberg Claus Schenk 273
Stefanović Sava 326
Stefanović Svetislav Ćećo 48
Steidl 300
Stein George 312, 420
Stein George H. 388
Steinböck Erwin, 18, 420
Steiner Felix, 21, 22, 25, 26, 29, 30, 33, 92, 94, 143, 153, 160, 421
Stepančič Miroslav 66, 67
Stepinac Alojz 36, 394
Stevo Stanković 328
Stratmann Hans 263
Streim Alfred 356
Strelec Đuka 87
Strugar Vlado 36, 421
Sudec 304
Suljčić Suljo 183
Suljo 84
Supek Rudi 198
Sv. Pavao 116
Svitlić Jovanka 348
Svitlić Ljubomir 348
Syr 284

Š

Šabanović Salih 136, 410
Šahinagić Mehmed 193
Šarohin 286, 303, 304, 311
Šegrt Vlado 75, 104, 144, 420
Šehić Osman 88
Šerbić Jovo 205
Šerbić Konstantin 205
Šijačić Sredoje 198, 284
Škorić Čedo 317
Šimunčić Dragutin 37
Škaljić Abdulah 150
Škorić Miloš 132, 383, 395
Špiler Štefan 205
Štimac Milan 78
Štimac Slavko 102
Šuljak Alija 110

T

Tajs 366
Talić Gospa 370
Telaković Hašim 397
Terzić Velimir 209, 250, 251, 253, 264, 273, 274, 324, 325, 420 328, 333, 335, 342, 343, 355, 356, 361
Terzić 410
Tetarić Asim, 183
Thies Klaus Jürgen 147, 420

Tihić 410
Tilly Klaus 183
Tito Josip Broz 53, 60, 72, 74, 87, 133, 146, 155, 180, 191, 216, 238, 241, 242, 244, 250-252, 254, 257, 258, 271, 274, 276, 277, 280, 284, 286, 292, 370, 400
Todorov Ivan 177
Todorović Boško 53, 55-59, 67, 72
Todorović Milka 397
Todorović Petra 397
Todt Fritz 183, 196
Togonal Franjo 35, 55
Togonal Herman - Krešo 34, 35
Togonal Zvonko 35, 55
Tolbuhin 286, 288, 311
Tomalić 387
Tomanović Vlado 144
Tomić Vukale 101
Topčić Nešad 211
Torlić Hazim 136, 410
Tortić Janko, 13
Tot Ludwig 380, 383, 384, 388, 389, 390
Trepper Leopold 178
Trifunović Dimitrije 34, 387
Trifunović Dušan 291
Trifunović Ilija Birčanin 13
Turner 315
Tušev Gliša 205
Tuševljaković Radivoje 377

U

Uphoff 89, 311
Ušanović Hasan 183
Uššiskin Menahem 41

V

Vajner Slaviša 61, 71
Vasić Boro 349
Vasić Georgije Stanko 322–324, 326-330, 332-333, 335, 344, 346, 349
Vasković 360
Vasojevići 100
Velebit Vladimir 400
Veselinov Jovan 206, 207, 316, 320, 332, 333
Vidović Vjekoslav 87
Viguier Gaston 160
Villier 279
Višnjić 317, 402
Vitković Božidar 177, 178, 185
Vitman Karlo 366
Vokić 269, 270
Vrančić Vjekoslav 36, 37, 420
Vučjak Jusuf 183
Vujasinović Todor 71, 72
Vujošević Jovan 59, 60, 74
Vujović Majo 10, 55
Vujović Ratko 377
Vukelić Nikola 159, 161, 162, 164, 166, 169, 170-175, 178, 1 83, 184
Vukmanović Svetozar 49, 55, 72,
Vukotić 278

W

Wagner 221
Wagner Rainer C. M. 399
Wagner Richard 116
Waldmann Franz 22, 23
Weber Carl Maria 123
Wegemann 282
Weichs Maximilian von 280, 281, 284
Weintraub 360
Weinzierl 18, 420
Weiss 170
Weizmann Haim 41
Weizsäcker Richard von 118, 420
Werber Christian 14
Westmoreland 238
Wilkinson Frederic 151, 420
Wistrich Robert, 13, 17, 25, 27, 31, 420
Wolf H. 43, 44
Wolf Anton 158, 170, 171

Z

Zagorac Franjo 183
Zauner Franz 91, 202, 313, 380
Zečević Vaso 85
Zekić Miloš 246, 377
Zentner Christian 16, 36, 153, 185, 420
Ziervogel 281
Zinko Mesud 183
Zirojević Milan 73
Zmajić Bartol 147
Zogović Radovan 182
Zovko don Jozo 35
Zulić Omer 410
Zvicer Petar 10
Zvizdić Hasan 47

Ž

Žarkić Milan 382
Žukov Georgij 133

Izvori foto-reprodukcija, ukoliko nisu u tekstu navedeni: *Agencija za foto-dokumentaciju* Zagreb str. 65, 128, 214 dolje, *Berliner illustrierte Zeitung* 26, 127 (gore), *Die Gebirgsdivisionen der Waffen SS* 163 desno u sredini, *Die Truppenkennzeichen der Verbände und Einheiten der deutschen Wehrmacht und Waffen SS und ihre Einsätze im II. Weltkrieg 1939-1945* - 148 gore desno i dolje, *Himmlers Bosnian Division* 165 dolje, 163 gore, 298, 357 gore, *Le Monde* 165 gore i u sredini, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja* 64 gore i u sredini, *Lexikon des Dritten Reiches* 149 gore desno, Muzej revolucije Sarajevo 64. dolje, 163. dolje, 201, 213 dolje, 293, *Soldati della seconda guerra mondiale* 149 lijevo gore i dolje, *39/45 Magazine* 148 gore lijevo, 149 gore desno, *Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandbewegung* 195, TV film 136, 200 gore, Vojnoistorijski insititut Beograd 98, 213 gore, *Vorwärts Prinz Eugen* 127, 129, 130, 149 dolje desno, 200 dolje, 240, 266, 267. Grafičke prikaze na str. 217, 237, 248, 262 i 287 uradio je autor

SS i njemačka policija u okupiranim oblastima

Shema na zalistu prikazuje opću organizaciju SS i njemačke policije u okupiranim oblastima. Na vrhu je "Ured Reichsführera SS i šefa njemačke policije" s Glavnim upravama čiji se broj i sastav često mijenjao. S Policijom poretka (Ordnungspolizei) objedinjene su (27. 9. 1939.) policija i službe sigurnosti (Sicherheistpolizei – SiPo i Sicherheitsdienst – SD)) u *Glavni ured sigurnosti Reicha (RSHA)* – najopasniji aparat nacističkog nasilja koji je vodio sve javne i tajne organe policije i službi sigurnosti. S mnoštvom ureda, grupa, odreda, odjela i odsjeka bio je neupućenima praktički nesagledliv. Objedinjavao je organe stranke i države. U SiPo su uvršteni Gestapo (tajna državna policija) graničari i Kriminalistička policija, te stranačka (SS-ovska) obavještajna služba Sicherheitsdienst (SD). Do 1942. RSHA je vodio R. Heydrich, otada E. Kaltenbrunner. RSHA - u su bile potčinjene Djelatne grupe i odredi koji su u pozadini trebali pronalaziti i ubijati neprijatelje i Židove. U njemu je 1940. bilo sedam odjela: personalni (I), upravno-organizacijski (II), obavještajna služba u Reichu i u okupiranom oblastima (III), Gestapo (IV), Kriminalistička policija (V), Obavještajna služba u inozemstvu (VI.) i za svjetonazorna istraživanja (VII). U drugoj polovici 1944. RSHA-u je potčinjena i vojna kontrašpijunaža i obavještajna služba. [1]

Ovakva se organizacija u NDH počela graditi tek 1943. godine pod vodstvom Kammerhofera. Postavljene su vođe SS i policije u Banjaluci, Osijeku, Sarajevu, Splitu (Kninu) i Zagrebu. Ustrojeno je 18 Oblasnih komandi žandarmerije s mrežom od 450 žandarmerijskih postaja, a ukupno je tijekom 1944. formirano pet policijskih dobrovoljačkih regimenti i 12 samostalnih bataljona[2].

Handžar, kao ni druge SS divizije, nije pripadala policiji niti bila u nadležnosti RSHA. Taktički je bila potčinjena vojsci (Wehrmachtu).

[1] H. Kammer, E. Bartsch: *Jugendlexikon Nationalsozialismus* - Reinbek bei Hamburg, 1986.

[2] VE 6 / 1978.

KAZALO

Opaske o tekstu 5
Objašnjenje kratica 6
Tri puta "Handžar" 7

Prvi dio • Bivši i budući ratnici

U procjepu 9
Stosstrupp Adolf Hitler 13
Garda i kršćanstvo 21
SS u borbi za ljude 27

Drugi dio • Bošnjaci između dvije vatre

Iz jednoga u drugi rat 34
Jedan muftija u borbi bez predaha 39
Veći od puške - pod nož 46
Što je godina? 55
"Oslobođenja" istočne Bosne 60
Daniloviću nije jasno 71

Treći dio • Bergerov način

Foča, drugi put stratište 78
Pismo Hitleru 83
Prva balkanska SS divizija 89
"Sandžaklije se moraju klati" 97
Ustaško "Da, ali" 105
Führer, islam i Japanci 113
Tabor-imami kao "mlade muftije" 132
Njemačka policija dolazi u NDH 139
Zločeste priče Državne komisije 144

Četvrti dio • Francuska epizoda

Divizija na obuci 154
Pobuna 169
Zagonetke 176
Tri pisma i jedan proglas 185
Pobunjenici na robiji 191

Peti dio • Povratak

Kroz srijemski šumski kut 184
Još jedno "oslobođenje" 215

7022904

Čelić i Koraj 224
Operacija "Osterei" 234
Šesti dio • Sudari s 3. korpusom
Marš na Drinu 241
Na obalama Drinjače 247
Bitka za Majevicu 257
Osipanja Divizije, natezanja s Himmlerom 276
Sedmi dio • Odlazak iz Bosne
Prema Dunavu 285
Juriš Izviđačkog odreda 293
Na udaru tisuću topova 301
Početak kraja 312
Osmi dio • Kako se podvaljuje
Laži I. - Grk, Rača, Bosut 316
Zločini o kojima se ništa ne zna 304
Međunarodni sporazumi 336
Laži II. i III. - Brana na Bosutu i spaljivanja 343
Tri zatajena popisa 353
Laži IV. - Krvavi ručak u Zabrđu 360
Laži V. - "Redovno" ili "prethodno" silovanje 367
Laži VI. - "Streljanje na licu mesta" 372
Vrhunac laži - Ubijanje mrtvaca 380
Deveti dio • Zločini, "suđenja" i javnost
Lopare, drugi put 388
Tajni i javni procesi 391
Ferid i Halim 403
Što je bilo s... 406
Tabor-imami 409
Štab divizije / Objašnjenje SS činova 410
Postrojbe SS nastale u ratu 412
Stanje divizije 15. 2. 1944 413
Zapovijed o ustrojstvu divizije 414
Izvori zapisanih podataka 417
Registar osobnih imena 421
Organizacija SS i njemačke policije u okupiranim oblastima 430